UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- **शके १९४४**
- **वर्ष : ९०**
- **पुरवणी अंक : ७**

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाश्मी
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
- प्रो. मोहम्मद असरार

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. डिजिटल युगात ग्रंथालय सेवांचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर
– आशीष ठाणेकर -- ७

२. हितं मनोहारी च दुर्लभम् ।
– डॉ. अबोली व्यास --- ११

३. कृषी अर्थव्यवस्थेवर गांधी विचारांची प्रासंगिकता – एक आर्थिक सिंहावलोकन
– प्रा. बोधे श्रीकृष्ण बी ---१५

४. संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदान
– प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे, प्रा.मनिषा दर्शन बारसागडे ------------------------------- १९

५. गांधीचा ग्रामीण भारत, स्वःशासन, आणि ग्रामीण शाश्वत विकास
– डॉ. नितीन सुरेशराव कायरकर, डॉ. सचिन पत्रूजी भोंगेकर ----------------------------२२

६. जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य व भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
– डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे -- २५

७. भारतीय लोकशाही पुढील नवीन आव्हाने (एक महत्वपूर्ण आर्थिक अवलोकन)
– सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते -- ३०

८. स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याचा विकास
– डॉ. देवीदास ग्यानोजी गाडेकर --- ३६

९. बाल मजूर व मानवाधिकाराची उपेक्षा
– डॉ. मंजूषा राजेंद्र ठाकरे -- ४१

१०. शांता शेळके यांचे भावगीत : एक चिंतन
– डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत -- ४५

११. दलित आत्मकथने: मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मयीन आविष्कार
– डॉ. पराग मुरलीधर सपाटे --- ५०

१२. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा – सद्यस्थितीचे विश्लेषण (जागतिक उपासमारी निर्देशांक२०२२ च्या संदर्भात)
– डॉ. पंकज तायडे ---५४

१३. भारतातील पर्यावरणाचे संरक्षण आणि शाश्वत विकासापुढील आव्हाने
– डॉ. संदीप तुंडूरवार, श्री. भास्कर वघाळे ---५९

१४. **भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा**
– डॉ. अशोक भक्ते ---६३

१५. **स्त्री–पुरुष असमानता – एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन**
– डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे --- ६८

१६. **महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास**
– डॉ. गणेश एन. बहादे --- ७२

१७. **घनकचरा प्रदूषण – कारणे, परिणाम व उपाय**
– प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल -- ७६

१८. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका**
– डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर -- ८२

१९. **गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा**
– प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे, श्री किशोर नुकूंद्र बागडे ------------------------------------ ८७

२०. **पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन**
– डॉ. क्षमा डी. चव्हाण -- ९०

२१. **रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन**
– डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर --- ९७

२२. **जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा**
– डॉ. लिलाधर खरपुरिये -- १००

२३. **भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन**
– डॉ. माधुरी प्र. पाटील ---१०३

२४. **रा. रं. बोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन**
– डॉ. महेश बी. जोगी --१०७

२५. **रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन**
– डॉ. राजेश पी कांबळे, प्रा. माया ई. डकाहा ---------------------------------------१११

२६. **गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म**
– मिनाक्षी दादाजी नागदेवते, डॉ.माधूरी ना. कोकोडे -----------------------------------११४

२७. **ग्रामिण विद्युतीकरणात वसंतराव नाईक यांचे योगदान**
– प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण --१२०

२८. **१९९० नंतर महाराष्ट्रातील राजकारणाचे बदलते प्रवाह – एक राजकीय सिंहावलोकन**

– डॉ. एन. डी. बालपांडे -- १२४

२९. **नोकरी करणा–या स्त्रियांमध्ये स्तनांच्या कर्करोगाविषयीची जाग्रुकता**

– प्रा. विभावरी केवलराम नखाते, प्रा. डॉ. उषा खंडाळे ---------------------------------- १२९

३०. **गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता पायाभूत सुविधेची आवश्यकता**

– निलेश अरूण दूर्गे, प्रा. डॉ. प्रकाश बी. तितरे --- १३१

३१. **मोडी लिपीचिन्हांचे स्वरूप आणि देवनागरी लिपीचा त्यावरील प्रभाव**

– डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे --- १३७

३२. **भारत अमेरिका संबंधातील नवीन प्रवाहाचा उदय**

– सहा. प्राध्या. पवन महंत -- १४१

३३. **उदाजी चैव्हाण व्यक्ती आणि कर्तृत्व (इ.स. १६९२–१७६२)**

– प्रा.डॉ.प्रज्ञा भा. कामडी -- १४७

३४. **महान शुर सेनापती, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांचे मोगल– मराठा संघर्षातील –ऐतिहासिक विश्लेषण**

– प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे) --- १५१

३५. **ग्रामीण कथाकार –अशोक कौतिक कोळी**

– प्रा.डॉ. प्रवीण घारपुरे -- १५६

३६. **भारतातील अनुसूचित जाती–जमातींसाठी घटनात्मक तरतुदी**

– प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार --- १६१

३७. **जागतिकीकरण व भारतीय उच्च शिक्षण**

– प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे -- १६५

३८. **प्राचीन मराठीतील संतकवींची साहित्यदृष्टी**

– प्रा. डॉ. राकेश कभे -- १६८

३९. **आधुनिक मराठी कवयित्री**

– डॉ. राखी जाधव --- १७३

४०. **ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या वजन व उंचीचे प्रमाणित मापानुसार तुलनात्मक अध्ययन**

– सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे ------------------------------ १७७

४१. **शंकरराव खरात यांचे 'तराळ–अंतराळ' या आत्मचरित्राचे प्रगल्भ स्वरूप**

– प्रा. डॉ. रिता द. वाळके (डंभाळे)-- १८१

४२. **वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास (संदर्भ : जळगाव शहर)**

– डॉ. सचिन भास्कर कुंभार -- १८५

४३. **तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र**

– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ---------- १९१

४४. **राज्यपुर्नरचना आयोग आणि विदर्भ**

– डॉ. शरद सांबारे, डॉ. रायन महाजन ---------- १९६

४५. **महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायदयांची मदत**

– सारंगा किसन गेडाम ---------- २०१

४६. **भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा– एक आर्थिक विवेचन**

– प्रा.सतीश आर.जाधव ---------- २०५

४७. **वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ**

– प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले ---------- २०९

४८. **गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात**

– प्रा. सतिश बं. राठोड ---------- २१३

४९. **गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा**

– सतिश शामराव खोब्रागडे, प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे ---------- २१७

५०. **राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास**

– डॉ. शंकर मारोती सावंत ---------- २२०

५१. **महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन**

– डॉ.सुभाष एस. दाढे ---------- २२५

५२. **आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती**

– डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे ---------- २३०

५३. **कोविड–१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम**

– प्रा. डॉ. टी. एम. गुरनुले ---------- २३३

५४. **माडिया आदिवासीचे उद्धारक – डॉ.प्रकाश बाबा आमटे**

– प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे, डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे ---------- २३८

५५. **मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण**

– प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत ---------- २४२

५६. **खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी**

– डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे ---------- २४६

५७. **भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा**

– डॉ. विठ्ठल घिनमिने ---------- २५०

५८. **बुध्द तत्वज्ञान जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचा मार्ग**
– प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे ---------- २५५

५९. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्यातील समन्वय**
– प्रा.डॉ.वासूदेव वा. भगत ---------- २६०

६०. **मोघल कालीन स्त्रियों की सामाजिक, राजकीय स्थीती**
– डॉ. देवीदास गाडेकर ---------- २६५

६१. **प्रादेशिक इतिहास: इतिहास लेखन का नया प्रवाह**
– प्रा. (डॉ.) शामराव कोरेटी ---------- २६८

६२. **खेल के क्षेत्र में सूचना प्रौद्योगिकी और अनुसंधान की आवश्यकता**
– Dr. Manojkumar Varma ---------- २७१

६३. **राष्ट्रवादी इतिहास लेखन के आयाम**
– डॉ. जितेंद्र सावजी तागडे ---------- २७५

६४. **रघुवीर सहाय – कोठरी की कैद: उपन्यास में जीवनमूल्य**
– डॉ. मीनाक्षी सोनवणे ---------- २७९

६५. **तलाक के संबंध में इस्लाम का दृष्टिकोण**
– नफीसा अब्दुल सादिक ---------- २८१

६६. **मानसिक स्थिती एवं व्यक्तित्व का खेल पर प्रभाव– एक अवलोकन**
– डॉ. प्रा. वसंत निनावे ---------- २८३

६७. **जलकुंभी : ग्रामीण अर्थव्यवस्था परपारिस्थितिक प्रभाव तथा संभावनाए**
– प्रो.डॉ.राधारु.सवजियाणी ---------- २८६

६८. **भारत–चीन संबंधों की समकालीन प्रकृति – एक राजनीतिक समीक्षा**
– प्रा.राजेंद्र घोरपडे ---------- २९०

६९. **भारत में झुग्गी–झोपड़ी के निवासी: दैनिक आवश्यकता को पूरा करना एक चुनौती**
– डॉ. राजेश्वर दिनकर रहांगडाले ---------- २९३

७०. **आधुनिक हिन्दी उपन्यासों में धार्मिक सांप्रदायिकता का चित्रण**
– डॉ. विकास विठ्ठलराव कामड़ी ---------- २९७

▲▲▲

ISSN No. 2394-5990

डिजिटल युगात ग्रंथालय सेवांचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर

आशीष ठाणेकर
विद्यासागर कला महाविद्यालय
खैरी (बिजेवाडा) रामटेक
thanekara@gmail.com

सार :

नॉलेज सोसायटीमध्ये तांत्रिक कौशल्ये आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रवेशाव्यतिरिक्त, लोकांसाठी वैविध्यपूर्ण आणि सहाय्यक सामाजिक संबंध असणे अधिक महत्त्वाचे होत आहे. ऑनलाइन संप्रेषण साधनांना समर्थन देण्यासाठी आणि या नवीन नातेसंबंधाचा प्रचार करण्यासाठी लायब्ररी त्यांच्या सेवांचे रुपांतर करत आहेत. सेवा, संसाधने आणि सामुदायिक पोहोच कार्यक्रम आणि प्रकल्पांबद्दल वेळेवर आणि उपयुक्त माहिती प्रदान करणे हे सोशल मीडियाचे ध्येय आहे. सोशल मीडियाचा वापर करून शैक्षणिक ग्रंथालयांचे उद्दिष्ट एक मजबूत समुदाय आणि अधिक माहितीपूर्ण शिक्षण समुदाय तयार करणे आहे. या पेपरमध्ये सोशल नेटवर्किंगची संकल्पना आणि डिजिटल युगात लायब्ररी सेवांना चालना देण्यासाठी त्याचा अनुप्रयोग तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोशल मीडियासाठी स्वीकार्य ऑनलाइन वर्तन आणि क्रियाकलाप शिक्षित करण्यासाठी आणि मार्गदर्शन करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थेला सर्वोत्तम सराव सोशल मीडिया धोरणाची आवश्यकता असेल.व सर्वांसाठी सकारात्मक फायदेशीर अशी संकल्पना उदयास येईल.

कीवर्ड : सोशल मीडिया, लायब्ररी सेवा, डिजिटल युग

१. परिचय :

वर्ल्ड वाइड वेब लोकांना माहितीमध्ये प्रवेश मिळवण्यास, सामग्री तयार करण्यास आणि कल्पनांचा अधिक कार्यक्षमतेने प्रसार करण्यास सक्षम करते. हे सोशल नेटवर्क्सला अनुकूल बनवते ज्यामध्ये व्यक्ती संप्रेषण चॅनेल रुंद करून आणि कमी खर्चाद्वारे जोडल्या जातात (बास्र्की आणि पर्डन, २००६). सोशल नेटवर्किंग साइट्स प्रथम इंटरनेट वापरकर्त्यांसाठी दीर्घकाळ गमावलेले मित्र आणि वर्गमित्र शोधण्यासाठी, एकमेकांशी दुवा साधण्यासाठी आणि प्रोफाइल सामायिक करण्यासाठी उदयास आल्या. वाढत्या संख्येने लोक एक किंवा अधिक सोशल नेटवर्किंग साइट्सचे सदस्य बनले आहेत ज्यामुळे सदस्य संख्या वाढत आहे, मुख्यत्वे कारण या साइट्स विनामूल्य आणि वापरण्यास सुलभ आहेत. अलीकडे, या सोशल नेटवर्किंग साइट्सनी त्यांच्या लक्ष्यित लोकसंख्येपर्यंत पोहोचू इच्छिणाऱ्या कंपन्या, संस्था आणि अगदी राजकारण्यांमध्येही स्थान मिळवले आहे (वाचा, २००६). वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये सोशल नेटवर्किंगच्या विस्तृत अनुप्रयोगामध्ये विद्यापीठे आणि ग्रंथालये देखील समाविष्ट असल्याचे दिसून येते (बॉयड आणि एलिसन, २००७). असे सुचवण्यात आले आहे की शैक्षणिक लायब्ररी या सोशल नेटवर्किंग साधनांचा वापर करून माहिती, बाजार सेवा आणि नवीन प्रकाशनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वापरण्याची संधी घेऊ शकतात.

१.१ सोशल नेटवर्किंगची व्याख्या :

Boyd Ellison ने (२००७) मध्ये सोशल नेटवर्किंग साइट्सची व्याख्या वेब-आधारित सेवा म्हणून केली आहे जी व्यक्तींना एका बाउंड सिस्टममध्ये सार्वजनिक किंवा अर्ध-सार्वजनिक प्रोफाइल तयार करण्यास परवानगी देते, इतर वापरकर्त्यांची सूची स्पष्ट करते ज्यांच्याशी ते कनेक्शन सामायिक करतात, त्यांचे पाहण्यासाठी आणि नेव्हिगेट करण्यासाठी कनेक्शनची यादी आणि सिस्टममधील इतरांनी बनविलेल्या. पॉवेल (२००९) सोशल नेटवर्किंगला एक समुदाय म्हणून परिभाषित करतात ज्यामध्ये व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे मैत्री, मूल्ये, कार्य संबंध, कल्पना इत्यादीद्वारे जोडलेले असतात. सोशल मीडिया (उदा. Facebook, Twitter) हा ग्रंथालयाच्या क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्वात स्वस्त आणि प्रभावी मार्गांपैकी एक आहे. पुस्तक स्वाक्षरी, कला प्रदर्शने, बुक क्लब, मीटिंग्ज, नवीन पुस्तके आणि बरेच काही संबंधित माहिती संप्रेषण करण्यासाठी हे एक विनामूल्य चॅनेल आहे.

१.२ ग्रंथालयांसाठी उद्दिष्टे :

- ग्रंथालय साहित्य आणि उत्पादने आणि सेवांचा प्रचार.
- विविध ऑनलाइन लायब्ररीच्या चॅनेल - पोर्टल आणि दरम्यान वेब रहदारी वाढवणे
- ग्रंथालयाचा क्रियाकलाप, कार्य, सेवा, कार्यक्रम, त्याचे नवीन प्रकल्प, ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान क्षेत्रातील नवीनतम घडामोडी, वारंवार वापरल्या जाणाऱ्या ग्रंथालय सेवांच्या संबंधित लिंक्सच्या क्रियाकलापांबद्दल माहिती पुरविली जाते.

* सोशल साइट्स इतरांशी कनेक्ट करण्यासाठी, स्वारस्ये, कारणे, सेवा शेअर करण्यासाठी वापरल्या जातात.
* संवाद सुलभ करण्यास मदत होते
* लेखक, ग्रंथालय साहित्य आणि राष्ट्रीय सांस्कृतिक वारसा यांचा प्रचार
* शिफारस केलेल्या इंटरनेट संसाधनांच्या लिंक प्रदान करण्यात मदत होते.
* पुस्तक परीक्षण, नवीन काही नवीन बदल असल्यास त्याची माहिती प्राप्त होते.
* पुस्तक चर्चा / परीक्षण करण्यास मदत होते. संशोधन संबंधी विशेष माहिती प्राप्त करता येते.
* माहिती आणि वापरकर्ते ग्रंथ मित्र बनविता येतात. तसेच सर्व गोष्टींचे आधुनिकीकरण करण्यात मअहत्वाची मदत होते.
* लायब्ररीच्या भिंतींच्या पलीकडे लायब्ररीची महत्ता वाढविता येते.
* चर्चा गट तयार करण्यास मदत होते.
* संभाव्य वापरकर्त्यांच्या नवीन प्रेक्षकांपर्यंत सहज पोहोचता येते.
* एकाधिक माध्यमांमध्ये ग्रंथालयाच्या माध्यमातन बातम्या प्रकाशित करता येतात.

१.३ ग्रंथालयामध्ये सोशल मीडियाच्या वापराचे उद्देश:

सोशल नेटवर्किंग टूल्स जी या अभ्यासाच्या ऑपरेशनल व्याख्येमध्ये होती ती मार्केटिंग आणि प्रसिद्धीसाठी, संदर्भ सेवा वाढवण्यासाठी आणि कर्मचाऱ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यासाठी वापरली गेली. असे आढळून आले की फेसबुक आणि ट्विटरचा वापर प्रतिसादकर्त्यांमध्ये विपणनासाठी केला गेला आहे, तर आधीच्या एका अभ्यासात असे आढळून आले होते की ग्रंथालय फेसबुकच्या माध्यमातून मार्केटिंग करण्याबाबत उदासीन आहेत (चार्निगो आणि बार्नेट-एलिस, २००७)

- ❒ ग्रंथालय उत्पादन आणि सेवांचे विपणन.
- ❒ विपणन विशिष्ट प्रौढ कार्यक्रम आणि सेवा.
- ❒ विशिष्ट मुलांच्या आणि युवा सेवा कार्यक्रमांचे विपणन करणे.
- ❒ लायब्ररी प्रतिमा आणि ई-प्रतिष्ठेचे आधुनिकीकरण करणे
- ❒ संभाव्य वापरकर्त्यांच्या नवीन प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी
- ❒ ग्रंथालयाच्या बातम्या आणि प्रेस रिलीज पुश करण्यासाठी ई.

१.४ ग्रंथपालांसाठी उद्दिष्टे :

ग्रंथपालांनी नेहमी स्वतःचा आणि ग्रंथालयाचा प्रचार केला पाहिजे, पालक वृत्तपत्रामध्ये यशाची प्रसिद्धी करण्यासाठी ग्रंथालयाची जाहिरात करणे, संस्थेच्या प्रमुखांना नवीनतम परिषद/जर्नल पेपरची एक प्रत देणे, कर्मचार्यांच्या व्यावसायिक विकासाचा अहवाल प्रदान करणे ज्यामध्ये मूल्यमापन समाविष्ट आहे. याचा विद्यार्थ्याच्या शिकण्याच्या परिणामांना किंवा कर्मचार्यांसाठी व्यावसायिक विकास सत्रांच्या स्वरूपात ज्ञान सामायिक करण्याचा कसा फायदा होईल.

- ❒ सेवा कल्पना आणि मॉडेल सामायिक करा.
- ❒ व्यावसायिक आणि लायब्ररी संसाधने सामायिक करा.
- ❒ सहयोग सुलभ करा.
- ❒ सोशल बुकमार्किंग आणि शेअरिंग.
- ❒ संवाद साधण्यासाठी, सामायिक करण्यासाठी आणि सहयोग करण्यासाठी सोशल नेटवर्किंग साधनांचा वापर करून वापरकर्त्यांपर्यंत पोहोचा.
- ❒ समुदाय तयार करा
- ❒ जाहिरात आणि जाहिरात
- ❒ लायब्ररी होल्डिंग्स आणि सेवा आणि कार्यक्रमांना प्रोत्साहन द्या
- ❒ शिफारस केलेली संसाधने प्रदान करा
- ❒ संरक्षकांशी संवाद साधा

२. ग्रंथालय आणि उपक्रमांच्या प्रचारात सोशल मीडियाचे महत्त्व व विस्तार पद्धती

❒ **समुदायाचा विस्तार करण्यात मदत होते.**

सोशल मीडिया केवळ तुमच्या वर्तमान संरक्षकांपर्यंत पोहोचत नाही, तर तुमच्या ग्रंथालयाला भेट देण्यासाठी आणि तुमच्या सेवा वापरण्यासाठी नवीन संरक्षकांना आमंत्रित करते. हे सामाजिक समुदायामध्ये मूल्य जोडून केले जाते. सोशल मीडिया चॅनेलमधील माहिती, स्थानिक इतिहास इत्यादींबद्दलच्या चौकशीला प्रतिसाद देणे मुळे ग्रंथालयाचा सद्भावना वाढवते. तुमचा समुदाय गुंतवून ठेवतो.

❒ **समुदायाच्या जवळीक साधता येतो.**

सोशल मीडिया हा तुमच्या समुदायाला अभिप्राय देण्यासाठी आणि तुमच्या ऑनलाइन समुदायातील इतरांशी संलग्न होण्यासाठी आमंत्रित करण्याचा एक उत्तम मार्ग आहे. कसे? तुमचा समुदाय तुमचे क्रियाकलाप आणि कार्यक्रम त्यांच्या सोशल नेटवर्क्समध्ये इतरांसोबत सहज शेअर करू शकतो. तुमच्या समुदायाला जुन्या छायाचित्रांमधील लोक आणि इमारती ओळखू देऊन किंवा कला प्रदर्शन किंवा कार्यक्रमांबद्दल अभिप्रायाचे स्वागत करून सहभागास आमंत्रित केल्या

ISSN No. 2394-5990

जाते. सोशल मीडियामध्ये गुंतण्याच्या अनेक संधी आहेत. या संधी तुमच्या ग्रंथालय आणि क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुवादित करतात.

❒ **शिकण्याच्या संधी वाढवतात.**

ग्रंथालयामध्ये व्हिडिओ किंवा ब्लॉग पोस्ट कसे करायचे ते देण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर केला जाऊ शकतो. तुम्ही लेखकांसह स्काईप कॉल्स ठेवू शकता आणि रेकॉर्ड केलेला कॉल सोशल मीडिया चॅनेलद्वारे शेअर करू शकता. तुम्ही स्वयंसेवकांची भरती करू शकता आणि तुमच्या लायब्ररीमध्ये उपलब्ध असलेल्या विशेष संसाधनांची स्मरणपत्रे पाठवू शकता. जसे तुम्ही या प्रकारचे इव्हेंट आणि क्रियाकलाप सामायिक करता, तुमचे प्रेक्षक वेगाने वाढतात. प्रभावी लक्ष्यित विपणन

❒ **तुमच्या लक्ष्यित प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचता येते.**

जिथे ते आहेतऑनलाइन. त्यांच्या लोकसंख्याशास्त्र आणि ऑनलाइन वर्तनावर आधारित विशिष्ट संरक्षक आणि लवकरच होणार्या संरक्षकांना लक्ष्य करा. त्यांना सर्वात जास्त स्वारस्य असलेल्या आणि प्रतिसाद देण्याची शक्यता असलेल्या बातम्या त्यांना पाठवा. तुमच्या ग्राथालायाचा आणि त्यांच्या आवडीच्या आधारावर उपक्रमांचा प्रचार करता येतो.

३. ग्रंथालयांमध्ये सोशल नेटवर्किंग साधनांचा वापर

यापैकी काही सोशल नेटवर्किंग साइट्स डछड वापरकर्त्यांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथपालांद्वारे लोकप्रियपणे वापरल्या जातात:

- Facebook: आता सर्वाधिक लोकप्रिय आहे कारण ते गडढजठ शोध,वर्ल्ड कॅट आणि बरेच काही यांसारख्या अनेक अनुप्रयोगांसह ग्रंथपाल-अनुकूल आहे. ग्रंथपाल वापरकर्त्यांशी त्यांच्या माहितीची गरज जाणून घेण्यासाठी त्यांच्याशी संवाद साधू शकतात. लायब्ररी यापैकी काही खास लायब्ररी ॲप्लिकेशन्स फेसबुकशी लिंक करण्याचा प्रयत्न करतात.
- My Space: ज्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थी आहेत; लायब्ररींनी त्यांची उपस्थिती सुधारण्यासाठी पोस्ट, कॅलेंडर, सानुकूल कॅटलॉग शोध साधने आणि ब्लॉग वैशिष्ट्ये या साइटचा फायदा घेतला आहे.
- निंग: ग्रंथपाल वापरकर्ते, लायब्ररी असोसिएशन आणि बरेच काही यांच्याशी कनेक्ट होऊ शकतात. नायजेरियन लायब्ररी असोसिएशन NLA सदस्यांमधील स्थानिक समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी या व्यासपीठाचा वापर करते.
- ब्लॉग : येथे, ग्रंथपाल वेळोवेळी संदेश पोस्ट करू शकतात; एखाद्या विशिष्ट विषयावर किंवा समस्येवर माहिती सामायिक करा आणि वापरकर्त्यांना सामग्रीमध्ये योगदान देण्याची परवानगी द्या. ते लेख, विषयावरील बातम्या लिहू शकतात आणि त्यांच्या वापरकर्त्यांकडून त्वरित प्रतिक्रियेची अपेक्षा करू शकतात.
- Wikis : हा एक विनामूल्य ऑनलाइन विश्वकोश आहे जो पार्श्वभूमीचे ज्ञान आणि संकल्पनांची व्याख्या देतो. हे वापरकर्त्यांना सामग्रीमध्ये प्रवेश, संपादन आणि योगदान देण्यासाठी एक व्यासपीठ देते. हे वेब सामग्री विकसित करण्यासाठी एक सहयोगी वेब पृष्ठ आहे.
- LinkedIn: ग्रंथपालांना LinkedIn द्वारे त्यांच्या आवडीच्या विशिष्ट क्षेत्रातील तज्ञांशी संरक्षक जोडले जाऊ शकतात. ग्रंथपाल या व्यासपीठाचा उपयोग स्ट्रॅटेजिक डिसेमिनेशन ऑफ इन्फॉर्मेशन SDI सारख्या विशेष सेवा प्रदान करण्यासाठी करू शकतात.
- Twitter: एक मायक्रो ब्लॉगिंग ॲप्लिकेशन, कर्मचारी आणि संरक्षकांना दैनंदिन क्रियाकलापांवर अपडेट ठेवण्यासाठी, जसे की वारंवार अपडेट केलेले संग्रह. वापरकर्ते लघु संदेश किंवा स्टेटस अपडेट टाईप करण्यासाठी या प्लॅटफॉर्मचा वापर करू शकतात.
- YouTube : नायजेरियातील संस्थांमध्ये, उद्घाटन व्याख्याने, परिषदा आणि कार्यशाळांचे महत्त्वाचे ठळक मुद्दे YouTube द्वारे प्रसारित केले जातात.
- Flickr : ग्रंथपाल या साधनाचा वापर लायब्ररी संग्रहाच्या नवीन प्रतिमा शेअर आणि वितरण करण्यासाठी करू शकतात. दोन्ही पुस्तके आणि जर्नल्सच्या नवीन आगमनांचे मुखपृष्ठ फ्लिकरद्वारे वापरकर्त्यांना प्रसारित केले जाऊ शकते. नायजेरियातील राजकीय पक्षांच्या प्रतीकांची भिन्न चित्रे यासारख्या स्थानिक समस्यांवर वापरकर्त्यांना प्रबोधन करण्यासाठी देखील याचा वापर केला जाऊ शकतो; नायजेरियामध्ये सुरू असलेल्या व्याख्यानांसाठी, अनेक सार्वजनिक आणि शैक्षणिक लायब्ररींनी याचा चांगला उपयोग केला आहे.
- लायब्ररी थिंग: एक साधन जे लायब्ररी OPAC समृद्ध करते. खाते तयार केल्यावर, ISBN सह पुस्तकांची यादी लायब्ररी थिंगला पाठवली जाते जी कोडचा एक तुकडा परत पाठवते जी लायब्ररी OPAC च्या फूटरमध्ये पेस्ट केली जाते. ग्रंथपाल याचा वापर वापरकर्त्यांना वर्तमान प्रकाशनांची यादी पाठवण्यासाठी करू शकतात.

४. सोशल मीडियाच्या वापराचे फायदे

- सोशल मीडिया मार्केट लायब्ररीचा अविभाज्य भाग आहे.
- सोशल मीडिया लायब्ररीच्या संभाव्य वापरकर्त्यांना कॅप्चर करते.
- सोशल मीडिया लायब्ररी सेवांच्या विपणनाच्या पारंपारिक मार्गांपेक्षा अधिक ऑफर करतो.
- सोशल मीडिया वापरकर्त्यास माहिती तयार करण्यास, कनेक्ट करण्यास, संभाषण करण्यास, योगदान देण्यासाठी, मतदान करण्यास आणि माहिती सामायिक करण्यास अनुमती देते.
- हे लायब्ररींना वापरकर्त्यांच्या जवळ जाण्यास मदत करते.
- हे लायब्ररींना वापरकर्त्यांसोबत सहयोगी नेटवर्क तयार करण्यात मदत करते.
- सोशल मीडिया विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय संसाधने शोधण्यात मदत करते.
- सोशल मीडिया ज्ञानाची देवाणघेवाण सुलभ करते.
- सोशल मीडिया वापरकर्त्याला माहिती देण्यास मदत करतो.
- सोशल मीडिया दूरस्थ शिक्षणाला चालना देण्यासाठी मदत करते.

५. सोशल मीडिया सर्वोत्तम सराव– अंमलबजावणी

- लायब्ररी वेबसाइटसह समाकलित करता येते.
- क्रॉस-प्लॅटफॉर्म प्रमोशन.
- सर्वत्र सुसंगत लोगो/चिन्ह.
- सामग्री डुप्लिकेट करण्यासाठी साधनांचा अवलंब करता येते.
- माहितीचा वापर व्यवस्थित करण्यासाठी साधनांचा अवलंब करता येते.
- सामग्री अपडेट ठेवण्यात मदत होते.

६. निष्कर्ष

सोशल मीडिया लोक बातम्या, माहिती आणि सामग्री कशी शोधतात, वाचतात आणि शेअर करतात यात बदल घडवून आणतात. लायब्ररी आणि वापरकर्ते यांच्यातील सक्रिय संवाद लायब्ररी सेवा प्रदान करण्यात अतिरिक्त मूल्य निर्माण करतो, तर नवीन शक्यता आणि सोशल नेटवर्क्स वापरण्याचे मूल्य थेट डिजिटल वातावरणात लायब्ररीच्या अधिक चांगल्या दृश्यमानतेमध्ये योगदान देते. अप्रत्यक्षपणे याचा परिणाम ग्रंथालयाच्या पारंपारिक वातावरणात अधिक चांगल्या प्रकारे प्रचारात होतो आणि वापरकर्त्यांची संख्या आणि ग्रंथालय सेवांबद्दल त्यांचे एकूण समाधान दोन्ही वाढते.

संदर्भ :

- Barsky, E., Purdon, M. (२००६). वेब २.० सादर करत आहे: आरोग्य ग्रंथपालांसाठी सोशल नेटवर्किंग आणि सोशल बुकमार्किंग. जर्नल ऑफ द कॅनेडियन हेल्थ लायब्ररी असोसिएशन, २७(३): ६५-६७.
- बॉयड, डीएम, आणि एलिसन, एन.बी. (२००७). सोशल नेटवर्क साइट्स: व्याख्या, इतिहास आणि शिष्यवृत्ती. जर्नल ऑफ कॉम्प्युटर-मध्यस्थ कम्युनिकेशन, १३(१): २१०-२३०
- Burkhardt, A. (२०१०). सोशल मीडिया: महाविद्यालय आणि विद्यापीठ ग्रंथालयांसाठी मार्गदर्शक. कॉलेज आणि रिसर्च लायब्ररी बातम्या ७१(१): १०-२४.
- Casey, M., Savastinuk, L. (२००६). लायब्ररी २.०: पुढील पिढीच्या लायब्ररीसाठी सेवा. लायब्ररी जर्नल, १३१(१४), ४०-४२.
- चार्निगो, एल., आणि बार्नेट-एलिस, पी. (२००७). Facebook.com तपासत आहे: शैक्षणिक ग्रंथालयांवर डिजिटल ट्रेंडचा प्रभाव. माहिती तंत्रज्ञान आणि ग्रंथालये, २६(१), २३-३४.
- De Rosa, C., Cantrell, J., Havens, -., Hawk, J., Jenkins, L., Gauder, B., Cellentani, D. (२००७). आमच्या नेटवर्कच्या जगात सामायिकरण, गोपनीयता आणि विश्वास: OCLC सदस्यत्वासाठी एक अहवाल. डब्लिन, OH: OCLC ऑनलाइन संगणक ग्रंथालय केंद्र.
- ग्रीनहॉ, सी., आणि रोबेलिया, बी. (२००९). जुने संप्रेषण, नवीन साक्षरता: सामाजिक शिक्षण संसाधने म्हणून सोशल नेटवर्क साइट्स. जर्नल ऑफ कॉम्प्युटर मेडिएटेड कम्युनिकेशन, १४(४), ११३०-११६१.
- Hendrix, D., Chiarella, D., Hasman, L., Murphy, S., Zafron, M.L. (२००९). शैक्षणिक आरोग्य विज्ञान ग्रंथालयांमध्ये फेसबुकचा वापर. जर्नल ऑफ द मेडिकल लायब्ररी असोसिएशन, ९७(१), ४४-४७.
- सोमादेवी एस. आणि कुंभार : डिजिटल युगात ग्रंथालय सेवांचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर. डिसेंबर;२०१९ .
- http://southernlibrarianship.icaap.org/content/v08n02/mackšd01.htm

■■■

हितं मनोहारी च दुर्लभम् ।

डॉ. अबोली व्यास
अंशकालीन सहाय्यक प्राध्यापक, एल.ए.डी.कॉलेज, नागपूर
८८०६६९०९००, abolirajnishgmail.com

सारांश :

संस्कृत साहित्य सरस्वतीचा गाभा अनेकविध साहित्य पुष्पांनी सदोतीतच बहरलेला असतो. प्राचीन काळापासून अद्ययावत अनेक कवी आपल्या साहित्य पुष्पांनी संस्कृत साहित्य सरस्वतीची नित्य सेवा, पूजा-अर्चना करीत आलेले आहेत. संस्कृत साहित्यातील अनेकविध साहित्य प्रकारांमध्ये महाकाव्य, लघुकव्य, नाटक, चंपू काव्य, खंड काव्य इत्यादी अनेक काव्यप्रकार येतात. हे सगळे काव्यप्रकार अत्यंत वाचनीय, स्मरणीय आणि रसिक ज्यामध्ये काव्य रसपान करतेवेळी अगदी धुंद होऊन जाईल असे आहेत. मात्र अत्यंत प्रेमळ शब्दांमध्ये समोरच्याला उपदेश करण्यासाठी रचल्या जाणारे काव्य प्रकार अत्यंत दुर्लभच आहेत. त्यातील एक काव्यप्रकार अन्योक्ती. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये शब्द मर्यादेचा विचार करता वर्तमान काळातील डॉक्टर वेणीमाधव शास्त्री जोशी यांच्या अन्योक्ति-मुक्तकावलि: या पुस्तकातील काहीच अन्योक्तिंचा विचार केलेला आहे.

संशोधनाची पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधास विवेचनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

बीज शब्द : अप्रस्तुत प्रशंसा, काव्य, अलंकार, उपदेश.

प्रस्तावना :

शास्त्र-चर्चा-विनोदाने विद्वान लोक आपला वेळ घालवतात हे सर्व विदच आहे. म्हणूनच म्हंटले जाते काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। अपार या संसारामध्ये माणसाच्या दुःखांना शमविण्यासाठी, कुठल्याही व्याधीला बरे करण्यासाठी, मानवाचा असलेला संताप घालवण्यासाठी, मानवाचे चित्त प्रसन्न करण्यासाठी काव्य रसास्वाद हा नेहमीच उपयोगी पडलेला आहे. आणि म्हणूनच सर्व गोष्टींवरचा इलाज असणारे हे काव्य रचणारा कवी हा नेहमीच धन्य मानला जातो.

अपारे काव्य संसारे कवीरेव प्रजापति:।
यथास्मै रोचते विश्वं तथैव परिवर्तते।।(१)

हा काव्य प्रपंच मनासारखा रचण्याचा संपूर्ण अधिकार कवीला असतोच आणि म्हणूनच मम्मटाचार्य म्हणतात कवीची सृष्टी -

नियतिकृत-नियमरहितां ल्हादैकमयीमनन्यपरतंत्राम् ।
नवरसरूचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ।।(२)

म्हणजे नियतीच्या नियमांनी रहित असलेली केवळ आनंददायी, परतंत्र असलेली नवरसांनी युक्त असलेली अशी ही कवीची सृष्टी असते. पण या इतक्या सुंदर कवीच्या सृष्टी मध्ये कवी जे काव्यरचतो ते काव्य म्हणजे नेमकं काय त्याचं लक्षण काय हे सांगताना मम्मटाचार्य पुन्हा म्हणतात की,

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि।(३)

अदोष असलेले, गुणयुक्त आणि कधीकधी अलंकृत नसलेले शब्दार्थ म्हणजेच काव्य होय. काव्यातील अलंकार म्हणजे ज्याप्रमाणे मनुष्य स्वतःच्या सौंदर्यवर्धनासाठी अलंकारांना धारण करत असतो तसेच काव्यातील अलंकार. काव्याचा रसास्वाद हा अलंकारांनीच परिपूर्ण होत असतो.

इतकी सुंदर असलेली ही कवीची सृष्टी त्यामधील काव्य आणि त्या काव्यांच सौंदर्य, मात्र या कवीच्या सृष्टीचं नेमकं प्रयोजन काय हे सांगताना ममताटाचार्य पुढे म्हणतात की,

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिवृत्तये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे।।(४)

म्हणजे काव्य हे यशासाठी, अर्थार्जनासाठी, व्यवहार शिकण्यासाठी, अमंगलाचा नाश करण्यासाठी, तत्कालीक आनंद देण्यासाठी आणि कांतेप्रमाणे हळुवार उपदेश करण्यासाठी म्हणून रचले जाते. मनुष्याला कुठल्याही वयामध्ये उपदेश हा नकोसा असतो. त्याला व्यवहार ज्ञान समोरच्याकडून उपदेशात्मकरीत्या ऐकून घ्यावयाचे नसते. नीति विषयकही समोरच्याने उपदेशात्मकतेने सांगितले तर ते कुठल्याही मनुष्याला मान्य होत नाही. मनुष्यच काय पण लहान मुलांना सुद्धा समोरून आलेला उपदेश हा मान्य नसतो. परंतु ज्याप्रमाणे जन्मदाती आई आपल्या बाळाला मायेने, प्रेमाने, हळुवार रित्या बोलणे शिकवते, चालणे शिकवते आणि कसे वागावे हे सांगते तसेच कार्य हे काव्य करत असते. कधी गोष्टींच्या रूपातून तर कधी श्लोकांच्या माध्यमातून संस्कृत साहित्य कवींनी प्रत्येक मनुष्याला

उत्तम तो उपदेश हळुवार देण्याचे कार्य अक्षुण्ण सुरू ठेवले आहे. अगदी प्राचीन काळापासून पंचतंत्र, हितोपदेश ,नीतिशतकम् ,कौटिल्य नीति अशा प्रकारच्या अनेक साहित्यातून आज पर्यंत संस्कृत महाकवींनी समाजोद्धाराचे कार्य अविरत सुरू ठेवलेले आहे. मनुष्याने कसे वागावे कसे वागू नये हे अगदी सुंदर साध्या भाषेत आणि हळुवार रीत्या उपदेशात्मकतेने आपल्या अन्योक्तिमुक्तावली ह्या पुस्तकातून डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी यांनी प्रतिपादित केले आहे. शब्द मर्यादेचा विचार करता प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये त्या पुस्तकातील निवडक अन्योक्तींचा विचार करण्यात आलेला आहे.

अन्योक्ती हा काव्यप्रकार अप्रस्तुत प्रशंसा अलंकार यामध्ये प्राधान्याने योजलेला असतो. अप्रस्तुत प्रशंसा म्हणजे प्रस्तुता कडे नेणारे अप्रस्तुताचे वर्णन.

यन्त्र त्वं द्रुतमेव कार्यविभवं नीनाविधैः साधयन्
लोके मोहकसाधनानि वितरन् सौलभ्यमाकल्पसे।
सर्वे विस्मितमानसेन नितरां स्तुन्वन्ति गर्वं भृशं
मी कार्षीः स्मर रे परं हृदिगतं जीवप्रदां विद्युतम्।(५)

हे यंत्र, तू वेगवेगळ्या प्रकारचे काम अगदी पटकन संपन्न करतोस . त्याचप्रमाणे लोकांना अनेक प्रकारच्या गोष्टी तयार करून त्यांना सौकार्य प्राप्त करून देतोस. सगळे लोक अत्यंत आश्चर्याने तुझी स्तुती करतात. मात्र तू गर्वित होऊन जाऊ नकोस, तुला चैतन्यमय करणारी ती विद्युत, तिला तू नेहमीच लक्षात ठेव. प्रस्तुत श्लोका मधून मनुष्याची मनोवृत्ती कवीने येथे वर्णिलेली आहे. सद्य युगामध्ये प्रत्येक मनुष्य असाच आपण ज्याच्यामुळे कार्यरत आहोत, ज्याच्यामुळे आज ह्या विशिष्ट जागेवर पोहोचलो आहोत अशा त्या सगळ्यांनाच विसरून आपल्याच तोऱ्यात वावरत असतो. प्रस्तुत श्लोकामध्ये कवी म्हणतो की, हे मनुष्य तु ज्या पद्धतीने आता झटपट काम करतो आहेस, विना सायास तुझं प्रत्येक काम पूर्ण होतं आहे, मात्र तुझ्या ह्या कार्य पूर्णत्वाला जाण्याच्या मागे तुझ्या आई-वडिलांची जी मेहनत होती, त्यांचा जो त्याग होता, त्यांचे जे श्रम होते ज्यांचं फलित की तू आज अगदी सहजगत्या तुझं आयुष्य जगतो आहेस. अशा त्या आई-वडिलांना तू कधीही विसरू नकोस. प्रस्तुत श्लोकाद्वारे कवी मनुष्याला आपल्या जन्मदातांना कधीही विसरायला नको हा उपदेश करतात आहेत. ह्या श्लोकांमधून यंत्राचे उदाहरण घेऊन आपल्याला हळुवार उपदेश केलेला आहे.

वायुर्यत्र सुसेवितो भुवि जलं पीतं विहारः कृतः
वृद्धाः स्निग्धवटास्तु यत्र सरसस्तीरे च वासः कृतः।
मित्रैर्बन्धुजनैश्च खेलितमहो सर्वं परित्यज्य यत्
प्रौढे पक्षयुगेऽद्य कीर च कथं देशान्तरं यासि रे।।(६)

हे शूका ज्या जन्मभूमीवर तू श्वास घेतलास, पाणी प्यायलास आणि स्वच्छंदपणे विहार केलास, ज्या तळ्याच्या काठावर असणाऱ्या हिरव्यागार वटवृक्षांवर तू वास केलास, जिथे मित्र -मैत्रिणी आणि बांधव जनं यांच्यासोबत मनसोक्त खेळलास. आता जेव्हा तुझे पंख मोठे झाले आहेत, तेव्हा तू या सगळ्यांना सोडून दुसऱ्या देशात जातो आहेस हे कसे बरे!

मनुष्याच्या मनोवृत्तीची दुसरी रंगछटा यामध्ये कवीने रंगविली आहे. ज्याप्रमाणे मनुष्य आपलं विनासायास आयुष्य जगतेवेळी आपल्या त्या आयुष्यासाठी श्रमदान केलेल्या आपल्या माता पित्यांना विसरून जातो, त्याचप्रमाणे मनुष्य प्रगतीपथावर असताना प्रगतीपथावर नेणाऱ्या आपल्या सर्व गुरुजनांना, आपला जिथे वास होता त्या स्थळांना, तिथे आपले बंधू जन होते अशा त्या बंधूजनांना सुद्धा विसरून आपला एकटाच प्रगतीपथावर निघून जातो. आपल्या बंधू जनां सोबत घालविलेले ते स्नेहपूर्ण क्षण, आपल्या गुरुजनांसोबत घालवलेला महत्वपूर्ण काळ, ते स्थान जिथे आपल्या पंखांना बळ मिळालं अशा सगळ्यांना मनुष्य विसरून जातो. प्रस्तुत श्लोकातून कवी हा उपदेश करू इच्छितो की आपले गुरुजन आपले बंधू जन आणि आपले जन्मस्थान या गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या असतात माणसाच्या पंखांना बळ आल्यानंतर तो स्वतःच्या प्रगतीपथावर असताना माणसाने या आपल्या प्रगतीच्या मूळ कारणांना विसरता कामा नये. प्रस्तुत श्लोका मधून शुकाचे उदाहरण देऊन मनुष्याला उद्बोधन केलेले आहे.

अपक्वं चारूच्यं विरसमथ पाषाणसदृशं
रसाल त्वं बाढं धरसि च शलाटुं शिरसि भोः।
सुपक्वं यत्कान्तं मृदुतनु सुवर्णं च सरसं
फलं तूर्णं मुंचस्यतितरविचित्रस्तव विधिः।।(७)

हे आम्रवृक्षा तू तुझ्या कच्च्या आम्रफलाला जो सुंदर नाही, गोड नाही, आणि पाषाणाप्रमाणे कठीण आहे अशा त्याला तू अगदी घट्ट आपल्या डोक्यावर पकडून ठेवतोस. मात्र जे तुझं फळ सुंदर आहे, नरम आहे, गोड आहे आणि रसपूर्ण आहे अशा त्या सुंदर दिसणाऱ्या फळाला तू पटकन सोडून देतोस. ही तुझी वागणूक कशी बर आहे? अत्यंत सुंदर आणि सोप्या अशा आम्रवृक्षाच्या फळावरून कवीने हे उदाहरण देऊन असा उपदेश केलेला आहे की माणसाने अनुभवी लोकांची कास कधीही सोडायला नको. ह्या श्लोकाद्वारे मनुष्याच्या स्वभावाची आणिक एक रंगछटा आपल्या दृष्टीपथावर कवीने आणून दिलेली आहे. साधारणतः प्रत्येक माणसाचा स्वभावच असा असतो की जो अनुभवी आहे, अशी व्यक्ती जेव्हा आपल्याला एखादे काम करताना सल्ला देऊ इच्छिते तो सल्ला नकोसा असतो. या उलट प्रत्येक मनुष्याला आपल्या हाताखाली काम करणारा

ISSN No. 2394-5990

व्यक्ती हा अर्ध पक्व अवस्थेतीलच हवा असतो जेणेकरून हा अर्ध पक्व व्यक्ती आपल्या अधिपत्याखाली वावरेल. आणि आपले वर्चस्व कमी होणार नाही. मात्र वर्चस्वाच्या नादाला लागणाऱ्या मनुष्याला हे लक्षात येत नाही की अनुभवी व्यक्तीकडून घेतलेला एक सल्ला सुद्धा आपल्या प्रगतीपथावर असणाऱ्या मार्गक्रमणाला एक वेगळी कलाटणी देऊ शकतो आणि आपल्याला एका उच्च स्थानी पोहोचवू शकतो म्हणून कवी या श्लोकाद्वारे म्हणतो आहे की आपण अनुभवी लोकांचा कधीही अनादर करायला नको.

वनानां पुष्पाणामगणितरसानां मधुप रे
सुमानां शैलानामविदिततनूनां मधुरसम्।
भ्रमन् शोधं कृत्वा बहुलविरलं चोन्नतपदं
धरन् त्वं जीवातुं वितरसि परं शीलरहितः।।(८)

हे भ्रमरा तू वनांमध्ये उडून ज्या फुलांची काहीच गणना नाही अशा फुलांमधून अनेक प्रकारचे रस घेऊन येतोस, त्याचप्रमाणे पहाडांमध्ये सुद्धा जे पुष्प आहेत ज्यांच्याबद्दल कोणालाही माहिती सुद्धा नाही अशा वीरल फुलांमधून तू मधुर रसाचे संशोधन करून उंच उंच स्थानाला जाऊन पोहोचतोस. तू खरोखरच जीवनदान देणारे औषध प्रत्येकालाच देतोस. मात्र हे सगळं ठीक आहे, पण तू स्वतःच शील मात्र विकृत करून ठेवतोस. भ्रमर हा मधुरस पान करतेवेळी त्या रसाचा आस्वाद घेतेवेळी हा विचार करत नाही की तो आपल्या मनमुक्त संचारासाठी म्हणून कितीकच फुलांच्या संपर्कात येतो तो फक्त हे ध्यानात घेतो की त्याला रसपान करायचा आहे आणि उंच उंच असलेल्या त्या पर्वतीय फुलांमधून देखील मधु एकत्रित करायचा आहे हे करतेवेळी तो हे विसरून जातो की, तो त्याचे शील बाजूला ठेवतो आहे. प्रस्तुत श्लोका मधून कवी सांगतो आहे की मनुष्य जेव्हा उंच उंच जाण्याची इच्छा करीत असतो तेव्हा त्याने आपले शील मात्र विसरता कामा नये. '**शीलं परं भूषणं ।**' माणसाची बुद्धी जर नष्ट झाली तर त्याचे आयुष्य संपत नाही. मात्र ज्या माणसाचं चारित्र्य कलंकीत होतं तो माणूस मात्र जिवंत असताना सुद्धा मृत अवस्थेत निघून जातो.

स्पर्धां कः सह कर्तुमेति च मया गर्वं वह त्वं च मा
गौरोऽस्मीति जवेन धावितुमहं चैतन्यपूर्णः सदा।
विश्वासातिशयेन पूर्वविहितां कूर्मेण साकं च तां
स्पर्धां रे शश तत्पराजयदिनं मी विस्मर त्वं द्रुतम्।।(९)

अरे ससा ! ''मी खूप गोरा आहे आणि खूप जोरजोरात धावू शकतो, माझ्यात धावण्याची अपरिमित शक्ती आहे, माझ्यासोबत कोण बरं स्पर्धा करण्यात समर्थ आहे या गोष्टीचा तू जास्त अहंकार बाळगू नकोस. अतिशय विश्वासाने तू याच्याही पहिले कासवा सोबत जी स्पर्धा हरली होतीस तो दिवस आठव.''

प्रस्तुत श्लोकातून कवीने, आपण अगदी बालपणापासून जी कथा ऐकत आलेलो आहोत, त्या कथेच्या माध्यमातून श्लोक रूपातून अगदी सहज आणि सोप्या भाषेमध्ये माणसाचा अहंकार कसा त्याचा शत्रू असतो हे स्पष्ट केलेले आहे. स्वतःवर असलेला अतिविश्वास माणसाला कधी कधी खाली खेचत असतो. आणि म्हणून स्वतःवर असलेल्या अतिविश्वास माणसाला कसा घातक आहे हे इथे स्पष्ट केलेले आहे.

वृक्षे बान्धवसांगतौ वनभुवौ नद्यास्तटे यापितं
छन्दैर्वक्ति च पूर्वजीवनमिदं स्मृत्वा शुकः पंजरे।
राजन् मे मरणोत्सुकस्य श्रुणुताद्या चान्तिमेच्छा शुभा
राज्ये पंजर-निर्मितिस्तु सरला शीघ्रं निषिद्धा भवेत्।।(१०)

एक पिंजऱ्यातील शुक मनामध्ये आपल्या पूर्वीच्या आयुष्याच्या आठवणींना उजाळा देत असतो आणि आनंद व्यक्त करत असतो. त्याला त्याच्या पूर्वीच्या आयुष्यातील ती नदी, त्या नदीच्या किनारी असलेले जंगल, जंगलामध्ये असणारे झाड आणि झाडांवर असणारे त्याचे बांधजन, बांधवजनांसोबत घालवलेला त्याचा वेळ, हे सगळं त्याला आठवत असतं तेव्हा तो आपल्या पिंजऱ्यामध्ये असताना राजाला म्हणतो की हे राजा मी आत्ता मरणावस्थेमध्ये आहे तेव्हा माझी शेवटची इच्छा तू ऐक आणि सगळ्या राज्यभरातील पिंजरे निर्माण करण्याच्या कार्यावर तू बंदी आण. प्रस्तुत श्लोकातून कवी स्वातंत्र्याचे महत्त्व विशद करतो आहे. प्रत्येक मनुष्याला स्वातंत्र्य हे आवडीचाच असतं, मात्र स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्या स्वातंत्र्याचा गैरवापर करण्यात आजकालची युवा पिढी कुठेही कमी पडत नाही आणि म्हणून खास युवा पिढीसाठी म्हणून येथे कवी म्हणतो की, आपल्याजवळ असलेल्या स्वातंत्र्याच आपण रक्षण करायला हवं.

उपसंहार :

अशाप्रकारे कवी डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी यांनी आपल्या अन्योक्ति-मुक्तकावलि या पुस्तकात विविध विषयांच्या अन्योक्तींच्या माध्यमातून आजच्या युवा पिढीला मार्गदर्शन केलेले आहे . प्रस्तुत पुस्तकाचा अभ्यास केल्यानंतर असे निदर्शनास येते की , कवी वेणी माधव शास्त्री जोशी यांचा सद्य युगातील युवा पिढीचा प्रचंड अभ्यास आहे. युवा पिढीची मानसिकता ते अगदी चोखरीत्या जाणतात. युवा पिढीची मानसिकता लक्षात घेता, आज कालच्या युवा पिढीला कुठल्याही प्रकारचे मार्गदर्शन करतेवेळी त्यांच्या मरमावर घाव न घालता मूळ मुद्दा समजावून सांगताना कुठल्या प्रकारची काळजी घ्यायला हवी हे आपल्याला हे पुस्तक वाचून जाणवते. प्रस्तुत पुस्तकामध्ये असे बरेच मार्गदर्शनपर श्लोक कवीने रचलेले आहेत. प्रस्तुत पुस्तकाची भाषा अत्यंत साधी सोपी आणि सरल आहे. वाचताना कुठेही

काठीण्य जाणवत नाही. पुस्तकातील श्लोक वाचतेवेळी त्या श्लोकांचे अर्थ अगदी सहजरित्या प्रत्येकाला समजतील इतक्या सोप्या भाषेमध्ये कवीने येथे हे मार्गदर्शन कर श्लोक रचले आहेत. प्रस्तुत पुस्तकाने डॉक्टर वेळी माधव शास्त्री जोशी यांनी संस्कृत साहित्य सरस्वतीच्या गाभ्या मधील साहित्य रत्नांमध्ये भरच घातली आहे ह्या काही शंका नाही.

संदर्भ :

१) अन्योक्ति-मुक्तकावलि श्लोक क्र. डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
२) काव्यप्रकाश मम्मटाचार्य
३) काव्यप्रकाश मम्मटाचार्य
४) काव्यप्रकाश मम्मटाचार्य
५) अन्योक्ति-मुक्तकावलिश्लोक क्र.१२८ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
६) अन्योक्ति-मुक्तकावलिश्लोक क्र. ३ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
७) अन्योक्ति-मुक्तकावलिश्लोक क्र. ५ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
८) अन्योक्ति-मुक्तकावलिश्लोक क्र. ७ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
९) अन्योक्ति-मुक्तकावलि श्लोक क्र. ५१ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी
१०) अन्योक्ति-मुक्तकावलि श्लोक क्र. ४ डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) अन्योक्ति-मुक्तकावलि, डॉक्टर वेणी माधव शास्त्री जोशी, ब्रम्हविद्याप्रकाशनं श्रीशंकराचार्य संस्कृत पाठशाळा गांधीचौक, धारवाड.
२) काव्यप्रकाश, मम्मटाचार्य सुयोग प्रकाशन अमरावती.

■■■

ISSN No. 2394-5990

कृषी अर्थव्यवस्थेवर गांधी विचारांची प्रासंगिकता - एक आर्थिक सिंहावलोकन

प्रा. बोधे श्रीकृष्ण बी
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, रा.सु.बिडकर महाविद्यालय
हिंगणघाट, जी.वर्धा
मोब.न.-९४२३४२१०५१
ईमेल- shreyashribhavan@gmail.com

सारांश :

महात्मा गांधींनी भारताचा आत्मा शेतकरी आणि त्यांचे सहकारी, शेतमजूर यांचे स्थान भारतीयांमध्ये प्रथम मानले, खेड्यांचा शाश्वत विकास घोषित केला, ज्यामध्ये पूर्णपणे शोषणमुक्त जीवन आणि प्रत्येक स्वरूपात शेतकरी आणि ग्रामस्थांची प्रगती सुनिश्चित केली जाते, हे भारताच्या विकासाचे प्रमाण आहे. १९१७-१८ मध्ये इंग्रजी राजवटीत त्यांनी चंपारण (बिहार) आणि खेडा (गुजरात) येथे केलेल्या शेतकरी सत्याग्रहांच्या केंद्रस्थानी हीच भावना होती. महात्मा गांधींनी खेड्यापाड्यात राहणारी प्रचंड बहुसंख्य लोकसंख्या, शेतकरी आणि ग्रामस्थांचे उत्थान, त्यांचा विकास आणि त्यांची समृद्धी ही भारताच्या समता-आधारित समाजाची कसोटी मानली. सर्वसमावेशक आणि समक्रमित सांस्कृतिक रचना आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा स्वीकारला. महात्मा गांधींनी भारतातील शेती आणि शेतकरी वर्गाचे सदैव महत्त्व तर स्वीकारलेच, परंतु सर्वोत्तम व्यवसाय कृषी क्षेत्रामध्ये विकासावर सतत भर देण्यात आला, ज्यामध्ये खेड्यातील लघु-कुटीर उद्योग, पशुपालन इत्यादींचा समावेश आहे. प्रदीर्घ काळ पराधीनतेच्या काळात कृषी क्षेत्राच्या सतत बिघडत चाललेल्या स्थितीवर खरे मत व्यक्त केले. कृषी क्षेत्राच्या सुधारणेसाठी, विशेषत: शेतकरी-गावकऱ्यांच्या स्वावलंबनासाठी विविध विधायक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून काम केले. प्रस्तुत शोधपत्रात कृषी अर्थव्यवस्थेवर महात्मा गांधी यांचे विचार आणि आजच्या काळात त्याचे महत्व विषद करण्यात आलेले आहे.

सूचक-शब्द : कृषी,म.गांधी,अर्थव्यवस्था,उद्योग, शेतकरी

उद्देश्य :

- स्वातंत्र्यपूर्व कृषीव्यवस्था अभ्यासणे.
- स्वातंत्र्योत्तर कृषीव्यवस्था अभ्यासणे.
- म.गांधी यांचे कृषी बाबतचे विचार आणि कार्य अभ्यासणे.
- कृषी अर्थव्यवस्थेवर म.गांधी यांच्या विचारांचा झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- आजच्या काळात म.गांधी यांचे कृषीअर्थ याबाबत विचारांची गरज अभ्यासणे.

प्रस्तावना :

देश-विदेशातील अनेक विचारवंत, कवी, लेखकांसोबतच महात्मा गांधींच्या विचार आणि विचारांच्या जडणघडणीत त्यांच्या स्वत:च्या जीवनानुभवांचाही मोठा हात होता. या जीवनानुभवांमध्ये भारतातील खेडे आणि शेतकरी यांच्या संबंधातील त्यांचा अनुभव सर्वात महत्त्वाचा होता. भारतातील शेतीचा इतिहास, विशेषत: सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्र आणि अर्थव्यवस्थेचा पुरावा हजारो वर्षांपूर्वीच्या खेडी आणि शेतकरी वर्गाने दिला आहे. भारतीय उपखंडात सुमारे नऊ हजार इ.स.वी.सनपूर्व मेहरगड, सध्याचे बलुचिस्तान या ठिकाणी सापडलेल्या पुराव्यांवरून असे कळते की, त्या वेळी गहू, बार्ली आणि कापूस यांची लागवड केली जात असे. मेंढ्या, शेळ्या, हत्ती यासह पशुपालन असे. सिंधू संस्कृतीच्या वेळी अनेक निवडक पिकांच्या उत्कृष्ट बियाण्यांबरोबरच काही यंत्रेही कृषी कामांसाठी वापरली जात होती. मोहेंजोदारोच्या अवशेषांमध्ये पिकांच्या साठवणुकीसाठी मोठे धान्यगृह सापडले आहेत, ज्यातून भारतातील शेतीची प्रगत स्थिती दिसून येते. थोडक्यात, शेती आणि गाव हे नेहमीच भारताचा आत्मा राहिले आहेत. तेच भारताच्या सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक रचनेत निर्णायक योगदान देतात. शेतकरी हा निर्माता, पालनकर्ता आणि रक्षक आहे. २०१५ च्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार, आजही भारतातील एकूण जमिनीपैकी ६०.४५ टक्के जमीन शेतीयोग्य आहे. सन २०११ च्या जनगणनेच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार, देशातील ६८.८४ टक्के लोक (शेतकरी आणि त्यांचे मदतनीस) गावांमध्ये राहतात, म्हणजेच देशातील ८३ कोटींहून अधिक लोक अजूनही शेती आणि त्याच्या व्यवसायात गुंतलेले आहेत. प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संलग्न आहेत, म्हणूनच गावांना भारताचा आत्मा म्हटले जाते. भारताला कृषीप्रधान देश म्हटले जाते. भारताच्या खऱ्या प्रगतीचा मार्ग खेड्यांमधूनच जातो. ब्रिटीशांपासून स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर असलेल्या भारताची कल्पना करताना महात्मा गांधी यांनी स्पष्टपणे

म्हटले होते की, 'मला यात काही शंका नाही की आपल्याकडे लोकशाही स्वराज्य असेल आणि, तसे असलेच पाहिजे, पण शेतकऱ्यांकडे सर्व प्रकारची सत्ता असली पाहिजे.' याचे कारण म्हणजे 'शेतकऱ्यांना त्यांचे हक्काचे स्थान आणि त्यांचा आवाज सर्वांपेक्षा वरचा असावा.' (द बॉम्बे क्रॉनिकल, १ डिसेंबर १९४५) 'भारत आपल्या काही शहरांमध्ये राहत नाही, तर खेड्यांमध्ये राहतो. शेतकरी आणि गरीब ग्रामस्थांच्या कष्टावर जगणे ही शहरवासीयांची शैली बनली आहे. पण जोपर्यंत शेतकरी आणि गावकऱ्यांना महत्त्व दिले जात नाही, त्यांच्या श्रमातून निर्माण झालेल्या अन्नाला, जे कोट्यवधी देशवासीयांचे पोट भरते, त्याला पूर्ण सन्मान दिला जात नाही, शेतकरी आणि ग्रामस्थांना व्यवहारात समान माणूस म्हणून वागवले जात नाही, तोपर्यंत स्वराज्य शक्य नाही.' (हरिजन, एप्रिल, १९३६) खेडे, ग्रामस्थ आणि शेतकरी यांना केंद्रस्थानी ठेवून गांधीजींनी व्यक्त केलेले विचार आजही कमी-अधिक प्रमाणात समर्पक आहेत, जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात शेती आणि शेतकरी यांची भूमिका, महत्त्व आणि योगदान या दृष्टिकोनातून देशाच्या बहुसंख्य लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करणारे गावकरी-शेतकऱ्यांच्या आत्मनिर्भरतेसाठी एक मजबूत आधार बनेल. गतवैभव पुन्हा प्राप्त होईल, हे महात्मा गांधींचे स्वप्न नव्हते तर स्वराज्याची पूर्ण आशा होती. परंतु, सन १९५१-५२ मध्ये जीडीपीमध्ये ५१.८१ टक्के योगदान देणाऱ्या कृषी क्षेत्राचा सध्या जीडीपीमध्ये केवळ १५.४ टक्के वाटा आहे, हे खरे आहे की, जागतिक पातळीवरील अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान महत्त्वाचे असले तरी सध्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान केवळ ६.५ टक्के आहे. तुलनात्मकदृष्ट्या भारत चीनसह जगातील अनेक देशांच्या पुढे आहे. पण, ज्या गोष्टीवर महात्मा गांधींनी सर्वाधिक राग व्यक्त केला, ती शेतकऱ्यांच्या शोषणातील प्रमुख सूत्रधार, दलाली, मध्यस्थांना कुठे आळा बसला का? यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या पिकांना रास्त व न्याय्य भाव कधी मिळाला, त्यांचे शोषण कधी थांबले? जर फक्त! या संदर्भात, स्वातंत्र्याच्या दारात उभ्या असलेल्या भारतामध्ये, देशातील ग्रामीण जनता आणि शेतकऱ्यांच्या कणखर आवाजाचे प्रतीक आणि सर्वात मोठे शेतकरी नेते सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी पावले उचलली असती तर एक अभूतपूर्व उदाहरण समोर आले असते. त्यामुळे देशात श्वेतक्रांती झाली असती तर जनक अमूल प्रकल्पासारखी अनेक कामे मार्गी लागली असती, गांधींच्या विचारानुसार कृषी क्षेत्राचा कायापालट झाला असता.

गांधी कृषी-तत्त्वज्ञान :

शेतकरी हा त्याच्या उत्पन्नाच्या जोरावर पूर्णपणे स्वावलंबी असला पाहिजे आणि त्याचा आवाज सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात सर्वोच्च असावा, समाजात विशेष समजल्या जाणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीच्या मागे तो राहू नये, हा गांधीजींचा ठाम आग्रह होता. अंत्योदय (शेवटच्या रांगेत उभ्या असलेल्या शेवटच्या माणसाची उन्नती, सर्वात दुर्बल आणि मागासलेल्या व्यक्तीची आर्थिक उन्नती) पासून ते सर्वोदय (सर्वांची उन्नती, उन्नती किंवा विकास) पर्यंत, गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा एक प्रमुख स्तंभ ग्रामीण भारत, शेती आणि शेतकरी यांच्याभोवती केंद्रित आहे. मुळात ही भावना होती त्यासाठी त्यांनी पराधीनतेच्या काळात संघर्ष केला. स्वराज्यातील सरकारकडून ही त्यांची प्रमुख अपेक्षा होती. शेतकऱ्यांना वेळेवर आणि पुरेशी मदत देण्याच्या मार्गात देशात पसरलेला भ्रष्टाचार हा एक मोठा अडथळा आहे हे त्यांनी जाणले. स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतरही, शेतकऱ्यांना आपत्तीच्या काळात मदत/सहकार्य करण्याचे फार कमी पर्याय आहेत. कृषी क्षेत्रातही नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव आहे, जे कृषी उत्पादन वाढवून शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनवण्यात मोठा हातभार लावू शकतात, ज्यामध्ये जगातील अनेक देश भारतापेक्षा खूप पुढे आहेत. गांधीवादी अपेक्षेनुसार कृषी क्षेत्रातील अपेक्षित सुधारणांकडे वाटचाल करताना ही परिस्थितीही प्राधान्याने विचारात घेण्याची गरज आहे. कृषी क्षेत्राने केवळ राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत योगदान दिले पाहिजे असे नाही, तर हे क्षेत्र रोजगाराचे बनले पाहिजे. उद्योगांच्या विकासाच्या बळावर, ग्रामीण भारतानेच ग्रामीण विकासाचे एक शक्तिशाली माध्यम बनले पाहिजे, या क्षेत्राने निसर्ग समतोल आणि संवर्धन सुनिश्चित केले पाहिजे, जे आज केवळ भारतासमोरच नव्हे, तर संपूर्ण जगासमोर एक मोठे आव्हान आहे आणि ज्याच्याशी मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न जोडला गेला आहे, असे गांधीजींचे आवाहन होते. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा हा एक मूलभूत पैलू होता. ते म्हणाले होते, ''...शेतीमध्ये अपेक्षित सुधारणा केल्याशिवाय आणि शेतकऱ्यांची स्थिती (शेतीचा योग्य विकास केल्याशिवाय) देशाचा शुद्ध वैचारिक, सामाजिक, नैतिक आणि आर्थिक विकास शक्य नाही....'' भारतातील शेतीचा विचार करताना, या क्षेत्रातील समस्या सोडवण्यासाठी, दुसऱ्या शब्दांत कृषीप्रधान भारताच्या खऱ्या सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी काम करण्यासाठी पुढे जाणे, गांधी-विचार अधिक महत्त्वाचे आणि प्रासंगिक आहे.

स्वातंत्र्योत्तर शेतकरी आणि बदलणारा भारत :

स्वातंत्र्यानंतर, धोरणकर्त्यांनी अवजड उद्योगांना अर्थव्यवस्थेचे चालक म्हणून स्वीकारले. बराच काळ हा वादाचा मुद्दा आहे की भारताने कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेचा पर्याय निवडला असावा की ज्यामध्ये कृषी क्षेत्राने विकास आणि अर्थव्यवस्थेची

ISSN No. 2394-5990

प्रेरक शक्ती म्हणून काम केले पाहिजे? जर आपण स्वातंत्र्याच्या कालखंडाचे मूल्यमापन केले तर हे स्पष्ट होते की वीज, वाहतूक आणि दळणवळणाच्या मूलभूत पायाभूत सुविधा देखील कमकुवत होत्या, तसेच अवजड उद्योगांसाठी आवश्यक तांत्रिक संशोधन आणि कुशल संसाधनांचा अभाव होता. त्या तुलनेत, भारताकडे सुपीक जमिनीच्या रूपात शेतीसाठी आवश्यक असलेली मुबलक संसाधने, तसेच कोणत्याही प्रगत प्रशिक्षणाची आवश्यकता नसलेली मानवी संसाधने होती, त्यामुळे शेती हा एक स्पष्ट पर्याय असायला हवा होता. जमिनीची मालकी, सिंचन आणि योग्य मोबदला इत्यादी योग्य वेळी काही सोपी आणि थेट पावले उचलली तरच भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्येच्या विकासाचा आणि उन्नतीचा मार्ग खुला होऊ शकला असता. जागतिक उद्योगांच्या सामर्थ्याचा अंदाज दुसऱ्या महायुद्धाच्या आणि त्यानंतरच्या परिस्थितीवरून होता आणि जगाच्या प्रचलित समजुतीनुसार, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि इतर आर्थिक संस्थांचाही औद्योगिकीकरणाकडे कल होता, ज्याचा प्रभाव होता. त्यावेळी भारत सरकारची धोरणे प्रभावित झाली. स्वातंत्र्याच्या पहिल्या तीन दशकांत, अन्नधान्याच्या वापराच्या अनुषंगाने उत्पन्न वाढवणे हे सरकारांसमोरचे मुख्य ध्येय होते, ज्याचा परिणाम हरितक्रांतीच्या रूपात झाला. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत उद्योगक्षेत्रातही सरकारकडून रासायनिक खते आणि कृषी यंत्रांशी संबंधित उद्योगांवर भर देण्यात आला आणि बियाणांच्या उच्च उत्पादक वाणांच्या मदतीने उत्पादन वाढवण्यावर भर देण्यात आला. तथापि, हरित क्रांतीने आणलेला उत्साह अल्पकाळ टिकला कारण वाढलेले पीक उत्पादन देखील भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही हे लवकरच सिद्ध झाले. अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण होण्याचा ध्यास मिळाल्यानंतरही ते सर्वसामान्यांना उपलब्ध करून देणे आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे हे आव्हानच राहिले. सन २००० पर्यंत अशी परस्परविरोधी परिस्थिती निर्माण झाली होती जेव्हा भारतात अतिरिक्त उत्पादन असूनही उपासमारीची समस्या शिखरावर होती आणि देशभरातील शेतकरी संकटात सापडला होता.

आधुनिक शेतीमध्ये गांधीवादी तत्त्वांची प्रासंगिकता :

सिंचन, सुधारित बियाणांची उपलब्धता इत्यादी सुनिश्चित करताना खरेदीनंतर पिकांचे नुकसान होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी ग्रामपंचायतींच्या स्तरावर कोल्ड स्टोरेज आणि गोदामे तयार करावीत. कृषी उत्पादनांच्या मूल्यवर्धनासाठी पंचायत आणि मंडळ स्तरावर अन्न प्रक्रिया युनिटची उपस्थिती सुनिश्चित करता आली, तर शेतकऱ्यांच्या चांगल्या उत्पन्नाच्या शक्यता वाढतील. २०१७ च्या मॉडेल ॲग्रिकल्चरल प्रोड्युस मार्केटिंग कमिटी ॲक्ट (APMC ॲक्ट) मध्ये ही सुविधा देण्यात आली आहे की एका मार्केट एरिया अंतर्गत एकापेक्षा जास्त मार्केट एरिया देखील स्थापित केला जाऊ शकतो. अशा स्थितीत बाजार किंवा मंडई शेतकऱ्यांच्या जवळ आणण्याचा राज्य सरकारांचा प्रयत्न असायला हवा, जेणेकरून उत्पादनाची ढोबळ किंमत कमी करता येईल आणि उत्पादन बाजारात आणण्याचा अतिरिक्त भार दूर करता येईल. कृषी उत्पादनांची सुलभ देवाणघेवाण आणि व्यापारासाठी एक कार्यक्षम आणि कार्यशील राष्ट्रीय कृषी बाजार (NAM²), ग्राहकांना उत्पादकांशी थेट जोडणारा, सध्याच्या शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी एक संभाव्य परंतु महत्त्वाकांक्षी उपाय आहे. उत्पादनांच्या गुणवत्तेवर आधारित प्रतवारी, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी इत्यादीसाठी वैज्ञानिक फार्मची उपलब्धता ही त्याच्या यशस्वी अंमलबजावणीतील इतर व्यावहारिक अडथळे आहेत. शेतकरी, व्यापारी इत्यादी सर्व भागधारकांना ऑनलाइन माध्यमांसाठी तयार करणे आणि त्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे हे एक आव्हान आहे. सरकारने तीन पातळ्यांवर काम करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये सरकारकडून आधारभूत किमतीवर थेट खरेदी करणे, वास्तविक बाजारभाव आणि आधारभूत किंमत यातील फरकाची रक्कम शेतकऱ्यांना देणे आणि खाजगी साठवणूक व्यवस्था आणि खाजगी कंपन्यांना प्रोत्साहन देणे. कृषी क्षेत्रात कॉर्पोरेट गुंतवणूक वाढवण्याची गरज आहे, त्यासाठी प्रभावी आणि पारदर्शक भूसंपादन कायदा आणि क्लिष्ट कामगार कायद्यांमध्ये सुधारणांची गरज आहे, मात्र या सगळ्यामध्ये शेतकऱ्यांचे हित जपण्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. सर्वोपरि गांधीवादी तत्त्वज्ञानाचा गाभा हा आहे की शेती आणि ग्रामीण जीवन एकमेकांशी संबंधित आहेत आणि खेड्यातील जीवनमान सुधारण्यासाठी शेतीचा दर्जा सुधारणे आवश्यक आहे. शेतकर्यांना स्वावलंबी केल्याशिवाय राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण गावाची संकल्पना साकार होणे शक्य नाही. गांधी तत्त्वज्ञानाच्या आत्मनिर्भरतेच्या कल्पनेत त्याची मुळे शोधून आधुनिक पर्यावरणासाठी आवश्यक पावले उचलली पाहिजेत.

समारोप :

महात्मा गांधींची अर्थव्यवस्था आणि अर्थशास्त्राबाबत अतिशय मूळ विचारसरणी होती. या विचारसरणीने त्या काळातील प्रचलित विचारांचा विचार न करता थेट गरिबांना दिलासा मिळेल अशा धोरणांची मागणी केली. त्याचबरोबर जगातील तणाव आणि हिंसाचार दूर होईल आणि पर्यावरणाची हानी होणार नाही, अशी तत्त्वे अंगीकारण्यास सांगितले. गांधीजींसाठी जागतिक शांतता, समाधान आणि पर्यावरणाचे

रक्षण हे सर्वात महत्त्वाचे होते. याला अनुकूल कृषी आर्थिक धोरणांबद्दल ते बोलत असत. प्रत्येकाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण व्हाव्यात यासाठी त्यांनी शोषणमुक्त व्यवस्थेची मागणी केली होती. कृषी हे कोणत्याही राज्य-देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे अत्यंत महत्त्वाचे क्षेत्र आहे, ज्याच्या विकासाशिवाय अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रांचा विकास अपूर्णच नाही तर अशक्यही आहे. अर्ध-विकसित आणि विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये शेती हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सर्वात मोठा स्त्रोत असला तरी, या देशांतील लोकांच्या रोजगाराचे आणि उपजीविकेचे ते मुख्य साधन आहे. दुसरीकडे, विकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये कृषी क्षेत्र हे व्यावसायिक आणि औद्योगिक विकास आणि प्रगतीचा आधार असतो. वास्तविक, शेती हा अर्ध-विकसित आणि विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा कणा आणि गुरुकिल्ली आहे, तर ती विकसित देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार आणि पाया आहे, त्याशिवाय प्रगती आणि समृद्धीची संकल्पना अपूर्ण आणि निरर्थक आहे हेच महात्मा गांधींचे मानने होते.

संदर्भ सूची :

- Shailesh, Kirti : Economic Ideas of Mahatma Gandhi (Article)
- Kumarappa, J. C. (1951) : Gandhian Economic Thought, Library of Indian Economics (1stEd.), Bombay.
- Narayan, Shriman (1970) : Relevance of Gandhian Economics, Navajivan Publishing House.
- Narayan, Shriman (1978) : Towards the Gandhian Plan, S. Chand and Company Limited.
- Sharma, Rashmi (1997) : Gandhian Economics : A Humane -pproach, Deep and Deep Publications Pvt. Ltd.

■■■

ISSN No. 2394-5990

संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदान

प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे
मार्गदर्शक
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर
मो.न. ९३२६०१९६५४
Email Id :- kamblerp17@gmail.com

प्रा.मनिषा दर्शन बारसागडे
संशोधनकर्ती
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
आंनद निकेतन महाविद्यालय,वरोरा
जि. चंद्रपूर
मो.न. ८७९३५८३४२३
Email Id :- manipatil3009@gmail.com

सारांश :

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही पद्धतीने राज्यकारभार कसा करावा याचे प्रशिक्षण देण्याच्या शाळाच होत. ग्रामविकास म्हणजेच राष्टविकास हे आज सर्वमान्य समीकरण झाले आहे. ग्रामीण नेतृत्वाचा बदलत्या स्वरूपाचा विचार करीत असताना आपल्याला ७३ व्या घटना दुरूस्तीचा विचार करावा लागेल. कारण या घटना दुरूस्तीने तेली, तांबोडी, धोबी तसेच अनुसुचित जाती व जमाती स्त्री-पुरूषंना महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण त्यांना निवडणुकीत भाग घेण्यासाठी विषेश सोयी उपलब्ध झाल्या. आजचा गावकरी हा आपल्या अधिकाराच्या बाबतीत जागरूक झाला आहे. पंचायती राज व्यवस्थेला संविधानिक मान्यता २४ एप्रिल १९९३ ला ७३ व्या घटना दुरस्तीच्या माध्यमातून मिळाली. यात ग्रामीण विकासाची जबाबदारी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीला सोपविण्यात आली.

लोकसहभागातून ग्रामीण विकास शक्य आहे. तसेच लोकशाही विकेद्रिकरण व लोकसहाय्य या द्वारेच ग्रामीण विकास होवू शकते. खेडयांच्या विकासासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था या मजबुत व्हायला हव्या. तसेच या संस्थाना जास्तीचे अधिकार मिळाले पाहिजे. भारतात पंचायत व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या मजबुत बनत चालल्या आहेत. महाराश्ट्रात पंचायतराज व्यवस्था १९६२ पासुन लागु झाली आणि त्यातुनच त्रीस्तरीय व्यवस्था निर्माण झाली. जिल्हा परिषद जिल्हा पातळीवर पंचायत समिती तालुका पातळीवर व ग्रामपंचायत गाव पातळीवर शक्तीमान झालेली दिसुन येते.

प्रस्तावना

नेतृत्वाचे गुण अंगी असणाया सर्वानाच राज्य किंवा केद्र शासनामध्ये सहभागी होऊन शासन चालविण्यात भाग घेता येणे शक्य नसते. अशाना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती अथवा जिल्हा परीशदेवर निवडून येईल त्या त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कारभार करण्याची संधी उपलब्ध होते व त्यांच्या गुणांना वाव मिळू शकतो. अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अनुभव असलेली व्यक्ती राज्य विधिमंडळावर अथवा लोकसभेवर निवडून गेल्यास ती तिथे अधिक प्रभावीपणे कार्य करू शाकते. स्थानिक पातळीवरील गरजा व समस्या यांची जाणीव राज्य अथवा केंद्र पातळीवरील नेत्यापेक्षा स्थानिक पातळीवरील नेते स्थानिक प्रश्न अधिक प्रभावीपणे सोडवू शकतात. या दृष्टीनेही स्थानिक स्वराज्य संस्थाची आवश्यकता स्पश्ट होते. भारतात फार प्राचीन काळापासुन म्हणजे मौर्य, गुप्त इत्यादीच्या काळातही स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तीत्वात होत्या. खेडे ही स्थानिक कारभारातील प्रमुख घटक होता. चोल राजांनी तर स्थानिक स्वराज्य संस्थाना विशेष उत्तेजन दिले होते. मनुस्मृती मध्ये ग्राम स्तरावर कार्य करण्याचा ग्रामपंचायती सदृष्य ‘‘न्यायपंचायत’’ या संस्थेचा उल्लेख आहे. तर इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकात भारतात आलेल्या मॅगेस्थिसने केलेल्या लिखणात नगर प्रशसनाचे वर्णन आले आहे. भारताचा आधुनिक इतिहासात लार्ड रिपनने स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या स्थापनेबाबत केलेले प्रयत्न व त्यांने संमत केलेला इ.स.१८८२ चा स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा कायदा लक्षात घेता लार्ड रिपन यास ‘‘स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा जनक’’ असे म्हटले आहे.

विषय निवडीचे प्रयोजन :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक कुटूंब निर्माण होऊन शेतकरी हा शतमजुर बनला. भुमिहीन बेघर निर्माण झाले. संजय गांधी निराधार योजनेतर्गत निराधार महीलांना, अंपगाना, अनाथ मुलांना अनुदान देण्याचा उपक्रम सुरू आहे. ही राज्यात १९८० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण जनतेचा विकास घडवून आणावा यासाठी स्थानिक जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेचा पहिलाच अभ्यास आहे. त्यामुळे षासन, जनता, विविध संस्था व अभ्यासक यांच्या दृश्टीने विषयाचे अत्यंत महत्व आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमाचा आधार घेवून गावाच्या विकास करण्याच्या दृष्टीने जबाबदारी घटनने राज्यसरकारवर

टाकलेली आहे. विकासाच्या संदर्भात ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्या योजनाचे ग्रामीण विकासात काय योगदान आहे. हे पहाण्याकरीता शसनचर्चा ज्या विविध योजना आहेत. त्यापैकी संजय गांधी निराधार योजनेचे अध्ययन अभिप्रेत आहे. ग्रामीण विकासात संजय गांधी निराधार योजना कितपत यशस्वी झालेली आहे. या योजनेस भ्रष्टाचार तर नाही झाला? ही योजना ज्या लोकांना देण्यात आली त्यांचा लाभ त्यानाच मिळाला की नाही? ही हे पाहण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध प्रबंधात करण्यात येत आहे. कारण प्रस्तुत विषयाला अर्थशास्त्रात अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

संजय गांधी निराधार योजना :

संजय गांधी निराधार योजनेतंर्गत निराधार महीलांना,अंपगाना, शारीरीक, मानसिक, आजाराने रोगग्रस्त व्यक्ती, विधवा, अत्याचारीत महीला,वेश्या व्यवसायातुन मुक्त केलेल्या महीला, घटस्फोटीत महीला, अनाथ मुलांना अनुदान देण्याचा उपक्रम सुरू आहे. ही राज्यात १९८० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण जनतेचा विकास घडवून आणावा यासाठी स्थानिक जिल्हयातील संजय गांधी निराधार सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेचा लाभ घेण्याकरीता वय ६५ पाहीजे आहे.लाभार्थ्यांस दरमहा रूपये ६०० देण्यात येतात.एका कुटुंबात एका पेक्षा अधिक लाभार्थी असल्यास कुंटूबाला रूपये ९०० प्रतिमाह अनुदान देण्यात येते.

समस्या :

गावातील सरपंच अज्ञानी, अशिक्षीत असल्यामुळे गावातील लोकांना योजनेविशयी पूर्ण माहिति देत नाही.

१. इतर पदाधिकारी व गावातील लोक संजय गांधी निराधार योजनेविशयी जागरूक नाही.
२. संजय गांधी निराधार योजनेचा लाभ कोणाला मिळायला पाहिजे याविशयी माहिती नाही.
३. संजय गांधी निराधार योजना राबविताना भ्रष्टचार झालेला दिसुन येतो.
४. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना ही निराधार,वृध्द व्यक्ती, अंध, अंपग, शारीरिक, मानसिक आजाराने रोगग्रस्त व्यक्ती, विधवा, अत्याचारीत महीला, वेश्या व्यवसायातुन मुक्त केलेल्या महीला, घटस्फोटीत महिंलाना अर्थसहाय मिळत असते. परंतु वास्तविकता पाहिल्यास वरील सुविधा व अनुदान उपलब्ध नाही व त्याची मागणी करण्यापर्यंत लाभार्थी जागरूक नाही.
५. ग्रामपातळीवर लाभथ्र्योची निवड करताना बयाच वेळा जवळचे संबंध असलेल्या परिवाराची निवड होते.
६. बऱ्याच वेळा संजय गांधी निराधार योजनेचे अनुदान हे अत्यल्प तर असतेच सोबतच अनुदान भेटण्यासाठी उशीरही लागतो.
७. शासन पातळीवरील अधिकारी या योजनेविशयी जागरूक नाही

संशोधनाची उद्दिष्टे :

शासनाचा विविध योजनापैकी संजय गांधी निराधार योजनेचे महत्व व आवश्यकता स्पष्ट करणे.

१. ग्रामीण विकासात संजय गांधी निराधार योजनेचे कितपत योगदान आहे हे पहाणे.
२. लाभार्थ्याला या योजनेचा कितपत लाभ झाला आहे हे तपासून पाहणे.
३. संजय गांधी निराधार योजनेच्या कोणकोणत्या त्रुटी आहेत हे तपासुन पहाणे.
४. या योजनेत भ्रष्टचार किती झाला आहे हे तपासुन पहाणे.
५. ही योजना ज्या लार्भाथ्यासाठी तयार केली त्यांचा लाभ त्याच लार्भाथ्याला मिळाला की नाही हे तपासुन पहाणे.
६. संजय गांधी निराधार योजनेचे यशापयश तपासुन पाहणे.
७. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे लार्भार्थ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली की नाही हे तपासुन पहाणे.
८. लार्भाथ्याला संजय गांधी निराधार योजनेबद्दल मत जाणुन त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारकडे प्रयत्न करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

संशोधनासाठी खालील गृहीतेकाचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

१. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम घडून आला आहे.
२. ग्रामीण विकासासाठी अजुनही संजय गांधी निराधार योजना चालू ठेवणे आवष्यक आहे.
३. शासकीय आधाराषिवाय ग्रामीण विकासाचे भवितव्य आषादायी नाही.
४. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे निराधार व्यक्तीचे आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली आहे.
५. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे लोकांचे जिवनमानाचा स्थर उंचावला आहे

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत विशयाच्या संशोधन हे वस्तुनिष्ठ व्हावे म्हणून संषोधनासाठी संशोधन आराखडा ठरवावा लागतो. संशोधन आराखडयाचे वर्णनात्मक निदानात्मक, प्रयोगात्मक परिचयात्मक हे चार प्रकार आहे. प्रस्तुत संषोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा निश्‍चित केला आहे.

नमुना निवडीचे संभावता व गैरसंभाव्यता हे दोन प्रकार आहेत. संभाव्यता नमुना निवडीचा प्रस्तुत अध्ययनात अवलंब करणे शक्य नाही. कारण चंद्रपूर जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेच्या लाभ धारकांची यादी करणे कठीण काम आहे. म्हणून गैरसंभाव्यता नमुना निवडीचा सहेतूक किंवा उद्देषपुर्ण नमुन्याव्दारे उत्तरदात्याची निवड करण्यात येईल.

चंद्रपूर जिल्हयातील संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदानाचे अध्ययन करीत असताना प्रामुख्याने प्राथमिक पध्दतीचा वापर करण्यात येणार आहे. प्रश्नावली पध्दतीद्वारे माहिती भरून घेण्यात आली. त्यासाठी तहसीलमधील काही गावे निवडून त्या गावातील प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे भरून घेण्यात आले आहे. तथ्यसंकलासाठी पंचायत समिती अधिकारी, सरपंच, ग्रामसेवक व कुटूंबप्रमुख यांच्या निवडक मुलाखती घेण्यात आले.

तसेच दूय्यम पध्दतीचा वापर सुद्धा करण्यात आला. या पध्दतीमध्ये प्रामुख्याने प्रकाशीत झालेल्या माहितीचा वापर करण्यात आला. अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्य आर्थिक सर्वेक्षण जिल्हा गणना, पंचायत समिती, ग्रामपंचायती यांच्या वार्षिक अहवालाचा मुख्य स्त्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला. याचबरोबर विविध मासिके व पुस्तके यांच्या सहाय्याने विश्लेषण करण्यात आले. लाभधारकांची संस्था बरीच जास्त असल्यामुळे सर्वच लाभधारकाची मुलाखत न घेता नमुना निवडक लाभार्थाची वापर करण्यात आला आहे.

प्राथमिक माहिती पध्दती :

प्राथमिक पध्दती म्हणजे स्वतःच्या निरिक्षणातुन करण्यात प्राथमिक माहिती पध्दतीचा वापर करून लोकांची मुलाखत घेऊन स्वविस्तर माहिती गोळा करण्यात आली.

प्रश्नावली पध्दती :

प्रश्नावली पध्दतीच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष मुलाखत घेऊन माहिती गोळा करण्यात आली. उपलब्ध माहितीच्या आधारे सांख्यीकीय स्पष्टीकरणाच्या साहाय्याने हे कार्य करण्यात आले व त्याद्वारे या विशयाचे संपूर्ण व अर्थपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून त्यांच्या समस्यांचे अध्ययन करण्यात आले.

द्वितीय माहिती पध्दती :

या पध्दतीमध्ये प्रामुख्याने प्रकाशीत झालेल्या माहितीचा वापर करण्यात आला. अभ्यासासाठी महाराश्ट्र राज्य आर्थिक सर्वेक्षण, जिल्हा जनगणना, पंचायत समिती, ग्रामपंचायती यांच्या वार्षिक अहवालाचा मुख्य स्त्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला. त्याचबरोबर विविध मासिके व पुस्तके यांच्या साहय्याने विष्लेशण करण्यात आले.

निष्कर्ष :

आतापर्यत केलेल्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की,ज्या योजना ग्रामीण भागातील लार्भाथ्याला देण्यात आल्या त्या योजनापैकी संजय गांधी निराधार योजना वरदान ठरली आहे. अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय व दारिद्रय रेशेखाली लोकांचे जिवनमानाचा स्थर उंचावला आहे. ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम घडून आला आहे.ग्रामीण विकासासाठी अजुनही संजय गांधी निराधार योजना चालू ठेवणे आवष्यक आहे. षासकीय आधाराषिवाय ग्रामीण विकासाचे भवितव्य आषादायी नाही. संजय गांधी निराधार योजनेमुळे दारिद्रय रेशेखालील व्यक्तीचे आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली आहे हे सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. आगलावे, डॉ. प्रदिप, संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे.विद्या प्रकाषन, नागपूर (२०००).

२. कुलकर्णी, डॉ.बी.डी.,ढमढेरे, डॉ.एस.व्ही.,अर्थशास्त्रीय संशोधन पध्दती,डायमड पब्लीकेशन, पुणे सप्टेंबर २००७

३. सुधाकर शास्त्री, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चंद्र प्रकाशन, नई दिल्ली २००३.

४. श्री. मनोज आवळे ,पंचायत राज – कार्य कायदा,योजना, पिपंळापूरे ॲण्ड कंपनी पध्दती पब्लीषर्स, नागपूर.

५. प्रकल्प संचालक जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा जिल्हा परिषद चंद्रपूर.

■■■

गांधीचा ग्रामीण भारत, स्वःशासन, आणि ग्रामीण शाश्वत विकास

डॉ. नितीन सुरेशराव कायरकर
समाजशास्त्र विभाग,
रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Email Id: ni3kayarkar@gmail.com
Mob. No. 9673575241

डॉ. सचिन पत्रूजी भोंगेकर
इतिहास विभाग,
रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Email Id: sachinbhogekar@gmail.com
Mob. No. 9158986164

सारांश :

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात व स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा फारमोठी जनसंख्या ही खेडयात राहत होती आणि आजही आहे. खेडे हीच भारताचा आत्मा आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. त्यामुळे ग्रामीण जनतेकडे त्यांच्या विकासाकडे लक्ष्य देणे आवश्यक आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे आणि ग्रामीण भागाचा महत्वपूर्ण व्यवसाय शेती आहे. शेती हा आपल्या कौटूबीक, सामाजिक, आर्थिक आणि राष्ट्रीय विकासाचा पाया आहे. ग्रामीण भारताचा विकास करतांना कृत्रीम विकास साधने योग्य नसुन त्यांच्याकडे उपलब्ध असणाऱ्या साधनातुनच रोजगार उपलब्ध करून त्यांना स्वायक्त करने गत्याचे आहे आणि हाच विचार नेहमी गांधीच्या 'ग्रामीण विकास' या संकल्पनेमध्ये आलेला दिसून येतो. ग्रामीण भारताचा चिरकालीन विकास जर करावयाचा असेल तर आजही या यांत्रिक युगात आपल्याला गांधीच्या विचारांचा आदर्श घ्यावाच लागतो. प्रस्तुत लेखात गांधीचे ग्रामीण स्व शासन आणि विकास या संबंधीचे विचार मांडण्यात आलेले आहे.

ब्रिजशब्दः ग्रामीण भारत, चिरकालीन विकास, ग्रामीण विकास, गांधीचे ग्रामीण स्वःशासन, ग्राम.

महात्मा गांधी स्वातंत्र्यलढयातील एक अग्रगण्य नेतृत्व होते. ज्यांनी आपल्या राहणीमान, विचार, आणि कृतीमधुन आपल्या जीवनाची मुल्य, निष्ठा, नैतीकता काय असते हे दाखवून दिले. सामान्य जनमाणसांच्या मनावर प्रचंड पकड असणारा, त्यांच्या कल्यानासाठी पोटतिडकीने प्रयत्नशील असणारा व त्यासाठी प्रत्यक्ष त्यांच्यातच राहून कार्य करणारा महान नेता म्हणजे मोहनदास करमचद गांधी. स्वातंत्र्याच्या रणसंग्रामात असतांना देशाच्या कुठल्याही शहरामध्ये साधन सुविधेने युक्त मोठया बंगल्यात गांधी राहू शकले असते पण सर्वसामान्य माणसाच्या व ग्रामीण भागाच्या व्यथा जाणून घेवून त्या सोडविण्यासाठी त्यांनी 'सेवाग्राम' हे खेडे राहण्यासाठी निवडले आणि त्यातुन त्यांनी ग्रामीण भारताची नाळ जोडली. संपूर्ण ग्रामीण भारताला स्वातंत्र्य लढयामध्ये प्राणपणाने उतरविनारे गांधी हे पहीले नेते होते. ग्रामीण भारतामधील पुरूष – स्त्रिया, अबाल वृद्ध, तरूण असे सर्व एकत्रितपणे पहिल्यांदा गांधीच्या नेतृत्वात स्वातंत्र्य लढयामध्ये सामील झालेले दिसून येतात.

गांधी ज्या कालखंडामध्ये ग्रामीण भागात गेले त्या कालखंडामध्ये ग्रामीण भागात कुठल्याही महत्वाच्या सुविधा नव्हत्या, स्वच्छता नव्हती, शिक्षण नव्हते आणि आरोग्याच्या अनेक समस्या होत्या. संपूर्ण खेडयामध्य शेती आणि काही प्रमाणात ग्राम उद्योग होते. तेव्हा गांधीनी ग्रामीण भारताला समजुन घेवुन, तिथे प्रत्यक्षात राहुन अनेक प्रयोग करून ग्रामीण कार्याची आणि ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. या माध्यमातुन ग्रामीण भागाचा विकास करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला त्यालाच आपण ङ्गग्राम स्वराज्यफ असे म्हणतो. गांधीनां भारताच्या विकासासाठी कुठलेही विदेशी मॉडेल योग्य वाटत नव्हते आणि म्हणून भारताच्या परिस्थितीला योग्य ठरेल असे मॉडेल तयार करण्यासाठी त्यांनी विशेषत्वाने लक्ष दिले.

एक आदर्श खेडे कसे असावे हे सांगतांना गांधी म्हणायचे की ''माझ्या कल्पनेतील खेडयामध्ये माणसे शहाणी व समृद्ध असतील, स्त्री–पुरूष समभावाने नांदतील, कुठेही अंधार, घाण असणार नाही, तसेच कोणी बेरोजगार असणार नाही'' असा ग्रामीण भारत गांधीना हवा होता त्यासाठी त्यांनी अनेक मार्ग सांगीतले व ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली आणि ती पूर्ण करण्यासाठी विविध मार्ग सुद्धा दाखविले.

गांधी विचारांबाबत एक असा गैरसमज असतो की, गांधी औद्योगीकरणाच्या विरोधी होते, पण खरे पाहता ते सरसकट सर्व क्षेत्रातील औद्योगिकीकरणाचा विरोध करीत होते. भारतासारख्या विशाल लोकसंख्येच्या देशात सर्व क्षेत्रात यांत्रीकीकरण परवडणारे नव्हते. कारण ऐवढया लोकांना रोजगार देणे हा प्रश्न होता आणि प्रत्येक हाताला काम व प्रत्येकाने आपल्या श्रमाने उपजीविका केलीच पाहिजे हा गांधीचा आग्रह होता. तसेच सरसकट औद्योगीकरणामधून यांत्रीकीकरण वाढते आणि सर्व शक्ति एकाच व्यक्तीमध्ये एकवटते. त्यामुळे समाजात विषमता निर्माण होते. म्हणून स्वायक्ततेवर गांधी भर देत.

ISSN No. 2394-5990

गांधींनी ग्रामीण विकासासाठी 'ग्राम' उद्योगाची संकल्पना मांडलेली दिसुन येते. त्यांच्या मते ग्रामीण भागाचा विकास करतांना 'ग्रामीण भारत' हा आत्मनिर्भर असला पाहिजे. गावातील गरजा या गावातच पूर्ण व्हायला हव्या व राहिलेले उत्पादन इतर खेडयामधे किंवा दुसरीकडे विकून उत्पन्न सुद्धा मिळविता आले पाहिजे. पूर्वी ग्रामीण भागामध्ये अनेक उद्योग चालत असत. इंग्रजांनी आपल्या वस्तुंची विक्री वाढविण्यासाठी ग्राम उद्योग बंद पाडली. परंतु स्वातंत्र्यानंतर ते उद्योग पुन्हा सुरू करण्यावर भर देण्यात यावा असे गांधींना वाटत. ग्रामीण भागामध्ये कुटीर उद्योगानमधुन रोजगार मिळाल्यास शेतीला जोडधंदा म्हणून उपयोगी पडेल कारण या उद्योगासाठी लागणारा कच्चामाल गावातच मिळत असे. ग्रामीण भागात शेती व्यवसाय हा शिक्षणाची व्यवस्था नसल्यामुळे ६ ते ७ महिने चालत बाकी वेळी लोकांना कामासाठी भटकावे लागत म्हणुन ङग्रामफ उद्योगाला गांधीनी महत्व दिले. ग्रामीण भागात टोपल्या, खेळणी, चामडयाच्या वस्तु, मध काढणे, दुग्ध व्यवसाय इ. व्यवसाय करण्यासारखे असत त्यातुन रोजगार निर्माण होतं. परंतु आजच्या ग्रामीण भारतामध्ये उत्पादन शेतीमध्ये होतात मात्र त्यावरील सर्व प्रक्रिया शहरामध्ये होतात तसेच त्या प्रक्रिया होवून परत विकण्यासाठी गावामध्ये येतात. त्यामुळे लोकांना काम मिळत नाही व लोक कामासाठी शहरात जातात. त्यामुळे आज खेडी ओस पडायला लागलेली दिसून येतात.

आदर्श खेडयामध्ये शिक्षण व्यवस्था ही कौशल्य विकासावर आधारित असावी असे गांधीना वाटत. तसेच शिक्षणामधून प्रत्येक हाताला काम मिळाले पाहिजे, कोणीही बेरोजगार राहू नये, असे गांधींना वाटत असे. परंतु आजच्या ग्रामीण खेडयातील शिक्षण व्यवस्था फार विचित्र आहे. कौशल्य तर नाहीच पण आजही बऱ्याच खेडयामध्ये शाळा पोहचली नाही. गावात शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य आहे.

ग्रामीण भागामध्ये आरोग्याची स्वच्छतेची फार मोठी समस्या दिसून येते. गांधींनी आरोग्य व स्वच्छतेला फार महत्व दिले होते. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्नही केले. परंतु आज ग्रामीण भागामध्ये निवासी डॉक्टर नाही. त्यांना लागणाऱ्या आरोग्यदायी सुविधा नाही. स्वच्छतेचा तर फार मोठा प्रश्न आहे. कोविडच्या कालखंडामध्ये तर ग्रामीण आरोग्य व्यवस्था कोलमडलेली दिसून आली. स्वच्छतेचा व आरोग्यांचा प्रश्न पुन्हा येरनीवर आलेला दिसून येतो. ग्रामीण भागात स्वच्छतेमध्ये सांडपाण्याची प्रचंड अव्यवस्था दिसून येतात. तसेच शौच्छालयाची सुविधा अनेक खेडयामध्ये आजही पोहचू शकली नाहीत. ग्रामीण भागामध्ये मोठया प्रमाणामध्ये पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची मोठी समस्या दिसून येते. देश स्वातंत्र्याची पंच्याहत्तरी साजरी करीत असतांना आपण ग्रामीण भागापर्यंत स्वच्छ पाणीही पुरवू शकलो नाही. त्यामुळे ग्रामीण आरोग्यावर फार मोठया प्रमाणात परिणाम होतांना दिसत आहे. आदर्श खेडे निर्माण करण्यासाठी यासर्व सुविधांचा विचार करणे आवश्यक आहे. गांधींनी आदर्श खेडयाची संकल्पना मांडली ज्यामध्ये गावातील सर्व गरजा गावातच पूर्ण होतील.

गांधींनी 'रामराज्य' ची संकल्पना मांडली. रामराज्य म्हणत असतांना त्यांना अभिप्रेत असणारे रामराज्य म्हणजे, देशातील सर्व दुखी, कष्टी, पिडीत, निर्धन, वंचीत, उपेक्षीत आणि तळागळातील लोक यांना त्यांनी 'राम' म्हणून संबोधले आणि त्यांचे राज्य म्हणजे 'रामराज्य' असे म्हणत. 'राम' राज्यामध्ये सर्वांना समान संधी व सर्वांचा सन्मान असा त्याचा अर्थ होता. ग्रामीण भारताचा विकास करण्यसासाठी स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राज व्यवस्था लागु करून संपूर्ण कारभार ग्रामपंचायतीकडे देण्यात आला. ग्रामपंचायती मार्फत खेडयांचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पण आज या ग्रामपंचायती राजकीय पक्षांचे अड्डे बनल्या आहेत. तसेच ग्रामपंचायतीमध्ये मोठया प्रमाणात भ्रष्टाचार असुन गावातील युवा पिढी राजकारणाच्या मागे लागलेली दिसून येते. आजच्या युवापिढीचा दिवस राजकीय पक्षांची झेंडे घेवून मिरविण्यात जातो. त्यामुळे ग्रामपंचायती विकासाऐवजी अधोगतीकडेच जातांना दिसत आहे.

ग्रामीण भारतामध्ये शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आजही दिसून येतो. स्वातंत्र्याची ७५ वर्ष पूर्ण होवून सुद्धा ग्रामीण शेतकऱ्यापर्यंत सिंचनाची व विजेची व्यवस्था होवू शकली नाही. आजही ग्रामीण शेती ही निसर्गावर अवलंबुन असलेली दिसून येते. ग्रामीण कृषीला सुद्धा आज इतर उद्योगाची जोड देणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील अनेक तरूण शेती सोडून शहरामध्ये कामासाठी जातांना दिसत आहे. खेडयामधील लोकांनी शहरामध्ये जावून प्रश्न निर्माण करण्यापेक्षा खेडयातील युवकांना सुविधा उपलब्ध करून घ्याव्या. अनेक शेतकरी हे अल्पशिक्षित आहे. त्यांना कौशल्य विकासाअंतर्गत प्रशिक्षण देवून आधुनिक तंत्रज्ञान, विपणन व्यवस्था आधुनिक यंत्राचा उपयोग शिकविता येईल व जे तरूण नविन प्रयोग करू इच्छितात त्यांनाही प्रोत्साहन देता येईल.

ग्रामीण खेडयामध्ये अनेक प्रकारचे उत्पन्न घेतल्या जातात. मात्र मोठया प्रमाणामध्ये विपणनाची व्यवस्था दिसून येत नाही. ग्रामीण भागातील उत्पादकांना जाहिरात करताच येत नाही. या उलट शहरी उत्पादनामधील आकर्षित जाहिरातीमुळे ग्रामीण उत्पादन मागे पडत असलेले दिसून येते. म्हणून ग्रामीण उद्योजक, लघु उद्योजक, कारागीर, आदिवासी यांच्या उत्पादनासाठी योग्य बाजारपेठ व जाहिरातीची आवश्यकता आहे.

गांधीना खेडयामध्ये संपत्ती आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण हवे होते. परंतु आजचे चित्र वेगळे आहे. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाऐवजी

ती एकाच ठिकाणी केंद्रीत झालेली दिसून येतात. गांधीना स्वराज्य म्हणजे स्वावलंबन हवे होते, ते आज दिसत नाही.

गांधीनी ग्राम विकासामध्ये सहकारी चळवळींना महत्व दिले. सहकारी चळवळ हा ग्राम विकासाचा पाया माणला जातो. एकमेकांच्या सहयोग व सहकार्यामधुन ही चळवळ उभी करण्यात आली आहे. काही ग्रामीण भागात सहकार चळवळीने चांगले यश संपादन केलेले दिसून येतात. या सहकारामध्ये साखर कारखाने, सहकारी पतसंस्था, दुध, डेअरी, महासंघ इ. सहकारी चळवळ फार मोठया प्रमाणात विकसीत झाली आहे. यामाध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये रोजगार मिळून ग्रामीण उत्पादनाला बाजारपेठ मिळालेली दिसून येते. परंतु खरे पाहता ही सहकार चळवळ सुद्धा विशिष्ट घराने व विशिष्ट राजकीय पक्षाच्या अधिन झालेली दिसून येते. यामध्ये या सहकारी चळवळीमध्ये राजकीय पक्षांनी मोठया प्रमाणात हस्तक्षेप करून या चळवळी आपल्याकडे करूण आपल्या स्वार्थासाठी वापर सुरू केलेला दिसून येतो.

आजच्या ग्रामीण भारताचा विचार करायचा झाल्यास गांधीजींनी हया आदर्श विचारावर ग्रामीण भारताची संकल्पना मांडली परंतू त्यावर आज ग्रामीण भारत खरा उतरलेला दिसून येत नाही. गांधीजी म्हणत 'गावकऱ्याचे रक्त म्हणजे जसे सिमेंट आहे, ज्यामुळे शहरातील जीवन बांधले जाते. हे गावकऱ्याचे रक्त पुन्हा गावागावातील धमण्यामधून वाहिले पाहिजे'.

जर देशाला सुजलाम सुफलाम करायचे असेल, स्वावलंबी करायचे असेल व ग्रामीण युवकांचा शहराकडे येणारा प्रवाह थांबायचा असेल तर आपल्याला पुन्हा गांधी विचारांच कुठेतरी अवलंबवावे लागेल. आपण गांधी विचारांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे हे प्रश्न निर्माण झालेले दिसून येतात. जागतीकीकरणाच्या युगात गांधीचे तत्वज्ञान त्याचे विचार त्याची दूरदृष्टी व आधुनिक तंत्रज्ञान यांचा सुवर्णमध्य साधुन ग्रामीण भागाचा विकास करता येईल का याचा विचार होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. शिवकुमार खोंब्रे (१९९१), 'महात्मा गांधीजींची ग्रामराज्य कल्पना आणि आजच्या ग्रामपंचायती योजना', पेज नं११.

२. महेंद्र कडू, (२०२२),'२१ वे शतक आणि गांधी विचारांची अनिवार्यता' योजना, पेज नं. २१.

३. के.डी. गांग्रडे, (१९९४), 'गांधीजी आणि ग्रामीण विकास', योजना, पेज. नं. ६

४. सुरेंद्रनाथ त्रिवेदी, (१९९४) 'गांधीजींचे अर्थकारणावरील विचार योजना', पेज नं. १

५. महात्मा गांधी, (२०१६) महात्मा गांधी, विचार संग्रह, रिया प्रकाशन, कोल्हापूर.

■■■

जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य व भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे
सहयोगी प्राध्यापक
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज,
कारंजा (घाडगे) जि. वर्धा
मो. नं. ९०४९९३९४७९
Email- gawandemahrndra9gmail.com

बीज शब्द : जिल्हा, उद्योग, सुविधा, लघुउद्योग, विकास, औद्योगिक, विकेंद्रीकरण, मदत

गोषवारा (सारांश) :

विकेंद्रिकरणाची भूमिका वास्तविकतेमध्ये आणण्याकरीता, २३ डिसेंबर १९७७ ला, नवीन औद्योगिक निती घोशीत करून ग्रामीण, कुटीर, लघु व अतिलघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी जिल्हा उद्योग केन्द्र ही संस्था स्थापन करण्याचे ठरले व तसा निर्णय घेण्यात आला. १ मे १९७८ पासून जिल्हा उद्योग केन्द्राने आपले कार्य सुरू केले.

जिल्हा उद्योग केन्द्र नवीन उद्योग उभारण्यासाठी विविध सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणारी महत्वपूर्ण अशी संस्था आहे. लघु उद्योजक व कारागीर यांना सर्व सुविधा एकाच ठिकाणी मिळाव्या म्हणून उद्योग निदेशालय, वित्त निगम, औद्योगिक गुंतवणूक निगम, लघुउद्योग निगम, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, राज्य विद्युत मंडळ इत्यादी सोबत संबंध प्रस्थापित करते. जागा, पाणी, वीज, मिळवून देण्याकरिता मदत करणे, लघुउद्योगांच्या नोंदणी करणे, दुर्मिळ कच्चामाल, भाडेतत्वावर यंत्र सामुग्री मिळविण्याकरिता मदत करणे, सरकारी खरेदी व पुरवठा योजनेतून त्यांच्या उत्पादनाच्या विक्रीमध्ये, स्थानिक तसेच नैसर्गिक साधनसामुग्रीच्या उपलब्धतेनुसार छोटे उद्योग उभारण्यास उद्योजकांना सर्वतोपरी मदत करणे, उद्योजकता प्रशिक्षण शिबीर आयोजित करणे, वित्तीय सहा्यय उपलब्ध करून देणे इत्यादी कार्य करते.

प्रस्तावना :

समतोल आर्थिक विकास करणे, औद्योगिक प्रगतीचा वाढता विकास दर निर्माण करणे, आजारी उद्योगाचा प्रश्न सोडविणे, नवीन प्रकल्पांना चालना देणे असे किती तरी कार्य पारपाडणे आवश्यक आहे. ही सर्व कार्य करत असतांना जर कोणती प्रमुख अडचण असेल, तर ती भांडवलाची आहे. नक्र्सच्या मते, विकसित देशाचा काळजी पूर्वक अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये सुप्त परंतु प्रमुख घटक हा नेहमीच भांडवल निर्मिती असून, आर्थिक विकासाचे सर्व टप्पे वाढत्या भांडवल निर्मितीच्या सहाययाने पूर्ण करणे शक्य झाले आहे.[१]

आर्थिक विकासात भांडवल अर्धविकसित व विकशील प्रदेशामध्ये औद्योगिक प्रक्रिया गतिमान करण्याकरिता आवश्यक असले तरी, ते शासकीय सहभागाशिवाय शक्य नाही. शासन हे कार्य वित्त संस्थांच्या सहकार्याने पुर्ण करीत असते.

स्वातंत्रोत्तर भारतामध्ये, देशाच्या संतुलीत नियोजनबध विकासाच्या दृष्टीने, नैसर्गिक संसाधनच्या समायोजनाकरिता भारत सरकारने वर्ष१९४८ व १९५६ च्या औद्योगिक नितीवर आधारीत, औद्योगिक विकासाचा मार्ग स्वीकारला. परंतु असंतुलन वाढतच गेले व औद्योगिकरणात केंद्रिकरण निर्माण झाले. वर्ष१९७७ मध्ये विकेंद्रिकरण व ग्रामीण विकासाला महत्व दिल्या गेले, त्यामुळे ही विकेंद्रिकरणाची भूमिका वास्तविकतेमध्ये नियोजनात आणण्याकरीता, २३ डिसेंबर १९७७ ला, नवीन औद्योगिक निती घोषीत केल्या गेली.[२] या निती नुसार ग्रामीण, कुटीर, लघु, व अतिलघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी आवश्यक सहाय व सुविधा उपलब्ध करण्याकरिता जिल्हा उद्योग केन्द्र ही संस्था स्थापन करण्याचे ठरले व तसा निर्णय घेण्यात आला.[३]

वर्ष१९७८ मध्ये भारतात जिल्हा उद्योग केन्द्राच्या स्थापने नंतर, नवीन औद्योगिक वातावरण निर्माण होवून क्षेत्रीय असंतुलन दूर करण्यात सहाय झाले. कमीत कमी भांडवलात उद्योगाची स्थापना, क्षेत्रीय संसाधनाचा वापर शक्य झाला. तसेच रोजगार वृध्दी शहरी, आकर्षणाचा लोप, स्थानिक कौशल्याचा वापर झाला. जिल्हा उद्योग केन्द्र, उद्योगाच्या विकासाकरिता आर्थिक सर्वेक्षण, ऋण, विपणन, कच्चामाल, यंत्रसामुग्री, उपकरणे, संशोधन, विस्तार व प्रशिक्षण इत्यादी सोई-सुविधा उद्योजकांना उपलब्ध करून देते. त्यामुळे औद्योगिकरणाला गति मिळते व क्षेत्रीय असंतुलन दूर करून, संतुलीत औद्योगिक विकासाला चालना मिळते.

संशोधन पध्दती :

- प्राथमिक व दुय्यम सामुग्रीचा वापर करून वर्णनात्मक पध्दतीव्दारे हा षोध निबंध सादर करण्यात येत आहे.
- दुय्यम सामुग्री यामध्ये जिल्हा उद्योग केंद्राचे वार्शिक अहवाल, महाराश्ट्राची आर्थिक पाहणी, आर्थिक समिक्षा, जनगणना अहवाल, मानवविकास निर्देषांक अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.
- प्राथमिक सामुग्री यामध्ये जिल्हा उद्योग केंद्राला भेट देवून मुलाखतीव्दारे काही माहिती घेण्यात आली.

उद्दिष्टये :

- जिल्हा उद्योग केंद्राच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- जिल्हा उद्योग केंद्राची औद्योगिक विकासातील भूमिकेचा अभ्यासकरणे.
- जिल्हा उद्योग केंद्राच्या स्थापनेमागील उद्देशचा अभ्यास करणे.

गृहिते :

- जिल्हा उद्योग केंद्रामुळे ग्रामविकसाला मदत होते.
- जिल्हा उद्योग केंद्रामुळे लघु व कुटीर उद्योगाला चालना मिळण्यास मदत होते.
- जिल्हा उद्योग केंद्रामुळे संतुलीत विकास घडून होतो.

जिल्हा उद्योग केन्द्राचा पूर्व इतिहास :

स्वांतत्रोत्तर भारताच्या आर्थिक इतिहासात पहिल्या दशकातील एकूण योगदाना पैकी ७२% पेक्षा जास्त योगदान हे कुटीर व लघु उद्योगांचे होते. तसेच त्यानंतरही हे प्रमाण लक्षणीय राहले आहे. भारतामध्ये एकंदर १०५.२१लक्षाहून अधिक लघु उद्योग कार्यरत आहे. तसेच या उद्योगाव्दारे एकंदर ६९०३१६करोड रूपयाचे उत्पादन केले गेले. तसेच रोजगाराच्या दृष्टीने१९२.२३लाख लोकांना मिळाला व निर्यात ७१.२४४करोड रूपयाची या क्षेत्रातून झाली.[४] त्यामुळे त्यांच्या विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१९४८ व १९५६ औद्योगिक निती मध्ये लघु उद्योगांचा विकास योग्य व आवश्यकतेनुसार करण्याकरिता हे कार्य राज्य सरकार कडे सोपविण्यात आले. परंतु विकसनशील प्रदेशातील विकासाला चालना देण्यासाठी निश्चीत योजना तिसरया योजनेपासून अमलात आणल्या गेली. या दृश्टीने प्रत्येक राज्यात औद्योगिक विकास मंडळ व लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. पण हा विकास केंद्रिकृत होता कारण जेथे मोठे व मध्यम उद्योग आहेत तिथेच लघुउद्योग निर्माण होवू लागले. त्यामुळे हा विकास धोकादायक होता, त्यामुळे समाजवादी अर्थव्यवस्थेची उद्दिष्टे पूर्णकरण्यासाठी १९७८साली जिल्हा उद्योग केन्द्राची निर्मिती करण्यात आली.

जिल्हा उद्योग केन्द्राचा विस्तार :

शासनाने २३ डिसेंबर १९७७ च्या नवीन औद्योगिक धोरणात जिल्हा उद्योग केन्द्राच्या योजनेला मंजुरी दिली. या धोरणानुसार लघु, कुटीर व अतिलघु उद्योग आणि स्वयंरोजगारास प्रोत्साहन देणारया औद्योगिक सेवा यांचा विस्तार करणारे उद्योग या सर्वाना प्राधान्य दिल्यागेले.[५]

१मे १९७८ पासून जिल्हा उद्योग केन्द्राने आपले कार्य सुरू केले. देशामध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात असे केंद्र असावे असा केंद्र शासनाचा प्रयत्न आहे. याकरिता राज्य शासनाला व लघु उद्योग महामंडळाला, शासनाव्दारे प्रोत्साहन देण्यात आले.[६] केंद्र शासनाला मध्यवर्ती पातळीवर निर्णय घेण्यासाठी शिखर स्तर, जिल्हा उद्योग केन्द्राने कार्य कशापध्दतीने करावे, या सबंधी मागर्दशक तत्व ठरविण्याचे कार्य करते. या करिता शासनाला एक समन्वय समिती आवश्यक माहिती व सल्ला देण्याचे कार्यकरते, त्यांच्याव्दारे जिल्हा उद्योग केन्द्राच्या कार्यात विकास घडवून आणला जातो. या समितीचा अध्यक्ष केंद्रीय उद्योग मंत्री असते व त्यांना केंद्र सरकारच्या लघु उद्योग विभागाचे संचालक मदत करते.

केंद्रसरकारने घालून दिलेली मार्गदर्शक तत्वे प्रत्यक्ष नियोजनाव्दारे योजनांमध्ये आणण्याकरिता व राज्य सरकारला आपली निश्चत केलेली उद्दिष्टे पूर्ण करण्याकरिता भारतातील राज्याचे पाच विभागात विभाजन करण्यात आले आहे. या विभागाचे कार्य देखिल केंद्रशासनाव्दारेच संचालीत केले जाते. ते विभाग खालील प्रमाणे आहेत.[७]

१. उत्तर विभाग- जम्मु - काश्मीर, पंजाब, हरीयाणा, हिमाचल प्रदेश, दिल्ली व चंदीगड,
२. दक्षिण विभाग- तामिळनाडू, पॉनडेचरी, लक्षव्दिप, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, व केरळ
३. पूर्व विभाग- पश्चीम बंगाल, बिहार, ओरिसा, आसाम, अरूणाचल प्रदेश, मणीपूर, मेघालय, मीझोरम, नागालॅड, त्रिपुरा, सिक्किम आणि अंदमान व निकोबार
४. पश्चीम विभाग- गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा, दादर नगर हवेली
५. मध्य विभाग- मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, राजस्थान

अशा प्रकारे जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य राष्ट्रीय स्तरावर विभागण्यात आले असून, त्यावर नियंत्रणाकरिता विविध समित्यांचे गठन केले आहे. त्या म्हणजे केंद्रस्तरावर केंद्रीय समन्वय समिती, विभागीय स्तरावर विभागीय समन्वय समिती,

ISSN No. 2394-5990

राज्य स्तरावर राज्यस्तरीय समन्वय समिती किंवा उद्योग संचालनालय, राज्य विभागीय स्तरावर विभागीय उद्योग कार्यालय, जिल्हा स्तरावर जिल्हा स्तरीय औद्योगिक सल्लागार समिती.

जिल्हा उद्योग केन्द्र म्हणजे काय?

'जिल्हा उद्योग केन्द्र', राज्य व केंद्र सरकारच्या मध्ये समन्वय प्रस्थापीत करणारी एक संस्था आहे. कारण जिल्हा उद्योग केन्द्राच्या निर्मितीमागील प्रमुख उद्देश नवीन ग्रामीण उद्योजकांना आपल्या उद्योग धंदयाची उभारणी सहज व सुविधाजनक व्हावी म्हणून सर्व आवश्यक सोयी सुविधा एकाच ठिकाण उपलब्ध करून देणे आहेफ जिल्हा उद्योग केन्द्र म्हणजे जिल्ह स्तरावर उद्योजकांना लघु, अतिलघु व ग्रामीण उद्योग स्थापित करण्यासाठी एकाच ठिकाणी सर्व सेवाआणि सुविधा पुरवणारी संस्था होय.[८] वसंत देसाई च्या मते, जिल्हा उद्योग केन्द्र अशी संस्था आहे की, त्यामुळे उद्योगांना एकाच ठिकाणी सर्व सुविधा प्राप्त होतात.[९]

जिल्हा उद्योग केन्द्र स्थापन करण्यामागचा उद्देश :

ग्रामीण व अविकसित क्षेत्रासह संपूर्ण देशातील जिल्ह्यामध्ये लघु व कुटीर उद्योगांच्या विकासाकरिता मदतकरण्यासाठी जिल्हा उद्योग केन्द्राची स्थापना करण्यात आली. 'या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश अधिकतम रोजगार निर्माण करणे व लघु-कुटीर व अतिलघु उद्योग स्थापन करण्याकरिता आवश्यक सहा्यता उपलब्ध करून देणे आहे.' त्याच बरोबर 'जिल्हा उद्योग केन्द्राव्दारे जिल्ह्यामध्ये किंवा विकासखंडामध्ये ग्रामीण उद्योजकांना आवश्यक सोयी सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देणे हा सुघ्दा आहे.'[१०] तसेच 'ग्रामीणक्षेत्रामध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे मागास ग्रामीण उद्योगांना स्थानिय कारागीराव्दारे संचालीत करणे व ग्रामीण व शहरी असंतुलनाला दूर करून, औद्योगिक रूग्णता दूर करणे, ही जिल्हा उद्योगकेन्द्राची प्राथमिक जबाबदारी आहे.'[११] त्यामुळे लहान लहान गावांमध्ये लघु-कुटीर व अतिलघु उद्योग स्थापन करून औद्योगिक विकासाला गतिशील करण्यासाठी संसाधने व मानवीय शक्तीचे समायोजन करणे तसेच संतुलीत औद्योगिकरण निर्माण करून, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, स्वावलंबी अर्थव्यवस्था निर्माण करून, शाश्वत विकासाला चालना देणे, हा जिल्हा उद्योग केंद्र स्थापने मागील उद्देश आहे.

जिल्हा उद्योग केन्द्राची कार्ये :

जिल्हा उद्योग केन्द्र, जिल्हास्तरावर उद्योजकाला नवीन उद्योग निर्माण करण्याकरिता प्रोत्साहन मिळावे म्हणून अनेक प्रकारचे कार्य करते. जसे यंत्रसामुग्री व उपकरने पुरविणे, कच्चामाल पुरविणे, विक्रीव्यवस्था करणे, उद्योगांच्या विस्ताराकरिता ऋण सुविधा, औद्योगिक प्रशिक्षण सुविधा इत्यादी उपलब्ध करून देते. ग्रामीण व शहरी क्षेत्रात कार्यरत लघु, मध्यम व कुटीर उद्योगाच्या विकासाकरिता जिल्हा उद्योग केन्द्र निर्धारीत उद्देशाच्या पूर्णते करिता खालील प्रमुख कार्य करते.

१. उद्योगांना विविध सोई उपलब्ध करण्याकरिता ङ्गप्रबंधक कुटीर उद्योगफ असतो, जो खादी व ग्रामोद्योगमंडळ, कथ्था मंडळ, रेशम मंडळ इत्यादी उद्योगांशी संपर्क प्रस्थापीत करून औद्योगिक विकासाला मदत करते. 'उद्योजक व कारागिरांना शासकीय व इतर वित्तीय संस्थांकडून ऋण व अनुदान उपलब्ध करून देते, तसेच सहकारी विपणन समितीच्या माध्यमाने उत्पादनाची विक्रीव्यवस्था करण्याची सोय उपलब्ध करून देते'.[१२] लघु, मध्यम व कुटीर उद्योगांना शासनाकडून प्रदत्त आवश्यक सुविधा उपलब्ध झाल्या पाहिजे याकरिता उद्योगांची अस्थायी नोंदणी जिल्हा उद्योग केन्द्राव्दारे केली जाते.

२. ग्रामीणभागामध्ये उपलब्ध स्थानीय संसाधनाची माहिती घेवून संतुलीत औद्योगिक विकासाला साहय्य करते.१३

३. सबंधित जिल्ह्यातील उपलब्ध संसाधनाची माहिती मिळवून त्यावर आधारीत उद्योगाची स्थापना करता यावी म्हणून सूची तयार करणे.

४. राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध विकास संस्थंस्थांसोबत संपर्क करून ग्रामीणक्षेत्रामध्ये रस्ते, विद्युत व पाण्याच्या सोईचा विस्तार केला जातो.

५. लघु, मध्यम व कुटीर उद्योगांची स्थापन करण्याकरिता नवीन उद्योजक व कारागिरांना सहा्ययता देणे आणि भांडवल गुंतवणूकीकरता परियोजना तयार करण्याकरिता सल्ला दिला जातो.

६. अतिरिक्त रोजगार निर्माण करण्याकरिता नवीन उद्योजकांची ओळख करून कार्यरत विभिन्न योजनाव्दारे उद्योजकांना लघु उद्योग स्थापित करण्यासाठी प्रोत्साहित करते.

७. उद्योजकांना विशेषज्ञाव्दारे तांत्रिक सल्ला व सहा्यतेच्या संबधी प्रक्षिशण देते तसेच उत्पादन प्रक्रीयेमध्ये गुणात्मक सुधारणा करण्यासाठी नियमित संशोधन कार्य केले जाते.

८. ग्रामीण भागामध्ये कलात्मकता टिकवीण्याकरिता केंद्राकडून हस्तशील्पकारांना ऋण व इतर सुविधा मिळते. त्यांच्या विक्रीची व्यवस्था केली जाते.

९. रूग्ण उद्योगांना षोधून त्यांना प्रमाण पत्र देते व त्यांच्या पुनर्जिवनाकरिता आवश्यकतेनुसार ऋण, अनुदान व अन्य सहा्यता दिली जाते.

१०. समाजातील अन्यमागास व कमजोर वर्गातील घटकांचा शोध घेवून त्यांच्या आर्थिक प्रगतीकरिता उद्योगाची स्थापना प्रशिक्षण, ऋण सुविधा व अनुदान मिळविण्याकरिता मदत करते.

११. ग्रामीण क्षेत्रातील बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगाराकरिता प्रेरित करून लघु व कुटीर उद्योगाच्या माध्यमाने विकेंन्द्रिकरणाला प्रोत्साहीत करून ग्रामीणभागातील संसाधनाचे पूर्ण विदोहन करणे.

१२. शासनाच्या विविध योजना उदा. स्वयंरोजगार योजना, केंद्रीय अनुदान योजना, मार्जिन मनी योजना, ग्रामीण कामगार योजना, ग्रामीण उद्योग कार्यक्रम इत्यादी चे क्रियांवयन करणे.

१३. प्रगतीची समिक्षा करून कार्यस्तरावर असणारया अडचणी नुसार आवश्यक संशोधनाकरिता सरकारला सल्ला देते.

१४. ग्रामीण उद्योगक्षेत्रात विपणनामध्ये अडचणी असल्यामुळे त्या दुर करण्याकरिता मदत करते.

जिल्हा उद्योग केन्द्राची भूमिका :

लघु, अतिलघु व कुटीर, ग्रामीण उद्योगांचा विकास करणे हे जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य असल्यामुळे या उद्योगांच्या विकासाकरिता पुरक व सहायक कार्य करणे आवश्यक आहे त्या करिता जिल्हा उद्योग केन्द्रामध्ये आर्थिक स्वतंत्र विभाग असून या विभागाव्दारे करण्यात येणारया सर्वेक्षणात पुढील बाबीचा समावेश होतो. कच्च्या मालाची उपलब्धतता, शुध्दता, विणनशीलता, उपलब्ध मानव संसाधनाचे अध्ययन व वर्गीकरण करणे जसे कुशल, अकुशल, अर्ध कुशल, उच्च कुशल, तांत्रिक कामगार या आधारावर आवश्यक व योग्य प्रकारच्या उद्योगांच्या विकासाला चालना देणे. तसेच कोणत्या उद्योगांच्या विकासाची संभावना आहे. यादृष्टीने आर्थिक माहितीचे सर्वेक्षण करून संकलन करणे व त्या आधारावर आर्थिक व तांत्रिक अहवाल तयार करणे. या आधारावर आर्थिक सर्वेक्षण विभागाचे व्यवस्थापक नमुना उद्योग म्हणून प्रायोगिक तत्वावर एखादे एकक तयार झाल्यास त्याची लाभदायकता किती राहील, याचा अभ्यास करतात व अशा एककाला पुरेशी लाभदायकता प्राप्त होत असल्यास, विशिष्ट जिल्ह्यात त्या उद्योगाचा पुरस्कार करण्यात येतो.

आर्थिक विभागाव्दारे असे सर्वेक्षण पूर्ण झाल्यानंतर सयंत्र व सामुग्री व्यवस्थापक याविभागाव्दारे पुरस्कृत उद्योगाला लागणारी यंत्रसामुग्री, तिची उपलब्धता, देशातील विविध भागात ती कोठे कोठे उत्पादित होवू शकते व ही यंत्रसामुग्री याच ठिकाणी निर्माण करणे शक्य आहे काय? या विषयी सर्वेक्षण पूर्ण करते. याबरोबरच अशा यंत्रसामुग्रीची एकंदर मागणी, प्रतिवर्ष आवश्यक असणारी मागणी, सुट्या भागाची आवश्यकता व पुरवठयामध्ये संभाव्य अडचणी इत्यादीचे सर्वेक्षण या विभागाव्दारे केले जाते.

संयत्र व सामुग्री याभागाचे कार्य पूर्ण झाल्यावर संशोधन, विस्तार आणि प्रशिक्षण विभागाच्या कार्याला सुरूवात होते. सयंत्र विभागाणे सुचविलेल्या सर्व सयंत्राची माहिती या विभागाव्दारे संकलीत केल्या जाते. यामध्ये यंत्रसामुग्री पुरविणारया उद्योजकांची माहिती, त्यांची उत्पादन क्षमता, किंमत सूची, पुरवठ्याच्या अटी, अशा सर्व प्रकारची माहिती गोळा करून लघु उद्योजकांच्यावतीने या यंत्रसामुग्री मागविण्याचे कार्यही या विभागाव्दारे केले जाते. लघु उद्योगा विषयी विविध संस्थावरील होणारे संशोधन व त्यांचे वैशिष्ट्ये याची माहिती या विभागाव्दारे संकलीत केली जाते व या संस्थाव्दारे निर्माण केलेल्या नवीन तंत्रज्ञानाचा, उत्पादन पध्दतीचा व उपकरणाचा लघु उद्योजकांना कशापध्दतीने लाभ मिळवून देता येईल, याचे मार्गदर्शन व सहा्यय देण्याचे कार्य या विभागाकडून केल्याजाते. तसेच तंत्रज्ञान मिळविण्यासाठी मध्यस्थीचे कार्य सुध्दा हा विभाग करतो. उद्योजकांना नवीन तंत्रज्ञान, यंत्रसामुग्री हाताळण्याचे प्रशिक्षण व इतर कार्याविषयी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन या विभागाव्दारे केले जाते. याशिवाय हा विभाग स्वतः संशोधन करून प्रचलीत उत्पादन पध्दतीतील सामुग्री हाताळण्याची पध्दती व गुणवत्ता नियंत्रणाच्या प्रक्रियेतील दोशांचे अध्ययन करून त्यामध्ये सुधारणा केली जाते. यामध्ये कच्च्यामालाचा दर्जा, उत्पादन पध्दतीत सुधारणा, यंत्राची रचना, कामगारांना प्रशिक्षण इत्यादीचे संशोधन करून या विभागाव्दारे वेळ पडल्यास चांगला कच्चामाल खरेदीचे तंत्र ही या विभागाव्दारे वापरल्या जाते व हे सहकारी तत्वावर उपयोगात आणले जाते.

वित्त व पत विभागाव्दारे उद्योजकांना विविध कार्यासाठी कर्ज व त्याची मर्यादा, त्याकरिता लागणारा कालावधी या सबंधी माहिती पुरविते व त्याकरिता भरावयाचे आवेदन पत्र व कोणत्या वित्त संस्थेकडून कोणत्या कार्यासाठी कर्ज मिळते, याची माहिती उपलब्ध करून देते. वित्त व्यवस्थापक उद्योजकांच्या विशेष सहा्ययतेकरिता विशिष्ट कर्ज योजनेचा वित्त संस्थांच्या सहा्ययाने जिल्ह्यात प्रसार व पुरस्कार करते. खादी, कुटीर व अतिलघु उद्योगांना १०० टक्के वित्त साहा्य प्राप्त करून देते, तसेच खादी व ग्रामोद्योग कमिशनव्दारे संचालीत केल्याजाणारया विविध योजनांचा ग्रामीण क्षेत्रातील कारागिरांना लाभ व्हावा म्हणून नमुना योजना देखील चालवू शकते.

विपणन व विक्रय व्यवस्थापक लघु उद्योगांनी निर्माण केलेल्या विविध उत्पादनाच्या विपणनाची व्यवस्था करण्याचे कार्य करित असतो. या करिता नवीन बाजारपेठ शोधने, योग्य विक्रीतंत्र

विकसित करणे, अशाप्रकारचे विविध कार्य केले जातेम्हणजे जिल्हा उद्योग केंद्राची भूमिका लघु उद्योगाकरिता सहा्‌यक, मार्गदर्शक, हितचिंतक, सल्लागार, नियोजन कर्ता म्हणून पारपाडते, म्हणजेच जिल्हा उद्योग केंद्र, लघु उद्योग विकास महामंडळ आणि राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ यांना पुरक असे जिल्हा स्तरावर कार्यकरणारी संस्था आहे. जिल्हा उद्योग केंद्र, अशी सर्वच कार्य जिल्ह्यातील लघु, अति लघु, व कुटीर उद्योगांच्या संतुलीत विकासासाठी करून रोजगार निर्माण करण्याचे व तेथील उपलब्ध संसाधनाचा नियोजन बध्द वापर करण्याचे तंत्र विकसित करून त्याचा जिल्ह्याच्या विकासाकरिता वापर करतात. त्यामुळे जिल्हा उद्योग केंद्राची भूमिका महत्व पूर्ण विकास संस्था म्हणूनजिल्ह्याच्या स्तरावर आहे.

निष्कर्ष :

जिल्हा उद्योग केंद्र ही अशी संस्था आहे की, त्याव्दारे एकाच ठिकाणी उद्योजकांना गुंतवणूकपूर्व आणि गुंतवणूक नंतर विविध कार्याकरिता आवश्यक असणारे सर्व सहकार्य दिले जाते. त्यामुळे तेथिल आवश्यकतेनुसार संतुलीत औद्योगिक विकास साधण्यात सहकार्य मिळते. असे असले तरी ही एक सहकार्य व शिफारीस करणारी संस्था आहे, हे विसरता येत नाही.

संदर्भ :

१) Nurkse Ragner : Problem of Capital Formation in Underdeveloped Countries, 1952, Page No. 1.
२) शर्मा प्रभुदत्त एवं पाटनी चन्दा: ग्रामीण स्थानीय प्रशासन, रिसर्च पब्लिकेशन, जयपुर,१९८४,पान नं. ११९.
३) Gupata N.S. and Singh -marjit : Industrial Economy of India, Light Life Publisher, New Delhi, 1978, P.No.194
४) माथुर रीता : औद्योगिक अर्थशास्त्र, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली, २००६, पान नं. ३०४.
५) महाष्ट्रशासनाचे परिपत्रक, दिनांक ६मार्च, १९७८.
६) Govt. Circular - Govt. of Mah., Industries, Energy Labour Department Resolution No.SSI -1078/(1012)/ND-5, Bombay. Govt. of India Ministry of Industries- Letter No. SSI- 1078/(1000)/ND-5 Dt. 27 Feb. 1978, New Delhi.
७) Desai Vasant : Problems Prospects of Small Scale Industries in India, 1983, P.No. 120,121
८) विकास आयुक्त, लघु उद्योग, (जिल्हा उद्योग केंद्र प्रभाग) नवी दल्ली परिपत्र क्रमांक जि.उ.क्र. ९/१/१०/८५, १५जून १९९० पान नं. २
९) Desai Vasant : Organisation and management of Small Scale Industries, Himalya Publishing House, Bombay, 1979, P.No. 110
१०) Mehta -nil : Organisation and Working of Industrial Estates, Deep Deep Publication, New Delhi, 1987, P.No. 125
११) शर्मा प्रभुदत्त एव पाटनी चंदा : ग्रामीण स्थानीय प्रशासन, रिसर्च पब्लिकेशन, जयपुर, १९८४ पा नं. ११९.
१२) विकास आयुक्त, लघु उद्योग, जिल्हा उद्योग केंद्र व उद्योजक, लघु उद्योग विभाग, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दल्ली १९९० पा. न. २.
१३) Government of India, -nnual Report SSI Ministry of Industry, New Dehli 1987-88 P.No.23
१४) वृत्तपत्रे, मासिके, इंटरनेट इत्यादी

■■■

भारतीय लोकशाही पुढील नवीन आव्हाने
(एक महत्वपूर्ण आर्थिक अवलोकन)

सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते
श्री पंढरीनाथ कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड.
(अर्थशास्त्र विभाग)
ravissorte@gmail.com

सारांश :

ब्रिटिशांची दीडशे वर्षांची साम्राज्यशाही संपुष्टात येऊन १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपला देश स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य-आंदोलनात तावून-सुलाखून निघालेल्या स्वतंत्र सेनानींनी भारताची भावी राजकीय व्यवस्था कशी असेल, याबाबत स्वातंत्र्यपूर्व काळातच विचारमंथन केले होते. थोडक्यात, डिसेंबर १९४६ मध्ये संविधानसभेचे गठन होण्यापूर्वीच भारताचा भावी राजकीय व्यवस्थेबाबतचा आराखडा निश्चित करण्यात आला होता. पर्यायाने स्वतंत्र आंदोलनातून लोकशाही शासनाव्यवस्थेची स्थापना झाली. आज या घटनेला ७२ वर्ष पूर्ण होत आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ७२ वर्षांपेक्षा जास्त वर्षांचा हा प्रवास साधा नव्हता कारण जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारत देशापुढे आव्हाने देखील तेवढीच मोठी होती. स्वातंत्र्यानंतर सात दशकांमध्ये भारताने विविध क्षेत्रांत देदीप्यमान कामगिरी केली आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत तर भारताने अमेरिका, इंग्लंड, रशिया या देशांच्या पंगत्तीत स्थान मिळवले आहे. अवकाश तंत्रज्ञानामध्येतर भारताने जगातील महासत्ता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बलाढ्या देशांच्या पुढे मजल मारली आहे. असे असले तरी आपल्या देशापुढील अनेक आव्हाने आजही कायम आहेत. लोकसंख्या, गरिबी, स्वच्छता, भ्रष्टाचार, तसेच धर्म, प्रांत, भाषा आणि लिंगाधारित भेदाभेद, असे कित्येक आव्हाने आजही भारतासमोर कायम आहेत.

प्रस्तावना :

२६ जानेवारी १९५० रोजीपासून संविधान देशात लागू झाले आणि प्रजातंत्राचे प्रतिनिधी निवडण्याचे अधिकार भारतीय प्रजेला बहाल करण्यात आले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशात झालेल्या बदलांचे परीक्षण केले असता असे लक्षात येते की, देशात सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झालेले आपणास दिसून येईल. स्वतंत्र भारताने गेल्या सात दशकांत सर्वच क्षेत्रांत मोठी प्रगती केली आहे. सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक विविधता आपली वाटचाल सुरु ठेवली आहे. भारत सरकारने न्याय्य आणि समानतेवर आधारित आर्थिक भारत निर्माण करण्याचा दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले असले तरीही, रोटी-कपडा और मकान या मुलभुत गरजा देखील कित्येक कुंटूबांच्या अद्याप पुर्ण होत नाहीत. कुपोषण व भुकबळीची समस्या त्याकाळातही होती आणि आजही कायम आहे. आपण आज महाशक्तीकडे वाटचाल करीत असलो तरी, भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमध्ये वाढत असलेल्या गरिबांचे पोट भरणे हे भारतापुढील महत्वाचे आव्हान आहे. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ मोहीम राबवून देखील स्त्री भ्रूण हत्येसारखे प्रकार अधिक वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. देशभर सर्वत्र पसरलेल्या बहुसंख्य गरीब दुबळ्यांची स्थिती वाढत्या लोकसख्येबरोबर वर्षानुवर्षे वाढतच आहे. भारताच्या शेजारील वाढता दहशतवाद ही देखील एक आव्हान आहे. आज देशात घडणाऱ्या प्रत्येक वाईट गोष्टींबद्दल आपण सरकारला किंवा राजकीय नेत्यांना शिव्या घालतो त्यांना हाकलण्याची, हत्तीच्या पायाखाली देण्याची भाषा करतो. मात्र यात स्वतःची जबाबदारी सोईस्कररित्या विसरतो. आजच्या नवीन पिढीमध्ये देशाबद्दल कमी होत असलेला देशाभिमान ही सुध्दा एक समस्या आहे. आज जमिनदारीसारख्या सरंजामशाही संस्था जरी न झाल्या असल्या तरी आज भारतातील आर्थिक विषमता बेसुमार वाढली आहे. काही मुठभर लोकांच्या हातात बेसुमार पैसा व बहुसंख्य जनता दारिद्र्य रेषेखाली, असे आजचे चित्र आहे. काळ्या पैशाचे वर्चस्व तर बेसुमार वाढले आहे. स्त्रियावरील अत्याचार, दलितांवरचे अत्याचार याचेही प्रमाण वाढते आहे. आर्थिकता जशी वाढते तसे गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढते आहे. आपल्या देशापुढे निर्माण होत असलेल्या आव्हानाचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने :

आपला देश जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश आहे याचा मला अभिमान वाटतो. गेल्या ७२ वर्षात भारताने मोठ्याा प्रमाणात प्रगती केली आहे. भारत स्वतंत्र

ISSN No. 2394-5990

झाला तेव्हा भारतापुढे अन्नधान्याचा तुटवडा, आर्थिक विकासाच्या समस्या, भांडवलाचा तुटवडा, उत्पादनाचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव इत्यादी अनेक समस्या होत्या. बदलत्या काळात भारताने या समस्यांवर समर्थपणे मार्ग काढून आपली आजची प्रगती साधली आहे. आज जगाला पुरेल इतक्या अन्नधान्याचे उत्पादन करण्याची क्षमता भारताची आहे. जगाला मानव संसाधन पुरवू शकेल इतक्या तंत्रज्ञानक्षम मानव संसाधन भारतात निर्माण होते. इतक्याच नव्हेतर जगातल्या सर्वात प्रभावशाली संस्थामध्ये भारतीय लोक आपले योगदान देत आहे. विविध धर्माचे, अठरापगड जातीचे, पोटजातीचे, पंथाचे अशा सर्व प्रकारचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात, परस्परांच्या आचार-विचारांचा आदर करून जेथे नांदतात अशा विविधतेतून भारताने आज ही प्रगती साधली आहे. परंतु आज भारत एकविसाव्या शतकातील सगळ्यात बिकट आव्हानाना सामोरा जात आहे. याच आव्हानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारताची वाढती लोकसंख्या :

भारतापुढील सर्वात मोठा प्रश्न आहे तो भारतातील वाढत्या लोकसंख्येचा. लवकरच भारताची १६ वी जनगणना होणार असून त्याची अधिकृत आकडेवारी जेव्हा जाहीर होईल तेव्हा भारताची लोकसंख्या १३९ कोटीच्या वर गेली असेल. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या लोकसंख्या अहवालामध्ये भारत लवकरच लोकसंख्येबाबत चीनची मर्यादा ओलांडून जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश बनणार असल्याचे भाकीत करण्यात आले आहे. या वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य, घरे, रोजगार, आरोग्य सेवा आणि किमान गरजा पुरविणे इत्यादी संसाधने पुरविणे आणि यांना पायाभूत सुविधा पुरविण्याकरिता यंत्रणा उभारणे ही भारतापुढील सर्वात मोठी समस्या असणार आहे. भारतातील या लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदे आणि यंत्रणा उभारणे ही सुध्दा सर्वात मोठी समस्या आहे. कारण भारतात सर्व समाजामध्ये शिक्षणाचा दर वाढत असला तरी शिक्षित लोक आणि काही समाज आजही अंधश्रद्धा व अज्ञान हे जाणीवपूर्वक जोपासून आहे. लोकसंख्या नियंत्रण करण्याकरिता शासनाने कडक पावले उचलली की हे लोक जाणीवपूर्वक धर्म व परंपरेचा आधार घेवून शासनाच्या अशा धोरणाला विरोध करतात आणि व्होटबँकेच्या नावाखाली शासनकर्ते या धर्माअधांच्या विरोधामध्ये कठोर पावले उचलतांना कचरतात. उत्तरप्रदेश सरकाने आत्ताच दोन पेक्षा अधिक अपत्य असणाऱ्या व्यक्तीच्या काही सुविधांवर बंधने घालण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याला कित्येक लोक विरोध करीत आहे.

भारतातील वाढती बेरोजगारी :

भारत सरकारपुढील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे भारतातील वाढती बेरोजगारी सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकोनामी च्या अहवालानुसार भारतातील बेरोजगारीचा दर ६.९ इतका झाला आहे. सन २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी इतकी होती, आता ती ३० कोटी झाली आहे. ज्या बेरोजगारांच्या हाताला काम हवे आहे, जे काम करण्यास उत्सुक आहेत अशांचा सातत्याने भ्रमनिरास होत आहे. शिक्षण आहे पण शिक्षणाअनुरूप नौकरी नाही. अशी शिक्षीत लोकांची अवस्था आहे. सन २०१८ मध्ये ३९७ कोटी लोक रोजगारीत असतील असा अंदाज होता. मात्र, सन २०१७ मध्ये ४०७ कोटी इतके रोजगारीत असल्याने, हे अंदाजित आकडेवारीपेक्षा २.४ नी कमी आहे.

सार्वजनिक आणि खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधी विकसित होत आहेत असे लक्षात येते. पुर्नलाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निगम क्षेत्र कमीतकमी लोकांना रोजगार संधी देते. गेल्या ३ वर्षांत सन २०१७-१८ मधील भारतातील कामगारांच्या संख्येतील वृद्धीची सर्वात कमी नोंद झाली आहे. एका अहवालानुसार (कॅपीटलाईन कंपनीचा वार्षिक अहवाल) सन २०१८ च्या शेवटी बी.एस.इ. च्या २०० कंपन्यांच्या यादीतील १७१ कंपन्यांनी ३.५ कोटी लोकांना रोजगार दिला होता. यातील बहुतेक कंपन्यांनी हे लोक कंत्राट पद्धतीने काम करतात. याचा अर्थ कायम स्वरुपी रोजगाराची संधी नाही. सन २०१७-१८ या वित्तीय वर्षामध्ये या कंपन्यांमध्ये जवळपास ६४,३८० लोक रुजू झाले. वर्षभर पूर्वी ही संख्या १,१६,३०० इतकी होती. या अनुसूचित कंपन्यांमध्ये सन २०१४ मध्ये १८३,७०७ इतके लोक रुजू झाले होते. भारतीय रेल्वे भरतीसाठी देखील अगणित युवकांनी अर्ज केले. साधारण १२०,००० जागांसाठी २४ कोटींपेक्षा अधिक अर्ज आले आहेत. पी.एच.डी. धारक देखील न्यून पातळीवरील सरकारी नोकरीसाठी अर्ज करत आहेत. सामाजिक सुरक्षा आणि किमान वेतनाच्या उच्चतम पातळीमुळे लोक सरकारी नोकरी मिळवण्यासाठी किती आग्रही आहेत हे उपरोक्त नोंदीवरून लक्षात येते.

श्रमिकांपैकी दोन तृतीयांश असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत आहेत तर, केवळ १७ लोक संघटीत क्षेत्रात नियमित वेतनावर कार्यरत आहेत. पाचव्या राष्ट्रीय रोजगार-बेरोजगार संबंधी सर्वेक्षणातून असे लक्षात आले आहे की, केवळ ६० लोक संपूर्ण वर्षभर कार्यरत राहिले तर, ३५ लोक केवळ ६-११ महिने रोजगारीत होते. हा अहवाल सप्टेंबर २०१६ मध्ये जाहीर करण्यात आला होता. रोजगाराचे चित्र अस्थिर आणि असंघटीत स्वरूपाचे

आहे. जर भारतात रोजगाराची अशीच स्थिती राहीली तर, तरूण युवकांमध्ये निराशा, आत्महत्या आणि बेरोजगारांचा उद्रेक हे चित्र फारसे दूर नाही.

मेक इन इंडिया आणि मुद्रा योजनासुध्दा रोजगारामध्ये फारसी भर टाकू शकली नाही. त्याचमुळे शासनाला वेळीच पावले उचलून या समस्यांवर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

भारतातील वाढती गरिबी :

भारतापुढील तिसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे भारतातील वाढती गरिबी आणि आर्थिक विषमता होय. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हासुध्दा भारतात गरीबी होती आणि ७३ वर्षानंतर आजही गरीबी कायम आहे आणि श्रीमंत आणखीन श्रीमंत होत आहे. भारतातील आर्थिक विषमता हा एकविसाव्या शतकातील भारताला ग्रासणारा सर्वात महत्वाचा प्रश्न ठरणार आहे. १९९० पासून आपला देश वेगाने विकास करीत आहे. विकासामध्ये काही लोकांच्या आर्थिक उत्पन्नात मोठी वाढ झाली आहे. एका बाजूला आशिया खंडातील सर्वात श्रीमंत व्यक्ती भारतात आहे तर, दुसऱ्या बाजुला दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत असलेली कित्येक कुटूंबे आहेत. अशी विचित्र आर्थिक विषमता भारतात आहे. श्रीमंत आणि गरीब, शहरी आणि ग्रामीण भाग, विकसित आणि अविकसित भाग, कुशल कामगार आणि अकुशल कामगार याच्यातील आर्थिक दरी गेल्या काही दशकात वेगाने वाढली आहे. नव्याने होत असलेल्या आर्थिक विकासातून नवीनच आर्थिक विषमता जन्माला आली आहे. त्यामुळे अनेक सामाजिक प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. भारत सरकारने आतापर्यंत 'गरिबी हटाव' साठी अनेक योजना आखल्या गेल्या; पण गरिबी संपली नाही. भारत सरकारने अन्नधान्य सुरक्षा योजने अंर्तगत दोन रुपये किलो गहू आणि तीन रुपये किलो तांदूळ देवून सुध्दा भारतात एकवेळ उपाशी पोटी राहणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. या सर्वामागची कारणे शोधून त्यावर उपचार करणे आवश्यक हे लोकशाही भारतापुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

सामाजिक विषमता :

एकविसाव्या शतकात टोचणारी आणखी एक गोष्ट म्हणजे सामाजिक विषमता! जात, धर्म, पंथ, श्रीमंती, शिक्षण अशा अनेक पातळ्यांवर भीषण विषमता आहे. एक वर्ग असा आहे की, उत्तम प्रतीचे मार्क असूनही त्याला वैद्यकीय शाखेला प्रवेश नाही आणि एक वर्ग असा आहे की, पात्रता गुण मिळविले तरी त्याला प्रवेश आहे. या घटनेमुळे भारतात वर्गसंघर्ष वाढत आहे. महाराष्ट्रातील मराठा आरक्षण आंदोलन आणि राजस्थानमधील गुज्जर आंदोलन हे वर्गसंघर्षाचे प्रतीक आहे. खेदाने म्हणावे लागते की, ७३ वर्षानंतर मराठा समाजाला जाणीव झाली की, आपण आर्थिकदृष्ट्या मागस आहोत. या संघर्षाने असंतोषाचे स्वरुप घेतले की, त्यांतून 'दहशतवाद' बोकाळतो आणि माणसाचे जगणे मोठे कठीण होते. विकासाच्या वाटेवर चालताना देशातल्या देशात अनेक राज्यात विषमतेचे हे संघर्ष निर्माण होत आहेत.

प्रादेशिक विषमता :

सन १९९० पासून भारतात उदारीकरणे, जागतिकीकरण आणि खाजगीकरण या तत्वाचे नवीन आर्थिक धोरण अंमलात आले आणि भारतीय अर्थव्यवस्था परकीय गुंतवणूकीकरिता खुली करण्यात आली. भारत सरकारच्या या धोरणामुळे प्रादेशिक विषमतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात भर पडली. ज्या राज्यात पायाभूत सुविधा मोठ्या प्रमाणात आहेत असा प्रगतीशील महाराष्ट्र गुजरात, पंजाब, कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात परकीय गुंतवणूक होवून त्या राज्याने आपला आर्थिक विकास साधून घेतला. मध्यप्रदेश, बिहार, उत्तरप्रदेश, राजस्थान, झारखंड आणि ईशान्यकडील राज्ये परकीय गुंतवणूक मिळविण्यात आणि विकासात मागे पडली आहेत. या घटनेमुळे भारतातील काही राज्यांमध्ये प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला आहे. हा प्रादेशिक असमतोल केव्हा आंदोलनाचे स्वरुप घेईल काही सांगता येणार नाही. त्याचबरोबर दोन राज्यातील सीमावाद आणि नद्यांच्या पाणीवाटपाचा प्रश्न दरवर्षी आंदोलन पेट घेते हे वेगळेच!

भारतातील वाढता भ्रष्टाचार :

भारतात भ्रष्टाचाराचे एवढे साम्राज्य पसरले आहे की, आपल्या क्षुल्लक फायद्यासाठी भेसळ करणारा माणूस सहज दुसऱ्याचे प्राण घेतो आणि या भेसळ करणाऱ्या काहीही वाईट वाटत नाही. याला कारण म्हणजे पैसा मिळविण्याकरिता जीवनातील नैतिक मूल्यांची झालेली घसरण होय. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस आर्थिक महासत्ता बनण्याची स्वप्ने भारताला पडू लागल्यानंतरच्या काळात जगाला भारताची ओळख ही सर्वाधिक भ्रष्ट देशांपैकी एक अशी झाली आहे. ट्रान्स्परन्सी इंटरनॅशनल या संस्थेच्या मते जगातील सुमारे पावणेदोनशे (१७७) देशांमध्ये भारताचा क्रम ९४वा आहे. भारतात अँटी करप्शन ब्यूरो पासून ते थेट सीबीआय पर्यतच्या यंत्रणा कार्यरत आहे. भारतात पन्नास रुपयाची लाच घेतांना भ्रष्टाचार विरोधी पथकाच्या जाळ्यात अडकलेला तलाठी आणि करोडो रूपयाच्या टू जी स्पेक्ट्रम घोटाळ्यात अडकलेला मंत्री या दोघांनाही आत्मविश्वास आहे की, या प्रकरणातून मी सहज बाहेर पडेल आणि ताठ मानेने समाजामध्ये जगेल. त्यामुळे भ्रष्टाचार एक शिष्टाचार असल्यासारखे झाले आहे. महाराष्ट्रात २००७ पासून लोकायुक्तांकडे १६८०

तक्रारी आल्या, पण त्यांची जानेवारी २०१३ पर्यंत काहीच चौकशी झाली नव्हती. अधिकारी एकेक सही करण्याचे रेट ठरवून काम करतात आणि वरच्यांना सुध्दा त्यातील हिस्सा देतात तेव्हा खालचा अधिकारी बिनधास्त होतो आणि नवीन ग्राहक शोधतो. अशा अधिकाऱ्यांना आणि नेत्यांना या सर्व व्यवहारामध्ये देशाचे काहीच घेणे देणे नसते. महाराष्ट्रातील एका मंत्र्याचे प्रकरण असेच गाजत आहे. या प्रक्रियेत माणसांचे व्यवहार हे स्वाभिमानी नागरिक म्हणून न होता कायदे ओलांडून, संस्थात्मक निकष दुर्लक्षित करून, कधी बंद दाराच्या आड, कधी टेबलाच्या खालून, बहुतेक वेळा खाली मान घालून दुय्यमत्वाच्या नात्याने आणि म्हणूनच सार्वजनिक विवेकाला वळसा घालून होतात. सार्वजनिक विवेकाला वळसा घालून सार्वजनिक व्यवहार होऊ लागल्यावर भ्रष्टाचाराच्या विरोधात कितीही कठोर कायदे केले किंवा यंत्रणा स्थापन केल्या तरी अशा भ्रष्टाचारी लोकांना प्रतिबंध घालण्यात शासनाला असूनही यश आलेले नाही. हा भ्रष्टाचार देशाला पोखरून टाकत असून देशामध्ये काळा पैसा निर्माण करण्यास मदत करीत आहे. आज भ्रष्टाचारविना कोणतीही क्षेत्र अलिप्त असल्याचे दिसून येत नाही. राजकीय क्षेत्र, निवडणुका, बांधकाम व्यवसाय, शेअर व बँकिंग क्षेत्र, विविध हवाला, उद्योग, रस्ते इत्यादी क्षेत्रे भ्रष्टाचाराची ज्वलंत क्षेत्रे म्हणून पुढे आलेली दिसतात. राजकीय क्षेत्र, प्रशासकीय क्षेत्र, आर्थिक क्षेत्र, धार्मिक क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र अशा सर्वच क्षेत्रांत भ्रष्टाचार वाढलेला दिसून येतो. भारतातील वाढता भ्रष्टाचार हा राष्ट्रीय विकासापुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

कृषीक्षेत्रातील घटते उत्पन्न व शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आजही भारतातील ५० पेक्षा अधिक लोकसंख्या शेती आणि शेतीवर आधारित व्यवसायावर अवलंबून आहे. भारताचे भाग्य म्हणजे त्याला विविध प्रकारचे हवामान लाभले आहे. उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा या तिन्ही प्रकारचे ऋतू लाभलेले आहे. विशेषतः भारतातील जमिनीमध्ये तिन्ही ऋतूमध्ये मुबलक पीके घेण्याची क्षमता आहे. साठच्या दशकात भारतात हरितक्रांतीला सुरवात झाली आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी झाला. परंतु या हरितक्रॉंतीचा फायदा मोजक्याच राज्यांनी घेतला. आजही भारतातील ७० पेक्षाही अधिक शेती ही पावसाच्या पाण्यावर केली जाते. इतर राष्ट्राच्या तुलनेत भारतातील शेती उत्पादनाचा दर अत्यंत कमी आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनाच्या तुलनेत उत्पादन घेण्यावर होणारा खर्च जास्त असल्यामुळे शेती ही आर्थिकदृष्ट्या ती न परवडणारी आहे. भारतात अनेक ठिकाणी शेती पारंपरिक रितीने केली जाते. शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या योजनाही जुन्याच आहेत. शेतमाल बाजारपेठेत नेण्याची योग्य वाहतूक व्यवस्था नाही. मार्केटपर्यंत जायला रस्ते नाहीत. शेतकरी बाजारही नियमांच्या कचाट्याात आणि मक्तेदारीच्या जाळ्यात अडकले आहेत. याचा फायदा शेतकऱ्यांना होत नाही. बदलत्या हवामानानुसार भारतात पडणारा पाऊस बिनभरवशाच्या असल्यामुळे कधी सुखा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ शेतकऱ्यांच्या नशीबी असतो. अशा पावसावर शेतकरी आपले नशीब अजमावतो आहे आणि कर्ज काढून शेती करतो. दुष्काळामुळे एखादे पीक हातातून गेल्यास तर, कर्जाच्या चक्रव्युहामध्ये कायम अडकला जातो. शेवटी निराशेने आत्महत्या करतो. महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हा याच आत्महत्येने गाजत आहे. हीच बहुतेक राज्यातील शेतकऱ्यांची स्थिती आहे. या शेतकऱ्यांना या चक्रव्यूहातून बाहेर काढण्याचे सर्वात मोठे आव्हान भारत सरकारपुढे आहे.

वाढता निवडणूक खर्च :

लोकशाही स्विकारलेल्या देशामध्ये दर पाच वर्षानंतर लोकप्रतिनिधी निवडून देण्याकरिता सार्वत्रिक निवडणूका घेणे घटनेनुसार बंधनकारक आहे आणि भारतीय संविधानामध्ये हीच तरतूद आहे. आज लोकसभेची निवडणूक लढवण्यास एका उमेदवाला दहा कोटी पेक्षाही अधिक रुपये खर्च येतो. त्यामुळेच, निवडणुकीसाठी उमेदवारांच्या मुलाखती घेताना त्यांच्या सामाजिक कार्याबद्दल विचारण्यापेक्षा तो निवडणुकीत खर्च किती करू शकतो त्यावर त्यास उमेदवारी दिली जाते. अशा खर्चिक निवडणूक लढवण्याचा विचार हा फक्त श्रीमंत माणूस करू शकतो. त्यामुळे साहजिक, इतर व्यावसायिक व्यक्तींप्रमाणे, राजकारणी लोकं निवडणूक खर्च ही गुंतवणूक समजून करतात आणि निवडून आल्यावर तो कितीतरी पटींनी त्याची किंमत वसूल करतात. शेवटी हा सर्व पैशांची नोंद नसल्यामुळे त्याचे काळ्या पैशामध्ये रूपांतर होते. त्यामुळे लोकशाही ही केवळ श्रीमंत लोकांची मिरास झाली आहे असे आजच्या निवडणूकीच्या परिस्थितीवरून वाटते. माजी निवडणूक आयुक्त श्री. कुरेशी यांनी म्हटल्याप्रमाणे निवडणुका ही भ्रष्टाचाराची गंगोत्री आहे. निवडणूक आयुक्तालयाशी केलेल्या पत्रव्यवहारावरून असे लक्षात आले, की आयोगाने १९९८ पासून अनेक निवडणूक सुधारणा सुचवल्या पण पार्लमेंटरी बोर्ड त्याकडे लक्ष द्यायला तयार नाही. त्यांनी त्या सर्व सुधारणांची तारीखवार यादी पाठवून दिली आहे. त्याचा अर्थ निवडणूक आयोगसुद्धा या राजकारण्यांपुढे हतबद्ध झाला आहे! सन २०१९ मध्ये झालेल्या १४ व्या लोकसभेच्या निवडणूकीकरिता शासनाला ३ कोटी

८७० रुपये खर्च आला. खर्च हा अमेरिकेच्या अध्यक्षीय निवडणूकीच्या दुप्पट आहे. या खर्चामध्ये एखाद्या राज्याची पंचवार्षिक योजना पुर्ण होवू शकते. परंतु लोकशाहीमध्ये निवडणूक घेण्याशिवाय पर्याय नाही. त्यामुळे भ्रष्टाचाराचे हे चक्र भारताच्या लोकशाहीमध्ये सतत चालू आहे.

समाजातील वाढती धार्मिकता :

राज्यघटनेने धर्मनिरीपेक्षता स्विकारली आहे पण, ७३ वर्षात काही भारतीयांच्या मनात ही धर्मनिरपेक्षता रुजलीच नाही. शासनाने एखादा पुरोगामी निर्णय घेतला की कट्टर धर्मवाद्यांचा गट रस्त्यावर येवून त्याला विरोध करतो आणि असा गटवाद्यांकडून ओरडून सांगितले जाते. यातून तुमचे सामाजिक स्वातंत्र्य धोक्यात येत आहे. अशी आरोळी ठोकून लोकांच्या मनांत भीती पेरली जाते. भारत सरकारने तीन तलाक विधेयक पास केले आणि संपूर्ण भारतात त्याविरुध्द आंदोलन सुरु झाले. दिल्लीमध्ये कित्येक दिवस हे आंदोलन सुरु होते आणि विरोधक या आंदोलनाला पेटत ठेवण्याचे कार्य करते. विश्वासाचे वातावरण केवळ राजकीय सत्तेचा हेतू ठेवलेल्या पक्षांच्या राजकीय उद्दीष्टांसाठी पोषक असते. पण लोकशाहीच्या मूल्याचीच हत्या होत असताना त्यामुळे दुरगामी होणाऱ्या दुष्परिणामाची कोणत्याही राजकीय नेत्याला पर्वा नसते. त्याला फक्त आपला स्वार्थ साधावयाचा असतो. मग त्याकरिता शत्रू राष्ट्रासोबत मित्रत्व करण्याची गरज भासली तरी हे राजकारणी त्याच्या परिणामाचा विचार करीत नाही. भारताचे केंद्रीय मंत्री मणीशंकर अय्यर नावाच्या एका नेत्याने पाकिस्तानमध्ये जावून आम्हाला भारतात निवडणूका जिंकण्यासाठी मदत करावी अशी याचना पाकिस्ताच्या मिडीयाला केंली होती. अशा लोकांचे देशाच्या अभिमानापेक्षा सत्ता हेच साध्य असे समीकरण बदलेले असते. अशा आत्मपिडीत, स्वार्थाला सत्तेतून निर्माण झालेल्या लोकशाहीचे रुपांतर ज्यावेळी सामाजिक लोकशाहीत केंले जाते. तेव्हा गटवादामुळे विघटन झालेल्या समाजात अशी लोकशाही चपखलपणे बसते. ही चपखलता इतकी बेमालूम असते की त्याविषयी नागरिकांना संशय येत नाही. आता अशा लोकशाहीवर संशयच, अविश्वासच नसल्यामुळे आपला लोकशाहीवर किती विश्वास आहे याचे फसवे दाखले दिले जातात आणि या देशातील लोकशाही आम्ही मागील ७३ वर्षांत कशी यशस्वी केंली याचे डंगोरे पिटले जातात. हे लोकशाहीला असलेल्या हुकूमशाहीच्या थेट धोक्यापेक्षाही जास्त धोकादायक असते. बाबासाहेबांनी इथल्या संसदीय लोकशाहीविषयी भविष्यात जो धोका वर्तवला होता, त्यात हा धोकाही कमी महत्वाचा नव्हता.

भारताशेजारील वाढता दहशतवाद :

भारताच्या लोकशाहीपुढील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे शेजारील देशाकडून भारतात जोपासला जाणारा दहशतवाद पाकिस्तान सरळ भारताशी युध्द करता येत नाही म्हणून पाकिस्तानमधील तरूणांना दहशवादी बनवून भारतात पाठविले जाते. मुंबईच्या ताजमहाल हॉटेलवर झालेला हल्ला, संसदेवर झालेला हल्ला, मुंबई लोकलमध्ये झालेले बॉम्बस्फोट हे याचेच स्वरुप आहे. गेल्या कित्येक वर्षापासून जम्मू काश्मिर याच दहशवाद्याच्या अग्नीत जळत आहे. पाकिस्तानच्या या कृतीला चीन प्रत्यक्षपणे सहाय्य करीत आहे. अमेरिकने अफगाणितस्तानमधून आपल्या फौजा काढल्या आहे आणि तालिबान लोकांनी आपली शक्ती दाखवून सत्ता स्थापित केली. काही दिवसानंतर भारतात सुध्दा प्रवेश करण्यास कचरणार नाही. यामुळे एक नवे आव्हान भारताताला स्विकारावे लागणार आहे. त्याचबरोबर राष्ट्रीय पातळीवर वाढता दहशतवादी हिंसाचार, नक्षलवाद, बांगलादेशी घुसखोर यासारख्या समस्या वेगळ्याच आहे. भारताला अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेशी निगडित आव्हानांला सामारे जाण्यासाठी एक सूत्रबद्ध, सर्वसमावेशक राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण आखण्याची आणि नवे व्यवस्थापन करण्याची गरज आहे.

गेल्या काही वर्षात चीनने जपान, दक्षिण कोरिया, फिलिपाइन्स, इंडोनेशिया, मलेशिया या बरोबरच भारतासोबतही सीमावाद उपस्थित केंला आहे. भारताच्या डोकलाममध्ये प्रवेश करून चीनने आपल्या आक्रमकतेचे व विस्तारवादी वृत्तीचे उदाहरण भारतापुढे ठेवले आहे. लडाखच्या सीमेवर चीनचे सैनिक गेल्या कित्येक दिवसापासून तळ ठोकून आहे. चीनच्या आक्रमकतेमुळे भारताच्या उत्तर सीमेवर एन नवे आव्हान निर्माण झाले आहे.

समारोप :

गेल्या ७३ वर्षात भारताने अपूर्वभूत अशी प्रगती केली आहे. वेगवेगळ्या बोली भाषा आणि वेगवेगळे धर्माचे लोक, प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या समस्या, वातावरण असूनही भारतात मात्र लोकशाहीवरचा लोकांचा विश्वास अभंग राहिला आहे. दुष्काळावर मात करण्यात आपल्याला गेल्या काही वर्षात यश मिळाले आहे. वाढत्या औद्योगीकरणामुळे रोजगार उत्पन्न होऊन निम्मापेक्षा गरीबी कमी झाली आहे. त्याचवेळी साक्षरताही मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. भारताची आरोग्य व्यवस्थाही चांगल्याप्रकारे सुधारली आहे. अगदी खेड्यातही आज किमान प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे उपचार मिळू शकतात. इतकेंच काय पण आता परदेशातील लोक उपचारासाठी भारतात येऊ लागले

ISSN No. 2394-5990

आहेत. गेल्या तीन वर्षांपासून देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर आठ टक्क्यांहून जास्त आहे. जगात सर्वांत वेगाने विकसित होणारी भारताची अर्थव्यवस्था आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञानात जगात भारताचे नाव आज घेतले जाते. भारतीय बुद्धिला मिळालेली ही जगमान्यता आहे. त्यामुळेच बीपीओ, टेलिकम्युनिकेशन्स, आणि फार्मास्युटीकल्समध्ये भारताचा दबदबा आहे. जगात सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था पाचव्या क्रमांकावर आहे. नागरिकांचे उत्पन्न वाढल्यामुळे आता नागरिक मुख्य सुविधांचा दर्जा वाढविण्याची मागणी करत आहेत. गेल्या काही वर्षात भारतीयांच्या राहणीमानात वाढ झाली हे नाकारता येत नाही. सन १९७२ मध्ये भारतात दुष्काळ पडला तेव्हा लोकांना जेवणावर खाद्यतेल मिळत नव्हते. आज शनिवारी शनी व मारूतीच्या मुर्तीवर नालीत वाहत जाण्याइतपत तेल वाहीले जाते. आज नागरीकांच्या जेवणांचा खर्च त्याच्या मोबाईल बिलापेक्षा कमी आहे. रोटी, कपडा आणि मकान हे आव्हान जवळजवळ नियंत्रणात आले आहेत. आता भारताला धार्मिक कट्टरता, प्रादेशिकवाद, भारताच्या शेजारील दहशतवाद, चीनचे आव्हान, भारतातील वाढती बेकारी इत्यादी अनेक आव्हानांना सामोरे जावयाचे आहे.

संदर्भ :

१. आपली संसद, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, दिल्ली, श्री.सुभाष कश्यप.

२. इंडियन पॉलिटीक्स, के.सागर पब्लिकेशन, पुणे, एम. लक्ष्मीकांत.

३. आपले संविधान, शिंदे महेश, ज्ञानदीप अकॅडमी, पुणे.

४. भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण डॉ. भा. ल. भोळे.

५. आधुनिक शासन, प्रा. पाटील बी. बी., फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

६. वृत्तपत्रातील लेख.

७. वेबसाईटवरील लेख.

■■■

स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याचा विकास

डॉ. देवीदास ग्यानोजी गाडेकर
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
मो. नं. ९१३७३०१५७१

गोषवारा :

रस्ते वाहतुकीच्या बाबतीत भारताला जगाचा अग्रगण्य म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. इतिहासावर नजर टाकली तर असे दिसून येते की हजारो वर्षांपूर्वीही भारतीय लोक रस्तेबांधणीच्या कलेमध्ये निपुण होते. प्राचीन भारतामध्ये रस्त्यांच्या विकासावर अधिक भर देण्यात आला होता. मध्ययुगीन कालखंडात रस्त्याच्या विकासामध्ये अनेक शासकांनी यामध्ये योगदान दिलेले दिसून येते. ज्यामध्ये मुहम्मद तुगलक, शेरषाह, अकबर आणि औरंगजेब यांच्या कालखंडात रस्त्यामध्ये मोठा विकास झालेला दिसून येतो. ब्रिटीषाच्या कालखंडात प्रामुख्याने सुरूवातीला रस्ज्याच्या विकासामध्ये कंपनीच्या कालखंडात त्या प्रमाणात विकास झाला नाही पण नंतर जो ही विकास कंपनीच्या कालखंडात झाला त्यामध्ये सार्वजनिक नसून तो एकप्रकारे आर्थिक दृष्टीकोनातून विकास झालेला दिसून येतो. जेव्हा ब्रिटीष येथे स्थायिक झाले त्यानंतरच्या कालखंडात रस्त्याचा विकास झपाट्याने व्हायला सुरूवात झाली. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक वाहनांचा विकास झाल्यामुळे ब्रिटिश सरकारने रस्त्याकडे विशेष लक्ष दिले आणि रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून वेगवेगळ्या योजना आणि संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

मोहेंजोदारो आणि हडप्पा येथे हजार वर्षांपूर्वीच्या भारतीय संस्कृतीचे अवशेष सापडले आहेत. यामध्ये रस्त्या संदर्भात विषेष आखणीनुसार रोडाची निर्मिती केली आहे याची माहिती मिळते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राने मौर्यकालीन रस्ते आणि त्यांची व्यवस्था यावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. मौर्य युग आणि गुप्त काळात महापथ आणि महामार्ग बांधण्यात सम्राटांनी ज्या प्रकारे रस घेतला, ते परदेशी पर्यटकांनी सादर केलेल्या आठवणीतून स्पष्टपणे दिसून येते. कौटिल्याने रस्ते बांधणी आणि दुरुस्तीचा रस्ता फक्त राज्यकर्त्यांना दाखवला नाही, तर रस्त्यांचे दरोडेखोर, गुंड किंवा हल्लेखोरांपासून संरक्षण करणे आवश्यक आहे, असेही सांगितले. सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक यांनी अनेक सार्वजनिक रस्ते बांधले होते. अशोकने रस्त्याच्या दुतर्फा सावलीची झाडे लावली आणि वाटेत एक-एक मैलाच्या अंतरावर आंब्याची बागा लावली, ठिकठिकाणी पिण्याचे पाणी मिळण्यासाठी विहिरी, विश्रामगृहेही बांधली. चंद्रगुप्त मौर्य, अशोकया राजांच्या काळात चांगले रस्ते बांधले गेले. सम्राट अशोकाने इ. पूर्व तिसऱ्या शतकात उत्तारा पेठ या रस्त्याची सुधारणा केली.[१]

प्राचीन भारतातील सर्वात महत्त्वाच्या महामार्गांपैकी एक उत्तरापथ होता जो पाटणा ते पेशावरपर्यंत गेला होता आणि नंतर हिंदकुश पर्वत ओलांडून पश्चिमेला भूमध्य देश, उत्तरेकडील मध्य आशियाई देश आणि पूर्वेला चीनपर्यंत गेला होता. या उत्तरापथला प्राचीन भारतात विशेष महत्त्व होते. ५ व्या आणि ६ व्या शतकात भारतात आलेल्या फाहिएन आणि ह्युएन त्सांग यांनी भारतीय रस्त्यांचा गौरव केला. भारतीय राज्यकर्त्यांना दीर्घ काळापासूनच रस्ते बांधण्यात रस होता. राजगीरमध्ये सम्राट बिंबिसाराने ६०० वर्षांपूर्वी बांधलेल्या रस्त्याचे अवशेष आजही आहेत. रस्त्याची रुंदी सुमारे २०-२४ फूट होती. आंध्र काळातही रस्ते बांधले जात राहिले या काळात आलेल्या ताओसून नावाच्या एका चिनी प्रवाशाने ९ व्या शतकात बांधलेल्या स्वच्छ आणि रुंद रस्त्यांबद्दल तपशीलवार लिहिले आहे.[२]

मध्ययुगात, १४ व्या शतकात मुहम्मद तुघलकाने अनेक रस्ते बांधले. इब्न बतूता नावाच्या अरब प्रवाशाची आठवण तुघलकच्या या कार्यक्रमांचे अनेक पुरावे सादर करते. शेरशाह, अकबर आणि औरंगजेब यांनीही रस्ते बांधण्यात खूप रस घेतला. शेरशाहने बांधलेले चार भव्य रस्ते सोनारगांव हा बंगालममध्ये सिंधू नदीवर बांधला (तक्षशिला) सध्या त्या रस्त्यास ग्रँट ट्रक रोड म्हणतात, दुसरा रस्त आग्रा ते ब-हाणपूर, आग्रा ते जोधपूर व चवथा म्हणजे लाहोर ते मुलतान आजही हे रस्ते एका भागातून दुसऱ्या भागात अस्तित्वात असले दिसून येतात. भारताच्या आर्थिक इतिहासात शेरशाहला रस्ता बांधणारा म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्याचप्रमाणे मुघल काळात देशात रस्ते बांधणीवर पुरेसा भर देण्यात आला होता.[३]

इंग्रजांचे भारतात आगमन खूप आधी झाले होते. पण एकोणिसाव्या शतकापासून त्यांनी देशाच्या विविध भागांचा

कारभार आपल्या हाती घेतला. तोपर्यंत देशाची राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट झाली होती. मुघल साम्राज्याच्या वैभवाचा सूर्य मावळला होता आणि व्यापार आणि वाहतुकीची अवस्था दयनीय झाली होती. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळात रस्त्यांचा विकास अपेक्षित होता. ईस्ट इंडिया कंपनी ही एक व्यावसायिक संस्था होती. त्यामुळे रस्ता बांधण्याची जबाबदारी समजली नाही. कंपनीच्या राजवटीत या दिशेने केलेल्या कामाचे श्रेय वैयक्तिक प्रयत्नांना जाते. ब्रिटीश भारतातील रस्ते मुख्यतः लष्करी आणि धोरणात्मक दृष्टिकोनातून विकसित केले गेले होते, आर्थिक दृष्टिकोनातून नाही. त्यामुळे १९१९ पर्यंत रस्त्यांच्या विकासात कोणतीही लक्षणीय प्रगती झाली नाही, जेव्हा मोंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांच्या परिणामी रस्ते हा प्रांतीय विषय बनला होता.[४]

हिंदू किंवा मुघल राजवटींनी रस्ते किंवा वाहतुकीच्या इतर साधनांच्या विकासासाठी कधीही कोणतेही निश्चित धोरण बनवले नाही आणि १९ व्या शतकापूर्वी बांधलेल्या रस्त्यांच्या बांधकामाच्या पार्श्वभूमीवर आर्थिक लाभ कधीच ठेवला गेला नाही. डॉ. बुकानन यांनी स्पष्टपणे लिहिले आहे की, १९ व्या शतकाच्या सुरूवातीस भारत लाखो स्वयं-समर्थित गावांमध्ये विभागला गेला होता आणि उत्पादनातील विशेषीकरणाच्या अभावामुळे व्यापार खूपच मर्यादित होता. मालाची वाहतूक मर्यादित क्षेत्रापुरती मर्यादित होती. कोरड्या हंगामात लांब पल्ल्याच्या मालाची ने-आण करण्यासाठी बैलगाड्यांचा वापर हा एकमेव अपवाद होता. डॉ. बुकानन यांनी पुढे लिहिले आहे की, रस्त्यांच्या नावावर असलेले बहुतेक रस्ते किल्ल्यांच्या स्वरूपात होते, जे प्राणी किंवा वाहनांच्या हालचालीमुळे आपोआप तयार झाले होते.[५]

त्या काळातही भारतातून मोठ्या प्रमाणात माल युरोप आणि पश्चिम आशियातील देशांत निर्यात केला जात होता आणि भारतीय व्यापारी भरपूर पैसा कमावत होते, तरीही रस्त्यांच्या विकासाकडे लक्ष गेले नाही. प्रा. सन्याल यांनी लिहिले आहे की त्या काळी जगात असा एकही देश नव्हता जिथे हुशार आणि श्रीमंत लोक असूनही रस्त्यांचा अभाव होता आणि प्रवास करणे इतके कष्टदायक आणि महाग होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हजारो मैलांपर्यंत एकही चाक असलेली गाडी दिसली नाही आणि माल बहुतेक उंट, म्हशी किंवा बैलांच्या पाठीवर वाहून नेला जात असे. जनावरांच्या पाठीवर लादून माल वाहून नेण्यासाठी मोठा खर्च व्हायचा. पण याशिवाय पर्याय नव्हता. ज्या रस्त्यांवर बैलगाड्या धावत होत्या ते रस्ते पावसाळ्यात निरुपयोगी झाले आणि त्यामुळे वाहनांचा वापर वर्षातून केवळ ५ ते ६ महिनेच शक्य झाला.

वॉरन हेस्टिंग्जने १७८५ मध्ये कलकत्ता आणि उत्तर-पश्चिम सरहद्द दरम्यान ग्रँड ट्रंक रोडची पुनर्बांधणी केली. त्याचप्रमाणे इतर रस्त्यांच्या बांधकाम व दुरुस्तीचे काम इंग्रजांनी हाती घेतले. पण एकीकडे ही कामे अपवादात्मक होती आणि दुसरे म्हणजे देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात सैन्य पोहोचवणे हा त्यांचा उद्देश होता.

सुरुवातीच्या ब्रिटीश अधिकाऱ्यापैकी लॉर्ड विल्यम बेंटिकने रस्त्यांच्या विकासात सर्वाधिक रस घेतला. पेशावर, दिल्ली आणि कलकत्ता यांना जोडणारा ग्रँड ट्रंक रोडचे बांधकाम लॉर्ड विल्यम बेंटिंक यांनी पूर्ण केले. हे रस्ते अक्षरशः जनहितासाठी बांधले गेले. दुर्दैवाने, रस्त्यांच्या लांबीबाबत नेमकी आकडेवारी उपलब्ध नाही. १८३९ ते १८४९ दरम्यान, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारने कच्चा आणि पक्के असे सुमारे ३०,००० मैल रस्ते बांधले आणि कंपनीच्या निधीतून एकूण ३६ कोटी पौंड खर्च केले, असा अंदाज प्रो. नलिनक्षा सन्याल यांनी व्यक्त केला.[६]

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात लॉर्ड डलहौसीने वाहतुकीच्या साधनांच्या विकासात खूप रस घेतला. लॉर्ड डलहौसी हा एक महत्त्वाकांक्षी इंग्रज अधिकारी होता. त्याला राजकीय आणि आर्थिक दोन्ही दृष्टिकोनातून भारतीय जनतेला पूर्णपणे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात घ्यायचे होते. भारतातील राज्यकारभाराची जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर अवघ्या काही दिवसांतच त्यांनी रेल्वेच्या गरजेवर प्रदीर्घ भाषण केले आणि रेल्वेला जोडणाऱ्या रस्त्यांवर मोठा भर दिला. लॉर्ड डलहौसीच्या काळापासून भारतात रस्तेबांधणीचे नवे पर्व सुरू झाले. डलहौसीने रेल्वे बांधकामासारख्या रस्तेबांधणीच्या धोरणाकडे त्याने पूर्ण लक्ष दिले. या कामासाठी १८५५ मध्ये प्रांतामध्ये सार्वजनिक बांधकाम विभागाची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे देशातील रस्तेबांधणीच्या कामाला मोठी चालना मिळाली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातील बहुतेक रस्ते बांधणी रेल्वेच्या बांधकामामुळे आणि स्थानिक स्वराज्याच्या प्रगतीमुळे झाली. रेल्वेच्या मालाची, मालाची आणि प्रवाशांची स्टेशनपर्यंत ने-आण करण्यासाठी रेल्वेला सहाय्यक म्हणून रस्ते हवेत. देशाच्या अंतर्गत भागातून वर्षभरात माल आणि प्रवाशांची ने-आण करण्यासाठी पक्क्या रस्त्यांची गरज तीव्र झाली आहे. इंग्लंडच्या विपरीत, भारतात रेल्वेच्या बांधकामामुळे रस्त्यांच्या विकासाला चालना मिळाली. १८८० मध्ये भारतात एकूण १८,००० मैल पक्के रस्ते होते. १९०० पर्यंत हे ३७,००० मैल झाले. त्या वेळी कच्च्या रस्त्यांची एकूण लांबी १,३६,००० मैल होती, त्यामुळे वरील चर्चेच्या आधारे असे म्हणता येईल की, १९ व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत ब्रिटिश सरकारने रस्त्यांच्या विकासाकडे किंवा जुन्या सुधारणेकडे दुर्लक्ष केले.[७]

पहिल्या महायुद्धापर्यंत देशातील रस्ते बांधणीत केंद्र किंवा प्रांतिक सरकारांनी फारसा रस घेतला नाही. मात्र युद्धानंतर मोटारींची संख्या वाढल्याने सरकारचे लक्ष त्याकडे वेधले जाऊ लागले. असे असले तरी १९१९ च्या सरकारी सुधारणांनुसार हा रस्ता प्रांतीय विषय बनवण्यात आला आणि काही महत्त्वाचे रस्ते वगळता त्यांच्या बांधकामाच्या जबाबदारीतून केंद्र सरकारची सुटका करण्यात आली. प्रांतानीही रस्ते बांधणीचे काम स्थानिक अधिकाऱ्यांवर सोडले. १९२७ मध्ये, एम. आर. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली रस्ते विकास समिती नेमण्यात आली, ज्याचा उद्देश रस्त्यांच्या विकासासाठी आर्थिक व्यवस्थेचे परीक्षण करणे हा होता. जयकर समितीने १९२८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला ज्यामध्ये खालील सूचना केल्या. (१) रस्त्यांच्या विकासाची संपूर्ण जबाबदारी केंद्र सरकारने उचलली पाहिजे कारण एवढ्या मोठ्या गुंतवणुकीसाठी प्रांतीय सरकारांची क्षमता अपुरी आहे. रस्ते वाहतुकीचे महत्त्व स्थानिक किंवा प्रांतीय पातळीवर नसून राष्ट्रीय स्तरावर असल्याचे समितीने म्हटले आहे. (२) रस्त्यांच्या विकासासाठी सेंट्रल रोड फंड तयार करण्यात यावा, या निधीसाठी प्रति गॅलन पेट्रोलवर २ आणे अधिभार लावण्याची सूचना केली होती. सरकारने या निधीतून रस्ते विकासासाठी राज्य सरकारांना अनुदान द्यावे.[८]

या समितीच्या सूचनांच्या आधारे सन १९२९ मध्ये ङ्गकेंद्रीय रस्ते विकास निधीफ तयार करण्यात आला. या निधीतील १/१० रक्कम केंद्र सरकारने ठेवली होती आणि उर्वरित रकमेतून प्रांतीय सरकारांना रस्ते बांधणीच्या कामासाठी अर्थसहाय्य देण्यात आले होते. प्रांतीय सरकारांनी त्यांच्या उत्पन्नातून या कामावर खर्च करणे बंद केले, जयकर समितीच्या शिफारशींच्या आधारे १९३० मध्ये केंद्रीय रस्ते संघटनेची स्थापना झाली आणि १९३५ मध्ये परिवहन सल्लागार समितीची स्थापना झाली.

रोड रेल अधिवेशन शिमला (एप्रिल १९३३):

रस्ते आणि रेल्वे यांच्यातील अनावश्यक स्पर्धेऐवजी त्यांच्यात समन्वय साधण्याचे मार्ग शोधणे हा या संमेलनाचा मुख्य उद्देश होता. अधिवेशनात रस्ते वाहतूक विकासासाठी जे ठराव पारित करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे होते.

१. यासाठी राज्याकडून मोटार वाहतुकीचे नियंत्रण, जास्तीत जास्त सुविधा मिळू शकतात.
२. ग्रामीण भागात, रस्त्यांचा विस्तार करून, मोटार वाहतुकीच्या अधिक जलद विकासासाठी मक्तेदारी असावी.
३. मोटार वाहतुकीसाठी एकसमान कर प्रणाली असावी.
४. रस्त्यांच्या विकासाची आखणी कर्ज कोनातून करावी.

दुसऱ्या महायुद्धात रस्त्यांचे महत्त्व वाढले. सैन्याच्या हालचालीसाठी आणि युद्धाच्या इतर आवश्यक वस्तू वाहून नेण्यासाठी मोटर्सची गरज वाढली, ज्यामुळे रस्त्यांच्या विकासाकडे सरकारचे लक्ष वेधले गेले. त्यामुळे युद्धकाळात जुन्या रस्त्यांच्या दुरुस्तीबरोबरच नवीन रस्ते बांधण्यावरही सरकारने पूर्ण भर दिला. देशाच्या पश्चिम आणि पूर्व सीमेवर रस्ते विस्तारित आणि सुधारित करण्यात आले. तरीही देशातील रस्त्यांची प्रगती समाधानकारक म्हणता येणार नाही. १९०० ते १९४५ या काळात आपल्या देशात फक्त ६०,५३५ मैल रस्ते बांधले गेले, त्यापैकी फक्त ३१,६९० मैलच पक्के झाले.[९]

नागपूर रस्ता योजना :

युद्धाच्या परिस्थितीमुळे भारत सरकारचे लक्ष देशातील रस्ते बांधणीकडे वेधले गेले. रस्त्यांच्या भविष्यातील विकासाच्या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी, भारत सरकारने १९४३ मध्ये देशातील सर्व प्रांतांच्या मुख्य अभियंत्यांची एक परिषद नागपुरात बोलावली, ज्यामध्ये रस्त्यांच्या भविष्यातील विकासाचा विचार करण्यात आला, या परिषदेत दहा वर्षांच्या योजना रस्त्यांच्या विकासासाठी ङ्गनागपूर रस्ते योजनाफ नावाचा आराखडा सादर करण्यात आला. रस्त्यांच्या समस्येचा केवळ स्थानिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे तर राष्ट्रीय दृष्टिकोनातूनही विचार व्हायला हवा, जेणेकरून देशातील रस्त्यांच्या असंतुलित विस्ताराला आळा बसेल, यावर या परिषदेत भर देण्यात आला. नागपूर योजनेंतर्गत रस्त्यांचे वर्गीकरण नव्या दृष्टिकोनातून करण्यात आले. रस्त्यांचे वर्गीकरण अशा प्रकारे केले पाहिजे की रस्त्याच्या प्रत्येक वर्गासाठी विशिष्ट प्राधिकरणाला निश्चितपणे जबाबदार धरले जाऊ शकते, हा त्याचा उद्देश होता. या दृष्टिकोनातून रस्त्यांची चार भागात विभागणी करण्यात आली (१) राष्ट्रीय महामार्ग (२) प्रांतीय महामार्ग (३) जिल्हा रस्ते आणि (४) ग्रामीण रस्ते.

राज्यांच्या राजधानी, प्रमुख बंदरे आणि प्रमुख व्यापारी केंद्रे यांना जोडणारे आणि इतर देशांच्या रस्त्यांशी संबंध प्रस्थापित करणारे रस्ते यांना राष्ट्रीय रस्ते असे म्हणतात. लष्करी महत्त्वाच्या रस्त्यांचाही या वर्गात समावेश करण्यात आला. हे रस्ते प्रामुख्याने पक्के केले जाणार असून त्यांचे बांधकाम, सुधारणा आणि दुरुस्तीची जबाबदारी केंद्र सरकारची असेल. राज्यांचे मुख्य रस्ते प्रांतीय रस्त्यांखाली ठेवण्यात आले होते, जे राज्यांमधील व्यापार आणि व्यापाराचे मुख्य साधन म्हणून काम करतात. हे विविध जिल्ह्यांतील प्रमुख शहरे आणि राज्यातील प्रमुख शहरांना राष्ट्रीय रस्त्यांनी जोडते. प्रांतीय रस्त्यांच्या बांधकाम आणि दुरुस्तीची जबाबदारी राज्य सरकारांवर टाकण्यात आली. हे

ISSN No. 2394-5990

सर्व रस्ते जिल्ह्याच्या रस्त्यांखाली ठेवण्यात आले होते, जे जिल्ह्यातील उत्पादन क्षेत्रांतील बाजारपेठाना किंवा प्रांतीय रस्ते किंवा रेल्वे स्थानकांशी जोडतात. यामध्ये पक्के आणि कच्च्या अशा दोन्ही रस्त्यांचा समावेश आहे. त्यांच्या बांधकाम आणि दुरुस्तीची जबाबदारी जिल्हा मंडळांवर असेल, एक गाव दुसऱ्या गावाला जोडणारे ग्रामीण रस्ते आणि जवळचे जिल्हा रस्ते आणि प्रांतीय रस्ते आहेत. या प्रकारचे रस्ते बहुतांशी कच्छी आहेत. त्यांच्या देखभालीची जबाबदारी ग्रामपंचायतींवर आहे. नागपूर योजनेंतर्गत १० वर्षांच्या कालावधीत एकूण ४४८ कोटी रुपये रस्ते बांधणीसाठी खर्च करण्यात येणार होते आणि एकूण ४ लाख मैलांचे रस्ते बांधण्यात येणार होते.[१०]

नागपूर योजनेंतर्गत १९४४ पासून काम सुरू झाले. १९४७ मध्ये देशाच्या फाळणीनंतर, आराखड्यात नमूद केलेल्या उद्दिष्टात भारतीय भूभागात ३.११ लाख मैल रस्ते बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला, ज्यावर ३७३ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक प्रस्तावित होती. नागपूर योजनेंतर्गत देशातील रस्त्यांच्या विस्तारीकरणासाठी ठोस आराखडा सादर करण्यात आला, त्यानुसार देशात दहा वर्षांत ३,३१,००० मैल रस्ते बांधायचे होते, त्यापैकी १,२३,००० मैल रस्ते पक्के आणि २,०८,००० मैल कच्चा रस्ते बांधण्याची योजना होती. परंतु पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी एकूण ३,२०,५२२ मैल रस्ते बांधण्यात आले, त्यापैकी १,२२,१७० मैल पक्के आणि १,९८,३५२ मैल कच्चे होते. त्यामुळे पहिली योजना संपेपर्यंतही नागपूर योजनेंतर्गत निर्धारित उद्दिष्टे पूर्ण होऊ शकली नाहीत. नागपूर परिषदेत सेंट्रल रोड बोर्ड स्थापन करण्याची सूचना करण्यात आली होती. देशातील कोणतेही विकसित कृषी क्षेत्र मुख्य रस्त्यापासून पाच मैलांपेक्षा जास्त अंतरावर नसावे आणि सामान्य ग्रामीण भाग २० मैलांपेक्षा जास्त अंतरावर नसावेत, हा नागपूर रस्ता योजनेचा मुख्य उद्देश होता. नागपूर रस्ते आराखड्याच्या आधारे, भारत सरकारने एप्रिल १९४७ पासून १३,४०० मैल लांबीच्या राष्ट्रीय रस्त्यांची जबाबदारी घेतली आणि राष्ट्रीय रस्त्यांच्या विकासासाठी ३६ कोटी रुपये खर्च करून पंचवार्षिक रस्ता आराखडा तयार केला. या आराखड्यांतर्गत १६०० मैल लांबीचे राष्ट्रीय रस्ते बांधण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती जेणेकरून मुख्य रस्त्यांशी विविध भागांचा संबंध प्रस्थापित करता येईल. यासोबतच छोट्या पुलांव्यतिरिक्त १५० मोठ्या पुलांच्या पुनर्बांधणीचे आयोजन करण्यात आले होते. भारत सरकारप्रमाणेच, राज्य सरकारांनीही १९४७ मध्ये १२० कोटी रुपये खर्चून पंचवार्षिक रस्ते योजना तयार केली. त्याअंतर्गत ८०,००० मैल लांबीचे रस्ते बांधण्याचे नियोजन करण्यात आले होते. मात्र प्रत्यक्षात पाच वर्षांत केंद्र सरकारकडून केवळ ९ कोटी रुपये आणि राज्य सरकारांकडून ५० कोटी रुपयेच खर्च करता आले. केंद्रीय योजनेंतर्गत फक्त १६० मैल नवीन रस्ते, १७ मोठे आणि अनेक छोटे पूल बांधले गेले आणि १३१५ मैल रस्ते सुधारले गेले.[११]

त्यामुळे रस्ते विकास आराखड्याच्या कामात अपेक्षित यश मिळू शकले नाही. याची अनेक कारणे होती, ज्यामध्ये खालील प्रमुख कारणे आहेत –

(१) देशाची फाळणी आणि त्यामुळे निर्माण झालेली अराजकता,

(२) रस्ते बांधणीशी संबंधित वस्तूंचा अभाव (उदा. सिमेंट आणि लोखंड इ.)

(३) आर्थिक अडचणींमुळे केंद्र सरकारने रस्ते बांधणी सुरू केली.राज्यांना आर्थिक मदत देणे बंद केले.

(४) भूसंपादनातील विलंब आणि

(५) रस्त्यांच्या विकासाबाबत बहुतांश राज्य सरकारांची उदासीनता.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपूर्वी, या योजनेअंतर्गत ९८ हजार मैल पक्के किंवा धातूचे रस्ते आणि १.५१ लाख मैल कच्चे रस्ते बांधण्यात आले होते, तर अनुक्रमे १.२३ लाख मैल आणि २.० लाख मैल रस्ते बांधण्याचे उद्दिष्ट होते. पहिल्या योजना कालावधीत रस्त्यांच्या विकासासाठी नवीन कार्यक्रम करण्यात आले. अषाप्रकारे प्राचीन कालखंडापासून ते स्वतंत्रपूर्व कालखंडापर्यंत भारतीय वाहतूक रस्त्यात मोठ्या प्रमाणात विकास होत गेला.

निष्कर्ष :

प्राचीन कालखंडापासूनच भारतामध्ये रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून कार्य केलेले आपल्याला दिसून पडते आणि या संदर्भात वेगवेगळ्या प्रवास यात्रेकरून माहिती मिळते. या यात्रेकरूने भारताच्या रस्त्याविषयी चांगली माहिती दिलेली दिसून येते ज्यावरून आपल्याला कळते की भारतीय लोक प्राचीन कालखंडापासूनच रस्त्याकडे लक्ष घालीत होते. मध्ययुगीन कालखंडात सुद्धा अनेक शासकांनी व्यापाराच्या दृष्टीकोनातून रस्त्याकडे विशेष लक्ष दिलेले दिसून येते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात ब्रिटीष ज्यावेळेस भारतात आले सुरूवातीला त्यांचा हेतू हा फक्त रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून वैयक्तिक होता पण नंतर पहिल्या महायुद्धानंतर ब्रिटीष सरकारने मोठ्या प्रमाणात रस्त्याकडे लक्ष घातलेले दिसून येते. १९१९ नंतर रस्त्यासंदर्भात वेगवेगळ्या योजना आखल्या गेल्या आणि अनेक अशा संस्था रोड

विकासाच्या दृष्टीकोनातून स्थापन करण्यात आलेल्या दिसून येते. एकंदरीत स्वतंत्रपूर्व कालखंडात भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याच्या दृष्टीकोनातून विकास हा मोठ्या झपाट्याने केलेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची :

१) D.H. Buchanan, The Development of Capitalist Enterprise in India (1943), P. 176

२) थापर रोमिला, (अनुवाद प्राचार्य रं. ना. गायधनी, वासंती फडके), के सागर पब्लीकेषन्स्, २००७, पृ. २९५

३) वर्मा हरिषचंद, मध्यकालिन भारत भाग -२(१५४०-१७६१), हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेषालय दिल्ली विष्वविद्यालय, २१ वी आवृत्ती, २००९. पृ. २७२

४) Mallenbaum: Prospects for Indian Development, p. 133

५) शर्मा एल. पी., आधुनिक भारत (१७०७-१९६७), लक्ष्मी नारायण अग्रवाल,२०१२-१३, पृ. ४६५

६) Vera -nstey: The Economic Development of India (IV Edition), p. 129

७) चौहान शिवध्यान सिंह, आधुनिक परिवहन, पृ. ४९५

८) S. K Base, Some -spects of Indian Economic Development, Vol 11. p. 207.

९) Report. Ch. II and VT. pp. 185-89 and 197-200.

१०) LCN Vakil,EconomicConsequences of Divided India, p. 418.

११) चौहान शिवध्यान सिंह, आधुनिक परिवहन, पृ. ५५३

■■■

ISSN No. 2394-5990

बाल मजूर व मानवाधिकाराची उपेक्षा

डॉ. मंजूषा राजेंद्र ठाकरे
प्रोफेसर, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
अण्णासाहेब गुंडेवारमहाविद्यालय, काटोल रोड, नागपूर
मो.न.९४२२३०६०७७०, mrajthakre5@gmail.com

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे तीन भागात विभाजन करण्यात आले आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह उद्दिष्टे, गृहिते व संशोधन पद्धतीचा उल्लेख करण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात मानवाधिकाराच्या उद्दिष्टयांचा बाल मजूरांशी संबंध जोडून जागतिक बाल श्रमिकांमध्ये विविध देशांचा असलेला वाटा, बालश्रमिकांच्या समस्या कारणे-परिणाम, बालश्रमिकांची वर्तमान स्थिती इ. विविध घटकांचा उहापोह करण्यात आला आहे. तर तिसऱ्या भागात निष्कर्शासहित उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

जागतिकीकरणाचा युगात २१ व्या शतकात बाल मजूरीच्या प्रश्नाने गंभीर रुप धारण केले आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास बाल मजूरी संबंधीचे नीतीनियम हे केवळ बाल मजूरांच्या रोजगारापुरते मर्यादित होते. परंतु जसजसा औद्योगिकरणाने वेग घेतला व कृषी क्षेत्रात क्रांतीकारक परिवर्तन होऊ लागले तेव्हा बाल मजूरांकडे उद्योजकांचा बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. बाल मजूरांना शिक्षणापासून वंचित ठेऊन परिस्थितीचा फायदा उचलत हे उद्योजक त्यांच्याकडून अविरत श्रम करुन घेऊ लागले. कामाचा अतिरिक्त भार सोपविणे, वयाच्या तुलनेत अवघड कामे त्यांच्याकडून करुन घेणे, मजुरीत कपात करणे, प्रतिकुल वातावरणात बाल मजुरांकडून काम करवून घेणे इ. कारणांमुळे बाल मजुरांमध्ये एक प्रकारची दहशत निर्माण झाली. भारत सरकारने व जागतिक पातळीवर विविध संघटनांकडून याला कडाडून विरोध झाला. आणि म्हणून यावर उपाय म्हणजे बाल मजूरांचा संबंध मानवाधिकाराशी जोडला जाणे. जेणेकरुन तो देखील समाजाचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. ही भावना बालमजूरांमध्ये रुजविण्याचा प्रयत्न मानवाधिकाराच्या माध्यमातून सर्वत्र करण्यात यावी हा दृष्टीकोन ठेऊन विषयाला न्याय देण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातुन करण्यात आला आहे.

सूचक शब्द : जागतिकीकरण, मानवाधिकार, बालमजूर, शोषण

बाल मजूर व मानवाधिकाराची उपेक्षा

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे तीन भागात विभाजन करण्यात आले आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह उद्दिष्टे, गृहिते व संशोधन पद्धतीचा उल्लेख करण्यात आला आहे. दुस-या भागात मानवाधिकाराच्या उद्दिष्टयांचा बाल मजूरांशी संबंध जोडून जागतिक बाल श्रमिकांमध्ये विविध देशांचा असलेला वाटा, बालश्रमिकांच्या समस्या, बालश्रमिकांची वर्तमान स्थिती इ. विविध घटकांचा उहापोह करण्यात आला आहे. तर तिस-या भागात निष्कर्शासहित उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

जागतिकीकरणाचा युगात २१ व्या शतकात बाल मजूरीच्या प्रश्नाने गंभीर रुप धारण केले आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास बाल मजूरी संबंधीचे नीतीनियम हे केवळ बाल मजूरांच्या रोजगारापुरते मर्यादित होते. परंतु जसजसा औद्योगिकरणाने वेग घेतला व कृषी क्षेत्रात क्रांतीकारक परिवर्तन होऊ लागले तेव्हा बाल मजूरांकडे उद्योजकांचा बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. बाल मजूरांना शिक्षणापासून वंचित ठेऊन परिस्थितीचा फायदा उचलत हे उद्योजक त्यांच्याकडून अविरत श्रम करुन घेऊ लागले. कामाचा अतिरिक्त भार सोपविणे, वयाच्या तुलनेत अवघड कामे त्यांच्याकडून करुन घेणे, मजुरीत कपात करणे, प्रतिकुल वातावरणात बाल मजुरांकडून काम करवून घेणे इ. कारणांमुळे बाल मजुरांमध्ये एक प्रकारची दहशत निर्माण झाली. भारत सरकारने व जागतिक पातळीवर विविध संघटनांकडून याला कडाडून विरोध झाला. आणि म्हणून यावर उपाय म्हणजे बाल मजूरांचा संबंध मानवाधिकाराशी जोडला जाणे. जेणेकरुन तो देखील समाजाचा एक महत्वपूर्ण घटक आहे. ही भावना बालमजूरांमध्ये रुजविण्याचा प्रयत्न मानवाधिकाराच्या माध्यमातून सर्वत्र करण्यात यावी हा दृष्टीकोन ठेऊन विषयाला न्याय देण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातुन करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे :

१. बाल मजूरांच्या अधिकारांचे रक्षण करणे.
२. विविध सुविधांचा लाभ त्यांना प्राप्त करुन देणे.

३. समाजात बाल मजूरांची विशिष्ट पत व स्थान टिकविण्यासाठी प्रयत्न केले.

गृहिते :

१. बाल मजूरांचे शोषण होत आहे.

२. मानवाधिकाराची पायमल्ली होत आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात दर्शविण्यात आलेली माहिती दुय्यम सामुग्रीच्या आधारावर मांडण्यात आलेली आहे. त्यासाठी प्रकाशीत व अप्रकाशीत स्वरुपातील वार्षिक अहवाल, मासिके, पाक्षिके इ. चा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच सरकारी स्तरावर प्रकाशीत व अप्रकाशीत स्वरुपातील अहवालाचा आधार प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

पार्श्वभूमी :

आजचे बालक देशाचे भवितव्य आहे. ती देशाची अमूल्य संपत्ती आहे. बालश्रमिकांच्या विकासावरच राष्ट्राचा विकास निर्भर असतो. असे असुनसुध्दा बालमनाला मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात येते. शाळेत जाण्याऐवजी या मुलांना शेती, कारखाने, आगपेटी, बारुद उद्योग, पॉलीश उद्योग, उपहारगृह इ. ठिकाणी बालमजूरांना कामावर जुंपण्यात येते. उद्योगात मोठया प्रमाणात बालश्रमिकांचे शोषण उद्योजकवर्ग करित असल्याचे दिसून येते. ज्याचा विघातक परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर व मनावर होऊन त्यांची वाढ खुंटते. याकरिता एक नागरिक म्हणून बाल मजूरांकडे बघणे व बाल मजूरांचे महत्तम कल्याण साधणे या उद्दिष्टपूर्तीसाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४६ पासून बालमजूरांच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींना प्राधान्य देऊन त्यांच्या शारीरिक व मानसिक विकासा कडे लक्ष केद्रींत केले.

कष्टाची कामे करणारी अल्पवयीन मुले म्हणजे बालकामगार. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने बालकामगार म्हणजे अशी अल्पवयीन व्यक्ती जीच्यावर अकाली प्रौढत्व लादले जाते. त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक क्षमतांचा विचार न करता कमी वेतनावर कष्टप्रद कामे करण्याची सक्ती केली जाते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या बालकामगार विषयक समितीने असे प्रतिपादन केले आहे की, ज्यास वेतन देऊन कष्टप्रद कामे करण्यास भाग पाडले जाते तो बालकामगार होय. भारतीय घटनेतील कलम क्रमांक २४ मध्ये कारखान्यात किंवा धोकादायक ठिकाणी काम करणारी वयाच्या १४ वर्षाखालील व्यक्ती म्हणजे बालकामगार होय.

बाल मजूर व मानवाधिकार यांचा संबंध :

बाल श्रमिकांच्या हिताची, त्यांच्या कल्याणाची जोपासना करण्याच्या दृष्टीने मानवाधिकाराचे प्रारुप निश्चित करण्यात आले. व २० नोव्हेंबर १९५९ पासून या अधिकाराची अंमलबजावणी सर्वत्र करण्यात आली. परंतु वास्तविकता ही आहे की आजही ग्रामीण व शहरी भागात अजूनही बाल श्रमिकांना त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात येते. त्यांच्या सुरक्षिततेचा गंभीर प्रश्न आज सर्वत्र दिसतो आहे. याचे कारण बाल श्रमिकांसाठी निश्चित केलेल्या अधिकाराच्या अंमलबजावणीत मोठया प्रमाणावर त्रुटी आहेत. या त्रुटी दूर करण्याचा शासनाने प्रयत्न केल्यास ख-या अर्थाने बाल मजूरांना स्वातंत्र मिळाले असे म्हणता येईल. परंतु वास्तविकता यापेक्षा फार भिन्न आहे. आज सर्वत्र सर्वच क्षेत्रात बाल मजूर होरपळून निघत आहे.

बाल मजूरांचे हक्क व अधिकारासंबंधी विवेचन 'शोषणाविरुद्ध अधिकारांतर्गत' २३ व्या कलमानुसार भारतीय राज्यघटनेत नमूद केलेले आहे. प्रत्येक राज्याला राज्यघटनेच्या ३९ व्या कलमानुसार निर्देश देण्यात आला आहे की कोणत्याही राज्याचे धोरण त्या राज्यातील अल्पवयीन मुलामुलींचा दुरुपयोग करणारे नसावे.

'बाल मजूरांकडून कमीतकमी मजूरीमध्ये जास्तीच जास्त वेळ काम करवून घेण्यात येत असल्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊन त्यांचा शारिरीक व मानसिक विकास खुंटतो.'

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना :

बाल श्रमिक लहान वयात मजूरी मिळविण्याच्या कामात लागल्यामुळे त्यांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. खेळ, मनोरंजन यांचा गंधही त्यांना नसतो. कोवळया वयात बालमनावर विघातक परिणाम होऊन एक चांगला नागरिक बनण्याचे त्यांचे स्वप्न भंगल्यामुळे ते समाजविघातक कार्ये करण्यात प्रोत्साहित होतात. व समाजाकरिता एक उपद्रवी घटक ठरतात.

२२ ऑगस्ट १९७८ रोजी भारत सरकारने बालकांसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहिर केले. या धोरणानुसार वयाच्या १४ वर्षापर्यंत प्रत्येक बालकाला मोफत शिक्षण देण्याची जबाबदारी प्रत्येक राज्यावर देण्यात आली. बालकांचा छळ होणार नाही याची खबरदारी प्रत्येक राज्यावर टाकण्यात आली.

परंतु आज बाल मजूरीचा विषय अत्यंत गुंतागुंतीचा, व्यापक व क्लिष्ट झाला आहे. व या समस्येची पाळेमुळे समाजात खोलवर रुजलेली आहे. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी भांडवलदार नफयाच्या आशेने प्रेरित होऊन बालमजूरांना रोजगाराची संधी जाणूनबुजून उपलब्ध करुन देत होते. औद्योगिक क्रांतीनंतर मात्र बालमजूरांकडे उत्पादन कार्यातील एक महत्वपूर्ण घटक म्हणून पाहू लागले. विकसित देशाबरोबरच विकसनशील देशात याचा सर्वत्र प्रसार झालेला दिसून येतो.

ISSN No. 2394-5990

जागतिक बाल श्रमिकांमध्ये विविध देशांचा वाटा पुढीलप्रमाणे

१. आशिया खंड – ३५ टक्के

२. अमेरिक – १४ टक्के

३. भारत – ४० टक्के

४. बांग्लादेश – ३० टक्के

५. पाकिस्तानमध्ये – २५ टक्के

६. श्रीलंका – १० टक्के

या बालमजूरांपैकी ८० टक्के बालमजूर ग्रामीण क्षेत्रामध्ये असून त्यापैकी कृषीक्षेत्रामध्ये ७५ टक्के आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या अहवालानुसार २००१ मधे सर्वात जास्त बालश्रमिक भारतात आहे.

बालकामगार समस्येची कारणे :

- दारिद्र्य
- बेकारी
- शैक्षणिक सुविधांचा अभाव
- कौटुंबिक समस्या
- शैक्षणिक मागासलेपणा
- वेतन पद्धती
- हुंडा

बालकामगारांच्या समस्येचे परिणाम :

- बालकांचा छळ
- मुलांच्या व्यक्तिमत्व विकासाचा अडथळा
- बालकांचे शोषण
- बालकांचा दुरुपयोग

बालमजूरांच्या मुलभूत समस्या :

भारताने खाउजा धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येत फार मोठी वाढ झाली. कमाल जमीन धारणा कायदयाच्या अंमलबजावणीसंबंधी सरकारची उदासीनता बालमजूरांच्या संख्येत वाढ होण्यास कारणीभूत ठरली आहे. याशिवाय स्थलांतरणामुळे झोपडपट्टीवासीयांची संख्या वाढली. भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४० टक्के लोकसंख्या निरक्षर, अज्ञानी असल्यामुळे बाल श्रमिकांची संख्या कमी करण्यासाठी आखलेल्या उपाययोजनांना पाहिजे त्या प्रमाणात यश आले नाही.

बालमजूरांची वर्तमानस्थिती :

संघटित क्षेत्रापेक्षा असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणा-या बालश्रमिकांची संख्या जवळपास ९० टक्के आहे. एकूण श्रमशक्तीपैकी ८० टक्केश्रमशक्ती अत्यंत दयनीय अवस्थेत जीवन जगत आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे त्यांच्या आवाक्याबाहेरचे आहे.

'ग्रामीण भागात ८० टक्के पालक आपल्या पाल्यांवर रोटीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी कामावर पाठवितात.'

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनाबाल कामगार (प्रतिबंध व नियमन) अधिनियम १९८६ :

या कायदयानुसार १४ वर्षाखालील मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करणे, हे या अधिनियमाचे प्रमुख वैशिष्टये आहे. विशेषतः १४ वर्षाखालील कोणत्याही मुलांना धोकादायक उद्योगांमध्ये व हानिकारक प्रक्रियांमध्ये कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करतो. त्याचप्रमाणे तो मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यास हानिकारक मानले गेलेले १६ व्यवसाय व धोकादायक समजल्या गेलेल्या ६५ प्रक्रियांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे. अशा सर्व कारखान्यांवर हा अधिनियम नियंत्रण ठेवतो. दोषींवर कडक दंडात्मक कारवाई करण्याच्या किंवा तुरुंगवासाच्या शिक्षा देण्याच्या तरतुदीही त्यामध्ये आहेत. मात्र, या अधिनियमाच्या कक्षेमधून कुटुंबे व प्रशिक्षण संस्थांना वगळण्यात आलेले आहे. नियमभंग करणा-यांना ३ महिन्यांपासून ते १ वर्षापर्यंत तुरुंगवास व त्यासोबत रु. १०,००० ते रु. २०,०००/- दंड होऊ शकतो. राज्यांतील १५ जिल्हंयामध्ये बालकामगारांच्या पुनर्वसनासाठी 'राष्ट्रीय बालकामगार योजना' राबण्यात आलेली आहे.

बालकामगार समस्या सोडविण्यासाठी योजना :

१. घटनात्मक उपाय योजना :

भारतीय घटनेने शोषण विरुद्धचा अधिकार भारतीय नागरिकांना दिला आहे. त्यानुसार १४ वर्षाखालील मुलामुलींना धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.

२. वैधानिक तरतुदी :

- कंपनी कायदा १९४८ नुसार १४ ते १८ वयोगटातील बालकामगारांना ओळखपत्र देणे आणि प्रत्येक दिवशी ४ १/२ तास काम देणे व रात्री १० ते ६ या वेळेत कामावर बोलवण्यास मनाई करण्यात आली आह.
- मळे कामगार कायदा १९५१ च्या कायद्यानुसार १२ वर्षाखालील बालकाला मळयात काम देण्यात मनाई करण्यात आली आहे.
- खाण कामगार कायदा १९५१- च्या कायद्यानुसार १२ वर्षाखालील बालकाला मळयात काम देण्यात मनाई करण्यात आली आहे.

- खाण कामगार कायदा-१९५२ खाणीत काम करणाऱ्या कामगारांचे किमान वय १५ वर्षे असणे आवश्यक आहे.
- बालश्रम प्रतिबंधक आणि नियामक कायदा- १९८६ या कायद्यानुसार वयाच्या १६ वर्षाच्या आतील व्यक्तींना धोकादायक उद्योगात काम करण्यास बंदी घालण्यात आली आहे.

बालकामगार विषयक राष्ट्रीय धोरण-१९८७ :

१. १९४८ आणि १९८६ सालच्या कायद्यांची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी.
२. एकात्मिक बालकार्यक्रमात बालकामगारांचा समावेश करण्यात यावा.
३. बालकामगार आणि त्यांच्या पालकांना साक्षर करण्यावर भर देण्यात यावा.
४. बालकामगारांना त्यांच्या व्यवसायाशी निगडीत व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात यावे.
५. शास्त्रीय धोरणाची कार्यवाही होण्यासाठी पाठपुरावा करणे.
६. धोक्याच्या ठिकाणी कामावर न पाठविणे.
७. एकात्मिक बालविकासावर विशेष भर देणे.
८. मुलांना व त्यांच्या पालकांना शिक्षण देणे.
९. व्यवसाय प्रशिक्षण शाळांची तरतूद करणे.

बालग्राम योजना :

- बालश्रम कायदा-१९३३
- बाल रोजगार कायदा- १९३८
- कंपनी कायदा-१९४८
- मुले कामगार कायदा-१९५१
- खानकामगार कायदा-१९५२
- बालश्रम प्रतिबंध आणि अधिनियम कायदा-१९८६
- बालकामगार कायदा-१९९२

बालकांचे अधिकार :

२० नोव्हेंबर १९८९ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या महासभेने पुढील अधिकार मुलांना बहाल केले.

१. मोफत शिक्षण
२. खेळ आणि मनोरंजनासाठी पुरेसा वेळ
३. स्नेह, प्रेम आणि सहानुभूती मिळविणे
४. पुरेसे भरण, पोषण व वैद्यकीय देखभाल
५. नाव आणि राष्ट्रीयत्व
६. दुबळया मुलांची विशेष देखभाल
७. संकटाच्या प्रसंगी सर्वप्रथम मुलांना मदत करणे

बालकांविषयी कायदे :

१. मुलांच्या कल्याणासाठी बालगुन्हेगार अधिनियम-१९५८
२. बालन्यायालय अधिनियम-२०००
३. प्राथमिक शिक्षण कायदा-२००९
४. सुधारगृह कायदा-१८९७
५. बालकामगार प्रतिबंधक कायदा-१९३८
६. मुंबई बालसुधार कायदा-१९४८
७. बालकायदा
८. बालन्यायालय कायदा-१९८६
९. बालकामगार वेठबिगार प्रतिबंधक कायदा-१९३३

उपाययोजना :

१. बाल मजूरांच्या समस्या समजून घेऊन त्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना करणे.
२. बाल मजूरांना एक प्रतिभावंत नागरिक बनण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
३. बाल मजूरांच्या शारीरिक व मानसिक समस्येचे निराकरण करणे.
४. त्यांचा सामान्य संतुलीत विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे.
५. त्यासाठी आवश्यक ती साधने उपलब्ध करुन देणे.
६. उपाशी बालमजूरांच्या भोजनाची व्यवस्था करणे.
७. बाल मजूरांचे शोषण थांबविण्यासाठी प्रयत्न करणे व त्यांची यातून मुक्तता करण्यासाठी उपाय योजने.
८. समस्याग्रस्त बालमजूरांना आधार देणे.
९. आजारी बाल मजुरांसाठी वैद्यकिय सेवा उपलब्ध करुन देणे.

निष्कर्ष :

बालमजूरांना मानवाधिकाराच्या दृष्टीने न्याय व समता पूर्वक वागणूक दिल्यास मानवाधिकाराने बाल मजूरांची नैतीकता जोपासण्याचा प्रयत्न केला असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही. समाजातील दुर्बल, उपेक्षित घटकांकडे लक्ष दिल्यास बाल मजूरांच्या मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीत आमुलाग्र बदल घडवून येईल व त्यापरत्वे बाल मजूरांचा प्रश्न हळूहळू सोडविण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. श्रम अर्थशास्त्र - डॉ. फडणवीस.
२. मानव अधिकार- डॉ. जयराम उपाध्याय.
३. हयुमन डेवलपमेंट रिपोर्ट ऑफ महाराष्ट्र २००६-२००७.

ISSN No. 2394-5990

शांता शेळके यांचे भावगीत : एक चिंतन

डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत
सहायक प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, उमरेड रोड, नागपूर
Email ID : gharatnarendra78@gmail.com
Mobile No. : 9881920628

भावकविता आणि गीते यांचा परस्परसंबंध असला तरी त्यांचे रचनाबंध भिन्न प्रकारचे आहे. प्राचीन काळापासून गीते लोकगीतांच्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. लोकगीत म्हणजे भावगीताचे एक रूप असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. लोकसंस्कृतीतून निर्माण झालेले हे लोकगीत अत्यंत साधे, बोलीभाशेतून गायिले जाणारे असे होते. सूर, ताल, लय, ठेका, चाल, ध्रुवपदाची पुनरावृत्ती यामुळे ते जनमानसाला सहज आकृष्ट करून लोकप्रिय झाले. यातून लोकगीतांची गेयता सिद्ध होते. लोकगीतातील नैसर्गिक गेयतेमुळेच ते आजच्या संस्कृती पर्यंत येऊन पोहचले. भावकविता ही काळमानानुसार आपले रूप बदलत गेली. ओवी, अभंग, पदे, विराण्या, गौळणी, लावण्या, लोकगीते या सर्व गीत प्रकारातून आजच्या भावकाव्याचा जन्म झाला आहे.

'लायर' या ग्रीक वाद्याच्या साथीने गायली जाणारी रचना म्हणजे लिरिक. यावरूनच भावकविता आणि गीत हे दोन्ही रचनाप्रकार एकमेकांत समरस व एकरूप आहे हे कळते. परंतु भावकवितेचा तंतुवाद्याशी असलेला संबंध जसजसा लुटत गेला, तसतसा भावकविता आणि गीत या रचनाप्रकारांचा स्वतंत्रपणे विचार केला जाऊ लागला. गीतांची व्याख्या करतांना भ. श्री. पंडित असे म्हणतात, 'मनुष्याला जीवनात जे बरेवाईट अनुभव येतात त्यांच्या आधाराने हृदयाच्या अंतर्भागातून जे काव्य उत्स्फूर्त होते, ते खरे गीतिकाव्य होय.'[१] म्हणजेच काव्यातील सौंदर्यभूत जाणिवेतच आनंदतत्त्व अंतर्भूत असते. तर 'गीतातील स्वररचनेच्या माध्यमातून शब्दनिष्ठ भावनिक अर्थाचा प्रत्यय येत असतो.'[२] अशी सुधीर रसाळ यांनी गीताची व्याख्या करीत स्वर व शब्दरचनेच्या अर्थाला महत्त्व दिले आहे.

शांता शेळके यांच्याही गीतरचनेतून अशाच स्वप्रतिभेची स्वप्रज्ञेची साक्ष आपल्याला उत्कटतेने जाणवते. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात लेखन करणा-या कवयित्रीत संजीवनी मराठे, पद्मा गोळे, मनोरमाबाई रानडे, इंदिरा संत, शांता षेळके या कवयित्री होत्या तसेच प्रभा गणोरकर, रजनी परूळेकर, मलिका अमरशेख, उषा मेहता, सुशीला पगारिया, सुलभा हर्लेकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे या कवयित्रींच्या काव्यलेखन काळात कवयित्री शांताबाई शेळके यांचेही काव्य लेखन सुरू होते.

ज्यांच्या भावगीतांनी संपूर्ण महाराष्ट्राच्या मनाला मंत्रमुग्ध केलं शब्दांच्याही पलीकडच्या भावनांना सहजपणे व तितक्याच उत्कटपणे शब्दबद्ध करणा-या शांता शेळके यांचे हे जन्मशताब्दी वर्ष त्यानिमित्ताने त्यांच्या भावगीतांना दिलेला हा उजाळा.

शांता शेळके यांचे नाव घेताच भावगीतांची एक सुंदर फुलमाळाच दृष्टीसमोर तरळते. त्यांची चित्रपटगीते, नाट्यपदे, कोळी गीते, भावगीते असो की, स्वतंत्रपणे लिहिलेली रचना असो त्या गीतांनी लोकप्रियतेचे उच्चांक गाठले. शांताबाईंचे 'तोच चंद्रमा' व 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' हे दोन गीतसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी केलेल्या गणरायाच्या दर्शनाने मन तृप्त होऊन जाते.

'गणराज रंगि नाचतो, नाचतो,
पयि घाग-या करिती रूणुझुणु
नाद स्वर्गि पोचतो!' - (तोच चंद्रमा) पृ. २

या शब्दसूरांनी श्री गणेशांच्या पायातील घाग-यांचा रूणुझुण नाद ऐकू येऊन तो नाद स्वर्गापर्यंत पोहचत असल्याची जाणीव झाल्याषिवाय राहणार नाही. या गणरायाच्या आशीर्वादाने गजाननाची सुंदर मूर्ती त्या रेखाटतात.

'सिंदुरचर्चित धवळे अंग
चंदनउटी खुलवी रंग
बघता मानस होते दंग
जीव जडला चरणी तुझिया
आधी वंदू तुज मोरया!' - (तोच चंद्रमा) पृ. १

या आद्य वंदनीय गणेश वर्णनाने आजही महाराष्ट्रात गणरायाचे आगमन होत असते व भक्तीचे सूर आसमंतात घुमत असतात.

शांताबाईंच्या गीतरचनेत सामान्य माणसाच्या मनातील विविध भावस्पंदनांना सहजपणे शब्दबद्ध केले आहे.

सावळ्या हरीचे स्वप्नही सांगताना ती भाववेडी म्हणते,

'स्वप्नात सावळा हरी
ये वाजवीत बासरी
त्या मधुर सुरांनी मन माझे मोहिले!' (तोच चंद्रमा) पृ. ४

त्याच हरीच्या पावरीच्या सूरांनी विसर पडतो, ती म्हणते,

'हे श्यामसुंदर राजसा, मनमोहना
विनविते सांगते तुज
जाउ दे मला परंतुनी !' (तोच चंद्रमा) पृ. ७

अशा मधुर स्वरांनी आळवते.

काव्यातून मनाचा वेध घेणा-या शांता शेळके सहजतेने शब्दांच्या पलीकडचे अज्ञात असे बरेच काही सांगून जातात. त्यातून त्यांच्या भाषेचे सौंदर्य, सामर्थ्य आणि पावित्र्य रसिक वाचकाला जाणवते. शांताबाई स्वतः गीतलेखनासंबंधी म्हणतात, ''या गीतलेखनामागे हेतूपूर्वकतेपेक्षा योगायोगाचा भाग यात अधिक आहे.''[३] (धूळपाटी पृ. १४८) गीतरचनेविषयी विशेष जिद्द किंवा महत्त्वाकांक्षा बाळगली नव्हती मात्र त्याविषयी कुतूहल आणि आकर्षण त्यांना नक्कीच होते कारण लहानपणापासूनच उपयुक्त असणा-या गीतरचनेचा संस्कार त्यांच्या मनावर झाला. म्हणूनच त्या उत्कृष्ट गीतनिर्मिती करीत गेल्या. शांताबाईंच्या दोन्ही आजोळी एकत्र कुटुंबपद्धती असल्याने स्त्रियांची संख्या खूप होती. त्यांच्या तोंडून गायली जाणारी सणावारांची गाणी, जात्यावरच्या ओव्या, नागपंचमीच्या फे-याची गाणी अशी अनेक प्रकारची गाणी त्यांनी ऐकली होती. या गाण्यांची, तालबद्धता, लय, ठसका अजूनही त्यांच्या मनात उमटलेली आहे. एखाद्या निवांत संध्याकाळी त्या ओळी अवचित त्यांच्या मनात जाग्या होतात आणि एक उदास हूरहूर जीवाला लागून जाते. त्यांची मावशी एक गाणे नेहेमी गुणगुणत असे.

''साजणी सई ग, साजणी सई ग
साजण नाही घरी, सुकली जाई ग''
-(तोच चंद्रमा), पृ. १०२

याच गीताच्या आधाराने शांताबाईंनी एक लावणी लिहिली होती.

लोकगीताच्या चालीतील गोडवा, सहृदयता, आर्तता आणि सरलता त्यांना खूप भावली. गीतरचनाप्रकारांपैकी लावणी हा प्रकारही त्यांनी लीलया हाताळला आहे. पहिली स्त्री लावणीकार म्हणूनही त्यांचा गौरव करायला हवा.

शांताबाईंच्या गीतलेखनाची आवड सतत जागी राहिली म्हणूनच प्रत्यक्ष गीतलेखन करतांना पूर्वायुश्यातील सारे गीत शब्दभांडार उपयोगी पडले. शांताबाईंची गीते निसर्गाशी संवाद साधतात आणि त्या निसर्गातून एका स्त्री चे अंतरंग उलगडून दाखवतात. मावळतीचा सूर्यही मग बरेच काही सांगून जातो फुलात, वाहत्या जळात, आभाळात तो निर्गुणही सगुण होऊन जातो. तर कधी कालिंदीच्या तटी रास रंगली असते. प्रत्येक जाणिवेच्या गाभ्याला स्पर्श करणारी त्यांची सृष्टी संवेदनेची शब्द माधुरी सिद्धहस्तपणे त्यांनी रसिकांच्या पुढ्यात मांडलेली आहे.

उदा. **'मुक्या कळीला फुटले हासू फूल उमलले देठी**
मनोगतांची झाली गीते सूर तरळले ओठी !'
- (क.वि.क. राती) पृ. १७

असे सुंदर व सहजभाव त्या सांगून जातात. प्रीतिचा ऋतू, जाईचा फुलाचा धुंद गंध, देहात भरणारे वसंतवारे, लाजणारे फूल, सावळी सांज, वसंतवेडी झुळुक अशा असंख्य प्रतिमांनी त्यांच्या गीतांना गोडवा आलेला आहे.

शांताबाई म्हणतात की, ''सोपेपणा, सहजता, नाट्यात्मता, चित्रदर्शित्व, ऐकताक्षणी मनात अर्थ उलगडत जाईल अशी शब्दकळा ही गीतांची गरज असते''[४] पुढे त्या म्हणतात की, ङ्कङ्कचांगले गीत ही अनेकदा चांगली कविताही असू शकते. कवितेसारखी ती स्वतंत्र आणि आपले अंगभूत चैतन्य घेऊन प्रकट झालेली निर्मिती असतेफ्फ(पृ. २, ३ क. दि. फु. राती प्रस्तावना) ही गीतांची वैशिष्ट्ये त्यांच्या गीतांत प्रतीत होते.

'तोच चंद्रमा नभात' हा त्यांच्या भावगीतांचा संग्रह १९७३ साली प्रसिद्ध झाला. चित्रपट गीतलेखनात कै वसंत पवार यांचे तर नाट्यपदांकरीता पंडित जितेंद्र अभिषेकी यांचे बहुमोल मार्गदर्शन यांना मिळाले. मंगेषकर भावंडाकडून शांताबाईंना गीतलेखनाकरीता जास्तीत जास्त आश्वासक प्रोत्साहन मिळाल्याचे त्या सांगतात.

'तोच चंद्रमा नभात' हे भावगीत त्यांना संस्कृत श्लोकावरून सुचले प्रीतीचा बहर सरला असला तरी त्या प्रीतीच्या स्मृती मनामध्ये कायम आहे, असा भाव व्यक्त करणारे हे प्रेमगीत आहे.

''ती न आर्तता उरात स्वप्न ते न लोचनी
एकांती मजसमीप तीच तूही कामिनी''
- (तोच चंद्रमा) पृ. ३

तरीही भंगल्या सूरातून प्रीतीचे खरे सूर आजही ऐकू येत आहे. तसेच 'जिवलगा' हे शांताबाईंचे विरह गीत आहे. ही एक ख-या प्रेयसीची वेदना आहे. थकल्या जीवाची कहाणी मोठ्या आर्ततेने कवयित्रीने शब्दचित्राद्वारे व्यक्त केली आहे.

'जिवलगा, राहिले रे दूर घर माझे!
पाउल थकले, माथ्यावरचे जड झाले ओझे'
- (तोच चंद्रमा) पृ. ५

या गीताला आशा भोसले यांनी स्वरसाज चढवून अधिक परिणामकारक केले आहे. आपल्या जिवलगाला स्वप्नामधून षोधणारी कवयित्री त्याला स्वप्नांच्या गावातच भेटते.

ISSN No. 2394-5990

''स्वप्नामधल्या गावा स्वप्नामधून जावे
स्वप्नातल्या प्रियाला मनमुक्त गीत गावे
स्वप्नातल्या सुखाचा स्वप्नीच वेध घ्यावा
माझ्या मनातला का तेथे असेल रावा?''
– (तोच चंद्रमा) (पृ. ६)

अशा स्वप्नांची ओढ शांताबाईंच्या अंतरंगात उमटते. म्हणूनच त्या रानफुलांना विचारत आपल्या सजणाचा शोध घेते.

'उंच पुकारिल मोर काननी
निळ्या ढगांवुन भरेल पाणी
लहरेल विजेची सोनसळा
भेटेल तिथे ग सजण मला' (तोच चंद्रमा) पृ. ८

अशा आर्ततेने 'ती' सजणाला भेटणार आहे. 'येणार साजण माझा' ह्या भावगीतात साजण घोड्यावरून सनई चैघड्याच्या सुरात येणार आहे. विवाहाच्या पूर्वी तरुणीच्या मनातील भावविश्व या गीतातून साकार होते. ही मनस्विनी म्हणते,

''शालू हिरवा पाचू नि मरवा वेणि तिपेडी घाला
साजणी बाई येणार साजण माझा!''(तोच चंद्रमा) पृ. १६

'तुझा सहवास' लाभल्याने प्रेयसी सुखावून जाते. नाथासवे तिला

'जग हे सुरम्य आता
सुमनी सुगंध आले
मन चांदण्यात न्हाले' (तोच चंद्रमा) (पृ. ८४)

अशा सुख व नव्या अभिलाषेची जाणीव जागी करणारे हे गीत आहे. तसेच असेच एक सुंदर गीत गौळण राधेचे कृष्णावरचे अद्वैत प्रेम हळुवारपणे व्यक्त करते.

''कृष्ण सावळा गोरी राधा
कृष्णसख्याची जडली बाधा
कृष्णाच नेत्री, कृष्णाच गात्री
कृष्णात् राधिका विरघळली'' (तोच चंद्रमा) पृ. २१

अशा एकरुपतेतच राधा ही हरीरूप होऊन जाते. मोठ्या आतुरतेने ही नववधू होणा-या पतीच्या स्वागताला तयार आहे.

अशा अनेक गीतांतून 'शारदं सुंदर चंदेरी राती', 'साजणी सई ग', 'राजा सारंगा माझ्या सारंगा', 'काय सांगू बाई', 'मनाच्या धुंदीत लहरीत ये ना', अशा असंख्य लोकप्रिय व मुग्ध गीतांनी शांताबाईंनी अक्षरशः गीतांनाही मौलिकता बहाल केली आहे.

निसर्गरूपातून प्रेम व परमेश्वराचे चित्र साकार करणा-या शांताबाईंनी प्रेमविफलताही रेखाटलेली आहे.

''मी तुझी होते कधी ते सर्व तू विसरून जा,
चांदण्या रात्रीतले ते स्वप्न तू विसरून जा!''
– (तोच चंद्रमा) पृ. २०

कधीही न जुळू शकणारे जी प्रीती कधी पूर्णत्वास जाणार नाही प्रियकराला विसरण्यास कवयित्री सांगत आहे. तसेच

'काटा रुते कुणाला, आक्रंदतात कोणी
मज फूलही रुतावे, हा दैवयोग आहे!'
– (तोच चंद्रमा) पृ. ७५

कुणाला काटा रुतल्यामुळे वेदना होते मग जीव आक्रंदने साहजिकच आहे. पण मला फूलसुद्धा रुतते आहे काय दैवयोग आहे. अशा चिरदाह वेदनेतूनही कवत्रियी आयुष्याच्या संध्याकाळी 'आयुष्य ओघळोनी मी रिक्तहस्त आहे!' असे म्हणते व आपल्या विरक्तीचा आनंद अनुभवीत असते.

वेदनेची हीच आर्तता पाखराला सांगतांना शांताबाई म्हणतात,

'कातरवेळी आतुर जीवा
वेध नको लावू?
पाखरा, गीत नको गाऊ !' – (तोच चंद्रमा) पृ. ६४

कारण हे कवयित्रीचे मन,

''बोलणार ना कधी वेदना मनातली
पाळणार निग्रहे शपथ एक घेतली
सौख्य ज्यात मत्प्रिया त्यात मी सुखी सखे!
ऐक गंधमालिके'' (पृ. ७३)

असे दुःखालाही आपलेसे करणारी ही एक विरहीणी आहे.

अशा अनेक सुंदर भावगीतांनी शांताबाईंचे गीतविश्व साकार झाले आहे त्यात जीवनाचा आनंद, अनुभवाची कसोटी, स्त्रीत्वाचा सन्मान, तिचे भावविश्व कशा विविध रंगांनी ही गीते परिपूर्ण आहेत. तसेच शांताबाईंनी अनेक सुप्रसिद्ध अशी कोळीगीते, बालगीतेही लिहिली आहेत 'मी डोलकर, डोलकर', 'वादळवार सुटलं गो, राजा सारंगा, माज्या सारंगा' अशी अनेक गीते आजही रसिकांच्या आठवणीत आहेत.

''परंपरेने चालत आलेल्या गीतांची धृपदे, आशय, शब्दकळा यांचा वापर करूनही स्वतंत्र गीत कसे निर्माण होते याची उदाहरणे म्हणजे 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' मधली काही गीते आहेत.''[५]

शांताबाईंच्या गीतांमध्ये अंतर्भूत सोपा, सहज, नाट्यात्मक व चित्रदर्शित्व हा भाव रसिकापर्यंत पोहचतो याचे भान आहे म्हणूनच अनेक भाषेच्या गीतांच्या चालीवर शांताबाईंनी गीते लिहिली असली तरी त्या गीतांना स्वतःचे एक परिमाण दिलेले आहे.

'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' या गीतसंग्रहात मोजकी चित्रपटांची गाणी आहेत. ह्यात प्रामुख्याने शांताबाईंच्या गीतरचना आलेल्या आहेत. येथेही निसर्गाशी कवयित्रीचा संवाद, अंतरंगातील प्रसन्नता, विनम्रता प्रत्ययास येते.

गगनाशी धरणीचा सहज दुवा जुळविणारा ह्या हिरव्या 'पाचूच्या वनि रुसवा' आहे. या वर्षाऋतूच्या ओल्या सुखद

हवेने कवयित्रीचे मनही त्या सृष्टीसंग गाऊ लागते. ती म्हणते,

''**मनभावन हा श्रावण**
भिजवी तन, भिजवी मन
देई नवे संजीवन
युगविरही विकल जीवा!''

–(कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती) पृ. १३

असा हा श्रावण प्रेमविरहाने आर्त प्रेमी युगुलांना नव संजीवन देणारा आहे.

संपूर्ण सृष्टीला वसंताचे आगमन ज्ञात झाले आहे. कोकीळासुद्धा पंचम सूर लावून गात आहे. तसेच 'चैत्र आला चैत्र', 'गगना गंध आला', 'मनरंगाचे आभाळ निळे' यासारख्या गीतांनी निसर्गातील प्रतिमांनी भरभरून आल्या आहेत. कवयित्री पृथ्वी, आभाळ, इंद्रधनु, वर्षा, ऋतू यातून कधी प्रणयाचे, प्रेमाचे, सृष्टीचे रंग आपल्या शब्दप्रतिमांद्वारे चित्रित करीत असते. धरणी ही प्रेयसी व आभाळ हा प्रियकर असून पावसाची साद येताच दिशा धुंद होतात व मेघाच्या मंद गतीने 'मुके भाव हृदयामधले शब्दरूप होती' व प्रेमाचा वर्षाव होताच धरणी तृप्त होते या तृप्ततेने हिरवी कुरणे अंकुरली.

'तू नसता मजसंगे' हे गीत एकाकी मनांची वेदनाच व्यक्त करते. 'ओझरते स्पर्शभास', 'सुगंधी श्वास', 'मादक पुष्पराग', 'नवखी धुंदी', 'चंदनाची झुळक' या शब्द कळेने विरह अधिक परिणामकारक ठरला आहे. 'विरहाची दीर्घ युगे मीलने क्षणाची!' असाच अनुभव एकटेपणात कवयित्रीला येतो. 'मावळला चंद्र', 'रे सांग घना', 'खुल्या श्रावणा', 'रिमझिम बरसत', इत्यादी गीतांतून प्रियकर दूर असल्याच्या खुणा दिसतात, तसेच एकाकीपणा, विफलता प्रतीत होते. तसेच ईश्वरभक्तीचा सूरही कवयित्रीने आळवला आहे. गणेशवंदना; 'गणेशा ये आम्हा उद्धरू', 'जय शारदे वागीश्वरी'इ. कवितांतून आनंद व ईश्वरनिष्ठा नितांत सुंदर ओळीत कवयित्री रेखाटतात. 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' या गीतसंग्रहात भावगीते, प्रेमगीते, ऋतुगीते, लोकगीते, बालगीते, गझल, लावण्या अशी अनेक प्रकारची गीते शांताबाईनी लिहिली आहे.

शांताबाईची ही अजरामर गीते त्यांच्या शब्दांच्या प्रेमाने अधिक स्मरणात राहतात १९५० पासून 'राम राम पाव्हणं' या चित्रपटापासून गीतलेखनास सुरुवात करणा–या शांताबाई १९९५ पर्यंत अव्याहतपणे गीतलेखन करीत राहिल्या. 'चित्रगीते' च्या प्रस्तावनेत शांता शेळके म्हणतात, ''कोणत्याही गीताच्या यशावर एकट्या गीतकाराचा हक्क नसतो. ती एक सामूहिक निर्मिती असते. आणि संगीतकार, वादक, गायक, गायिका इतकेच नव्हे तर, पडद्यांवरून गीतांचा आशय प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवणारे अभिनयसंपन्न कलाकार यांचादेखील गाण्याच्या यशात सहभाग असतो.''[६]

'जीवनगाणे', 'दिसते मजला सुखचित्र नवे', 'जा लाडके सुखाने', 'माजे रानी, माजे मोगा', 'माजो लवताय डावा डोळा', 'गीत घेऊन आले' इ. गीतांनी मराठी चित्रपट गीताला यशाचा नवा उच्चांक गाठून दिला.

जीवनाचे तत्त्वज्ञान शांताबाई किती सहजपणे लिहून जातात.

'**जीवनगाणे गातच रहावे.**
झाले गेले विसरून जावे
पुढे पुढे चालावे
जीवनगाणे गातच रहावे' (चित्रगीते) पृ. १४१

असे जीवनगाणे मनातील कटुता नाहिशे करून प्रसन्नता निर्माण करते. संसाराचे सुखचित्र रेखाटणारी नववधू, मुलीची पाठवणी करतांना वडिलांना होणा–या दुःखाचे, मनाच्या अवस्थेचे वर्णन, 'जा लाडके सुखाने' या गीतातून व्यक्त करतात.

''**दाटून कंठ येतो**
ओठात येई गाणे
जा आपुल्या घरी तू
जा, लाडके सुखाने'' (चित्रगीत) पृ. १४३

या गीतानेच मन भरून येते. श्री वसंतराव देशपांडे यांच्या गंभीर व आर्त स्वरांनी या गीतांतील मायेच्या, जिव्हाळ्याच्या अभिव्यक्तीला नवे परिमाण लाभले.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षणांचा नाजूक, अलगद सांभाळून सांगळून जपून ठेवलेला कोपरा कवयित्री अगदी सहजपणे सांगून जाते. जसे सूर्याच्या एका लहान कवडस्याने सृष्टीचा एक लहानसा भाग उजळून निघावा तसे.

शांता शेळके यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व त्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून प्रतिबिंबित होत जाते. त्यांच्या भावगीतांनी अनेक पिढयांना मंत्रमुग्ध तर केलेच पण संस्कारीतही केले आहे. आणि सहज शब्द निघेल.

'**असेन मी नसेन मी**
तर असेल गीत हे
फुलाफुलात येथल्या
उद्या हसेल गीत हे' – (तोच चंद्रमा) पृ. ११९

संदर्भग्रंथ :

१) भ. श्री. पंडित, 'तांबे आणि त्यांचे गीतिकाव्य', व्हिनस प्रकाशन, पुणे ३०, पहिली आवृत्ती, ऑगस्ट १९७२ पृ. ६२.
२) सुधीर रसाळ, 'कविता आणि प्रतिमा', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, जून १९८२, पृ. ४४८.

ISSN No. 2394-5990

३) शांता शेळके, 'धूळपाटी', सुरेश एजन्सी, पुणे ०२, नवीन संस्कारीत आवृती, जाने. १९९६, पृ. १४८.

४) शांता शेळके, 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती', सुरेश एजन्सी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९८६ पृ. (प्रस्तावणेमधून) पृ.क्र. दिलेला नाही.

५) शांता शेळके, तत्रैव पृ. १. प्रस्तावनेमधून

६) शांता शेळके, 'चित्रगीते', (चित्रपट गीतलेखनः एक प्रवास), प्रस्तावना, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे ०४, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९९५, पृ. १८.

अभ्यासग्रंथ :

१) शांता शेळके, 'तोच चंद्रमा', अभिजित प्रकाशन, मुंबई २८, प्रथमावृत्ती, सप्टें. १९७३.

२) शांता ज. शेळके, 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती', सुरेश एजन्सी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९८६.

३) शांता ज. शेळके, 'चित्रगीते', (चित्रपट गीतलेखनः एक प्रवास) प्रस्तावना, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे ०४, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९९५.

■■■

दलित आत्मकथने: मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मयीन आविष्कार

डॉ. पराग मुरलीधर सपाटे
(सहाय्यक प्राध्यापक)
स्व. संजय चहांदे कला व प्रमोद चहांदे वाणिज्य महाविद्यालय,
कन्हान, ता. पारशिवनी, जि. नागपूर, महाराष्ट्र
मो. ९९७०१०२२४६, Email : paragsapate@gmail.com

मराठी साहित्य परंपरेचा विचार करताना अनेक साहित्य प्रकार घेऊन ही परंपरा मोठ्या विश्वासाने आणि खंबीरपणे उभी आहे किंबहूना अधिक मजबुतीने प्रवाहीत होत आहे. काळानुसार अनेक बदल स्वीकारून अनेक साहित्य प्रकार निर्माण करून ही परंपरा समृध्द होत आहे.

कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक या प्रमुख साहित्य प्रकारा सोबतच चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन हे साहित्य प्रकार अलीकडच्या काळात प्रमुख साहित्य प्रकार म्हणून मानले जातात. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री, शेतकरी आणि दलितांच्या व्यथा-वेदनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटल्याचे दिसते. आधुनिक मराठी साहित्याकडे दृष्टीक्षेप टाकला असता, या साहित्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास होण्याची नितांत गरज जाणवते, अलीकडे मराठी साहित्यात स्वातंत्र्यात्तर विशेषतः साठोत्तरी मराठी साहित्यात एका व्यापक अर्थाने ङ्गविद्रोहाचीफ ची स्थिती असल्याचे जाणवते. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, जनवादी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादी प्रवाह आधुनिक मराठी साहित्याची ङ्गमध्यधाराफ नाकारून नवधारा प्रस्थापित करू पाहत आहेत. या सर्व प्रवाहामागे साहित्याअंतर्गत कारणांपेक्षा समाजसापेक्ष कारणांचेच बाहुल्य असल्याचे जास्त दिसून येते. समाजाला प्रतिबिंबित करण्याला महत्त्व दिले असल्याचे दिसून येते. सामाजिक वास्तवता मांडण्यावर भर दिला गेला. याकरीता आत्मकथन हा प्रमुख वाङ्मय प्रकार अनेक दलित आत्मकथनकारांनी मांडला.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आत्मचरित्रपर लेखन हे विविध अनुभव आणि निरनिराळ्या जाणिवांनी प्रेरित झालेले आहे. स्वतःच्या भाषेत हे अनुभव सांगणारी ही प्रांजळ आत्मकथन आहेत. ह्यामध्ये दलित कथने विपुल आहेत. ही स्वकथने केवळ एका व्यक्तीची न राहता ती एका वर्गाची प्रतिनिधी बनली आहेत. त्यामुळे आत्मचरित्रपर लेखनाला सामाजिक दस्ताऐवजाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. ही स्वकथने केवळ आपल्या आठवणी कथन करणारी नाहीत, तर आपल्या व्यथा वेदना लोकांपुढे मांडणारी आहेत. हे अनुभव वास्तव असल्यामुळे वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या समाज जीवनाचे आणि समाजमनाचे प्रतिबिंब उमटविणारी ही आत्मकथने/स्वकथने आहेत.

''आत्मकथा व आत्मकथन हे शब्द रूढार्थाने समानार्थी शब्द म्हणून वापरले जात असले तरी दोहोत मुलभुत आणि सुक्ष्म फरक असल्याचे दिसते. कथा ही कुठेतरी संपते तर कथन हे सतत तिन्ही काळात चालूच असते. कथन हे सातत्याचे प्रतीक आहे तर कथेला शेवट असतो, ती पुर्णत्वाचा प्रत्यय देते. कथा ही कुठेतरी थांबते. आत्मकथनाचा प्रवास मात्र सुरूच असतो. मराठीतील आत्मचरित्रे ही आयुष्याच्या मावळतीला लिहिली गेली तर आत्मकथने ही आयुष्याच्या मध्यावरच लिहिलेली दिसतात. ती आत्मकथने भुतकाळाबरोबर वर्तमान काळातही चालू राहतात. कारण आत्मचरित्रात घडून गेलेल्या घटनांची नोंद असते तर आतमकथनात नोंदीबरोबर घटनांचे कथन येत असते.''[१]

''आपण जगलेल्या भोगलेल्या गतायुष्याचे अनुभव उलगडून दाखविणे, दुस-या समोर आपली जीवनानुभूती मांडणे यासाठी आत्मचरित्र आणि आत्मकथने लिहिली जातात. या दोन्ही मधूनही सत्यकथन, प्रांजळपणा, आत्मनिरिक्षण, आत्मनिवेदन आणि ङ्गस्वफ सोबत समूहदर्शन घडत असते. आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या घटना, प्रसंग आणि निवडक अन्वयार्थक अनुभव आत्मचरित्र घटना, प्रसंग आणि निवडक अन्वयार्थक अनुभव आत्मचरित्र आणि आत्मकथनामधून येत असते. दोन्ही मधून ही आत्मसमर्थनासाठी आणि आत्मअहंमतेसाठी सत्याचा अपलाप होऊ नये हे अभिप्रेत आहे.''[२]

''आत्मचरित्र हे आयुष्याच्या संध्याकाळाचे, शेवटच्या टप्प्यावरचे लेखन असते. तसे दलित आत्मकथनाच्या बाबतीत घडत नाही. दलित आत्मकथने लेखकांनी ऐन उमेदीच्या काळात लिहिली आहेत. त्यामुळे आत्मचरित्रामध्ये येणारा आयुष्याचा जीवनपट व्यापक असतो आणि आता जगण्यासारखे फारसे काही नाही ह्या भावनेने आत्मचरित्र अभिव्यक्त होते. या उलट ऐन उमेदीच्या काळात दलित आत्मकथने येत असल्याने

 ISSN No. 2394-5990

आयुष्याच्या मध्यावरच ही लिहिली जातात. व्यापक जीवनपटाऐवजी त्याची काहाणी दुःखभोगाची, वेदनेची आणि प्रश्नांची गुंतवळ असलेली काहाणी असते. दलित म्हणून सुरू केलेल्या आणि माणूसपणाच्या मुक्कामावर पोहचलेल्या व्यक्तीचा आणि समाजाचा हा प्रवास असतो''[३]

आत्मकथन ऐन उमेदीच्या वयात लेखन केल्याने या लेखकास पुन्हा आत्मकथन लेखन शक्य आहे. आत्मकथन सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. पुन्हा वेगळ्या अनुभवाचे कथन अभिव्यक्त होऊ शकते. यात परिवर्तनाचा आणि प्रबोधनाचा ध्यास महत्त्वाचा आहे. दुःख, दारिद्र्य आणि यातून आलेली वेदना याचे अनुभव विदारक सत्य सांगत आत्मकथने येतात. एकाच वेळी आत्मदर्शक आणि समाजदर्शन, एकाच वेळी आत्मबोध आणि समाजसंघर्ष अशा सृजनशील द्वंद्वातून ही आत्मकथने येत असतात. या बाबतीत अशोक पाटील म्हणतात, ''भारतीय समाजजीवनात संस्कृतीच्या नावाखाली जो समाज तुडविला गेला ज्याला रीतीरिवाज, परंपरा व नीतिमूल्यांच्या नावाखाली हिंदू समाजाने स्वतःचे दास म्हणून वागविले, त्या समाजाच्या भावनेचा, कोंडीचा, पिढ्यान् पिढ्या मुक्या असणा-या मनाचा, त्यांचा वेदनांचा शब्दविष्कार म्हणजे दलित 'आत्मकथा' होय.''[४]

१९६० नंतर मराठी साहित्यात दलित आत्मकथने अवतरली, उपेक्षित, दलित, भटके, आदिवासी आदी समाजातून आलेल्यांनी आपली जीवनगाथा, अक्षरबद्ध केली आणि त्यासाठी ङ्गआत्मकथनफ असा शब्द प्रयोग केला.

''प्रामुख्याने १९६० नंतर आत्मकथन लेखनाला प्रारंभ झाला आणि या आत्मकथनांनी अत्यंत समृद्ध परंपरा निर्मिली आहे. समाजव्यवस्थेने सर्व स्तरावर समतेचे हक्क नाकारले आणि विषमतेने त्याचे शोषण केले. पशुहूनही अत्यंत हीन वागणूक समाजाने दिली. स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याचा, स्वतःची प्रगती, विकास ज्ञानार्जन, धनसंचय करून सुसंस्कृत होण्याचा, संपन्न होण्याचा हक्कच नाकारला. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक शोषण झालेल्या अनुभवाचे आणि वर्णाधिष्ठित व्यवस्थेने गुलामीचे जिणे जगावे लागलेल्या अनुभवाचे आलेख आत्मकथांमधून आविष्कृत केले.''[५]

''डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून जन्म घेणा-या आणि महामानव तथागत बुद्ध, कार्ल मार्क्स, महात्मा फुले यांना आदर्श मानणा-या दलित साहित्याचा आणि पयार्याने दलित स्वकथनांचा मुख्यबिंदू, बंधमुक्त आणि शोषणविरहित माणूस आहे. यामुळे स्वातंत्र्य समता, बंधुता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा अग्रस्थानी मानली जाते.''[६]

दलित साहित्यामध्ये 'दलित आत्मकथा' ह्या वाङ्मय प्रकारची वादळी चर्चा झाली. आत्मकथांमध्ये व्यक्त झालेलं दलितांचं जीवन आजवरच्या साहित्यात व्यक्त झालेलं नव्हतं. वाचकांसाठी हे नवं आणि वेगळं साहित्य होतं. दलित आत्मकथामध्ये व्यक्त झालेल्या दलित अनुभवांना वाचकांची प्रचंड पसंती आणि सहानुभूती मिळाली. दलित आत्मकथेचा नायक हा बेडर, न डगमगणारा आणि असंख्य दुःखांना लीलया पेलणारा होता. त्यामुळे समाजशील अश्या अनेक वाचकांना तो वास्तवादी आणि आपल्यातला वाटू लागला. त्याचे दुःख हे जणू आपलेच दुःख आहे. त्याच्या समाजाच्या वेदना ह्या जणू आपल्याच वेदना आहे अशी आपुलकीची जाणीव ह्या आत्मकथने वाचून निर्माण होऊ लागली.

''मराठी वाचकांना दलित आत्मकथा वाचून ह्या सामान्य नायकापासून जिद्दीने जगण्याची आणि परिस्थितीवर मात करण्याची प्रेरणा मिळाली. बलाढ्य व्यवस्थेपेक्षा माणसाचा स्वाभिमान प्रखर असतो हे वास्तव कळाले. राक्षसी शक्ती आणि माणसाचे स्वातंत्र्य ह्यामध्ये माणसाच्या स्वातंत्र्याचा जय होतो ह्याचे भान आले. एक सर्वसामान्य माणूस आपल्या शोषणाविरूद्ध लढत असेल तर आपण अन्यायाविरूद्ध पेटून उठलं पाहिजे ही जाणीव मराठी समाजात पसरली, अन्याय सहन करणं हा मानवतेविषयीचा घोर अपराध आहे हयाची जाणीव झाली.''[७]

आत्मकथनकाराला आपल्या व्यथा-वेदना समाजापुढे मांडायच्या होत्या. आपल्या समस्यांकडे जगाचे लक्ष्य वेधायचे होते. आपला आक्रोश आणि आपली न्याय मागणी मांडण्याचे माध्यम म्हणून दलित लेखक आत्मकथेकडे वळला आहे. अन्याय आणि अपमान सहन करत जगाव्या लागणा-या आयुष्याचे हे दुःख आहे. प्रचंड अगतिकता, असहाय्यता, लाचारी आणि दुबळेपणा ह्या आत्मकथनामध्ये पाहायला मिळते.

''दलित आत्मकथा लिहिण्यासाठी निर्भय आणि निर्भीड वृत्ती लागते. निर्लज्ज होऊन होऊन आयुष्यातील अनेक अपमान आणि हीन अनुभव सांगण्याचे धाडस लागते. परिणामाची पर्वा न करता सत्य कथन करावे लागते. आत्मकथेचे वाङ्मयीन मूल्य हे त्यात व्यक्त झालेल्या वास्तव जीवनावर आणि सत्यावर आधारलेल्या असते. आत्मकथेतील पात्र आणि प्रसंग हे सत्यावर आधारलेल्या असतात. आत्मकथा म्हणजे दुस-यावर सुड उगवण्यासाठी लिहिलेले वाङ्मयीन हत्यार नव्हे. आत्मकथा म्हणजे आपल्या आयुष्याची प्रांजळ कबुली आहे.''[८]

दलित आत्मकथनांची शीर्षकही आगळी-वेगळी आणि वैशिष्ट्येपुर्ण आहेत. त्यांच्या शिर्षकावरून पुस्तकांच्या मजुराचा आशय लक्षात येतो. त्याचं जगावेगळं जीवन त्यांच्या जगावेगळ्या शिर्षकातून व्यक्त होताना दिसतात. वेधक आणि आशयपुर्ण आहेत. शीर्षकामधूनच त्या आत्मकथेची जात कुळी कळते.

दलित साहित्यातील आत्मकथा म्हणजे दलितांच्या सांस्कृतिक क्रांतीचा इतिहास आहे. दलित आत्मकथा म्हणजे दलितांच्या वेदनांचे आलेख आहेत. दलितांच्या जीवनाचे डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीने सम्यक परीवर्तनासाठीचे मानसिक संवर्धन केले. त्यातून त्यांच्या जीवनात परिवर्तन आले. सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, जीवनात कमालीचा बदल झाला. भूतकाळातील भोगलेलं जीवन आणि वर्तमानात बदलणरे जीवन याचा आलेख दलित आत्मथनांनी चितारला आहे, याचा आणखी एक विशेष असा आहे की, महार, मातंग, चांभार, ढोर, कैकाडी, कुडमुडे जोशी, उचल्या, बंजारा, बेरड, गोपाळ, लोहार, न्हावी, कोल्हाटी, अशा नानाविध दलित जाती-जमातीमधून आत्मकथन लिहिली गेली. या प्रत्येक जाती-जमातीच्या दुःखाची जातकुळी निराळी आहे. कारण त्याचं जीवनच वेगळं आहे.

आत्मकथनांचा आढावा घेतला असता दया पवार 'बलुंत', प्र. ई. सोनकांबळे 'आठवणीचे पक्षी', शंकरराव खरात 'तराळ.अंतराळ', नानासाहेब झोडगे 'फांजर', रूस्तुम अचलखांब 'गावकी', शरणकुमार लिंबाळे 'अक्करमाशी,' 'बारामाशी', पार्थ पोळके 'आभरान' ही महार जातीतील आत्मकथने, तर उत्तम बंडू तुपे 'काटावरची पोरं', आर. के. त्रिभुवन 'दे दान सुटे गिऱ्हान' ही मातंग समाजाची तर माधव कोंडविलकर 'मुक्काम पोस्ट : देवाचं गोठणे' नामदेव व्हटकर 'कथा माझ्या जन्माची,' अशोक व्हटकर 'मेलेलं पाणी' ही चांभार जातीतील तर ना. म. शिंदे 'जातीला जात वैरी' ही ढोर जातीची, तर लक्ष्मण माने यांची 'उपरा' कैकाडी जातीची, दादासाहेब मोरे यांची 'गबाळ' कुडमुडे जोशी जातीची, लक्ष्मण गायकवाड यांची 'उचल्या' उचल्या जातीची, तर आत्माराम राठोड यांची 'तांडा' बंजारा जातीची, वैजनाथ कळसे यांची 'आयरानीच्या घना' लोहार जातीची, तर डॉ. किशोर शांताबाई काळे यांची 'कोल्हाटाचं पोर' कोल्हारी जातीची अश्या अनेक आत्मकथनाचा उल्लेख प्रामुख्याने येथे करता येतो.

पुरूषाप्रमाणे स्त्री आत्मकथनकारांनी देखील आत्मकथने लिहिली आहे. समाज व्यवस्थेने सर्व हक्क नाकारलेला, दास्यात जीवन जगणारा दलित समाज आणि त्या समाजातील शेवटचा घटक स्त्री आहे. दलित स्त्री आत्मकथनामधील अनुभवविश्व दलित पुरूषांपेक्षा वेगळे आहे. दलित स्त्री दलित तर आहेच, पण दलितामधील स्त्री असल्याने दुहेरी शोषण, दुःख तिच्या वाटाला आले. अत्यंत दाहक अनुभवाचे आविष्करण करणाऱ्या दलित स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मकथनांमध्ये बेबी कांबळे यांचे 'जिणं आमुचं', कुमुद पावडे यांचे 'अंतःस्फोट', मुक्ता सर्वगोड यांचे 'मिटलेली कवाडे' शांताबाई दाणी यांचे 'रात्रंदिन आम्हा', शांताबाई कांबळे यांचे 'माज्या जल्माची चित्तरकथा', जनाबाई गिऱ्हे यांचे 'मरणकळा' या प्रमुख स्त्रीयांची आत्मकथने आहे. ज्यातून स्त्रीयांच्या जीवनातील दुःख आणि संकटे पुरूषाच्या तलनेने कसे अधिक असते हे लक्षात येते.

दलित साहित्याचे ध्येय म्हणून सामाजिक जाणिवांच्या प्रकटीकरणासाठी आणि अभिव्यक्तीसाठी कविता, कथा, नाटक, कादंबरी यांच्या विशिष्ट घटामुळे व काही प्रमाणातील मर्यादामुळे आपले भोग अपेक्षेनुरूप व्यक्त व्हावेत म्हणून काही लेखक आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराकडे वळले. विषम समाज व्यवस्थेकडून सर्वच अंगानी नाकारला गेलेला वर्ग आपले कारूण्यमय जीवनानुभव अभिव्यक्त करीत चालला आहे. यामध्ये गावकुसाबाहेरचा अस्पृश्य समाज तर आहेच पण पालातील आदिवासी भटकेही आपली वेदना आत्मकथनातून मांडू लागले. यात दलित-शोषित स्त्रियांही आघाडीवर आहेत. दलितांची जुनी पिढी मुकपणे अन्याय सहन करणारी दिसते तर नवी पिढी बंडखोर असल्याची दिसते. नवी पिढी व्यवस्था बदलण्याची भाषा बोलते. नव्यापिढीच्या मनातील बंडखोर जाणीवांमुळेच दलित आत्मकथांचा जन्म झाला आहे. आज आत्मकथनाची संख्या जवळपास दोनशेच्या घरात पोहचली आहे. इतक्या मोठ्या संख्येने आणि विविध सामाजिक स्तरांतल्या दलितांच्या आत्मकथा प्रकाशित झाल्या असल्याने 'दलित आत्मकथांची लाट आली' असे म्हटले जाते.

''दलित आत्मकथेमुळे दलित साहित्याचा वाचक वाढला. दलित आत्मकथेतील वास्तव जीवन वाचून वाचकांची अभिरूची बदलली. इतकेच नव्हे, तर दलित आत्मकथांच्या नंतर मराठी साहित्यामध्ये अनेक आत्मचरित्रे प्रकाशित झाली. त्यामध्ये स्त्रियांच्या आणि ग्रामीण लेखकांच्या आत्मकथा लक्ष्यवेधी ठरल्या. दलित आत्मकथांचा प्रभाव हा ग्रामीण व स्त्रीवादी साहित्यावरही झाला. त्यामुळे ग्रामीण आणि स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप बदलले. या साहित्यामध्येही वास्तवाला आणि मानवी मूल्यांना महत्त्व दिले गेले. दलित साहित्यामुळे मराठी साहित्याचा चेहरा मोहरा बदलला.

मराठी लेखक आपल्या जीवनाचा, सभोवतालचा आणि आपल्या प्रश्नांचा गंभीरपणे विचार करू लागले. हे सगळे दलित आत्मकथेच्या यशाचे जनक मानता येईल''[१]

दलित आत्मकथनामुळे दलितांच्या भयावह जगण्याची वाचकाला जाणीव झाली. आपण कसल्या सडक्या समाज व्यवस्थेत जगत आहोत हयाचे वाचकाला भान आले. मानवी जीवनाला महत्त्व आले. साहित्यामध्ये पाप, पुण्य, स्वर्ग, नरक, ईश्वर, धर्म आणि निसर्गाचे जे स्तोम माजले होते ते कमी झाले आणि माणसाची महत्त्व वाढीस लागली. दलित आत्मकथा मानवी जीवन समजून घेण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या ठरल्या.

ISSN No. 2394-5990

यामुळे मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात एक नवा आत्मविश्वास निर्माण झाला. मराठी साहित्याचे क्षितिज विस्तारले. वाचकाचा साहित्याकडे बघण्याचा कल बदलला. हया सगळयामुळे मराठी साहित्याकडे अन्य भाषिक साहित्याकांचा बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला. दलित आत्मकथनामुळे मराठी साहित्याला महत्त्व प्राप्त झाले.

दलित आत्मकथनामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दलित साहित्याविषयी उत्सुकता वाढली आहे. ओरिएंट लॉगमनने अर्जुन डांगे हयांनी संपादित केलेल्या 'पायझन्ड ब्रेड' नावाचे पुस्तक प्रकाशित केले आणि दलित साहित्याला विश्व स्तरावर पोहोचविण्याचे कार्य केले.ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने शरणकुमार लिंबाळे हयांचे 'अक्करमाशी' इंग्रजीत आणले. तर विकिंगने नरेंद्र जाधव हयांचे 'आमचा बाप आणि आम्ही' आणि 'पेंग्विन' ने किशोर काळे हयांचे 'कोल्हाटयाचे पोर' ही पुस्तके इंग्रजीत प्रकाशित केली आहे. दलित आत्मकथनामुळे आजपर्यंत हया देशाच्या सीमेमध्ये दडपून ठेवलेले दलितांचे दुःख विश्वापुढे खुले होत आहे. एकंदरीत, दलित आत्मकथनामुळे भारतातच नव्हे तर संपुर्ण विश्वातही मराठी साहित्याचे महत्त्व वाढले आहे. मराठी साहित्याचा वाचक वाढला आहे. यात जराही शंका नाही.

संदर्भ सूची :

१) डॉ. ईश्वर सोमनाथे, डॉ. मिलिंद कांबळे (संपा), ङ्गसाहित्यप्रकार संकल्पना आणि स्वरूपफ, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१६, पृ. क्र. १०३, १०४.
२) डॉ. प्रल्हाद जी लुलेकार, 'वेदनांचा प्रदेश (मराठवाड्यातील दलित आत्मकथने)', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती २०००, पृ. क्र. २३.
३) तत्रैव - पृ. क्र. २३-२४.
४) तत्रैव - पृ. क्र. २६.
५) तत्रैव - पृ. क्र. २९.
६) डॉ. सुरेश पैठणकर, 'दलित स्वकथनांचे अंतरंग', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००७, पृ. क्र. १२२.
७) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, 'दलित आत्मकथा एक आकलन', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००८, पृ. क्र. १२५.
८) तत्रैव - पृ. क्र. १२८.
९) उनि - पृ. क्र. १३५.

■■■

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा - सद्यस्थितीचे विश्लेषण
(जागतिक उपासमारी निर्देशांक२०२२ च्या संदर्भात)

डॉ. पंकज तायडे
भाऊसाहेब लहाने ज्ञानप्रकाश आर्टस् कॉलेज,
पिंजर, जि अकोला.
pmtaydebldcollege.ac.in

गोषवारा :

सन २०१३ मध्ये खेड्यांचा देश असलेल्या भारतातील गरीब शेतकरी शेतमजुरांसाठी 'राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरण' आखण्यात आले. देशातील ७० टक्के लोकांना अन्नधान्य बाबत सुरक्षित करण्याचा उद्देश या धोरणाचा आहे. अन्न सुरक्षा धोरण लागू होवून ८ वर्षे पूर्ण झाली. ऑक्टोबर २०२२ मध्ये प्रकाशित जागतिक भूक निर्देशांक अहवाला नुसार सर्वेक्षण केलेल्या १२१ देशांच्या यादीमध्ये भारत देश २९.१ गुणांसह १०७ व्या क्रमांकावर आहे. ही बाब अतिशय गंभीर असल्याचे अहवाल स्पष्ट करतो. याच निमित्ताने अन्नसुरक्षा धोरणाचा आढावा घेण्याचे प्रस्तुत शोधनिबंधात निश्चित केले आहे. भारतात अन्नसुरक्षे बाबत १९४३ मध्ये गंभीरपणे विचार करण्यात आला. कारण त्या दरम्यान पश्चिम बंगाल मध्ये उपासमारी होवून लाखो लोकांचा मृत्यू झाला होता. अन्न सुरक्षा म्हणजे सक्रिय आणि निरोगी आयुष्य जगण्यासाठी सर्व लोकांना नेहमीच अन्नधान्य सहज मिळणे होय.

भारतात २०१३ च्या राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरणाने भारतीय लोकसंख्येच्या दोन तृतीयांश लोकसंख्येला अत्यंत सवलतीच्या दरात अन्नधान्य मिळण्याचा कायदेशीर हक्क प्राप्त करून दिला. प्रत्येक पात्र व्यक्तीला दर महिन्याला ५ किलो धान्य (तांदूळ ३ रु, गहू २ रु आणि प्रमुख तृणधान्य १ रु) वितरीत केल्या जाते. गरिबातल्या गरीब व्यक्तीसाठी जास्तीत जास्त ३५ किलो धान्याची तरतूद करण्यात आली आहे. अन्नधान्य पुरवून अन्नसुरक्षा निर्माण करण्याचे कार्य सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या माध्यमातून चालते. प्रगल्भ अन्नसुरक्षा धोरण अस्तित्वात असतांना देशांतर्गत उपासमारी कमी होण्याचे नाव घेत नाही. अश्या स्थितीत सकस आणि दर्जेदार अन्नधान्य पर्याप्त प्रमाणात गरजूंना पुरवून उपासमारी कमी करण्याची उत्तम संधी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणाकडे आहे. मोठे क्षेत्रफळ आणि प्रचंड लोकसंख्या असल्यामुळे गरजू लोकांना शोधून त्यांना लाभ मिळवून देण्याचे आव्हान व्यवस्थेसमोर आहे.

सूचक शब्द : अन्नसुरक्षा, उपासमारी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण, भूकबळी

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेने नुकताच स्वातंत्र्याचा सुवर्ण महोत्सव साजरा केला. स्वातंत्र्यापुर्वीच्या स्थिती सोबत वर्तमान स्थितीची तुलना केल्यास अनेक पातळ्यांवर अर्थव्यवस्था चमकत असल्याचे दिसते. पण काही बाबतीत विकासाच्या प्रक्रियेवर प्रश्नचिन्ह सुद्धा निर्माण होते. सन २०१३ मध्ये खेड्यांचा देश असलेल्या भारतातील गरीब शेतकरी शेतमजुरांसाठी ङ्गराष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरणफआखण्यात आले. देशातील ७० टक्के लोकांना अन्नधान्य बाबत सुरक्षित करण्याचा उद्देश या योजनेचा होता. सद्यस्थितीत अन्न सुरक्षा धोरण लागू होवून ८ वर्षे पूर्ण झाली. तरीसुद्धा ऑक्टोबर २०२२मध्ये प्रकाशित जागतिक भूक निर्देशांक अहवाला नुसार सर्वेक्षण केलेल्या १२१ देशांच्या यादीमध्ये भारत देश २९.१ गुणांसह १०७ व्या क्रमांकावर आहे. ही बाब अतिशय गंभीर असल्याचे अहवाल स्पष्ट करतो.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण संकेतस्थळावर प्रकाशित आकडेवारी नुसार ७०.५९ करोड नागरिक सदर योजनेचा लाभ घेत आहेत. धोरणाचा उद्देश उपाशी लोकांना अन्नधान्य पुरवणे हा आहे. तरी सुद्धा भारतात उपाशी लोकांची संख्या कमी होत नाही. जगातल्या प्रमुख अर्थव्यवस्था पैकी भारत ही पाचवी मोठी अर्थव्यवस्था आहे. पुढील काही वर्षात तिसऱ्या क्रमांकावर येईल अशी अशा जे पी मोर्गन या संस्थेने प्रकाशित अहवालात नमूद केली आहे. पण उपासमारी होणाऱ्या देशात आर्थिक विकासाची गती शक्य होईल का? समृध्द अन्नसुरक्षा धोरण अवलंबिले असतांना एवढी उपासमारी का व्हावी? हे प्रमुख प्रश्न या निमित्ताने उपस्थित होतात. प्रस्तुत शोध निबंधात अन्नसुरक्षा धोरणाचा आढावा घेवून त्याच्या कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. जागतिक उपासमारी निर्देशांक अहवाल २०२२ चे अवलोकन करून राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणासमोरील आव्हाने आणि संधींची चर्चा करण्यात आली आहे.

अन्न सुरक्षा म्हणजे काय?

अन्न ही मानवाची प्रमुख गरज आहे. ती सहज पूर्ण झाली पाहिजे. जेव्हा समाजातील आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित घटकांना

अन्नधान्य सहज उपलब्ध होते तेव्हा सामाजिक अन्न सुरक्षा निर्माण झाली आहे असे मानले जाते. भारतात अन्नसुरक्षे बाबत १९४३ मध्ये गांभीर्य पूर्वक विचार करण्यात आला. त्याचे प्रमुख कारण पश्चिम बंगाल मधील उपासमारी ने झालेला लाखो लोकांचा मृत्यू होय. जागतिक अन्न संघटन आणि जागतिक आरोग्य संघटना यांच्या संयुक्त विद्यमाने १९८३ साली ङ्गरोमफयेथे पौष्टिकतेविषयी अन्न परिषद आयोजित केली गेली होती. या परिषदेत अन्नधान्य उत्पादनातील शाश्वत विकासाचा अजेंडा प्रसिद्ध करण्यात आला. या परिषदेनुसार उपासमार आणि कुपोषण ह्या मानवी आपत्ती ज्ञान आणि संसाधने दोन्ही असलेल्या जगात अस्वीकार्य आहे. पौष्टिकदृष्ट्या पुरेसे आणि सुरक्षित भोजन मिळविणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे. अन्न सुरक्षा म्हणजे सक्रिय आणि निरोगी आयुष्य जगण्यासाठी सर्व लोकांना नेहमीच अन्नधान्य सहज मिळणे होय. जर अन्न उपलब्ध नसेल किंवा ते निकृष्ट दर्जाचे असेल तर त्याचा मानवी आरोग्यावर परिणाम होईल. यामुळे शिक्षण आणि रोजगारावरही परिणाम होईल. रोजगारावर परिणाम झाल्यास उत्पन्न कमी होते. उत्पन कमी झाले कि धान्य मिळविण्यासाठी प्रयत्न कमी होतात. सक्रिय आयुष्य जगण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीला नियमित आणि खाण्यायोग्य अन्नधान्य सहज मिळायला पाहिजे. तसेच अन्नधान्य पोषक द्रव्यांसह परिपूर्ण असले पाहिजे. म्हणूनच मानवाची अन्नसुरक्षा निर्माण करणे गरजेचे आहे.

जागतिक अन्न कार्यक्रम अंतर्गत १९७४ मध्ये जागतिक अन्न परिषद आयोजित केली होती. या परिषदेत जागतिक अन्नसुरक्षेबाबत सखोल मंथन झाले. या समस्येची कारणमिमांसा करून त्यावर कोणते उपाय केले जावू शकतात या विषयावरही चर्चा झाली. याच परिषदेत अन्नसुरक्षेची संकल्पना मांडतांना म्हटले गेले कि, अन्नधान्याची सर्वकाळ उपलब्धता, जागतिक पातळीवर अन्नधान्याचा पुरवठा, नियमित व स्थिर उपभोग आणि उत्पादन व किंमतीमध्ये चढ-उतार न होणे इत्यादी बाबी पूर्ण झाल्या म्हणजे सामाजिक अन्नसुरक्षा निर्माण झाली असे समजले पाहिजे. अन्नधान्याची कायमस्वरूपी उपलब्धता, जागतिक पुरवठा, अन्नधान्याचे शाश्वत सेवन हे अन्न सुरक्षेचे महत्वाचे घटक आहेत. जागतिक अधिकोषाने अन्नसुरक्षा अधिक कडक करण्यासाठी १९९६ साली पुन्हा एकदा जागतिक अन्न शिखर परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत अन्न सुरक्षेचा आढावा घेवून दारिद्र्य, भूक आणि कुपोषण याचा परस्पर संबंध अभ्यासण्यात आला. परिषदेच्या मते, 'जेव्हा सर्व लोकांना आहारातील गरजा भागविण्यासाठी पुरेसा, सुरक्षित आणि पौष्टिक आहार प्राप्त करण्यात समर्थता येते आणि निरोगी जीवन जगणे शक्य होते, तेव्हा वैयक्तिक, घरगुती, राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि जागतिक स्तरावर अन्न सुरक्षा साध्य केली जाते'.

अन्नसुरक्षेच्या वरील संकल्पनांच्यामाध्यमातून असे म्हणता येईल की प्रभावी अन्न सुरक्षिततेसाठी देशात पुरेसे अन्नधान्य उत्पादन झाले पाहिजे. तसेच गरजू लोकांना पौष्टिकता युक्त अन्नधान्य स्वस्त किंमतीत सहज मिळणे अपेक्षित आहे. असे झाल्यास उपासमारी कमी होवून भारताचा जागतिक भूक निर्देशांकातील क्रमांत सुद्धा कमी होवू शकतो.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण-२०१३ :

केंद्र शासनाने २०१३ साली राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा संमत केला होता. त्यानंतर देशातील विविध राज्यात त्याची अंमलबजावणी करण्यात आली. देशातील जवळपास ८० कोटी जनतेला या कायद्यामुळे सवलतीच्या दरात अन्न धान्य मिळतं. महाराष्ट्रात या कायद्याची अंमलबजावणी १ फेब्रुवारी २०१४ पासून करण्यात आली. सद्यस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात ११.२४ कोटी जनतेपैकी सात कोटी जनतेला या योजनेअंर्तगत हक्काचं धान्य मिळतं. त्यानुसार लाभार्थ्यांचे अंत्योदय गट आणि प्राधान्य गट असे दोन गट करण्यात आले. अंत्योदय गटाच्या लाभार्थ्यांना २००२ च्या सुधारीत नियमाप्रमाणे दरमहा ३५ किलो अन्नधान्याचं वाटप करण्यात येते. तर प्राधान्य गटाच्या लाभार्थ्यांना दरमहा प्रतिव्यक्ती ५ किलो अन्नधान्याचं वाटप करण्यात येतं. शहरी भागात ५९ हजार रुपये, तर ग्रामीण भागात ४४ हजार रुपयांपर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांना प्राधान्य गटात या योजनेचा लाभ देण्याचं निश्चित करण्यात आलं आहे.

अन्नसुरक्षा योजना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या माध्यमातून राबविली जाते. अन्न सुरक्षा कायद्याची अंमलबजावणी करताना विविध प्रकारच्या शिधापत्रिका रद्द करुन प्राधान्य (अंत्योदय) आणि प्राधान्य (इतर) अशाच दोनच शिधापत्रिकांमध्ये विभाजन करण्यात आलं आहे. या शिधापत्रिकांनुसार धान्याचे वितरण करण्यात येतं.

अन्न सुरक्षा कायद्याची वैशिष्टये :

- ❒ अन्नाचा अधिकार-दोन तृतीयांश लोकसंख्येला अत्यंत सवलतीच्या दरात अन्नधान्य मिळण्याचा कायदेशीर हक्क.
- ❒ प्रत्येक पात्र व्यक्तीला दर महिन्याला ५ किलो धान्य (तांदूळ ३ रु, गहू २ रु, तृणधान्य १ रु).
- ❒ गरिबातल्या गरीब व्यक्तीसाठी करण्यात आलेली ३५ किलो धान्याची तरतूद.
- ❒ गर्भवती महिला आणि १४ वर्षांखालील मुलामुलींना पोषक आहार, कुपोषित मुलामुलींसाठी उच्च पोषणमूल्य असलेला आहार आणि गर्भवती आणि स्तनदा मातांना ६००० रुपये प्रसूतीलाभ.

❐ उपक्रमावर देखरेख आणि सामाजिक लेखा तपासणीत पंचायती राज आणि महिला स्वयंसहायता गटांची महत्त्वाची भूमिका.

अन्नसुरक्षेत सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे महत्त्व :

गरजूंची अन्न सुरक्षा निर्माण करणे हा प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचा प्रमुख उद्देश असतो. पुरेश्या प्रमाणत अन्नधान्य मिळाल्यास गरजू सुरक्षित होतो. जीवनावश्यक अन्नधान्य लोकांना पुरवावे लागते. म्हणून अन्नधान्य वाटपासाठी एक व्यवस्थित योजना आखावी लागते. सन २०१३ साली अन्न सुरक्षा धोरण आखातांना धान्य वितरणाची जबादारी पूर्वीच अस्तित्वात असलेल्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेवर देण्यात आली. या धोरणात गरजूंची ओळख पटवणे आणि त्यांना धान्य वितरीत करण्याचे नियोजन करणे ही महत्वाची क्रिया आहे.

विविध अभ्यासकांनी सामाजिक अन्न सुरक्षा निर्माण करण्याचे विविध टप्पे सांगितले आहेत. मानवी जीवनाच्या अस्तित्वासाठी अन्नाधान्याचा पुरेसा पुरवठा होणे हा पहिला टप्पा आहे. अन्न सुरक्षेच्या दुसऱ्या टप्प्यात मानवाला पौष्टिक आहार प्राप्त होण्यासाठी डाळी किंवा इतर खाद्यपदार्थ पुरविणे अपेक्षित आहे. अन्न सुरक्षेच्या तिसऱ्या टप्यानुसार आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक अन्नधान्य खरेदी करू शकत नसल्यास त्यांना सवलतीच्या दरात अन्नधान्य पुरविले पाहिजे. अन्नसुरक्षा पूर्ण करणारा शेवटचा टप्पा होय. वरील तीनही टप्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सशक्त वितरण व्यवस्था असावी लागते. अन्नसुरक्षा ही विविध टप्प्यांची फलश्रुती आहे. यामध्ये धोरण आखणे ही एक बाजू तर वितरण व्यवस्थेच्या माध्यमातून अंमलबजावणी ही दुसरी आणि महत्वाची बाजू आहे.

अन्नसुरक्षा निर्माण करतांना अन्नधान्य वितरण करणारी 'सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' मोलाची भूमिका बजावत असते. सद्य स्थितीत देशात ५.६१ लाख स्वस्त धान्य दुकाने आहेत. एकूण १९.६० करोड शिधा पत्रिका च्या माध्यमातून ७९.२० करोड लाभार्थी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या माध्यमातून अन्नधान्याचा लाभ घेतात. योग्य वितरण प्रणालीशिवाय अन्न सुरक्षा अस्तित्वात येवूच शकत नाही. म्हणून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेला अन्नसुरक्षेमध्ये अनन्य साधारण महत्त्व आहे. जगातील सर्वात मोठी वितरण प्रणाली म्हणून भारताच्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेकडे पाहिले जाते.

भारतातील उपासमारी निर्देशांकाची सद्यस्थिती :

अन्न ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे. तिचा प्रत्यक्ष संबंध मानवाच्या जगण्या-मरण्याशी असतो. मनुष्याला दैनंदिन जीवनात आवश्यक उष्मांक तथा प्रथिने नियमित मिळणे आवश्यक असते. ते अन्नधाण्यातून प्राप्त होतात. त्यासाठी भारतात राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरण काम करत आहे. संख्याकीय माहिती प्रकाशित करणाऱ्या statista.com या संकेतस्थळावर प्रकाशित माहिती नुसार भारतात सद्यस्थितीत ३.७७ कोटी पुरुष तर ४.५३ कोटी महिला दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहेत. वेल्ट हंगर लाईफ ॲण्ड कन्सर्न वर्ल्ड वाईड या संस्थेद्वारे प्रकाशित जागतिक उपासमारी निर्देशांक अहवाल २०२२ नुसार १२१ सर्वेक्षण झालेल्या देशांच्या यादीत २९.१ गुणांका सह १०१ वा क्रमांक लागतो. सर्वेक्षण करणाऱ्या संस्थेच्या मते उपरोक्त गुणांकन उपासमारीची गंभीर स्थिती स्पष्ट करते. ही बाब भारतीय नियोजनकारांना विचार करण्यास भाग पाडणारी आहे.

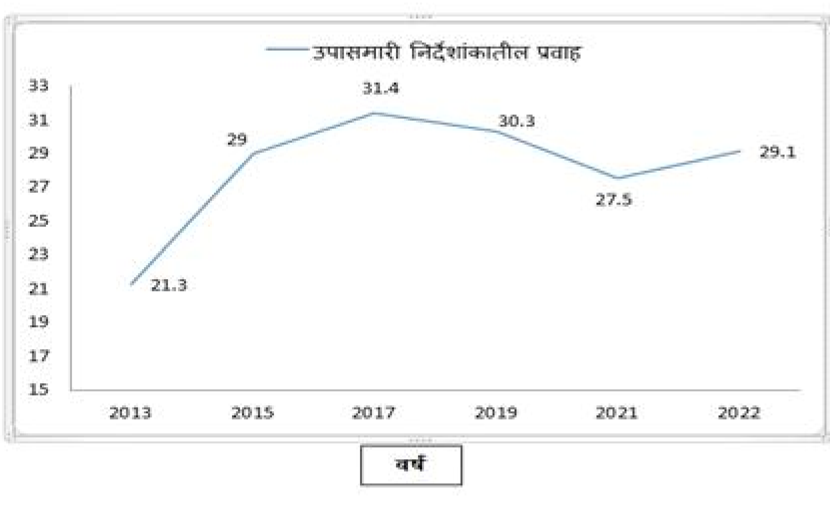

(स्त्रोत- जागतिक उपासमारी निर्देशांक अहवाल - २०२२)

ISSN No. 2394-5990

मागील आलेखाचे विश्लेषण करता असे लक्षात येते की, २००० साला पासून उपासमारी गुणांक वाढत आहे. सन २०१७ मध्ये ३१.४ सर्वोच्च गुणांक होता. त्यानंतर हळूहळू घट होतांना दिसते. भारतात राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण २०१३ साली सुरू झाले. या धोरणाचा विचार करता हे गुणांकन अजून जास्त प्रमाणत कमी व्हायला पाहिजे होते. याचा अर्थ असा होतो की, अन्न सुरक्षा धोरणाचा उपासमारी कमी होण्यावर फार सकारात्मक परिणाम झाला नाही. उपासमारी निर्देशांक तयार करण्यासाठी एखाद्या देशाचे गुणांकन करतांना लोकांना मिळणारे उष्मांक तसेच प्रथिने किती प्राप्त होतात याचा विचार केल्या जातो. कुपोषणाची स्थिति, बालमृत्यूदर या बाबी फार महत्वाच्या असतात. उच्च गुणांकन कुपोषणाच्या उच्च दरांमुळे होते जे मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येसाठी उष्मांकाची कमतरता दर्शवते. उपासमारी निर्देशांकाचे उच्च गुणांकन मुलांची वाढ न होणे, तीव्र कुपोषण, बालमृत्यू, लोकसंख्येसमोरील इतर आव्हानांव्यतिरिक्त, मुलांची भूक आणि पोषण पातळी प्रतिबिंबित करते. व्यापकपणे सांगायचे तर उच्च गुणांकन हा अन्नाचा अभाव, निकृष्ट दर्जाचा आहार, बालकांची काळजी घेण्याच्या अपर्याप्त पद्धती, रोगीट वातावरण किंवा या घटकांच्या संयोजनाचा पुरावा असू शकतो. सदर दोष घालवण्यासाठी धोरण अधिक प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक वाटते.

आर्थिक दिवाळखोरीत आलेला पाकिस्तान, श्रीलंका व नेपाळ यांच्यापेक्षाही वाईट परिस्थिती भारतात असल्याचं या निर्देशांकावरून स्पष्ट झालं आहे. २०२१ मध्ये जाहीर झालेल्या आकडेवारीनुसार भारत या यादीत १०१ व्या स्थानावर होता. हे स्थानदेखील भारतातील भूकेसंदर्भातली गंभीर परिस्थिती विशद करण्यासाठी पुरेसं होतं. मात्र यावर्षीच्या आकडेवारीनुसार त्यामध्ये आणखीन सहा अंकांची घसरण झाली आहे. १२१ देशांमध्ये आता भारत १०७ व्या स्थानावर आहे. भारताच्या आधी नेपाळ (८१) पाकिस्तान (९९) श्रीलंका (६४) आणि बांगलादेश (८४) या शेजारी देशांची क्रमवारी आहे.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणासामोरील संधी व आव्हाने :

अ) संधी :

अन्नधान्य मिळण्यापासून वंचित राहणाऱ्या गरजूंसाठी अन्नाबाबत सुरक्षा निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण २०१३ साली अस्तित्वात आले. पौष्टिक व दर्जेदार अन्नधान्य पुरवून गरिबांची उपासमारी दूर करणे राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था विकसित होण्याकडे वाटचाल करीत असताना वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या अर्थव्यवस्थेसमोर उभ्या आहेत. उपासमारी ही मोठी समस्या भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने आढळून येते. जागतिक उपासमार निर्देशांक २०२२ च्या अहवालानुसार देशात उपासमारीची स्थिती गंभीर आहे. अश्या स्थितीत राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरण उपासमारी कमी करण्याची संधी साधू शकते.

- सकस आणि दर्जेदार अन्नधान्य पर्याप्त प्रमाणात गरजूंना पुरवून उपासमारी कमी करण्याची उत्तम संधी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणाकडे आहे.
- गरिबांना गहू आणि तांदूळ या शिवाय इतर पौष्टीक्तायुक्त धान्य वाटप केल्यास कुपोषणाचे प्रमाण कमी करता येवू शकते.
- अन्नसुरक्षा धोरण प्रभावीपणे राबवल्यास गरिबांना सवलतीच्या दरात धान्य मिळेल. यामुळे प्रत्यक्ष खर्चात कपात होवून वास्तविक उत्पन्न वाढण्यास मदत होईल.
- दारिद्र्य तथा गरिबी कमी करण्यास हातभार लागेल.
- नियमित पणे पोटभर अन्नधान्य मिळाल्यामुळे सक्षम मानवी संसाधनांची निर्मिती होवून अर्थव्यवस्थेच्या विकासास गती मिळू शकते.

अशाप्रकारे उपासमारी व दारिद्र्य कमी करण्याची संधी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणासमोर आहे.

ब) आव्हाने

भारत हा प्रचंड लोकसंख्येचा देश आहे. तसेच देशाचे आकारमान सुद्धा विस्तृत आहे. अश्या स्थितीत गरजूंची ओळख पटवून त्यांना अन्नधान्य पुरवत असतांना अनेक समस्या व्यवस्थेत निर्माण होतांना दिसतात.

- मोठे क्षेत्रफळ आणि प्रचंड लोकसंख्या असल्यामुळे गरजू लोकांना शोधून त्यांना लाभ मिळवून देण्याचे आव्हान व्यवस्थेसमोर आहे.
- दुर्गम भागातील गरजू लाभार्थ्यांपर्यंत नियमितपणे पोहचून त्यांना जीवनावश्यक अन्नधान्य पुरवण्याचे आव्हान वितरण व्यवस्थेसमोर आहे.
- कुपोषण तसेच बालमृत्यू दर कमी करून सक्षम मानवी संसाधनांची निर्मिती करण्याचे मोठे आव्हान राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा धोरणा समोर आहे.
- जागतिक उपासमारी निर्देशांकातील गुणांकन कमी करून देशाची प्रतिमा जागतिक स्तरावर उज्वल करण्याचे आव्हान आहे.
- अन्नसुरक्षा योजनेच्या माध्यमातून देशातील सरसकट ७०% लोकांना अतिशय अल्प दरात गहू आणि तांदूळ पुरवल्या जातो. परंतु एकूण लोकसंख्येपैकी ७०%

लोकांना अन्नसुरक्षेत सामावून घेण्याची गरज आहे का?
या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचे आव्हान आहे.

दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या लोकांना सवलतीच्या दरात अन्नधान्य पुरवून अन्नधान्याची गरज राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणाच्या माध्यमातून पूर्ण करण्याचा प्रयत्न आहे. आर्थिक विकासाची गती वाढवण्यासाठी हे धोरण प्रभावी साधन होवू शकते. परंतु जागतिक उपासमारी निर्देशक २०२२ मात्र या उद्दिष्टांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. उपासमारी दूर करण्याची संधी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा धोरणा समोर आहे. सोबतच विशाल लोकसंख्येच्या देशात पारदर्शक आणि सक्षमपणे प्रस्तुत योजना राबाविण्याचे आव्हान सुद्धा व्यवस्थेसमोर असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

1. Banerje, A. V. and Duflo, E (2011). Poor Economics, Penguin Random House India Pvt Ltd.
2. Dantwala, M. L. (1960). India's Food Problem, Asia Publishing House, Bombay.
3. Government of India (2021), Ministry of Food and Civil Supply Annual Report, New Delhi.
4. Welt Hunger life and Concern Worldwide (2022) Global Hunger Index Report.
5. https://www.globalhungerindex.org/india.html दि ७ डिसेंबर २०२२
6. https://www.statista.com
7. https://nfsa.gov.in/public/nfsadashboard/Public-llocationDashboard.aspx

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारतातील पर्यावरणाचे संरक्षण आणि शाश्वत विकासापुढील आव्हाने

डॉ. संदीप तुंडूरवार
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय नागपूर
मो. क्र. ९८९०२७५७९३
Email:smtundurwar@yahoo.in

श्री. भास्कर वघाळे
राज्यशास्त्र विभाग
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर
मो. क्र. ७२७६६३३७९०
Email : Bhaskar99waghale@gmail.com

सारांश :

सुरुवातीच्या काळात नैसर्गिक साधन सामुग्रीची विपुलता होती. काळानुसार होणार्या लोकसंखेचा विस्फोट आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती याचबरोबर मनुष्यांचा उपभोग घेण्याचा स्तरही उंचावत गेला. इतकेच नव्हे तर सर्वसामान्य जीवनामध्ये कृत्रिम साधनांचे प्रयोग इतके वाढले की त्यामुळे निसर्ग दूषित होऊ लागला. निसर्गापासून मनुष्य दूर जाऊ लागला. आर्थिक उद्दिष्ट साध्य करण्याचा धावपळीत पर्यावरणाचा विनाशाकडे मनुष्याने पावले टाकली. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास मनुष्याचे दुर्लक्ष झाले आणि उत्पादन वाढीच्या मोहापुढे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अफाट प्रमाणात वापर केला गेला. त्यातूनच निसर्गाचा अवनतीला सुरुवात झाली. सध्या या स्थितीची धोक्याची घंटा वाजत आहेत म्हणूनच शाश्वत विकासाची संकल्पना पर्यावरणाच्या संरक्षणाशिवाय करणे अश्यक्य आहे. म्हणून मनुष्य आणि निसर्गाचे तुटलेले संबंध पुन्हा जोडणे. मनुष्याच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनाला पर्यावरणप्रीय आणि विनयशील व विवेकशील बनविणे आवश्यक झाले आहे. असे व्यापक व सर्वांच्या हिताचा विचार करून विकासाचा गाढा पुढे नेण्याची गरज आहे. हा विचार भारतामध्ये सामूहिक भावनेतून बिंबवणारे माननीय अण्णा हजारे यांच्या राळेगणसिद्धी व देवजी तोफा यांचा मेंढा (लेखा) या गावांचा झालेला शाश्वत विकास हे सामुदायिक विकासाचे उत्तम उदाहरण आहेत. या दोन उदाहरणाच्या अनुकरण संपूर्ण देशाने करणे आवश्यक आहेत. एवढेच नाही तर अशी काळाची गरज सुद्धा आहे. त्यासाठी लोकसंख्येवर नियंत्रण निसर्गातील छोट्या-छोट्या वस्तूतील गुणांची ओळख, व्यक्तिगत उत्तरदायित्व, सामूहिक उत्तरदायित्व, याचबरोबर मनुष्याला निसर्गाबरोबर जगण्याची अभिलाषा निर्माण करणे हे गरजेचे आहे. सदर संशोधन पेपरमध्ये पर्यावरणीय दृष्टीकोणातून शाश्वत विकास कसं साध्य होऊ शकतो यावर चर्चा करण्यात आली आहे.

बिजशब्द: पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास, पर्यावरणाची अवनती

प्रस्तावना :

आधुनिक जागतिक व्यवस्थेमध्ये पर्यावरणीय सुरक्षा आणि शाश्वत विकासाचा विचार केंद्रस्थानी ठेवण्यात आला आहेत. मानवी जातीचा शांततापूर्ण आणि सर्वांगीण शाश्वत आणि टिकाऊ विकासासाठी पर्यावरण संरक्षणाची अत्यंत गरज आहे. शाश्वत विकास ही बहुआयामी व परस्परावलंबी संकल्पना आहे. या संकल्पनेत वर्तमान काळातील पिढीबरोबरच भविष्य काळातील पिढीचा सुद्धा विचार केला जातो. ही संकल्पना नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विवेकबुद्धीने व दूरदृष्टीने वापर करण्यास अधिक भर देते. परंतु सध्या होत असलेला विकास कुणाच्यातरी विनाशावर अवलंबून आहेत. त्यामुळे तो विकास तात्पुरता किंवा अल्पजीवी स्वरूपाचा आहेत. हल्लीच्या काळात निर्माण झालेला ऊर्जानिर्मितीचा प्रश्न आणि वीजनिर्मिती करिता लागणारा दगडी कोळसाची टंचाई ही शाश्वत विकासाला अवरोध ठरलेली दिसून येते. विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे असा सतत चालणारा विकास साधत असताना मानवाने नैसर्गिक संपत्तीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला आहे. मानव व पर्यावरण यांचा अतूट संबंध असल्यामुळे पर्यावरण घटकातून आर्थिक विकास होत गेला. पर्यावरण संरक्षण व मानवी जीवन एकमेकांना पूरक आहेत याची जाणीव होऊन शाश्वत विकासाची संकल्पना पर्यावरण संरक्षण दृष्टिकोनातून स्पष्ट करण्यात आली. जो विकास मानवाच्या सध्याचा व भविष्यकालीन संतुलित पूर्ती करतो तो विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

शाश्वत विकासाची संकल्पना पर्यावरणाला महत्त्व देणारी आहे. त्यामध्ये मानवी गरजा, आर्थिक वाढीचे एकात्मिक पर्यावरणीय आरोग्य व निरंतर आर्थिक विकास केंद्रस्थानी असतो. पर्यावरण व विकास आयोगाद्वारे १९८७ पासून शाश्वत विकासाचा संकल्पनेचा उगम होऊन पर्यावरण संरक्षणातील त्याचा विकास होत आहे. शाश्वत विकासासाठी नैसर्गिक साधन संपत्तीची हानी व भावी पिढ्यांच्या गरजा भागवण्यासाठी निसर्गाला कोणताही धक्का न लावता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात व आर्थिक विकास साधला जातो. पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास

व शाश्वत विकासाची तत्त्व स्वीकारून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन करून जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारणे या मुलभूत बाबीवर भर देणे ही काळाची गरज आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१) पर्यावरण संरक्षणातून शाश्वत विकासाची भूमिका तपासणे.
२) शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणाचे महत्व जाणून घेणे.

गृहीतक :

१) पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे शाश्वत विकासापुढे मोठे आव्हान उभे राहलेले दिसून येते.
२) पर्यावरणाचे संरक्षण केल्यास भविष्यातील विकासातील समस्या सोडविल्या जाऊ शकतात.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन पेपरकरिता वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम सामुग्रीचा वापर केला असून यामध्ये संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, शोधप्रबंध मासिके व इंटरनेट वरील महितीचा वापर करण्यात आला आहे. राज्य व्यवस्थेकडून पर्यावरण संरक्षणाकरिता केलेल्या कायद्याचा यामध्ये आढावा घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनापेपरमध्ये भारतातील पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरिता निर्माण झालेल्या विविध चळवळीची चर्चा करण्यात आली आहे. तसेच शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि शाश्वत विकासाची आवश्यकता याबाबत सैद्धांतिक मांडणी करून भारतातील शाश्वत विकासाची सध्यस्थिती आणि विकासपुढील आव्हानाची चर्चा या पेपरमध्ये विश्लेषणात्मक पद्धतीचा आधारावर करण्यात आले आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना :

मानव हा नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणात जीवन जगत असतो. आर्थिक विकास आणि पर्यावरण यातील समन्वय साधणे आवश्यक असते. याच अनुषंगाने सन १९८७ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेने जागतिक आरोग्य संघटनेचे संचालक जी. एच. ब्रटलँड यांच्या अध्यक्षतेखाली जागतिक पर्यावरण व विकास या आयोगाची स्थापना केली. त्यावेळी या आयोगाने शाश्वत विकासाची संकल्पना विशद केली. ब्रटलँड अहवालात असे नमूद करण्यात आले की, शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की तो भविष्यकालीन पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या सामर्थ्याचे तडजोडी शिवाय वर्तमानकालीन गरजांची पूर्तता करणे होय. भावी पिढ्यांचा गरजा भागवण्याचा क्षमतेला कोणताही धोका न पत्करता लोकांचा वर्तमान गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. याच संदर्भात रॉबर्ट अॅलन असे म्हणतात की शाश्वत विकास असा विकास असतो की, मानवी गरजांची चिरकाळ टिकणारे साधन आणि मानवी जीवनाच्या दर्जात सुधारणा साध्य करणारा असतो. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत उत्पादनात किती वाढ झाली याचा हिशोब करताना पर्यावरणाचा अवनतीचा खर्च वजा केल्यानंतर जो शुद्ध विकास त्याला शाश्वत विकास असे म्हणतात.[१] निसर्गाचा साधनसामुग्रीचा, वहनक्षमता आणि पुनर्निर्माण क्षमता यावर शाश्वत विकास आधारित असतो.

आर्थिक विकास व पर्यावरणाचे नाते नवीन नाही ज्याप्रमाणे पर्यावरणाची अवनती व आर्थिक क्रिया यांच्यामधील उकल होत गेली त्याच प्रमाणे पर्यावरणाच्या माध्यमातून पूर्ण आर्थिक विकासावर भर दिला गेला. पर्यावरण संरक्षणाची मागणी आणि मानवी वंशाचे कल्याणकारी जीवन एकमेकांच्या विरोधात नाही तर एकमेकांना पूरक आहेत याची जाणीव होऊ लागली म्हणून ची रस्ताने विकासाची संकल्पना पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत करण्यात आली आहेत. पर्यावरण सहयोगी गटातून मानवाने या जीवनपद्धतीचा अंगिकार करून आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

शाश्वत विकासाची संकल्पनेचा उदय :

१९८७ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेने पर्यावरण आणि विकास आयोगाची स्थापना केली. हा आयोग पृथ्वीवरील सामाजिक पर्यावरणीय समस्यांचे निरीक्षण करून त्यावर वास्तववादी उपाय योजण्यासाठी पेटीवर संसाधने पुढील पिढ्यांसाठी राखून त्यांच्या उपयोग चालू पिढ्यांसाठी शाश्वतरीत्या कसा करता येईल यावर उपाययोजना शोधण्यासाठी नेमण्यात आला होता. आणि आयोगाचे अध्यक्ष नार्वे या देशाचे पंतप्रधान होते.

शाश्वत विकासाची आवश्यकता :

विकास हा मानवाचा नैसर्गिक हक्क आहे या हक्काचा उपभोग घेताना नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अमर्यादित वापर केला जातो. त्यातून पर्यावरणाची अवनती होते. त्यांच्या अनिष्ट परिणाम वर्तमान पिढीबरोबरच भविष्यातील पिढीवरही होत असतो. म्हणून विकासाच्या हक्का बरोबरच नैसर्गिक कर्तव्ये व जबाबदारीची जाणीव होणे गरजेचे असते. ही जाणीव करून देण्यासाठी शाश्वत विकासाची नितांत आवश्यकता आहे. भारताच्या संदर्भात विचार केल्यास दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी, पर्यावरणीय प्रदूषण कमी करण्यासाठी, जीवनशैलीचे प्रारूप बदलण्यासाठी, आरोग्याच्या गुणात्मक दर्जा सुधारण्यासाठी, निसर्गाबरोबरच जीवन जगण्यासाथी आणि महात्मा गांधींच्या

ISSN No. 2394-5990

विचारांतील स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर करण्यासाठी शाश्वत विकासाची संकल्पना विकसित होणे खूप गरजेचे आहे.[२]

शाश्वत विकासाची सद्यस्थिती :

शाश्वत विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय पातळीपासून स्थानिक पातळीपर्यंत दोन्ही संकल्पना एकत्रित विचार केला जातो. भारतामध्ये १९७२ साली पर्यावरण नियोजन व समन्वय राष्ट्रीय परिषद NCEAP तसेच एकत्रित या प्रभावीपणे अंमलबजावणी होण्यासाठी १९८५ मध्ये भारत सरकारने स्वतंत्र पर्यावरण व वने मंत्रालय सुरू केले. याच अनुषंगाने प्रत्येक घटक राज्याचे पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रण विभाग स्थापन करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये सेंटर फॉर सायन्स अँड इनव्हारमेंट नई दिल्ली, सेंटर फॉर इनव्हारमेंट एज्युकेशन, बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी इत्यादी संस्थामधून प्रयत्न केले जात आहे. शासकीय प्रयत्नांबरोबरच अशासकीय संघटनांनी सुद्धा अनेक प्रयत्न यामध्ये केलेले आहे.[३] ज्यामध्ये आगाखान ग्रामीण मदत कार्यक्रम, विक्रम साराभाई विकास व अन्न प्रक्रिया केंद्र आणि भारतीय उद्योग प्रतिष्ठान सारख्या अशासकीय संघटनांनी शाश्वत विकासासाठी खालील काही महत्त्वाची उदाहरणे व प्रयत्न केलेल्या आपल्याला दिसून येते.

चिपको आंदोलन हे भारतीय इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटना आहे. सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली वृक्षतोडी विरुद्ध केलेले फार मोठे आंदोलन होते. राळेगण सिद्धी श्री अण्णा हजारे यांनी ग्रामस्थांच्या सामुदायिक सहभागातून पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम हाती घेतला. जलसंधारण जमिनीचे वापर करून त्यांनी सिंचन क्षेत्रात वाढ करून संपूर्ण गावांचा कायापालट केला. शाश्वत विकासाचे अनुकरणीय व आदर्श म्हणून हा नमुना आहे. सामुदायिक प्रयत्नांतून शाश्वत विकास ओ पर्यावरणाचे संरक्षण कसे साधता येते याचे उत्तम उदाहरण द्यायचे असेल तर राजस्थान मधील अलवार जिल्ह्यातील भाऊता कोलल्या नावाचे खेडे आहेत दहा वर्षात सामुदायिक भूमिकेतून राजेंद्र सिंग यांनी २५ विहिरी, तलाव, बंधारे आदींची निर्मिती करून वाळवंट असलेल्या गावाला आज नंदनवनाचे स्वरूप तरी प्राप्त करून दिलेले आहे. हे घडले ते सामुदायिक भूमिकेतून झालेले आहे. केरळ शास्त्र-साहित्य परिषद १९६७ या परिषदेने सदाहरित वर्षा वनातील वनस्पतींना अच्छा दिलेल्या वनाचे संरक्षण करण्यासाठी मोठे आंदोलन उभे केले आहे. मध्य प्रदेशातील होशिंगाबाद येथील एक लाख शेतकऱ्यांनी १९७७ साली नर्मदा नदीची उपनदी देवांना व तवा या नद्यांच्या संगमावर उभारल्या जाणाऱ्या धरणाविरुद्ध मिट्टी बचाव अभियान पुढे केलेले आहे. श्रीमती मेधा पाटकर यांनी नर्मदा बचाव अभियानात गेल्या कित्येक वर्षापासून चालवले जात आहेत. गुजरात, मध्यप्रदेश व महाराष्ट्रातील मोठे वनक्षेत्र सरदार सरोवराच्या पाण्याखाली जाणार आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाची अवनती होणार आहे, ते टाळण्यासाठीच आंदोलन चालू आहेत. टेहरि बांध विरोधी संघर्ष (उत्तराखंड) समितीची स्थापना १९७८ मध्ये व्ही. डी. सकलानी यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. आणि या धरणाचे बांधकाम भूकंप प्रवण क्षेत्रात होत असल्याने या समितीने विरोध केलेला आहे.

वरील उदाहरणावरून आपल्याला असे दिसून येते की, भारतातील शाश्वत विकासासाठी अनेक स्तरावरून प्रयत्न केले गेलेत. परंतु त्यासाठी राजकीय व प्रशासकीय इच्छाशक्तीची जाणीव जागृतीची व सामुदायिक निर्मितीची गरज होती. सर्व समाज घटकांनी उद्योग-व्यवसायकानी हा विचार करण्याची गरज आहे. आजच्या नैसर्गिक संरक्षणावर उद्याच्या पिढीचे भवितव्य अवलंबून आहे. म्हणून निसर्ग संवर्धनाच्या पुरेसा प्रचार आणि प्रसार करण्याची आज गरज आहे.

मानवांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून रासायनिक खते औषधांचा अती उपयोग करून कृषी योग्य जमिनीची प्रत प्रतिवर्षी कमी होत आहे. पाण्याचा अतिवापर करून जमीन खरपट होत आहेत. मोठ्या शहराजवळील कृषी योग्य जमिनीचा उपयोग सिमेंटच्या जंगलाकरिता होत आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात शेती महत्त्वाचा घटक आहे. काही भागात अनेक घटकांवर प्रदूषण वाढत आहेत म्हणून आर्थिक विकास आणि पर्यावरण यांचा समन्वय साधून शाश्वत विकास करणे गरजेचे आहे. कारण सर्वसमावेशक विकास हवा असेल तर त्या शेतीचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करावेच लागतील.

शाश्वत विकासाचा पुढील आव्हाने :

आजच्या काळात सर्व देशांच्या व सर्व मानवजातीचा सर्वांगीण विकास होणे आवश्यक असल्यामुळे वरील काही संस्था व संघटना शाश्वत विकास या पर्यावरण संरक्षणासाठी कार्य करीत आहेत. तथापी हे प्रयत्न पुरेसे नाहीत शाश्वत विकासाचा विचार पुढे नेण्यामध्ये काही अडचणी व आव्हाने अवरोध म्हणून उभी राहलेली दिसून येते. ती पुढील प्रमाणे आपल्याला दिसून येतात.

वाढती लोकसंख्या व दारिद्र्य निर्मुलनाचे आव्हान, जलप्रदूषण दूषित पाण्यामुळे दरवर्षी जवळपास पाच ५ वर्षाखालील १५ लक्ष मुले मरतात तर २० कोटी माणसांच्या कामाचे तास वाया जातात. मुंबई, सारख्या महानगरत पुरजन्य

परिस्थिती निर्माण होते. दूषित पाण्याचा परिणाम गरीब लोकांना होतं कारण श्रीमंत लोक शुद्ध पाण्याची साधने वापरतात. ते शुद्ध पाणी पिऊ शकतात. त्यामुळे पाण्याच्या शुद्धीकरणाची फार मोठे आव्हान आहे. वनक्षेत्राचे दरडोई प्रमाण ०.०८ हेक्टर एवढे कमी झालेले आहे. त्यामुळे पावसाचा अनियमितपणा वाढला आहे. वृक्ष तुमची लागवडीचे वास्तव अंमलबजावणीचे काम आहे. खाजगी संपत्तीच्या फायद्यांसाठी उद्योगपती कुत्रीम इच्छेला उत्तेजन देऊन त्यांच्या पूर्तते साठी पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करताना दिसतात.[४] कुत्रीम इच्छाशक्तीतील पायबंध घालणे हे फार मोठे आव्हान आहे. कुत्रीम साधनाचा वापर वाढल्यामुळे त्यांना योग्य विल्हेवाट लागत नसल्यामुळे प्रदूषण वाढत आहे. त्यावर प्रतिबंध घालण्याचे फार मोठे आव्हान उभे आहेत.

आधुनिक काळात तंत्रविज्ञानाचा प्रगतीमुळे विकास कार्याला गती प्राप्त झाली असली तरी उत्पन्नाचा हिशोब करतांना पर्यावरणाचा अवनतीचा खर्च वजा करण्याचा विचार त्यामध्ये अंतर्भूत नाही.[५] उपयोगाचा दर नैसर्गिक पुनरुत्पत्तीचा दरांपेक्षा अधिक होत आहे. त्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अवनतीला सुरवात होत आहे. त्यातून पर्यावरणाचे संरक्षण धोक्यात येते. त्याचा दुष्परिणाम वर्तमान पिढीवर होत नसून भविष्यातील अनेक पिढ्यांवर होताना दिसतात. म्हणून नैसर्गिक साधन संपत्ती टिकवायची असेल तर आर्थिक व्यवहाराचा बरोबरच पर्यावरण रक्षणाची काळजी घेणे खूप गरजेचे आहे. आणि त्यासाठी शाश्वत विकासाची संकल्पना विकसित होणे खूप गरजेचे असल्याचेही दिसून येत.[६]

शाश्वत विकासाची तत्त्वे अंगिकारणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे. भारताची परंपरा कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशाप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारून लागली आहे.[७] त्यातून होणारा संसाधनांचा ऱ्हास आणि देशातील नैसर्गिक परीसंथाचा ऱ्हास कारणीभूत ठरू शकतो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करून आर्थिक विकास साधण्यासाठी अशाश्वत विकासा कडून शाश्वत आणि धारणक्षम विकास साध्य करणे खूप गरजेचे आहे.

भारतामध्ये शाश्वत विकासाच्या संदर्भात अनेक दृष्टीकोनातून प्रयत्न केले जातात परंतु सामुदायिक भूमिकेतून प्रयत्न अपुरे पडताना दिसतात. त्यासाठी मानवी दृष्टिकोन, कल्याणकारी विचार, कौशल्य आणि प्रशिक्षण या मध्ये परिवर्तन अपेक्षित आहेत आणि यासाठी पर्यावरण शिक्षण हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनायला पाहिजेत. राजकीय इच्छाशक्ती, लवचिक, गतिशील धोरणे आणि उच्च तंत्रज्ञानाच्या आधारे शाश्वत विकास ओ पर्यावरणाच्या संरक्षणाचे ध्येय गाठता येईल. त्याचबरोबर पुढील काही उपाययोजना च्या माध्यमातून शाश्वत विकास आणि पर्यावरणाचा संरक्षणाचे उद्दिष्ट गाठू शकते.

- ❒ लोकसंख्येवरील नियंत्रण संबंधित कायद्यांची कडक अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.
- ❒ पर्यावरणाचे प्रदूषण रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे अत्यावश्यक दिसते.
- ❒ वृक्षलागवड प्रत्येक व्यक्तीला अनिवार्य करावी.
- ❒ स्वयंचलित वाहनांची देखभाल करावी. वाहनावर प्रदूषण कर आकारावा.
- ❒ वाढत्या नागरीकरणामुळे व बदलत्या जीवनशैलीमुळे कचर्याचे प्रमाण वाढत आहे. म्हणून कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावावी.
- ❒ भावीपिढ्यांच्या कल्याणाचा विचार करून नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा काटकसरीने वापर करावा.
- ❒ विकासाच्या योजना, धोरणात्मक निर्णायबाबत न्याय तत्त्वावर मांडणी करावी.
- ❒ निसर्गापासून मानव समुदाय दूर गेला आहे त्याला निसर्गाकडे आकर्षित करणे निकडीचे आहे.
- ❒ धोरण निर्मितीत महिला व तरुणांचा सहभाग वाढला पाहिजे.
- ❒ शाश्वत विकास आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी सामुदायिक भूमिकेतून कार्य केले पाहिजे.

संदर्भ :

१. देशपांडे, श्री. आणि विनायक. (२००४), भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, पृ. क्रं. ४७५.

२. सवदी, अ. (२००७), आपले पर्यावरण, नीराली प्रकाशन, पुणे, पृ. क्रं. १३१.

३. झामरे, जी. एन. (२००४) भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरण, पिंपळपुरे पब्लिशर्स, नागपुर, पृ. क्रं. ४१०.

४. जोशी, मो. वा. (१९९६), पर्यावरण विरुद्ध प्रदूषण, प्रबोधन प्रकाशन इचलकरंजी, पृ. क्रं. २५.

५. पवार, कि. आणि इतर. (२००५) पर्यावरण विज्ञान, प्रगती बुक्स प्रा. ली. पृ. क्रं. ३९.

६. शेलकर, अ. (२००४), पर्यावरण संरक्षण कायदा, नाशिक लाँ हाउस औरंगाबाद पृ. क्रं. १२४.

७. सवदी, को. (२०००), प्राकृतिक प्रयोगिक भूगोल, निराळी प्रकाशन पुणे पृ. क्रं. १८.

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा

डॉ. अशोक भक्ते
नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड,
ता.नरखेड,जि.नागपूर.
मो.नं. ९२२६८५६७८८
ई मेल : ashokbhakte00@gmail.com

प्रस्तावना :

१९८० ते १९९० च्या दरम्यान भारत सासणेंनी साहित्यलेखनास सुरुवात केली. दरम्यानच्या काळात मराठी साहित्याने निरनिराळी वळणे घेतली. या काळात वाङमयाच्या विविध प्रवृत्ती आणि प्रवाहांचा परिणाम भारत सासणेंवर झाला. अशा कालखंडात सासणेंनी कथा आणि दीर्घकथेचे प्रचंड स्वरुपात लेखन केले. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील –हासमान समाजजीवन हा भारत सासणेंमधील लेखकाला आतुन अस्वस्थ करणारा एक ठळक विषय आहे. या समकालीन पतनशील जनवास्तवाने सासणेंच्या एकुणच कथा वाङमयाला व्यापून टाकले आहे. मराठी साहित्यातील कथा प्रवाहाला प्रतिष्ठा मिळवून देणारे लेखन या काळात अनेक लेखकांच्या माध्यमातून झाले. अनेक लेखक संप्रदाययुक्त होते. परंतु भारत सासणेंची प्रतिभा एकाच जाणिवेतून, संप्रदायातून फुललेली दिसत नाही.व्यामिश्र अशा जाणिवेतून त्यांनी कथा लेखन केलेले दिसते. कारण भारत सासणेंच्या कथा साहित्याचा आढावा घेत असतांना सासणेंचे लेखन प्रत्यक्ष जीवनानुभवातून झालेले दिसते. साहित्यातून कलात्मक अविष्कार मांडला म्हणून त्यांचे कथा लेखन व्यामिश्र व बहूपेढी वाटते. भारत सासणे हे मराठी कथा साहित्यक्षेत्रातील एक महत्वाचे व्यक्तिमत्व मराठी साहित्य क्षेत्रात त्यांच्या कथासाहित्य लेखनाने अमीट अशी छाप पाडली. भारत सासणेंनी ग्रामीण, नागरी अशा विविध संवेदनानुभवाचे सतत कथा लेखन कार्य केले. त्यांनी पाच लघुकथासंग्रह व आठ दीर्घकथासंग्रह लिहीली आहे. मराठी साहित्यात ङ्कथाफ्र्या वाङमय प्रकाराला महत्वाचे स्थान आहे. मराठी साहित्याचे दालन विविध साहित्यप्रकारांनी समृध्द झालेले दिसते. त्यामध्ये कथासाहित्य विशेष आकर्षित करुन जाते. भारत सासणे यांनी देखील साधारणतः १९७९ पासून कथालेखनास सुरुवात केली.

सारांश :

१९७५–८० च्या कालावधीत भारत सासणे यांनी कथालेखनाला सुरुवात केली. लघुकथा व दीर्घकथा हे कथेचे दोन्ही प्रकार अगदी जोरकसपणे हाताळले. त्यांच्या वैशिष्टपूर्ण कथालेखनाच्या शैलीमुळे मराठी कथालेखनात त्यांचे अन्यन्य साधारण स्थान आहे. भारत सासणेंनी 'जॉन आणि अंजिरी पक्षी', 'लाल फुलांचे झाड', 'आयुष्याची छोटी गोष्ट', 'शुभवर्तमान', 'बंद दरवाजा', ही पाच लघुकथा संग्रह तर 'चिरदाह', 'अनर्थ', 'कॅप/बाबीचं दुःख', 'रात्र', 'क्षितीजावरची रात्र', 'अस्वस्थ', 'विस्तीर्ण रात्र', 'अदृष्ट', 'त्वचा' ही आठ दीर्घकथा संग्रह लिहली. भारत सासणे यांचे कथा लेखन विविधांगी विषयांनी परिपूर्ण आहे. त्यांच्या कथेतील विविधता भिन्न संस्कृतीचे वास्तववादी रुप स्विकारते. त्यांची कथा दाहक वास्तव मांडते. सासणेंनी आपल्या कथेतून सर्वसामान्य माणसांचे खरे चित्र रेखाटले आहे. सासणे आपल्या कथासाहित्यात सर्वसामान्याची करुना, वेदना, व्यथा, दुःख मांडते. त्याचसोबत स्त्रीयांचे दुःख, व्यथा, वेदना मांडते. एवढेच नव्हे तर महानगरीय संवेदना, ग्रामीण नागरी संवेदना आपल्या कथासाहित्यातून रोखठोकपणे चित्रित करतात. सासणे माणसांच्या व्यथा, वेदना, दुःख याकडे अगदी सकारात्मकतेने पाहतात. विविध समाजातील, संस्कृतीतील अंध, अपंग, भिकारी, कुरुप तरुण, लहान मुले, भुकेने तडफणारे बकाल माणसे, दुष्काळात सापडलेले शेतकरी, शेतमजूर, एकाकी पडलेले वृध्द, महारोगी, आजारी, लग्न न होऊ शकणारे तरुण–तरुणी यांचे वास्तव चित्र रेखाटते. ग्रामीण–नागरी भागातील राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, औद्योगिक क्षेत्रातील अपप्रवृत्ती व भ्रवटप्रवृत्ती भारत सासणे कथेच्या माध्यमातून मांडतात. सासणे यांच्या कथेत वातवरण व निसर्ग जीवंत स्वरुपात दिसतात. पाऊस, रात्र, नदी, गुढता, कावळे, वड, पिंपळ, वाडे, कबुतरे इत्यादी घटक कथेला जीवंत बनवितात. या वैशिष्ट्यपूर्ण कथालेखनाच्या शैलीमुळे समकालीन कथाकारापेक्षा त्यांच्या कथा वेगळया असल्यामुळे मराठी साहित्यसृष्टीत भारत सासणे यांचे महत्वपूर्ण व अन्यन्य साधरण स्थान आहे.

भारत सासणे यांच्या दीर्घकथा साहित्यातील समूहनिष्ठा :

१९६० ते १९८० चा कालखंड मराठी साहित्यात आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने मानला जातो. या काळात मराठी

साहित्यात दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी असे प्रवाह उदयास आले. शिक्षणाचा विस्तार झाला. वंचिताचे होणारे शोषण हे या प्रवाहनिर्मिती मागील कारण होते. परिणामी समाजाच्या प्रत्येक स्तरातून बहुजन समाजातून, तळागळातून, खेडयापाडयांतून समोर आलेल्या नवशिक्षितवर्गातील नव्या दमाच्या अनेक कथाकारांनी समाजातील वेगवेगळे प्रश्न, समस्या, दुःख, दैन्य, दारिद्रय, शोषण, अत्याचार कथासाहित्यातून मांडले. या काळातील कथाकारांनी मराठी कथेची कथा रुंदावली. मानवजातीतील विविधांगी दर्शन या काळातील कथाकारांनी घडविले. याच स्वरुपाचे दर्शन भारत सासणेंनी आपल्या लघु व दीर्घकथेतून मांडले. मराठी कथा साहित्यात भारत सासणे यांचे दीर्घकथेतील योगदान महत्वाचे आहे. १९७० नंतरच्या पिढीतील भारत सासणे महत्वाचे दीर्घकथाकार म्हणून मराठी साहित्यविश्वात परिचित आहे. जवळपास चाळीस वर्षापासून सासणे कथालेखन करीत आहे. त्यांच्या काळात त्यांच्या समकालीन कथाकार विद्याधर पुंडलिक, राजेंद्र बनहट्टी, जी.ए.कुलकर्णी, आषा बगे, शरदचंद्र चिरमुळे, श्री.दा.पानवलकर या दीर्घकथाकारांनी दीर्घकथेचे दालन समृध्द केले. त्याच ताकदीने आणि पूर्ण निष्ठेने भारत सासणेंनी देखील याच काळात दीर्घकथा समर्थ केली. भारत सासणेंच्या कथेचा आशय, मांडणी, कथा निवेदनाची शैली, वातावरण निर्मिती, गुढता त्याचप्रमाणे प्रायोगिक कथानकामुळे त्यांची कथा विशेष छाप टाकून उभी राहिली. सासणेंच्या दीर्घकथेमधील पात्र वाचकाला जीवंत वाटतात व संवाद साधतात, त्यामुळे वाचक कथानकात रममान होतात, जणूकाही आपणच कथेतील पात्र आहोत असा भास वाचकास निर्माण होतो. अषा वैविध्यपूर्ण वैशिष्टयामुळे भारत सासणेंच्या दीर्घकथा विलक्षण वाटतात. जयवंत दळवी भारत सासणेंचा पहिलाच कथासंग्रह वाचला असतांना ते भारावून जातात, ते म्हणतात की, ''हा संग्रह एकत्रितपणे वाचला, तेव्हा मी खरोखरच झपाटल्यासारखा झालो. त्यानंतर जेव्हा जेव्हा मासिकांचे आणि दिवाळी अंकांचे संपादक मला भेटले, तेव्हा तेव्हा मी त्याच्याशी भारत सासणेंची आवर्जून शिफारस केली. कारण सासणेंचा पहिलाच कथासंग्रह वाचल्यानंतर मला एक वेगळाच वास आला. या लेखकाकडे सांगण्यासारखे काही आहे हा लेखक सातत्याने लिहिणार आहे आणि हा उद्या मोठा लेखक होणार आहे, असा मी मनाशी त्याचवेळी अंदाज बांधला''[१] खरोखरच, जयवंत दळवीचे सासणे संदर्भातील भविष्य खरे व योग्य ठरले. त्याचवेळी पहिल्याच कथासंग्रहाला महाराष्ट्र राज्य उत्कृष्ट वाङमय निर्मितीचा नामांकीत पुरस्कार मिळाला. कालांतराने त्यांच्या जोरकस कथासाहित्य निर्मितीद्वारे ते आज अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष झाले. भारत सासणे कथालेखन करतांना कोणत्याही साहित्य संप्रदायात अडकले नाही. त्यांनी आपल्या कथेमधून शोषित, वंचित, ग्रामीण, शहरी, शिक्षित अशिक्षित अशा सर्वच प्रकारच्या स्तरातील माणसांचा शोध घेतला. त्यांनी आपल्या कथेच्या माध्यमातून शोषित, वंचित व सामान्य माणसांचे सुख, दुःख, व्यथा, वेदना मांडल्या. या बाबतीत भारत सासणे म्हणतात, ''नातेसंबंध हा माझ्या कथांचा चींतन विषय राहिला आहे. माणसांच्या भोवती जटील अशी अयोग्यजन्य नसलेली, जन्माधिष्टीत नसलेली काहीशी अगम्य पण अटळ अशी अनेक नात्यांची जाळी गुंफलेली आढळते. माणूस त्यात अडकत जातो. इच्छा असो किंवा नसो, विविध प्रयोगशीलतेतून आणि तंत्रशैलीच्या विविध प्रकटीकरणातून अंतिमतः मी माणसांचा शोध घेत आलेलो आहे. माणूस आदिम अटळपणे जीवनाच्या प्रवाहात ताठ उभा राहतो आणि भोवतालच्या परिस्थितीतून जगण्याचे विविध मार्ग शोधतो, ही विलक्षण रहस्यमयता लक्षात येते, माणसांचा जीवनविषयक झगडा मांडावा लागतो. माणसे कधी गुमनामीच्या अंधेऱ्यामध्ये जगताना दिसतात तर कधी स्वतःच्या मनकोषामध्ये गुंततांना दिसतात.''[२] अशाप्रकारे सासणे आपल्या कथांमधून ख-या माणसांचा शोध घेतात. विविध नात्यातील विश्वास, गैरसमज, व्देष, इर्षा , मत्सर, फसवणूक, गुंतागुंत यांच अस्वस्थ करणारे चित्र भारत सासणे उभं करतात.

भारत सासणे यांच्या दीर्घकथेत समाजवास्तवाचे चित्रण, मानवी नातेसंबंधाचे चित्रण, स्त्रीपुरुष संबंधाचे चित्रण, प्रेमविषयक जाणिवेचे चित्रण, मानवी मनाचे आंतरिक वास्तव, स्त्रीयांच्या वेदनेचे चित्रण, विवाह संदर्भातील प्रश्नाचे चित्रण, वृध्दांच्या समस्यांचे चित्रण, अपत्यहीनतेचे दुःखाचे चित्रण, मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण भारत सासणे आपल्या दीर्घकथेतून साकारतात. म्हणून सासणेंची प्रतिभा एकाच जाणिवेतून, संप्रदायातून फुललेली दिसत नाही.व्यामिश्र अशा जाणिवेतून त्यांनी लेखन केलेले दिसते. कारण भारत सासणेंच्या दीर्घकथेचा आढावा घेताना, सासणे यांचे लेखन प्रत्यक्ष जीवनानुभवनातून झालेले दिसते. त्यांनी कथा साहित्यातून कलात्मक अविष्कार मांडला म्हणून त्यांचे लेखन व्यामिश्र व बहूपेडी वाटते. भारत सासणे यांची समग्र दीर्घकथा सामाजिक भान असलेली आहे. त्यांनी दीर्घकथेतून तळागळातील सर्व घटकांना स्पर्श करुन त्यांच्या व्यथा, वेदना, दुःख आणि कारुण्य मांडले आहे. अर्थात त्यांची दीर्घकथा सामाजिक बांधीलकीच्या बुडापर्यंत पोहचलेली आहे. अर्थात 'कॅम्प' हया दीर्घकथेमधून अनुवांशिक आजाराने ग्रस्त असलेली मेरी आणि श्याम यांच निरागस प्रेम प्रकट झालं आहे. जीवापाड प्रेम असणाऱ्या मेरीचं अनुवांशिक आजाराने निधन होणार हया भावनेनं श्याम खचून न जाता अनेक अडथळयांना सामोरे जावून मेरीचं अंतिम स्वप्न पूर्ण करण्याचा

 ISSN No. 2394-5990

प्रयत्न करते. 'बाबीचं दुःख' या दीर्घकथेत सासणे यांनी विशिष्ट सामाजिक स्तरात जगणाऱ्या बाबी नावाच्या स्त्रीचे चित्रण सासणे हयांनी शब्दांकित केले आहे. बाबीच्या वेदना, दुःख, व्यथा व तिची आंतरिक तगमग व्यक्त केली आहे. 'पर दुःख शीतल' या दीर्घकथेत उपेक्षितांच्या अनेक बंद पाकळया यशस्वी झाली आहे.'डफ' ही दीर्घकथा अलिफ आणि त्याला डफ शिकवणाऱ्या रहिमचाचा यांची कथा आहे. अलीफ निराधार मुलगा त्याचबरोबर या कथेत महारोगी आला आहे. त्याचं नाव अंबादास या कथेत अलीफच्या जीवनाचे कंगोरे रेखाटले आहे. 'ग्रहण' या दीर्घकथेत उच्च शिक्षण घेऊन शहरामध्ये नोकरी करणा–या तरुणीची आहे. ग्रामीण भागातील माणसांना मुलीच्या लग्नाविषयी वाटणारी अनामिक भिती परंपरेला चिकटून असणारी मानसिकता कथेतून व्यक्त झाली आहे. 'अस्वस्थ, विस्तीर्ण रात्र' ही दीर्घकथा मनाला हेलावून सोडते. या कथेमध्ये माणसाची स्वार्थीवृत्ती दाखविली आहे. पैशासाठी मीपणा गहाण टाकणारे माणसं दिसतात. स्वतःबरोबरच आपल्या पोटच्या गोळयाला लिलाव करतात. 'दोघी' ह्या दीर्घकथेमधून जया आणि तारा या माय लेकीचं एकाकी जगणं ह्दयीस्पर्शी आहे. पतीपासून विभक्त होऊन जया आपल्या लेकीचा स्वतंत्रपणे सांभाळ करते. प्रेमात सर्वस्व गमावलेल्या लेकीच्या पाठीमागे खंबीरपणे उभी राहणारी माय सासणे सशक्तपणे चित्रीत करतात. 'पाप आणि वटवाघूळ' या दीर्घकथेत सासणे यांनी माणसांच्या मनाची अगतिकता रेखाटली. या कथेत माणसांची वटवाघूळी आणि पापवृत्ती दाखवण्यात आली. 'चिरदाह' ही कथा खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रश्न हाताळणारी आहे. सासणे हयांच्या दीर्घकथासंग्रहातील मैलाचा दगड ठरणारी ही कथा, सामाजिक चळवळीत जीवन जगणाऱ्या भैय्याची आहे. भैय्या घटस्फोटित स्त्री सोबत लग्न करुन सामाजिक आदर्श निर्माण करतात. भैय्याची पत्नी घटस्फोटित स्त्री श्यामा म्हणते, ''तुम्हा पुरुषांचा दृष्टीकोन बदलणार तरी कधी, बापू ? सीतेचे अग्निदिव्य किती दिवस वंध मानणार आहात, ते निंद्य नाही का ? ...'' (चिरदाह, पृ..१३०) 'रात्र क्षितिजावरची रात्र' ही दीर्घकथा सुधारलेल्यांचचं आणि उपेक्षित, निराधार माणसांच विश्व उभं करते. कथेत प्रभाकर हा सुखवस्तू माणूस आहे. तो एका एजन्सीचा मालक आहे. प्रभाकरला जेव्हा फुटपाथवरील लोकांचे जगणे कळते तेव्हा तो वास्तव पाहून त्यात मिसळतो. 'लग्न' या दीर्घकथेत सासणे लग्नाबद्दल आणि त्यातील भ्रष्ट प्रथेबद्दल भाष्य करतात. लग्न एक संस्कार असून त्याचे पावित्र जतन करणे मानवी धर्म समजला जातो. आजच्या समाजात सत्ता संपत्तीच्या लोभापायी लग्नाच्या मुलींची कशी खरेदी विक्री करुन बोली लावली जाते हे सासणे 'लग्न' हया या दीर्घकथेमधून सांगतात. या कथेची नायिका अनुराधा आहे. अनुराधा हुंडा या वाईट प्रथेचा विरोध करते. हुंडा मागणारा पती नको, म्हणून स्थळ नाकारते व हुंडा मागणाऱ्या मुलाला प्रश्न विचारते, ''पण तुम्ही शेत कशाला मागता? आमची परिस्थिती चांगली नाही, पैसे मागणे चांगलं नाही. हा काय सौदा आहे का?''[३] सासणे 'लग्न' या कथेतून हुंडा प्रथेवर प्रहार करतात. 'अंतक आणि माझ्या दुःखाचा अंत' या दीर्घकथेत सासणे नीती अनीतीवर, हरवत चाललेल्या माणूसकीबद्दल, माणसाच्या स्वार्थीवृत्तीबद्दल प्रहार करतात. 'ग्रहण' कथा एका नोकरी करणाऱ्या लग्न न झालेल्या क्षमा नावाच्या शिकलेल्या तरुणीची कथा आहे. ही कथा अनेक नात्यावर प्रकाश टाकते. ग्रामीण रितिरिवाज, परंपरा, विधी कथेत आल्या आहेत. ग्रामीण भागातील माणसांना मुलीच्या लग्नाविषयी असणारी अनामिक भिती त्यातून जनरीतीला पकडून असलेली मानसिकता आली आहे. कथेत क्षमा, तिचा भाऊ, तिच्या गावचा गोतावळा या नात्याचा मागोवा घेते. 'अनर्थ' या कथेत सासणे अपत्यहीनतेचे दुःख मांडते. या कथेत मोहिनी या नायिकेला अपत्य नसल्याने दुःख असते. मोहिनीचा नवरा मोहिनीला कधीच दुखवत नाही वण मोहिनीच्या सासऱ्याला नातू हवा असतो. तो मोहिनीला दुखावतो व त्यापेक्षा समाज दुखावतो.

सासणेच्या दीर्घकथेमधून समाजवास्तवाच्या चित्रणासोबत एका प्रेमाची दास्तान, ग्रहण, चिरतरुण, दुःखाचे बुरुज, दोघी, लग्न, दुःख, अनर्थ या कथांमधून मानवी नातेसंबंधाचे चित्रण आले आहे. त्याचसोबत कशी काळनागिणी,डफ या कथांमधून बालमनाचे चित्रण आले. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथेत प्रेम प्रकट करणाऱ्या अनेक कथा आल्या त्यामध्ये एका प्रेमाची दास्तान, कॅंप, बाबीचं दुःख, दोघी या कथांमधून प्रेमविषयक जाणीवेचे चित्रण आले आहे. सासणेंनी वृध्दांच्या समस्येचे चित्रण अनर्थ, चिरतरुण दुःखाचे बुरुज या दीर्घकथेमधून केले आहे. स्त्रीयांच्या वेदनेचे चित्रण एका प्रेमाची दास्तान, बाबीचं दुःख, दोघी, लग्न, अनर्थ या दीर्घकथेमधून केले आहे. विवाहसंदर्भातील प्रष्नांचे चित्रण लग्न, ग्रहण, चिरदाह या कथांमधून आले. अपत्यहीनतेचे दुःख अनर्थ या कथेत आले. गुढता व रहस्यमतेचे चित्रण पर दुःख शीतल, चिरतरुन दुःखाचे बुरुज, क्षितीजावरील रात्र या कथांमधून आले आहे. मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण पाप आणि वटवाघूळ, बाबीचं दुःख, कॅंप, दोघी, रात्र क्षितिजावरील रात्र, अनर्थ, एका प्रेमाची दास्तान, रंगराजाचा अजगर, उंट, अस्वस्थ विस्तीर्ण रात्र, आंतक आणि माझ्या दुःखाचा अंत, उपसंहार आयुष्य, दो दिसांची वस्ती या कथांमधून भारत सासणेंनी मध्यमवर्गीय माणसांचे चालते बोलते जीवन मांडले आहे.

भारत सासणे यांनी आठ दीर्घकथासंग्रह लिहले आहेत. कथानक, पात्रे वातावरण निर्मिती, निवेदनपध्दती, भाषाशैली हे कथानिर्मिती करणारे महत्वाचे घटक त्यांच्या दीर्घकथेत आहे. कथाकार निवेदकाची भूमिका घेऊन या सर्व घटकांची व्यवस्थित गुंफण करुन कथासाहित्याला त्यांनी योग्य न्याय दिला. भारत सासणेंच्या कथेतील कथानक वाचकांचे मन वेधून घेणारे आहे. सासणेंनी समाजजीवनातील अनुभव घेऊन, तुमच्या आमच्या सर्वसामान्यांच्या जीवनावर आधारित परिचित असे कथानक त्यांनी आपल्या कथासाहित्यात घेतले आहे. कथानकांमधून सासणे जीवनानुभवाच्या माध्यमातून समाजजीवनातील वास्तव प्रकट करतात. सासणे कथानकाद्वारे माणसाचे माणूसपण शोधण्यात यशस्वी झाले आहेत. कथानकांमध्ये घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रे, वातावरण निर्मिती या सर्व घटकांची व्यवस्थित गुंफन करुन प्रारंभ, मध्य, शेवट व्यवस्थित साधून कथानकाला सासणेनी सशक्त बनविले. सासणे यांच्या कथासाहित्याच्या संदर्भात प्रदीप कार्णिक आणि चंद्रकांत भोंजाळ म्हणतात, ''भारत सासणे यांच्या साहित्यातील पात्राकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, विविध संस्कृतीतले, घटकांतील परंपरातील पात्रे इथे वावरतात भिकारी, आंधळे, लहान मुले, कुरुप तरुण, महारोगी, गुंड रस्त्यावर वस्ती करुन राहणारे लोक, लग्न होऊन न शिकलेल्या स्त्रीया, आजारी स्त्री, मरणाची वाट बघणारे म्हातारे, मुले परदेशी असल्याने एकाकी झालेले वृध्द दांपत्य,भविष्याच्या ओढीने पळणारी कर्म दरिद्री माणसे अशी कितीतरी पात्रे सासणे यांच्या दीर्घकथांमधून येतात''[४] तात्पर्य त्यांच्या कथेतील पुरुष, स्त्रीया हे व्यक्तिचित्र विविध स्तरातील असून त्यांचे मानसविश्व भिन्न भिन्न स्वरुपाचे आहे. पात्रांना सजीव करणं हा सासणे यांच्या प्रतिभेचा एक विशेष होय. प्रसंग आणि संवाद यामधून ही पात्रे जीवंत होतात. वाचकाला हे सर्व प्रसंगी आपल्या कथासाहित्यातील व्यक्तिचित्रणे वाचकांचे मन अस्वस्थ व प्रसन्न करुन परिवर्तन दर्शविणाऱ्या आहेत.

कथेमधील वातावरणनिर्मिती या घटकांमध्ये कथाकार ज्या भौगोलिक सामाजिक वातावरणात राहतो त्याचे प्रतिबिंब कथेच्या वातावरण निर्मितीत पडत असते. भारत सासणे पुणे या भौगोलिक सामाजिक वातावरणात राहून याचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथेत उमटून तेथील समाजस्थिती, जातीधर्म, आचारविचार, सभ्यता, संस्कृती, धार्मिकता, राजकारण, समाजकारण या सर्व बाबी एकजीव होऊन त्यांची कथा प्रगल्भ, प्रबोधनात्मक वैचारिक बनलेली दिसते.सासणे यांनी आपले कथासाहित्य यशस्वी करण्यासाठी प्रयोगशील अशा रचनातंत्राचा वापर केला आहे. त्यांच्या कथासाहित्याची भाषा आणि शैली प्रयोगशील आहे. विशेषतः कथेला कार्यसिध्द करण्यासाठी त्यांनी सामान्य माणसाची साधी सरळ लोकभाषा वापरुन काळानुसार, पात्राच्या परिस्थितीनुसार देहबोलीचा वापर केला. म्हणून त्यांच्या कथेची भाषा पात्राच्या मनातील भाव व्यक्त करणारी, विविध पैलूच दर्शन घडविणारी आणि वाचकाला समरस करुन खिळवून ठेवणारी भाशा आहे. भारत सासणे यांच्या दीर्घकथेविषयी बोलतांना, प्रिया जामकर म्हणतात, ''सासणे यांच्या कथांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ही कथा वाचकाला डोळयासमोर दृष्यरुपात साकार होते. पात्राची हालचाल कथेमध्ये येणारे संगीताचे उल्लेख, अगणित प्रकाशाचे उल्लेख, नाटयखंडाचा वापर इत्यादी विविध घटकांमुळे कथेला नाटयमयता लाभलेली दिसते. हे नाटय आशयात आहे हे खरेचं; परंतु ते रचनेत अधिक आहे. कथानक व नाटय संवाद यांचे मिश्रण असाही एक प्रयोग सासणेंच्या कथेत केला दिसतो. मनुष्य एकाच वेळेला विविध पातळयांवरील, तसेच मानसिक पातळयावरील संवाद वेगवेगळे दाखवण्यासाठी कथेमध्ये नाटयखंडाचा वापर केला आहे.''[५] प्रिया जामकरच्या मतानुसार सासणे कथेमध्ये वैविध्यपूर्ण शैलीचा वापर करून कथा रसपूर्ण बनवतात.त्यांच्या कथा साहित्यात प्रतिमा,प्रतिके, म्हणी वाक्यप्रचाराचा वापर करुन कथासाहित्य प्रभावशाली बनवून वाचकाला वाचण्याचा वेध लावतात.

समारोप :

एकूणच भारत सासणे आपल्या संपूर्ण दीर्घकथेमधून सामाजिक समूहनिष्ठा हाताळतांना दिसतात. मानवी मनाचे अंतरंग उलगडून त्यांच्या अंतरमनाचा शोध वेगवेगळया मानवी मनाच्या दर्पनातून घेऊन दाखवणे हे सासणे हयांच्या दीर्घकथांचे वैशिष्ट्य आहे. मराठी कथाविश्वात आपल्या वैविध्यपूर्ण लेखनामुळे स्वतःची नाममुद्रा सासणेंनी उमटविली आहे. सासणेंच्या कथेची भाषा साधी, सोपी, प्रवाहपूर्ण आहे. कथेला सौंदर्यप्राप्त करण्यासाठी प्रतिमा, प्रतिके, म्हणी, वाक्यप्रचार यांचाही वापर सासणे करतात. प्रसंगानुसार संवाद प्रधानता व नाटयात्मतेचाही वापर करतात. कथांच्या कथानकातून सासणे जीवनानुभवांच्या मानवीजीवनातील वास्तव जाणीव प्रकट करतात. कथासाहित्यामधील व्यक्तिचित्रणातून एकूणच सासणेंच्या सर्व कथा बदलत्या जीवनातील जगण्यांचं धगधगत वास्तव सांगणाऱ्या आहेत. सासणे यांच्या कथा समाजातल्या तळगळापर्यंत जाऊन तिथल्या भीषन वास्तवाचा वेध घेतात. एकूणच मानवजात दुःखाच्या भोवऱ्यात कषी गरगरत आहे हे दाखवित मानवाच्या अंतरंगाचा शोध घेताना मानवाची वृत्तीही ते प्रकट करतात.भारत सासणेंच्या कथासाहित्यात जीवनानुभवातील विविधता, बहुआयामित्व, समष्टीनिष्ठा ,मनुष्यकेंद्रित्व या बलस्थानामुळे त्यांच्यामध्ये विविधांगी वाङमयीन व्यक्तिमत्वाचे पैलू जाणवतात.

ISSN No. 2394-5990

निष्कर्ष :

१) साठोत्तरी मराठी दीर्घकथासाहित्याला भारत सासणे प्रतिष्ठा मिळवून देणारे महत्वपूर्ण लेखक आहे.

२) भारत सासणेची प्रतिभा एकाच जाणिवेतून संप्रदायातून फुललेली दिसत नाही. व्यामिश्र अशा जाणिवेतून त्यांनी कथालेखन केलेले दिसते. सासणेचे लेखन प्रत्यक्ष जीवनानुभवातून झालेले दिसते. कथा साहित्यातून कलात्मक आविष्कार मांडला म्हणून त्यांचे कथालेखन व्यामिश्र व बहूपेडी वाटते.

३) भारत सासणेंची कथा भिन्न संस्कृतीचे रुप स्विकारत असून त्यांची कथा सर्वसामान्य माणसांचे दाहक वास्तव मांडते. त्यांची कथा सामान्य माणसांची व्यथा, वेदना, दुःख मांडते.

४) विविध समाजाच्या संस्कृतीतील अंध, अपंग, भिकारी, कुरुप, तरुण लहाण मुले, भुकेने तडफणारी बकाल माणसे, दुष्काळात सापडलेले शेतकरी, एकाकी पडलेले वृध्द, महारोगी, आजारी, लग्न न होऊ शकणारे तरुण तरुणी, विविध क्षेत्रातील अपप्रवृत्ती सासणे कथेच्या माध्यमातून मांडतात.

५) भारत सासणे यांच्या कथेत वातावरण व निसर्ग जीवंत स्वरुपात दिसतात. पाऊस, रात्र, नदी, गुढता, कावळे, वड, पिंपळ, वाडे, कबुतरे इत्यादी घटक कथेला जीवंत करतात.

६) भारत सासणेंच्या कथेचा आशय, मांडणी, कथानिवेदनाची शैली, वातावरणनिर्मिती गुढता प्रायोगिक कथानका इत्यादी वैशिष्ट्यांमुळे त्यांची कथा विशेष आहे.

७) भारत सासणेंच्या कथासाहित्याची भाषा आणि शैली प्रयोगशील आहे. विशेषतः कथेला कार्यसिध्द करण्यासाठी त्यांनी सामान्य माणसाची साधीसरळ लोक भाषा वापरुन काळानुसार, पात्राच्या मनातील भाव व्यक्त करणारी, विविध पैलूचे दर्शन घडविणारी आणि वाचकाला समरस करुन खिळवून ठेवणारी आहे.

संदर्भ :

१) जयवंत दळवी, 'चिरदाह' ; पहिली आवृत्ती जाने, १९८३ प्रस्तावना पृ. ९.

२) भारत सासणे, 'ऐसा दुस्तर संसार', मॅजेस्टिक प्रकाशन; पहिली आवृत्ती २०११, मलपृष्ठावरील मजकुर.

३) भारत सासणे, 'रात्र क्षितीजावरील रात्र', मॅजेस्टिक प्रकाशन; पहिली आवृत्ती २०००, पृ..१२८.

४) कर्णिक प्रदीप, भोंजाळ चंद्रकांत, संपादक; निवडक भारत सासणे, तप्तप्रवाह, लोकवाङमय गृह, मुंबई, प्र.आ.जून २००९ पृ. १९.

५) जामकर प्रिया (संपा), भारत सासणे यांच्या निवडक कथा; पाठराखण, मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई, प्र.आ.ऑगष्ट २००८ प्र. २०.

■■■

स्त्री-पुरुष असमानता - एक लिंगभेद व विविध दृष्टिकोन

डॉ. चंद्रशेखर आर. भेजे
(सहाय्यक प्राध्यापक) समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
आर्टस् कॉलेज, सिहोरा, तह. तुमसर, जि. भंडारा
Mob. No.: - 9372116394
E-mail: - chandrashekharrbheje1973@gmail.com

सारांश :

भारतीय समाजात अगदी प्राचीन काळापासूनच स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कनिष्ठ मानण्याची पद्धत असल्याचे दिसून येते. भारतातील विशेषतः ग्रामीण समाजात लिंगभेद या समस्येने राजकीय, सामाजिक विचारवंताचे लक्ष वेधून घेतलेले आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान विकसित युगात सुद्धा भारतीय समाजात लिंगभेदविषयक समस्येचे उग्ररूप आढळून येते. लिंगभेद हे एखाद्या व्यक्तीचा लिंग किंवा लिंगावर आधारित पूर्वग्रहावरूनच भेदभाव करणे होय. ग्रामिण आदिवासी व निरक्षर कुटुंबात स्त्रियांची सामाजिक स्थिती समाधानकारक नाही. कायद्याने स्त्री-पुरुष जरी समान असले तरी ही समानता प्रत्यक्षात आढळून येत नाही. पितृसत्ताक समाजामध्ये पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेमुळे बालपणापासून स्त्रियांना दुय्यम मानले जाते. प्रामुख्याने महिला आणि मुलींवर लिंगभेदाचा परिणाम होतो. रूढीप्रिय समाज व पुरुष आणि स्त्रियांच्या भूमिकावरून लिंगभेद समाजात पाळत असल्याचे दिसून येते. लिंगभेदांमध्ये एक लिंग दुस-या लिंगापेक्षा श्रेष्ठ मानले जाऊन स्त्रियांना कनिष्ठ मानले जाते व हिच एक प्रकारची लिंगाच्या आधारे झालेली स्त्री-पुरुष असमानता होय. समाजात स्त्री-पुरुषासंबंधीची असमानता नष्ट करता यावी म्हणून जनजागृती करून शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करून पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता बदलणे काळाची गरज आहे.

प्रस्तावना :

स्त्री आणि पुरुष ही समाजाची दोन चाके आहेत. लोकसंख्येच्या नियमानुसार स्त्री आणि पुरुषांच्या संख्येत समानता असेल तर समाजाचे स्वास्थ्य अबाधित राहते. असे असतांना स्त्री-पुरुष भेद पाळला जातो. पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांना अनेक बंधनात जखडून ठेवले. तिला शिक्षणापासून वंचित करण्यात आले. जोडीदार निवडण्याचे तिला असलेले अधिकार डावलण्यात आले. धार्मिक व सामाजिक कार्यात भाग घेण्यास बंदी घालण्यात आली. यातून भारतीय समाजात लिंगविषयक असमानता कशी वाढत गेली. हे आपल्या प्रत्ययास येते. विज्ञान, तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात आपण एवढी मोठी प्रगती करूनही आजचे आपले विचार निम्न दर्जाचे असल्याचे दिसते. खेड्यापासून शहरापर्यंत व्यक्तीच्या मनोवृत्तीत आजही बदल झाला नसल्याचे दिसते. सुशिक्षितांपासून अशिक्षितांपर्यंत सर्वच समाजात गर्भलिंग तपासणी करून गर्भजल परीक्षणात स्त्रीभ्रूण आढळल्यास आजही गर्भपात करणा-यांच्या संख्येत कमी नसल्याचे दिसते. म्हणजे यांतून सुद्धा समाजात लिंगभेद पाळला जाऊन स्त्री-पुरुष असमानतेला खतपाणी दिले जाते. कुटुंबात मुलगा जन्माला येण्याऐवजी मुलगी जन्माला आली तर दुःखाचे वातावरण आढळून येते. बालपणापासून कुटुंबात भेदभाव करण्याची प्रवृत्ती जनमानसात आढळून येते. मुलांना दिल्या जाणा-या खेळण्यांवरून सुद्धा लहानपणापासूनच भेदभाव जोपासला जातो व बालपणापासूनच मुलगा व मुलगी असा विषमतावादी दृष्टिकोन मुलांसमोर ठेवल्याने लिंग भेदभावाला प्रोत्साहन मिळण्यास मदत होते.

कमी आधिक प्रमाणात सर्वच समाजात स्त्री-पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय स्थिती कमी दर्जाचीच आहे. बहुतांशी समाज हे पुरुषप्रधान संस्कृतीचेच आहेत. त्यामुळे पुरुषांनी स्त्रियांना स्वतःच्या बरोबरीचे स्थान कधिच दिलेले नाही. असे एकंदरीत चित्र दिसून येते. भारतीय पुरुषसत्ता म्हणजे जगातील सर्वात आधिक क्रुर आणि हिंसक पुरुषसत्ता आहे. विशेषतः हिंदू धर्मात स्त्रीला गौण मानले गेले आहे व तिचा सामाजिक दर्जा निम्न ठरविला. जन्मनारे स्त्री-पुरुष हे निसर्गदत्त आहेत. आपला लिंग निसर्गदत्त आहे. लिंगभेद मात्र सामाजिकदृष्ट्या सहेतूक ठरवला जातो. स्त्री-पुरुष लिंगभेदाचे भाव सामाजिकदृष्ट्या समाजात रुजविणे ही लिंगभाववाचक विषमता, समाज निर्मित आहे. असे मानले जाते. मुलगा व मुलगी असा भेद करून वागणूक देणे ही प्रवृत्ती म्हणजे लिंगविषमतेची प्रवृत्ती होय. ही प्रवृत्ती समाजनिर्मित होय.

लिंग असमानतेचा अर्थ :

जेव्हा लिंगाच्या आधारावर भेद केला जातो आणि विशेषतः महिलांच्याविरुद्ध असमानता पाळली जाते. तेव्हा त्यास लिंग असमानता असे म्हणतात. समाजाची अशी समजूत आहे की,

ISSN No. 2394-5990

पुरुष हा स्त्रीपेक्षा श्रेष्ठ आहे. या गैरसमजूतीमुळे तो स्त्रीला कनिष्ठ समजतो व तिच्या संदर्भात विविध बाबतीत भेद करतो. तेव्हा त्यास लिंग असमानता असे म्हणतात.

इलियट व मेरील यांनी स्पष्टपणे म्हटले की, व्यक्तीला समूहांतर्गत लिंगाच्या आधारावर जे स्थान दिले जाते. ते स्थान म्हणजेच त्या व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा होय. याचा अर्थ लिंगाच्या आधारावर स्त्री किंवा पुरुषांना एक विषिष्ट सामाजिक दर्जा प्राप्त होतो. लिंगानुसार पुरुषांना श्रेष्ठ स्थान तर स्त्रियांना कनिष्ठ स्थान प्राप्त होते. भारतात स्त्रीपेक्षा पुरुषांना श्रेष्ठ मानून त्यानुसार त्यांच्या भूमिका समाजाने निर्धारीत केल्या आहेत. त्यामुळे समाजात लिंग असमानता पाहावयास मिळते. महिला आणि पुरुष हे समाजातील सदस्य आहेत आणि समाजात त्यांना समानतेच्या दृष्टीकोनातून न पाहता वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून बघीतले जाते. दोघांच्या, सामाजिक भूमिकांचा विचार केला तर पुरुषांची भूमिका श्रेष्ठ मानली जाते. तर महिलांची भूमिका गौण मानली जाते. त्याबरोबरच महिलांनी केलेल्या कामाची स्थिती ही हीन दर्जाची मानली जाते. तर पुरुषांनी केलेल्या कामाची स्थिती श्रेष्ठ गणल्या जाते. पुरुषप्रधान समाजात पुरुषांना समाजजीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात अधिकार असतात. तर स्त्रीया हया मात्र सदैव त्यांच्या हक्कापासून वंचित असतात. हे लिंग विषमताविषयक दृष्टीकोनातून आढळून येते. समाजात आजही स्त्रियांकडे पारंपरिक दृष्टीकोनातून पाहीले जाते. प्राचीन काळापासून पुरुशांनी समाजात स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. समाजातील सामाजिक, राजकीय व इतरही सत्ता पुरुषांनी आपल्या हाती घेवून एकप्रकारे स्त्रियांना डावलून लिंग विषमता निर्माण केल्याचे चित्र आपणास पाहावयास मिळते.

समकालीन मार्क्सवादी स्त्रीवादानुसार, लिंग असमानता, विशेषतः पगारी वर्गात एक कार्यिक व्यवस्था होती. नोकरदार स्त्रियांना त्यांच्या दुय्यम दर्जामुळे पुरुषांच्या तुलनेने कमी वेतन दिले जाई. हा भेद लिंगवादाला प्रोत्साहन देणारा ठरला. शेवटी या संदर्भात असे म्हणता येईल की, नोकरदार स्त्री ही तिच्या पतीच्या दृष्टीने उत्पादन प्रक्रीयेचे एक साधन असून तिची स्थिती ही गुलामांची गुलाम असल्यासारखी होती. मार्क्सवादी, स्त्रीवादी विचारवंतांच्या मते लिंगभेद ही जीवशास्त्रीय प्रक्रीयेतून आकाराला आलेली विभेदीकरणाची घटना नसून वर्ग व्यवस्थेच्या संरचनात्मक भेदाचा तो अपरिहार्य परिणाम होय. फ्रॉईडने आपल्या स्त्रीवादी मनोविश्लेषणात्मक सिद्धांतात लिंगभेदाबाबत म्हटले की, स्त्रिया हया दुय्यम वर्गाच्या किंवा दुय्यम दर्जाच्या मानवी व्यक्ती असतात आणि त्यांचा मुळ मानसिक स्वभाव त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी प्रतिची कामे करण्यास भाग पाडतो, याचा परिणाम पुरुषी वर्चस्वावर होते व यातून स्त्रियांना कनिष्ठ मानून लिंगभेदाला सुरुवात होते.

संशोधनाची उद्दीष्टये :

१) लिंगभेद व स्त्रियांच्या समस्येचे अध्ययन करणे.
२) लिंगभेदाची पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
३) लिंगभेदासंदर्भात समाजातील लोकांची मानसिकता जाणून घेणे.
४) लिंगभेद दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहीतके :

१) पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे समाजात लिंगभेदाला प्रोत्साहन मिळत असल्याचे दिसून येते.
२) लिंगभेदामुळे स्त्रियांना समाजात विविध समस्यांना तोंड दयावे लागते.
३) सर्वच समाजात लिंगभेद पाळला जात असल्याचे दिसून येते.
४) परंपरावादी दृष्टीकोन लिंगभेदास खतपाणी देत असल्याचे दिसून येते.

स्त्री–पुरुष असमानतेतून लिंगभेद दर्शविणारे विविध दृष्टीकोन :

स्त्रियांची कामे, वर्तनपध्दती, जगण्याच्या पद्धती, पुरुषांची कामे, त्यांचे वर्तन, त्यांचा स्वभाव व जीवनपध्दती या दैनदिन व्यवहारावरून लिंगभेद पाळला जात असल्याचे आढळते. प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत पुरुषांनी स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवण्याचा प्रयत्न केला व स्त्रियांना विविध अधिकारांपासून वंचित करण्यात आले. स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार, छळ केले जात आहेत. त्यातून कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्री भ्रूणहत्या, बलात्कार, विनयभंग असे असंख्य प्रश्न समाजासमोर निर्माण झालेले दिसून येतात. विविध प्रकारच्या माध्यमातून स्त्रियांवर होणारा अन्याय लिंगभेदविषयक संबंधीची माहीती प्राप्त घेण्यास मदद करते.

१) सामाजिक दृष्टीकोन :

समाजजीवनाच्या विविध स्तरावर स्त्री–पुरुषांच्या सामाजिक संबंधाचा विचार करता असे दिसून येते की, जात, कुटुंब, संस्कृती, धर्म या सामाजिक जीवनाच्या संपूर्ण स्थितित स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळत नाही. स्त्रीकडे पुरुषाची वस्तू, मालमत्ता व दासी या दृष्टीकोनातून बघीतले जाते. याचाच अर्थ कौटुंबिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक अधिकारापासून स्त्रियांना वेगळे ठेवल्याचे दिसून येत. भारतीय समाजव्यवस्थेत कुटूंबापासून धर्म, प्रसारमाध्यमे, कायदे इत्यादी सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना दुय्यम स्वरूपाचे स्थान दिले जाते, या सर्व बाबीमुळेच स्त्री सामाजिक स्थानात पुरुषांच्या तुलनेत आजही मागे असल्याचे दिसते. वरील सर्व बाबींवरून स्त्रियांचा समाजात असेलेला मान सामाजिक दृष्टीकोनातून आपल्या दृष्टीस येतो.

२) विवाहविषयक दृष्टीकोन :

स्त्रीला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य असतांना आजही बऱ्याच विवाहयोग्य मुली आपल्या मनाप्रमाने जोडीदाराची निवड करण्यास सामाजिक भितीपोटी असक्षम ठरतात ग्रामिण भागात तसेच अशिक्षित कुटूंबात विवाहयोग्य तरुणीना हया अधिकारापासून वंचित करण्यात येते. उच्चशिक्षित व नौकरी करणारी तरुणी असली तरी ती हुंडा देण्यास तयार होते. कायदाने मुलींच्या विवाहाचे वय जरी वाढविले असले तरी अप्रगत, ग्रामीण समाजात समाज, कुटूंब प्रमुख मुलींचे लग्न बालवयातच लावून देत असल्याचे दिसून येते.

याचाच अर्थ विवाहाच्या संदर्भात मुलींना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार नसल्याचे दिसते, विवाहविषयक दृष्टीकोनातून विवाहाच्या संदर्भात समाजात असलेली स्त्री-पुरुष असमानता मोठ्या प्रमाणावर आपणास पहावयास मिळते.

३) कौटूंबिक दृष्टीकोन :

पितृप्रधान कुटुंबात आजही स्त्रियांना गौन स्थान देऊन दुय्यम लेखल्या जाते. कुटूंबात कुटलाही निर्णय घेतांना स्त्रियांच्या विचारांना कोणतेही महत्व दिले जात नाही. लिंगभेदाच्या कौटुंबिक दृष्टिकोनाच्या माध्यमातून स्त्रीभ्रूणहत्येच्या प्रसंगाद्वारे असे दिसून येते की, स्त्री जन्मच जणूकाही समाजातील काही लोकांनी नाकारल्याचे दिसते. बालपणापासून मुलगी ही परक्याचे धन होईल असे समजून तिला पित्याच्या घरी मनासारखे शिक्षण मिळू शकत नाही. शिक्षण, पालनपोषण याबाबतीत मुलांच्या तुलनेत भेदभाव पाळला जातो. पितृसत्ताक कुटुंबव्यवस्थेत मुलीच्या जन्मापेक्षा, मुलाच्या जन्माचे स्वागत होते. समानतेची सुरुवात ज्या कुटुंबव्यवस्थेतून करणे आवश्यक आहे. त्याच पितृप्रधान कुटुंबात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देऊन स्त्री-पुरुष असमानतेचा प्रत्यय कौटुंबिक दृष्टीकोनातून दिसून येतो.

४) लिंगविषयक दृष्टीकोन :

समाजाच्या आस्तित्वासाठी स्त्री-पुरुष ही दोन्ही घटक महत्वपूर्ण आहेत. असे असले तरी समाजाची मानसिकता स्त्री जन्माला आली, तर तिचे स्वागत केले जात नाही. स्त्रीकडे शारीरिक, मानसिक व वैचारीक दृष्टीने कमकूवत यादृष्टीने पाहीले जाते. विदयूत भागवत यांच्या मते ''लिंग हा शरीराचा भाग असून निसर्गदत्त आहे, गोत्र, मुल जन्माला आले की, त्याचे स्त्री आणि पुरुष असे दोन भाग करून स्त्री-पुरुषांचे वर्तन कार्य भूमिका यांत भेदभाव निर्माण करणे म्हणजेच लिंग असमानता होय, पुरुष बलवान तर स्त्री दुर्बल'', पुरुषांपेक्षा स्त्री ही कमी उंचीचीच हवी, स्त्रीयांनी घरातच राहावे व पुरुषांनी केवळ बाहेर इत्यादी संदर्भात केलेला पक्षपात म्हणजे स्त्री-पुरुष असमानता होय. साहाजिकच स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी सामाजिक व जगण्याच्या पातळीवर असेल तर लिंगविषयक दृष्टीकोन तिचा स्त्री म्हणून जगण्याचा अधिकार नाकारतो.

५) सांस्कृतिक दृष्टीकोन :

विविध धर्म व संस्कृतिचा प्रभाव व्यक्तीवर आढळून येतो. धार्मिक, सामाजिक परंपरा यांनी सुद्धा स्त्रीयांचे जीवन प्रभावित झालेले दिसून येते. राहणीमान, वेशभुषा दाग-दागिने, धार्मिक जीवन सांस्कृतिक बाबी यात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिलेले आढळते. लिंगभाव हे 'सामाजिक, सांस्कृतिक रचनेचा' भाग बनलेला आहे. ज्ञान, कला, गीत, संगीत, नृत्य, इत्यादी सांस्कृतिक घटकांच्या निर्मितीत व प्रकटीकरणात पुरूषांचेच वर्चस्व दिसून येते. आज कथा, कादंबरी, सिनेमा, दूरचित्रवाणीवरील मालिका व पारंपारिक मनोरंजनाची साधने अशा प्रत्येक ठिकाणी पुरुषांना केंद्रस्थानी ठेवून कार्यक्रमाची रचना केली जाते. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत पुरुषांचे श्रेष्ठत्व आणि स्त्रियांचे गौणत्व अगदी प्राचीन काळापासूनच वाढत गेले आहे. आजही यामध्ये पाहिजे तितका फरक पडलेला नाही. हे लिंगभेदाच्या सांस्कृतिक दृष्टीकोनातून दिसून येते.

६) आर्थिक दृष्टीकोन :

आर्थिक क्षेत्रातही, श्रमविभाजन, मालमत्ता अधिकार अशा अनेक बाबतीत स्त्री-पुरुष पक्षपात केला जातो. खाजगी क्षेत्रात काम करणा-या पुरुषांना जास्त मजूरी तर स्त्रियांना कमी मजूरी दिली जाते, स्त्रीयांनी पुरूषांच्या बरोबरीने अर्थार्जनाचे काम करूनही घरकाम सांभाळूनही तिला दुय्यम स्थान दिले जाते, स्त्रियांनी व्यवसायातून, नोकरीतून मिळालेल्या पैशावर देखील त्यांचा अधिकार नसतो. तिने मिळविलेल्या पैशाची विल्हेवाट लावण्याचा सुद्धा अधिकार नाकारला जातो. भारतात मनुष्यबळ मंत्रालयाच्या २०१५-१६ च्या आकडेवारीनूसार शासकीय नोकरीत स्त्रियांचे प्रमाण अवघे २७ टक्के होते. म्हणजेच पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांचे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे. खाजगी व असंघटीत क्षेत्रात वेतन, काम अशा अनेक बाबतीत स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांना प्राधान्य दिले जाते.

७) शैक्षणिक दृष्टीकोन :

भारतात प्राचीन काळात स्त्री शिक्षणास बंदी होती. आज स्त्रियांना शिक्षण देण्याचा आधिकार मिळालेला आहे, असे असले तरी कुटूंबाच्या मानसिकतेचा स्त्रियांच्या शिक्षणावर परिणाम पडत असल्याचे दिसते, आर्थिक स्थिति हीन असलेल्या कुटूंबात मुलींनी शिक्षण घ्यावे या बाबीकडे दुर्लक्ष केले जाते. मुलीनी फक्त 'चुल आणि मुल' एवढेच मर्यादित राहावे असा

ISSN No. 2394-5990

गैरसमज शैक्षणिक दृष्टीकोनातून मुलीच्या संदर्भात काही लोकांच्या मनात घर करून बसलेला असल्यामुळे मुली आजही शिक्षणापासून वंचित असल्याचे दिसते.

राजकीय दृष्टीकोन :

भारतात पुरुषांच्या तुलनेत मोजक्या स्त्रियांकडे राजकीय नेतृत्वाची जबाबदारी असल्याचे दिसते. कारण स्त्री म्हणून कमकुवत, नाजूक, शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल, क्षमताहीन, निर्णय प्रक्रीयेत सक्षम नसलेली अश्या विविध नकारात्मक दृष्टीकोनातून तिच्याकडे पाहीले जाते. लोकशाही व्यवस्थेतसुद्धा पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा राजकीय सहभाग कमी असल्याचे आढळते. भारतासारख्या देशात तर राजकीय पक्षांकडून स्त्रियांना प्रतिनिधित्व मिळत नाही. ही स्त्री-पुरुष असमानता राजकीय दृष्टीकोनातून दिसून येते.

धार्मिक दृष्टीकोन :

धार्मिक क्षेत्रात व धार्मिक कार्यात सुध्दा स्त्रियांचा सहभाग नाकारला जातो. भारतील स्त्रियांना समाजामध्ये व धर्म व संस्कृतीच्या नावाखाली दडपले गेले आहे, मासिक धर्म चालू असतांना स्त्रियांना अपवित्र मानून मंदिरात प्रवेश नाकारला जातो, जगातील सर्वच धर्मात धर्मगुरु, पुरोहीत, पुजारी अशा पदावर पुरुषच असतात. म्हणजेच धर्मानि पुरुषांना विशेष अधिकार देऊन स्त्रियांना हयापासून दूर ठेवण्यात आले, एकंदरीत धार्मिक दृष्टीकोनातून सुद्धा स्त्री-पुरुष भेदभाव पाळत असल्याचे समाजात दिसून येते.

अश्याप्रकारे विविध दृष्टीकोनातून भारतीय समाजात लिंगभेदासंदर्भात स्त्री-पुरुष असमानता पाळली जात असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

१) विविध कायद्याच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले असले तरी न्याय देणा-या व्यवस्थेत जसे की, न्यायालय, पोलीसयंत्रणा, तुरंगव्यवस्था इ. मध्ये पुरुषप्रधानतेचा प्रभाव जास्त असल्याने कायदे असूनही स्त्रियांना न्याय मिळू शकत नसल्याचे दिसते.

२) स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व न्याय ही राजकीय मूल्ये भारतीय लोकशाहीने प्रत्येक नागरिकाला बहाल केली असली तरी वरील तत्वांची पायमल्ली होवून समता या तत्वाची गळचेपी होत असल्याचे दिसते.

३) स्त्री-पुरुष, असमानता तसेच लिंगभेद यासाठी कायदा जरी असला तरी भारतीय समाज परंपरावादी समाज असल्यामुळे येथील लोकांच्या मानसिकतेत स्त्रीभेदाविषयी बदल होणे शक्य नसल्याचे दिसून येते.

४) भारतीय राज्यघटनेनुसार स्त्रियांना जे अधिकार प्रदान केले आहेत त्याचे काटेकोरपणे पालन होत नसल्याने स्त्री-पुरुष असमानतेला खतपाणी मिळत असल्याचे दिसून येते.

५) सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रात आजही पुरुषाइतकेच अधिकार नसल्याने स्त्री-पुरुष असमानता असल्याचे आढळून येते.

उपाययोजना :

१) स्त्री-पुरुष असमानता ही प्रक्रीया मानसिक व सामाजिक स्वरुपाची आहे. त्यामुळे यासंदर्भात कुटूंबाची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.

२) शिक्षण अभ्यासक्रमात लिंगभेद असमानता दूर करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले गेले पाहिजे. अभ्यासक्रमाद्वारे लिंगभेद दृष्टीकोनात बदल करण्यात यावा.

३) समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात प्रचलीत असलेल्या अनिष्ठ रूढी, परंपरा, चालिरिती यात बदल होणे आवश्यक आहे.

४) राजकीय क्षेत्रात ५० टक्के आरक्षण देऊन त्यांची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी. जेणेकरून राजकारणातील व स्त्रियांच्या संदर्भातील निर्णय स्त्रियांनीच घ्यावे.

५) भारतीय राज्यघटनेनूसार महिलांना जे अधिकार दिलेले आहेत. त्याचा प्रचार व प्रसार करण्यात यावा. जेणेकरून तळागाळातील महिलांना त्यांच्या अधिकाराची जाणिव होऊन प्रत्येक स्त्री जागृत होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१) खैरनार दिलीप, आधुनिक भारतातील समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २००४

२) अहिरे पी., समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीची आत्मकथने, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, २०११

३) पाटील एस., स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २०११

४) रानडे प्रतीक्षा, ड्ढसक्षम व्हा, कार्य कराफ, शारदा साठे (संपा), प्रेरक ललकारी, मुंबई २०१२

५) इंगोले पी., लोकसंस्कृती व स्त्री जीवन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे २००३

६) राम आहूजा, सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन, जयपुर, दिल्ली

■■■

महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. गणेश एन. बहादे
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय,
वडनेर, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा

सारांश :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील एक महत्वाचा समाज घटक म्हणजे आदिवासी समाज होय. विकासाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या एखाद्या घटकाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. भारतात स्वातंत्र्यापासून आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या संदर्भात वेळोवेळी निर्णय व योजना सरकारकडून घेण्यात येतात. तरीही आदिवासी यांच्या समस्या ह्या ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात कारण बऱ्याच वेळा सरकारच्या योजना ग्रामीण भागातील आदिवासींपर्यंत पोहचत नाहीत किंवा आदिवाशींची ग्रहणक्षमता अपुरी पडते प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या आदिवासी भिल्ल समाजाच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शोधनिबंध तयार करताना दुय्यम साधन सामग्री वापर केला आहे. आदिवासी भिल्ल समाजात आजही सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक व आर्थिक समस्या ह्या बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतात. कोणकोणत्या समस्या आदिवासींना आहेत याचा आढावा सदर शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आलेला आहे.

बीज संज्ञा : आदिवासी, अंधश्रद्धा, योजना, संविधान व अज्ञान.

प्रस्तावना :

जगाच्या बहुतेक सर्वच भागात आदिवासी जमात आहे. विषेशतः अमेरिका, आशिया व आफ्रिका खंडामधील देशांमध्ये आजही आदिवासी मोठ्या संख्येने आढळून येतात. युरोपमध्ये त्यांचे फार झपाट्याने आधुनिकीकरण झाल्याने आज युरोपमध्ये आदिवासी जमात म्हणून ओळखणे कठीण झाले आहे. भारतामध्ये सुद्धा आदिवासी जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असून ते संपूर्ण भारतभर पसरलेले आहेत.

नदीतील बेटाप्रमाणे समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समाज अजूनही अलिप्त आहे. इतर समाज व आदिवासी जमाती यांच्यामधील अंतर केवळ भौगोलिक नसून मुलतः आर्थिक व सांस्कृतिक स्वरुपाचे आहे. लोकशाही राज्य हे सर्व लोकांचे राज्य असल्यामुळे आदिवासी आणि इतर समाज यांच्यातील हे आर्थिक व सांस्कृतिक स्तरावरील अंतर कमी करणे आज आवश्यक झाले आहे. आर्याच्या आगमनापूर्वी भारतातील मूळनिवासी असलेल्या विविध आदिवासी जमातींचे वास्तव्य हे सखल भागात होते. परंतू आर्याच्या आगमनानंतर त्यांच्याशी होत असलेल्या संघर्षामुळे आदिवासींना जंगल दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला. आदिवासींच्या जंगलामध्ये वास्तव्य करण्यायोग्य व शेती करण्यायोग्य जागेवर आर्यांनी ताबा मिळविला आणि सुखी संपन्न असलेल्या आदिवासींच्या वाट्याला विपन्नावस्था आली. आज आदिवासी जमाती विशिष्ट भुप्रदेशात त्यांच्या समोरील विविध समस्यांचा सामना करुन खडतर आयुष्य व्यक्तीत करतांना दिसून येतात.

महाराष्ट्रात आदिवासींच्या एकूण ४५ जमाती आहेत. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रामध्ये अनुसूचित जमातीची एकूण लोकसंख्या ८,५७७,२७६ आहे. यापैकी भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, वारली, कोकणा आणि ठाकूर यांची एकत्रित संख्या महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासींच्या ७३.३ टक्के एवढी आहे. भिल्लांची संख्या सर्वात जास्त म्हणजे २१.२ टक्के, त्यानंतर गोंड १८.१ टक्के, महादेव कोळी १४.३ टक्के, वारली ७.३ टक्के, कोकणा ६.७ टक्के आणि ठाकूर ५.७ टक्के अशी लोकसंख्येची विभागणी आहे. महाराष्ट्रात एकूण १९ आदिवासी जमाती अशा आहेत ज्यांची संख्या १००० पेक्षाही कमी आहे. देशाच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या ५.१ टक्के आदिवासी हे महाराष्ट्रात आहेत.

आदिवासीच्या व्याख्या :

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसूचित जमाती असे संबोधले आहे. भारतीय संविधानातील कलम ३४२ (१) नुसार राष्ट्रपतींना कोणत्याही राज्याच्या संघ क्षेत्राच्या बाबतीत आणि ते राज्य असेल तर त्यांच्या राज्यपालांचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसुचनेद्वारे त्या राज्यात किंवा जनजातीय समाज यांचे भाग किंवा गट निर्देशित करता येतील. आदिवासी अथवा आदिम समाज या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या या वर्गाला अनेक अभ्यासक, विचारवंत आणि प्रशासक यांनी विभिन्न

ISSN No. 2394-5990

नावे दिली आहेत. 'आदिम अगर आदिवासी' असे नामाभिमान हटनने केले असून डॉ. धुर्ये यांनी त्यांना 'तथाकथित मुळेच रहिवासी' व 'मागासलेले हिंदू' अशी संज्ञा दिली आहे. एल्वीन, शुबर्न, मार्टीन, रिसले, ए. व्ही. ठक्कर, लॉस्की व ग्रीमसन यांनी त्यांना अगदी प्राचीन किंवा अगदी मुळचे आदिवासी संबोधले आहे. भारतीय संविधानाने त्यांना 'अनुसूचित जमात' म्हणून नावारुपास प्रसिद्ध केले.

डॉ. रिव्हर्स – 'जमात किंवा आदिवासी' हा सरळ साधा सामाजिक समूह आहे. 'ज्यातील सदस्य एका समान बोली भाषेचा वापर करतात व युद्ध इत्यादी सारख्या उद्देशपूर्तीकरीता एकत्रित कार्य करतात'.

भारतीय संस्कृती कोश – 'आर्य व द्रविड हे भारतातील दोन मोठे मानवसमाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी भारतात राहणाऱ्या किंवा बाहेरच्या देशातून येऊन वने व पर्वत ह्याच्या आश्रयाने स्थानिक झालेल्या जमातींना वन्य जाती किंवा आदिवासी असे म्हणतात'.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक वास्तविकतेशी संबंधित आहे. अर्थात सामाजिक वास्तव, यथासंभव, वस्तुनिष्ठ आणि क्रमबद्ध स्वरुपात समजणे आवश्यक आहे. संशोधनाचा उद्देश फक्त ज्ञान प्राप्त करणे एवढेच नाही तर संशोधित ज्ञानाला व्यावहारीक जीवनात दिसून येणाऱ्या सामाजिक समस्याच्या निराकरणासाठी उपयोगात आणणे हा सुद्धा सामाजिक संशोधनाचा उद्देश आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे,

१. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातीतील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातीतील आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

सामाजिक संशोधन हे सामाजिक जीवनाविषयी व सामाजिक घटनाविषयी अध्ययन करते. तसेच प्रस्थापीत झालेली तथ्ये पडताळून पाहते व या संदर्भात नवीन नियम प्रस्थापीत करते. सिद्धांत प्रतिपादन करुन विविध तथ्ये व नियम यांच्यात संबंध प्रस्थापीत करण्याचा प्रयत्न संशोधन करते यातून समाजाविषयीचे ज्ञान व माहिती मिळविणे शक्य होते. यावरुन संशोधन जेव्हा समाज व सामाजिक घटना, सामाजिक तथ्य, सामाजिक संबंधातील कार्यकारण संबंध याविषयी करण्यात येते, तेव्हा त्या संशोधनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात. मोझर यांच्या मते, 'सामाजिक घटना व समस्या याबाबत नविन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन म्हटले जाते'.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यात आला असून सदर संशोधन कार्यात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे माहिती संकलीत करण्यात आली आहे.

भिल्ल आदिवासी जमातीची सामाजिक माहिती :

भिल्ल कुटुंबाला ङ्गवासिलुफ म्हणतात. त्यांच्यात पितृसत्ताक पण विभक्त कुटुंबपद्धती रुढ आहे. विवाहानंतर मुलगा पितृगृही राहतो. वयोवृद्ध पुरुषाच्या हाती कुटुंबातील सर्व सत्ता असते. कुटुंबातील व्यक्तींना कामाचे वाटप करणे, नित्य खर्चाची व्यवस्था लावणे ही त्याची महत्त्वाची कर्तव्ये होत.

पाचव्या महिन्यापासून जीव धरतो, या समजुतीमुळे गर्भपात हे निशिद्ध मानतात. गर्भवतीच्या सहाव्या महिन्यापासून मूल तीन महिन्यांचे होईपर्यंत पतिपत्नींचे लैंगिक संबंध नसतात. प्रसूतीचे काम सुईण करते. प्रसुतीनंतर चार किंवा पाच दिवस जननाशौच पाळतात. पाचव्या दिवशी नामकरण करतात. पारंपारिक विवाह पद्धतीत वधूमूल्य देतात. या विवाह पद्धतीव्यतिरिक्त खालील पद्धतीने जोडीदार निवडतात: सेवा-विवाह, अदलाबदल विवाह, घुसखोरी विवाह, जबरी-विवाह इत्यादी. मध्य प्रदेशातील भिल्लांमध्ये बयव, नत्र, उदल किंवा आइवरई, घरजमाई, भगोरिया, घिज्जिलय व झगडा असे सहा विवाहप्रकार प्रचलित आहेत. तसेच विधवाविधुर यांच्या विवाहात धाकटा दीर व मेहुणी यांचा विवाह मान्य असला, तरी बंधनकारक नाही. संततीसाठी बहुपत्नीत्वही आढळते पण पुरुष सर्वसाधारणतः मेहुणीशी किंवा तिच्या नात्यातील स्त्रीशी विवाह करतो. सपिंड विवाहपद्धतीचा गणगोत पद्धतीवर परिणाम झालेला दिसतो. उदा., आईचा भाऊ, आत्याचे यजमान व सासरे यांना 'मामा' म्हणून संबोधतात. धाकटा दीर व मोठी भावजय, पतीचा पत्नीच्या सर्व धाकट्या बहिणींशी सलगीसंबंध असतो मात्र थोरला दीर व धाकटी भावजय, सासूसासरे व जावई-सून यांच्यामध्ये वर्जनसंबंध असतो.

भिल्ल आदिवासी जमातीची आर्थिक माहिती :

भिल्ल हे कायम स्वरुपाची प्राथमिक अवस्थेतील शेती करतात. त्याबरोबरच ते गुरे पाळणे, मासेमारी, शिकार, अन्नसंकलन व रोजंदारी हे पूरक व्यवसाय करतात. मका, गहू, ज्वारी, भात, बार्ली व कडधान्ये ही मुख्य पिके ते घेतात. बहुतांशी भिल्ल गाई, बैल, कोंबड्या, शेळ्या व बकऱ्या पाळतात. त्यांच्यासाठी राखीव कुरणेही असतात. मासेमारी, व कंदमुळे, पाने, फळे, मोहाची फुले गोळा करणे ही कामे विशेषतः स्त्रिया व मुले करतात. रान डुकरे, चित्ता वगैरेंची शिकार ते धनुष्यबाण आणि सापळा यांच्या साहाय्याने करतात. धनुष्यबाण, मोठ्या सुऱ्या,

गलोलातील दगड व निरनिराळे सापळे ही त्यांची शिकारीची प्रमुख साधने होत. त्यांच्या आहारात सकाळी भात व कोद्री असून सायंकाळी भाकरी व कडधान्ये असतात. अंडी, कोंबडी, मासे, मांस यांचाही समावेश त्यांच्या आहारात असतो. गोमांस ते निषिद्ध मानतात. मोहाची दारु व ताडी ही त्यांची अत्यंत आवडती पेये असून स्त्री-पुरुष दोघेही ती पितात. टेकडीच्या उतारावर पाणी असलेल्या ठिकाणी ते वस्ती करतात. त्यांची घरे गटागटाने विखुरलेली आढळतात. माती, शेण, दगड, झाडाची पाने, बांबू, वाळलेले गवत यांच्या साहाय्याने ते घरे बांधतात, घरात तीन खोल्या व ओसरी असते. घरातील पुढील भागात गोठा, तर मागील बाजूस पाण्याची सोय असते. छोट्या घरांना पाल म्हणतात.

आदिवासी भिल्ल जमातीची सांस्कृतिक माहिती :

पुरुषवर्ग कमरेपासून गुडघ्यापर्यंत धोतर नेसतो. स्त्रिया फालूपासून तयार केलेले कपडे व साडी-चोळीचा वापर करतात. स्थलकालपरत्वे त्यांच्या पोशाखात व चालीरीतीत आधुनिकता आली आहे.

स्त्री-पुरुषांना अलंकारांची खूप आवड आहे. पुरुष कानांत बाळ्या व हातात चांदीची कडी आणि अंगठी घालतात. स्त्रिया बांगड्या, हातातील कडे, कानांत चांदीच्या किंवा कथिलाच्या बाळ्या व वेल, नाकात नथ, गळ्यात काचमण्यांच्या, खड्यांच्या किंवा शिंपल्यांच्या माळा आणि हसली नावाचा चांदी वा कथिलाचा हार घालतात. या माळांनी त्यांचा सर्व उरोभाग झाकला जातो. पुरुष व स्त्रिया गोंदवून घेतात.

भिल्ल आदिवासी जमातीचे आरोग्य :

कुपोषण, बालमृत्यू आणि साथीच्या आजारांनी विळखा घातलेल्या आदिवासींच्या आरोग्याच्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी विद्यमान योजना अपुऱ्या किंवा निरुपयोगी ठरत आहेत. त्यामुळे आदिवासींची संस्कृती, जीवनपद्धती आणि राहणीमान यांना अनुकुल आरोग्य सेवा अधिक सक्षम करणे गरजेचे आहे.

भारत सरकारच्या 'मॅक्रोइकॉनॉमिक्स ॲन्ड हेल्थ' च्या अहवालानुसार आज आपल्या देशातील एकूण बाह्यारुग्ण तपासणीत ७८ टक्के रुग्ण हे खाजगी दवाखान्यात तर फक्त २२ टक्के रुग्ण हे सरकारी दवाखान्यात आरोग्य सेवा घेतात. वैद्यकिय सेवा न परवडल्याने वर्षानुवर्षे दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्यांची संख्या आपल्या देशात लाखोंनी आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासी भागापुरते बोलायचे झाल्यास वैद्यकिय सेवा देणाऱ्या डॉक्टरांची सरकारी दवाखान्यातील कमतरता ही चिंताजनक बाब आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण, विशेषतः आदिवासी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधे आज घडीला १४०० पेक्षा जास्त डॉक्टरांच्या जागा या भरलेल्याच नाहीत. याचा परिणाम म्हणजे महाराष्ट्रातील आदिवासींना दुर्गम भागात योग्य आणि तात्काळ आरोग्य सेवा आजही उपलब्ध नाही.

भिल्ल आदिवासी जमातीची भौगोलिक माहिती :

भिल्ल आदिवासी हि भारतातील लोकसंख्येने मोठी असलेली एक अनुसूचीत जमात आहे. त्यांची वस्ती मुख्यत्वे कर्नाटक, गुजरात, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, राजस्थान, महाराष्ट्र व त्रिपुरा या राज्यांत आढळते. अरवली, विंध्य व सातपुडा पर्वतांवरील दाट वन्य पठारे हे त्यांचे राहण्याचे मूळ ठिकाण होय. वैदिक वाङ्मयात भिल्लांचा उल्लेख निषाद म्हणून असल्याचे विद्वान मानतात. त्यांचा पौराणिक वाङ्मयातूनही उल्लेख आढळतो. भिल्ल हा शब्द विल्सन यांच्या मतानुसार द्राविडी भाषासमूहातील 'विल्लू' वा 'बिल्लू' (धनुष्यबाण) या शब्दापासून आलेला आहे. १९७१ च्या शिरगणतीनुसार भिल्लांची लोकसंख्या ५१,९९,०८६ इतकी होती. त्यांची भाषा भिल्ली असून तिच्या अनेक बोली भाषा आहेत. त्यांत अहिराणी, पावरी इ. बोली भाषा असून प्रादेशिक भाषांतील शब्दांची सरमिसळ झालेली आहे. भिल्ल गरासिया, ढोली भिल्ल, डुंगरी भिल्ल, नेवासी भिल्ल, ताडवी भिल्ल, रावळ भिल्ल, भिलाला, भिल्ल मीना इ. भिल्ल जमातीच्या पोट जमाती आहेत. भिल्ल प्रोटा-ऑस्ट्रलॉइड वंशातील असून काळसर वर्ण, लांबट डोके, चपटे नाक, गोल उभट चेहरा व मध्यम उंची ही त्यांची काही शारीरिक वैशिष्ट्य होत.

भिल्ल आदिवासी जमातीतील अंधश्रद्धा :

भिल्ल जडप्राणवादी आहेत. भुताखेतांवर व आत्मा या कल्पनेवर त्यांचा विश्वास आहे. भुताखेतांना मातीची भांडी, मडकी, घोडे इ. अर्पण करतात. त्यांना कोंबडी, बकरी बळी देतात. त्यांच्यात पूर्वजपूजा रुढ आहे. हिंदूंमधील दिवाळी, दसरा व होळी हे सण आणि महादेव, राम, कालिका, इंद्राज इत्यादी देवतांना भजतात. याशिवाय महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये डुंगऱ्या देव, शिवऱ्या देव इ. देवतांना भजतात. ढोल, पावरी व झांज यांच्या तालावर स्त्री-पुरुष नृत्य करतात.

मृताचे दहन करतात, मृत बालकास पुरतात. पति-पत्नींपैकी एकाचा मृत्यू झाल्यास, अंत्यविधीपूर्वी ह्यात असलेल्या जोडीदारास थोडा वेळ मृत व्यक्ती शेजारी झोपावे लागते. मृत व्यक्तीस गरम पाण्याने स्नान घालून नंतर मुखात नाणे ठेवतात. बाराव्या दिवशी आप्तांना व मित्रांना जेवण देतात. बुरुडाकडून शिडी बनवून घेतात. या शिडीच्या आधाराने मृतात्मा स्वर्गात जातो, अशी त्यांची समजूत आहे.

ISSN No. 2394-5990

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील बदलत्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा भिल्लांच्या आदिवासी जीवनावर परिणाम झाला आहे. याशिवाय भारत सेवक, भिल्ल सेवा मंडळ आदी सामाजिक संस्थांनीही भिल्लांच्या आदिम जीवनात सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरू केले आहेत. त्यामुळे भिल्लांच्या पोशाखात तसेच राहणीमानात आमूलाग्र बदल घडत आहेत. अनेक भिल्ल मुले-मुली त्यांच्या प्रदेशातील प्राथमिक शाळांत जाऊ लागली आहेत. तसेच भिल्लांमधील काही सुशिक्षितांनी जालोद (गुजरात) येथे १९५४ मध्ये आदिवासी भिल्ल पंच या नावाने एक परिषद भरविली आणि वधूमूल्याच्या रकमेवर नियंत्रण घातले. भिल्लांच्या विकासार्थ त्यांना वाजवी दराने कर्ज मिळावे, म्हणून काही को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्या कार्य करीत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. देवगांवकर एस. जी. (२००१): 'आदिवासी विकास प्रशासन', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, पृ. १.

२. गारे गोविंद (२००२): 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पृ. ८.

३. भारताचे संविधान, प्रकाशन महाराष्ट्र राज्य भाषा संचालनालयद्वारे अनुदानीत, चौथी आवृत्ती, १९९२, पृ. १०७.

४. वर्मा रुपचंद (१९९७): 'भारतीय जनजाती या अतीत के झरोखे से', नई दिल्ली, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, पृ. ७-८.

५. संपा. भारतीय संस्कृती कोश. पं. महादेवशास्त्री जोशी, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे, खंड १, १९६२, पृ. ४२६.

६. तडवी अजीज (२०१६), आदिवासी तडवी भिल्ल समाज आणि संस्कृती, हर्शवर्धन पब्लिकेशन्स, प्रा. लि. बीड.

७. आगलावे प्रदीप (२००८): सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

८. बोधनकर सुधिर व अलोणी विवके (२००३): सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

९. Naik, T. B., Impact of Education on the Bhils, New Delhi, 1969.

■■■

घनकचरा प्रदूषण - कारणे, परिणाम व उपाय

प्रा. डॉ. जया एस. सवाईथूल
सहयोगी प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग)
श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

मानव जसजशी भौतिक प्रगती करतो, तसतसं वस्तू वापरण्याचं प्रमाण वाढतं आणि पर्यायाने मानवाने निर्माण केलेल्या कचऱ्याचे प्रमाण आणि प्रकारही अधिक वाढतात. पण तो कचरा साठवून राहिल्याने त्याचा नागरिकांवर व पर्यावरणावर दुष्परिणाम होतो. प्रदूषित पर्यावरण मानवजातीसाठी हानिकारक आहे. वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण यामुळे पर्यावरण प्रदूषित होते. मानवाच्या मूलभूत गरजा जसे, हवा, पाणी आणि माती या सुद्धा प्रदूषित होतात. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार जागतिक रोगांपैकी २४ टक्के आणि सर्व मृत्यूंपैकी २३ टक्के मृत्यू प्रदूषित पर्यावरणामुळे होतात. यात अतिसार, श्वसनसंस्थेचे संसर्ग, नकळत इजा आणि मलेरिया या आजारांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. घनकचरा हा दैनंदिन नागरी घटनांमुळे उद्भवणारा अवांछित, हानिकारक आणि वाया जाणारा पदार्थ आहे. घन कचऱ्यात घरगुती कचरा, व्यावसायिक कचरा, कार्यालयीन कचरा, बांधकाम आणि घरे पाडतानाचा कचरा, स्वच्छता करतानाचा कचरा व ई-कचरा, औद्योगिक कचरा इत्यादी प्रकार येतात. महाराष्ट्रात एका वर्षात अंदाजे ९३ लाख टन कचरा तयार होतो. त्यापैकी ७५ लाख टन घनकचरा हा नगरपालिका क्षेत्रात तयार होतो. प्रस्तूत संशोधनपर लेखात घनकचरा प्रदूषणाची कारणे, घनकचरा प्रदूषणाचे परिणाम, कचरा प्रदूषण नियंत्रणाचे उपाय, घनकचरा व्यवस्थापन याचा अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द : प्रदूषण, घनकचरा, ई-कचरा, औद्योगिक कचरा, कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण.

प्रस्तावना :

प्रदूषण ही आज जगातील सर्वात मोठी समस्या आहे. प्रदूषण निसर्ग निर्मिती व मानव निर्मित दोन्ही प्रकारचे आहे. परंतु प्रदूषणात मानवाचाच जास्त सहभाग आहे. त्यामुळे प्रदूषण नियंत्रणात आणण्याची सर्वस्वी मानवाची जबाबदारी आहे. पर्यावरण संरक्षण हे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे सामाजिक दायित्व आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करून पर्यावरणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे नैतिक कर्तव्य आहे. प्रदूषणापैकी घनकचरा प्रदूषण ही एक मोठी समस्या अलिकडे निर्माण झाली आहे.

जगातील वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच टाकाऊ व निरुपयोगी वस्तूच्या प्रमाणातही वाढ होउन घनकचरा प्रदूषणाची समस्या अधिक उग्र रूप धारण करीत आहे. त्यासाठी प्रत्येक नागरिकाने कमीत कमी कचरा निर्माण करून योग्य ठिकाणी विल्हेवाट लावण्यास हातभार लावणे गरजेचे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१. घनकचरा प्रदूषणाचा अर्थ परिभाषित करणे.
२. घनकचरा प्रदूषणाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. घनकचरा प्रदूषणाचा परिणाम व नियंत्रणार्थ उपायांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनपर लेखात दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. घनकचरा व्यवस्थापनावर आधारित पुस्तके, मासिके, वेबसाइट, जर्नल्स इ. यांचा वापर केला आहे.

घनकचरा प्रदूषण म्हणजे काय?

हवा, पाणी आणि मातीच्या भौतिक, रासायनिक किंवा जैविक वैशिष्ट्यांमधील अनिष्ट बदलांमुळे सजीवांच्या जीवनावर हानिकारक परिणाम होऊ शकतात किंवा कोणत्याही सजीवासाठी आरोग्यास संभाव्य धोका निर्माण होतो, याला प्रदूषण असे म्हणतात. तर घनकचरा म्हणजे वाया गेलेले अन्न, घरे बांधताना किंवा पाडतानाचा कचरा, द्रव किंवा वायू रूपार नसणारा कचरा, म्युनिसिपल, औद्योगिक व शेतीतील कामातून तयार झालेली टाकावू सामग्री होय. निरुपयोगी व ताज्या वस्तूंना घनकचरा असे म्हणतात. या घनकचऱ्याची विल्हेवाट न लावल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण निर्माण होत आहे. यालाच घनकचरा प्रदूषण असे म्हणतात. आपली घरे, कार्यालये, दुकाने, भाजी

ISSN No. 2394-5990

२०२०–२१ मध्ये एकूण घातक घनकचऱ्यावरील निर्मीतीचा तपशील

घातक कचरा यादी

जिल्हयाचे नाव	लँडफिलेबल	पुर्नवापरयोग्य	जाळण्यायोग्य	सदुपयोग प्रमाण	एकूण
अहमदनगर	४९८४.४६	४१२९.९८	२३४५२.३५	१६२६६.४५	४८८३३.२४
अकोला	८६२.१४	४५७.७८	४५५.८२	३९१.५६	२१६७.३०
अमरावती	३८८२.९२	१३४.५०	१३०.०६	२८१.४०	४४२८.८७
औरंगाबाद	३९३१९.७३	१७१६५.८८	२९७९५.९१	७५०७९.६०	६१३६१.१२
बीड	६२.४०	१४२.२८	८७३.९५	३५.२०	१११३.८३
भंडारा	२०४०.३९	९१.५७	६०७२.९३	१९०.४८	८३९५.३६
बुलढाणा	२०८०.७३	२१७.८०	२३.३०	२८०.८०	२६०२.६३
चंद्पूर	६५७.१०	१६६७.७६	१८६३.९४	१८९३६७.५९	१९३५५६.३८
धुळे	१५२१४.६२	४९.३२	४२६९.८८	६२६.७२	२०१६०.५४
गडचिरोली	०.००	०.००	२.००	०.००	२.००
गोंदिया	०.००	२००.००	४०३.०५	१२.००	६१५.०५
हिंगोली	०.००	७८.३८	१.५०	०.००	७९.८८
जळगाव	४०६३.२३	१९३२.७०	३५२४.४२	६८५७३.७५	७८०९४.१०
जालना	१८५५६.३२	७९०५.१६	१९४.७०	१७.२०	२६६७३.३८
कोल्हापूर	३४१२१.७८	१५२९६.३६	४७७०.१६	१५९९.२७	५५७८७.५७
लातूर	६६१.१८	८९६.१३	१३.३६	५.८४	१५७६.५१
मुंबई/मुंबई उपनगर	२३११९.६३	१४२४२.७४	१११७६४.९५	९८६४.०८	१५८९९१.३९
नागपूर	१७४७०.२७	६१४४.५२	३६५७४.०२	८५५०.१२	६८७३८.९२
नांदेड	१२४.३४	१०.११	१३३.४४	११०.४०	३७८.२८
नंदुरबार	१७०.४२	१६२.०४	३५३.४०	९.६०	६९५.४६
नाशिक	१४५७४.४०	९४३४.२५	२८४५५.०२	५५८९७.९६	१०८३६१.६३
उस्मानाबाद	२४७.७१	११३०.८०	३२.२६	८.७०	१४१९.४६
पालघर	८३१३२.३६	१६३८७.४९	६५५८०.६४	४२९३३३.४९	५९४४३३.९८
परभणी	०.००	२४.०८	४.७०	०.००	२८.७७
पुणे	९६११८.२७	६३४१६.९०	७७२४२.१७	१५७७३०.३१	३९४५०७.६५
रायगड	१९५०४६.७०	६६८७३.४१	३५१२५०.६०	६९७६२.७८	६८२९३३.४९
रत्नागिरी	२४५५९.७७	४८२७.९९	१४४६०.३२	६६५२९.०९	११०३७७.१८
सांगली	४४८७.९७	१९३०६.६८	५९९७.७२	१३७२.२६	३११६४.६४
सातारा	४९१४.४५	४८८८.७२	५९१२.०४	३९११.६१	१९६२६.८३
सिंधुदुर्ग	१.५८	३.८०	२२.५६	१२.००	३९.९५
सोलापूर	४७०५.३५	१४०८.८४	७५७४.७३	४७१.६२	१४१६०.५४
ठाणे	१२७४०८.२४	२७७०७.२०	१४४९५१.२६	९५२०६.६३	३९५२७३.३४
वर्धा	१९१५.२२	१४.८०	२६४७.६४	९८.४०	४६७६.०६
वाशिम	६८.४०	०.९६	१०.५०	०.००	७९.८६
यवतमाळ	२५८०.०३	६६१६.२७	५४७.०२	१३.००	९७५६.३१
	७२७१५४.०८	**२९२९७०.१७**	**९२९३६६.३२**	**१२५१६१४.९०**	**३२०१०९१.४७**

(स्त्रोत – MPCB वार्षिक अहवाल, २०२०–२१)

मंडया, उपहार गृहे, सार्वजनिक संस्था, औद्योगिक संस्था, रुग्णालये, शेती, बांधकामे या सर्व ठिकाणांहून अनेक वेगवेगळ्या प्रकारचा कचरा रोजच्या रोज तयार होत असतो. आपण आपल्या घरातल्या टाकाऊ वस्तू, कचरा सरळ घराबाहेर फेकून देतो. सोसायटीच्या आवारात, सार्वजनिक रस्त्यांवर, नाल्यांमध्ये, समुद्र – नद्यांमध्ये अगदी कुठेही आपण कचरा फेकतो. याबद्दल आपल्याला कोणी प्रश्न विचारत नाही किंवा दंडही करत नाही. सर्व कचरा हानिकारक नसतो. कचर्याचे अनेक प्रकार असतात. त्यातील मुख्य दोन प्रकार म्हणजे सेंद्रिय आणि असेंद्रिय. असेंद्रिय कचरा अनेक पद्धतीने पुन्हा वापरण्यासाठी उपयोगात आणला जाऊ शकतो. सेंद्रिय कचरा, प्रत्येक माणसाला उपयोगात आणणे सहज शक्य आहे.

महाराष्ट्रात २०२०-२१ मध्ये एकूण ३२ लाख टन विषारी कचरा होता. हा कचरा वेगवेगळ्या कारखान्यांमध्ये तयार झाला. उदा. रासायनिक, पेट्रोकेमिकल, कागद तयार करणारे, चामड्याचे व इतर कारखाने.

घनकचरा प्रदूषणाची कारणे :

❒ इलेक्ट्रॉनिक कचरा :

जुने टी.व्ही., म्युझिक सिस्टिम्स, रेडिओ, मोबाईल, ओव्हन, कम्प्यूटर, प्रिंटर, मोबाईल आणि लॅपटॉपच्या बॅटर्या इत्यादी वस्तूंचा इलेक्ट्रॉनिक कचर्यामध्ये समावेश होतो. या कचर्यात शिसं, बेरिलिअम, पारा, कॅडमिअम अशा अपायकारक जड धातू असल्याने तो अतिशय घातक असतो. युनायटेड नेशन्सच्या इ-कचरा समस्या निर्मूलन कार्यक्रमानुसार इलेक्ट्रॉनिक कचर्यात पिरियॉडिक तक्त्यातील ६० घटक असतात.

भारतात ४.५० लाख टन इ-कचरा तयार होतो. यापैकी ७०% इ- कचरा हा १० राज्यात तयार होतो. या १० राज्यांमध्ये महाराष्ट्र (२०,२७० टन) राज्य प्रथम क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्र राज्यात बृहन मुंबईत ११,०१७.०६ टन, नवी मुंबईत ६४६.४८ टन, पुण्यात २५८४.२१ टन तर पिंपरी-चिंचवड मध्ये १३२.३७ टन इ-कचरा तयार होतो. इ-कचरा हा प्रामुख्याने उद्योग क्षेत्रामध्ये तयार होत असला तरीही, इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंच्या वाढत्या घरगुती वापरामुळे तिथून तयार होणार्या कचर्याचे प्रमाणही लक्षणीयरित्या वाढत आहे.

❒ घरामधील व वस्तीमधील कचरा :

प्रत्येक घरातून दररोज अनेक वस्तू व पदार्थ निरुपयोगी म्हणून बाहेर फेकले जातात. उदाहरणार्थ दुधाच्या पिशव्या, पॅकींगचे डबे, केर, कागदाचे तुकडे, वापरा आणि फेका प्रकारच्या वस्तू प्रत्येक घरातून दररोज फेकल्या जातात. अशा टाकाऊ वस्तू व पदार्थांचे ढीग प्रत्येक वस्त्यांमधून दिसतात. या कचऱ्याची नियमित विल्हेवाट न लावल्यामुळे त्या भागात दुर्गंधी पसरून डास व रोगजंतूची निर्मिती होऊन प्रदूषण होते.

❒ औद्योगिक कचरा :

विविध उद्योग व्यवसायामध्ये निरनिराळ्या प्रकारचा कच्चा माल वापरला जातो. माल निर्मीत प्रक्रियेत अनेक प्रकारचे टाकाऊ पदार्थ बाहेर फेकल्या जातात. काही उद्योगातून हानीकारक धातूजन्य पदार्थ बाहेर फेकले जातात. या औद्योगिक कचऱ्याचे ढिग साचतात. त्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्यामुळे प्रदूषण निर्माण होते.

❒ नागरी कचरा :

शहरांमधील केर कचरा गोळा करून नगरपालिका शहराबाहेर फेकून देण्याचे काम करतात. शहराबाहेर जमिनीवर कचऱ्याचे ढीग निर्माण झाल्यामुळे त्या परिसरातील जमीन प्रदूषित होते. प्लॅस्टिकच्या पिशव्या नष्ट होत नाही. त्यामुळे विल्हेवाट लावणे हा मोठा प्रश्न निर्माण होतो.

❒ किरणोत्सर्जी कचरा :

हा कचरा इतर कचऱ्यापेक्षा अधिक धोकादायक असतो. अणुऊर्जा केंद्र, दवाखाने, कारखाने यामधून बाहेर टाकला जाणारा किरणोत्सर्जी कचरा फारच हानिकारक असतो.

❒ कृषीजन्य कचरा :

कृषी उत्पन्न प्रक्रियेत अनेक पदार्थ व घटक फेकले जातात. यात प्रामुख्याने तण, काडीकचरा, भुसा इत्यादी यामधील काही टाकाऊ पदार्थांचा वापर कंपोस्ट खत, चारा, जळण यासाठी वापर केला जातो. परंतु कचरा मात्र प्रदूषण निर्माण करण्यास साह्य ठरतात.

अशा प्रकारे विविध कारणांमुळे घनकचरा प्रदूषणांची निर्मिती होते.

❒ घनकचरा प्रदूषणाचे परिणाम :

- कचऱ्याच्या ढिगातील अनेक घटक सडतात. त्यामुळे दुर्गंधी निर्माण होते. याचा परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होतो.
- पावसाळ्यात कचऱ्यातील काही घटक पाण्यात विरघळतात तर काही घटक पाण्याबाहेर वाहून नेले जातात. त्यामुळे जल प्रदूषण होते.
- कचऱ्यातील अनेक घटकांचे विघटन होत नाही. अशा विघटनशील वस्तू जमिनीवरच पडून राहतात.
- वाऱ्याबरोबर कचऱ्यामधील काही पदार्थ दुसरीकडे वाहून नेले जाते. त्यामुळे कचरा प्रदुषणाचा प्रसार होतो.

ISSN No. 2394-5990

- कचऱ्यातील रासायनिक घटक, धातू घटक यांचा प्राणी व वनस्पती तसेच मानवी जीवनावरही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष दुष्परिणाम होतो.
- कचऱ्यातील प्लास्टिक पिशव्या व इतर विषारी घटक जनावरांच्या पोटात जाऊन ते मृत्युमुखी पडतात.
- कचऱ्यातील सुक्ष्म जंतूच्या संसर्गामुळे अतिसार, काविळ, विषमज्वर, पटकी, क्षय या रोगाची लागण होऊ शकते.

वाढती लोकसंख्या व आर्थिक परिस्थिती त्याच बरोबर रोजगार, वैयक्तीक मिळकत, पुन्हा उपयोगात आणण्यासाठी प्रक्रिया करता येण्यासारख्या वस्तूंचे महत्त्व, व्यवस्थापन यंत्रेणेची किंमत, इतर अशा अनेक गोष्टी घनकचरा निर्मितीवर परिणाम करतात. आपली जीवनशैली व गोष्टी उपभोगण्याची पद्धतच घन कचर्याचे प्रमाण वाढण्याला कारणीभूत ठरते. आजच्या उपभोक्तावादी समाजामध्ये प्रति व्यक्ती प्रति दिन कचरा वाढीचे प्रमाण लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा अधिक गतीने वाढत आहे आणि ते वाढत्या वैयक्तिक मिळकती बरोबर आणखी वाढेल अशी चिन्हे आहेत.

महाराष्ट्रात दर दिवशी २०,५०० टन हून अधिक घनकचरा निर्माण होतो. यापैकी ५०% मुख्य शहरांमधून (मुंबई, ठाणे आणि पुणे) निर्माण होतो. मुंबईमधून प्रत्येक दिवशी ६५०० टन घनकचरा तयार होतो, त्यानंतर पुणे (१७५० टन प्रति दिवशी) आणि ठाणे (१२०० टन प्रति दिवशी).

कचरा प्रदूषण नियंत्रणाचे उपाय :

प्रत्येकाने स्वत:च्या परिसरात निर्माण होणार्या घन कचर्याचे प्रमाण कमीत कमी करण्याचे प्रयत्न करायलाच हवेत. त्या पुढची पायरी म्हणजे नागरिकांनी कचर्याचे वर्गीकरण चार प्रकारात करावे असे अपेक्षित आहे. रिसाइकलेबल (पुन्हा प्रक्रिया करता येण्यासारखा), रियुसेबल (आहे त्याच स्वरूपातील टाकाऊ पदार्थ पुन्हा वापरता येईल असा), बायोडिग्रेडेबल (विघटन होणारा) आणि प्रक्रिया न करता येण्याजोगा कचरा. असे वर्गीकरण केल्यावर विघटन होणाऱ्या कचर्यावर प्रक्रीया करून त्याचा खत म्हणून वापर करण्याची जबाबदारीही आता नागरिकांचीच आहे, ती आपण उचलायला हवी.

कचरा प्रदूषण नियंत्रणासाठी विविध उपायांपैकी पुढील उपाय महत्त्वाचे मानले जातात.

❒ नागरिकांचे सहकार्य :

कचरा प्रदूषण मानव निर्मित असल्यामुळे नियंत्रणाची सर्वस्वी जबाबदारी मानवाचीच आहे. यासाठी प्रत्येक नागरिकांने सहकार्य केले पाहिजे. घरांघरांमध्ये आपापल्या कचर्याचा बंदोबस्त कसा केला पाहिजे याबद्दल लोकांना माहिती उपलब्ध करुन देऊन, लोकांचा सहभाग वाढवायला हवा. निवासी भागांमध्ये त्या-त्या ठिकाणी कचर्याचे वर्गीकरण करणे आणि जैविक कचर्याचे विघटन करणे यासाठी तिथल्याच लोकांना सहभागी करून घेऊन कचर्याचे व्यवस्थापन करण्याचे कार्यक्रम राबविले जाणे गरजेचे आहे. कचरा हा दुसर्या कोणाची तरी समस्या आहे असे म्हणून चालणार नाही. आपण निर्माण करणाऱ्या कचर्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सामाजिक जागृती, राजकीय इच्छाशक्ती व प्रत्येक नागरिकाचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे.

❒ जनजागृती करणे

कचरा प्रदूषणाचे परिणाम किती भयंकर आहेत याची जाणीव करून देणे आणि कचरा प्रदूषण होणार नाही यासाठी कोणती काळजी घ्यावी याची माहिती देऊन जनजागृती करणे महत्त्वाचे मानले जाते. कचरा कमी करायला हवा, तो कमी करण्याचे सर्व मार्ग शोधायला हवे, अवलंबायला हवे, प्रत्येक घराला कचरा व्यवस्थापनेच्या रचनेशी जोडायला हवे.

❒ वस्तूंचा पुर्नवापर करणे

कचऱ्यात अनेक वस्तू अशा असतात की त्याचा पुनर्वापर करता येऊ शकतो. पुनर्वापर केल्यास कचऱ्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते. उदा. टाकाऊ वस्तु पासून शोभिवंत वस्तू निर्माण करणे, कापडयाच्या चिंध्यापासून पायपोस, काचे पासून आकर्षक असे शोपीस इत्यादी. टाकाऊ गोष्टींचा जास्तीतजास्त वापर आणि त्यावर पुनर्प्रक्रिया करायला हवी. सर्वप्रथम कचरा करण्याचे प्रमाणच मुळात कमी करता येते का हे पाहायला हवे. आपण वापरत असलेल्या वस्तू कमी करू शकतो का? केवळ जुनी झाली म्हणून ती वस्तू टाकायची हे आपण टाळू शकतो का? ती टाकायच्या पूर्वी आपणच तिचा पुनर्वापर करू शकतो का? असा विचार आपण सर्वांनीच करायला हवा आहे. तसेच उत्पादन कंपन्यांनी आपापल्या उत्पादनांवर प्रक्रिया करण्याची जबाबदारी घ्यायला पाहिजे. लांब पल्याचे उत्पादन खर्चाचे गणित पाहता, उत्पादकांना त्यांची वापरून झालेली उत्पादने ग्राहकांकडून परत घेणे हे फायद्याचेच ठरते. जसे, वापरून संपलेल्या खाद्यतेलाच्या पत्र्याचे डबे हे उत्पादन कंपनी ग्राहकांकडून परत घेते व नवीन खरेदीवर काही रकमेची सूटही देते. असे सर्वच उत्पादनांच्या बाबतीत व्हायला पाहिजे. असा विचार करण्याशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही हे आज आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

❒ वस्तूवर प्रक्रिया करणे :

टाकाऊ व निरुपयोगी वस्तूवर प्रक्रिया करून त्या वस्तू पुन्हा उपयुक्त करता येतात. उदा. विघटनशील जैविक

कचऱ्यापासून कंपोस्ट खत, काचेच्या व प्लास्टिकच्या वस्तू वितळून त्यापासून पुन्हा वस्तू बनविता येतात. निरुपयोगी कागदाचा लगदा करून पुठ्ठा तयार करता येतो. प्रक्रिया करून पुन्हा वापरता येईल असा किंवा पुन्हा तसाच वापरता येईल असा कचरा उचलणारे आणि तो संबंधित यंत्रणेकडे पाठवून तो परत एकदा वापरात आणणारे अनेक उद्योग आज आपल्याकडे आहेत. कागद-काच-पत्रा कष्टकरी पंचायत, मस्वच्छफसारख्या संस्था यात मोलाची कामगिरी बजावतात. बाजारात असलेल्या प्रत्येक वस्तूतून जे काही वाचवण्याजोगे आहे ते पुन्हा उपयोगात आणण्याचे काम या संस्था करतात. अशा उद्योगांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. आणि कचरा वर्गीकरणापासून ते त्यावर प्रक्रिया करणार्या उद्योगांपर्यंतच्या विविध संस्था-उद्योगांची साखळी ठिकठिकाणी निर्माण होईल म्हणून अशा संस्था-उद्योगांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

❒ टाकाऊ वस्तूंची योग्य विल्हेवाट :

पुनर्निर्मित होऊ शकणाऱ्या टाकाऊ वस्तू कचऱ्यात न टाकता भंगारवाल्यांना दिल्यास त्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याची यंत्रणा उभारावी.

❒ प्लास्टिक पिशव्या वापरावर बंधने :

बाजारात जाताना कापडी पिशवी सोबत न्यावी. त्यामुळे प्लास्टिक पिशव्याचा वापर टाळता येवू शकतो.

कचरा व्यवस्थापन करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सुरक्षित व आरोग्याला हितकारक अशा सुविधा पुरवायला हव्यात.

कचरा व्यवस्थपनासाठी आधुनिक व नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करायला हवा.

अशा प्रकारे प्रदुषणावर मर्यादा येऊ शकतात.

घनकचरा व्यवस्थापन :

शहरी व खेड्यातील प्रदूषणाच्या भस्मासुराची तीव्रता कमी करण्यासाठी व्यक्ती व समाजाला सहाय्य करणे गरजेचे आहे. घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन खालील प्रमाणे करणे आवश्यक आहे.

- नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर काळजीपूर्वक करावा. अतिरिक्त वापर टाळावा.
- घरातील, गावातील व शहरातील कचरा, जनावराचे शेण, चारा आदिचा उपयोग खत तयार करण्यासाठी करावा.
- अविघटनशील वस्तुचा प्लास्टिक, पॉलीथीन इत्यादीचा वापर टाळावा.
- दैनंदिन वापरातील अनेक विषारी डिटर्जंट पावडरऐवजी धुण्याचा सोडा, शिकेकाई किंवा जैविक प्रकार धुण्यासाठी वापरावे.
- वृक्ष संगोपन आणि संवर्धन करण्यासाठी तत्पर असावे कारण वातावरणातील अनेक प्रकारचे दुषीत व विषारी वायु विशिष्ट वनस्पती शोषून घेतात.
- झाडांवर, पिकांवर, शेतीत विषारी कीटकनाशके फवारणे टाळावे.
- वाढत्या लोकसंख्येमुळे स्वयंचालित वाहनांचा वापर आवश्यकतेप्रमाणेच करावा.
- पाणी ही अमूल्य व नैसर्गिक संपत्ती आहे. त्याचा वापर काटकसरीने करावा.
- पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रणविषयक नियमांचे व कायद्याचे काटेकोरपणे पालन करावे.

निष्कर्ष :

♦ घन कचरा जिथे तयार होतो तिथेच त्याचे वर्गीकरण झाले पाहिजे. प्रत्येक घर, उद्योग, संस्था (शाळा, महविद्यालय, देऊळ, तीर्थक्षेत्र, उपहारगृहे, इत्यादी) या प्रत्येकाने जैविक कचर्याची विल्हेवाट आपापली लावली पाहिजे व इतर कचर्याच्या वर्गीकरणाची जवाबदारीही घेतली पाहिजे.

♦ शालेय संस्था आणि संघटनांच्या मदतीने घन कचर्याच्या वर्गीकरणाबद्दलची जागरुकता निर्माण करण्यासाठी छोटो-छोटे उपक्रम राबवले जावेत. कचर्यामधला फरक सांगणारी पत्रके वाटली जावीत. जैविक कचरा सोडून इतर वर्गीकरण केलेला कचरा योग्य रित्या विल्हेवाटीसाठी गोळा केला जावा.

♦ जैविक कचरा वगळता इतर वर्गीकरण केलेला कचरा योग्यरित्या विल्हेवाटीसाठी खासगी कंपनीकडून गोळा केला जावा.

♦ संपूर्ण शहराचा किंवा गावाचा घनकचरा एकत्र गोळा करण्यापेक्षा त्याची अनेक छोट्या-छोट्या केंद्रांवर विल्हेवाट लावणं अधिक उपयुक्त ठरेल. एखाद्या वॉर्डमध्ये जमा होणारा अजैविक कचरा शहराच्या बाहेर टाकण्यापेक्षा त्याची त्याच वॉर्डमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून विल्हेवाट लावली जावी. जैविक कचरा त्याच वॉर्डमधल्या एखाद्या सार्वजनिक बागेमध्ये त्याचे कंपोस्ट करून वापरता येईल. त्यातून तयार झालेले खत विकताही येईल. वॉर्डमधली भाजी मंडई, उपहारगृहे, इत्यादींचा जैविक कचरा खासगी कंत्राटाद्वारे उपयोगात आणण्यात येईल. यामुळे अनेक स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल. तसेच काही हानिकारक कचरा गोळा करण्याची वेगळी सोय केली जाईल. या सर्वांवर लक्ष, स्थानिक कचरा व्यवस्थापन विभागाची शाखा ठेवेल.

ISSN No. 2394-5990

♦ ज्या भाजी मंडया, उपहारगृहे, हॉटेल्स, कारखाने कचरा नियोजन कंपनीकडे नियमित कचरा देत असतील, त्यांना स्वच्छता करामध्ये सूट. हे सर्व काम खासगी कंपन्यांच्या मदतीने केले जावे.

♦ कचरा व्यवस्थापनासाठी स्वतंत्र विभाग करावा. हा विभाग विकेंद्री स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा भाग असेल. या विभागामध्ये पर्यावरण शास्त्रज्ञ आणि अभियंता कार्यभार चालवतील.

♦ शहर महापालिकेची कचरा नियोजनासंबंधीची कडक नियमावली असावी. पर्यावरण प्रदूषण करणाऱ्या किंवा धोकादायक कचर्यासाठी कारणीभूत असलेल्या संस्थाना (औद्योगिक, व्यवसायिक) दंड आकारण्यात यावा.

♦ कितीही प्रक्रिया केल्या तरी काही प्रमाणात, काहीच प्रक्रिया करु न शकता येणारा कचरा हा उरतोच. त्या कचर्याची विल्हेवाट शक्यतो शास्त्रीय पद्धतीने जाळून करण्यात येईल. कचरा जाळणे शक्य नसेल तेव्हाच तो कचराडेपोमध्ये पुरला जाईल. पण सध्याच्या अशास्त्रीय पद्धतीने बांधलेल्या कचरा डेपोंच्या ऐवजी नवे, शास्त्रीय पद्धतीचे कचरा डेपो बांधायला हवेत, ज्यामुळे आजूबाजूच्या परिसरावर होणारा विपरीत परिणाम होणार नाही. मात्र कचरा डेपो हा शेवटचा पर्याय असेल.

♦ घनकचरा संकलनासाठी धोरणे जोडण्याचा वार्षिक अहवाल तयार करावा लागेल.

♦ सार्वजनिक ठिकाणी कचरा कुंड्यांची तरतूद करण्यात यावी आणि सर्व ठिकाणी विलगीकरण अनिवार्य करावे.

♦ कचरा हाताळणीच्या सर्व टप्प्यांवर कामगारांसाठी पुरेशा आरोग्य आणि सुरक्षिततेच्या तरतुदी असाव्यात.

♦ डंप साइट अनेक किलोमीटर अंतरावर असल्याने आणि घनकचरा वाहतुकीसाठी छोटे ट्रक वापरले जातात. त्यासाठी रिसायकलिंग प्लांट उभारणे आणि वाहतूक खर्चात बचत करणे योग्य ठरेल.

संदर्भ :

- पर्यावरण : आकलन आणि आचरण – पल्लवी चाफेकर
- पर्यावरण शास्त्र – डॉ. विठ्ठल घारापुरे
- पर्यावरण : जाणीव जागृती – प्रा. भास्कर जोहरापूरकर
- पर्यावरण प्रदूषण – डॉ. रवींद्र भावसार
- http://mpcb.gov.in/hazardous/pdf/HWšInventary2012/Executive Summary 2012 .pdf
- http://rajyasabha.nic.in/rsnew/publication šelectronic/E-Wastešinšindia.pdf
- http://www.economist.com/news/technology-quarterly/21615032-growing-mountain-electronic-waste-needs-be-disposed-responsibly-rich? zid= 313ah = fe2aac0b11adef572d67aed9273b6e5
- https://mpcb.gov.in/sites/default/files/arš29032022.pdf
- http://mnsblueprint.org/mš03š05š infrastructure šsolid Waste Management.html

■■■

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गोलमेज परिषदेतील कार्य आणि महारेतरांची भूमिका

डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर
इतिहास विभागप्रमुख, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज
स्नेह नगर, वर्धा रोड, नागपूर, महाराष्ट्र
मोबाईल क्रमांक: ९६८९२८१८५७
B'ob: suryakantmkapshikar@gmail.com

प्रस्तावना :

ब्रिटिश सरकारने १९३० ते १९३३ दरम्यान लंडन येथे तीन गोलमेज परिषदा आयोजित केल्या. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून तिन्ही गोलमेज परिषदेत सहभागी झाले होते. त्यांनी अस्पृश्य समाजाचे प्रश्न जागतिक स्तरावर परिषदेसमोर मांडले. परिषदेत आणि परिषदेबाहेर सुद्धा त्यांना अनेक महारेतरांचे सहकार्य लाभले परंतु यासंदर्भात फारसे ऐतिहासिक संशोधन झाले नाही त्यामुळे गोलमेज परिषदेतील आंबेडकरांच्या कार्याविषयी महारेतरांची काय भूमिका होती यावर संशोधकीय प्रकाश टाकणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश्य आहे.

पहिली गोलमेज परिषद :

१९३० मध्ये लंडन येथे पहिली गोलमेज परिषद आयोजित करण्यात आली. या परिषदेसाठी रावबहादूर श्रीनिवासन आणि आंबेडकर यांना अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आमंत्रित करण्यात आले. काँग्रेसने मात्र आंबेडकरांच्या निवडीला विरोध केला. बाळकृष्ण देवरुखकर या काँग्रेसी नेत्याने आंबेडकरांचा विरोध करण्याकरिता मुंबईत कामगार मैदानावर एक सभा भरविली असता आंबेडकरांचे ब्राह्मण सहकारी देवराव नाईक यांनी आंबेडकरी अनुयायांच्या मदतीने ती सभा उधळून लावली. काँग्रेसमधील दुसरे एक अस्पृश्य नेते सखाराम काजरोळकर यांनीसुद्धा आंबेडकरांच्या निवडीला विरोध केला होता. देवरुखकर, काजरोळकर हे आंबेडकरांचे प्रारंभीच्या काळातील चांभार जातीतील सहकारी होते. मात्र काँग्रेसने तोडफोडीचे राजकारण करून त्यांना आंबेडकरापासून दूर केले होते. चांभार जातीतील बाळू पालवणकर यांनी मात्र बाबासाहेबांची अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून झालेली निवड ही योग्य असून ते आपली कामगिरी उत्तम प्रकारे पार पाडतील. असा विश्वास व्यक्त केला होता. सी. के. बोले यांनी आंबेडकरांचे निवडीबद्दल मनपूर्वक अभिनंदन केले होते.

मानपत्र व थैली अर्पण :

पहिल्या गोलमेज परिषदेस निवड झाल्याबद्दल आंबेडकरांना मानपत्र व थैली अर्पण करण्याचा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. द. वि. प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानपत्र व पर्स फंड कमिटी स्थापन करण्यात आली. या कमिटीचे अध्यक्ष - डॉ. पुरुषोत्तम सोळंकी, सचिव-सीताराम शिवतरकर आणि भास्करराव कद्रेकर हे हिशेब तपासनीस होते. रामचंद्र कवळी, सीताराम शिवतरकर, हिराभाई परमार, गंगाधर सहस्रबुद्धे, देवराव नाईक, अनंतराव चित्रे, कमलाकांत चित्रे, वेणूबाई शिवतरकर, कृष्णाजी केळूसकर, गोविंदजी परमार, द्रोपदीबाई देवरुखकर या महारेतर मंडळींनी थैली निधीसाठी देणगी दिली होती. २ ऑक्टोबर १९३० रोजी सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली आंबेडकरांना मानपत्र व थैली अर्पण समारंभ आयोजित करण्यात आला. याप्रसंगी शिवतरकरांनी मानपत्राचे वाचन केले. थैली निधी साठी एकूण ३७०० रुपये जमा झाले मात्र थैलीची रक्कम ५००० रुपये होईल अशी अपेक्षा यावेळी शिवतरकरांनी व्यक्त केली. त्यानंतर सोळंकी यांनी आंबेडकरांना मानपत्र व थैली अर्पण केली. गोलमेज परिषदेपासून निदान अस्पृश्य वर्गाचा तरी फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाही. असे मत सोळंकी यांनी मांडले. आंबेडकरांनी आपण गोलमेज परिषदेस गेल्यानंतर सोळंकी व नाईक यांच्या मताप्रमाणे वागावे. असे आपल्या अनुयायांना सांगितले. यावेळी आंबेडकरांनी प्रधान, कद्रेकर, कवळी, परशा यांच्या सहकार्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली होती.

पहिल्या गोललमेज परिषदेतील कार्य :

१२ नोव्हेंबर १९३० रोजी इंग्लंडचे प्रधानमंत्री रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिली गोलमेज परिषद सुरु झाली. या परिषदेत आंबेडकरांनी भारतातील सरकार हे लोकांनी लोकांकरिता चालविलेले लोकांचे राज्य असावे. अशी मागणी केली. परिषदेसमोर सादर करण्यासाठी आंबेडकरांनी एक जाहीरनामा तयार केला होता. तो तयार करण्यासाठी फॅनी

फिजीरॉल्ड या त्यांच्या लंडनमधील मैत्रिणीने मदत केली होती. या जाहीरनाम्याच्या प्रती त्यांनी भारतात पाठविल्या. त्याआधारे आंबेडकरी चळवळीतील शेकडो अनुयायांनी मॅकडोनाल्ड यांना आंबेडकरांच्या समर्थनार्थ तारा पाठविल्या. देवराव नाईक यांनी या जाहीरनाम्याचा मराठी अनुवाद केला होता. आपल्या आर्थिक सहकार्याने उच्चविद्या विभूषित झालेले आंबेडकर गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांच्या हक्काकरिता लढत आहेत याचा बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना अभिमान वाटला. आंबेडकरांच्या गोलमेज परिषदेतील कार्याने आनंदित होऊन त्यांनी आंबेडकरांना मेजवानी दिली. एवढेच नाहीतर आंबेडकरांच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यासाठी आर्थिक मदत सुद्धा केली. इंदोर, बिकानेर, काश्मीर, पतियाळा, दरभंगा व सांगलीच्या संस्थानिकांनी सुद्धा आंबेडकरांना अस्पृश्यता निवारणासाठी आर्थिक सहकार्य केले होते.

आंबेडकरांच्या धोरणाचे समर्थन :

८ जानेवारी १९३१ रोजी सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि नाईक, शिवतरकर, सहस्रबुद्धे, वनमाळी, परुळेकर आणि महंमद झकेरिया मणियार यांच्या प्रमुख उपस्थितीत झालेल्या सभेत आंबेडकरांच्या गोलमेज परिषदेतील योजनेचे समर्थन करण्यात आले. आंबेडकरांना समर्थन देण्यासाठी देवराव नाईक यांनी आंबेडकरांच्या इंग्रजी पत्राचा मराठी अनुवाद जनता या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केला तसेच द. वि. प्रधान यांनी जनता मध्ये संस्थाने व फेडरेशन हा लेख प्रकाशित केला. २७ फेब्रुवारी १९३१ रोजी आंबेडकर मुंबईस परत आले त्यावेळी अस्पृश्य समाजातर्फे शंकरराव परशा, नारायणराव पेंटर, सहस्रबुद्धे व केळूसकर गुरुजी यांच्या उपस्थितीत स्वागत करण्यात आले. १ मार्च १९३१ रोजी परळ येथे सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली आंबेडकरांचा सत्कार करण्यात आला. या सभेत नाईक, शिवतरकर, सोळंकी यांची भाषणे झाली. आंबेडकरांनी आपल्या तेजाने सर्वांना चकित केले असून त्यांची कामगिरी फक्त अस्पृश्य वर्गासाठी नसून अखिल हिंदुस्थानसाठी आहे. असे विचार केळूसकर यांनी व्यक्त केले. नारायणगाव येथील पुणे जिल्हा बहिष्कृत परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनात आंबेडकरांचे गोलमेज परिषदेतील कामगिरीविषयी अभिनंदन करण्यात आले. या अधिवेशनात शिवतरकर, मधाळे, काळोखे, घोगरे इत्यादीची भाषणे झाली. १९ एप्रिल १९३१ रोजी मुंबईत एन. शिवराज यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या अखिल भारतीय अस्पृश्य पुढारी परिषदेत आंबेडकरांचे अभिनंदन करण्यात आले. या सभेत आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदेतील आपल्या कार्याचा वृत्तांत सर्वांसमक्ष सादर केला.

गांधीजी आणि आंबेडकर भेट :

आंबेडकरांनी पहिल्या गोलमेज परिषदेत राष्ट्रहिताची भूमिका घेतल्यामुळे त्यांचे सर्वत्र कौतुक होत होते. त्यामुळे महात्मा गांधीनी सुद्धा आंबेडकरांशी भेट व्हावी अशी इच्छा व्यक्त केली. गांधीजी आणि आंबेडकरांची भेट व्हावी याकरिता बहिष्कृत हितकारिणी सभेचे पदाधिकारी बाळासाहेब खेर यांनी प्रयत्न केले. मुंबईत मुक्कामी असताना गांधीजींनी ६ ऑगस्ट १९३१ ला आंबेडकरांना भेटीविषयी चिठ्ठी पाठविली. त्यानुसार ना. म. जोशी व अमृतलाल ठक्कर यांच्या मध्यस्थीने १४ ऑगस्ट १९३१ रोजी गांधी-आंबेडकर यांची भेट झाली. नाईक, शिवतरकर, कद्रेकर, प्रधान आणि काणेकर हे आंबेडकरांसोबत होते. याभेटीत गांधीजी आणि आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नाविषयी चर्चा केली. या भेटीत देवराव नाईक यांनी गांधीजींना आपल्या सभोवती बऱ्याचशा तोंडपुंज्या व वस्तुस्थिती लपविणाऱ्या लोकांचा जमाव असतो व त्यामुळे आपल्याला काँग्रेसच्या अस्पृश्य वर्गांशी असलेल्या वागणुकीची वस्तुस्थिती कळत नाही. असे स्पष्टपणे सांगितले होते.

दुसरी गोलमेज परिषद :

ब्रिटिश सरकारने १९३१ मध्ये दुसरी गोलमेज परिषद आयोजित केली. या परिषदेकरिता अस्पृश्य वर्गाचे धोरण ठरविण्यासाठी मुंबईत परळ येथे १९ एप्रिल १९३१ रोजी अखिल भारतीय अस्पृश्य पुढारी परिषद आयोजित करण्यात आली. या परिषदेस आंबेडकरांसह एन. शिवराज, आर. श्रिनिवासन, मुनुस्वामी पिल्ले, धर्मलिंगम पिल्ले, वासुदेवन पिल्ले, एच. एम. जगन्नाथ, मुथु इ. कॅनन, आर. एल. विश्वास, सोळंकी, ओगले, पाटील, राजभोज, पापन्ना, शिवतरकर, बोरघरकर, वनमाळी, चिपळूणकर, जीनाभाई राठोड, अब्दुला आचार्य, दुदाभाई किकाभाई, पी. एस. मारवाडी, शिवराम पाला, रामा पाला इत्यादी महारेतर मंडळी उपस्थित होती. अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आंबेडकरांना दुसऱ्या गोलमेज परिषदेचे आमंत्रण मिळाले होते. १५ ऑगस्ट १९३१ रोजी ते लंडनला रवाना होणार होते. तत्पूर्वी त्यांना निरोप देण्यासाठी १४ ऑगस्ट १९३१ रोजी सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली सर कावसजी जहांगीर हॉलमध्ये एक समारंभ आयोजित करण्यात आला. याप्रसंगी आंबेडकरांनी आपणास अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात मिळालेल्या यशाचे वाटेकरी सोळंकी हे आहेत. असे विचार व्यक्त केले. महात्मा गांधीजी यांनी अस्पृश्य समाजाच्या अहिताची भूमिका घेतल्यामुळे आंबेडकरांनी लंडन प्रवासात असताना शिवतरकरांना पत्र पाठवून गांधीजींच्या भूमिकेचा निषेध करण्यासाठी सभा घ्याव्यात असे सुचविले होते. तसेच दुसऱ्या एका पत्रात अल्पसंख्याकांच्या

हक्कांचा विचार करणाऱ्या उपसमितीला सादर केलेल्या जाहीरनाम्याच्या काही प्रती पाठविण्यात सांगितले होते.

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेतील कार्य :

७ सप्टेंबर १९३१ रोजी दुसरी गोलमेज परिषद सुरु झाली. या परिषदेत अस्पृश्यांच्या प्रश्नावरून गांधी आणि आंबेडकर यांच्यात मतभेद झाले. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी केलेल्या स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीस गांधीजींनी विरोध केला. गोलमेज परिषदेत अस्पृश्य वर्गाच्या मागण्यांना गांधीजींनी केलेला विरोध बुद्धीला न पटणारा, हट्टी, गूढ आणि हास्यास्पद ठरेल इतका असहिष्णू वृत्तीचा द्योतक असल्यामुळे अस्पृश्य वर्गीय मंडळी गांधीजींचा निषेध करण्यासाठी निदर्शने करणार आहेत अशी धमकी शिवतरकरांनी दिली होती. सप्रू, जिना, परांजपे आणि मुंजे या गोलमेज परिषदेतील सदस्यांनी आंबेडकरांना पाठिंबा दिला होता. गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्यात तडजोड व्हावी म्हणून सर मिर्झा इस्माईल यांनी मध्यस्थी करून त्यांची भेट घडवून आणली होती. परंतु गांधीजींच्या धोरणात बदल न झाल्यामुळे शिवतरकर, वनमाळी, चांदोरकर, गोपाळराव पोळ, रामजी दारूळे, आबाजी दाभोळे, शिवराम पाला, पापया बाबाजी, रामलिंगम, मनोरमा प्रधान इत्यादी महारेतर मंडळींनी लंडन येथे तारा पाठवून गांधीजींचा निषेध आणि आंबेडकरांचे समर्थन केले होते. २९ ऑक्टोबर १९३१ रोजी आंबेडकरांनी लंडनहून खास जनता या वृत्तपत्रासाठी पत्र लिहून गोलमेज परिषदेत त्यांना पाठिंबा देणाऱ्या तारा एकट्या मुंबई प्रांतातूनच नव्हे तर पंजाब, बंगाल आणि मद्रास वगैरे हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून मिळत आहे. तारांमधून गांधीजींचा निषेध करण्यात येत आहे अशी माहिती दिली. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत ना. म. जोशी यांनी अस्पृश्यांना प्रतिनिधित्व असावे, त्यांच्या प्रतिनिधींना सरकारने नेमू नये ते लोकनियुक्त असावे. असे विचार व्यक्त करून आंबेडकरांना पाठिंबा दिला होता. सर सॅम्युअल होअर आणि सँकी यांनी आंबेडकरांशी अस्पृश्यांविषयी चर्चा केली होती. अस्पृश्यांच्या चळवळीसाठी आर्थिक मदतीचे विनंती पत्र आंबेडकरांनी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेच्या सभासदांना वाटले होते. त्यास अनुकूल प्रतिसाद मिळून अनेकांनी आंबेडकरांना देणग्या दिल्या होत्या.

आंबेडकरांच्या मागणीस समर्थन :

दुसऱ्या गोलमेज परिषदेतील आंबेडकरांच्या अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ व राखीव जागाच्या मागणीच्या समर्थनार्थ सभा व परिषदा आयोजित करण्यात आल्या. मुंबईत २४ ऑक्टोबर १९३१ रोजी चांदोरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेत आंबेडकरांचे समर्थन करून तेच सर्व अस्पृश्य वर्गाचे खरेखुरे पुढारी आहेत असे जाहीर करण्यात आले. १७ नोव्हेंबर १९३१ रोजी बोले, शिवतरकर, झकेरिया इत्यादी मंडळींच्या उपस्थितीत जहांगीर हॉलमध्ये झालेल्या कार्यक्रमात आंबेडकरांची गोलमेज परिषदेतील कामगिरी यशस्वी व्हावी अशी प्रार्थना करून आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी तयार केलेल्या योजनांचा समावेश न करणारी कोणतीही नवीन राज्यघटना अस्पृश्य समाज कधीही मान्य करणार नाही. असा इशारा सोळंकी यांनी दिला. पांडुरंग सबनीस यांनी जनता या वृत्तपत्रात मंडलाकार परिषदेपुढील मुख्य दोन प्रश्न तर अनंतराव चित्रे यांनी मतदार संघ व अस्पृश्य समाज हा लेख लिहून आंबेडकरांची भूमिका स्पष्ट केली. गोविंदराव मिंढे पाटील यांनी देवळाली नाशिक येथील १४ मार्च १९३२ च्या सभेत सध्याची परिस्थिती तसेच दारव्हा येथे अमानतउल्ला यांच्या अध्यक्षतेखालील झालेल्या सभेत शालीग्राम यांनी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघाचीच का आवश्यकता आहे. या विषयांवर व्याख्याने देऊन आंबेडकरांना पाठिंबा दिला होता. १६ ऑक्टोबर १९३१ रोजी ठाणे जिल्ह्यातील मणिकपूर येथे आर. वनमाळी यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या चांभार लोकांची सभेत, १८ ऑक्टोबर १९३१ रोजी ठाणे जिल्ह्यातील वाद्रे येथे मनोरमाबाई प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेत, १८ ऑक्टोबर १९३१ रोजी मुंबईत फोरास रोड येथे भाई प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली मणियार, मिंढे पाटील, नाईक यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, २० ऑक्टोबर १९३१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील नेर्ली येथे एम. एम. कांबळे यांच्या अध्यक्षतेखाली जी. मांग, एम. बी. मांग, के. एल. बसवत यांच्या उपस्थितीत झालेल्या सभेत, २२ ऑक्टोबर १९३१ रोजी इगतपुरी येथे एन. बी. दोंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली जगताप, साळवे, भोंडे यांच्या उपस्थितीत पार पडलेल्या सभेत, २३ ऑक्टोबर १९३१ रोजी संगमनेर येथे रामजी सहदेव दारोळ यांच्या अध्यक्षतेखाली शिंदे, निळे, साळवे यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, २५ ऑक्टोबर १९३१ रोजी परळ मुंबई येथे सावित्रीबाई बोराड यांच्या अध्यक्षतेखाली वेणूबाई शिवतरकर, अनसुया शिवतरकर, जनाबाई चांदोरकर, यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, १९३१ मध्ये भाऊराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि शिवतरकर यांच्या प्रमुख उपस्थितीत मुंबईतील आझाद मैदानात पार पडलेल्या दसरा संमेलनात, १९३१ मध्ये सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईत पार पडलेल्या दसरा संमेलनात, ४ नोव्हेंबर १९३१ रोजी मसूर येथे कृष्णराव एस. कारंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली साठे, वायदंडे, नाना दादा चांभार, बाळू लक्ष्मण मांग यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, ५ डिसेंबर १९३१ रोजी देवळे, ता. कळवण येथे अमृतराव रणखांबे यांच्या अध्यक्षतेखाली दे. ना. टिळक, नाईक,

ISSN No. 2394-5990

शिवतरकर, कवळी, सबनीस, शेवाळे वकील यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, ३१ डिसेंबर १९३१ रोजी चिपळूण येथे संभाजी गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली भोवळे, जाधव, मोहिते, पवार, सावे यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, ३० जानेवारी १९३२ रोजी नगर कॅम्प येथे लिंबाजी कदम यांच्या अध्यक्षतेखाली शिंदे, संकोल, मि. जेम्स यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, ११ फेब्रुवारी १९३२ रोजी चाळीसगाव तालुक्यातील टाकळी येथे त्र्यंबकराव सूर्यवंशी यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, १३ फेब्रुवारी १९३२ रोजी आग्रीपाडा येथे द. वि. प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखाली कर्णिक, चित्रे, तपासे यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, चिखलपाडा येथे १७ फेब्रुवारी १९३२ रोजी एम. झेड. मणियार यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, २० फेब्रुवारी १९३२ रोजी वरळी मुंबई येथे द. वि. प्रधान यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, २५ फेब्रुवारी १९३२ रोजी कुलाबा येथे मिंढे पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, २७ फेब्रुवारी १९३२ रोजी मुंबईतील मोर्लंड रोड येथे मिंढे पाटील यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, २८ फेब्रुवारी १९३२ रोजी चांदूर रेल्वे येथे एस. सी. टवलारे यांच्या अध्यक्षतेखाली बेलसरे, देशमुख, पाटील, यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, ३ मार्च १९३२ रोजी वर्धा जिल्ह्यातील आर्वी येथे तुकाराम पुरोहित, ए. डी. म्हात्रे यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत २२ मार्च १९३२ रोजी कांचनगाव ता. इगतपुरी येथे साळवे, दोंदे, जगताप, यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, जयराज गल्ली मुंबई येथे मणियार यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत, कामाठीपुरा मुंबई येथे नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रधान, शिवतरकर, घोरपडे, यांच्या उपस्थितीत भरलेल्या सभेत, अमरावती जिल्ह्यातील सातेफळ येथे यमुनाबाई जगताप यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजीत झालेल्या सभेत आंबेडकरांचे समर्थन करण्यात आले. गांधीजी आणि आंबेडकर गोलमेज परिषदेहून मुंबईस परतल्यावर गांधीजींचा निषेध आणि आंबेडकरांचे जंगी स्वागत करण्याचे आवाहन शिवतरकरांनी केले होते. त्यानुसार अस्पृश्यांनी काळे झेंडे दाखवून गांधीजींचा निषेध केला. यावेळी झालेल्या दंगलीत अनेक अस्पृश्य बांधव जखमी झाले. त्यांच्यावर औषधोपचार करण्याचे काम मणियार व डॉ. शेख यांनी केले होते. आंबेडकर मुंबईस परतल्यावर त्यांच्या स्वागतासाठी मोठ्या संख्येने अस्पृश्य मंडळी उपस्थित राहिली. नाईक, प्रधान, असईकर, कद्रेकर, गुप्ते, खांडके, शिवतरकर इत्यादी महारेतर मंडळींनी आंबेडकरांची जहाजावर भेट घेऊन त्यांचे स्वागत केले. परशा, बोले, मणियार, सोळंकी, वनमाळी, चांदोरकर इत्यादीं महारेतर सहकारीसुद्धा आंबेडकरांच्या स्वागतासाठी हजर होते. चांभार समाजातील पी. बाळू, राजभोज, काजरोळकर, पवार यांनी सुद्धा आंबेडकरांचे सहर्ष स्वागत केले होते. डॉक्टर साहेब आपण आपल्या अस्पृश्य समाजाचे खरे हितचिंतक पुढारी आहात. आपल्या गोलमेज परिषदेतील कामगिरीविषयी आम्हाला धन्यता वाटते. असे उद्गार यावेळी पी. बाळू यांनी काढले होते. गोलमेज परिषदेतील मुस्लिम प्रतिनिधी शौकत अली हे सुद्धा आंबेडकरांच्या बरोबरच गोलमेज परिषदेहून परतले होते. मुसलमानांनी गोलमेज परिषदेत आंबेडकरांशी सहकार्याचे धोरण ठेवले होते म्हणून अस्पृश्यांनी शौकत अलींचेसुद्धा स्वागत केले. याप्रसंगी बोलताना गोलमेज परिषदेत मुसलमान प्रतिनिधींनी मला अगदी आपलेपणाच्या भावनेने मदत केली आहे. त्यांची मदत मिळाली नसती तर मला कित्येक वेळा सगळ्या प्रतिनिधींशी झगडणे अशक्य झाले असते. गोलमेज परिषदेमधील इतर हिंदू प्रतिनिधिमध्ये अस्पृश्यांबाबत खरे व स्पष्ट बोलायचे जे धैर्य नव्हते ते मुसलमान प्रतिनिधिमध्ये दिसून आले. त्यांच्या सहकार्याविषयी मला केव्हाही आदरच बाळगला पाहिजे. या शब्दात आंबेडकरांनी कृतज्ञता व्यक्त केली होती. मुंबईतील दामोदर हॉलमध्ये सोळंकी यांच्या अध्यक्षतेखाली आंबेडकरांना मानपत्र देण्याचा कार्यक्रम झाला. साऊथ इंडियन आदि द्रविड महाजन सभा, गुजरात डिप्रेस्ड क्लासेस असोसिएशन, जुना ढोर चाळ पंच, नवी ढोर चाळ पंच, रोहिदास ज्ञानदेव समाज, चर्मकार महिला मंडळ, चर्मकार सुधारक मंडळ, मेधवाल सुधारक समाज, गुजराती दलित सुधारक मंडळ, ठाणा डिस्ट्रिक्ट चर्मकार एकेच्छू मंडळ, द. सुपा परगणा क्षत्रिय युवक संघ, कर्नाटक मचिगर सोसायटी, कर्नाटक डिप्रेस्ड क्लासेस युथ लिग, मातंग ज्ञानोदय समाज मुंबई इत्यादी ११४ संस्थांनी मिळून हे मानपत्र अर्पण केले होते. वि. तू. जाधव यांनी मानपत्राचे वाचन केले. आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदेमध्ये अस्पृश्यांच्या हिताची भूमिका घेतल्याबद्दल त्यांना १३ मार्च १९३२ रोजी मुंबईत क्लार्क रोड येथे अस्पृश्यांतर्फे मेजवानी देण्यात आली. या प्रसंगी निर्माणकर, आईसकर, प्रधान बंधू, कद्रेकर, नाईक, कमलाकांत चित्रे, खटावकर इत्यादी महारेतर मंडळी उपस्थित होती.

राजा–मुंजे करार :

अस्पृश्य पुढारी एस. सी. राजा हे सुरुवातीस स्वतंत्र मतदार संघाच्या बाजूने होते. परंतु नंतर मात्र त्यांनी हिंदू महासभेच्या मुंजे यांच्याशी अस्पृश्य वर्गासाठी संयुक्त मतदार संघ व राखीव जागा असाव्यात. असा करार केला. त्यामुळे त्यांचा निषेध आंबेडकरी कार्यकर्त्यांनी केला. सनातनी हिंदू आम्हास अत्यंत निर्दयपणे वागवितात. त्यामुळे पुढील वीस वर्षे तरी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघच पाहिजे. अशी मुलाखत टाईम्सला देवून सोळंकी यांनी राजा–मुंजे कराराचा निषेध केला. बापू ऐलाजी

सर्वगोड, श्रावण कोंडीबा कांबळे, बजरंग भिमाजी, पुनाजी काकडे, रामचंद्र पुंडलिक चांभार, आवडप्पा मांग, शामा नानाजी भंगी इत्यादी महारेतरांनी जनता या वृत्तपत्राद्वारे निषेध नोंदविला. चांदूर रेल्वे येथे वामनराव पाटील तर पुण्यात नाथा महाराज चव्हाण यांनी या कराराचा निषेध केला होता. विंचूर येथे १७ जून १९३२ रोजी नाईक यांच्या अध्यक्षतेखालील सभेत सबनीस यांनी राजा-मुंजे कराराचा निषेध का केला पाहिजे? याचे विवेचन केले.

पुणे करार :

स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणीवरून गांधीजी-आंबेडकर यांच्यात मतभेद झाले आणि गांधीजींनी २० सप्टेंबर ११९३२ पासून आमरण उपोषण करण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे मदनमोहन मालविय यांनी १९ सप्टेंबर १९३२ रोजी मुंबईत एक परिषद भरविणार असल्याचे आंबेडकरांना कळविले. ठक्कर, जयकर आणि सप्रु यांनी याबाबत आंबेडकरांशी चर्चा केली. १९ सप्टेंबर १९३२ च्या सभेस आंबेडकर आपल्या एन. शिवराज, नाईक, प्रधान, कवळी यांच्या उपस्थित राहिले. २० सप्टेंबर १९३२ रोजी आंबेडकर आणि सोळंकी यांनी जयकर यांची भेट घेतली. २१ सप्टेंबर १९३२ रोजी आंबेडकरांनी सोळंकी, शिवतरकर व श्रीनिवासन यांच्यासह गांधीजींशी चर्चा केली. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी गांधी व आंबेडकर यांच्यात पुणे करार होऊन अस्पृश्यांना विधिमंडळात १४८ राखीव जागा व मध्यवर्ती विधीमंडळात १० टक्के जागा मिळाल्या. पुणे करारावर आंबेडकरांच्या बाजूने सोळंकी, श्रीनिवासन, प्रधान, शिवतरकर यांनी सह्या केल्या. हा करार घडवून आणण्यात जयकर, सप्रू, मदन मोहन मालविय यांचीही महत्त्वाची भूमिका होती.

तिसरी गोलमेज परिषद :

तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला जाण्यापूर्वी मुंबई येथे गुजराती मेघवाल समाजाच्यावतीने तसेच जिणाभाई राठोड यांच्या अध्यक्षतेखाली ऋषी समाजाच्या वतीने आंबेडकरांना मानपत्र देण्यात आले. १७ नोव्हेंबर १९३२ रोजी तिसरी गोलमेज परिषद सुरु झाली. या परिषदेत जन्म, जात आणि धर्म यावर आधारलेली विषमतेची बंधने नष्ट करण्यात यावी. असे निवेदन आंबेडकर, जयकर, सर कावसजी जहांगिर, जोशी, केळकर, सप्रू, सरकार यांनी ब्रिटिश प्रधानमंत्र्यांना दिले होते. या परिषदेत पुणे करारावर चर्चा झाली. या चर्चेत सरकार, मुंजे, चॅटर्जी, बॅनर्जी, देशमूख यांनी भाग घेतला होता. २४ डिसेंबर १९३२ रोजी तिसरी गोलमेज परिषद संपली. परिषदेहून परतल्यानंतर आंबेडकरांनी येरवडा तुरुंगात गांधीजींची भेट घेतली. यावेळी त्यांच्यासोबत शिवतरकर, केशवराव जेधे हे उपस्थित होते.

मूल्यमापन :

भारताच्या राजकीय भवितव्याविषयी झालेल्या तिन्ही गोलमेज परिषदेत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित होते. तिन्ही गोलमेज परिषदेत आंबेडकरांना अनेक महारेतर मंडळींनी सहकार्य केले. एवढेच नाहीतर परिषदेबाहेर सुद्धा आंबेडकरांच्या महारेतर अनुयायी आणि सहकाऱ्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली. त्यामुळे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे संपूर्ण भारतातील अस्पृश्यांचे एकमेव पुढारी आहेत हे अधोरेखित झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

१) खैरमोडे, डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड ४, आवृत्ती १, १९६६, डॉ आंबेडकर एज्युकेशन सोसायटी मुंबई, पृ. ८३.

२) कित्ता, पृ. ८५

३) कित्ता, पृ. ८९

४) कित्ता, पृ. १०२

५) जनता, २३ फेब्रुवारी १९३१

६) खैरमोडे, उपरोक्त, पृ. १४७

७) जनता, २७ एप्रिल १९३१

८) कित्ता, २१ नोव्हेंबर १९३१

९) कित्ता, २३ जानेवारी १९३२

१०) खैरमोडे, उपरोक्त, पृ. ३२०

११) जनता, ३० जानेवारी १९३२

१२) कित्ता, १६ जुलै १९३२

१३) सुरवाडे, विजय, समकालीन सहकाऱ्यांच्या आठवणीतील डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, आवृत्ती २, २००७, लोकवाङमय गृह मुंबई, पृ. ९२

१४) कीर, धनंजय, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, आवृत्ती ६, १९८९, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, पृ. २३४

■■■

गडचिरोली जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात सन २०२२ मध्ये उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेचा मागोवा

प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे
मार्गदर्शक
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रह्मपुरी, जिल्हा चंद्रपूर
ई-मेल आयडी-kamblerp17@gmail.com
भ्रमणध्वनी क्रमांक - ९३२६०१९६५४

श्री किशोर नुकुंद्र बागडे
संशोधक विद्यार्थी
एम. ए. (अर्थशास्त्र)
संशोधन केंद्र - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रह्मपुरी, जिल्हा चंद्रपूर,
ई-मेल आयडी-kishorbagde2000@gmail.com
भ्रमणध्वनी क्रमांक-९८२३७९४६१३

सारांश :

प्रत्येक राष्ट्राच्या व क्षेत्राच्या आर्थिक उन्नतीमध्ये रोजगार भिमुख शिक्षण ही महत्वाची बाब आहे. कुठल्याही प्रगत झाले असलेल्या क्षेत्राचा उदाहरण म्हणून अभ्यास केले असता त्या भागाच्या उन्नतीत उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाचा मोठा आणि महत्वाचा वाटा असल्याचे लक्षात येते. ज्या भागात रोजगार निर्मीत करणा-या उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध नाही तो भाग प्रगतीविना मागास स्थितीत खोल गर्तेत पडले असल्याचे दिसून येते. देशाच्या विकासासाठी आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार व व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाचा त्यात मुख्यत्वे अंतर्भाव करण्याचा शासनाचा मानस आता नव्याने लागू होत असलेल्या भारत देशाच्या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये प्रत्ययास येतो. भारत देशातील अन्य राज्यांच्या तुलनेत उन्नत गणल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्र या राज्यात गडचिरोली जिल्हा हा त्यामानाने अविकसित, नक्षलग्रस्त, अतिदुर्गम व आदिवासी जिल्हा म्हणून परिचित आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील एकूण जनसाक्षरतेचे प्रमाण चौ-याहत्तर टक्के इतपत असून ते महाराष्ट्र राज्यातील एकूण जनसाक्षरता दर ब्याऐंशी टक्केच्या प्रमाणात निम्न आहे. गडचिरोली जिल्हात गडचिरोली येथे आणि धानोरा येथे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे क्षेत्र शासनाकडून कार्यान्वित असुन ते कार्यरतही आहे. असे दिसत असले तरी गडचिरोली जिल्ह्याच्या उन्नतीत या औद्योगिक क्षेत्रघटकांचा सहभाग हा नगण्य आहे. यासाठी बऱ्याच बाबी कारणीभूत असल्या तरी स्थानिक परिस्थितीनुरूप आर्थिक उन्नतीसाठी आवश्यक असलेले रोजगार उन्मुख उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाचा असलेला अभाव हे त्यामागील मुख्य कारणांपैकी एक आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामीण क्षेत्राच्या उन्नतीसाठी ग्रामीण क्षेत्रात मुबलक प्रमाणात उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण तातडीने उपलब्ध करून देण्याची खूप गरज दिसून येते आहे.

की-वर्ड्स : गडचिरोली, व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षण, रोजगार उन्मुख, महात्मा ज्योतिबा फुले, भारतीय संविधान

शोधनिबंध विवेचन :

एकेविसावे शतक हे आधुनिक विज्ञानाचा अर्थव्यवस्थेच्या सर्व घटकक्षेत्रांमध्ये प्रभावीपणे वापर व उपयोग करण्याचे शतक आहे. त्याचा फायदा जगातील सर्व अर्थव्यवस्थांना होत असुन याचे आणखी सखोल निरीक्षण केल्यास प्रगत उच्च व्यावसायिक व तंत्र शिक्षण अवगत असलेले सक्षम मनुष्यबळ हा महत्त्वाचा महत्वाचा बिंदू असल्याचे लक्षात येते. महाराष्ट्र राज्य हे भारत देशातील उन्नत राज्य म्हणूनच ओळखले जाते. महाराष्ट्र राज्यातील पुणे व त्यालगतचा पिंपरी चिंचवड इत्यादी भाग, मुंबई व त्यालगतचा मुंबई उपनगर व ठाणे कल्याण डोंबिवली इत्यादी भाग, नागपूर व त्यालगतचा बुटीबोरी इत्यादी भाग हे औद्योगिक व आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध क्षेत्र म्हणून गणली जातात. या क्षेत्रांचे आपण उच्च शिक्षणाच्या दृष्टीने निरीक्षण केल्यास या भागामध्ये उच्च व्यावसायिक व तंत्रशिक्षण हे मुबलक व खूप मोठ्या प्रमाणात दिले जात असल्याचे दिसून येते. उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाशिवाय बाजार व अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रांची उन्नती होऊ शकते असे म्हणणे हे अजाणपनाचे व अतिशयोक्तीचे ठरणार आहे.

गडचिरोली हा पूर्व महाराष्ट्रातील घनदाट वने व नैसर्गिक जैवविविधतेने नटलेला जिल्हा आहे.गडचिरोली जिल्ह्यात गडचिरोली, आरमोरी व देसाईगंज ही नगरपरिषद क्षेत्रे व अहेरी, भामरागड, चामोर्शी, धानोरा, एटापल्ली, व कोरची ही बोटावर मोजणी इतकी लहान शहरे वगळता जिल्ह्याचा संपूर्ण भाग हा ग्रामीण असुन त्यामध्ये सुध्दा मोठे क्षेत्र हे अतिदुर्गम, आदिवासी बहुल व नक्षलग्रस्त आहे. गडचिरोली जिल्हयात एकूण जनसंख्येपैकी फक्त अकारा टक्के लोकसंख्या ही शहरी भागात राहत असून एकोननव्वद टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण क्षेत्रात राहत आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात अनुसूचित जाती व अनुसूचित

जमातींची जनसंख्या मोठी आहे. त्यांचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण जवळपास ५० टक्के इतके आहे. यातील एकट्या आदिवासी समुदायाचेच प्रमाण ३८% च्या वर आहे. गोंडी भाषा ही जिल्ह्यातील बव्हंशी भागात बोलली जाणारी प्रमुख भाषा आहे आणि तीच्या पाठोपाठ मराठी भाषा ही गडचिरोली जिल्हयात बोलली जाते. गडचिरोली जिल्हयाच्या ग्रामीण व आदिवासी भागात हिंदी भाषा बोलणारे जुन्या पिढीतील लोक संख्येने खूप कमी असून इंग्रजी भाषा बोलणारे जिल्ह्यात त्यापैकी नगण्य आहेत. अगदी अलीकडे नगरपरिषद व नगरपंचायत क्षेत्रात काही इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा उघडलेल्या असून त्यातून काही प्रमाणात इंग्रजी व हिंदी बोलणारे नवीन पिढीतील विद्यार्थी घडत आहेत. नवीन पिढीतील हे विद्यार्थी त्यांना समोर रोजगार मिळेल असे उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक स्वरुपाचे शिक्षण घेण्यासाठी पात्र नक्की आहेत. गडचिरोली जिल्हयातील लोकल रोजगारांमध्ये पाहीजे असणारी वाढ होण्यासाठी असे रोजगार उन्मुख उच्च व्यावसायिक व तंत्रिक शिक्षण हे प्रभावी अस्त्र असले तरी याचा गडचिरोली जिल्ह्यात योग्य असा अद्याप वापर झालेला नाही. गडचिरोली जिल्ह्यात पात्र विद्यार्थ्यांची उपलब्धता असूनही शासनाकडून व सामाजिक संस्थांकडून येथे सन २०२१ पर्यंत उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाचे केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले नव्हते. त्याचा गडचिरोली जिल्ह्याच्या आर्थिक प्रगतीवर मोठा प्रतिकूल परिणाम झालेला आहे.

गडचिरोली जिल्हयात भूजल स्त्रोत क्षेते पुष्कळ आहेत. नदी, तलाव, ओढे, तळी ज्यांमध्ये सरकारी व खाजगी स्त्रोत क्षेत्रे पण येतात अशा भूजलाशयीन नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा गडचिरोली जिल्हयाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी वापर करुन घेण्यासाठी बराच स्कोप आहे. यामध्ये भूजल स्त्रोत क्षेत्रांमध्ये मत्स्य पालन, खेकडा पालन इ. कृषी शी परस्पर पुरक असणारे रोजगार निर्मीती करता येऊ शकते. परंतु यासाठी जिल्हयामध्ये जलाशयिन रोजगार निर्मीती संबंधी तांत्रिक आणि व्यावसायीक अभ्यासक्रम उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. आज गडचिरोली जिल्हयात एकसुध्दा जलरोजगार संबंधी शैक्षणिक केंद्र अस्तित्वात आणि कार्यरत नाही. केंद्र सरकारने वेळोवेळी टिम पाठवून पुष्कळदा गडचिरोली जिल्हयातील खनिज साधन सामग्री संबंधित अध्ययन आणि सर्वेक्षण हाती घेतले होते. या टिमच्या अभ्यासातून गडचिरोली जिल्हयात विपुल कच्ची खनिज साधन सामग्री असल्याचे निष्कर्शास आले. परंतु गडचिरोली जिल्हयातील नक्षल समस्येमुळे आजपर्यंत खनिज सामग्री आधारीत उद्योग गडचिरोली जिल्हयात सुरु झाले नाही. गडचिरोली जिल्हयात अगणीत जंगल उपज संबंधी सामग्री उपलब्ध आहे. यावर आवश्यक प्रक्रिया करुन त्यापासून लोकांच्या उपयोगाच्या वस्तु तयार करण्याचे प्रक्रिया उद्योग येथे उभारले जाऊ शकतात. परंतु यासाठी लागणारे स्किल्ड मनुष्यबळ गडचिरोली जिल्हयात उपलब्ध नाही. पारंगत मनुष्यबळ ही पण एक साधन संपत्तीच असुन तीच्या निर्मीतीसाठी गडचिरोली जिल्हयात जंगल उपज प्रक्रिये संबंधी ज्ञान देणारे अभ्यासक्रम चालविणा-या शैक्षणिक केंद्रांची खूप गरज आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील रोजगार वाढीसाठी अत्यावश्यक व्यावसायिक व तांत्रिक उच्च शिक्षणाची गरज बघता गडचिरोली मुख्यालय येथे ईसवी सन २०२२ दरम्यान, विद्यापीठ अनुदान आयोग व महाराष्ट्र शासन यांनी गडचिरोली जिल्ह्यासाठी मंजूर केलेल्या आदर्श पदवी महाविद्याल येथे काही पदवी व पदवीका स्वरुपाचे व्यावसायिक व तांत्रिक शैक्षणिक कोर्सेस गडचिरोली विद्यापीठाकडून चालू केले आहेत. सुरु झालेले हे शैक्षणिक अभ्यासक्रम पुर्ण झाल्यानंतर त्यामधून शिक्षीत विद्यार्थ्यांना समोर रोजगाराच्या बाबतीत विद्यापीठाच्या त्या अभ्यासक्रमांचा कितपत हातभार लागला आणि गडचिरोली जिल्ह्याच्या आर्थिक उन्नती प्रगती साठी त्याचा किती फायदा झाला आहे याचे सुद्धा मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे. सकारात्मक विचार करता याचा निश्चित फायदा गडचिरोली जिल्ह्यातील युवा विद्यार्थ्यांना भावी नागरिकांना होणार असून अधिकाधिक उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या शैक्षणिक केंद्रे सुरू करण्याची असलेली गरज त्यामधून प्रतिपादित होणार आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात पारंपरिक पदवी उच्च शिक्षणाचे जाडे सर्व दूर पसरलेले आहे. त्याचे कारण म्हणजे जिल्ह्यात मातृभाषा व राज भाषेतून शिक्षण देणाऱ्या प्राथमिक माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाची केंद्रे ही सर्वत्र उपलब्ध आहेत व त्यातून पारंपरिक उच्च शिक्षणासाठी लागणारा विद्यार्थी वर्ग सहजपणे उपलब्ध होत आहे. तथापि व्यावसायिक व तांत्रिक उच्च शिक्षण संबंधित गडचिरोली जिल्हयातील परिस्थिती मात्र वेगळीच दिसून येते. सगळीकडे जवळपास व्यावसायिक व तांत्रिक बाबतचे उच्च शिक्षण हे बव्हंशी इंग्रजी भाषेतून उपलब्ध आहे. तथापि गडचिरोली जिल्ह्यात उच्च शिक्षणासाठी पायाभूत असलेले हे प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मुख्यत्वे मातृभाषेतून दिले जात असल्याने त्यासमोर उच्च शिक्षण देणारी केंद्रे हे स्थापित व उपलब्ध नाहीत अशी गडचिरोली जिल्ह्याची विदारक स्थिती यातून पुढे येते.

भारतीय संविधानातील समवर्ती सूचीनुसार शिक्षण हा दोन्ही सरकारच्या अधिकारातला सबजेक्ट आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील शिक्षण हे प्रामुख्याने येथील स्वराज्य संस्था यांच्याकडून पुरविले जाते आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील थोडीबहुत शहरी वस्ती असलेल्या भागात काही ठिकाणी नविन इंग्रजी माध्यम शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरु झाल्या आहेत. या

ISSN No. 2394-5990

शाळा समोर उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण घेण्यासाठी लागत असलेला विद्यार्थी वर्ग घडवत आहेत. परंतु या शाळा आणि असा विद्यार्थी वर्गाची संख्या ही त्या मानाने खूपच कमी आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील सुमारे ९०% च्या वर प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण हे मातृभाषेतूनच दिले जाते आहे. वस्तुता आजची प्रगत विज्ञानशील गरज विचारात घेऊन शिक्षणाच्या पद्धतीत काही आवश्यक बदल केल्यास समोर रोजगार भिमुख व्यावसायिक व उच्च शिक्षण घेण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विद्यार्थी वर्ग मोठ्या संख्येने उपलब्ध होऊ शकतो.

भारतीय संविधानाच्या छ्यांशीव्या घटना दुरुस्तीनुसार घटनेत कलम २१ नव्याने समाविष्ट करून वयोगट ६ ते १४ मधील बालकांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद जरी भारतीय संसदेने संविधानात केली असली तरी यासाठी अवलंबण्यात येणारी शिक्षण पद्धती निवडण्याची मोकळीक त्या राज्यातील सरकारवर ठेवली आहे. यानुसार काही सरकारे मातृभाषेतून आणि काही सरकारे इंग्रजी भाषेतून शिक्षण पुरवित आहेत. ज्या सरकारांनी त्यांच्या मातृभाषेंबरोबरच इंग्रजी ही शिक्षण माध्यमाची भाषा ठरविली आहे तेथील विद्यार्थी हे मातृभाषा बरोबरच इंग्रजी भाषेत सुद्धा तरबेज झाले असून त्यांना रोजगार भिमुख उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक स्वरूपाचे शिक्षण घेताना अधिक सोयीचे ठरत असल्याचे दिसून येते. किंबहुना यामुळे तेथील साक्षरतेचा दर सुद्धा उच्च आहे. शासनाने याबाबत योग्य अशी प्रभावी उपाययोजना केल्यास त्यात निश्चित बदल होऊ शकतो. असे करणे हे शक्य सुद्धा आहे. यासाठी आज रोजी शासकीय, निमशासकीय व अनुदानित पारंपरिक माध्यम पद्धतीने शिक्षण देणाऱ्या शैक्षणिक केंद्रातील शिक्षकांना योग्य असे प्रशिक्षण देण्यात यावे. त्यांना अलीकडे प्रगत अध्यापन पद्धतीचे उचित आकलन व सराव मिळण्याची सोय करावी. उत्कृष्ट शिक्षकांना प्रोत्साहन पर बक्षीस व पुरस्कार तर जाणीवपूर्वक खराब कामगिरी करणा-या शिक्षकांच्या सेवा सवलतींमध्ये कपात अशी धोरणे अवलंबिली जाऊ शकतात.

आधुनिक इंग्रजी माध्यमातील प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पद्धतीमुळे गरीब ग्रामीण भागातील मुलांना समोर व्यवसाय भिमुख व्यावसायिक व तांत्रिक स्वरूपाचे शिक्षण घेण्यास अडचण येत असल्याचे समोर आले. म्हणून सरकारी खर्चाने नामांकित इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत प्रवेश देऊन या बालकांना पाश्चात्य भाषा माध्यमातून आधुनिक पद्धतीचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देण्याची योजना शासनाकडून राबविली जात आहे. यामधील उत्पादकता ही बऱ्यापैकी असून या प्रकारची योजना शासनाने सर्व मागासमुदायांतील गरीब बुद्धीप्रगल्भ व होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी राबविणे ही काळाची गरज आहे.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सन १८८२ मध्ये हंटर कमिशन पुढे व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाची आवश्यकता विषय करताना पुढीलप्रमाणे अधोरेखित केले आहे - प्राथमिक आणि अँग्लो व्हर्नाकुलर या दोन्ही शाळांमध्ये वापरात असलेली पाठ्यपुस्तके ही जोपर्यंत ती व्यावहारिक व प्रगतिशील होणार नाहीत तोवर त्यांची पुनर्रचना व पुनरावृत्ती करणे आवश्यक आहे. तांत्रिक शिक्षण व नैतिकता, स्वच्छता आणि शेती व काही उपयुक्त कला अशा प्रगतिशील बाबी यात पाहिजे . सन १८८२ मध्ये तत्कालीन शैक्षणिक आयोगा पुढे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी केलेली मागणी गडचिरोली जिल्ह्यात लागू करणे ही गडचिरोली सारख्या अतिदुर्गम व आदिवासी जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासासाठी २१ व्या शतकातील या २०२२ साली सुद्धा पूर्णार्थाने लागू पडते. याचा विचार धोरण तयार करणा-या निकायांनी अनिवार्य पणे करणे आवश्यक आहे.

रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण करणारे उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण हे गडचिरोली जिल्ह्यातील अर्थव्यवस्थेसाठी अतिशय आवश्यक व तातडीने करावयाची कृती आहे. याचा गंभीर पणे विचार गडचिरोली जिल्हा उन्नतीसाठी काम पाहणारे सर्व संबंधितांनी करणे जरुरी वाटते. सोबतच गडचिरोली जिल्ह्यात जी विपूल निसर्गाने दिलेली साधन सामग्री आहे तीचासुध्दा जरूर विचार करण्यात यावा. गडचिरोली जिल्हयातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मागोसा घेऊन त्यानुसार जिल्ह्याच्या विकासासाठी आवश्यक असलेले उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शैक्षणिक अभ्यासक्रम लागू केले जाणेही तितकेच आवश्यक आहे. त्यासाठी संबंधीत यंत्रणांनी जागरुक होऊन यासंबंधी त्वरीत कामकाज चालू करणे महत्वाचे वाटते. या चालू इसवी सन २०२२ रोजी गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात रोजगारभिमुख उच्च व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाच्या उपलब्धतेची प्रचंड कमतरता आहे.

संदर्भ :

१) गडचिरोली जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२२ - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
२) गडचिरोली जिल्हा दृष्टिक्षेपात - जिल्हाधिकारी कार्यालय, गडचिरोली.
३) ग्रामीण अर्थव्यवस्था, खंड सात - अर्चना मोहोपात्रा व इतर, इग्नू.
४) महात्मा फुले समग्र वांङमय - धनंजय कीर व इतर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई
५) भारताचे संविधान.

■■■

पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांची कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची: एक अध्ययन

डॉ. क्षमा डी. चव्हाण
गृह अर्थशास्त्र विभाग
महिला महाविद्यालय नंदनवन, नागपूर
email -kshamadchavan@gmail.com, Contact No - 943680261

सारांश :

आयुष्यक्रमातील सरता काळ म्हणजे वृद्धत्व. यापुढे आयुष्य संपते. पूर्वीच्या उपयुक्ततेच्या इच्छित काळापासून दूर जाण्याचा हा काळ असे करतांना लोक मागे वळून पाहतात. बहुधा विषणतेने तसेच भविष्याबद्दल न विचार करता वर्तमानातच वावरतात. मध्यमवयातील लोकांना जे नव्या भमिका स्वीकारावयास षिकणे आवष्यक असते तसेच ते वृद्धावस्थेतही असते. वृद्धावस्थेत कोणती भूमिका घ्यावी लागते याचे चित्रण आहे. आधुनिक संस्कृतीत (विशेष्तः अमेरिका) कार्यक्षमता, सामर्थ्य,गती आणि षारीरिक देखणेपणा या गोष्टींना खूपच महत्व दिले जात असल्याने त्या धंदा – व्यवसायाच्या क्षेत्रामध्ये वरील उच्च मूल्ये असणारे व्यक्तीगुण आवश्यक असतात. अशा क्षेत्रात तरूणांषी स्पर्धा करणे वृद्धानां शक्य होत नाही. परिणामतः त्यांचेविषयी प्रतिकूल ग्रह निर्माण होतो. दिवसेंदिवस वृद्धांना सामाजिक आणि सांस्कृतीक कार्यातील सहभाग तसेच उद्योग व्यवसायातील सक्रियता कमी व्हावी अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे त्यांना फार कमी भूमिका पार पाडण्याची संधी मिळते आणि उरलेल्या भूमिकामध्येही बदल झाालेला असतात असे बदल व्यक्तीच्या स्वतःच्या निवडीवर तसेच सामाजिक दडपणामुळे घडत असतात. प्रस्तूत संशोधनाकरीता खालील उद्दिष्टांचा विचार करण्यात आला: जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे, पूर्व नागपूरातील येथील जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची विषयक अभ्यास करणे. हे संशोधन पूर्व नागपूर पुरतेच मर्यादीत होते. यासाठी नमुना म्हणून १२० जेष्ठ नागरीकांची निवड करण्यात आली.

पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीक काही सेवानिवृत होते. त्यामुळे त्यांना आपल्या कुटुंबात आपल्या मुले व नातवांसोबत वेळ घालवायला आवडते परंतू नवीन पीढी आणि जून्या पीढीतील जनरेशन गॅप मुळे विचारांमध्ये मतभेद आढळून येताात. कारण जेष्ठ नागरीकांचे जसे जसे वय वाढते तसे त्यांची शारीरिक कार्यक्षमता कमी होत जाते. जास्तीत जास्त जेष्ठ नागरीक आपल्या घरातील कामात मदत करतात मुख्य करून स्त्रीया. जसे भाजी आणणे, झाडाला पाणी टाकणे. इत्यादी. या वयात शारीरिक कार्यक्षमता कमी झाल्यामुळे नोकरांवर अवलंबून राहावे लागते त्यांना आपले छंद जोपायसाचे असतात. पण कधी कधी ते आपल्या भावना इतरांशी सांगू शकत नाही त्यांना जर संधी मिळाली तर ते सामाजिक कार्य सांस्कृतीक कार्यात सहभाग घेण्यासाठी उत्साहाने तयार आहते. म्हणून आपल्याला त्यांना आनंदी ठेवण्यासाठी संधी निर्माण करून देणे आवश्यक आहे. समाजात असे जेष्ठ नागरीक मंडळ क्लबचा तरूनपीढीसाठी त्यांचा ज्ञानाचा उपयोग करता येतो. या जेष्ठ नागरीकांन जवळ अनुभव व ज्ञानाचा जो साठी आहे स्थानांतर करण्याची काळाची गरज आहे.

keyword - जेष्ठ नागरीक, वृद्धत्व, समस्या, अभिरूची,

प्रस्तावना :

आयुष्यक्रमातील सरता काळ म्हणजे वृद्धत्व. यापुढे आयुष्य संपते. पूर्वीच्या उपयुक्ततेच्या इच्छित काळापासून दूर जाण्याचा हा काळ असे करतांना लोक मागे वळून पाहतात. बहुधा विषणतेने तसेच भविष्याबद्दल न विचार करता वर्तमानातच वावरतात.

वयाचे साठावे वर्ष हे मध्यमवय आणि म्हातारपण हयांच्यामधले सीमावर्ष. खरे पाहता साठाव्या वर्षी किंवा नंतर व्यक्ती वृद्ध होतेच असे नाही कारण याबाबत कमालीचे व्यक्तीभेद आढळून येतात. काही जण अकालीच वृद्ध होतात तर काही बायाच उशीरा. जीवनमान वाढल्यामुळे, आरोग्याच्या सुखसोई भरपूर प्रमाणात उपलब्ध असल्याने आजचे स्त्री पुरूष साठीनंतर किंवा सत्तरीतच वृद्ध दिसू लागतात म्हणजे वृद्धत्वाची लक्षणे त्यांच्या शरीरात आणि वागण्यात दिसू लागतात. म्हणून काही प्रथितयष कंपन्या (विशेषतः परदेशात) निवृत्ती वय ६५ इतके मानतात. आपल्याकडेही निवृत्तीचे वय ६० असले तरी अपवादात्मक परिस्थितीत त्यानंतर ही व्यक्ती कामावर राहू शकते.

ISSN No. 2394-5990

आयुष्याच्या या शेवटच्या टप्प्याचे सोईच्या दृष्टिने दोन उपविभाग करता येतील १) ६० ते ७० वर्षापर्यंतची पूर्व वृद्धावस्था. २) ७० वर्षानंतर मृत्युपर्यंतची उत्तर वृद्धावस्था. साठाव्या वर्षानंतर माणूस वयस्क झाला असे म्हणण्याची प्रथा आहे. म्हणजे त्याने मध्यमवय ओलांडले आहे आणि वृद्ध किंवा म्हातारा म्हणजे ज्याने वयाची सत्तरी गाठली आहे असा. शब्दकोषातील अर्थाप्रमाणे म्हातारा म्हणजे तारूण्याचा जोम उतरलेला, वयाने खूप पुढे गेलेला असा माणूस होय.

वृद्धत्व आणि भूमिका :

मध्यमवयातील लोकांना जे नव्या भमिका स्वीकारावयास शिकणे आवष्यक असते तसेच ते वृद्धावस्थेतही असते. वृद्धावस्थेत कोणती भूमिका घ्यावी लागते याचे चित्रण आहे. आधुनिक संस्कृतीत (विशेष्तः अमेरिका) कार्यक्षमता, सामर्थ्य,गती आणि शारीरिक देखणेपणा या गोष्टींना खूपच महत्व दिले जात असल्याने त्या धंदा – व्यवसायाच्या क्षेत्रामध्ये वरील उच्च मूल्ये असणारे व्यक्तीगुण आवश्यक असतात. अशा क्षेत्रात तरूणांशी स्पर्धा करणे वृद्धानां शक्य होत नाही. परिणामतः त्यांचेविषयी प्रतिकूल ग्रह निर्माण होतो. दिवसेंदिवस वृद्धांना सामाजिक आणि सांस्कृतीक कार्यातील सहभाग तसेच उद्योग व्यवसायातील सक्रियता कमी व्हावी अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे त्यांना फार कमी भूमिका पार पाडण्याची संधी मिळते आणि उरलेल्या भूमिकामध्येही बदल झालेला असतात असे बदल व्यक्तीच्या स्वतःच्या निवडीवर तसेच सामाजिक दडपणामुळे घडत असतात.

प्रतिकूल सामाजिक अभिवृत्तीमुळे वृद्धांनी एखादे कार्य कितीही यशस्वीपणे करून दाखवले तरी त्यामानाने त्यांचे कौतूक होत नाही. त्यांना पारितोषिक मिळत नाही आपण नकोसे आहोत. कुचकामी आहोत अशी वृद्धांना स्वतःविषयी समजूत होते त्यातून न्यूनत्वाची आणि संतापाची भावना निर्माण होते. असे होणे वैयक्तिक आणि सामाजिक समायोजनेच्या दृष्टिने हानीकारक असते. बस आणि फायफर म्हणतात, ''एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक आणि व्यवसायिक भमिका तिच्यापासून काढून घेतल्यावर तिला आपली अनुकूल धनात्मक स्वत्वाची जपणूक करणे अशक्य प्राय होते.''

आज तर नवनव्या औषधांच्या शोधामुळे वृद्धत्व दूर ठेवण्याचा प्रयत्न हिरीरीने केला जात आहे. लैंगिक ग्रंथीतील प्रसाच्या कमतरतेमुळे वार्धक्य जवळ आल्यासारखे होते म्हणून आजच्या वैद्यक उपचारात अशा प्रसांचे नियोजन करू च्यक्तीला पुन्हा तरूण करण्याचे प्रयत्न केले जातात (उदा. गेरोव्हाईटाल किंवा तारूण्यगुटिका) मात्र वैद्यकशास्त्र अशा उपचारांच्या बाबतीत साषंक आहे. कारण त्यातून स्त्रीयांमध्ये गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण वाढलचे दिसून आले. अलिकडच्या संशोधनात असे निष्चितपणे आढळून आले आहे की, वृद्धांना पुन्हा तरूण बनवणे अशक्य आहे. प्रसाच्या सेवनामुळे फारतर वृद्धांची प्रकृती सुधारेल, त्यांना सामर्थ्य प्राप्त होईल आणि वार्धक्य येण्याची क्रिया काही प्रमाणात मंदावेल. आयुर्वेद, युनानी इत्यादी पौर्वात्य वैद्यकात देखील अशा औषधींचे उल्लेख आढळतात.

वृद्धांच्या आवडीनिवडीमध्ये बरेच फरक दिसतात. तथापी काही आवडीफक्त वृद्धांनमध्येच दिसतात. त्यांच्या विषयीची माहिती पुढे दिली आहे.

व्यक्तिगत अभिरूची:

यामध्ये स्वतःमध्ये अभिरूची, दिसण्यातील अभिरूची, कपडयाविषयी अभिरूची आणि पैशा विषयीची अभिरूची यांचा समावेश होतो.

- स्वतः विषयीची अभिरूचीः माणूस जसजसा मोठा होत जातो तसतसा तो स्वतःविषयी जास्त विचार करू.
- पैशाविषयीची आवड:मध्यमवयात पैसे मिळविण्याची गोडी कमी झालेली असते तिचे पुनरूज्जीवन वृद्धवस्थेत होते. निवृत्तीमुळे किंवा बेकारीमुळे सर्व प्रकारची उत्पन्नाची साधने नाहीशी झालेली असतात. त्यामुळे त्यांचे बरेच लक्ष पैसे कसे व कोठून मिळतील आणि आपला चरितार्थ कसा चालेल यावर केंद्रित होते. आपल्याला दुसायावर (विशेषतः नातलगांवर, मुलांवर) अवलंबून राहण्याची पाळी येऊ नये असे त्यांना वाटते. त्यासाठी त्यांना बायाच गोष्टी सोडून द्याव्या लागतात त्यात चांगले कपडे,करमणूक,शौकीन वस्तू, सहली,तीर्थयात्रा यांचा समावेश करता येईल.
- करमणूक अभिरूचीः तारूण्यावस्थेत करमणुकीचे जे प्रकार स्त्री पुरूषांच्या आवडीचे असतात तेच बहुधा उतारवयात टिकतात. फक्त आवश्यकता पडल्यास त्यात बदल होतो. एक मोठा बदल म्हणजे मैदानी खेळांपेक्षा बैठी करमणूक पसंत केली जाते. अशा अभिरूची बदलाची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.
- वृद्धांच्या बाबतीत नवीन करमणुकीचे मार्ग शोधणे ते विरळच. त्यांच्या तारूण्यात त्यांना जी मनोरंजनाची साधने आवडत असत, परंतू कामाच्या व्यापामुळे ज्यांचा उपभोग घेणे शक्य झाले नाही. अशीच करमणूक त्यांना या वयात आवडते. उदा. एखाद्या स्त्रीला विणकाम आवडत असेल पण संसाराच्या व्यापामुळे विणकाम करण्याची मौज म्हणून करणे शक्य झाले नसेल तर ती

आता तोच छंद पुन्हा जोपासू शकेल.करमणुकीच्या साधनांमध्ये होणारे बदल गरजेपोटी होतात, इच्छेने नव्हे.

- वृद्धांचे मनोरंजन करणााया गोष्टींमध्ये वाचन, पत्रलेखन, रेडीओ ऐकणे, दूरचित्रवाणीवरील कार्यक्रम पाहणे, मित्र आणि नातलग यांच्या भेटी- गाठी, शिवणकाम, विणकाम, बागकाम, प्रवास, पतते खेळणे, नाटक-सिनेमा पहाणे आणि नागरी, राजकीय आणि धर्मिक संघटनांच्या कार्यात सहभागी होणे यांचा समावेश होतो.

सामाजिक सहभाग :

वाढत्या वयाबरोबर सामाजिक कार्यामध्ये प्रत्यक्ष सहभागी होण्याचे प्रमाण बरेच कमी होते. असे होण्याची कारणे संभवतात. कित्येक वेळा प्रकृती अस्वाथ्य हे कारण दिले जाते. याशिवाय आणखी महत्वाची कारणे आहेत. त्यामध्ये, तरूणपणी जितका सामाजिक कामात रस असेल तितका वृद्धावस्थेत तो टिकून राहील. आतापर्यंतच्या संशोधनावरून असे दिसते की कुमारावस्थेत आणि पूर्व प्रौढावस्थेत जे सामाजिक कार्याची आवड म्हातारपणी देखील कायम ठेवली. याला अपवाद फक्त अशा वृद्धांचा की ज्यांना प्रकृती, पैसा आणि कौटुंबिक गरजापूर्ती यामुळे असा सहभाग करता येत नाही.

वयाच्या प्रत्येक अवस्थेत व्यक्तीचा सामाजिक, आर्थिक दर्जा आणि तिचा सामाजिक सहभाग यांचा दाट संबंध आहे. समाजाच्या वरच्या थरातून नेतृत्व बहुधा उदयाला येते आणि सामाजिक नियंत्रण बरेचसे त्यांच्या हाती असते. निम्न उत्पन्न गटातील माणसे सामाजिक संघटनांचे सदस्यत्व तरूण असतांना घेत नसल्याने, आता वृद्धकाळात ते स्वीकारतील अशी शक्यता नाही. मध्यवर्ग आणि उच्चवर्ग यांच्या मानाने खालच्या वर्गातील लोकांचा मित्र परिवार फार लहान असतो.

विषयाची निवड :

जेष्ठ नागरीकांचे प्रमाण बरेच व्यापक असल्यामूळे त्यांच्या विविध पैलूवर अभ्यास झालेला आहे. महाराष्ट्रातही जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची संबंधीत बरेच संशोधन झालेले आहे. परंतू जेष्ठ नागरीकांच्या समस्या या दुर्लक्षिल्या जातात. ते स्वतःच्या समस्येकडे विशेष लक्ष देत नाही. शिवाय थकता काळ, नवीन तंत्रज्ञान, त्याविषयी असलेली निरक्षरता, चुकीच्या भ्रामक कल्पना यामूळे त्यांचा त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. त्यांच्या समस्या दूर करण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या समस्ये विषयी अध्ययन होणे किती महत्वपूर्ण आहे ? हे जाणून घेण्यासाठी पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची : एक अध्ययन या विषयाची निवड करण्यात आली.

अध्ययनाची व्याप्ती :

प्रस्तूत अध्ययनात जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची विषयक समस्यांचा अभ्यास, तसेच त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी या संशोधन प्रकल्पाच्या माध्यमातून आपली व कुटुंबाची या संदर्भात काय भूमिका आहे याचा अभ्यास केलेला आहे. त्याबाबत माहिती प्राप्त करण्याकरीता व यांचा संबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे.

प्रस्तूत अध्ययनाची व्याप्ती ही पूढील बाबींची संबंधीत आहे:

- या अध्ययनामूळे नागपूरातील पूर्व नागपूरातील येथिल जेष्ठ नागरीकांची माहिती प्राप्त होईल.
- ह्या अध्ययनामूळे जेष्ठ नागरीकांच्या समस्यांची मुख्य कारणे शोधता येतील.
- जेष्ठ नागरीकांनच्या ज्ञानाचा कश्याप्रकारे लाभ घेता येईल.
- जेष्ठ नागरीकांच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचे महत्व पटवून देता येईल.

संशोधन प्रकल्पाची उद्दिष्टे :

प्रस्तूत संशोधनाकरीता खालील उद्दिष्टांचा विचार करण्यात आला:

१. जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
२. नागपूर परीसरातील पूर्व नागपूरातील येथील जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची विषयक अभ्यास करणे.

अध्ययनाची गृहित कृत्ये :

१. जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभिरूची लक्षात घेवून त्यांच्या अभीरूचीला चालना मिळावी म्हणून आपले योगदान महत्वाचे आहे.

अध्ययनाच्या मर्यादा :

१. प्रस्तूत संशोधन हे नागपूरातील पूर्व नागपूरातील परीसरापूरतेच मर्यादित आहे.
२. जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची संबंधित विषय आहे त्यामुळेच ६० जेष्ठ नागरीकांपूरतेच हे अध्ययन मर्यादित करण्यात आले.
३. जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची लक्षात घेवून त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग विद्यार्थिंनीना व्हावा व त्यांच्या काही समस्या असल्यास त्या दूर करण्यासाठी आपली मदत होवू शकते का याकरीता समजून या क्षेत्राची निवड करण्यात आली आहे.

ISSN No. 2394-5990

सर्वेक्षण पद्धती :

संशोधन हा सत्याचा शोध घेण्याचा एक व्यवस्थित व सुसंघटीत असा प्रयत्न आहे. संशोधनातून नवे ज्ञान प्राप्त होते. तसेच नवीन सिद्धांत जन्म घेतात. एवढेच नव्हे तर संशोधनाने जुन्या सिद्धांताची चिकीत्सा करता येते. संशोधन करण्याच्या विविध पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधनाकरीताफपूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची : एक अध्ययन मङ्ग या विषयी माहिती जाणून घेण्याच्या दृष्टीने सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला. सर्वेक्षण पद्धती ही संशोधनाची महत्वाची पद्धत आहे या पद्धतीत वर्तमानावर भर असतो.

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय ''पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीकांचे कौटुंबिक व सामाजिक अभीरूची : एक अध्ययन'' हा आहे. या विषयानुरूप विषयाची शास्त्रशुद्ध मांडणी करण्यासाठी खालील पायायांचा उपयोग करण्यात आला.

नमूना निवड :

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पाचा अभ्यास हा महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्हयातील पूर्व नागपूरातील या क्षेत्राची निवड करण्यात आलेला आहे. अभ्यासासाठी आवश्यक असणाया जेष्ठ नागरीकांची निवड करतांना सर्वप्रथम नागपूर जिल्हयातील पूर्व नागपूर या परीसराची माहिती प्राप्त करण्यात आली. त्यानंतर संबंधीत परीसरात भेट देवून तेथील जेष्ठ नागरीकांची यादी तयार करून त्यांची माहिती प्राप्त करण्यात आली. यादीतील जेष्ठ नागरीकांची निवड यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने करण्यात आली आणि त्यानुसार नमूना म्हणून निवडल्या गेलेल्या जेष्ठ नागरीकांकडून माहिती मिळविण्यात आली.

प्रस्तूत विषयाच्या संशोधन प्रकल्पाकरीता करिता नागपूर जिल्हयातील पूर्व नागपूर क्षेत्राची निवड करण्यात आली त्यासंबंधीची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रस्तूत संशोधनाकरिता या पूर्व नागपूर परीसरातील ६० जेष्ठ नागरींकांची निवड पूढीलप्रमाणे होती.

साहित्य समालोचन

महाराष्ट्र टाईम्स, ज्येष्ठ पुन्हा वाऱ्यावर

ज्येष्ठ नागरीक धोरणांत सामाजिक सुरक्षेचा विषय सोडून इतर बाबींवर भर दिलेला आहे. धोरण राबवण्यासाठी प्रत्येक विभावरच त्यांच्याकडे असलेल्या निधीतूनच जबाबदाया पार पाडाव्यात असे आदेश आहेत. म्हणजे सध्या जी स्थिती आहे त्यामध्ये फार काही सुधारणा होण्याची अपेक्षाच करता येत नाही.

महाराष्ट्र सरकारनाने ज्येष्ठ नागरीकांना विविध सोयी सवलती जाहीर करण्यासाठी अलिकडेच काढलेल्या षासकीय आदेशात आणि घोषणेतही काही नवीन नाही. ज्येष्ठांच्या समस्या किती विविध प्रकारच्या आहेत याचेही भान यात नाही.

आधीच्या सरकारांनी वेळोवेळी घेतलेल्या भूमिका जाहीर केलेले धोरण आणि आताचे धोरण यातही गुणाम्तकदृष्टया काही विशेष फरक नाही.

महाराष्ट्र टाईम्स :

भारतात व महाराष्ट्रात जेष्ठ नागरींकांच्या समस्या खूप वेगवेगळया आहेत आणि त्यांचे विविध स्तरही आहेत. त्या सर्वांना सामावून घेणारे धोरण खरेतर हवे होते. ग्रामीण, आदिवासी, नागरी, अर्धनागरी, दारिद्यरेषेखालील, मध्यवर्गीय आणि सुस्थितीती असे ते विविध स्तर आहेत. पेन्षनर म्हणजे निवृत्तिवेतनधारकांमध्येही सुषिक्षित , अषिक्षित व थोडे सुशिक्षित आहेत. बरेचसे जेष्ठ नागरीक कुटुंबात राहणरे आहेत. व तरीही एकटे राहणरांच प्रमाण ४० टक्के आहे. या सगळयांच्या गरजा व अपेक्षा निरनिराळया आहेत. मुख्य समस्या आहेत. आर्थिक सुरक्षा, आरोग्य सुरक्षा, जीवित व मालमत्तेची सुरक्षा आणि घरगुती किंवा बाहेरच्या छळापासून सुरक्षा.

सर्वसामान्य माहिती :

प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात जेष्ठ नागरीकांचा वयाचा विचार करणे महत्वाचे आहे. या संषोधन प्रकल्पात विविध वयोगटातील जेष्ठ नागरीकांचा समावेश होता.

नोकरी किंवा व्यवसाय :

जेष्ठ नागरीकांचे सर्वेक्षण असल्याने ६०: जेष्ठ नागरीक हे सेवानिवृत्ती होते. तर ४०: जेष्ठ नागरीक व्यवसाय करणारे आढळून आले. (व्यवसायामध्ये, किराणादुकान, जनरल स्टोअर्स, डेली निडस्, घरभाड्याने देणे षिवाय त्यांचे इतर क्षेत्रात व्यवसाय होते. उदा. चे काम करणे, चे काम करणे , इलेक्ट्राक चे दुकान, फुलांचां व्यवसाय, मॅकॅनिकल सर्विसींग, (प्रेस) इ. महिला सुद्धा हातभार म्हणून दुकानात आपल्या जोडीदाराबरोबर वेळ देतांना आढळून आल्या.

जेष्ठ नागरीकांचे वय

जेष्ठ नागरीक म्हटले की, ६० वर्षापेक्षा जास्त वय ज्या स्त्री पुरूषांचे आहे. त्यासर्वांचा समावेष जेष्ठ नागरीक म्हणून करण्यात येतो. सर्वेक्षणामध्ये वेगवेगळया वयोगटातील स्त्रीपुरूष असल्याने त्यांचा तपषील खालील सारणीवरून लक्षात येईल.

वय	स्त्री	पुरूष	वारंवरीता	टक्केवारी
६०-६५	२४	२०	४४	३६.६७%
६६-७०	२४	१८	४२	३५ %
७०-७५	०८	१०	१८	१५%
७५ वर्षापेक्षा जास्त	१०	०६	१६	१३.३३%
एकूण	६६	५४	१२०	१००%

वरील तालीकेवरून असे निदर्शनास येते की, ६० -६५ वर्ष वयोगटातील स्त्री पुरूष जेष्ठ नागरीक ३६ .६७% होते. तर ६६ -७० वर्ष वयोगटातील स्त्री पुरूष जेष्ठ नागरीक ३५% होते. तर ७० - ७५ वर्ष या वयोगटातील जेष्ठ नागरीकंची संख्या १५% आढळून आली. परंतू ७५ पेक्षा जास्त जेष्ठ नागरीकांचे प्रमाण १३.३३%होते. एकंदर ७५ वर्षापेक्षा जास्त नागरीकां मध्ये उत्साह कमी दिसून आला.

कुटुंबाचा प्रकार :

८०% जेष्ठ नागरीक हे विभक्त कुटुंबातील होते. तर २० संयुक्त कुटुंबातील होते. यावरून असे आढळून येते की, विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण हे संयुक्त कुटुंबापेक्षा जास्त आहे.

कौटुंबिक सहवास :

६०% जेष्ठ नागरीकंची मुलांसोबत राहतांना आढळून आले तर २५%मुलींसोबत राहत होते. १५% जेष्ठ नागरीक स्वतंत्र राहतांना आढळून आले. याचे मुख्य कारण मुले नोकरी निमित्य बाहेरगावी होती. आणि काहींना आम्हाला स्वतंत्र राहायला आवडते होते.

कुटुंबातील नाते संबंध :

कुटुंबामध्ये नातवांसोबत गप्पा मारता का असे विचारले असता ४०% वृद्धांनी नाही मारत असे सांगितले तर ६०% जेष्ठ नागरीकांनी गप्पा मारतो असे सांगितले परंतू जेष्ठ मुलाखतीद्वारे अजून मोकळे बोलण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा घरातील इतर सदस्य सुन मुलगा, हे नातवांशी बोलू देत नाही ओ मत व्यक्त केले.

कौटुंबिक सदस्यांसाठी (नातवंड) दिला जाणारा वेळ :

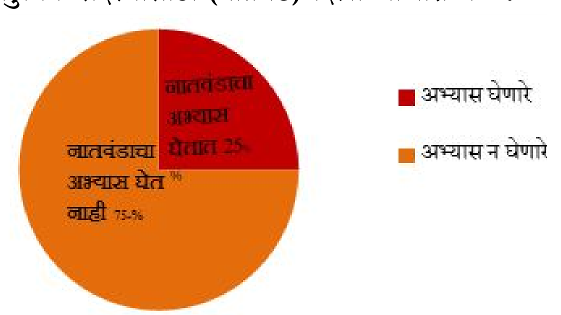

वरील आलेखवरून असे निदर्शनास येते की, नातवांचा अभ्यास घेणारे २५% जेष्ठ नागरीक आढळून आले तर ७५%जेष्ठ नागरीक अभ्यास घेत नाही असे सांगितले कारण विचारले तेव्हा त्यांनी सांगितले तुम्ही जून्या पद्धतीने शिकवू नका, असे घरातील सदस्य सांगतात शिवाय मुलाना टयुशन्स असल्यामुळे आजी आजोबांना शिकविण्याची गरज पडत नाही असे निर्दशनास आले.

कुटुंबाच्या गृहकार्यात जेष्ठ नागरीकांचा सहभाग :

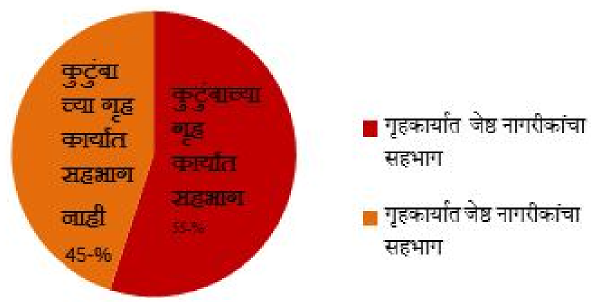

वरील आकृती वरून असे लक्षात येते की, कुटुंबाच्या छोटा मोठया कार्यात जसे भाजी आणणे, मुलांना शाळेत पोहचवणे आणणे, बागकाम करणे, इत्यादी. ५५% वृद्धांचा सहभाग असल्याचे निर्दशनास आले. तर ४५% वृद्धांचा सहभाग नव्हता याचे कारण कुटुंबातील इतर सदस्य या जेष्ठ नागरीकांची लूडबुड सहन करीत नव्हते.

सामाजिक ठिकाणी सहभागी होणे :

संध्याकाळी बाहेर मंदिरात किंवा इतर सामाजिक ठिकाणी जाता का ही माहिती घेतांना असे आढळून आले की, ५० % जेष्ठ नागरीक मंदिरात किंवा इतर सामाजिक ठिकाणी फिरायला जात होते. जसे - सार्वजनीक वाचनालय, बगीचा क्लब इतर. तर ५०% जात नव्हते. कारण शारीरिक त्रास असल्याने जसे गुढगे दुखी आणि इतर शारीरिक त्रासामुळे ते ,आपल्या घरातच राहायचे असे निर्दशनास आले.

जेष्ठ नागरीकांनी दिलेल्या माहितीनुसार बाहेर जर फिरायला गेलो तर मानसिक शांती मिळते असे १००% जेष्ठ नागरीकांचे मत होते.

जेष्ठ नागरीक त्यांच्या पेन्शनचा करीत असलेला उपयोग

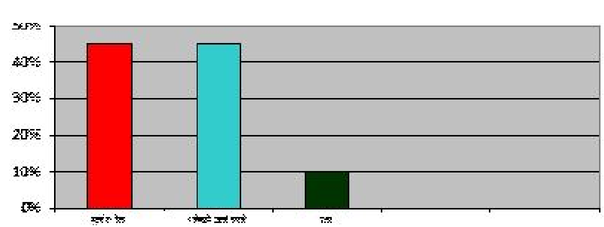

ISSN No. 2394-5990

मागील आलेखावरून असे दिसून येते की, मुलांना पेन्शन देणाया जेष्ठ नागरीकांचे प्रमाण ४५% होते तर स्वेच्छेने खर्च करणारे ४५% जेष्ठ नागरीक होते. तर १० % जेष्ठ नागरीक इतर कामासाठी जसे औषधोपचार, मनोरंजन, पर्यटन, यावर खर्च करीत होते.

मनोरंजनाविषयी मत :

रेडीयो, टिव्ही बघायला आवडत असे सर्वच जेष्ठ नागरीकांचे मत होते परंतु किती तास टिव्ही बघता असा प्रश्न विचारला तेव्हा टिव्ही बघण्याचा वेळ

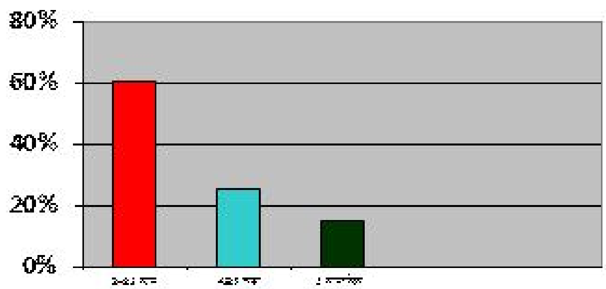

वराल आलखावरून अस लक्षात यत का, २ त ३ तास रेडीयो, टिव्ही वर मनोरंजन करण्यासाठी ६०% जेष्ठ नागरीक वेळ घालवत होते. तर ४ ते ५ तास वेळ देणारे २५% आणि ५ तासापेक्षा जास्त वेळ देणारे १५% जेष्ठ नागरीक होते. त्यांचे असे मत होते . यातुन फक्त मनोरंजनच होते असे नाही तर बरीच महत्वपूर्ण माहिती, जसे करंट न्युज , देश विदेशात होणाया घटनांची माहिती आपल्याला मिळते. त्याचप्रमाणे वेळ घालवण्याचे ते एक माध्यम आहे. विरंगुळा म्हणून ते रेडीयो किंवा टिव्हीचा उपयोग करतांना ते दिसतात.

जेष्ठ नागरीकांचे छंद

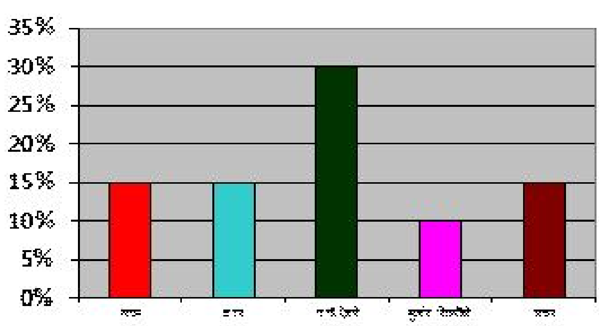

वरील आलेखावरून असे लक्षात येते की अनुक्रमे गायन व वादनाचा छंद १५% जेष्ठ नागरीकांना होता. गाणी ऐकण्याचा छंद १५% जेष्ठ नागरीकंचा होता. मुलांना शिकविणे अगदी १०% जेष्ठ नागरीक करत होते. ३०% जेष्ठ नागरीकांनी फिरायला आवडत होते. तर ३% जेष्ठ नागरीकांना कविता करण्याचा छंद होता. ७% जेष्ठ नागरीकांचे इतर छंद होते जसे बागकाम करणे, स्वयंपाकाची आवड नवनविण पदार्थ बनविणे विणकाम ५% जेष्ठ नागरीकांना वाचनाची आवड होती.

हास्य क्लब बद्दल माहिती :

उपरोक्त आलेखावरून असे दिसून येते की ७८% जेष्ठ नागरीक हास्यक्लब मध्ये जात नव्हती तर २२% जेष्ठ नागरीक हास्य क्लब मध्ये जात होती.

सिनीयर सिटीझण गृपविषयी :

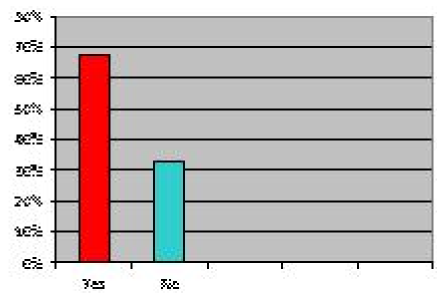

वरील आलेखावरून असे आढळून येते की, ६७% जेष्ठ नागरीकांचा सिनियर सिटीझन चा गृप नव्हता तर ३३% जेष्ठ नागरीकांचे गृप होते.

मुलांसोबत मतभेद :

सून किंवा मुलांसोबत मतभेद होतात का असे विचारले असता ५३% कधी कधी होतात. असे जेष्ठ नागरीकांनी सांगितले कारण वयामुळे जनरेशन गॅप निर्माण होते त्यामुळे विचारांमध्ये मतभेद असल्याने कलह होवू शकतो. २७% जेष्ठ नागरीकांनी मतभेद होत नाही असे सांगितले २०% जेष्ठ नागरीकांचे समायोजन करावे लागते असे मत होते. व वाद झाल्या घरगुती छोटया गोष्टीद्वारे होतो. कधी कधी आर्थिक विषयाला धरूनच कल होतो असे आढळून आले

महाविदयालयात होणाया कार्यक्रमात सहभाग :

प्रस्तुत आलेखावरून असे लक्षात आले की, ५८% जेष्ठ नागरीकांनी महाविदयालया मर्फे होणाया कार्यक्रमात यायला आवडेल असे सांगितले तर ४२% जेष्ठ नागरीकांनी याकरीता नकार दर्शविला कारण त्याचे वयही जास्त होते. जीवनाबाबत थेडे नैराश्य आलेले दिसले त्यामुळे त्यांना कशातच आवड नव्हती.

सार्वजनिक लायब्ररीचा उपयोग

वाचण्या करीता सार्वजनीक लायब्ररी चा एक दिवस जर आपणास मिळाला तर आपण वाचाल का ? ६०% जेष्ठ नागरीकांनी हो म्हणून सांगितले तर ४०% जेष्ठ नागरीकांनी नाही म्हणून सांगितले. घरापासून जवळ खूप लांब जाण्याची गरज पडणार नाही.

निष्कर्ष :

पूर्व नागपूरातील जेष्ठ नागरीक काही सेवानिवृत होते. त्यामुळे त्यांना आपल्या कुटुंबात आपल्या मुले व नातवांसोबत वेळ घालवायला आवडते परंतू नवीन पीढी आणि जून्या पीढीतील जनरेशन गॅप मुळे विचारांमध्ये मतभेद आढळून येतााात. कारण जेष्ठ नागरीकांचे जसे जसे वय वाढते तसे त्यांची शारीरिक कार्यक्षमता कमी होत जाते. जास्तीत जास्त जेष्ठ नागरीक आपल्या घरातील कामात मदत करतात मुख्य करून स्त्रीया. जसे भाजी आणणे, झाडाला पाणी टाकणे. इत्यादी. या वयात शारीरिक कार्यक्षमता कमी झाल्यामुळे नोकरांवर अवलंबून राहावे लागते त्यांना आपले छंद जोपायसाचे असतात. पण कधी कधी ते आपल्या भावना इतरांशी सांगू शकत नाही त्यांना जर संधी मिळाली तर ते सामाजिक कार्य सांस्कृतीक कार्यात सहभाग घेण्यासाठी उत्साहाने तयार आहते. म्हणून आपल्याला त्यांना आनंदी ठेवण्यासाठी संधी निर्माण करून देणे आवश्यक आहे. समाजात असे जेष्ठ नागरीक मंडळ क्लबचा तरूनपीढीसाठी त्यांचा ज्ञानाचा उपयोग करता येतो. या जेष्ठ नागरीकांन जवळ अनुभवावा व ज्ञानाचा जो साठी आहे स्थानांतर करण्याची काळाची गरज आहे.

सूचना :

- येथील जेष्ठ नागरीकांच्या फावल्या वेळामध्ये त्यांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा उपयोग करून विदयार्थिंना प्रेरीत करण्यासाठी होवू शकतो.
- त्यांच्याकडे बरेच कौशल्याचा व त्याविषयी ज्ञानाचा महाविद्यालयातील विदयार्थीनीसाठी उपयोग भविष्यात होवू शकतो.
- महाविद्याल्यातील विद्यार्थीनींची मदत या जेष्ठ नागरीकांना होवू शकते उदा. औषध आणून देणे, त्यांचे एखादे काम करून देणे याप्रमाणे ज्यामुळे सामाजिक बांधीलकी जोपासली जाईल.

संदर्भ सूची :

१) भांडारकर पी. एल. सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९९९ पृ.

२) बोधनकर सामाजिक संबोधन पद्धती, साईनाथ प्रकाशन, चतुर्थ, आवृत्ती, २००७ पृ. क्र. १५४.

३) महाराष्ट्र टाईम्स, ज्येष्ठ पुन्हा वायावर.

४) वृद्धांच्या समस्या, तारणेकर.

५) महाराष्ट्र टाईम्स.

■■■

ISSN No. 2394-5990

रामचंद्र गणेश कानडे आणि हैदरअली : एक ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षीरसागर
सहाय्यक प्राध्यापक
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय
सावरगाव,त. नरखेड, जिल्हा नागपूर
ctkshirsagar123@gmail.com

सारांश :

भारताच्या इतिहासात छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मराठा साम्राज्याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजानंतर संभाजी महाराज आणि त्यानंतर राजाराम महाराजानी मोगलांशी सतत संघर्ष करून मराठा स्वराज्य टिकवून ठेवल. राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी महाराणी ताराबाईनी मोगल बादशाहा औरंगजेबाशी संघर्ष करून त्याला जेरीस आणलं. इसवी सन १७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यू झाल्यानंतर मराठ्यांचे स्वतंत्र्य युध्द संपले. लवकरच महाराणी ताराबाई आणि संभाजी महाराजांचे पुत्र शाहू महाराज यांच्यात खेडची लढाई होऊन ताराबाईच्या सैन्याचा पराभव झाला आणि शाहू महाराज छत्रपती बनले. शाहू महाराज्यांच्या काळात पेशव्यांचे महत्व वाढले. पेशवा बाळाजी विश्वनाथ आणि पेशवे बाजीराव थोरले यांनी आपल्या कर्तबगारीने मराठा स्वराज्याचे साम्राज्यात रुपांतर केले. या साम्राज्यात अनेक थोर धाडसी, पराक्रमी आणि महत्वाकांक्षी सेनानी होऊन गेले. त्यांनी आपल्या पराक्रमाने स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडल्या. असाच एक सेनानी म्हणजे रामचंद्र गणेश कानडे होय. पानिपतच्या युद्धातील मराठ्यांच्या पराभवानंतर मराठा साम्राज्यात निर्माण झालेल्या नैराश्यपूर्ण परिस्थितीवर मात करून पेशवे माधवरावांची बाजू उचलून धरली. मराठा सरदार आणि सैन्यात आत्मविश्वास निर्माण करून, त्यांना पुन्हा लढण्यासाठी सज्ज केले आणि पानिपतवर झालेला पराभवाचा कलंक धुऊन काढला. मराठे अजून संपले नाही, ही गोष्ट सिद्ध करून दाखवली. रामचंद्र गणेश कानडेनी आपल्या पराक्रमाने, मुत्सद्देगिरीने मराठा साम्राज्याला गत वैभव प्राप्त करून दिले. आजवर अनेक संशोधकांनी वेगवेगळ्या मराठा सरदारांवर संशोधने केली आहेत. परंतु रामचंद्र गणेश कानडे थोडे दुर्लक्षितच राहले. म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधात कर्तुत्ववान मराठा सेनानी रामचंद्र गणेश कानडेंच्या हैदरअली विरुद्धच्या कामगिरीचा आढावा घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील सह्याद्रीच्या डोंगरात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ''हिंदवी स्वराज्याची'' स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी आदिलशाहा, निजामशाहा आणि मोगलांशी संघर्ष केला. हिंदुना सन्मानाने जगता यावे यासाठी ते सतत प्रयत्न करत होते. पुढे पेशव्यांनी आपल्या कर्तबगारीने जवळजवळ संपूर्ण भारतात स्वराज्याचे मराठा साम्राज्यात रूपांतर केले. त्यामुळे भारतात मराठ्यांचा दरारा निर्माण झाला. त्यामुळे भारतातील छोटे मोठे शासक आपल्या राज्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी मराठ्यांकडे सोपवू लागले. म्हणूनच दिल्लीचा बादशहा शहाआलम द्वितीय याने मराठ्यांशी करार करून मुगल साम्राज्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी मराठ्यांकडे सोपवली. पेशवा नानासाहेब यांच्या कारकिर्दीत जेव्हा अफगाणिस्तानचा शासक अहमदशहा अब्दालीने भारतावर आक्रमण केले. त्यावेळी मोगल बादशहाचे आणि मोगल साम्राज्याचे रक्षण करण्यासाठी पेशवा बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेबांनी आपला चुलत बंधू सदाशिवराव भाऊच्या नेतृत्वात मराठा सैन्य उत्तर भारतात रवाना केले.[१] त्यावेळी मराठा सैन्य आणि अब्दालीच्या सैन्यात १४ जानेवारी १७६१ रोजी उत्तर भारतातील पानिपतच्या मैदानावर भीषण लढाई झाली. या लढाईमध्ये मराठ्यांच्या सैन्याचा दारुण पराभव झाला. पराभवाच्या बातमीने खचून जाऊन पेशवे नानासाहेबांचे निधन झाले. या लढाईत पेशव्यांचा थोरला पुत्र विश्वासरावांचा मृत्यू झाल्यामुळे, छत्रपती शाहू महाराजांनी पेशवे नानासाहेबांचे द्वितीय पुत्र माधवरावांना २० जुलै १७६१ रोजी पेशवे पदाची वस्त्रे दिली.[२] त्यावेळी माधवरावांचे वय अवघे १६ वर्षाचे होते. माधवरावांचे चुलते रघुनाथरावांना पेशवे बनण्याची इच्छा असल्यामुळे त्यांनी पेशवे माधवरावांना विरोध करणे सुरू केले. त्यासाठी त्यांनी मराठ्यांच्या शत्रूंना पेशव्याविरुद्ध चिथावणी देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे माधवराव पेशव्यांसमोर अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. पेशवा आणि रघुनाथरावा मधील मतभेदाचा फायदा घेऊन दक्षिण भारतातील मराठ्यांचा कट्टर शत्रू हैदरअलीने मराठा साम्राज्यावर हल्ले करणे

सुरू केले.[३] त्यामुळे दक्षिण भारतात पेशवा माधवरावासमोरील अडचणी वाढल्या. अशा कठीण प्रसंगी रामचंद्र गणेश कानडेंनी पेशव्यांची बाजू उचलून धरून त्यांना मोलाची साथ दिली. मराठा सरदार आणि सैन्यावर पेशव्यांचा दरारा निर्माण करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य रामचंद्र गणेश कानडे यांनी केले. म्हणूनच पेशवे माधवराव दक्षिण भारतातील मराठ्यांच्या शत्रूंचा बंदोबस्त करू शकले.

रामचंद्र गणेश कानडेंचे पुर्ववृत्त :

पेशव्यांच्या काळात मराठा सरदारांचे अनेक घराणे नावारूपास आले. त्यापैकीच एक कर्तबगार घराणे कानडे यांचे होय. हे कानडे घराणे मूळचे कोकणातील शांडिल्य ब्राह्मण होते. कोकणातील विजयदुर्ग जिल्ह्यातील मीठगव्हाण तालुक्यामध्ये वाडे नावाचे छोटेसे गाव हे कानडेचे मूळ गाव. रामचंद्रांचे पिता गणेशपंत कानडे हे मराठा छत्रपती शाहू महाराजांच्या सेवेत होते. दरबारात शाहू महाराजांची सेवा करीत होते, त्यांच्या सोबत त्यांचे पुत्र रामचंद्र सुद्धा शाहू महाराजांच्या दरबारात येऊ लागले. रामचंद्र मधील चाणाक्षपणा आणि निष्ठा पाहून शाहू महाराजानी त्यांना सुद्धा आपल्या दरबारात सेवेमध्ये ठेऊन घेतले. त्यानंतर रामचंद्र गणेशानी स्वतःला मराठा साम्राज्याचा सेवेत वाहून घेतले. रामचंद्रामधील गुण आणि कर्तबगारिने प्रभावित होऊन पेशवा नानासाहेबांनी रामचंद्र गणेश कानडेंना शाहू महाराजांना मागून घेऊन आपल्या सेवेत ठेवून घेतले. रामचंद्र गणेश कानडेनी पेशव्यांचे चुलत बंधू सदाशिवराव भाऊ सोबत दक्षिण भारतातील अनेक मोहिमात सक्रिय सहभाग घेऊन आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला.[५] त्यामुळे त्यांना दक्षिण भारतातील दक्षिण भारतातील राजकीय आणि भौगोलिक परिस्थितीची पुरेपूर माहिती झाली.

हैदर अली विरुद्धची मोहीम :

माधवराव पेशवे बनले त्यावेळी त्यांचे चुलते रघुनाथरावांनी पेशव्यांना विरोध करण्याचेच धोरण अमलात आणले होते. त्यामुळे मराठा सरदार आणि सैन्यात दूही निर्माण झाली. मराठा सरदार आणि सैन्य कधी पेशव्यांच्या बाजूने तर कधी रघुनाथरावांच्या बाजूने जात येत होते. त्यामुळे मराठ्यांमध्ये गटबाजी सुरू झाली. परिणामी मराठा सैन्य आणि सरदार बेशिस्त वागू लागले. मराठ्यामधील अंतर्गत भांडणाचा फायदा घेऊन दक्षिण भारतातील मराठ्यांचा कट्टर शत्रू म्हैसूरच्या हैदरअलीने मराठा साम्राज्यावर हल्ले करणे सुरु केले आणि मराठ्यांचा प्रदेश जिंकून घेण्याचा सपाटा लावला.[६] त्यामुळे हैदरअलीचा कायमचा बंदोबस्त करण्याचे ठरवून, पेशवा माधवरावांनी ५ जानेवारी १७६४ रोजी मराठा सैन्य घेऊन कर्नाटक प्रांताकडे कूच केले. त्यावेळी मराठा सैन्यात फारशी शिस्त नव्हती. मराठा सरदार बेशिस्त वागत होते. त्यामुळे पेशव्यांसमोर अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. म्हणूनच पेशवा माधवरावांनी सैन्यात शिस्त निर्माण करण्याची जबाबदारी आपला विश्वासू सरदार रामचंद्र गणेश कानडेंवर सोपवली. त्यावेळी पेशव्यांनी रामचंद्र गणेश कानडेंना विशेष अधिकार दिले. त्यानंतर त्यांनी वेळी अवेळी, रात्री बेरात्री मराठा सरदारांच्या छावण्यांची तपासणी करून त्यांच्याकडील सैन्याची, घोड्यांची, शस्त्रात्रांची गिनती करणे सुरु केले. त्यामुळे मराठा सरदार आणि सैन्यात पेशवा माधवरावांबद्दल दरारा निर्माण झाला. त्यामुळे मराठा सरदार आणि सैन्य शिस्तीत वागू लागले. याचे श्रेय रामचंद्र गणेश कानडे यांनाच द्यावे लागते.[७] त्या शिस्तबद्ध मराठा सैन्याने हैदरअलीच्या प्रदेशावर जोरदार हल्ला केला. हैदरअलीने मराठ्यांशी गनिमी कावा युद्ध पद्धतीने लढण्याचे ठरवून, त्याने बेदनुरच्या घनदाट जंगलाचा आश्रय घेतला.[८] तेथून तो गनिमी कावा युद्ध पद्धतीने मराठा सैन्यावर छोटे मोठे हल्ले करू लागला. त्यावेळी पेशव्यांनी आणि रामचंद्र गणेश कानडेंनी हैदरअलीची एक-एक महत्वपूर्ण ठाणी जिंकून घेण्यास सुरुवात केली. अशातच ३ मे १७६४ रोजी हैदरअली मराठ्यांच्या तावडीत सापडला. त्यावेळी मराठ्यांनी रट्टेहळीच्या मैदानात हैदरअलीच्या सैन्यावर जोरदार हल्ला केला. यावेळी झालेल्या लढाईत हैदरअलीचा दारुण पराभव झाला. त्याला युद्धातून पळून जावे लागले.[९] हैदरअलीकडील कर्नाटकातील मजबूत असा धारवाडचा किल्ला ताब्यात घेतल्याशिवाय हैदरअलीला शरण आणणे शक्य नव्हते. म्हणूनच पेशव्यांनी धारवाडचा किल्ला जिंकण्याची जबाबदारी रामचंद्र गणेश कानडेंवर सोपवली. रामचंद्र गणेश कानडेंनी सैन्य घेऊन जाऊन किल्ल्याला वेढा देऊन, किल्ल्याला मोर्चे लावले. त्यावेळी किल्ल्यातील हैदरअलीच्या सैन्याने वरून मराठा सैन्याला जोरदार प्रतिकार सुरु केला. म्हणून रामचंद्र गणेश कानडेनी किल्ल्यावर तोफांचा जोरदार भडीमार केला. त्या भडीमारा पुढे किल्ल्याची तटबंदी टिकू शकली नाही. शेवटी किल्ल्यातील सैन्याला मराठ्यांना शरण यावे लागले आणि ६ नोव्हेंबर १७६४ रोजी रामचंद्र गणेश कानडेनी किल्ला जिंकून घेतला.[१०] त्यानंतर थोडीही उसंत न घेता हैदरअलीचे दुसरे महत्वपूर्ण असे बेदनुरचे ठाणेही जिंकून घेतले. इतकेच नव्हे तर हैदरअलीला थोडीशीही उसंत न मिळू देता पेशव्यांनी रामचंद्र गणेश कानडेसह १ डिसेंबर १७६४ रोजी हैदरअलीच्या अनवडीच्या सैन्य छावणीवर हल्ला केला.त्यावेळी भिषण लढाई झाली. याही लढाईत हैदरअलीच्या सैन्याची दाणादान होऊन त्याचे खूप नुकसान झाले. हैदरअली कसाबसा आपला जीव वाचवून पळू शकला, त्याने पळून जाऊन बेदनुरच्या घनदाट

ISSN No. 2394-5990

जंगलाचा आश्रय घेतला.[११] त्यानंतर त्याने मराठा सैन्याचा सामना करण्याची हिम्मतच केली नाही. हैदरअलीला कायमचा नष्ट करण्याची पेशवे आणि रामचंद्र गणेश कानडेंची योजना होती. परंतु पेशवे कर्नाटकात गेल्यानंतर रघुनाथरावांनी महाराष्ट्रात पेशव्याविरुद्ध कट कारस्थाने सुरु केली. मराठा सरदारांना पेशवेविरुद्ध भडकवणे सुरु केले म्हणून पेशवे माधवरावांनी रघुनाथरावांना कर्नाटक मोहिमेवर बोलावून घेतले.[१२] रघुनाथरावांना नाईलाजाने कर्नाटकात यावे लागले. कर्नाटकात आल्यावर रघुनाथरावांनी संपूर्ण पराभव झालेल्या हैदरअलीला वाचवण्यासाठी धडपड सुरु केली. म्हणूनच पेशव्यांची इच्छा नसतांनाही रघुनाथरावांनी त्याच्याशी अतिशय सौम्य अटीवर अनंतपुरचा तह केला.[१३] त्यामुळे हैदरअली पेशव्यांच्या तावडीतून वाचू शकला. हैदरअली विरुद्धच्या मोहिमेतील रामचंद्र गणेश कानडेंची कामगिरी प्रशंसनीय होती. त्याच्या साहाय्यानेच पेशवे हैदरअली सारख्या बलाढ्य शत्रूला शरण आणू शकले याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही.

निष्कर्ष :

माधवराव पेशव्यांच्या काळात उदयास आलेल्या रामचंद्र गणेश कानड्यांच्या कर्तुत्वाला तोड नाही. इसवी सन १७६१ मध्ये झालेल्या पानिपतच्या लढाईनंतर, त्यातील पराभवामुळे मराठे खचले होते. पेशवा नानासाहेबांचा मृत्यू झाला होता. त्यांचा थोरला पुत्र विश्वासराव पानिपतच्या लढाईत मारल्या गेले होते. मराठे निराश झाले होते. अशा कठीण प्रसंगी रामचंद्र गणेश कानडेनी पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धातील पराभवानंतर निर्माण झालेल्या मराठा सरदार आणि सैन्यातील निराशेची भावना दूर करून, त्यांच्यात उत्साह, नवीन जोश, तरारी निर्माण करण्याचे कार्य केले. ज्यावेळी माधवराव पेशवा बनले त्यावेळी त्यांना त्यांच्याच कुटुंबातून चुलते रघुनाथराव प्रखर विरोध करत होते. अशा वेळी अनेक मराठा सरदार कधी पेशव्याच्या गटात तर कधी रघुनाथरावांच्या गटात जात होते. अशावेळी रामचंद्र गणेश कानड्यांनी मोठ्या निष्ठेने पेशव्यांची बाजू उचलून धरली. मराठा सरदार आणि सैन्यात पेशव्यांचा दरारा निर्माण केला. बेशिस्त सरदार आणि सैन्यात शिस्त निर्माण केली. बंडखोर मराठा सरदारांना धडा शिकवला. त्यामुळेच पेशवे माधवराव मराठा साम्राज्यातील रघुनाथरावांचे महत्त्व कमी करू शकले. त्यामुळे मराठा साम्राज्याची सूत्रे पेशवा माधवरावांकडे आली. ज्यावेळी पेशव्यांनी हैदरअली विरुद्धची मोहीम सुरु केली. त्यावेळी पेशव्यांनी हैदरअलीची महत्वाची ठाणी आणि किल्ले जिंकून घेण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी रामचंद्र गणेश कानडे कडे सोपविली. त्यांनी ती ठाणी जिंकून घेतल्यामुळेच हैदरअलीला घनदाट जंगलाचा आश्रय घ्यावा लागला. रामचंद्र गणेश कानडेनी गनिमी कावा युद्ध पद्धतीचा अवलंब करून वेळी-अवेळी हैदरअलीच्या सैन्यावर आणि छावण्यांवर अचानक हल्ले करून त्याला सळो की पळो करून सोडले. त्यामुळेच पेशवे हैदरअलीसारख्या कट्टर शत्रूला शरण आणू शकले. याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. अशा कर्तृत्वान मराठा सेनानीला मानाचा मुजरा.

संदर्भ सूची :

१) रोडे, सोमनाथ शंकर, मराठ्यांचा इतिहास, पृ. ३७८ - प्र.आ. १९९८ पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
२) राजवाडे, चि.अ., मराठ्यांचा इतिहासाची साधने, खंड ६ वा, ले. ४१६ - भा.इ.सं.मं.पुणे.
३) सरदेसाई, गो.स., मराठी रियासत, खं ४, पृ. २९- आ. १९८८, पापुलर प्रका.
४) खोबरेकर, वि.गो., मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, भाग १, पृ ५१५, म.रा.सां. मंडळ मुंबई.
५) मुळ साधन, अप्रकाशित कागदपत्रे, दफ्तर क्र. ५२, पृष्ठ क्र. ४, पुणे अभिलेखागार (४३२५१), पत्र क्रमांक, २३६२५, पुणे अभिलेख.
६) ऐतेहासिक लेखसंग्रह, भाग १, ळे ३८७, ३८८-खरे, वा.वा.
७) खरे वा.वा., मराठी राज्याचा उत्तरार्ध, भाग १, पृ. ६७.
८) ऐतीहासिक लेखसंग्रह, भाग २, ले ६२७.
९) मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, पृ. ५११.
१०) पेशवा दफ्तर, भा. ३७-पृ ५१, ५२.
११) बेंद्रे, वा.सी., महाराष्ट्र इतिहासाची साधने, विभाग पहिला - पृ १९४
१२) महाराष्ट्र इतिहास, भाग २, पृ. २९६.
१३) कानेटकर, यशवंत गोपाल, सखाराम बापूचे चारित्र्य, पृ. ७८.

■■■

जागतिक महामारीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा

डॉ. लिलाधर खरपुरिये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा
तह.- कळमेश्वर, जिल्हा- नागपूर - ४४१५०२
Mo. 8999167806, Email - ldkharpuriyeg@mail.com

प्रस्तावना :

कोरोना विषाणूच्या जागतिक महामारीमुळे गेली दोन वर्षाचा काळ भारतीय तसेच जागतिक अर्थव्यवस्थेकरिता कठीण राहिलेली आहे. कोरोनाच्या पहिल्या लाटेपेक्षा दुसऱ्या लाटेत जीवितहानी मोठ्या प्रमाणात झाली. कोरोनाच्या पहिल्या लाटेत अर्थव्यवस्था पूर्ण थांबलेली होती. लोकांच्या हाताचे काम गेले होते. उद्योगधंदे बंद पडलेले होते. लोक नैराश्येतेच्या गर्तेत गेलेली होती. सकल घरेलू उत्पादनाचा दर ऊणे झालेला होता. अशी बिकट स्थिती गेल्या दोन वर्षांपूर्वी आपण सर्वांनी अनुभवलेली आहे. मात्र कोरोनामुळे डबघाईस आलेली अर्थव्यवस्था हळूहळू पूर्व पदावर आलेली आहे. आज देशातील सर्वच क्षेत्र बंधन मुक्त झालेली आहे. शिवाय कोरोना महामारीवर नियंत्रण मिळविण्यात आपणास यश आलेले आहे. परिणामतः घसरलेली अर्थव्यवस्था पूर्वपदावर येऊन त्यात काही सुधारणा झालेल्या आहे असे दिसून येतात.

भारताच्या वित्त मंत्री निर्मला सीतारामण यांनी संसदेत २०२१-२२ चा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल सादर करताना येणाऱ्या २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात खाजगी क्षेत्रात गुंतवणुकीचा वेग वाढेल. कारण अर्थव्यवस्थेच्या पुनरुज्जीवनासाठी वित्तीय व्यवस्था उत्तम स्थितीत असल्याचे त्या अहवालात म्हटले होते. शिवाय जागतिक पुरवठा साखळीतील अडथळे कमी होतील असा अंदाज वर्तविण्यात आला होता.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१) विविध क्षेत्रातील विकास दराचा अभ्यास करणे.

२) अर्थव्यवस्थेतील सुधारणांचा अभ्यास करणे.

भारताचा २०२०-२१ मध्ये विकास दर ७.३ टक्के होता. २०२१-२२ मध्ये त्यात सुधारणा होऊन ८.७ टक्के झाला. तर २०२२-२३ मध्ये एप्रिल ते जून या तिमाहीत तो १३.५ टक्के झाला. म्हणजेच २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात विकासदर ८.०० ते ८.५ टक्क्यावर स्थिरावण्याचा अंदाज आहे. शिवाय आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक व आशियाई विकास बँकेच्या अंदाजानुसार २०२४ मध्ये भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी आघाडीची अर्थव्यवस्था राहील असे वर्तविण्यात आले आहे.

कोरोना संसर्गाच्या लाटा, पुरवठा साखळीतील व्यत्यय आणि जागतिक चलन वाढीमुळे आर्थिक धोरण तयार करण्याचे काम आव्हान बनले होते. या आव्हानांना तोंड देताना, भारत सरकारने 'बार्बेल स्ट्रॅटेजी' स्वीकारली. जी समाजातील असुरक्षित घटकांसाठी सुरक्षा जाळे आणि व्यवसाय क्षेत्रावरील परिणामांचे संयोजन केले. तसेच अर्थव्यवस्थेला शाश्वत दीर्घकालीन विस्तारासाठी तयार करण्यासाठी पुरवठा-बाजूच्या उपाययोजना जोमाने अंमलात आणण्यासाठी पायाभूत सुविधा-संबंधित भांडवली खर्चात लक्षणीय वाढ केलेली आहे.

तसेच अर्थव्यवस्थेला आणि विशेषतः एमएसएमईंना आधार देण्यासाठी सरकारी रोख्यांचा वापर. राज्याचे वास्तववादी चित्र दर्शविण्यासाठी गेल्या दोन वर्षांत सरकारने उद्योग, सेवा, जागतिक ट्रेंड, व्यापक स्थिरता, निर्देशक आणि सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही स्रोतांकडून ८० उच्च वारंवारता निर्देशक (HFIs) तयार केले आहेत.

२०२०-२१ मध्ये कृषी क्षेत्राचा विकासदर ३.६ टक्के होता. २०२१-२२ मध्ये त्यात ३.९ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे. गेल्या काही वर्षापासून गहू आणि तांदूळ उत्पादनात आणि लागवड क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. चालू वर्षात खरीप हंगामात अन्नधान्य उत्पादन १५०.५ दशलक्ष टन इतकी विक्रमी पातळी गाठण्याचा अंदाज आहे. शिवाय केंद्रीय साठा अंतर्गत अन्नधान्याच्या खरेदीने २०२१-२२ मध्ये किमान आधारभूत किमतीसह त्याचा वाढता कल कायम ठेवला आहे. जो राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नासाठी चांगले आहे. म्हणजेच या क्षेत्राचा भक्कम कामगिरीला सरकारच्या धोरणांची मदत झालेली आहे.

२०२०-२१ मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा विकास दर ७ टक्के इतका असून २०२१-२२ मध्ये तो ११.८ टक्के पर्यंत वाढलेला आहे. सेवा क्षेत्राचा विकास दर २०२०-२१ मध्ये ८.४ टक्के होता. तो २०२१-२२ मध्ये ८.२ टक्क्यांपर्यंत कमी झालेला

ISSN No. 2394-5990

होता. रियल इस्टेट आणि सार्वजनिक प्रशासन विभाग आता कोविडच्या काळातील परिस्थितीतून वर आलेला आहेत. मात्र पर्यटन, व्यापार आणि हॉटेल्स यासारखे विभाग अद्यापही पूर्णपणे सावरलेले नाही. ३१ डिसेंबर २०२१ पर्यंत परकीय चलनाचा साठा ६३४ अब्ज डॉलर इतका आहे. जो १३ महिन्यांच्या आयातीपेक्षा जास्त आहे. तसेच देशाच्या बाह्य कर्जापेक्षा जास्त आहे. २०२१-२२ मध्ये गुंतवणुकीत १५ टक्के मजबूत वाढ अपेक्षित आहे.

साथीच्या आजारानंतर भांडवली बाजारात मोठी वाढ झालेली आहे. एप्रिल-नोव्हेंबर २०२१ या कालावधीत ७५ IPO च्या माध्यमातून ८९००० कोटींहून अधिक रक्कम जमा झाली. जी गेल्या दशकातील वर्षापेक्षा जास्त आहे.

ग्रॉस फिक्स्ड कॅपिटल फॉर्मेशन (GFCF) स्केलवरील गुंतवणुकीत २०२१-२२ मध्ये १५ टक्क्यांची मजबूत वाढ दिसून आली. कॅपेक्स आणि पायाभूत सुविधांवरील खर्चाच्या माध्यमातून विकासाला गती देण्याच्या सरकारच्या धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मितीत वाढ झाली आहे. २०२१-२२ मध्ये गुंतवणुक-ते-जीडीपी गुणोत्तर २९.६ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. खाजगी गुंतवणुकीची पुनर्प्राप्ती अजूनही अत्यंत खालच्या पातळीवर असली तरी, भारत आता अधिक मजबूत गुंतवणुकीच्या मार्गावर असल्याचे दर्शवणारे अनेक संकेत दिसत आहेत. एक स्थिर आणि सुदृढ बँकिंग क्षेत्र खाजगी गुंतवणुकीला पुरेसा पाठिंबा देण्यासाठी तयार आहे. २०२१-२२ मध्ये भारतातील वस्तू आणि सेवांची निर्यात ३० अब्ज डॉलर्स पेक्षा जास्त झाली आहे. तरी अनेक जागतिक पुरवठा खंडित झाला आहे. एकूण सेवा निर्यातीतही मोठी वाढ झाली आहे. ही वाढ व्यवसाय आणि व्यवस्थापन सल्लागार सेवा, दृकश्राव्य आणि संबंधित सेवा, मालवाहतूक सेवा, दूरसंचार, संगणक आणि माहिती सेवांद्वारे आली आहे. मागणीच्या प्रमाणात, २०२१-२२ मध्ये भारताची एकूण निर्यात १६.५ टक्क्यांनी वाढण्याचा अंदाज आहे. जो महामारीपूर्व पातळीला मागे टाकत आहे. देशांतर्गत मागणी वाढल्याने आणि आयात केलेले कच्चे तेल आणि धातूंच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे आयातही मजबूत झाली आहे. २०२१-२२ मध्ये आयात २९.४ टक्क्यांनी वाढेल असा अंदाज आहे. परिणामी २०२१-२२ च्या पहिल्या सहा महिन्यांत भारताची निर्यात नकारात्मक राहिली आहे. २०२०-२१ च्या समान कालावधीतील अधिकशेषाच्या तुलनेत चालू खात्यातील तूट आटोक्यात राहण्याची अपेक्षा आहे. जागतिक महामारीमुळे झालेल्या सर्व व्यत्ययानंतरही गेल्या दोन वर्षांमध्ये भारताची देयके शिल्लक राहिलेली आहे. यामुळे भारतीय रिझर्व्ह बँकेला परकीय चलनाचा साठा जमा होण्यास मदत झाली.

प्रगत आणि उदयोन्मुख अशा दोन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये महागाई ही जागतिक समस्या म्हणून पुन्हा उदयास आली आहे. ऊर्जेच्या किमती, गैर-खाद्य वस्तू, इतर वस्तूंच्या किमती, जागतिक पुरवठा साखळीतील व्यत्यय आणि वाढता मालवाहतूक खर्च यामुळे जागतिक पातळीवर महागाईत वाढ झाली आहे. भारतातील ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI) महागाई २०२०-२१ (एप्रिल-डिसेंबर) मध्ये ६.६ टक्के होती. २०२१-२२ मध्ये याच कालावधीत तो ५.६ टक्के होता. २०२१-२२ मधील किरकोळ महागाईत घट हे अन्नधान्याच्या महागाईमुळे कमी झाली आहे. मात्र घाऊक महागाई दर (WPI) मात्र दुहेरी आकड्यांमध्ये चालू आहे. अर्थव्यवस्थेला आर्थिक सहाय्य तसेच आरोग्य समर्थनामुळे २०२०-२१ मध्ये वित्तीय तूट वाढली आहे. मात्र सरकारी महसूल पुन्हा मजबूत झाला आहे. एप्रिल-नोव्हेंबर, २०२१ दरम्यान केंद्र सरकारच्या महसुली प्राप्तीमध्ये ६७.२ टक्के वाढ झाली आहे. तर २०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पात ९.६ टक्के वाढ अपेक्षित होती. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष दोन्ही करांच्या संकलनात मोठी वाढ झाली आहे.

यावरून असे दिसून येते की एप्रिल-नोव्हेंबर २०२१ मधील राजकोषीय तूट, सातत्यपूर्ण महसूल संकलन आणि भारत सरकारच्या लक्षित खर्च धोरणामुळे आर्थिक तूट अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ४६.२ टक्के एवढेच सीमित राहू शकले. मागील दोन वर्षाचा काळात हीच आर्थिक तूट अंदाजपत्रकाच्या १३५.१ टक्के होती.

आर्थिक क्षेत्र हे कठीण काळात नेहमीच तणावाचे संभाव्य क्षेत्र राहिले आहे. तथापि, भारताच्या भांडवली बाजाराने चांगली कामगिरी केली आहे आणि भारतीय कंपन्यांना विक्रमी प्रमाणात भांडवल उभारण्यास मदत केली आहे. १८ ऑक्टोबर २०२१ रोजी सेन्सेक्स आणि निफ्टी अनुक्रमे ६१७६६ आणि १८४७७ च्या शिखरावर पोहोचले आहेत. एप्रिल - नोव्हेंबर २०२१ मध्ये ७५ खझज द्वारे ८९०६६ कोटी रुपये उभे केले गेले आहेत. जे गेल्या दशकातील कोणत्याही वर्षात उभारलेल्या रकमेपेक्षा जास्त आहे. बँकिंग प्रणाली चांगली आहे आणि NPA मध्ये संरचनात्मक घट दिसून येत आहे. अनुसूचित व्यावसायिक बँकांचे सकल नॉन-परफॉर्मिंग ऍडव्हान्सचे (GNPA) प्रमाण सप्टेंबर २०२० अखेर ७.५ टक्क्यांवरून सप्टेंबर २०२१ अखेर ६.९ टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे.

भारताच्या आर्थिक कामगिरीचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे मागणी व्यवस्थापनावर पूर्वीच्या अवलंबनाऐवजी पुरवठा बाजूच्या सुधारणांवर भर देणे. पुरवठा बाजूच्या सुधारणांमध्ये अनेक क्षेत्रांना नियंत्रणमुक्त करणे, कार्यपद्धती सुलभ करणे, पूर्वलक्षी कर रद्द करणे, खाजगीकरण यांचा समावेश आहे. सरकारकडून

भांडवली खर्चात झालेली वाढ ही मागणी आणि पुरवठा या दोन्ही बाजूला प्रतिसाद म्हणून पाहिली जाऊ शकते. कारण हा खर्च भविष्यातील वाढीसाठी पायाभूत सुविधांची क्षमता निर्माण करतो.

भारताच्या पुरवठा धोरणामध्ये काही सुधारणा आवश्यक आहे. जसे की लवचिकता सुधारणे आणि कोविड नंतर जगाच्या दीर्घकालीन अनिश्चिततेला सामोरे जाण्यासाठी नाविन बाजार सुधारणा, अंतराळ, ड्रोन, एरियल मॅपिंग, व्यापार वित्त, सरकारी खरेदी, प्रक्रिया सुधारणा आणि दूरसंचार सुधारणा, पूर्वलक्षी कर रद्द करणे, खाजगीकरण आणि मुद्रीकरण, भौतिक पायाभूत सुविधांची निर्मिती इ. आहे. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता सुधारण्याच्या दृष्टिकोनातून हवामान/पर्यावरण संबंधित धोरणांपासून सामाजिक पायाभूत सुविधा जसे की नळपाणी पुरवठा, शौचालये, घरे, गरिबांसाठी विमा यांचा समावेश होतो. स्वावलंबी भारत अंतर्गत, मोठ्या उद्योगांना पाठिंबा, परकीय व्यापार करारांची परस्परता इत्यादींवर जोर देण्यात आला आहे.

सारांश :

कोरोना काळानंतर केंद्र सरकारने आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी झपाट्याने घेतलेले निर्णय आज सार्थक ठरलेले दिसत आहे. कोरोनावर मात करून अर्थव्यवस्था पूर्व पदावर आलेली आहे. भारताचा २०२०-२१ मध्ये विकास दर ७.३ टक्के होता. २०२१-२२ मध्ये त्यात सुधारणा होऊन ८.७ टक्के झाला. तर २०२२-२३ मध्ये एप्रिल ते जून या तिमाहीत तो १३.५ टक्के झाला. म्हणजेच २०२२-२३ या आर्थिक वर्षात विकासदर ८.०० ते ८.५ टक्क्यावर स्थिरावण्याचा अंदाज आहे. शिवाय आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक व आशियाई विकास बँकेच्या अंदाजानुसार २०२४ मध्ये भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी आघाडीची अर्थव्यवस्था राहील असे वर्तविण्यात आले आहे.

२०२०-२१ मध्ये कृषी क्षेत्राचा विकासदर ३.६ टक्के होता. २०२१-२२ मध्ये त्यात ३.९ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे. गेल्या काही वर्षापासून गहू आणि तांदूळ उत्पादनात आणि लागवड क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. चालू वर्षात खरीप हंगामात अन्नधान्य उत्पादन १५०.५ दशलक्ष टन इतकी विक्रमी पातळी गाठण्याचा अंदाज आहे.

२०२०-२१ मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा विकास दर ७ टक्के इतका असून २०२१-२२ मध्ये तो ११.८ टक्के पर्यंत वाढलेला आहे. सेवा क्षेत्राचा विकास दर २०२०-२१ मध्ये ८.४ टक्के होता. तो २०२१-२२ मध्ये ८.२ टक्क्यांपर्यंत कमी झालेला होता. ३१ डिसेंबर २०२१ पर्यंत परकीय चलनाचा साठा ६३४ अब्ज डॉलर इतका आहे. जो १३ महिन्यांच्या आयातीपेक्षा जास्त आहे. २०२१-२२ मध्ये गुंतवणुकीत १५ टक्के मजबूत वाढ अपेक्षित आहे.

साथीच्या आजारानंतर भांडवली बाजारात मोठी वाढ झालेली आहे. एप्रिल-नोव्हेंबर २०२१ या कालावधीत ७५ IPO च्या माध्यमातून ८९००० कोटींहून अधिक रक्कम जमा झाली. जी गेल्या दशकातील वर्षापेक्षा जास्त आहे. सरकारच्या धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मितीत वाढ झाली आहे. २०२१-२२ मध्ये गुंतवणुक-ते-जीडीपी गुणोत्तर २९.६ टक्क्यांपर्यंत वाढले आहे. २०२१-२२ मध्ये भारतातील वस्तू आणि सेवांची निर्यात ३० अब्ज डॉलर्स पेक्षा जास्त झाली आहे. तरी अनेक जागतिक पुरवठा खंडित झाला आहे. एकूण सेवा निर्यातीतही मोठी वाढ झाली आहे. वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, भारतीय अर्थव्यवस्था हळूहळू सुधारणांकडे वाटचाल करीत आहे.

संदर्भ :

1) www.indiabudget.gov.in
2) https://pib.gov.in
3) https://m.facebook.com
4) www.sudarshannews.in
5) https://newsonair.gov.in
6) अर्थमीमांसा, जानेवारी-जून २०२२/खंड १४, अंक १, विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचा सुवर्ण महोत्सवी वर्षाचा अंक, १.

■■■

भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान : ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. माधुरी प्र. पाटील
सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
एल ए डी महिला महाविद्यालय नागपूर
९४२२८०४३३१, mppatil.ngp@gmail.com

Keyword : वृत्तपत्र, राष्ट्रवाद, राजकीय जागृती, महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रे,

सारांश :

मानवी समाजमन वृत्तपत्रातील घटना लेख, अग्रलेख वाचून प्रभावित होतो. ज्यामुळे मानवाच्या अंत्यदृष्टीचा विकास होतो. समाजामध्ये निर्भयता, स्पष्टपणा आणण्याचे कार्य वृत्तपत्रे करतात. वृत्तपत्रे मानवाला चेतना देण्याचे कार्य करतात. अशा प्रकारे व्यक्तीच्या विकासाला चालना वृत्तपत्राद्वारे मिळते. वृत्तपत्रातील संपादकीय आणि वैचारिक लेखांमधून विविध आंदोलने, मोर्चे आणि चळवळी लोकलढे, पक्षीय भूमिका याचे विश्लेषण केले जाते. चर्चा, मतप्रदर्शन केले गेल्यामुळे तो काळ, त्यांच्यातील विचार प्रवाह, साहित्याचे स्वरूप तर लक्षात येतेच पण महत्त्वाचे म्हणजे मानवी व्यवहाराच्या जडणघडणीवर व विचारावरही त्याचा प्रभाव पडतो. एकंदरच मानवाच्या विचारांना प्रवृत्त करणारे जन आंदोलन किंवा चळवळी चालविण्यात वृत्तपत्रांचे मोलाचे योगदान आहे. १९ व्या शतकात भारतात निर्माण झालेल्या सामाजिक व धार्मिक चळवळी चालविण्यात समाज सुधारकांनी वृत्तपत्रांचा उपयोग करून घेतला तर त्यानंतर राजकीय सुधारकांनी या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून जनतेत राजकीय जागृती घडून आणून त्यांच्यात राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करून भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून स्वतंत्र करण्यात मोलाचे कार्य केले. जनतेत राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करून स्वशासनाची भावना भारतीयांमध्ये निर्माण करण्यात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना :

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादाच्या भावनेचा उदय होण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ब्रिटिश सत्ता. ब्रिटिशपूर्व काळात भारत अनेक राज्यात विभागला गेला होता. इंग्रजांनी भारतात सत्ता स्थापन करून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे संपूर्ण भारतावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. इंग्रजांनी संपूर्ण भारतात एकच सत्ता, समान कायदे व्यवस्था, एकसमान चलन प्रणाली, एकच प्रशासन व्यवस्था लागू केली. त्यामुळे भारत एकछत्री अमलाखाली आला. अशाप्रकारे इंग्रजांनी मध्यवर्तीय प्रशासकीय व्यवस्थेची स्थापना केली. प्रशासनावरील आपली पकड मजबूत करण्याकरिता अनेक आधुनिक सुधारणा घडवून आणून भारताचे आधुनिकीकरण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी सुरू केला. जसे प्रशासनाच्या सोयीसाठी इंग्रजीतून शिक्षण देण्याचे धोरण स्वीकारून इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा सुरू केल्या. दळणवळणाच्या सुविधा निर्माण करून भारतातील प्रांत एकमेकांशी जोडले. डाक व तारायंत्राने संपूर्ण देशाला जोडण्याचे कार्य केले. अर्थातच या सगळ्या मागे ब्रिटिशांचे आर्थिक, राजकीय, प्रशासकीय आणि लष्करी हित जोपासणे हा उद्देश होता. आपले राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंध जोपासत असताना इंग्रजांनी येथे दडपशाहीची नीती अवलंबिली. भारतीयांवर अन्याय व अमानुष अत्याचार केले. या सर्वांचा संयुक्त परिणाम असा झाला की भारतीयांमध्ये राष्ट्रीयतेच्या भावनेचा विकासाला किंवा राष्ट्रवादाच्या विकासाला चालना मिळाली. या भावनेच्या विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली ती म्हणजे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीयांनी सुरू केलेल्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीमुळे नव विचारांनी समाजात एक जागृत सुशिक्षित वर्ग निर्माण झालेला होता. इंग्रजी शिक्षण उपलब्ध झाल्याने पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्यांचे ज्ञान आत्मसात करणे भारतीयांना शक्य झाले. स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, व्यक्तीस्वातंत्र्य, उदारमतवाद यासारख्या विचारांनी भारतातील सुशिक्षित वर्ग प्रभावित झाला होता. जागृत झालेल्या या वर्गाला ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी धोरणाचे ज्ञान होऊन त्यातून आपल्या मातृभूमी विषयी देश प्रेमाची भावना निर्माण होऊन पर्यायाने राष्ट्रवादाच्या विकासाला गती मिळत गेली.

ह्याच काळात निर्माण झालेल्या भारतीय वृत्तपत्रांनी समाजात नवविचारांचा प्रसार करणे व राष्ट्रवादीच्या विचारांना चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. वृत्तपत्रातील या लेखांमुळे तसेच या काळातील प्रकाशित प्रादेशिक भाषेतील विविध प्रकारच्या

वाङ्मयामुळे ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे स्वरूप सर्वसामान्य जनतेसमोर आले. साम्राज्यवादी ब्रिटिशांचे खरे रूप आपल्या देश बांधवासमोर आणण्याकरिता तसेच सर्व सामान्यात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्यात वृत्तपत्रांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सामाजिक जागृती बरोबरच जनतेत राजकीय जागृती किंवा राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्यात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांच्या योगदानाचा आढावा घेण्याच्या उद्देशातून या शोधनिबंधाचे लेखन केलेले आहे.

मानवी जीवनातील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक वाटचालीचा इतिहास बघता वृत्तपत्रांचे स्थान महत्त्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्राच्या उभारणीत वृत्तपत्रांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. सतराव्या, अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, जर्मनी आणि अन्य पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये ज्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळी किंवा परिवर्तन झाले त्यात वृत्तपत्रांचे योगदान मोलाचे आहे. भारतात देखील सुरुवातीला समाज प्रबोधनासाठी आणि काळाच्या नवनव्या बदलाची, विचारसरणीची दखल किंवा माहिती देणारे महत्त्वाचे माध्यम म्हणजे वृत्तपत्र होते.

व्यक्तीच्या जीवनात आणि राष्ट्राच्या उभारणीत वृत्तपत्राला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. वृत्तपत्राच्या महत्त्वपूर्ण अशा कार्यात्मक उद्दिष्टांच्या संदर्भात महान योद्धा नेपोलियन आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतो, वर्तमान पत्राचा कर्ता हा राष्ट्राचा शिक्षक आणि राजाला सल्ला देणारा प्रतिनिधी आहे. शत्रूच्या लक्ष संगिनी जे काम करू शकतील त्यापेक्षा जास्त पटीने काम चार प्रतिकूल वर्तमानपत्रे करू शकतील आणि त्याच्या पत्राचेच भय जास्त आहे. भारतीय वृत्तपत्राचा इतिहास बघितला तर हे अगदी बरोबर वाटते. कारण याच वृत्तपत्रांनी इंग्रजी शासना विरोधात संगिनीप्रमाणे कार्य करून सरकारच्या धोरणावरती टीका तर केली त्याचबरोबर भारतीयांमध्ये मातृभूमी विषयीची भावना, राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करून भारतीयांना इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यास तात्पर्याने लढण्यास सिद्ध केले.

भारतातील वृत्तपत्र व्यवसायाची सुरुवात इंग्रजी वृत्तपत्राच्या प्रकाशनाने झाली. खरे तर इंग्रजांनी भारतात वृत्तपत्रे मनोरंजन आणि शासन व जनता यांच्यात सुसंवाद साधण्याच्या हेतूने सुरू केली होती. इंग्लंडमधील सरकारी व समाजातील घडामोडीही ते प्रसिद्ध करीत असत. त्याचबरोबर ईस्ट इंडिया कंपनीच्या गैरव्यवहारांना वाचा फोडण्याचे काम ही वृत्तपत्रे करीत असत. भारतात सुरू झालेले पहिले वृत्तपत्र म्हणजे ङ्कबेंगॉल गॅझेटफ जेम्स हिकी या ब्रिटिश व्यक्तीने सुरू केलेल्या या पहिल्या वृत्तपत्रात निर्भयपणे आपले मत प्रतिपादन करून राजकीय व व्यावसायिक स्वातंत्र्याचा उच्चारच केला होता. ज्यामुळे भारतीयांमध्ये राजकीय स्वातंत्र्याची भावना उदयास होण्यास महत्वपूर्ण ठरली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास बघता जहालवादाचा काळ किंवा टिळक युगात याचा प्रत्यंतर येते.

महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे प्रारंभीचे स्वरूप :

इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतात वैचारिक प्रगती होऊन भारतातील समाज सुधारकांनी वृत्तपत्र व्यवसायाची सुरुवात केली ते म्हणजे विचार प्रसाराचे एक साधन म्हणून. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकही यात मागे नव्हती. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी सुरू केलेले 'दर्पण' हे पहिले वृत्तपत्र. एका निवेदनात जांभेकरांनी उद्दिष्ट स्पष्ट केले आहे ती पुढील प्रमाणे,-विलायतेतील कला, विद्या व कौशल्य यांचा वाचकांना परिचय व्हावा शिवाय त्यांचे मनोरंजन करावे व चालता काळाची वर्तमाने कळावी या हेतूने त्यांनी वर्तमानपत्र सुरू केले होते. हिंदू विधवांचा पुनर्विवाह, धंदे शिक्षणाची आवश्यकता, बंगाली रंगभूमी, रहदारी- जकात इत्यादी विषय त्यांनी मांडले. तर 'दिग्दर्शन' हे साहित्य, इतिहास, तत्वज्ञान या विषयांना वाहिलेले मासिक होते. दर्पणच्या परंपरेतील ङ्कप्रभाकरफ हे वृत्तपत्र २४ ऑक्टोबर१८४१ रोजी सुरू झाले. सामाजिक परिवर्तन करणे या हेतूने प्रेरित होऊन या वृत्तपत्रातून प्रकाशित होणारी लोकहितवादींची ङ्कशतपत्रेफ विशेष उल्लेखनीय होती. मिशनऱ्यांच्या धार्मिक आक्रमणावर आणि एत्तद्देशीय समाजाच्या अनिष्ट रूढीवर त्यांनी यातून हल्ले केलेत.

मुंबईनंतर पुण्यातून वृत्तपत्रे निघू लागली. समाजातील दोष, अनिष्ट प्रथा यांची जाणीव होऊन ते लोकांसमोर आणण्यासाठी वृत्तपत्रांच्या माध्यमाद्वारे पाऊल पुढे टाकले. अन्यायाविरुद्ध झुंज देणे, अन्यायाला वाचा फोडणे हे अगदी प्रारंभीच्या हिंदी वृत्तपत्राचे स्वरूप दिसते. समाजाला चालू परिस्थिती व आधुनिक ज्ञान माहिती करून देणे, याबरोबरच जातीभेदावर चर्चा, हिंदू धर्म, न्याय व मुलकी खात्यातील घडामोडी, इंग्लंड मधील वृत्तपत्रीय बातम्या, पृथ्वी, धुमकेतू, ग्रहतारे, स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह, धर्मांतर, काव्य, इत्यादी विविध विषयावर वृत्तपत्रातून लेखन होत होते.

'दर्पण' या सुरुवातीच्या काळातील वृत्तपत्रातून अशाच प्रकारचे लेखन केलेले दिसून येते. याचा परिणाम असा झाला की लोकांमध्ये वृत्तपत्र वाचण्याची गोडी निर्माण करण्यात हे पत्र यशस्वी झाले.

इंग्रजी शाळेत जाऊन नवनवीन गोष्टी शिकणारी नवी पिढी या काळात महाराष्ट्रात तयार होत होती या पिढीने जनसामान्यापर्यंत पोहोचण्याकरिता वृत्तपत्रांना हाताशी धरून इंग्रज व स्वकीयांवर परखड टीका वृत्तपत्रातून केलेली दिसून येते. समाज उन्नतीसाठी सामाजिक व धार्मिक जागृती करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या

काळातील वृत्तपत्रातून झाले. यात प्रभाकर, ज्ञानोदय, इंदुप्रकाश, विचारलहरी, हिंदू पंच, सुबोध पत्रिका, सुधारक, ज्ञानोदय, निबंधमाला इत्यादी वृत्तपत्रे ही महत्त्वाची होती.

अशाप्रकारे सुरुवातीच्या काळात राजकारणापेक्षा समाजकारण व धर्मसुधारणा याला केंद्रबिंदू मानून वृत्तपत्रे कार्य करीत होती. ब्रिटिश सत्तेला विरोध करण्यापेक्षा त्यांच्याकडून सामाजिक, धार्मिक सुधारणा घडवून आणणे असे आपले कर्तव्य मानून वृत्तपत्रे कार्य करीत होती. पण यातूनच भारतीय राजकारण व राजकीय चळवळीचे बिजारोपण झाले.

राष्ट्रवादाची निर्मिती आणि महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान :

समाज सुधारकांनी वृत्तपत्राच्या माध्यमातून आपले विचार समाजापुढे ठेवून समाजामध्ये सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळी सुरू केल्या. समाजामध्ये वृत्तपत्राच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न समाज सुधारकाने केला. परंतु या सुधारणा चळवळीमुळे नवविचारांनी जागृत झालेला एक वर्ग समाजात निर्माण झाला. स्वातंत्र्य, सामाजिक समता, व्यक्तीस्वातंत्र्य, लोकशाही, स्वशासन इत्यादी बाबत जागृत झालेल्या या वर्गाला ब्रिटिश साम्राज्यवादाची ओळख होऊन त्यांच्यात राष्ट्रवादाच्या भावनेचा किंवा राजकीय जागृतीचा विकास होत गेला. विशेषतः १८८५ मध्ये अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना होऊन भारतीय राजकारणात नवा प्रवाह सुरू झाला. काँग्रेस नेत्यांचे विचार, कार्य, सरकारी मागण्या त्या विरोधातील भूमिका यांचा प्रचार व प्रसार हा वृत्तपत्रांचा प्रवाह बनलेला होता. ब्रिटिश सरकार मागण्यांना विरोध करू लागले तसतसे स्वातंत्र्याची भावना जागृत होऊ लागली. स्वातंत्र्याचे विचार लोकांच्यात प्रसार करून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लोकांना जागृत करणे या हेतूने वृत्तपत्रे कार्य करू लागली.

महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेत ही भावना निर्माण करण्यात तत्कालीन वृत्तपत्रांचे फार मोठे योगदान आहे. यात गोपाळ गणेश आगरकर व लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या 'सुधारक' व 'केसरी' या वृत्तपत्रांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जनतेला स्वातंत्र्य चळवळीसाठी उद्युत करणे व सामाजिक परिवर्तनासाठी जनजागृती करणे या विचारांनी लोकमान्य टिळकांनी 'केसरी' व 'मराठा' हे वृत्तपत्रे सुरू केली. 'केसरी' वृत्तपत्राचा पहिला अंक ४ जानेवारी १८८१ रोजी प्रसिद्ध झाला. तर 'मराठा' २ जानेवारी १८८१ रोजी. 'केसरी' हे मराठी भाषेतून प्रसिद्ध होत होते तर 'मराठा' हे इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध होत असे. केसरीच्या पहिलाच अंकात टिळकांनी केसरी वृत्तपत्रांच्या उद्दिष्टांची माहिती दिली ती पुढील प्रमाणे :

'वर्तमानपत्रांनी आपले काम नि:पक्षपातीपणे व निर्भीडपणे बजावले असता सरकारी अधिकाऱ्यांना मोठा दबदबा राहतो. रस्तोरस्ती रात्री दिवे लावलेले असता व पोलिसांची गस्त सारखी फिरत असता जो उपयोग होतो तोच वृत्तपत्रांचा होतो. सरकारचा सर्व कारभार लोकांच्या समोर वरचेवर आल्याने गस्तीचे काम होते. पत्रकर्त्यांची गस्त लोकांस हितावह असते त्यामुळे महाराणी पासून ते सरकारी कामगारापर्यंत सर्वांवर वृत्तपत्रांची सारखीच नजर राहत असल्याने कोणताही अन्याय लपवला जात नाही. सरकारी अधिकारी आपापली कामे योग्यरीत्या बजावतात की नाही हे नि:पक्षपाती बुद्धीने व निर्भीडपणे पाहणे व लिहिणे आमचा इरादा आहे कारण वर्तमानपत्रकर्ते हे रयतेचे कोतवाल व वकील होत. हे दोन्ही अधिकारी होईल तितक्या दक्षतेने बजावण्याचा आम्ही संकल्प केला आहे. लोकस्थिती सुधारण्यास वर्तमानपत्रासारखे दुसरे साधन नाही. लोकांना हितकारक व अहितकारक अशा गोष्टींचा वर्तमानपत्रात ऊहापोह झाल्याने पुष्कळच फायदा होतो.'

अशा प्रकारे सुरुवातीलाच लोकमान्य टिळकांनी आपल्या वृत्तपत्राची उद्दिष्टे जाहीर केली होती. रयतेचे वकील आणि कोतवाल या दोन्ही भूमिका त्यांना वृत्तपत्राच्या माध्यमातून बजावयाच्या होत्या. नि:पक्षपाती बुद्धीने व कोणाचीही भीड न बाळगता मजकूर लिहिण्याचा उद्देश त्यांनी स्पष्ट केला होता. वृत्तपत्राचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते. आधी राजकीय सुधारणा की सामाजिक सुधारणा याबाबत आगरकर आणि टिळक यांच्यात मतभेद होऊन आगरकर यांनी केसरीच्या संपादक पदाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर जहाल राष्ट्रवादी चळवळीचे मुखपत्र म्हणून टिळकांनी केसरीला आकार दिला. टिळकांच्या काळात केसरीच्या उद्दिष्टांचे प्रमुख सूत्र राजकीय क्षेत्र हेच निश्चित झाले होते.

टिळकांनी आपल्या केसरी मधून इंग्रज सरकारचे खरे स्वरूप उघडे करून दाखविण्याचे काम सुरू केले होते. दुष्काळ, प्लेग, महागाई यासारख्या विषयावरून त्यांनी सरकारची सतत टीका केली. प्लेग पेक्षा बंदोबस्तावर आलेल्या सर्जनचा त्रास अधिक आहे हे त्यांनी सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. ६ जुलै १८९७ ला केसरी मधून लिहिलेला अग्रलेख मसरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय? लोकांना पेटवून उठवणारा ठरला. किंवा 'राज्य करणे म्हणजे सूड घेणे नव्हे' ह्या लेखातून त्यांनी सरकारवर तीव्र शब्दात टीका केली होती. त्यामुळे सरकारने त्यांच्यावर राजद्रोहाचा आरोप ठेवून त्यांना १८ महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावली होती. लोकमान्य टिळकांनी स्वदेशीच्या चळवळीवर अग्रलेख लिहिले यात २८ नोव्हेंबर १९०५ मध्ये 'हात घाई वर आले' १२ डिसेंबर१९०५ मध्ये 'स्वदेशी वरील

आक्षेप' ६ मार्च १९०६ 'भ्रमाचा भोपळा लवकर फुटला' असे अग्रलेख त्यांनी लिहिले यामुळे जनता पेटून उठली. 'बॉम्ब गोळ्याचा अनर्थ' हे स्फुट लिहिल्यामुळे सरकारने टिळकांवर राजद्रोह केलाचा खटला लादला. या खटल्यात टिळकांना ९ वर्षाची काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली. ज्यामुळे राष्ट्र प्रेमाची देशभर लाट निर्माण झाली.

सरकारवर टीका करूनच ते थांबले नाही तर आपल्यात देशाभिमान नाही, इंग्रजांच्या जीवनक्रमाची नक्कल वठविण्याची आणि इंग्रजांची खुशामत करून पोट भरण्याची आपल्याला अतिशय सवय जडली आहे. बोलणे बेसुमार पण कृतीच्या नावाने शून्य, आळसाचा आदर फार आणि उद्योगाची आस्था नाही. स्वावलंबन, आत्मविश्वास या गुणाचा अभाव. सारांश ज्या ज्या अवगुणांनी देश हलाखीस पोहोचला त्यावर केसरीने कोरडे ओढले. अशाप्रकारे पारतंत्र्यामुळे स्वजनात निर्माण झालेल्या दुर्गुणाचा पाढा टिळकांनी आपल्या लेखातून तर वाचलाच त्याचबरोबर स्वाभिमान, निष्काम लोकसेवा. स्वावलंबन इत्यादी गुण कसे उत्पन्न होतील आणि ते वाढीस लागून देशाचा पारतंत्र्यातही उत्कर्ष कसा होईल असा प्रयत्न केलेला दिसतो.

अशा प्रकारे आक्रमक व धारदार शैलीतील टिळकांचे अग्रलेख राजकीय जागृतीचे म्हणजेच पर्यायाने भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादीची निर्मिती करण्यास किंवा राष्ट्रीय भावना निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरले.

टिळकांनंतर अच्युतराव कोल्हटकर यांनी चालविलेली 'चाबूक' व 'चाबुकस्वार' ह्या वृत्तपत्रांनी राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करण्यात महत्त्वाचे कार्य केले. शिवराम महादेव परांजपे यांनी २५ मार्च १८९८ रोजी ङ्काळफ हे साप्ताहिक सुरू केले. लोकांच्या मनात पारतंत्र्याविषयी चीड आणि त्यांनी स्वातंत्र्याचा ध्यास घ्यावा या उद्दिष्टातून हे वृत्तपत्र सुरू केले होते. इ.स. १९०८ साली त्यांनी 'काळ' मधील लिखाणासाठी एकोणवीस महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. भास्कर बळवंत भोपटकर यांनी इ. सन ५ एप्रिल १९०५ रोजी काढलेले 'भाला' या पत्राने देखील जहाल राजकारणाचा पुरस्कार केला. याबरोबर अच्युत बळवंत कोल्हटकर यांनी १४ जानेवारी १९१५ रोजी मुंबई येथून दैनिक रूपाने सुरू केलेले 'संदेश' या वृत्तपत्रात देखील जहाल आणि मवाळ राजकारणावर लेख प्रकाशित केल्या जात. अशा प्रकारे सरकारवर टीका करणारी प्रखर राष्ट्रवादी विचाराची परंपरा विकसित झाली. हिंदूपंच, किरण, उपदेश चंद्रिका, विचार लहरी, सद्धर्मदीपिका, ज्ञानचंद्रोदय, सर्वसंग्रह, स्वराज्य, विश्ववृत्त, मुमुक्षु, देशसेवक, राष्ट्रमत इत्यादी वृत्तपत्रांनी देखील राष्ट्रीय प्रथा, परंपराच्या गौरवीकरणाद्वारे राष्ट्रवादी भावना निर्माण करून स्वातंत्र्य लढा तीव्र करण्याचे कार्य या वृत्तपत्रांनी केले.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादी भावना निर्माण करण्यात देशातील इतर वृत्तपत्रांप्रमाणे महाराष्ट्रातील वृत्तपत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी पत्रकारितेच्या माध्यमातून आवाज उठवणाऱ्या असंख्य वृत्तपत्रांनी समाजाला एकत्र आणण्याचे कार्य केले. त्यांच्यात राजकीय जागृती घडून आणली. इंग्रज सरकार विरोधात आवाज उठवताना वृत्तपत्रांच्या संपादकांना, लेखकाना अनेक कठीण प्रसंगांना समोर जावे लागले. प्रसंगी तुरुंगवासही पत्करावा लागला. आपल्या निर्भिड, स्पष्टवक्तेपणा मुळे जनतेला ही वृत्तपत्रे आधार वाटू लागली. समाज सुधारकांनी समाजामध्ये सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याकरिता ज्याप्रमाणे वृत्तपत्रांचा उपयोग केला त्याचप्रमाणे राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याकरिता देखील याचा उपयोग झाला.जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होऊन ती इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास एकत्र आली यात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे देखील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ :

१. लेले रा. के. मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३० प्रथम आवृत्ती १९८४.
२. विनायक/ लेले रा. के –वृत्तपत्रांचा इतिहास, युगवानी प्रकाशन मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९५१.
३. वेलकर प्रताप, लोकमान्य टिळक आणि डॉक्टर वेलकर, श्री विद्या प्रकाशन पुणे ३० १९९६.
४. गोस्वामी डॉ. प्रेमचंद, पत्रकारिता परिचय, राजस्थान प्रकाशन जयपुर, प्रथम आवृत्ती १९८६.
५. फाटक नरहर रघुनाथ लोकमान्य मौज प्रकाशन, बृहन्मुंबई, तिसरी आवृत्ती २००६.

■■■

ISSN No. 2394-5990

रा. रं. बोराडे यांचे ग्रामीण जीवनाला अधोरेखित करणारे कादंबरी लेखन

डॉ. महेश बी. जोगी
सा. प्रा. (मराठी विभागप्रमुख)
सेठ केसरीमल पारेवाल महाविद्यालय, कामठी
मो. नं. ९८३४८२६७१३

गोषवारा (Abstract) :

रा.रं. बोराडे यांनी आपल्या समग्र कादंबरी लेखनातून मराठवाडयातील बोलीभाषा आणि ग्रामीण जीवनाला प्राधान्य दिलेले दिसते. त्यांनी ग्रामीण जीवनातील कारागिरांची समस्या, ग्रामीण जीवनातील शिक्षण, ग्रामीण जीवनातील राजकारण, ग्रामीण जीवनातील कुटुंब व्यवस्था, ग्रामीण जीवनातील शेतीप्रश्न, ग्रामीण जीवनातील दुष्काळी परिस्थिती, इत्यादी समस्यांचा पाठपुरावा आपल्या कादंबरी लेखनातून केलेला आहे. त्यांचे कादंबरी लेखन हे विषेशतः मराठवाडयातील स्थितीगतीला वाचकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न करतांना दिसते. कारण त्यांच्या आयुष्याचा बरासचा काळ हा मराठवाडयातील परिसरात गेला असल्यामुळे त्यांनी मराठवाडयातील संस्कृती वाचकांसमोर प्रगट केली आहे. हे त्यांच्या कादंबरी लेखनाचे बलस्थान आहे.

बीजशब्द : मराठवाडी बोलीभाषा, शहरीकरण, होरपळ, लग्नसमस्या, दुष्काळ, स्त्रियांचे राजकारण, चाऱ्याचा प्रश्न.

रा. रं. बोराडे यांचे कादंबरीलेखन :

रा. रं. बोराडे यांनी सर्वात आधी कथा लिहायला सुरूवात केली होती. त्यानंतर त्यांनी नाटकेही लिहिली. पण त्यात त्यांना जो अवकाश पाहिजे होता तो मिळत नव्हता. म्हणून त्यांनी कादंबरी लेखनाकडे आपली वाटचाल वळविली आणि हया वाटचालीत त्यांना योग्य अवकाश लेखनासाठी मिळाला म्हणूनच ते म्हणतात, ''जीवनाचं सर्वांगीण दर्शन घडवायला कथा साहित्य हे नेहमीच अपुरं, तोकड ठरत आलेलं आहे. कथासाहित्यातून जीवनाचे एखादं अंग, एखादं विशिष्ट रूप वाचकांच्या समोर येतं. माझ्या ग्रामीण कथासाहित्यातून देखील नेमकं हेच घडत आलेलं आहे. मी जे ग्रामीण जीवन अनुभवलं ते माझ्या कथा लेखनातून पूर्णपणाने आणि पुरेशा अर्थपूर्णतेनं व्यक्त होऊ शकत नाही म्हणून नंतरच्या काळात मी इतर साहित्यप्रकारांच्या माध्यमाचा स्वीकार केला. 'पाचोळा' ही कादंबरी लिहिली. 'विहीर' हे नाटक लिहिलं याच काळात काही नाटकांचं लेखनही मी केलं. ग्रामीण जीवनाचं पूर्णाशान व अधिक अर्थपूर्ण चित्रण इतर वाङ्मयप्रकारांतून साकारता येईल, असं मला वाटलं आणि म्हणूनच मी कादंबरी व नाटयलेखनाकडे वळलो.'' यावरून असे दिसते की रा. रं. बोराडे यांनी कादंबरी हा लेखनप्रकार खऱ्या अर्थाने जीवनाचं सर्वांगीन दर्शन घडविणारा असा वाङ्मय प्रकार वाटतो. ह्या वाङ्मय प्रकारात तोकडं, अपुरं असं काही राहू शकत नाही. तर लेखकांच्या स्वातंत्र्यानुसार ते आपली मांडणी करीत असतात. हे त्यांना सांगावयाचे आहे. रा. रं. बोराडे यांनी साहित्याच्या वाङ्मयीन नकाशावर मराठवाडयाचा प्रदेश साकार करण्याचं महत्वाच काम केलेल आहे. त्यामुळेच त्यांच्या बऱ्याच कादंबऱ्यांत मराठवाडयातील बोलीभाषेचा प्रचंड साज पहायला मिळतो.

मराठवाडयातल्या ग्रामीण भागात रूजलेला, ग्रामीण जीवनाचा मनःपूर्वक आविष्कार करणारा आणि ग्रामीणांच्या स्थितीगतीची वास्तवपूर्ण नोंद करणारा हा लेखक आहे. अस्सल ग्रामीण संवेदनशीलता असलेल्या या लेखकाने विपुल लेखन केलेले आहे. त्यांच्या पाचोळा, सावट, चारापाणी, आमदार सौभाग्यवती आणि रहाटपाळणा अशा पाच कादंबऱ्यांचा थोडक्यात परामर्ष ह्या निबंधामध्ये घेतला गेला आहे.

पाचोळा :

रा. रं. बोराडे यांची ङ्गपाचोळाफ ही कादंबरी १९७१ साली प्रकाशित झाली. मराठवाडयातील लातूर जिल्हयातील एक खेडे आणि त्या खेडयातील गंगाराम पारबती या शिंपी कुटुंबाची कथा पाचोळा या कादंबरीत आहे. ह्या कादंबरीतून बोराडे यांनी गंगाराम आणि पारबती यांचा जीवन संघर्ष मांडला आहे. हा जीवन संघर्ष कादंबरीच्या सुरूवातीपासूनच शोकात्म प्रत्यय देत राहतो. म्हणजे गंगारामला शहरीकरण कसे फसवितो. ते बोराडे सांगतांना दिसतात. कारण गंगाराम हा साधा शिंपी असतो आणि तो गावातील गरडाशी वैर घेतो. त्यामुळे गंगारामची धंदयात प्रचंड ओढाताण होते. आणि ह्या ओढाताणीत तो आपला मुलगा भाना ह्याला फॅशनेबल कपडे शिवण्यासाठी म्हणून लातूरला पाठवितो. पण भानाला मात्र आपली शाळा

सोडून हे कपडे शिवणे पसंत नसते. त्यामुळे तो तिथून परत आपल्या गावी येतो. पारबती मुलाची समजूत घालून पुन्हा त्याला मशिनचे काम शिकवण्यासाठी पाठविते. तेथही गरडाचा मुलगा त्याचा मार्ग भटकवितो आणि त्याला वेगळया मार्गाने लावतो. त्यामुळे गंगारामचे मानसिक संतुलन बिघडते त्यातच पुन्हा आर्थिक चणचण त्यामुळे त्याचा स्वभाव हेकट बनत जातो. तरीही तो संघर्ष करण्यासाठी सिद्ध होतो. आणि त्यातच त्याचा मृत्यू होतो. शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील कारागीर कसे उध्वस्त होत आहे हे सांगतांना बोराडे म्हणतात, ''शहरीकरणाच्या वाढत्या वेगामुळे हा संघर्ष अधिकच तीव्र बनला. मर्यादित कुवतीच्या माणसांना हा संघर्ष पेलणे शक्य नव्हते. परिणामी या माणसांचे जीवन ढासळत गेले. 'पाचोळा' ही अशाच एका ढासळत गेलेल्या माणसाची कथा आहे.'' हे. रा. रं. बोराडे स्पष्टपणे आपल्या मनोगतातून सांगतात.

सावट :

'सावट' ही १९८७ साली प्रसिद्ध झालेली रा.रं. बोराडे यांची दुसरी कादंबरी आहे. ह्या कादंबरीमध्ये बोराडे यांनी कौटुंबिक कथा चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दामाजी हा गावखेडयातील एक सुशिक्षित तरूण आपले बी.एस्सी. चे शिक्षण पूर्ण करून एखादी चांगली नौकरी करून आपले कुटूंब सुखी करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतो. तर त्याच्या ह्या स्वप्नाला त्याच्या बहिणीचा सासरा आळा घालतांना दिसतो. कारण त्याची भाची दामाजीला बायको म्हणून करून घ्यावयाची असते. ती जास्त शिकलेली नसल्यामुळे दामाजीचे वडील ह्या लग्नाला विरोध करतात. कारण एखादे लग्न झाल्यावर त्या अडाणी मुलींशी आयुष्यभर संसार करणे म्हणजे एक प्रकारची परीक्षा असते, असे दामाजीचे वडील त्याला सांगतात. पण दामाजीच्या बहिणीचा सासरा मात्र त्याला सतत धमकावत असतो आणि वेळप्रसंगी त्याच्या बहिणीला त्याच्या आईवडिलांकडेही पाठवित असतो. त्यामुळे दामाजीची आई अस्वस्थ होत असते आणि आपल्या मुलाने दामाजीच्या बहिणीच्या सासऱ्याच्या भाचीशी लग्न करावे असे मनोमन वाटत असते. पण दामाजीचा वडील मात्र ह्या लग्नाला विरोध करतो. त्यामुळे दामाजीची बहिण पमा हिच्या नवऱ्यांचे दुसरे लग्न तिचा सासरा दुसऱ्या मुलींशी लावून देतो आणि पमाला त्रास देण्याचा प्रयत्न करतो. पण दामाजीचा मावसभाऊ जयवंतराव हा मात्र पमाच्या सासऱ्याला दम देतो आणि आमच्या बहिणीला पुन्हा त्रास दिला तर याद राखा अशी धमकीवजा तंबी देतो. त्यामुळे तो पुन्हा जास्त चिडतो आणि दामाजीला पळवून आणून त्याचं लग्न आपल्या भाचीशी लावून देण्याचा प्रयत्न करतो. तो पूर्णपणे उद्धस्त झाला असतो. त्यामुळे त्याचे शिक्षणावर लक्ष लागत नाही. म्हणून तो गावाकडे येऊन बसतो. पण नंतर वडिलांच्या समजावण्यावरून तो परत शिक्षणाकडे वळतो आणि आपले शिक्षण पूर्ण करतो.

'सावट' ह्या कादंबरीत असे साधे सरळ कथानक असले तरी ग्रामीण जीवनातील लग्न हे कशाप्रकारे एक सामाजिक समस्या निर्माण करू शकते. ते सुद्धा दाखविण्याचा प्रयत्न रा.रं. बोराडे ह्या कादंबरीत करतांना दिसतात. 'सावट' ह्या कादंबरीत बाप आणि मुलगा एका विचाराचा आहे. तर आई विरोधी विचाराची आहे. तिला आपल्या मुलीचा संसार सुखी व्हावा असे वाटते पण त्यासाठी आपल्या मुलांनी पमाच्या सासऱ्यांच्या भाचीशी लग्न करावे ही तिची मनोमन इच्छा आहे. दामाजीची आई, पमा, पमाचा सासरा, पमाचा मामा यांना असे वाटते की दामाजींनी लग्न करावे. तर प्रकाश, जयवंत, दामाजी आणि अव्या यांना असे वाटते की दामाजी यांनी चांगले उच्च शिक्षण घ्यावे. अशाप्रकारे कौटुंम्बिक नातेसंबंधातील संघर्ष बोराडे 'सावट' ह्या कादंबरीतून चित्रित करतात.

चारापाणी :

'चारापाणी' ही रा. रं. बोराडे यांची कादंबरी १९९० साली प्रकाशित झाली. ह्या कादंबरीत प्रामुख्याने बैलाच्या पोटाचा म्हणजेच चारापाण्याचा प्रश्न मांडलेला आहे. दुष्काळमुळे विहिरी आटल्या, त्यामुळे पिण्यासाठी पाणी नाही. मग गुरांसाठी कुठून आणणार? ज्या बैलावर सामान्य शेतकरी अवलंबून असतो त्या बैलाचं काय करायचे हा मोठा प्रश्न त्यांच्यासमोर असतो. एकतर त्यांना खायला चारा नसतो प्यायला पाणी नसते. गुरं विकावी तर विकत कोण घेणार? खाटीक? अन् मग शेतीची मेहनत कशी करणार? एक ना अनेक समस्या समोर उभ्या राहतात. बोराडे ह्या प्रश्नाची उकल ह्या कादंबरीच्या माध्यमातून करू पाहतात.

ह्या कादंबरीत सुखदेव हा नायक असून तो आधी शहरात शिक्षण घेत असतो. उन्हाळयाच्या दिवसात तो गावाकडे येतो. तेव्हा त्याला गावाकडे पाण्याची भीषण समस्या असलेली कळते. लोकांना पिण्यासाठी पाणी मिळत नाही तर गुराढोरांना पिण्यासाठी पाणी कुठून आणणार म्हणून त्याचे वडीलही त्यांची घरची गुरेढोरे विकून टाकतात आणि गोठयात फक्त दोन बैल ठेवतात. गुरांच्या चाऱ्यांचा गंभीर प्रश्न गावात आववासून उभा असतो. त्यामुळे लोक आबाराव शेळकेकडे कडबा मागण्यासाठी जातात तर तो याच संधीचा फायदा घेऊन गावातील शेतकऱ्यांनी आपले बैल माझ्या वाडयात आणून सोडावे आणि आपली शेतीही माझ्याकडे गहान लावावी. अशी अट घालतो.

त्यामुळे हताश झालेले शेतकरी त्यांचे हे म्हणणे एकूण आपले सर्व शेत व बैल आबाराव शेळके यांच्याकडे लावतात.

ISSN No. 2394-5990

आणि शेतातून येणारे पीक त्याला देत असतात. ही गोष्ट सुखदेव आणि त्याचा मित्र जयराम यांना पटत नाही म्हणून ते ह्या सर्व गोष्टीला विरोध करतात. आणि तालुक्यातील बी.डी.ओ ला तक्रार करतात. शिवाय साखर कारखाण्याचे चेअरमन, आमदार, तहसिलदार यांनाही भेटतो. पण तेही पाहिजे तसा प्रतिसाद सुखदेवला देत नाही. त्यामुळे सुखदेव एक नवीनच योजना आखून आपल्या गावातील शेतकऱ्यांना तालुक्याच्या ठिकाणी आंदोलन करण्याचा सल्ला देतो आणि सरकारचे लक्ष या गंभीर समस्यांकडे वेधण्याचा प्रयत्न करतो.

आमदार सौभाग्यवती :

'आमदार सौभाग्यवती' ही रा.रं. बोराडे यांनी १९८८ साली प्रकाशित केली. राजकारणातल्या वेगवेगळया वृत्ती–प्रवृत्तीविषयी वेगळे काहीतरी मांडणारी ही कादंबरी आहे. स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर सामाजिक, शौक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकारण इत्यादी क्षेत्रांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हळूहळू बदलला आहे. सेवाभाव, नितिमत्ता, माणुसकी, देशप्रेम, इत्यादी गोष्टीना आजच्या राजकारणात मूठमाती दिल्या गेली आहे. जीवन जगण्याची राजकारण्यांची आज दृष्टी बदलेली आहे. राजकारण, समाजकारण ह्या गोष्टी आज राजकारणाच्या स्वरूपात व्यापारीकरण केल्या जात आहे. सत्ता आणि पैसा ह्या भोवती माणसाचे जीवन बांधल्या गेले आहे. स्वार्थी राजकारण्यांनी सत्तेसाठी नीतीमूल्यांचा बळी देऊन सत्तेचा स्वतःसाठी दुरूपयोग करून घेतला आहे. गुंडगिरी, दहशतवाद, भ्रष्ट्राचार, गुन्हेगारी, आज प्रचंड मोठया प्रमाणात वाढली आहे. हे सर्व चित्र आपल्याला ग्रामीण भागातही पाहायला मिळत आहे. वाटेल ते करून सत्ता आपल्याच ताब्यात राहावी यासाठी आपल्याच लोकांचा बळी दयायला राजकारणी आज मागेपुढे पाहतांना दिसत नाही. मग तो आपला मुलगा असो अथवा आपली पत्नी असो अथवा आपला पती असो, अशाच प्रवृत्तिवर प्रकाश टाकण्याचे काम रा. रं. बोराडे यांनी ङ्गआमदार सौभाग्यवतीफ ह्या कादंबरीतून केले आहे. 'आमदार सौभाग्यवती' या कादंबरीत चिमणराव, सुमित्रा, दीपा, दिपक, अंजना, खरोसेकर पीए. असे कौटुंबिक वातावरण लेखक दाखवितांना दिसतो. हयात चिमणरावांना मुख्यमंत्री पदाची आस लागून आहे. पण विरोधी गटातला प्रतिस्पर्धी मात्र चिमणरावांचे आमदारकीचेच तिकट कापण्याच्या तयारीत आहे. चिमणरावांची मुलगी दिपा हिला हे वडिलांचे राजकारण पसंत नाही. त्यांची पत्नी सुमित्रा ही एक साधारण गृहिणी आहे. त्यांचा मुलगा दिपकला चिमणरावांनी लांब अशा जागी एक उद्योग टाकून दिला आहे. कारण त्यांनी भविष्यात आपल्या राजकारणात कुरघोडी करायला नको असे त्यांचे म्हणणे आहे. पण पक्ष श्रेष्ठीच मात्र त्यांचे आमदारकीचे तिकीट कापून त्यांच्या कुटुंबातील एखादया व्यक्तीला आमदारीचे तिकीट देण्याचे बोलून दाखवितात, तेव्हा चिमणराव हे आपल्या पत्नीला आमदारकीचे तिकीट मिळावे याबद्दल पक्ष श्रेष्ठीला सांगतात. तेव्हा सुमित्राला आमदारकीचे तिकिट दिले जाते. आणि तिच्या प्रचारांचा धुराळा चिमणरावांकडून उडविला जातो. कारण भविष्यात आपल्या पत्नीचे तिकिट कापून स्वतः मुख्यमंत्र्यांची माळ आपल्या गळयात घालावयाची असते. म्हणून ते सुमित्राचा वापर करून घेण्याच्या तयारीत असतात. पण नंतर मात्र सुमित्राची अस्मिता ही जागी होते. आणि मी राजीनामा देणार नाही, असे म्हणून चिमणरावांना सांगते. या गोष्टीचा चिमणरावांना प्रचंड राग येतो आणि ते आपल्या पत्नीच्या विरोधातच कारवाया करायला सुरूवात करतात. कारण दलपतराव सुमित्राबाईंना आपल्या गटात बरोबर खेचून आणतात. आणि त्यांना एखादं मंत्रीपद देण्याविषयी बोलतात ही गोष्ट चिमणरावांना बऱ्यांपैकी खटकते त्यामुळे ते आपल्या पत्नीचा राग करायला सुरूवात करतात. इकडे सुमित्राबाईंनी आपल्या मतदारसंघावर व जनतेवर बऱ्यांपैकी पकड निर्माण केलेले असते. शिवाय दलपतराव उर्जामंत्री आणि सुमित्राबाईंच्या संबंधाची सगळीकडे चर्चा रंगलेली असते. त्यामुळे त्यांची मुलगी आणि मुलगा चिमणरावांवर भडकतो. त्यामुळे चिमणराव आपल्या आईचा वाटेल तिथे अपमान करण्याविषयी सांगतो. कारण राजकारणात नाते बाजूला गुंडाळून ठेवावे लागते. हेच सांगण्याचा प्रयत्न रा. रं. बोराडे करतात. चिमणराव व सुमित्रा ह्याच्यात दलपतरावांच्या संबंधावरून बरेच भांडण होते पण सुमित्रा मात्र राजीनामा दयायल तयार नसते. तिला मंत्री होण्याची अभिलाषा निर्माण झालेली असते. चिमणराव हे विरोधी गटांच्या लोकांनाही आपल्या पत्नीविषयी वातावरण दूषित करायला सांगतात आणि तिच्या चरित्र्यावरही प्रश्न उपस्थित करतात. इकडे विरोधी पक्ष मुख्यमंत्राच्या राजीनाम्यासाठी वातावरण निर्माण करतात. त्याचा फायदा चिमणरावांना होणार असते आणि शेवटी बाजी चिमणराव जिंकतात आणि सुमित्राबाई हरतात. कारण मुख्यमंत्र्यांची माळ आता चिमणरावांच्या गळयात पडणार असते आणि सुमित्राबाईचे आमदारपद जाणार असते. इथे कादंबरी संपते. ह्या कादंबरीतून लेखक स्त्रीयांना राजकारणाच्या पटलावर आणण्याचा प्रयत्न तर रा.रं. बोराडे आपल्या कादंबरीतून करतांना दिसतात. पण त्यांना सत्तापद मात्र मिळू देत नाही. हयात पुरूषी वर्चस्वच दाखविले आहे. आणि स्त्रीयांना कमी लेखले आहे.

रहाटपाळणा :

'रहाटपाळणा' ही रा. रं. बोराडे यांची १९९६ साली प्रकाशित झालेली पाचवी कादंबरी आहे. ह्या कादंबरीचा विषय वेगळया पद्धतीने बोराडे यांनी हाताळला आहे. कारण ह्या कादंबरीत कुठलीही समस्या मांडली नाही तर तरूण-तरूणी व विदुर -विधवा यांच्या प्रेमप्रकरणाचा विषय अतिशय सुखात्म पद्धतीने लेखकाने हाताळला आहे. त्यामुळे ह्या कादंबरीला सुखात्म कादंबरी असेही म्हणता येते. 'रहाटपाळणा' ह्या कादंबरीत चाळीस-बेचाळीस वर्षची रत्ना व तिची मुलगी पुष्पा मायलेकीची जोडी आहे. पुष्पा ही सतरा-अठरा वर्षाची असून ती नुकतीच तारूण्यात आलेली आहे. त्यामुळे लोकांच्या वाईट नजरा तिच्या तारूण्यावर आहे. म्हणून ती तिच्या परिचयाची असलेली म्हातारी कौतिक हिच्याकडे घेऊन येते. तिथे तिला आदिनाथ आणि शिवनाथ हे वडिल-पुत्र रत्ना सारखे पोरके झालेले कुटुंब भेटतात. त्यात पुष्पाला पाहून आदिनाथचा मुलगा शिवनाथ हा तिच्या प्रेमात पडतो आणि दोघेही पळून जाऊन लग्न करतात. ही गोष्ट रत्ना आणि आदिनाथला खटकते. ते त्यांच्या शोध घेण्यासाठी म्हणून माकनगावच्या यात्रेत शोधायला जातात. त्या शोधाशोधातच रत्ना आणि आदिनाथ हे एकमेकांच्या प्रेमात केव्हा पडतात हे त्यांचेच त्यांनाच कळत नाही. ते दोघेही रहाटपाळण्यात बसून एकमेकांच्या प्रेमाची कबुली देतात. तिकडे पुष्पा आणि आदिनाथ लग्न लावून गावी आलेले असतात. त्यांची प्रेम, कहानी सुरू होत असतांनाच इकडे आदिनाथ आणि रत्नांची प्रेम कहानी सुरू होते. ही गोष्ट जेव्हा पुष्पाला समजते तेव्हा ती आपला नवरा शिवनाथला सांगते. शिवनाथ सुरूवातीला आपल्या ह्या वडिलांच्या लग्नाला विरोध करतो. पण नंतर मात्र त्यांचे लग्न मान्य करतो. असा नाटयात्मक प्रवास ह्या कादंबरीत रा. रं. बोराडे मांडतांना दिसतात.

तसे पाहिले तर 'रहाटपाळणा' या कादंबरीला दीर्घ असे कथानक नाही. पुष्पा आणि शिवनाथ यांनी पळून जाऊन लग्न करणे, रत्ना आदिनाथ एकमेकांकडे ओढले जाणे, त्यांच्या लग्नाला शिवनाथने खोटा खोटा विरोध करणे आणि शेवटी लग्नाला मान्यता देणे एवढेच दोन ओळीचे कथानक आहे. पण बोराडे यांनी आपल्या खास नाटयात्मक शैलीने ह्या कादंबरीला कलात्मक रंगत आणून वाचकांची मने खिळवून ठेवली आहे. त्यामुळे ही कादंबरी अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या संगीत-सौभद्र ह्या नाटकाप्रमाणे सुखात्मक प्रत्यय देणारी आहे. हे विषेशत्वाने म्हणावे लागते.

निष्कर्ष :

१. रा.रं. बोराडे यांनी मराठवाडी बोलीभाषेला मराठी साहित्यात महत्वाचे स्थान मिळवून दिले.
२. 'पाचोळा' ह्या कादंबरीच्या माध्यमातून खेडयातील कारागिरांचा प्रश्न ऐरणीवर आणण्याचा प्रयत्न केला.
३. 'सावट' ह्या कादंबरीतून खेडयातील तरूणांचे शिक्षण कसे महत्वाचे आहे ते दाखविण्याचा प्रयत्न केला.
४. 'चारापाणी' ह्या कादंबरीतून खेडयातील दुष्काळी परिस्थिती वाचकांच्या समोर आणली.
५. 'आमदार सौभाग्यवती' ह्या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील स्त्रीयांचे राजकारणातील स्थान अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला.
६. 'रहाटपाळणा' ह्या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील सुखात्म प्रेमप्रकरण वाचकांच्या समोर आणले.
७. एकंदरीतच ग्रामीण जीवनाचे संपूर्ण दर्शन रा.रं. बोराडे यांनी आपल्या संपूर्ण कादंबरी लेखनातून घडवून दिले आहे.

प्रकरण टिपा :

१. रा. रं.बोराडे, ग्रामीण साहित्य, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृ.१०९.
२. भवानी शंकर पंडित (प्रास्ताविक), ईश्वर देशमुख, 'कादंबरी रचना', उन्मेश प्रकाशन, नागपूर, १९९६, पृ.७.
३. भालचंद्र नेमाडे, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आ. दुसरी, २००१, पृ.२४४.
४. वासुदेव मलाटे, ग्रामीण साहित्य: स्वरूप व दिषा, स्वरूप प्रकाषन, औरंगाबाद, पृ.२४
५. रा .रं.बोराडे, प्रतिष्ठान नोव्हे- डिसेंबर, १९८४, पृ. १४.
६. डॉ. सुधीर रसाळ, कविता, वाङ्मयीन शैली आणि तंत्र, संपा. म.द. हातकणगंलेकर, कोल्हापूर, १९८१, पृ.४१.
७. डॉ.द.ता. भोसले, 'रा.रं.बोराडे शिवारातला शब्दशिल्पकार', अर्थव पब्लिकेशन , जळगांव, २०१६, पृ.१५.

■■■

ISSN No. 2394-5990

रमाई आवास योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

डॉ. राजेश पी कांबळे
मार्गदर्शक
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, ब्रम्हपूरी
मो.नं. ९३२६०१९६५४,
ईमेल:kamblerp17@gmail.com

प्रा. माया ई. डकाहा
संशोधनकर्ती
अर्थशास्त्र विभाग
आनंदनिकेतन महाविद्यालय, वरोरा
मो.नं. ८१४९७२०२५२
ईमेल:mayadakaha@gmail.com

गोषवारा

ग्रामीण लोकसंख्येची झपाट्याने होणारी वाढ यामुळे घरांची कमतरता आणि समस्यांनी ग्रस्त ग्रामीण राहणीमान हे महाराष्ट्र शासनासाठी प्रमुख आव्हान आहे. अलीकडे सुरु करण्यात आलेली आवास योजना या योजनेचे समीक्षकीय विश्लेषण करुन संशोधकाचे लक्ष वेधून घेत आहे. विविध साहित्याचे पुनरावलोकन करणे ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल घटकातील लाभार्थ्यांसाठी अनेक परवडणारी गृहनिर्माण योजना समजून घेणे म्हणून भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेद्वारे ग्रामीण क्षेत्रातील अध्ययन हा या संशोधनाचा उद्देश आहे.

प्रस्तावना :

मानव आपले स्वप्न साकार करण्यासाठी अनेक प्रयत्न करतो अनेक प्रयत्न करुनही काही आर्थिक अडचणींमुळे घराचे स्वप्न साकार करु शकत नाही. भारतातील मोठ्या प्रमाणात असलेली आर्थिक व सामाजिक असमानता कमी करुन दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनात परिवर्तन होऊन समाजात त्यांना एक ओळख व प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी या उद्देशाने राज्य शासन व केंद्र शासनाने वैयक्तिक लाभाच्या दृष्टीने घरकुल योजना राबविल्या आहेत. २०१६ पासून दरवर्षी २० नोव्हेंबरला 'राष्ट्रीय आवास दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन लेख दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी संदर्भग्रथ, मासिक, वृत्तपत्रे, संशोधनलेख इ. साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. इंटरनेटवरील माहिती इत्यादी साधनांद्वारे संकलित करण्यात आली संबंधित माहितीचे अध्ययन करण्यासाठी विवेचनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब करुन निष्कर्ष काढण्यात आले.

रमाई आवास योजनेचा पूर्वाभ्यास :

अ) SECC सामाजिक - आर्थिक जाती जनगणना २०११ च्या डएउउ च्या सर्वेनुसार भारतात बेघर कुटुंब १७ लाख ७३ हजार ०४० इतके आहे. तर महाराष्ट्रात बेघर कुटुंब २ लाख १० हजार ९०८ इतके आहे. डएउउ ह्या यादीत ज्या कुटुंबाच नाव नाहित त्यांना महाराष्ट्र शासनाने रमाई आवास योजनेचा लाभ दिला. व डएउउ ह्या यादीत ज्या कुटुंबाचे नाव आहेत त्यांना भारत शासनाने प्रधानमंत्री आवास योजनेचा लाभ दिला.

स्वातंत्र प्राप्ती नंतर :

काका कालेलकर आयोग (१९५०-१९५५) :

(NDTV - ११ वर्षापूर्वी, (आमने-सामने) Dt-28 Feb 2020)

जातीची फार मोठी भूमिका ही हजारो वर्षापासून चालत आलेली आहे. जात ही भारतीय समाजाला लागलेला महारोग आहे. मग देशाचा विकास हा जातीच्या आधारावर कि श्रीमंत व गरिबीच्या आधारावर करावयांच असे प्रश्न काकांच्या समोर उपस्थित होते. जातीनुसार आरक्षण असल्यामुळे देशाची आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्थिती प्रभावित होईल. या नुसार देशातील जातीची संख्या पुढील प्रमाणे दिसून आलेली आहे.

केंद्रसूचीत एकूण जाती - १९६३
केंद्रसूचीत उपजाती -३९७३
प्रती जाती नौकरी - ५२२

३० मार्च १९५५ रोजी काकांनी २ वर्षाचा दीर्घ कालावधी घेऊन संपूर्ण भारतीय समाजाचा एकूण जातींचा सखोल अभ्यास करुन हा अहवाल सादर केला. त्यात २३९९ मागासवर्गीय जातींची संख्या दर्शविण्यात आली. मात्र सरकारने हा अहवाल मान्य केलेला नाही.

कालेलकर आयोगाची निष्कर्ष :

कालेलकर आयोगाने जे निष्कर्ष काढले आहेत त्यामध्ये भारतात ७० % जाती ही मागास वर्गीय असल्याचे दर्शविण्यात आले आहे.

मंडल आयोग (डिसें.१९८० – ऑग.१९९०)

१. भारताची १५ वी जनगणना व १ ली सामाजीक-आर्थिक जाती जनगणना चे कार्य अति वादविवाद झाल्यावरही मंडल आयोगाने सकारात्मक विचांराना दृष्टीकोन ठेवून पार पाडले.

२. ह्या आयोगात तीन विशेषज्ञ होते. बी.के.राय बर्मन, एस.एन. श्रीनिवास, योगेंद्र सिंह व चौथे दलित सदस्य आर.एल. लायक होते परंतु यांनी जनगणनेच्या सुरूवातीस आपला राजीनामा दिला म्हणून या आयोगात यांचा उल्लेख नाही.मंडल आयोगाने मागासवर्गीय जातींच्या नागरिकांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती तपासण्यासाठी विशेष मापदंड ठेवले ते पुढील प्रमाणे.

निकष :

- बाल विवाहांचे प्रचलन असणारी जात
- पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता
- कोणत्याही जातीची मॅट्रिक पास नागरिकांची संख्या
- झोपडपट्टीत राहणाऱ्या जातीतील कुंटुबाची संख्या

मंडल आयोगाच्या निकषानुसार देशामध्ये मागासवर्गीय जातीची संख्या पुढीलप्रमाणे आढळून आली आहे.

- केंद्र सूचीत अन्य मागासवर्गीय जातींची संख्या – ६,२८५
- महाराष्ट्र राज्य सूचीनुसार अन्य मागासवर्गीय जाती – ७,२००

मंडळ आयोगाचे निष्कर्ष – मागासवर्गीय जातींची संख्या – ५२%

(NDTV - ११ वर्षापूर्वी, (आमने-सामने) Dt-28 Feb 2020)

स्वातंत्र प्राप्ती पूर्वी – (नकारात्मक विचार) :

१८५७ च्या उठावानंतर इंग्रजांचा प्रथम हेतू असा होता कि भारतात राज्य करायचे असेल तर फोडा आणि राज्य करा ह्या धोरणाला अति महत्त्व देऊन जात हा घटक भारतीय समाजात रूजवून इंग्रजांनी १८६१ ला केलेल्या जनगणनेत जाती हा शब्द जोडून सर्वप्रथम जाती जनगणना करण्यास सुरूवात केली. तेव्हा अनेक स्वंतत्र नेते यांनी याचा कटाक्ष रीतीने विरोध केला आणि ११ जानेवारी १९३१ ला कॉग्रेस ने जाती जनगणना विरोधी दिवस साजरा केला याच कालावधीत सन १९०१ मध्ये १६४६ मागासवर्गीय जातीची ओळख होऊन सन १९३१ मध्ये ४१४७ मागासवर्गीय जाती समोर आल्या आहेत.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर राबविण्यात आलेल गृह निर्माण कार्यक्रम पुढील प्रमाणे आहे.

अ) एकात्मिक गृहनिर्माण आणि झोपडपट्टी पुर्नविकास कार्यक्रम :

गरींबासाठी मूलभुत सेवा म्हणजेच कार्यकाळाची सुरक्षा, परवडणारी घरे, आणि कमी उत्पन्न असलेल्या भागांना पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक सुरक्षा या सारख्या सेवा प्रदान करणे

अ. क्र.	घरकुल योजना	अंमलबजावणी वर्ष
१.	इंदिरा आवास योजना	१९८५
२.	फुटपाथ वासीयां साठी रात्र निवारा योजना	१९९०
३.	राष्ट्रीय दारिद्र विकास कार्यक्रम	१९९६
४.	२- दशलक्ष गृहनिर्माण कार्यक्रम	१९९८
५.	बाल्मिकी आंबेडकर माळीण वस्ती आवास योजना	२०००
६.	राजीव आवास योजना	२०११
७.	प्रधानमंत्री आवास योजना	२०१५

ब) कोरोना काळात महाआवास योजना :

ही योजना भारत अभियाना व्दारे कोविड-१९ च्या कारणास्तव ज्या श्रमिकांनी आपली नौकरी आणि आपल्या नातेवाईकांना गमावलेले आहे. अशा श्रमिकांना लक्षित करून शासनांने विविध आवास योजना राबविण्याचे निश्चय केले.

- महाआवास योजना
- केंद्रपूरस्कृत

१. प्रधानमंत्री आवास योजना
(सर्व जातींसाठी APL/BPL)

- राज्यपुरस्कृत

१. रमाई आवास योजना
(SCAPL/BPL)
२. पारधी आवास योजना
३. आदिम आवास योजना
४. यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत योजना
५. अटल बांधकाम कामगार आवास योजना
६. शबरी आवास योजना

निष्कर्ष :

महाराष्ट्र शासना समोर एक मोठे आव्हान व रोज सतत वाढती लोकसंख्या, घरांची कमतरता व निम्न स्तराचे जीवनमान जगणारे कुटुंब विविध सरकारव्दारे स्वातंत्र्यानंतर विविध आवास योजनेची स्थापना करून अमंलबजावणी करण्यात आली होती.

या कार्यक्रमामध्ये सातत्या व परस्परसंबंधात एकसूत्रता नसल्यामुळे वाटेल तसा योग्य प्रतिसाद मिळाला नाही. ज्यामुळे भारतातील गृहनिर्माण धोरणे व योजनांचे मुल्याकंन करण्याकरिता अनेक संशोधकांचे लक्ष ओढल्या गेले आहे. सर्वासाठी घरे या कार्यक्रमाचे समालोचनात्मक विश्लेषण करण्यासाठी काही संशोधकानी आपले लक्ष केंद्रित केलेले आहे. सध्याच्या अभ्यासातील संशोधिकेने भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्हाचा रमाई आवास योजनेचा सामाजिक व आर्थिक अध्ययन हाती घेतले.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. कोळंबे श्री. रंजन – भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे, २०१५.

२. वैद्य प्रा.एन.बी. – विदर्भातील अर्थव्यवस्था (आकडेवारीचा आशय) नागपूर, श्री.मंगेश प्रकाशन, २००३.

३. पाटील एकनाथ – स्पर्धा परिक्षा मार्गदर्शक, स्पर्धा विश्रम पब्लीशर्स

४. काळदाते डॉ. सुधा – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, विद्या पब्लीकेशन, औरंगाबाद

५. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन – जिल्हा चंद्रपूर २०१७-१८.

वर्तमान पत्र

- सकाळ
- महाराष्ट्र टाईम्स

संकेत स्थळे

1. www.ramai aavas yojana.com
2. (https://vikaspedia.insocial welf)
3. Shivsurya 93.Blogspot.com

■■■

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेले अन्नपदार्थ व त्यातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म

मिनाक्षी दादाजी नागदेवते
सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर
मो.न.९६०४१६०९९५
e-mail - dryadavcmendhe@gmail.com

डॉ.माधूरी ना. कोकोडे
विभाग प्रमुख (गृह अर्थशास्त्र)
श्री. गोंविदप्रभू कला वाणिज्य महाविद्यालय,
तळोधी (बा) जि. चंद्रपुर

सारांश :

''श्रावण मासी हर्ष मानसी'' अस म्हटल्याप्रमाणे श्रावणात सर्वाकडे हिरवेगार दिसतात पृथ्वीच्या कुशीत दडून बसलेल्या वनस्पती डौलाने आपले अस्तित्व निर्माण करत असतात. गडचिरोली जिल्हा हा ७६ टक्के जंगलातने व्यापलेला असल्यामुळे यातून अनेक वनस्पती आढळतात या वनस्पतीचा उपयोग आदिवासी लोक आपल्या दैंनदिन आहारात यांचा उपयोग करतात या वनस्पतीपासून अनेक अन्नपदार्थ तयार करतात या अन्नपदार्थातून शरीराला आवश्यक असणारे सर्व पोषक घटक मिळतात. त्याचप्रमाणे या वनस्पतीतून विविध आरोग्यावर उपचार करण्यासाठी अनेक गुणधर्म आढळतात. आदिवासी लोकाचा आहार आणि त्यांची औषधी पूर्ण निसर्गावर अंवलबून असतात. आजही डोगर कोप-याच्या आश्रयाने राहणारे ही आदिवासी जमात आपल्या रूढी परंपराना पकडून आहेत. आजही झाडपाला आणि फूल-फळावर आपल जिवन व्यतित करणरे लोक आहेत. या झाडपाला आणि फुल-फळात अनेक पोषक घटक आहेत. अश्या या वनस्पतीची लागवड करून त्यांचे संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. हे अन्नपदार्थ निसर्गातील एक मोठा ठेवा आहे मानवाच्या पूर्वजांचा तो वारसा आहे हा वारसा जपण्यासाठी आपण सर्वानीच पुढे येणे आवश्यक आहे. यांचे ज्ञान पुढच्या पिढीपर्यंत पोहचवण्याची आणि संवर्धन करण्याची जबाबदारी ही आपल्या सर्वाचीच आहे.

बीजशब्द : आदिवासी लोक, अन्नपदार्थ, पोषकघटक, औषधी गुणधर्म.

प्रस्तावना :

गडचिरोली जिल्हा हा मुख्यत्वे महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी मागासलेला व घनदाट जंगलाने व्याप्त जिल्हा म्हणुन ओळखला जातो. हा जिल्हा अतिदुर्गम, डोगरद-याने व्याप्त व अविकसित असुन जास्तीत जास्त क्षेत्र जंगलाने वेढलेला आहे. जिल्हयाच्या एकुण जमिनीच्या क्षेत्रापैकी जवळपास ७६ टक्के भाग जंगलाने व्याप्त असल्याने या घनदाट जंगलात अनेक वनस्पती आढळतात. या वनस्पतीचा उपयोग ते अन्नपदार्थ म्हणून उपयोग करतात पूर्वीपासून जंगलात राहून आपली उपजिविका शोधणारा हा समाज आहे या लोकांचे जीवन हे जंगल आणि त्यातील मिळणा-या वनस्पती व प्राण्यावर अवलंबून असते. प्राचीन काळांपासून वनस्पती, कंदमुळे, पालेभाज्या, फळ, जंगली प्राण्यांची शिकार करून आपली दिनचर्या हा समाज चालवित असतो नवनविन शोध लागले असले तरी हा समाज आजही पाहिले तसा सुधारणेकडे वाटचाल करताना दिसत नाही. तर उपजिविकेसाठी जंगलात भटकताना दिसतो. या जंगलामध्ये नैसर्गिक साधन सामुग्रीचे अंक्षरस भंडार आहे. मनुष्याला जगण्यासाठी ज्या आवश्यक गोष्टी आहेत ते निसर्गाने वनवासी माणसाला अगदी भरभरून दिले आहे. आदिवासी भागातील जंगल म्हणजे कामधेनू आहेच या जंगलामध्ये शेकडोनी रानभाज्या उगवतात. हे अन्नपदार्थ पोषक घटकांनी परिपूर्ण असून यात अनेक औषधी गुणधर्म आढळतात.

संशोधनाचे महत्व :

मानवी आहारात प्रामुख्याने वनस्पतीचा समावेश असतो. धान्य, कडधान्य यांच्या नंतर मानवी आहारातील प्रमुख घटक म्हणजे भाजी आहे भाज्यामध्ये खोड, पाने, फळे, बिया, कंदमुळे, फुले यांचा वापर केला जातो. आजच्या काळात बाजारपेठेत भाज्यांची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. यामुळे भाजी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी आज अमर्यादित रासायनिक खतांचा, रासायनिक द्रव्याचा वापर शेतकरी करीत असतात. यामुळे भाजी उत्पादनाची वाढ झाली आहे पण त्यांची नैसर्गिक चव व प्रतिकार शक्ती कमी होत चालली आहे. परंतु गेल्या काही दशकामुळे कृषी व्यवस्थेत झालेल्या आमुलाग्र बदलामुळे हे अन्नपदार्थ आपण विसरून चाललो म्हणूनच या अन्नपदार्थाची माहिती सर्वसामान्य लोकांना कळली पाहिजे व या अन्नपदार्थाचा उपयोग लोकांनी आहारात केला पाहिजे. आपल्या मातीत जे पिंकत ते खाव म्हणूनच आदिवासी

ISSN No. 2394-5990

लोक जंगलामध्ये मिळणा-या अन्नपदार्थाचा उपयोग करतात. हे अन्नपदार्थ स्वादिष्ट असतात व आरोग्यासाठी लाभदायक असतात. याच्या वाढीकरीता कोणत्याही किटकनाशकाचा वापर करीत नाही. या नैसर्गिक पद्धतीने उगवणा-या या भाज्या असतात या भाज्या खाल्याने रोगप्रतिकार शक्ती आणि शरीराला उर्जा मिळते. या अन्नपदार्थातातील पोषक घटक व औषधी गुणधर्म यांची माहिती व महत्व आजच्या पिढिंला क़ळली पाहिजे म्हणून या विषयाची निवड केली आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१) गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेल्या अन्नपदार्थाची माहिती जाणून घेणे.

२) गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेल्या अन्नपदार्थातातील पोषक घटकांबद्दल विस्तृत माहिती जाणून घेणे.

३) गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेल्या अन्नपदार्थातील औषधी गुणधर्म जाणून घेणे.

संशोधनाची गृहित कृत्ये :

१) आदिवासी लोक घेत असलेल्या अन्नपदार्थातून पोषक घटक मिळतात.

२) गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक घेत असलेल्या अन्नपदार्थातात औषधी गुणधर्म आढळतात.

अध्ययन क्षेत्र :

भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील एक जिल्हा आहे. हा २६ ऑगस्ट १९८२ रोजी चंद्रपूर जिल्ह्यापासून वेगळा करण्यात आला आहे. हा जिल्हा ७६ टक्के जंगलाने व्यापलेला आहे. या जंगलात अनेक अन्नपदार्थ युक्त वनस्पती आढळतात. या अन्नपदार्थातून कोणते पोषक घटक मिळतात व कोणते ओषधी गुणधर्म आहेत यांची माहिती या क्षेत्रातूनच मिळेल.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलन करण्यासाठी प्राथमिक तथ्याचा उपयोग व दुय्यम तथ्याचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक तथ्यात मुलाखत, निरीक्षण व अनुसूची याचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम स्त्रोत मध्ये, संबंधित संदर्भग्रंथ, दैनिक वृत्तपत्रे, नितकालिके, कृषी माहीती पुस्तिका, संकेत स्थळ या माध्यमातून माहिती संकलन करून या द्वारे विश्लेषण व त्या आधारावर काही निष्कर्षाचे निर्वचन करण्यात आले आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी घेत असलेले अन्नपदार्थ :

पृथ्वीच्या कुशीत दडून बसलेल्या अनेक वनस्पती डौलाने आपले अस्तित्व निर्माण करीत असतात. अश्या या वनस्पती रानावनात सापडतात आपल्या पूर्वजानी, आदिवासींनी त्याची व्यवस्थित माहिती करून घेऊन त्या कशा खायच्या, कधी खायच्या, कोणता भाग खायचा यांची अनमोल माहिती मौखिक परंपरेतून पिढ्यानपिढ्या जोपासलेली आहे. सुरवातीला माणसाचे अन्न हे जंगल व आसपासच्या परिसरातून मिळत असे. यात कंद, फुले, फळे, पाले भाज्या यांचा समावेश होत असे. आजही आदिवासी लोक रानावनात मिळणा-या वनस्पती आपल्या आहारात घेत असतात. या नैसर्गिक पद्धतीने उगवतात यात कोणत्याही खतांचा वापर करीत नाही. या पदार्थामध्ये असलेली विविधता आपल्याला चौरस व पौष्टीक अन्न पुरविते व शरीराला आवश्यक असणारी अनेक पोषक तत्वे, औषधी गुणधर्म यातून आपल्याला मिळतात. जंगला लगतचे आदिवासी आजही त्यांचे पारंपारिक अन्न म्हणून जंगलातील वनसंपतीचा वापर करीत असतात. ऋतूनुसार हे अन्नपदार्थ त्यांना सहज मिळत असतात. जगभरात वनस्पतीच्या ३२ लाख ८३ हजार प्रजाती असून भारतीय आदिवासी १५३० अधिक वनस्पती त्यांच्या दैनंदिन जीवनात खाण्यासाठी वापरतात. यात १४५ कंद, ५२१ हिरव्या भाज्या, १०१ फूल भाज्या, ६४२ फळभाज्या, ११८ बियाण्याच्या व सुकामेव्याच्या प्रजाति आहेत. या वेगवेगळ्या ऋतूमध्ये खावयास मिळतात गोंड, आंबट, तिखट अश्या वेगवेगळ्या चवीच्या या भाज्या आहेत. या भाज्या ओळखता आल्या पाहिजे ही कला आदिवासी महिलांत हमखास दिसून येते.

या वस्तूपासून अनेक पदार्थ बनवतात. सामान्यपणे यांच्या आहारात कण्या, भाकरी व त्यावरून तुरीचे किंवा मुगाचे तिखट वरण हे पदार्थ नियमित असतात केव्हा केव्हा याच्या आहारात भात आणि वरून टमाटे टाकून केलेले वरण असते. सभोवतालच्या वनात सापडणारे बिनखर्चाच्या वस्तु त्यांच्या आहारात असतात. या लोकांचे आवडते अन्न मासांहार असते पण मास घेण्याची त्यांची ऐपत नसते. त्यामुळे बहुतेक जण जंगलातील शिकार करतात. काही घरी कोंबड्या, बक-या पाळतात ज्या ठिकाणी नदी तळे असते त्या ठिकाणी मासे, झिंगे खेकडे पकडून खातात यांच्या आहारात दुध,दही, तुप,लोणी हे पदार्थ त्यांच्या आहारात खुप कमी आढळतात. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये अश्या अनेक वनस्पती मिळतात त्याच्यापासून अनेक अन्नपदार्थ बनविता येतात. ते पुढीलप्रमाणे.

वनस्पती	अन्नपदार्थ
सुरण	सुरणाची भाजी, वडया
नळीची भाजी	बटाटे व नळीची मिक्स भाजी, नळीची फ्राय भाजी,
टाकळा/तरोटा	सुकी भाजी, मुंगाची डाळ टाकून व टाकळयाची मिक्स भाजी.
हादगा/हेटी	हादग्याच्या फुलाची भाजी व भजे,
काटवल	सूकी भाजी व चण्याची डाळ टाकून भाजी,
आंबटचूका	डाळभजी व सुकीभाजी
उंबर	कच्च्या उंबराची सुकी भाजी, पिकलेली फळे खातात.
मायाळू	मायाळू च्या पानापासून डाळभाजी व भजे करतात.
अंबाडी	अंबाडीच्या फुलापासून शरबत, जेली, मुरब्बा, चाट मसाला चटनी तयार करतात. याच्या पानापासून डाळभाजी करतात. अंबाडीच्या बियापासून तेल काढतात त्याला ङ्गहॅश आईलफ म्हणतात.
पातूरची भाजी	सुकी भाजी व कोशिंबीर बनवतात.
शेंवगा	पानापासून भाजी, झुणका, भजी.करतात. शेंगापासून रस्साभाजी, कढी, साबांर मध्ये उपयोग करतात
बांबू	भाजी , वडे करतात
महुआ	शरबत, जॅम, मोहापासून लाडू, दारू, चण्याची डाळ टाकून उसळ, टोळीचे तेल,

वनात असे अनेक अन्नपदार्थ मिळतात कि ज्यापासून अनेक पदार्थ बनतात. या अन्नपदार्थावर विशेष प्रक्रीया करूनच खावे लागतात. कारण हे चविला आंबट, तुरट, कडवट असतात. हे पदार्थ न्युट्रिशन तत्वाने परिपूर्ण आहेत. डॉ. कुमार दि. प्रिंट सोबत बोलताना 'आदिवासी लोकाचा आहार शुध्द व मिलावट नसलेल्या न्युट्रिशन तत्वाने परिपूर्ण असतो त्यामुळे त्याची प्रतिरोधक क्षमता जास्त असते'.

२. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी घेत असलेल्या अन्नपदार्थातील पोषकघटक आणि औषधी गुणधर्म :

आदिवासी क्षेत्र म्हणजे वेगवेगळ्या वनस्पती, औषधी, कंदमुळे, रानभाज्या, धान्य यासारख्या नैसर्गिक साधनसमुग्रीचे अक्षरशा भंडार आहे. मनुष्य जीवनाला जगण्यासाठी ज्या वस्तुंची गरज आहे ते निसर्गाने वनवासी माणसाला अगदि भरभरून दिले आहे. शरीराला आवश्यक असणारी पोषक तत्वे यातून आपल्याला मिळतात जसे कि शेवगा, हादगा, मोह, माठवर्गीय भाज्या यांचा विशेष उल्लेख करता येईल. यातून लोह, कॅल्शिअम आणि इतर जीवनसत्वे मोठ्या प्रमाणात मिळतात हे सर्वच रानात मिळणारे पदार्थ ॲटी ऑक्सिडट जास्त प्रमाणात असल्यामुळे आजार होऊच नये यासाठी उपयुक्त आहेत. म्हणनुच. डॉ.तुषार म्हणतात कि 'आदिवासी लोक पालेभाज्या, आणि कंदमूळ आहारात नेहमी घेतात यामध्ये एमिनो एसिड, विटामिन सी, आयरन, फोलिक एसिड याची मात्रा जास्त असल्यामूळे या लोकाची प्रतिरोधक क्षमता प्राकृतिक रूपात वाढते'.

वनात मिळणा-या अन्न पदार्थातील पोषक घटक आणि औषधी गुणधर्म पुढीलप्रमाणे.

१) सुरण (Yam elephant)

शास्त्रीय नाव - Amorpnophallus

उपयुक्त भाग - कंदमुळ

पोषकमुल्य - कॅलरी ७९, प्रथिने १.२g, स्निग्ध ०.१ g, कर्बोदके १८.४ g, तंतुमय पदार्थ ०.८g, कॅरेटिन २६०mg, थायमिन ०.००६mg, रिबोप्लेव्हिन ०.००७mg, नायसिन ०.७mg, कॅल्शिअम ५०mg, लोह ०.६९mg.

औषधी गुणधर्म : आतड्याच्या रोगासाठी सुरणाची भाजी गुणकारी आहे. दमा, मूळव्याध, पोटदुखी, हत्तीरोग व रक्तविकारावर भाजी उपयोगी ठरते.

२) नळीची भाजी (Water Spinch)

शास्त्रीय नाव - आयपोमिया एँक्वेटिका (Ipomoea aquatica)

उपयुक्त भाग - पान, कोवळी देठ

पोषकमुल्य - कॅलरी १९g, प्रथिने २.६g, स्निग्ध ०.२g, कर्बोदके ३.१g, तंतुमय पदार्थ २.१g, विटामिन C ९१mg कॅल्शिअम ७mg लोह ९mg, मॅग्नेशिअम १७mg सोडिअम ११३mg पोटॅशिअम ३१२mg.

औषधी गुणधर्म :

१) मधुमेहासाठी उपयोगी वनस्पती आहे. यांची पाने खाल्याने मधुमेहाची समस्या कमी होते.

२) इम्यूनिटी सिस्टम वाढविण्यासाठी मदत होते.

३) यात आयरनची मात्रा जास्त असल्याने एनिमिया आजारावर जास्त फायदेकारक आहे.

४) नळीचे पाने खाल्याने कोलेस्ट्रॉल चा स्तर कमी करण्यासाठी मदत होते.

५) त्वचेसाठी खूप फायदेकारक आहेत. याच्यात एंटी ऑक्सीडेंट ची मात्रा पर्याप्त असून जे शरीरात फ्री रेडिकल्स पासून कोशिकाला होणा-या नुकसान पासून वाचवितात.

३) टाकळा (Fetid cassia)

शास्त्रीय नाव - Cassia Tora

उपयुक्त भाग - पाने, जडे, बीज

पोषकमुल्य - कॅलरी ४९, प्रथिने ५.०g, स्निग्ध ०.८g, कर्बोदके ५.५g, कॅल्शिअम ५२०mg फॉस्फरस ३mg लोह १२.४mg, तंतूमय पदार्थ २.१g.

औषधी गुणधर्म :

१) आयुर्वेद औषधीसाठी या वनस्पतीचे पाने व बीया यांचा उपयोग करतात.

२) गजकर्ण, कुष्ठरोग, बध्दकोष्ठता, पोटातील वात, हृदयासंबंधमधील समस्यासाठी या वनस्पतीचा उपयोग करतात.

४) हादगा/हेटी- (Agasti)

शास्त्रीय नाव - Fabaceae

उपयुक्त भाग - हादग्याची फुले

पोषकमुल्य - कॅलरी ९३, प्रथिने ८.४g, स्निग्ध १.४g, कबैदके ११.८g, तंतुमय पदार्थ १.०g, कॅरिटिन ५४००mg, थायमिन ०.२१mg, रिबोफ्लेव्हीन ०.०९mg, नायसीन १.२mg जीवनसत्व'क' १६९mg, कॅल्शिअम ११३०mg, लोह ८३.९mg, आर्द्रता ७३.१g.

औषधी गुणधर्म :

१) हादग्याची पाने माइग्रेन, साइनसाइटिस बुखार, श्वास च्या आजारासाठी उपयुक्त आहे.

२) हादग्याची फूले डोकेदुखी, रतौंधी आणि मोतियाबिंदू ठीक करण्यासाठी खूप उपयोगी आहे.

३) या झाडाची साल दस्त, सूजाक, मलेरिया आणि चेचक या आजारावर केला जात.

५) काटवल/कटुर्ली/रानकारली

शास्त्रीय नाव - Momordica dioica

कुळ - Polygonaceae

उपयुक्त भाग - फळ

पोषकमुल्य - कॅलरी ८४.१, प्रथिने ३.१g, कर्बोदके ३.१g, स्निग्ध ३.०g तंतुमय पदार्थ १.१g आर्द्रता ७.७g

औषधी गुणधर्म :

१) मधुमेहाच्या रूग्णांनी भाजी खाल्यास रक्तातील साखर कमी होते.

२) मुतखडा, विषबाधा, हत्तीरोग या विकारात याचा वापर करतात.

३) या वनस्पती पानाचा रस मिरी, रक्तचंदन आणि नारळाचा रस एकत्र करून डोकेदुखीवर चोळतात.

६) आबंट चुका

शास्त्रीय नाव - Rumex vesicarius

कुळ - Polygonaceae

पोषकमुल्य - कॅलरी १५, प्रथिने १.६g, स्निग्ध पदार्थ ०.३g, कर्बोदके १.४g, तंतुमय पदार्थ ०.६g, थायमिन ०.०३mg, रिबोफ्लेव्हीन ०.०६mg, नायसिन ०.२mg, जीवनसत्व 'क' १२mg कॅल्शिअम ६३mg, लोह ८.७mg, आर्द्रता ९५.२g.

औषधी गुणधर्म :

१) खरूज, कोड, विंचूदंश व गाधीलमाशी यासारख्या विषारी प्राण्याच्या चावल्यावर, दंशावर चुका वापरतात.

२) पानाचा रस दातदुखीवर उपयुक्त आहेत. ही दाहशामक म्हणून वापरतात.

३) डोकेदुखीवर चुका व काद्यांचा रस चोळावा.

४) ही भाजी थंड असल्याने हातापायाची जळजळ मुत्रमार्गाचा दाह आदि उष्णतेच्या विकारात भाजीचा उपयोग होतो.

५) ज्यांना आतड्यामध्ये, जठरामध्ये गरम दाह जाणवतउ व उलट्या होतात अशा रूग्णांनी चुक्याची भाजी नियमितपणे घ्यावी.

७) उंबर

शास्त्रीय नाव - Ficus racemosa

उपयुक्त भाग - फळे, साल, मुळ, पाने

पोषकमुल्य - प्रोटीन १.३g, जीवनसत्व 'ब'२ ३०.७७mg आयरन १६.२५mg कॉपर ११.११mg पोटॅशिअम १०.८१mg, मॅग्नेशिअम ८.३३५mg, कॅल्शिअम ७.२०mg, फॉस्फरस ६.७१mg.

औषधी गुणधर्म -

१) मुळव्याध या समस्यावर उबंराचा उपयोग करतात.

२) उंबराच्या पानातून फळातून जे दुध निघते ते मुळव्याधच्या कोंबाला लावल्यास कोंब गळून पडते.

३) दाताच्या आजारावर सुध्दा यांचा उपयोग होतो.

४) ज्या स्त्रियांना पांढरे जात असेल तर त्यांनी उंबराचे फळ पाण्यासोबत सेवन केले तर ही समस्या काही दिवसातच ठिक होते.

५) मधुमेही लोकांनी दहा ग्रॅम साल काढून त्यांचा काढा बनवून एक महिन्यापर्यंत सेवन केल्यास मधुमेही आजारावर उपयुक्त होऊ शकते.

८) मायाळू (Malbar Spinch)

शास्त्रीय नाव - Basella alba

कुळ - Basellaceae

उपयुक्त भाग - पाने, खोड

पोषकमुल्य - कॅलरी १९, प्रोटीन १.८g, स्निग्ध ०.३g, कर्बोदके ३.४g जीवनसत्वे 'ब६' १०mg, लोह ६mg, मॅग्नेशिअम १६mg, कॅल्शिअम १०mg, सोडिअम २४mg, पोटॅशिअम ५१०mg.

औषधी गुणधर्म :

१) ही भाजी थंड स्वरूपाची आहे.

२) रक्ताची किंवा पित्ताची उष्णता अतिशय वाढल्यास मायाळूची भाजी देतात.

३) सांध्याच्या वेदना व सूज कमी हउण्यासाठी ही भाजी उपयुक्त आहे.

४) मायाळूचा अंगरस पित्त उठल्यानंतर अंगावर चोळतात यामुळे घाव व खाज कमी होते.

५) पानाचा लगदा केस तुट आणि गळू लागल्यावर लावतात.

६) या वनस्पतीच्या खोडातून श्लेस्मल द्रव वारंवार डोके दुखण्यावर वापरतात.

९) अंबाडी (Gogu)

शास्त्रीय नाव - Hibiscus sabdarifa

कुळ - मालवेसी

उपयुक्त भाग - पाने, बिया, फूल

पोषकमुल्य - कॅलरी ५६, प्रथिने १.७g, स्निग्धे १.१g, कर्बोदके ९.९g, कॅल्शिअम १७२mg, फॉस्फरस ४०mg, लोह १.७ mg, खनिजे ०.९mg, आर्द्रता ८६.४g.

औषधी गुणधर्म :

१) अंबाडीची भाजी उच्च रक्तदाब कमी करून नियंत्रीत ठेवण्यासाठी मदत करते.

२) अंबाडीच्या भाजीत अॅटीऑक्सिडंट्स मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे कोलेस्ट्रॉल कमी होतो.

३) मधुमेहासाठी चांगली असते.

४) अंबाडीत कॅल्शिअम, फॉस्फरस मुबलक प्रमाणात असल्यामुळे हाडाच्या मजबूतीसाठी उपयोगी ठरते.

१०) पातुरची भाजी (ponnangannt)

शास्त्रीय नाव - Alteranthera

उपयुक्त भाग - पाने, देठ

पोषकमुल्य - कॅलरी ७३, प्रथिने ५.०g, स्निग्ध ०.७g, कर्बोदके ११.६g, कॅल्शिअम ५१०mg, फॉस्फरस ६०mg, लोह १६.३mg, फायबर २.८mg आर्द्रता ७७.४g.

औषधी गुणधर्म :

१) अतिसार, त्वचारोग, रातांधळेपणा, अपचन आणि ताप यावर उपचार करण्यासाठी दिले जाते.

२) या पानांची पावडर सर्पदंशावरही लावली जाते.

३) डोळयाच्या जळजळण्यावर लावतात.

४) या वनस्पतीचा रस आईचे दुध वाढविण्यासाठी मदत होते.

११) शेवगा/मुगंणा (Drumstic)

शास्त्रीय नाव - Moringa Oleifera

उपयुक्त भाग - फुले, पाने, शेंगा

पोषकमुल्य - कॅलरी २६ प्रथिने २.५g, स्निग्ध ०.१g कर्बोदके ३.७g तंतुमय पदार्थ ४.८g, कॅरटिन ११०mg, थायमिन ०.०५mg, कॅल्शिअम ३०mg, लोह ५.३mg, आर्द्रता ८६.९g.

औषधी गुणधर्म :

१) कावीळ या आजारात या पानांचा ताजा रस मध आणि नारळ पाणी एकत्र करून पिल्यास आराम मिळतो.

२) पचनक्रियेशी संबंधित आजार शेवगाच्या सेवनाने नष्ट होते.

३) शेवग्याच्या पानाच्या रसात मिरे वाटून लावल्यास डोकेदुखी थांबते.

४) पोटातल्या जख्मा, व्रण शारीरिक थकवा, हाडाची कमजोरी कृमी या विकारावर शेवग्याचे पाने उपयुक्त आहेत.

५) या शेंगाची भाजी स्नायु, संधीवातासाठी उपयुक्त आहे.

१२) महुआ - (Mahu)

शास्त्रीय नाव- Madhuca longifolia

पोषक मूल्य: प्रोटीन १६.९g, कर्बोदके २२g फायबर ३.१g फॅट ५०.३g.

औषधी गुणधर्म :

१) महुआची फुले तुपात भाजून दिल्यास मूळव्याधीचा त्रास कमी होतो.

२) त्वचेला खाज सुटली किंवा पुरळ आले तर महुआच्या पानाना तिळाचे तेल लावले तर आराम मिळते.

३) महुआ च्या तेलापासून संधिवाताचा त्रास कमी होतो.

अशाप्रकारे वनात मिळणा-या अन्नपदार्थात अनेक पोषक घटक मिळून औषधी गुणधर्म आहेत. अश्या वनस्पतींची लागवड व संवर्धन करणे गरजेचे आहे. कारण यांचा फायदा येणा-या पुढच्या पिढीला जरूर होणार.

निष्कर्ष :

१. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी लोक दैनंदिन आहारात जंगलात मिळणा-या पदार्थाचा उपयोग करतात.

२. जंगलात मिळणा-या पदार्थातातून शरीरासाठी जे आवश्यक पोषक घटक आहेत ते पूर्ण पोषक घटक यातून मिळतात.

३. या अन्नपदार्थातून अनेक औषधी गुणधर्म आढळत असल्यामुळे अनेक आजारावर यांचा उपयोग होतो.

सूचना :

१. नविन पिढीमध्ये या अन्नपदार्थाविषयी जागरूकता निर्माण करावी.

२. ज्या वनस्पतीपासून अन्नपदार्थ तयार होतात त्या वनस्पतीची लागवड करून संवर्धन करावे.

३. आदिवासी लोकाना पोषक घटक युक्त असलेल्या वनस्पतीची माहीती करून द्यावी.

संदर्भसूची :

१. रानभाज्या विकिपीडिया.

२. निलीमा जोरवर रानभाज्या-निसर्गाचा अमूल्य ठेवा https://www.sapahiksakal

३. डॉ.सोनाली लोखंडे (विषय विशेषज्ञ उदयान्विद्याद्ध) आरोग्य वर्धक रानभाज्या सादरीकरण

४. उंबर विकिपीडिया.

५. रानभाज्याची माहिती पुस्तिका-कृषी विभाग २०२०-२१

६. डॉ.प्रदिप आगलावे आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.

७. https://www.agrow.com/krishiprakriya.

८. https://m.netmeds.com/health-library/post/agathileaves

९. https://www.kalnirnay.com/blog/Foodcorner

१०. https://www.easyayurveda:com/2020/waterspinch.

११. https://www.maayboli.com

१२. Aditi Prabhu (Nutritionist) -https://www.aditiprabhu.com/ingredients/takla

१३. GGopalan, B.V.Rama Sastri, S. C Balasubramanian - Nutritive Value Of Indian Foods

१४. https://jivansanjivanihealth.com/ambadibhajichefyde.

१५. रानभाजी मायाळू mr.vikaspedia16. Dr.Mrs.Kshama-Nutritivevaluetables

१६. https://www.uttar-co//Question

१७. https://hindi.theprint.in/indiaknow-what-is-secret-behind-protecting-thetribles-ofbastar-rom-covid19

■■■

"ग्रामिण विद्युतीकरणात वसंतराव नाईक यांचे योगदान"

प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण
भिवापूर महाविद्यालय,भिवापूर
जि. नागपूर
मो.नं. ९३७३६०५११२
EmailId:motirajchavhan09@gmail.com

सारांश :

वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाल्यावर महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाला अधिक गतिमान करण्यात आले. महाराष्ट्रातील खेडयापाडयांमध्ये वीज पोहोचविण्याचा चंग बांधला गेला. वीज उत्पादनावर भर देण्यात आला. राज्यात वीजनिर्मिती केंद्रांची मालिका उभारण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. खापरखेडा,पारस,भुसावळ (औष्णिक), पोफळी, वेलदरी(जलविद्युत)हे प्रकल्प उभारले गेले. त्याचवेळी विविध महाविद्यालयांतून विद्युत अभियांत्रिकीचे शिक्षण मोठया प्रमाणात सुरू झाले. त्याचा परिणाम होऊन या क्षेत्रातील तंत्रज्ञ व कर्मचारी यांची उणीव भासली नाही. प्रारंभी काही मोजक्या शहरांमध्येच विद्युतीकरण झाले होते. मात्र, ही वीज गावागावांत पोहोचविण्याचे ध्येय त्यांनी उराशी बाळगले. विद्युतीकरणाच्या माध्यमातून खेडयापाडयांचे रूपच पालटले. नवनवीन उद्योगांना चालना मिळाली. शेतीला वीज मिळाल्यामुळे दुबार पीक येणे शक्य होऊ लागले. त्याचा परिणाम उत्पादन वाढीवर झाला. वसंतराव नाईकांच्या अविरत प्रयत्नातून घराघरातला काळोख दूर होऊन समृध्दीचा उजेड अवतरला.

सूचनक शब्द: औष्णिक प्रकल्प,विद्युतीकरण, औद्योगिक

प्रस्तावना:

वसंतराव नाईक यांची खरी ओळख ही महाराष्ट्राच्या हरितक्रांतीचे जनक अशी आहे. राजकारणात सर्वोच्च पदावर पोहचूनही ते मनाने शेतकरीच होते. वसंतरावाच्या कार्यकाळात समर्थ,एकसंघ,सामाजिकदृष्ट्या पुरोगामी, औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आणि आर्थिकदृष्टया संपन्न महाराष्ट्राची उभारणी झाली. ही उभारणी करतांना ग्रामीण भागाकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले. विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांचा व्यवसाय हा शेती होता. त्यामुळे माझा शेतकरी हा सुखी कसा होईल याचा ध्यास वसंतराव नेहमी घेत असत. शेतीमध्ये भरपूर उत्पादन घेण्यासाठी मुबलक सिंचनाची आवश्यकता असते आणि जलसिंचनासाठी विजेची आवश्यकता असते. परंतु त्यावेळी विजेची फारच कमतरता होती. त्याकरिता वसंतराव नाईक यांनी विजेची निर्मिती करण्याकरिता वेगवेगळे प्रकल्प हाती घेतले. त्यापैकी कोराडी येथील औष्णिक प्रकल्प,चंद्रपूर येथील औष्णिक प्रकल्प,पारस औष्णिक वीज प्रकल्प, उजनी महाकाय प्रकल्प,जायकवाडी प्रकल्प,परळी औष्णिक केंद इत्यादी प्रकल्पाची मोठया ताकदीने उभारणी केली. या सर्व प्रकल्पाची उभारणी करून खेडयापाडयापर्यंत वीज निर्मिती कशी होईल याचा प्रयत्न वसंतराव नाईक यांनी केला.

संशोधन पध्दती:

उपरोक्त शोध निबंधासाठी विविध मासिकांचा वापर करण्यात आला.तसेच 'आवाहन',समृध्दीच्या वाटा,हिरवी क्षितिजे,दूत पर्जन्याचा,महानायक,श्री.वसंतराव नाईक गौरव ग्रंथ,महाराष्ट्राचे वसंतवैभव तसेच महाराष्ट्राचे शिल्पकार वसंतराव नाईक,महानायक यासारख्या ग्रंथाची मदत मिळाली.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

वसंतराव नाईक यांनी शेतकरी हा कारखानदार झाला पाहिजे आणि त्यासाठी ग्रामीण विद्युतिकरणासाठी त्यांचे कोणते धोरण होते. ते समोर आणने गरजेचे आहे.

१) गामीण विद्युतीकरणासाठी वसंतराव नाईक यांच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.
२) ग्रामीण विद्युतीकरणासाठी त्यांनी राबविलेल्या प्रकल्पाचे अध्ययन करणे.
३) ग्रामीण विद्युतीकरणामुळे महाराष्ट्रातील लाभार्थ्यांचा अभ्यास करणे.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली तेंव्हा १ मे १९६० रोजी मुंबई, नागपूर, पूणे, ठाणे काही प्रमाणात औरंगाबाद, कोल्हापूर, सोलापूर, नाशिक, अहमदनगर अशी काही शहरांची विद्युतीकरण झालेली होती. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीपूर्वी तीन महानगरपालिका (मुंबई, नागपूर व पूणे) आणि बाकी जिल्हा पातळीवरच्या शहरांना वीजपुरवठा होत होतो.

परंतु महाराष्ट्रातले जवळपास सर्व तालुके आणि त्यामधली सर्व खेडी विजेपासून वंचितच होती. 'इलेक्ट्रीकल इंजिनिअरिंग'

ISSN No. 2394-5990

हा विषय शिकवणारी महाविद्यालये फार नव्हती. टाटा कंपनीच्या भिरा,खोपोली येथील वीजनिर्मिती केंद्रामधून मिळणारी वीज मुंबई, पुण्याकडेच जात होती. आजही टाटाची वीज मुंबईला वीजपुरवठा करते आहे. महाराष्ट्र राज्याची बांधणी करताना मुख्य विषय होता, त्यात शेतीला पाणी,त्यासाठी धरणे,रस्ते,उद्योग आणि वीज हे अग्रक्रमाचे विषय होते. त्यानंतर शिक्षण आणि आरोग्य, १९५६-५७ पासून म्हणजे मुंबईद्विभाषिक राज्य असताना कोयना जलविद्युत केंद्राचे काम सुरू झाले होते. त्याची पाहणी करायला पंडित जवाहरलाल नेहरू स्वतः आले होते आणि हेल्मेट घालून ना. यशवंतराव चव्हाण यांच्यासोबत त्यांनी कोयनेची पाहणी केली होती. कोयना जलविद्युत निर्मितीचा प्रकल्प २५ जानेवारी १९६२ रोजी पूर्ण झाला आणि २६ जानेवारी १९६२ रोजी म्हणजे १२व्या प्रजासत्ताक-दिनी कोयनेची वीज खेडयापाडयात पोहोचविण्याच्या कामाला सुरूवात झाली. कोकणातल्या रत्नागिरी आणि कुलाबा या दोन जिल्हयांत आणि ठाणे जिल्हयातील ग्रामीण भागात कोयनेच्या विजेचा बल्ब पहिल्यांदा लकाकला. आज खरे वाटणार नाही, पण पन्नास वर्षांपूर्वी २६ जानेवारीला जेव्हा कोकणातल्या खेडयापाडयात काही नागरिकांनी आपल्या घरी वीज घेतली आणि बाजारपेठा उजळल्या त्यावेळी विजेचे दिवे कसे दिसतात हे बघायला ज्यांच्या घरी वीज घेतली नव्हती त्या त्या घरातले स्त्री-पुरूष -मुले झुंडीने बाहेर पडली होती. त्यावेळी विजेचे अप्रूप किती होते याची कल्पना आज करता येणार नाही.

१९६२ नंतर अवघ्या एक वर्षात ना. वसंतराव नाईक मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांच्या सव्वाअकरा वर्षांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाला अधिक गतिमान करण्यात आले. वीजउत्पादनावर अधिक भर देण्यात आला. त्यासाठी वीजनिर्मिती केंद्रांची अधिक जोमाने उभारणी करण्याचे काम सुरू झाले. खापरखेडा,पारस,भुसावळ (सर्व औष्णिक)पोफळी, येलदरी (जलविद्युत) हे प्रकल्प प्रामुख्याने सुरू झाले. त्याचवेळी विविध महाविद्यालयांतून विद्युत अभियंत्याचे शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था झपाटयाने करण्यात आली. त्याचा परिणाम राज्याला आवश्यक असलेल्या वीज अभियांत्रिकी अधिकाऱ्याची आणि कर्मचाऱ्याची उणीव भासेनाशी झाली. त्याचवेळी १५ नोव्हेंबर १९७१ रोजी परळी थर्मल पॉवर स्टेशनमधून ३० मेगावॅटच्यासंचाने आंतरराज्य ग्रीडसाठी आणि नाशिक येथील विद्युत केंद्रातून १४० मेगावॅट विजेची ग्रीडसाठी योजना करण्यात आली. याच वर्षात कोराडी येथून ६०० मेगावॅट अधिक वीजनिर्मितीचा परवाना मिळविण्यात ना. वसंतराव नाईक यांना यश आले आणि मग सर्वाधिक विजेची निर्मिती कोराडीहून सुरू झाली. श्री. वसंतराव नाईक आणि त्यांच्या मंत्रिमंडळातील त्या त्या वेळच्या वीज आणि पाटबंधारेमंत्र्यांनी ग्रामीण विद्युतीकरण आणि त्याचवेळी शेतीपंपाला वीजपुरवठा करण्याचा एक मोठा कार्यक्रम हाती घेतला. आजच्या महाराष्ट्राच्या आर्थिक समृद्धीचा जो काही झगमगाट दिसतो आहे, त्याची सुरूवात अतिशय प्रयत्नपूर्वक वसंतराव नाईक यांनी केलेली आहे. शेती,पाणी,वीज या त्रिसूत्रीवर महाराष्ट्राची बांधणी करण्यात ना. वसंतराव नाईक यांची दूरदृष्टी किती विशाल होती, याचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहत नाही.

१९७४ च्या सुरूवातीला ना. वसंतराव नाईक यांनी वीजनिर्मितीचा आढावा घेतला होता. ते मुख्यमंत्री असताना महाराष्ट्रात ११ लाख ७८ हजार ९९६ किलोवॅट विजेची निर्मिती होत होती. त्यावेळी १५ लाख ३१ हजार ४३७ किलोवॅटची महाराष्ट्राला गरज होती. त्यावेळीही काही प्रमाणात विजेची तूट होती. मात्र भांडवली गुंतवणूक करण्यासाठी आतासारखी खाजगी क्षेत्रे पुढे येत नव्हती. मोठया प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक करायला सरकारच्या पैशाशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. त्या स्थितीमध्ये ना. नाईकसाहेबांच्या कारकिर्दीत जेवढी वीजनिर्मिती झाली तेवढी निर्मिती नंतरच्या ३५ वर्षांत झाली नाही. ५ डिसेंबर १९६३ ते २० फेब्रुवारी १९७५ या ना. वसंतराव नाईकसाहेबांच्या मुख्यमंत्रिपदाच्या काळात १२ लाख ८२ हजार ८४७ ग्राहकांना वीजपुरवठा करण्यात आला. त्यावेळची आकडेवारी पाहिली तर महाराष्ट्रातल्या एकूण खेडयांपैकी १९७१ सालपर्यंत १२ हजार ८२८ खेडयांना वीज पुरविण्यात आली. तर ज्या दिवशी ना. नाईकसाहेबांनी राजीनामा दिला, त्या दिवशी राज्यातल्या १४ हजार १६७ खेडयांना वीजपुरवठा केलेला होता. म्हणजे त्यांच्या मुख्यमंत्रिपदाच्या काळात ३५ हजार खेडयांच्या महाराष्ट्रात जवळपास एकतृतीयांशपेक्षा जास्त खेडयांना वीजपुरवठा करण्यात त्यांना यश आले होते.

घरगुती वापराकरिता दिली जाणारी वीज जेवढी महत्वाची आहे,त्याचप्रमाणे शेतीच्या पंपाला वीजपुरवठा करणे ही आणखी एक महत्वांची भूमिका ना. वसंतराव नाईक यांनी स्वीकारली. त्यामुळे एकाच वेळी महाराष्ट्रात घरोघर वीज पोहोचविणे, रस्त्यावर वीजपुरवठा करणे आणि त्याचवेळी शेतीपंपाला वीज देण्याचा कार्यक्रम मोठया प्रमाणात हाती घेण्यात आला. 'ग्रामीण विद्युतविस्तार' असेच ना. नाईकसाहेबांच्या या निर्णयाचे स्वरूप होते. त्यांच्या काळात खेडी उजळली नसती आणि वीजपंपाला पुरवठा झाला नसता तर महाराष्ट्राची परिस्थिती आणखीनच अवघड झाली असती. ते मुख्यमंत्रिपदावरून पायउतार होईपर्यत महाराष्ट्रातल्या २ लाख ३९ हजार ९१५ शेतीपंपाना वीजपुरवठा करण्यात सरकारला यश लाभले होते. १९७१ ते १९७४ या काळात

ग्रामीण विद्युतीकरणाच्या धडक योजना ना. वसंतराव नाईक यांनी अतिशय अग्रक्रमाने हाताळल्या. त्यामुळे त्या काळातल्या गावागावातील काळोख दूर करण्यात ना. नाईकसाहेबांना यश आले. विद्युत मंडळाच्या अधिकाऱ्याशी दर महिन्याला बैठक घेऊन ग्रामीण वीजपुरवठा आणि शेतीपंपाचा पुरवठा याची माहिती ते स्वतंत्रपणे घेत होते आणि तसा कार्यक्रम त्यांना देत होते. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळावर मुख्यमंत्र्यांची थेट देखदेख होती. त्याचाच परिणाम ज्या काळात पुरेशी साधनसामग्री नव्हती आणि प्रशिक्षित अधिकारीवर्गही संख्येने कमी होता, त्या काळात महाराष्ट्रातली ग्रामीण विद्युतीकरणाची योजना ना. वसंतराव नाईक यांनी परिश्रमपूर्वक यशस्वीपणे राबवून घेतली.

विद्युतीकरणाच्या विस्तार योजना :

महाराष्ट्राच्या कृषी विकासात्मक धोरणात विजेची महत्वपूर्ण भूमिका दिसून येते. महाराष्ट्राचे औद्योगिकीकरण व कृषिविकास झपाटयाने व्हायचा असेल तर अधिक प्रमाणात वीजपुरवठा करण्याची गरज आहे. ही गरज ओळखून महाराष्ट्र सरकारने वीजनिर्मिती वाढविण्याचा प्रयत्न केला. सरकारी व खाजगी क्षेत्रात तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस वीजनिर्मिती किती प्रमाणात झाली, हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

राज्यातील स्थापित विद्युत निर्माण शक्ती (किलावॅट)

क्षेत्र	जलविद्युत	औष्णिक	डिझेल	एकुण
सरकारी	..	..	..	..
राज्यवीजमंडळ	३९५,८२४	१,७२,५००	९,६११	५,७७,९४३
मध्यवर्ती रेल्वे	..	१,३६,०००	...	१,३६,०००
खाजगी	...	...	...	...
टाटा व इतर	२,७६,०९०	३,३७,५००	९,९५२	६,२३,५४२
एकुण	६,७१,९१४	६,४७,०००	१९,५७१	१३,३७,४८५

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरूवातीला राज्यातील स्थापित विद्युत निर्माण शक्ती ३,३८,००० किलोवॅट होती. पहिल्या योजनेच्या शेवटी ती ४,३१,००० किलोवॅट झाली. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी ती विद्युत शक्ती ६,९४,००० किलोवॅटपर्यंत वाढली. तिसऱ्या योजनेच्या शेवटी १३,३७,४८५ किलोवॅट इतकी वाढली. म्हणजे चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या आरंभी ही विद्युत शक्ती पूर्वीपेक्षा जवळजवळ ४० टक्क्यांनी वाढली.

वाढत्या विजेच्या मागणीनुसार राज्य सरकारने कोयना प्रकल्पाचे काम सुरू केले. पश्चिम महाराष्ट्रात कोल्हापूर जिल्हयात राधानगरी जलविद्युत केंद्रातून ४,८०० किलोवॅट आणि पूणे जिल्हयातील भाटघर केंद्रातून १,०२४ किलोवॅट वीज निर्माण करण्यात आली.

विदर्भ व मराठवाडयात प्रामुख्याने खापरखेडा औष्णिक विद्युत केंद्र, भुसावळ विद्युत केंद्र, पूर्णा जलविद्युत योजना, वैतरणा जलविद्युत योजना, सहस्त्रकुंड जलविद्युत योजना हाती घेण्यात आली.

ग्रामीण विद्युतीकरणात शेतीचे उत्पादन ज्यामुळे वाढते अशा योजनांना मंडळाने अग्रहक्क दिला आहे. त्यामुळे गावात दिव्याकरिता वीज कशी मिळेल, यापेक्षा जासतीतजास्त विहिरींवरील पंपाना वीज कशी मिळू शकेल, याचा विचार प्रामुख्याने केला जातो. वीज मंडळाने शेतीच्या कामी येणाऱ्या वीजपुरवठयाबाबत अनेक सवलती वेळोवेळी दिल्या गेल्या. ग्रामीण वीजपुरवठयाच्या योजना महाराष्ट्र वीज मंडळाला फायदेशीर पडत नाही, उलट त्यात मंडळाला नुकसान सोसावे लागते. परंतु, महाराष्ट्र सरकारने या योजनांना आर्थिक मदत देण्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे वरील सवलती देणे शक्य झाले. सध्या एका खेडयामागे १० विहिरींना विजेचे पंप असे सरासरी प्रमाण आहे. बऱ्याच गावात विहिरीची संख्या याहून फार मोठी आहे. तेव्हा हे प्रमाण वाढून निदान दर गावामागे २० ते २५ झाले पाहिजे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेअखेर २.४ टक्के गावांना वीजपुरवठा झाला होता. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेअखेर हे प्रमाण १३ टक्के झाले आहे. व चौथ्या योजनेअखेर हे प्रमाण ४० टक्क्यांपर्यंत जाऊन पोहोचल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

वसंतराव नाईक यांनी शेती ही बऱ्याच अंशी सिंचनाखाली आली पाहिजे त्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. विविध प्रकल्पांच्या माध्यमातून त्यांनी विजनिर्मितीचे कार्य पूर्णत्वास आनण्याचा प्रयत्न केला. अशारितीने उद्योगधंदे व शेती

यांची सांगड घातली गेली,कारण,शेतकरी आपल्या शेतमालाचे पक्क्या मालात रूपांतर करणारा कारखानदार झाला पाहिजे हे वसंतरावांचे स्वप्न होते. त्यासाठीच त्यांनी वीजनिर्मितीस अग्रक्रम दिला. विजेचा पुरवठा शेती व उद्योगधंद्यांना मोठया प्रमाणावर होऊ लागला. या भागातील दारिद्रय नष्ट होऊन कृषी-उद्योग समाजरचनेचे आपले स्वप्न साकार होऊ शकते.

संदर्भ सूची :

१) नाईक, वसंतराव-'आवाहान', प्रकाशक-दिनेश नागेश देसाई, पारिजात प्रकाशन, मुंबई- १९७१.
२) नाईक, वसंतराव-'समृध्दीच्या वाटा' प्रकाशक-महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन,सचिवालय मुंबई,-जानेवारी-१९७५.
३) कर्णिक, मधू मंगेश-'दूत पर्जन्याचा' प्रकाशक-नरेंद्र तिडके(अध्यक्ष), वसंतराव नाईक कृषी संशोधन व ग्रामीण विकास प्रतिष्ठान, मुंबई, प्रथमावृत्ती- २६ जानेवारी १९९४
४) भावे, मधुकर - 'महानायक' प्रकाशक- मनीषा पब्लिकेशन, मुंबई, २ ऑक्टोबर,२०२२
५) रद्रवार, उत्तम- 'महाराष्ट्राचे वसंतवैभव' प्रकाशक डॉ. एन.पी. हिराणी, पुसद जि. यवतमाळ, प्रथमावृत्ती १८ ऑगस्ट, १९९२.
६) रद्रवार, उत्तम-'महाराष्ट्राचे शिल्पकार वसंतराव नाईक' प्रकाशक- महाराष्ट्र राज्य,साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथमावृत्ती- जुलै २००४.

■■■

१९९० नंतर महाराष्ट्रातील राजकारणाचे बदलते प्रवाह - एक राजकीय सिंहावलोकन

डॉ.एन.डी.बालपांडे
राज्यशास्त्र विभाग
न.प.शिवाजी महाविद्यालय
मोवाड,तह-नरखेड, जि-नागपूर
Mail Id- ndbalpande15@gmail.com

सारांश :

आजपर्यंत भारतीय राजकारणाचा इतिहास इतका प्रभावशाली राहिला आहे की तो कधीही विसरता येणार नाही. भारताचे राजकारण हे एकमेव असे राजकारण आहे ज्याची स्वतःची तत्त्वे आहेत. भारतातील प्रत्येक राज्याच्या राजकारणाने इतिहासाच्या पानांमध्ये आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. महाराष्ट्र हे त्यापैकी एक राज्य आहे. प्रत्येक राज्याचा स्वतःचा प्रशासकीय इतिहास असला, तरी त्यामध्ये राजे राज्य करत असत, परंतु ब्रिटीश सत्तेनंतरच या राजांचे अस्तित्व संपुष्टात आलेले दिसते. स्वतःचा गौरवशाली इतिहास असलेल्या महाराष्ट्र राज्यावरही राजे राज्य करत असत. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि या स्वतंत्र कालावधीच्या मध्यावर देशात 'राजकारण' शिरले. हे राजकारण महाराष्ट्रातही रंग दाखवत जनतेमध्ये उपस्थित होते. प्रस्तुत शोधपत्रात १९९० नंतर महाराष्ट्रातील राजकारणात झालेले विविध बदल याविषयी विस्तृत चर्चा करण्यात आलेली आहे.

सूचक शब्द: महाराष्ट्र, राजकीय पक्ष, इतिहास, राजकारण,

उद्देश्य :

- महाराष्ट्र राज्याची स्थापना अभ्यासणे
- महाराष्ट्र राज्याचा इतिहास अभ्यासणे
- महाराष्ट्र राज्याची १९९० नंतरची राजकीय परिस्थिती अभ्यासणे.
- महाराष्ट्र राज्याच्या राजकारणातील १९९० नंतर झालेले बदल अभ्यासणे.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राचे पहिले प्रसिद्ध शासक सातवाहन हे महाराष्ट्र राज्याचे संस्थापक होते. त्यांनी अनेक साहित्यिक, कलात्मक आणि पुरातत्वीय पुरावे मागे ठेवले आहेत. त्याच्या कारकिर्दीत मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात बरीच प्रगती झाली. त्यानंतर वाकाटक आले, ज्यांनी भारतीय साम्राज्याची स्थापना केली. त्यांच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्रात शिक्षण, कला आणि धर्म सर्वच दिशांनी भरभराटीला आले. त्यांच्या राजवटीतच 'अजिंठा लेणी'मध्ये उच्च दर्जाची भित्तिचित्रे बनवली गेली. वाकटकोसानंतर 'कलचुरी घराण्या'ने काही काळ राज्य केले आणि नंतर 'चालुक्य' सत्तेवर आले. यानंतर, किनारी भागातील 'शिल्हारां' व्यतिरिक्त, महाराष्ट्रावर 'राष्ट्रकूट' आणि 'यादव' राज्यकर्त्यांचे नियंत्रण होते. यादवांनी मराठी ही शासनभाषा बनवली आणि दक्षिणेतील मोठ्या भागावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. अलाउद्दीन खिलजी हा पहिला मुस्लिम शासक होता ज्याने आपले राज्य दक्षिणेत मदुराईपर्यंत वाढवले. त्यानंतर मुहम्मद बिन तुघलक (१३२५) याने आपली राजधानी दिल्लीहून दौलताबाद येथे हलवली. हे ठिकाण पूर्वी देवगिरी म्हणून प्रसिद्ध होते आणि ते अहमदनगरजवळ आहे. बहमनी राज्यकर्त्यांनी महाराष्ट्र आणि तिची संस्कृती एकत्र केली, परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सक्षम नेतृत्वाखाली महाराष्ट्राचा सर्वांगीण विकास झाला आणि एक वेगळी ओळख निर्माण झाली. छत्रपती शिवाजी यांनी स्वराज्य आणि राष्ट्रवादाची नवी जाणीव निर्माण केली. त्याच्या प्रचंड सामर्थ्याने मुघलांना भारताच्या या भागात पुढे जाऊ दिले नाही. पेशव्यांनी दक्षिणेच्या पठारावरून पंजाबवर स्वारी करून मराठ्यांची सत्ता स्थापन केली. बहमनी सल्तनत तुटल्यानंतर हा प्रदेश गोलकोंडाच्या अधिपत्याखाली आला आणि त्यानंतर औरंगजेबाची सत्ता आली. यानंतर मराठ्यांची सत्ता उत्तरोत्तर वाढत गेली आणि अठराव्या शतकाच्या अखेरीस मराठे महाराष्ट्रभर पसरले आणि त्यांचे साम्राज्य दक्षिणेकडे कर्नाटकाच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरले. १८२० पर्यंत इंग्रजांनी पेशव्यांचा पराभव केला आणि हा प्रदेश देखील ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग बनला. स्वातंत्र्यलढ्यात महाराष्ट्र आघाडीवर होता. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचाही जन्म इथेच झाला. प्रथम टिळक आणि नंतर महात्मा गांधी यांच्या मार्गदर्शनाखाली मुंबई आणि महाराष्ट्रातील इतर शहरांतील असंख्य नेत्यांनी काँग्रेसची चळवळ

पुढे नेली. गांधीजींनीही महाराष्ट्राला आपल्या चळवळीचे केंद्र बनवले होते आणि गांधी युगात सेवाग्राम ही राष्ट्रवादी देशाची राजधानी होती. महाराष्ट्र आणि गुजरातचा स्थापना दिवस १ मे रोजी साजरा केला जातो, ही दोन्ही राज्ये एकेकाळी मुंबईचा भाग होती. मुंबई राज्यातून महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या निर्मितीचा प्रस्ताव आल्यावर तत्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी मुंबईला स्वतंत्र केंद्रशासित प्रदेश बनवण्याचा सल्ला दिला होता. मुंबई देशाची आर्थिक राजधानी राहायची असेल तर हे आवश्यक आहे, असे मत त्यांनी मांडले. देशाचे पहिले अर्थमंत्री आणि अर्थतज्ज्ञ चिंतामणी देशमुख यांनी याला कडाडून विरोध केला आणि या मुद्द्यावरून केंद्रीय मंत्रिमंडळाचा राजीनामा दिला. मुंबई महाराष्ट्रात ठेवण्यासाठी आंदोलन झाले त्यात एकूण १०५ लोकांचे बळी गेले पण शेवटी मुंबई महाराष्ट्राचीच झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतातील सर्व मराठी भाषिक स्थळे विलीन करून देशाला एक राज्य बनवण्याची मोठी चळवळ उभी राहिली आणि १ मे १९६० रोजी कोकण, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र, दक्षिण महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र (खानदेश) आणि विदर्भ, सर्व विभाग जोडून महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्र राज्य हे एका मोठ्या लोकशाही देशाचा एक भाग आहे ज्याच्या स्वतःच्या सीमा आणि काही परंपरा आहेत. महाराष्ट्रातील विविध पक्षांच्या राजकारण्यांनी आजपर्यंत एकाही सामान्य नागरिकाला आपल्या राजकारणाचा भाग होऊ दिलेला नाही. महाराष्ट्रातही भाजपचे वर्चस्व दिसून येते. शिवसेना हा सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्र राज्याचा ऐतिहासिक पक्ष मानला जातो आणि महाराष्ट्र राज्यातील जनता अगोदरपासून शिवसेनेला देवाच्या रूपात बघून या पक्षाला अधिक प्रबळ करीत होते. महाराष्ट्रातील राजकारणाला महाराष्ट्र राज्य स्थापनेपूर्वीची एक सविस्तर पार्श्वभूमी लाभलेली आढळते. सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्र राज्य हे पुरोगामी विचारांचे समजल्या जाते. महाराष्ट्राच्या राजकारणावर पुरोगामी विचारांचा प्रभाव आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या मार्गदर्शनाखाली येथील राजकारणाची जडणघडण झाली आहे. महाराष्ट्रातील राजकारणाने ज्याप्रमाणे राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाला प्रभावित केले आहे, त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाने महाराष्ट्रातील राजकारणावरही प्रभाव पडला आहे.

महाराष्ट्राचा इतिहास :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर बहुतांश प्रांतीय राज्ये बॉम्बे प्रांतात विलीन करण्यात आली. त्यावेळी मुंबई प्रांतात गुजराती आणि मराठी भाषा बोलणारे लोक राहत होते. त्याचवेळी या भाषेच्या आधारे वेगळे राज्य निर्माण करण्याची मागणी जोर धरू लागली. गुजराती भाषेतील लोकांना स्वतःचे वेगळे राज्य हवे होते. त्याचवेळी मराठी भाषा बोलणारे लोक स्वत:साठी वेगळे राज्य निर्माण करण्याची मागणी करत होते. या दरम्यान देशात अनेक आंदोलनेही झाली आणि या चळवळींचा परिणाम म्हणून १९६० मध्ये मुंबई पुनर्रचना कायदा, १९६० अंतर्गत महाराष्ट्र राज्य आणि गुजरात राज्याची निर्मिती झाली. म्हणजेच महाराष्ट्र राज्य आणि गुजरात राज्य हे पूर्वी एकच राज्य म्हणून ओळखले जात होते. वास्तविक अनेक राज्ये राज्य पुनर्रचना कायदा १९५६ अंतर्गत निर्माण झाली. या कायद्याच्या आधारे कन्नड भाषा बोलणाऱ्या लोकांना म्हैसूर राज्य म्हणजेच कर्नाटक राज्य देण्यात आले. तेलुगू भाषेतील लोकांना आंध्र प्रदेश राज्य मिळाले. त्याच वेळी मल्याळम भाषेच्या लोकांना केरळ आणि तमिळ भाषेच्या लोकांना तामिळनाडू राज्य मिळाले. पण मराठी आणि गुजराती लोकांना स्वतःचे वेगळे राज्य मिळाले नाही. त्यानंतर या लोकांनी स्वत:साठी स्वतंत्र राज्याची मागणी करत अनेक आंदोलने सुरू केली. १९६० मध्ये जिथे एका बाजूला गुजरात राज्य निर्माण करण्यासाठी महागुजरात चळवळ सुरू झाली. त्याचवेळी महाराष्ट्र राज्याच्या मागणीसह संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना करण्यात आली. १ मे १९६० रोजी भारताच्या विद्यमान सरकारने बॉम्बे राज्याचे दोन राज्यांमध्ये विभाजन केले. मराठी भाषिक लोकसंख्येसाठी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली आणि गुजराती भाषिक लोकसंख्येसाठी गुजरात राज्याची निर्मिती झाली. पण त्याच दरम्यान या दोन राज्यांमध्ये बॉम्बेवरून भांडण सुरू झाले, जे मुंबई खूप चांगले प्रेक्षणीय ठिकाण आहे. जिथे महाराष्ट्र राज्यातील लोकांना मुंबई हा त्यांच्या राज्याचा भाग हवा होता, कारण तेथील बहुतांश लोक मराठी बोलत होते. त्याचवेळी मुंबईच्या प्रगतीत आपला जास्त हात असल्याचे गुजराती लोक म्हणाले. त्यामुळे तो त्यांच्या राज्याचा भाग असावा. पण शेवटी बॉम्बे महाराष्ट्राचा भाग बनला. त्याच वेळी, जेव्हा भारत सरकारने गोवा राज्य पोर्तुगीजांपासून स्वतंत्र केले तेव्हा महाराष्ट्र राज्याला आपल्या राज्याचा एक भाग बनवायचा होता. परंतु गोव्यातील जनतेने स्वत:साठी स्वतंत्र राज्याची मागणी केली आणि त्यामुळे गोवा महाराष्ट्र राज्यात सामील होऊ शकला नाही.

पक्षीय राजकारण :

भारतीय काँग्रेस पक्षाचे प्रभावी नेते शरद पवार यांचे सोनिया गांधींशी मतभेद झाले यातूनच शरद पवार, संगमा व तारिक अन्वर या नेत्यांनी काँग्रेस पक्षाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर काँग्रेस पक्षाने २० मे १९९९ रोजी त्यांची पक्षातून हकालपट्टी केली. शरद पवारांच्या या निर्णयाचा महाराष्ट्राच्या राजकारणावर

फार मोठा परिणाम झाला. महाराष्ट्र काँग्रेस पक्षाला खिंडार पडून अर्ध्यापेक्षा अधिक काँग्रेसजन शरद पवारांसोबत राहिले या पार्श्वभूमीवर शरद पवारांनी १० जून १९९९ रोजी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष या स्वतंत्र पक्षाची स्थापना केली. राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना शरद पवार, संगमा आणि तारिक अन्वर यांनी केली होती. या तिघांनी हजारो समर्थकांसह, नवी दिल्ली येथे एकत्र येऊन नवीन पक्ष स्थापन केला आणि तो देशाचा लालपत्र दिन म्हणून चिन्हांकित केला. शरद पवार यांना राष्ट्रवादी काँग्रेसचे अध्यक्ष आणि पी.ए. संगमा आणि तारिक अन्वर यांना पक्षाचे सरचिटणीस बनवण्यात आले. भारताच्या निवडणूक आयोगाने राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता दिली. देशाच्या इतिहासात इतक्या कमी कालावधीत राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा मिळवणारा हा एकमेव पक्ष होता. १९८५ च्या विधानसभा निवडणुकीपर्यंत काँग्रेस पक्ष हा महाराष्ट्र मध्ये कुणाचाही आधार न घेता निवडणुका लढवत होता देशपातळीवर ज्याप्रमाणे बदल झाले तसेच बदल राज्याच्या राजकारणात झालेले दिसून येते. १९९५ च्या निवडणुकीत काँग्रेसने रिपाई गवई गट व आंबेडकर गट यांच्याशी आघाडी केली, तर १९९९ पासून राष्ट्रवादी पक्षाबरोबर आघाडी करून हा पक्ष सत्तेवर राहिला. भारतीय जनता पक्षाचा महाराष्ट्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास हे दिसून येते की या पक्षास सुरुवातीस मध्यमवर्गीय व नागरी पक्ष मानला जाई. १९८० ते १९८५ च्या निवडणुकीत या पक्षाच्या जागेत फारशी वाढ न झाल्यामुळे आपला सामाजिक पाया व्यापक करण्यासाठी त्यात बदल केला गेला. पक्षाने बदलाचा भाग म्हणून अण्णा डांगे, गोपीनाथ मुंडे, सूर्यभान वहाडणे हे नेतृत्व पुढे आणले या बदलत्या सामाजिक स्वरूपामुळे भाजपचा विस्तार ग्रामीण भागातही झाला, तसेच शिवसेनेशी १९९० ला केलेल्या युतीचा लाभही झाला. मराठी माणसावर होणाऱ्या अन्यायावर वाचा फोडण्यासाठी संघटना असावी असे अनेक मराठी लोकांना वाटू लागले त्यातूनच १९ जून १९६६ रोजी बाळासाहेब ठाकरे यांनी मुंबईत शिवसेनेची स्थापना केली शिवसेना म्हणजे शिवाजीची सेना असा अर्थ अभिप्रेत आहे. महत्वाचे म्हणजे १९८९ मध्ये भाजपशी युती करण्यापूर्वी शिवसेना अप्रत्यक्षपणे काँग्रेसला पाठिंबा देत होती. १९७५ मध्ये इंदिरा गांधींनी लादलेल्या आणीबाणीला पाठिंबा देणाऱ्या शिवसेनेने १९८० मध्ये महाराष्ट्रात काँग्रेस आघाडी सरकारला पाठिंबा दिला. कालांतराने या युती सरकारवर शिवसेनेचा दरारा वाढत होतांना दिसत होता.त्यामुळे अनेक वर्षांपासूनचा शिवसेना-भाजपच्या युतीचा प्रवास आणि त्यांच्यात कसे मतभेद वाढत जातील हे सांगणे कठीण होऊन गेले आहे.

बदलते राजकीय प्रवाह :

महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये गांधीवाद, साम्यवाद, हिंदुत्व हे प्रमुख वैचारिक आधार होते. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीपासूनच काँग्रेसच्या वर्चस्वाला सुरुवात होते. हे वर्चस्व पुढेही दीर्घ काळपर्यंत टिकून राहण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे पक्षाची भक्कम अशी वैचारिक बाजू होय. काँग्रेसचे राजकारण आणि मराठा समाजाचे राजकारण यांचे समर्थन दोन अंगांनी करण्यात आले होते. त्यावेळी प्रसिद्ध पावलेले दोन शब्दप्रयोग या संदर्भात विशेष उल्लेखनीय आहेत ते म्हणजे, बहुजन समाजाची सत्ता हा एक शब्द प्रयोग आणि बेरजेचे राजकारण हा दुसरा शब्दप्रयोग होय. महाराष्ट्राच्या राजकारणात सामाजिक स्थानिक व संस्थात्मक आधार या चौकटीत राजकारणाची जडणघडण झाली. महत्त्वाची उल्लेखनीय बाब म्हणजे या कालखंडात काँग्रेसने एक प्रमुख पक्ष म्हणून भूमिका वठवल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्राच्या राजकारणात यशवंतराव चव्हाण वसंतराव नाईक इत्यादींनी काँग्रेसची मजबूत अशी पायाभरणी केली होती, परंतु १९७८ नंतर मात्र इंदिरा गांधींचे नेतृत्व झुगारले आणि महाराष्ट्राच्या राजकारणाला एक वेगळी दिशा प्राप्त झाली. त्यात तीन गट निर्माण झालेत ते म्हणजे,एक इंदिरा निष्ठीत गट, दुसरा वसंतदादाच्या अनुयायांचा गट तर शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली निर्माण झालेला तिसरा गट. यातूनच पुढे महाराष्ट्राच्या राजकारणात पक्षीय बदलाचे राजकारण तसेच आघाडीचे राजकारण यांनी महत्त्वाची भूमिका घेण्यास सुरुवात केली. शिवसेना पक्षाचे प्रमुख स्व. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या निधनानंतर जनतेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या शिवसैनिकांची भीती आणखी वाढली. ही भीती वाढल्याने जनतेनेही शिवसेनेच्या आश्रयाला जाण्याचा निर्णय घेतला होता. महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रवासाचा टप्पा जसजसा पुढे सरकत गेला, तसतशी भाजप आणि शिवसेनेची एकजूट दिसू लागली, जी भूतकाळातीलच नव्हे तर वर्तमान महाराष्ट्राच्या राजकारणाचाही एक भाग बनत चालली आहे. पण इतिहासाच्या पानांमध्ये नाव टाकण्याच्या शर्यतीत केवळ दोनच पक्ष नव्हते, तर इतर पक्षांनीही या राजकीय शर्यतीत सहभागी होण्याची क्षमता दाखवायला सुरुवात केली. या पक्षांमध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष, बहुजन विकास आघाडी, भारतीय किसान कार्यकर्ता पक्ष, भारिप बहुजन महासंघ, राष्ट्रीय समाज पक्ष, समाजवादी पक्ष, महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना आणि इतर पक्षांचा या राजकीय घोडदौडीत उपस्थिती पाहायला मिळाली. पण या राजकारणातही अशी स्पर्धा सुरू आहे, ज्यात राष्ट्रवादी, काँग्रेस, मनसे, शिवसेना आणि भाजप अशा मोजक्याच पक्षांची उपस्थिती पाहायला मिळते. महाराष्ट्रातील प्रत्येक लोकसभा निवडणुकीत हे पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रातील

ISSN No. 2394-5990

प्रत्येक लोकसभा निवडणूक आपला वेगळा इतिहास निर्माण करत असली तरी दरवर्षी आपली छाप सोडते. यापैकी काही वर्षे २००९ व २०१४ आहेत आणि सर्वात महत्त्वाचे वर्ष हे अलीकडचे वर्ष होते. २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकीच्या इतिहासातही महत्त्वाची भूमिका पाहायला मिळाली. काही विद्वान माणसाने असे म्हटले आहे की, राजकारण समजून घेणे म्हणजे फळ तोडण्यासारखे नसते, तर कदाचित हे विधान बरोबर सिद्ध झाले असते. महाराष्ट्र राज्याचे हे राजकीय जाळे इतके पसरले आहे की, कोणी समजूतदारपणा दाखवून त्यात अडकण्याचा प्रयत्न केला, तर तो माणूस त्या जाळ्यातून सुटण्यास क्वचितच यशस्वी होईल. या नेटवर्कमध्ये सर्व पक्षांची स्वतःची महत्त्वाची भूमिका आहे. विधानांचा खेळ पक्षांमध्ये अशा प्रकारे खेळला जातो की, हा खरोखर खेळ होता की हेडलाइन्स बनवण्याचा डाव होता हे कळणे अशक्य होईल. लोकसभा निवडणुकीत हे खेळ महाराष्ट्रात मोठ्या आवाजात खेळले जातात. सर्वच पक्ष या खेळाचा आनंद लुटतात आणि फक्त जनताच या खेळाचा बळी ठरते. शिवसेनाही असाच खेळ खेळत आहे. भाजपला विरोध करण्यासाठी अनेक प्रकारची विधाने तयार करून जनतेसमोर मांडतात. दुसरीकडे भाजप काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसवर त्यांच्या मागील कामांवर टीका करत आहे आणि म्हणते की, ही कामे त्यांच्या सरकारच्या काळात फार पूर्वी व्हायला हवी होती, परंतु सत्य असे मानले जाते की या कामांमुळे महाराष्ट्र राज्यात मोठ्या प्रमाणात विकास झाला आहे. लोकसभा निवडणुकीबद्दल बोलायचे झाले तर, यंदाच्या २०१९ च्या निवडणुकीतही महाराष्ट्राचे वेगळे रूप पाहायला मिळाले. यंदा महाराष्ट्राची राजधानी असलेल्या मुंबईत लोकसभेची निवडणूक झाली, तेव्हा त्याची वाऱ्याची दिशा कुठेतरी वाढताना दिसत होती. २०१९ च्या महाराष्ट्रातील विधानसभेच्या निवडणुकीत कोणत्याही राजकिय पक्षाला बहुमत न मिळाल्यामुळे शिवसेना, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस हे तिन्ही परस्पर विरोधी विचारसरणीचे पक्ष मा.मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांच्या नेतृत्वात सत्तेवर आहे. महाराष्ट्र राज्याचे राजकारण एका वेगळ्या वळणावर आले असून आता या राजकीय वाटचालीत आणखी किती वळणे निर्माण होतील हे पाहावे लागेल.

निष्कर्ष :

- ❒ महाराष्ट्रात हिंदुत्व मुद्द्यांवर शिवसेना-भाजपा यांची आघाडी ही अपरिहार्य व निर्णायक ठरली.
- ❒ पक्षीय राजकारणाची गणिते बदलत गेली आणि देशाच्या राजकारणामध्ये झालेल्या बदलांचा प्रभाव महाराष्ट्रभर पडला.
- ❒ शिवसेना भाजपा विरुद्ध काँग्रेस राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि आघाडी महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये नवे संतुलन आणू शकली आहे.
- ❒ महाराष्ट्राच्या समग्र राजकीय अभिव्यक्ती मध्ये आघाड्यांचे राजकारण हा एक मुख्य बिंदू ठरला आहे.
- ❒ काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस यांच्या धर्मनिरपेक्ष समाजवादी धोरण आणि शिवसेना-भाजपा यांचे हिंदुत्ववादी धोरण अशा दोन विचारसरणीवर या दोन प्रमुख आघाड्या आधारलेल्या आहेत.
- ❒ महाराष्ट्रात बाळासाहेब ठाकरे व प्रमोद महाजन यांनी १९८९ साली शिवसेना भाजप आघाडी मजबूत केली ठाकरे यांच्या मार्गदर्शनामुळे युती सरकारच्या कामगिरीवर त्यांचा जबर प्रभाव पडला होता पण पुढील तीन निवडणुकीत मात्र शरद पवार यांच्या अष्टपैलू नेतृत्व काँग्रेस राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी ठरविण्यास कारणीभूत ठरले.

समारोप :

महाराष्ट्रातील बदलते राजकीय प्रवाह या विषयावर अध्ययन करतांना असे आढळून आले की, १९९० नंतरच्या काळात महाराष्ट्रातील राजकारणात अनेक बदल घडून आलेत. १९९० च्या विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेसला काठावरचे यश मिळाले आणि येथूनच महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष दुबळा होण्यास सुरुवात झाली. शिवसेना आणि भारतीय जनता पक्ष यांच्या युतीच्या रुपाने काँग्रेसला तीव्र स्पर्धा निर्माण झाली होती. त्यांचे पर्यावसन १९९५ मध्ये काँग्रेसचा पराभव होण्यात झाले. अशाप्रकारे १९६० ते १९७८ हा काँग्रेस वर्चस्वाचा काळ, १९७८ ते १९९० काँग्रेस डळमळीत होण्याचा काळ, तर १९९० नंतरचा कालखंड हा काँग्रेसला महाराष्ट्रात पर्याय निर्माण होण्याचा कालखंड अशी वर्गवारी करण्यात येते. १९९० च्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला बहुमत त्यापेक्षा चार जागा कमी मिळाल्या तर पुढच्या १९९५ च्या निवडणुकीत सेना-भाजपा आघाडी प्रभावी ठरून युतीचे सरकार स्थापन झाले. या नंतरच्या काळात मात्र काँग्रेस पक्ष महाराष्ट्रात फार कमकुवत झाला. १९९९ च्या निवडणुकीनंतर या पक्षाने राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाबरोबर आघाडी करून सरकार स्थापन केले. २००४ व २००९ च्या निवडणुकीत या पक्षाने राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षासोबत आघाडी करून निवडणुकीत यश मिळवले व या पक्षा सोबतच सरकार स्थापन केले. असे दिसून येते की १९८५ च्या विधानसभा निवडणुकीनंतर या पक्षाला आजतागायत विधानसभेत बहुमत प्राप्त करता आलेले नाही.

संदर्भ सूची :

- डॉ.भास्कर ल.भोळे- भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण,पिंपळापुरे पब्ली.नागपूर,२००३
- अकोलकर प्रकाश - जय महाराष्ट्र, मनोविकास प्रकाशन, पुणे
- य.च.मु.विद्यापीठ - भारताची राजकीय प्रक्रिया
- डॉ.अशोक जैन- महाराष्ट्रातील राजकीय प्रक्रिया,सेठ पब्ली.मुंबई.
- Inida 2011, Publication Division, Govt. of India, New Delhi, March 2011,
- Sarkar Yadunath- Shivaji and His Times, Orient Blank Swan, New Delhi, 1997
- Chopra J. K., Unique Quintessence of Political Science, Unique Publishers, New Delhi, 2008,
- Indian Express , October 2009
- www. inc.in

■■■

ISSN No. 2394-5990

नोकरी करणा-या स्त्रियांमध्ये स्तनांच्या कर्करोगाविषयीची जाग्रुकता

प्रा. विभावरी केवलराम नखाते
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर
मोबा. क्र. ९८३४२५४६४१,
email: vibhamhaske63645@gmail.com

प्रा. डॉ. उषा खंडाळे
विभाग प्रमुख (गृहअर्थशास्त्र),
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :

स्तनाचा कॅन्सर ही एक जागतिक समस्या आहे. जिचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चाललेले दिसुन येते. कर्करोगाचे उशीरा निदान होणे हे मृत्युच्या वाढत्या प्रमाणाचे हे सर्वसामान्य कारण दिसुन येते. आजच्या धावपळीच्या व तणावपुर्ण आयुष्य जगतांना स्त्रियांचे स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष व निष्काळजीपणा तसेच कर्करोगाविषयी जागृकता व त्याविषयी आशावादी दृष्टिकोन याबद्दल बरीच निराशा दिसुन येते. यामुळे कर्करोगासारख्या आजाराला निमंत्रण मिळू शकते.

कर्करोगाची कारणे, लक्षणे, प्रतिबंधक उपाय उपचार पध्दती तंत्रे, आहार या साध्या गोष्टींची प्राथमिक स्तरावर जर माहिती स्त्रियांना असली तर कर्करोगाविषयीची जागृकता निर्माण होऊन कर्करोगावर नियंत्रण ठेवणे शक्य होईल. तसेच कर्करोग हा विषय केवळ आरोग्य क्षेत्रापुरता ;डमकपबंस म्कनबंजपवदद्ध मर्यादित न राहता त्यांचे प्राथमिक स्तरावरील ज्ञान, वेगवेगळ्या माध्यमातून सगळ्यांना पुरविणे गरजेचे आहे.

बिजशब्द : कर्करोग, जागृकता, मॅमोग्राफी, बायस्पी, आत्मपरीक्षण.

प्रस्तावना :

स्तनाचा कर्करोग हा सर्वसामान्य स्त्रियांमध्ये मोठया प्रमाणात दिसणारा आजार आहे. भारतासारख्या विकसनशिल देशात स्त्री व पुरुषाच्या आरोग्याच्या स्थितीत असमानता दिसून येते. सामान्यता निरक्षरता, कुटुंबाचा भार, कुपोषण शारीरीक, मानसिक भावनिक स्थिती, अशा विविध कारणामुळे आपल्या देशात स्त्रियांचे आरोग्य चिंतेचा विषय ठरत आहे.

कर्करोग हा जागतिक स्तरावर भेडसावणारा प्रश्न आहे. त्यातही स्तनाचा कर्करोग दुस-या क्रमांकाचा कर्करोग आहे. ज्याचा मृत्युदर जास्त आहे. व तो वाढतानाच दिसून येत आहे तेव्हा त्यावर नियंत्रण ठेवणे महत्वाचे ठरते आणि कर्करोग नियंत्रणात आणण्यासाठी लोकांमध्ये कर्करोगाविषयी जागृकता असणे गरजेचे आहे.

आज आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे व शोधामुळे कर्करोगासारख्या आजारावर नियंत्रण मिळवणे सोपे झाले असले तरी त्या आजाराचे निदान वेळेत होणे गरजेचे आहे. कारण कर्करोग शेवटच्या स्टेजच्या अवस्थेत ठिक करणे अधिक कठीण जाते. आणि ५० टक्के पेक्षा जास्त भारतीय स्त्रियांचे स्तनाच्या कर्करोगाच्या ३ व ४ स्टेजला गेल्यावर निदान होते व त्यामुळे मृत्यूला बळी पडतात.

भारतातील स्त्रियांच्या स्तनांचा कर्करोगामुळे दर कमी होण्याचे कारण म्हणजे कर्करोगाविषयीची जागृकता नसणे आणि लवकर तपासणी व निदान दर कमी असणे होय. स्तनाचा कर्करोग हा देशातील सर्वसामान्य प्रकार आहे. की ज्याने बाकी कर्करोगाला मागे टाकले आहे.

कर्करोग हा उपचार करण्यासारखा आजार आहे. कर्करोगाचे वेळेत निदान झाल्यास , कर्करोग झालेल्या रुग्नाची जगण्याची शक्यता जास्त असते. तेव्हा कर्करोगाचे वेळेत निदान होणे महत्वाचे ठरते.

संदर्भ :

Havard च्या अभ्यासानुसार ७० टक्के स्त्रिया स्तनाच्या कर्करोगाने मृत्युमुखी पडतात त्यातील २० टक्के स्त्रीयांच्या मृत्युच कारण तपासणी न केल्यानी होते. २०२० (NCRP नुसार) १७,९७,९०० महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे निदान झालेले दिसून येते. Union Health Ministry च्या नुसार स्तनाच्या कर्करोगाने ग्रासलेल्यामध्ये जगण्याचा दर फार कमी आहे. ११,००,००० च्या मागे १२.७ टक्के एवढे प्रमाण दिसून येते.

उद्देश :

१) नोकरी करणा-या महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाविषयी असलेली माहिती जाणून घेणे.
२) नोकरी करणा-या महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाच्या प्रतिबंधात्मक उपायाविषयी माहिती जाणून घेणे.
३) नोकरी करणा-या स्त्रियामधील स्तनाच्या कर्करोगाविषयी दृष्टीकोन (आत्मपरिक्षण Self Examination) जाणुन घेणे.

निष्कर्ष :

नोकरी करणा–या महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाविषयीची जागृकता तपासणीसाठी प्रश्नावली देवुन सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यात नोकरीकरणा–या विशषता चंद्रपूर शहरातील शिक्षण क्षेत्रातील ४० स्त्रियांचा समावेश करण्यात आला. शिक्षण क्षेत्रातील स्त्रियांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाविषयी जागृकता असेल तर पुढील पिढी मध्ये त्याचे ज्ञान पोहचविण्याचे तसेच आजाराविषयीची सजगता निर्माण करण्याचे कार्य चांगल्या पध्दतीने करु शकतात.

स्तनातील गाठ ९२.५ टक्के स्त्रियांना स्तनाचा कर्करोग म्हणजे काय हे माहिती आहे. ८५ टक्के स्त्रियांना कुठल्या वयोगटातील स्त्रियांना कर्करोग होण्याची शक्यता असते हे माहिती आहे. ८२.५ टक्के स्त्रियांना स्तनपान व गर्भधारणांमुळे धोका वाढत नाही असे वाटते. ४२.५ टक्के स्त्रियांना इस्ट्रोजन हा स्तनाचा कर्करोग होणारा संप्रेरक आहे असे वाटते. ४७.५ टक्के स्त्रियांना लट्टपणा व जास्त चरबीयुक्त आहारानी कर्करोगाचा धोका वाढतो असे वाटते. ६० टक्के स्त्रिया इंटरनेट वरुन ३५ टक्के स्त्रिया वर्तमानपत्रात तर २५ टक्के स्त्रिया टि. व्ही. व मासीकातून कर्करोग विषयीस माहिती मिळवितात.

प्रतिबंधात्मक उपाय :

१) ५७.५ टक्के स्त्रियांना तपासणी यंत्राविषयी माहिती आहे.
२) ४० टक्के स्त्रियांना कर्करोगाच्या निदानात्मक चाचणी विषयीची माहिती आहे. ५५ टक्के स्त्रियांना मेमोग्राफी विषयीची माहिती आहे.
३) ६२.५ टक्के स्त्रियांना तपासणी केलेली नाही.
४) ६७.५ टक्के स्त्रियांना (Self Examination) स्तनाचे आत्मपरिक्षणाचे कार्यक्रम बधितले/पाहिलेले आहे.

वरील सर्वेक्षणातून असे लक्षात येते की, स्तनाच्या कर्करोगाविषयीची प्राथमिक माहिती असली तरी कर्करोगाचे लक्षणे, कारणे, चाचण्या, प्रतिबंधीत उपाय या विषयीची जागृकता कमी प्रमाणात दिसून येते. ङशश्रष एुराळपरींळेप चे महत्व जाणूनही तपासणी विषयीची जागृकता स्त्रियांचे दिसून येत नाही. यावरुन लक्षात येते की शिक्षीत स्त्रियामधील देखील कर्करोगाविषयीची जागृकता कमी प्रमाणात आहे.

उपाययोजना :

स्तनाच्या कर्करोगाविषयीची जागृकता स्त्रियामध्ये असेल तर प्रतिबंधात्मक उपाय करुन कर्करोगावर नियंत्रण मिळवू शकतो. शिक्षण क्षेत्र हे कर्करोगाच्या जागृकतेसाठी मोठे माध्यम ठरु शकते. जास्तीत जास्त माहिती ही इंटरनेट वरुन घेत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रिया माहिती पासून वंचित राहू शकतात. तेव्हा शिबिर, पोस्टर Exibition करणे Self Examination करणे तसेच ४० वयोगटानंतर मेमोग्राफी करण्यात प्रवृत्त करणे गरजेचे आहे. वेळेत रोगाचे निदान झाल्यास कर्करोगावर नक्कीच नियंत्रण मिळविता येईल.

संदर्भग्रंथ सूची :

1) Priyanka Yadav, D.P. Jaroli, Breast Cancer :-warness And Risk factors in college going younger age group women in Rajastan; Asian Pacific I cancer prev 11, 319-322
2) Shalini, Divya Varghese and Malathi Nayak, Awareness and impact of education on breast self examination among college girls Indian journal of palliative care 2016 may-aug (17) 2,150-15
3) Aruna S. A study to assess knowledge regarding breast cancer and BSE among working in Chennai; Prism's nurspract 2010,5:34-6 (Google Scholer)

■■■

ISSN No. 2394-5990

गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता पायाभूत सुविधेची आवश्यकता

निलेश अरूण दूर्गे
अर्थशास्त्र विभाग (सहाय्यक प्राध्यापक)
भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय
एटापल्ली, जि.गडचिरोली
मो.नं: ९४२१११५५४१, profnadurge@gmail.com

प्रा. डॉ. प्रकाश बी. तितरे
प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
विवेकानंद महाविद्यालय भद्रावती, जिल्हा.चंद्रपूर

सारांश :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्ष पुर्ण झाल्यावर सुध्दा भारतामध्ये दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे जीवनमान खालावलेले असल्यामुळे दारिद्रयाची समस्या सुटलेली नाही. दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबांच्या यादीत नाव असणे म्हणजे अप्रतिष्ठेचे लक्षण समजण्यात यायचे, परंतु आता दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबांच्या यादीत नाव असणे म्हणजे सर्वांसाठीच चिंतेची बाब ठरत आहे. भारतातील दारिद्रय हे दारिद्रयरेषा (झेींर्शीीं डळपश) द्वारे मोजले जाते. त्यामध्ये सामान्यताः व्यक्तीला प्रतिदिवस किमान निर्वाह पातळी गाठण्याएवढे उत्पन्न नसणााया व्यक्तीचा समावेश दारिद्रयात केला जातो. भारतातील दारिद्रयाचे मोजमाप आणि अंदाज व्यक्त करण्याकरीता भारत सरकारने काही समित्या किंवा अभ्यासगट स्थापन केले. समित्यांनी अभ्यास करून काढलेले अंदाज आणि अहवालानुसार भारतातील दारिद्रयाचे सरासरी प्रमाणपेक्षा महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रयाचे सरासरी प्रमाण अधिक आहे. यामुळे गडचिरोली जिल्हयाकरीता दारिद्रय निर्मुलन गरजेचे असून त्यासाठी सरकारने गडचिरोली जिल्हयातील आदिवासी मागासलेल्या क्षेत्रात दारिद्रय निर्मुलनासाठी विविध योजना राबविने अतिषय महत्त्वाचे आहे.

बीजशब्द : आदिवासी, दारिद्रय रेषा, दारिद्रय निर्मुलन, योजना, स्वयंसेवी संघटना (NGO)

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील आदिवासी, डोंगराळ व नक्षलग्रस्त असलेला भाग म्हणून गडचिरोली जिल्हयाची ओळखला जातो. गडचिरोली जिल्हयासारख्या आदिवासी डोंगराळ भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात दारिद्रय आणि गरिबी दिसुन येते. गडचिरोली जिल्हयात कोणताही मोठा उद्योगाला चालना नसल्यामुळे जिल्हयातील बेरोजगाराचे प्रमाण अधिक आहे. जिल्हयातील नैसर्गिक साधन संपत्तीवर आधारीत उद्योगाला सरकारी योजनेतून चालना दिली जात नाही. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील बहुसंख्य लोक दारिद्रयात जीवन जगावे लागत आहे. त्यांना आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभुत गरजा पुर्तता करता येत नाही. भारत सरकारने पाचव्या पंचवार्षीक योजनेपासुन गरीबी हटाओ या कार्यक्रमाअंतर्गत दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रम सुरू केला. त्यामुळे देषातील प्रत्येक भागात दारिद्रय निर्मुलनासाठी विविध विकासाची योजना राबविण्यात आली.

भारत सरकारने डॉ. वि.म. दांडेकर व डॉ. रमाकांत रथ समितीने दारिद्रयासाठी निश्चित निकष आधारभुत मानले होते. या समितीने उष्मांकांचे सेवन व दरडोई उत्पन्न हे दोन्ही आधार घेवून दारिद्रय रेषेखालील कुटूंब निश्चित करण्याकरीता प्रत्येक व्यक्तीला शहरी भागाकरीता निर्वाहासाठी दररोज २१०० उष्मांक तर ग्रामीण भागासाठी २४०० उष्मांकाची आवश्यकता निर्धारीत केले. यामुळे यापेक्षा दररोज कमी उष्मांक घेत असलेली कुटूंब दारिद्रय रेषेखालील कुटूंब म्हणून निष्कर्ष ठेवण्यात आला. त्याकाळात दारिद्रय निर्मुलनासाठी शासनाने विविध कार्यक्रम राबविले. २०१४ मध्ये सी. रंजराजन पॅनेलने भारतात दारिद्रय रेषा मोजण्याकरीता ग्रामीण क्षेत्रासाठी मासिक प्रतिव्यक्ती ९७२ रूपये उपभोग्य खर्च आणि शहरी क्षेत्रासाठी मासिक प्रतिव्यक्ती १४०७ रूपये उपभोग्य खर्च इतका गुहीत असल्याने भारतात ग्रामीण क्षेत्रासाठी ३०.९५ टक्के असुन शहरी क्षेत्रासाठी २६.४ टक्के प्रमाण दारिद्रय रेषेखालील असले तरी त्यामानाने महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण भागात ५४.७ टक्के कुटूंबे असुन शहरी भागातील २८.२९ टक्के कुटूंबे दारिद्रय रेषेखालील आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रयाचे प्रमाण भारताच्या सरासरी प्रमाणपेक्षा अधिक असल्यामुळे गडचिरोली जिल्हयात दारिद्रय निर्मुलनाची आवश्यकता आहे.

संशोधनाचे उद्दीष्टये :

१. गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबाचा अभ्यास करणे.
२. गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता पायाभुत सुविधाचा अभ्यास करणे.

गुहित्तके :

१. गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होत आहे.

२. गडचिरोली जिल्हयातील डोंगराळ आणि जंगलव्याप्त भागामुळे दारिद्र्य निर्मुलनात अळथळे येतात.

संशोधन पध्दती :

या संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला. त्यामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके, वर्तमानपत्र, मासिके, इंटरनेट आणि निरिक्षण इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

भारतातील निवडक राज्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण

भारतात राष्ट्रीय नमुना पाहणीद्वारे दारिद्र्य रेषा आणि दारिद्र्याचे प्रमाण यांचा अनुमान येण्याकरीता दर पाच वर्षानी कुटूंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्चाची पाहणी केले जाते. भारतातील राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६८ व्या फेरीतील कुटूंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्चाच्या आधारे तेंडूलकर समितीच्या शिफारशीनुसार २०११-१२ करीता दारिद्र्याचा अनुमान केला आहे.

भारतातील निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण

राज्य	दारिद्र्यरेषा (रू. दरडोई दरमहा)		दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण		
	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी	सर्व
आंध्रप्रदेश	८६०	१००९	११.०	५.८	९.२
बिहार	७७८	९२३	३४.१	३१.२	३३.७
गुजरात	९३२	११५२	२१.५	१०.१	१६.७
कर्नाटक	९०२	१०८९	२४.५	१५.३	२०.९
केरळ	१०१८	९८७	९.१	५.०	७.१
मध्यप्रदेश	७७१	८९७	३५.७	२१.०	३१.७
महाराष्ट्र	९६७	११२६	२४.२	९.१	१७.४
पंजाब	१०५४	११५५	७.७	९.२	८.३
राजस्थान	९०५	१००२	१६.१	१०.७	१४.७
तामिळनाडू	८८०	९३७	१५.८	६.५	११.३
उत्तरप्रदेश	७६८	९४१	३०.४	२६.१	२९.४
पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२२.५	१४.७	२०.०
एकूण भारत	८१६	१०००	२५.७	१३.७	२१.९

(स्त्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१)

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, सन २०११-१२ मध्ये देशातील ग्रामीण क्षेत्राकरीता रू. ८१६ दरडोई दरमहा आणि शहरी क्षेत्राकरीता रू. १००० दरडोई दरमहापेक्षा कमी असेल तर दारिद्र्य रेषाखालील निश्चित करण्यात आली. तर महाराष्ट्र राज्याकरीता ग्रामीण क्षेत्राकरीता रू. ९६७ दरडोई दरमहा आणि शहरी क्षेत्राकरीता रू. ११२६ दरडोई दरमहा दारिद्र्य रेषासाठी निश्चित करण्यात आले. सन २०११-१२ साठी भारतामध्ये दारिद्र्य रेषेचे लोक ग्रामीण क्षेत्रातील २५.७ टक्के आणि शहरी क्षेत्रातील १३.७ टक्के होते. तर महाराष्ट्रात २०११-१२ मध्ये दारिद्र्य रेषेचे लोक ग्रामीण क्षेत्रातील २४.२ टक्के आणि शहरी क्षेत्रातील ९.१ टक्के होते. तसेच भारतामध्ये २०११-१२ मध्ये एकुण २१.९ टक्के लोकांचे प्रमाण दारिद्र्य रेषेखालील असून महाराष्ट्र राज्यात १७.४ टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखालील जिवन जगत आहे.

गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्र्य रेषेतील कुटूंब

गडचिरोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील बहूसंख्येने आदिवासी, मागासलेला वन व्याप्त मोठया प्रमाणात आढळते. त्यामुळे जिल्हयात दारिद्र्य आणि गरिबीचे प्रमाण जास्त आहे. दारिद्र्य

ISSN No. 2394-5990

रेषेखालील कुटूंबाची समस्या सोडविताना उत्पन्नाची साधने, अन्नधान्य तसेच अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांची पुर्तता होणे आवश्यक आहे. दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबाचे दरडोई उत्पन्न किती आहे व ते संभोवताच्या बदलत्या जीवनशैलीशी कसे जुळवून घेतात याचाही विचार करणे गरजेचे आहे. गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्र्य रेषेखालील शहरी आणि ग्रामीण भागातील कुटूंबाची आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महानगर पालिका व नगरपरिषद	शहरी कुटुंबाची एकूण संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील शहरी कुटुंबे					दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची टक्केवारी
			अनुसुचित जाती	अनुसुचित जमाती	अल्पसंख्यांक	इतर	एकूण	
१.	गडचिरोली	९८५८	७२०	५२३	९३	९६४	२३००	२३.३
२	देसाईगंज	५२४८	–	–	–	१९७१	१९७१	३७.६
	एकुण	१५१०६	७२०	५२३	९३	२९३५	४२७१	२८.३

(स्त्रोत: जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२० जिल्हा गडचिरोली)

अ. क्र.	महानगर पालिका व नगरपरिषद	शहरी कुटुंबाची एकूण संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील शहरी कुटुंबे					दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची टक्केवारी
			अनुसुचित जाती	अनुसुचित जमाती	अल्पसंख्यांक	इतर	एकूण	
१	देसाईगंज	१२४८५	१०७९	४०३	२८	३५७६	५०८६	४०.७
२	आरमोरी	२१३१०	११६२	२२४२	३४	५५८७	९०२५	४२.४
३	कुरखेडा	१८४१३	१५५१	५८९०	१३३	३५४०	११११४	६०.४
४	कोरची	८४५४	४६२	३६८९	३८	६६५	४८५४	५७.४
५	धानोरा	१७४०२	१७९४	५४१२	२९	१४०३	८६३८	४९.६
६	गडचिरोली	२१५१८	१९७१	२७४९	१९	९०९४	१३८३३	६४.३
७	चामुर्शी	३७४२४	२०८५	३७७८	४७	१३३१०	१९२२०	५१.४
८	मुलचेरा	८६८४	१८३४	३३२	१३	२६१५	४७९४	५५.३
९	एटापल्ली	१३५४३	६०९	३६८९	१२	५४५	४८५५	३५.९
१०	भामरागड	६००१	९४	३४९८	७	२८१	३८८०	६४.७
११	अहेरी	२२६९२	२५७६	७९९१	२८६	४६०५	१५४५८	६८.१
१२	सिरोंचा	१७८५१	३६७१	२८६४	१७०	५०७६	११७८१	६६.०
	एकुण	२०५७७७	१८८८८	४२५३७	८१६	५०२९७	११२५३८	५४.७

(स्त्रोत: जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०२० जिल्हा गडचिरोली)

गडचिरोली जिल्हयामध्ये शहरी भागातील ४२७३ कुटुंबे तर ग्रामीण भागातील १,१२,५३८ कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखालील आहे. अनुसुचित जातीचे शहरी क्षेत्रातील ७२० कुटुंबे तर ग्रामीण क्षेत्रातील १८,८८८ कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. अनुसुचित जमातीचे शहरी क्षेत्रातील ५२३ कुटुंब तर ग्रामीण क्षेत्रातील ४२,५३७ कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. अल्पसंख्याकाचे शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील ९३ कुटुंबे असुन ग्रामीण भागात ८१६ कुटुंबे आहेत. एकंदरीत गडचिरोली जिल्हयातील एकुण लोकसंख्येच्या दारिद्र्य रेषेखालील २८.२९ टक्के शहरी भागातील कुटुंबे असून ग्रामीण भागातील ५४.७ टक्के कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखालील आहे. तर भारतामध्ये एकुण २१.९ टक्के दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण आहे आणि महाराष्ट्रातील

एकुण १७.४ टक्के दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण आहे, यावरून असे लक्षात येते की, गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय रेषेखालील एकुण लोकसंख्येचे प्रमाण हे भारतातील दारिद्रय रेषेखालील सरासरी एकुण लोकसंख्याचे प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाची आवश्यकता असुन त्याकरीता गडचिरोली जिल्हयातील पायाभुत सुविधाची आवश्यकता आहे. परंतू गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता काही अडचणी येतात ते खालील प्रमाणे आहेत.

गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता येणा-या अडचणी

१. केवळ शेतीवर अवलंबित्व :

गडचिरोली जिल्हयातील बहुतेक भाग हा डोंगराळ व जंगल व्याप्त असल्यामुळे नविन उद्योगाला चालना नाही म्हणून रोजगार नाही. त्यामुळे शेतीवर व शेतमजुरीवर अवलंबीत जास्त आहे. तसेच जिल्हयातील लोकांकडे कौशल्याची कमतरता आहे. गडचिरोली जिल्हयातील शेतीला पाणीपुरवठा कमी असल्यामुळे शेती मान्सूनवर अवलंबून असल्याने पिकाचे उत्पादनाची हमी नाही. त्यामुळे जिल्हयात दारिद्रयाचे प्रमाण अधिक आहे.

२. जिल्हयात मागासलेली शेती :

गडचिरोली जिल्हयात आजही मागासलेल्या भागात शेती ही पंरपरागत पध्दतीने केली जाते. जिल्हयातील शेतीसाठी आधुनिक अवजारे, तंत्रज्ञान, सुधारीत बि-बियाने, खते, किटक नाशक, पाणीपुरठयाच्या सोयींचा वापर किंबहूना फार कमी केला जातो. त्यामुळे जिल्हयातील शेतीची उत्पादकता कमी होते. त्यामुळे कुटूंबांच दरडोई उत्पन्न कमी राहते. म्हणून गडचिरोली जिल्हयात मोठया प्रमाणावर दारिद्रय दिसून येते.

३. ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे अधिक प्रमाण :

गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण भागात शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. निरक्षरतेमुळे आधुनिक कौशल्य अवगत होत नाही. परिणामी त्यांना आधुनिक यंत्रनिर्मितीच्या वस्तूशी मुळीच स्पर्धा करू शकत नाही. परिणामत जिल्हयातील ग्रामीण भागातील लोकांच्या उत्पन्नात व त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होत नाही.

४. कलागुणाचा अभाव :

गडचिरोली जिल्हयातील मागासलेल्या भागातील जनतेला काही आर्थिक सुधारणा करण्याची गरज असली तरी आवश्यक ते शिक्षण, प्रशिक्षण व कौशल्य हयाच्या अभावामुळे आपली जीवन पध्दती सुधारू शकत नाही. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील आदिवासी लोकांना दारिद्रय रेषेखाली जिवन जगावे लागत आहे.

५. जंगलावर आधारीत व्यावसायाचा अभाव :

गडचिरोली जिल्हयासारख्या आदिवासी, डोंगराळ मागासलेल्या भागात नैसर्गिक साधन संपत्ती मोठया प्रमाणात आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण जनतेनी तेंदुपत्ता आधारीत उद्योग, मोहफुले, तेलबिया, डिंक, मध, मशरूम, औषधी वनस्पती इत्यादी संकलनावर आधारीत व्यावसायाला चालना दिली जात नाही. त्यामुळे नविन व्यावसायावर आधारीत रोजगार निर्मिती नसल्यामुळे आदिवासी लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेखालील प्रमाण अधिक आहे.

६. वाहतूक सुविधाचा अभाव :

गडचिरोली जिल्हयातील डोंगराळ आणि जंगल व्याप्त भाग अधिक असल्यामुळे लोकांना वाहतूकीसाठी योग्य रस्ते नाही. त्यामुळे लोकांना बाजारपेठा किंवा व्यापारासाठी प्रवास करताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. परिणामी नवीन व्यापाराला चालना मिळत नाही. त्यामुळे लोकांकडे व्यवसाया अभावी बेरोजगार असल्यामुळे आदिवासी लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेखालील प्रमाण अधिक असल्याचे दिसुन येते.

७. विविध शासकीय योजनेतील माहितीचा अभाव :

गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण भाग बहुतेक डोंगराळ मागासलेल्या असल्यामुळे सरकारच्या विविध योजनाची माहिती पुरेशा प्रमाणात मिळू शकत नाही. त्यामुळ जनतेला विविध योजनेचा लाभ मिळविता येत नाही. परिणामत गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण जनतेच्या उत्पन्नात व जीवन शैलीत सुधारणा करता न आल्यामुळे बहुतेक डोंगराळ भागातील लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेखालील प्रमाण अधिक आहे.

८. सार्वजनिक आरोग्य सुविधेचा अभाव :

लोकांची कार्यक्षमता त्यांच्या आरोग्यावर अवलंबून असल्याने ते चांगले राहण्याकरीता ग्रामीण व शहरी भागात स्वच्छता, शुध्द पिण्याचे पाणी, सांड पाण्याची निचरा, सुसज्ज दवाखाने इत्यादी सोयीची आवश्यकता असते पंरतु गडचिरोली जिल्हयासारख्या आदिवासी मागासलेल्या भागात सार्वजनिक आरोग्य सुविधेचा अभाव असल्यामुळे लोकांना आपल्या आरोग्यासाठी उत्पन्नाचा अधिकचा खर्च करावा लागतो त्यामुळे आदिवासी लोकांना दारिद्रय रेषेखाली जिवन जगावे लागत आहे.

ISSN No. 2394-5990

गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता पायाभुत सुविधा मिळण्याकरीता उपाययोजना :

१. जंगलावर आधारीत व्यावसायाला चालना :

गडचिरोली जिल्हयातील नैसर्गिक साधन संपत्ती मोठया प्रमाणात आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण जनतेनी तेंदुपत्ता आधारीत उद्योग, डिंक, मध, मशरूम, मोहफुले, तेलबिया, औषधी वनस्पती इत्यादी संकलनावर आधारीत व्यावसायाला चालना देण्यात यावे. त्यामुळे नविन व्यावसायावर आधारीत रोजगार निर्मिती होवून आदिवासी लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेखालील प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

२. जंगलावर आधारीत रोजगारात वाढ

गडचिरोली जिल्हयातील मोठया प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील नैसर्गिक साधन संपत्तीवर आधारीत व्यवसायाला चालना दिल्यामुळे नवनविन कारखाने किंवा उद्योग स्थापन होवून रोजगार निर्माण झाल्याने आदिवासी लोकांच्या हातामध्ये पैसा राहिल आणि आपल्या गरजा पुर्ण झाल्याने लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेखालील प्रमाण कमी होईल.

३. आधुनिक शिक्षणाला चालना :

गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण भागात आधुनिक शिक्षणाला चालना दिल्यास त्यांच्या कौशल्यात वाढ होईल. परिणामी स्वतः वस्तू किंवा उत्पादन यंत्रनिर्मित वस्तूला स्पर्धा करण्यास मदत होवून व्यवसायाला चालना मिळेल.

४. कलागुणानुसार प्रशिक्षण :

गडचिरोली जिल्हयासारख्या आदिवासी मागासलेल्या भागातील लोकांना कलागुणानुसार योग्य असे शिक्षण, प्रशिक्षण व कौशल्यावर आधारीत मार्गदर्शन मिळाल्यास त्यांना स्वताःचा व्यवसाय किंवा रोजगार मिळाल्यास मागासलेल्या भागातील लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होईल. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील आदिवासी लोकांचे दारिद्रय रेषेखाली प्रमाण कमी होईल.

५. कृषीवर निर्भरता कमी :

गडचिरोली जिल्हयात उत्पादक रोजगाराला योग्य चालना मिळाल्यास ग्रामोद्योग, लघूउद्योगातून नविन रोजगार निर्माण होवून कृषीवरील निर्भरता कमी होईल. तसेच गडचिरोली जिल्हयातील विविध ठिकाणी सिंचनाची व्यवस्था केल्यास शेती व्यवसायाची उत्पादक क्षमता वाढविण्यास मदत मिळेल. त्यामुळे जिल्हयातील बहुसंख्य लोकांचे जीवनशैलीत सुधारणा होईल.

६. शासकीय योजना व स्वयंसेवी संघटनांमुळे (NGO) आर्थिक हातभार :

गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण भाग बहुतेक डोंगराळ मागासलेल्या भागातील लोकांना सरकारच्या विविध योजनाची माहिती ही विविध स्वयंसेवी संघटनेद्वारे (छत्रद्भज) देवून किंवा लोकांच्या आर्थिक समस्या समजून घेवून त्या सोडविण्याचे काम स्वयंसेवी संघटनेमार्फत केल्यास जनतेला विविध योजनेचा लाभ मिळेल परिणामत गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण जनतेच्या उत्पन्नात व जीवन शैलीत सुधारणा होईल. आणि बहुतेक डोंगराळ भागातील लोकांमध्ये दारिद्रय रेषेचे प्रमाण कमी होईल.

निष्कर्ष :

एकंदरीत भारत सरकारने काही समित्या किंवा अभ्यासगटाची स्थापना करून दारिद्रयाचे मोजमाप आणि अंदाज घेवून भारतातील दारिद्रयाची योग्य संख्या किती आहे, याबद्दल माहिती मिळाल्यामुळे सरकारने देशातील शहरी आणि ग्रामीण भागातील दारिद्रय निर्मुलनासाठी विविध योजना राबविले. परिणामी भारतातील दारिद्रय अल्प प्रमाणात कमी झालेले दिसून येते. तसेच गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय रेषेखालील एकुण लोकसंख्येचे प्रमाण हे भारतातील दारिद्रय रेषेखालील सरासरी एकुण लोकसंख्याचे प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनाची आवश्यकता असुन त्याकरीता गडचिरोली जिल्हयातील पायाभुत सुविधाची आवश्यकता आहे, त्यामध्ये गडचिरोली जिल्हयातील ग्रामीण जनतेला जंगलावर आधारीत व्यावसायाला चालना, जंगलावर आधारीत रोजगारात वाढ, ग्रामीण भागातील साक्षरतेत वाढ, लोकांना कलागुणानुसार प्रशिक्षण, शेतीवर अवलंबित्व कमी करणे आणि ग्रामीण भागातील लोकांना शासकीय योजना व स्वयंसेवी संघटनांमुळे (NGO) आर्थिक हातभार लावणे गरजेचे आहे. तेव्हाच दारिद्रय निर्मुलन गडचिरोली जिल्हयात होण्यास मदत होईल हे सत्य नाकारता येत नाही.

संदर्भ :

१. काकडे डॉ. जे.एम., कावळे डॉ. एस.एस. आणि कायरकर डॉ. मनिष, भारतीय अर्थव्यवस्था, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २०१९.

२. सिंह रमेश, भारतीय अर्थव्यवस्था, १०वी आवुत्ती, मॅक्ग्राहिल एज्युकेषन इंडिया प्रायवेट लिमिटेड चेन्नई, २०१९.

३. कणेर प्रा. अरूण, सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था, नाथे पब्लिकेशन लिमिटेड नागपूर, जानेवारी २०१७.

४. कोळंबे श्री. रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन पुणे, २०१४-१५.

५. झामरे डॉ.जी.एन.,भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापुरे ॲण्ड कं.पब्लिशर्स नागपूर, ऑक्टोबर २०१४.

६. मायी डॉ.सी.डी., चौधरी भगीरथ, कृषीःआगे का रास्ता, योजना मासिक,जानेवारी २०२१,पृष्ठ ४६ ते ४९.

७. यादव चंद्रभान, ग्रामीण विकास का आधार- कृषी, कुरूक्षेत्र मासिक, मार्च २०१९, पृष्ठ ५६.

८. महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण २०२०-२१ महाराष्ट्र शासन,

९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन- जिल्हा गडचिरोली, २०२०.

■■■

ISSN No. 2394-5990

मोडी लिपीचिन्हांचे स्वरूप आणि देवनागरी लिपीचा त्यावरील प्रभाव

डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे
मराठी विभाग
ज्ञानोपासक महाविद्यालय परभणी
9763507101 dsmlondhenilesh@gmail.com

सारांश:

मोडी लिपी ही मराठी भाषेच्या लेखनासाठी वापरली जाणारी एक मध्ययुगीन लिपी आहे. मोडी लिपी ही मराठी भाषेचे लेखन करण्यासाठी वापरली जाणारी अधिकृत लिपी होती. ब्रिटिशांना मराठी भाषिक लोकांसोबत लिखित व्यवहार करण्यासाठी मोडी लिपीचा वापर करावा लागत असे. मोडीमध्ये नागरी लिपीशी पूर्णपणे जुळणारी तसेच अंशतः साम्य असलेली लिपीचिन्हे दिसून येतात. अनेक लिपीचिन्हे नागरीसोबत पूर्णतः विसंगत आहेत. ही विसंगत लिपीचिन्हे नागरीपूर्व एकटाकी मोडीलिपीशी संबंधित आहेत. मोडीमध्ये एकटाकी मोडीपरंपरेपेक्षा वेगळी आणि नागरीलिपीचिन्हांशी न जुळणारी काही प्राचीन लिपीचिन्हे आहेत, ही लिपीचिन्हे मौर्यी म्हणजे ब्राम्ही लिपीचिन्हांशी आणि द्रविडीयन लिपीचिन्हांशी जुळणारी आहेत. अशा प्रकारे मोडी लिपीमध्ये तीन भिन्न काळातील लिपीचिन्हे दिसून येतात. साधारणतः इ.स. १९६० च्या कालखंडामध्ये मोडीचा वापर करणे बंद करण्यात आले होते. मराठी भाषेचे मध्ययुगीन रूप समजून घेण्यासाठी मोडी लिपीचा अभ्यास करणे अतिशय आवश्यक आहे.

Key word:

१) लिपी: लिपी ही लिखाणाची सुत्रबद्ध पद्धत आहे. वर्ण किंवा ध्वनी यांचे लेखन करण्यासाठी ज्या चिन्हांना उपयोग करतात, त्या चिन्हसमुहाला लिपी असे नाव आहे.

२) ब्राम्ही लिपी : अशोक काळामध्ये वापरली जाणारी लिपी. साऊथ अशोका लिपी, मौर्यी लिपी असेही म्हणतात.

३) देवनागरी लिपी: देवलोक आणि नागरलोक या संबंधी विविध प्रकारच्या लेखनासाठी उपयोजिली जाणारी लिपी, ती देवनागरी लिपी होय. मराठी,भोजपुरी,कोकणी, संस्कृत, पाली, सिंधी, काश्मिरी, नेपाळी, बोडो, अंगिका, मैथिली, रोमानी, हिंदी इत्यादी भाषा देवनागरीत लिहिल्या जातात.

४) बाळबोध लिपी: मोडी लिपीचे सोपे आणि सुटसुटीत रूप म्हणजे बाळबोध लिपी होय.

५) लिपी चिन्हे: वर्ण किंवा ध्वनी यांचे लेखन करण्यासाठी ज्या चिन्हांना उपयोग करतात त्यांना लिपी चिन्हे म्हणतात.

मोडी लिपी ही मराठी भाषेच्या लेखनासाठी वापरली जाणारी एक मध्ययुगीन लिपी आहे. मोडी लिपीचा प्रारंभ कधी झाला हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. अभ्यासकांनी वेगवेगळी मते मांडलेली आहेत, परंतु एवढे मात्र खरे आहे की देवनागरी लिपीचा अधिकृत वापर होण्याअगोदर मोडी लिपी ही मराठी भाषेचे लेखन करण्यासाठी वापरली जाणारी अधिकृत लिपी होती. ब्रिटिशांना मराठी भाषिक लोकांसोबत लिखित व्यवहार करण्यासाठी मोडी लिपीचा वापर करावा लागत असे. पेशवाईमध्ये सरदेशमुखी आणि चौथाई यांची वसुली करण्यासाठी आणि दैनंदिन राज्यकारभार, पत्रव्यवहार करण्यासाठी मोडी लिपीचा वापर केला जात असे. शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये मोडी लिपीमध्ये सर्व राज्यकारभार होत असे. मोडी लिपीचा वापर त्याहीपूर्वी अगदी यादव राजांच्या कालखंडामध्येही झालेला आपणास दिसून येतो. अशाप्रकारे मोडी ही मराठी भाषेच्या उत्पत्ती काळाच्या पूर्वीपासून वापरात असलेले एक लिपी असल्याचे आपल्या लक्षात येते.

मुळांत मोडी ही अतिशय प्राचीन अशी मौर्यी म्हणजेच ब्राम्ही लिपी होय. या लिपीमध्ये क्रमशः परिवर्तने होत गेली आणि मोडीलिपीचिन्हांमध्ये बदल होत गेले. हे बदल बाहेरून आलेल्या राज्यकर्त्यांच्या लिपीचिन्हामुळें अधिक वेगाने झाले, परंतु याकाळामध्ये विशेष परिणाम झाला नाही, हा कालखंड साधारणतः इ.स. नाच्या पाचव्या शतकापर्यंतचा मानावा लागतो. मोडी लिपीवर ज्या लिपीचिन्हांचा विशेष प्रभाव पडला ती लिपी म्हणजे देवनागरी लिपी होय. यादव कालखंडापासून पुढील काळात मोडी लिपीतील लिपीचिन्हे देवनागरी लिपीच्या प्रभावाने बदलत गेली. पेशवे काळ आणि इंग्रजी कालखंडामध्ये देवनागरी लिपीचा प्रभाव विशेषत्वाने मोडी लिपीवर पडला, असे असले तरी मोडी लिपीतील जुनी लिपी चिन्हे कायम राहीली.

नागरीलिपीची निर्मीती ९ व्या शतकामध्ये पूर्णत्त्वाला पोहोचल्यानंतर १२ व्या शतकापर्यंत तीचा विकास होत राहिला, साधारणः १३ व्या ते चौदाव्या शतकानंतर नागरीलिपीचिन्हे मोडीमध्ये प्रवेश करू लागली. १५ व्या आणि १६ व्या शतकामध्ये नागरी लिपीचिन्हांनी मोडी लिपीचे स्वरूप बदलण्यामध्ये मोलाची भूमिका पार पाडली. १७ व्या आणि १८ व्या शतकामध्ये मोडीतील प्राचीन रूपे नष्ट होवून नागरी लिपीचिन्हांपासून उत्कांत झालेली आणि मोडी लिपीचिन्हांशी, एकटाकी तंत्रांशी अनुकूल असलेली चिन्हे लेखनव्यवहारामध्ये आली.

देवनागरी लिपी ही आज लिहिण्यास आणि वाचनास सोपी वाटत असली तरी, देवनागरी लिपीचा वापर मध्ययुगामध्ये मराठी भाषेच्या संदर्भात फार कमी प्रमाणात केला जात असे. देवनागरी लिपीतील लिपीचिन्हांचा वापर मोडी लिपीच्या संदर्भात बाळबोध लिपी चिन्हे म्हणून केला जात असे. बाळबोध याचा अर्थ लहान मुलांना शिकवण्यासाठी वापरली जाणारी किंवा सहजपणे समजणारी ती बाळबोध! या अर्थाने देवनागरी लिपीचिन्हे वापरली जात असत. याचा अर्थ असा की प्रौढ लोकांच्या लेखन व्यवहारासाठी आणि विद्वान लोकांसाठी मोडी लिपी वापरली जात असे. बाळबोध या शब्दांमध्ये देवनागरी लिपीचिन्हाकडे पाहण्याचा मध्ययुगीन दृष्टिकोन आपल्याला लक्षात येतो. देवनागरी लिपी आणि बाळबोध लिपी चिन्हे ही जवळपास सारखी वाटत असली तरी काही चिन्हांच्या बाबतीत त्यांच्यामध्ये फरक दिसून येतो.

मोडी लिपीचा वापर मध्ययुगीन काळामध्ये होत होता. मध्ययुगामध्ये लिहिण्याची साधने फारशी उपलब्ध नव्हती. कागद मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध नव्हता. त्यामुळे कातडी, झाडाच्या साली आणि भूर्जपत्रे अशा पद्धतीचे पारंपारिक स्वरूपाचे लेखन साहित्य वापरले जात असे. यावर लिहिण्यासाठी वनस्पती पासून अथवा खडक व प्राण्यांच्या चरबी पासून तयार केलेली शाई वापरली जात असे. दौत या माध्यमाने लेखन केली जात असे. या विशिष्ट लेखन साधनांमध्ये व्यवस्थित वापर करण्यासाठी टाक किंवा पेन न उचलता लेखन केले जाई. त्यामुळे सर्व अक्षरे एकमेकांना जोडून येत असता. शाईचे ठिपके पडू नयेत म्हणून असे लेखन केले जाई. शाई प्रमाणे लिहिण्याची जागा मर्यादित होती. त्यामुळे दोन शब्दांमध्ये अंतर ठेवणे म्हणजे जागेचा अपव्यय करणे होते. त्यामुळे मोडीचे लेखन हे पेन न उचलता, शब्द एकमेकाला जोडून केले जात असे. आजच्या काळामध्ये ब्रश न उचलता सर्व शब्द लिहिण्याचा प्रयत्न केला तर जसे लेखन केले जाईल, त्याप्रमाणे ते होते. त्यामुळे शब्द एकमेकाला जोडून असत. लिहिण्याच्या सोयीसाठी भूर्जपत्रावर किंवा चामड्याच्या पृष्ठभागावर एक सरळ रेष ओढली जात असे, आणि त्या रेषेवर टाक किंवा पेन न उचलता सलग लेखन केले जात असे. ही पद्धत भारतातील जवळपास सर्व लिप्यांसाठी वापरली जात असे. याला एकटाकी लेखन पद्धती असे म्हणत असत. इंग्रजीमध्ये ज्याप्रमाणे ''करसू'' लेखन करत असताना ''स्पेलिंग'' एकमेकाला जोडून लिहिले जाते, पेन न उचलता शब्दाचे सर्व स्पेलिंग लिहिले जाते, त्याच पद्धतीने मोडी लिपीमध्ये वाक्याच्या सुरुवातीला एकदा पेन टेकवली की ती ओळ संपेपर्यंत उचलली जात नसे. शब्द एकमेकांना जोडून लिहिण्याची ही पद्धती लेखन साहित्यातील वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळे निर्माण झालेली दिसून येते.

मोडी लिपी ही देवनागरी लिपीप्रमाणे उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाते. या लेखन पद्धतीमुळे मोडी लिपीतील सर्व लेखन चिन्हे ही उजवीकडून डावीकडे जाणारी आहेत. काना, मात्रा, उकार आणि वेलांटी या सर्वांची दिशा एकच आहे. एकटाकी पद्धतीने लेखन करायचे असल्यामुळे कोणतेही लिपीचिन्ह हे डावीकडून उजवीकडे लिहिले जात नाही. जर एखादे चिन्ह उलट्या दिशेने आलेले असेल तर ते खालून अथवा वरून म्हणजे उकार किंवा वेलांटी यांच्या साह्याने त्या अक्षराला परत डाव्या दिशेने घेऊन येईल अशा पद्धतीने लिहावे लागत असे. त्यामुळे मोडी लिपीतील सर्व चिन्हांचा वेग हा उजवीकडून डावीकडे जाताना दिसून येतो. देवनागरी लिपीमध्ये सुट्टी आणि दिशा बदलणारी लेखन चिन्हे आहेत, तशा पद्धतीची लेखन चिन्हे मोडी लिपीमध्ये नाहीत.

देवनागरी लिपी लिहिताना लेखणी उचलावी लागते. उदा. ग, श, द, फ, ड या व्यंजनांचे लेखन करत असताना लेखणी उचलावी लागते तर शेवटचे व्यंजन ड लिहीत असताना लेखणी उजवीकडून डावीकडे न जाता डावीकडून उजवीकडे जाते. शेवटचे, खालच्या बाजूचे वळण जिथे थांबते, ती त्या अक्षराची उजवी बाजू आहे. पुढे लिहायचे असेल तर लेखणी उचलणे गरजेचे असते. परंतु मध्ययुगीन काळात शाई आणि दौत यांच्या मर्यादेमुळे लेखणी उचलणे शक्य नव्हते. अशा परिस्थितीमध्ये नागरी लिपीतील ड प्रमाणे लेखन शक्य नव्हते. अशाच पद्धतीने ग, श आणि इतर लेखन मोडी लिपीमध्ये वेगळ्या पद्धतीने केले जात असे.

मोडी लिपीमध्ये ऱ्हस्व आणि दीर्घ असा वेलांटी आणि उकार दिसून येत नाही. ऱ्हस्व आणि दीर्घ हा फरक मराठी भाषेच्या संदर्भात स्वनिमिक नाही. स्वनिमिक याचा अर्थ ऱ्हस्व आणि दीर्घ यांचा वापर लिहिताना केला अथवा नाही केला तरी त्याचा अर्थावर फरक पडत नाही. उदा. मराठीमध्ये अल्पप्राण आणि महाप्राण हा अर्थभेद करणारा प्रकार आहे. आपण 'काय'

हा शब्द 'गाय' किंवा 'खाय' अशा स्वरूपात वापरू शकत नाही. कारण त्यामुळे अर्थामध्ये फरक पडतो. अशाच पद्धतीने संस्कृत भाषेमध्ये आपण 'दिन' आणि 'दीन' असे लेखन करू शकत नाही. कारण ऱ्हस्व आणि दीर्घ वेलांटीमुळे त्या शब्दांचा अर्थ बदललेला आहे. फार प्राचीन काळी संस्कृत भाषेमध्ये उकार जर ऱ्हस्व आणि दीर्घ असेल तर अर्थ बदलत असे, परंतु आज वेलांटीमुळे होणारे अर्थ परिवर्तन संस्कृत भाषेमध्ये दिसून येते. परंतु मराठी भाषेच्या संदर्भात तत्सम म्हणजे संस्कृतमधून आलेल्या शब्दांचा अपवाद वगळला तर ऱ्हस्व आणि दीर्घ यामुळे अर्थामध्ये बदल घडून येत नाही.

आज मराठी भाषेमध्ये जेवढे संस्कृत शब्द आहेत, त्यापेक्षा फार कमी शब्द मध्ययुगीन काळामध्ये वापरले जात होते. त्यामुळे ऱ्हस्व आणि दीर्घ वेलांटी व उकार यामधील फरक हा मराठी भाषेच्या संदर्भात फारसा महत्त्वाचा मानला जात नव्हता. त्यामुळे मराठी भाषेमध्ये ऱ्हस्व व दीर्घ असा भेद लिहिण्यासाठी वापरला जात नव्हता. मोडी लिपीमध्ये लिहिण्याच्या सोयीसाठी उकाराचे एक चिन्ह आणि वेलांटीचे एक चिन्ह वापरले जात असे. हे चिन्ह शब्दांच्या वरच्या बाजूने वळसा घेऊन उजवीकडून डावीकडे लिहिण्यासाठी वापरले जात असे.

मोडीलिपीमध्ये उकार फार महत्त्वपूर्ण आहे. र्हस्व आणि दीर्घ असा भेद न करता सर्वत्र र्हस्व उकार देण्याचा संकेत मोडी लिपीमध्ये वापरला जातो. मोडीमध्ये नागरीतील वेलांटी प्रमाणे उकार दिला जातो. अक्षराच्या डावीकडून वरच्या बाजूला वेलांटी सारखी रेषा जावून उजवीकडे कान्याप्रमाणे खालपर्यंत येते, तेथून पुढील अक्षराला जोडून लेखन केले जाते. नागरीतील दीर्घ वेलांटीप्रमाणे ती अक्षराच्या डावीकडून उजवीकडे वरच्याबाजूने जाते. या प्रक्रियेमध्ये मुख्य अक्षर मधोमध स्थिर ठेवले जाते. मोडीमधील उकार नागरीपेक्षा पूर्णता भिन्न आहे. नागरीप्रमाणे खालच्या बाजूने उकार देण्याची पद्धती पेशवाई व अव्वल इंग्रजीकालखंडातील कागदपत्रांमध्ये दिसून येते. अर्थात नागरीप्रमाणे खालच्या बाजूला उकार दिल्यामुळे एकटाकी लेखन करणे आणि शब्दांना सलगपणे जोडून लेखन करणे शक्य होत नाही. यावरून खालच्या बाजूला उकार देण्याची परंपरा नंतरच्या काळात स्वीकारली गेली, असे म्हणता येते. मोडीलिपीच्या स्वरूप वैशिष्ट्यांसोबत नागरीचे उकार तंत्र अनुकूलता दर्शवित नाही.

मोडी लिपीतील उकारदर्शक चिन्हांची आणखी एक महत्वपूर्णता म्हणजे सामान्यलेखनात नागरीच्या जवळ वाटणारी लिपीचिन्हे उकार स्वीकारताना पूर्णतः भिन्न रूप धारण करतात. तसेच प्रचलित मोडी लिपीचिन्हांपेक्षा भिन्न आणि प्राचीन वाटणारी लिपीचिन्हे उकारयुक्त स्वरूपात पाहायला मिळतात. उदा. तू किंवा तु या चिन्हासाठी तू असे चिन्ह किंवा इतर प्रकारचे चिन्ह वापरले जायला हवे होते, परंतु मोडीमध्ये ३ चा अंक काढून वरील बाजूला गेलेली रेषा गोलाकार फिरवून खालच्या दिशेने आणली गेलेली दिसून येते.

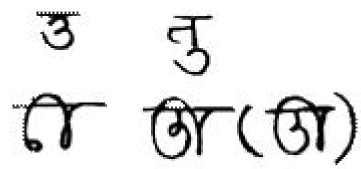

अशाच प्रकारे हु किंवा हू यासाठी तू प्रमाणेच ३ चा अंक असलेले चिन्ह वापरले गेलेले आहे. तू पेक्षा हू चे वेगळेपण म्हणजे हू साठी ३ चे चिन्ह शिरोरेषेच्या वरच्या बाजूला आले आहे. तू आणि हु यांच्यामध्ये याशिवाय विशेष काही फरक नाही.

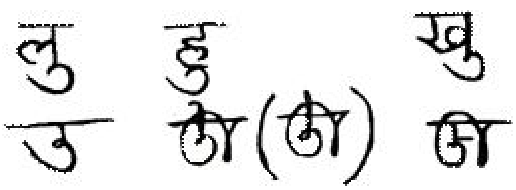

अशाच प्रकारे खू या लिपीचिन्हासाठी तू प्रमाणेच लिपीचिन्ह वापरण्यात आलेले आहे. फरक केवळ मधोमध असलेल्या टिंबाचा आहे. तू, हू आणि खू यांच्यामध्ये अगदी थोडासा फरक आहे. ही तिनही लिपीचिन्हे मोडीतील अकार दर्शक लिपीचिन्हांशी साम्य दर्शवित नाहीत. मोडीमधील त, ह आणि ख यांच्यासोबत उकार आला तरच हे परिवर्तन होते. असे होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे मोडीलिपीमध्ये उकारयुक्त त, ह आणि ख यांची प्राचीन रूपे जपली गेली आहेत. त्यांची उपयुक्तता आणि सोपेपणा यामुळे हे घडून आले, याउलट इतर रूपे बदलत गेली.

असाच प्रकार गू या उच्चारासंदर्भात झालेला दिसतो. मोडीमध्ये ग हा नागरीलिपीप्रमाणे काढला जातो. परंतु ग ला उकार लावत असताना त्याचे रूप मोडीतील उ या स्वराप्रमाणे होते.

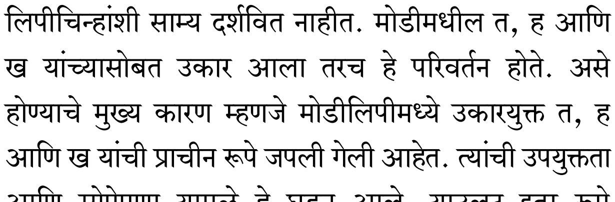

मोडी उ मध्ये एक टिंब दिले की मोडी गु चे लेखन करता येते. मोडी लिपीमध्ये त आणि ग हे नागरी लिपीचिन्हांशी जवळंचे आहेत. परंतु यांची उकारयुक्त चिन्हे नागरीपेक्षा आणि मोडीतील रूपापेक्षा पूर्णतः वेगळी आहेत. असाच प्रकार मोडीतील उकार दर्शक द सोबत झालेला दिसून येतो. द हा मोडीमध्ये द असा लिहिला जातो, परंतु त्याचे उकार दर्शक रूप तू सारखेच आहे. ३ च्या अंकाच्या वरच्या बाजूला एक रेषा जोडून दू हे चिन्ह निर्माण करण्यात आलेले आहे. ह आणि द यांचे मोडीलिपीतील अकारदर्शक चिन्ह संभ्रम निर्माण करणारे आणि जवळपास साम्य दर्शविणारे आहे. उदा. ह, द परंतु यांचे उकार दर्शक चिन्ह पूर्णतः भिन्न स्वरूपाचे आहे. याचा अर्थ प्रारंभीच्या काळामध्ये ह आणि द यांच्यासाठी स्वतंत्र लिपीचिन्ह वापरले जात होते, परंतु नंतरच्या काळांमध्ये त्यात बदल झाले आणि त्यातून संभ्रम निर्माण करणारे साम्य आले, परंतु उकारदर्शक लिपीचिन्हामध्ये बदल न झाल्यामुळे ह आणि द यांच्यातील विभेदकता कायम राहिली. उकारयुक्त लिपीचिन्हांमध्ये आढळून येणारी ही प्राचीन लिपीचिन्हे संशोधनासाठी अतिशय उपयुक्त आहेत.

इ.स. १९५५ पर्यंत नागरीपेक्षा वेगळी असलेली उकारदर्शक लिपीचिन्हे मोडीमध्ये अस्तीत्वात होती. याचा अर्थ त्यापूर्वीच्या काळातील मोडीमध्ये उकार दर्शक चिन्हाप्रमाणे अकारदर्शक अस्सल लिपीचिन्हे वापरली जात असावित, अर्थात त्यांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. मोडी लिपीवरील ब्राम्ही, अरेबिक, नागरी आणि इतर लिप्यांचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी आणि अस्सल मोडी लिपी शोधण्यासाठी यादवपूर्वकालीन मोडीलिपीचा शोध घेणे आवश्यक आहे. अर्थात अभ्यासकांचा प्रामाणिकपणा यासाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. ओझा रायबहादुर पंडित गौरीशंकर, प्राचीन भारतीय लिपीमाला, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.

२. संपा. टिळक श्रीकृष्ण लक्ष्मण, सहज सोपी मोडी लिपी, व्यास क्रिएशन, पुणे

३. पाटील शुभम शरद, पाच दिवसात मोडी शिका, ई साहित्य प्रतिष्ठान,

४. माळी नवीनकुमार, मोडी लिपी शिका सरावातून, ऑनलाईन आवृत्ती

५. डॉ. कुलकर्णी मधुकर रामचंद्र, मोडी लिपी परिचय आणि ऐतिहासिक नमुना पत्रे, सह्याद्री बुक, ऑनलाइन संदर्भ.

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारत अमेरिका संबंधातील नवीन प्रवाहाचा उदय

सहा. प्राध्या. पवन महंत
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड
मोबाईल नं. ९८८११३५५४२
Email:- pawanmahant3@gmail.com

सारांश :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगाच्या पाठीवर साम्यवादी विचारसरणीचा रशिया आणि भांडवलशाही विचारांचा अमेरिका असे दोन शक्तिशाली राष्ट्र जगाच्या पाठीवर उदयास आले. याच शक्तिशाली राष्ट्रापैकी रशियाने वार्सा करार आणि अमेरिकेने नाटो करार या संघटना स्थापन केल्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटनच्या आधीपत्याखाली असलेले आशिया आणि आफ्रिका खंडातील बरेच देश स्वतंत्र झाले. या काळात ब्रिटिशांच्या गुलामगिरी मधून स्वतंत्र झालेल्या देशापैकी भारत हा सुद्धा एक देश होता. या शक्तिशाली राष्ट्रांनी नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांना आपापल्या गटात ओढण्याचा प्रयत्न केला. सन १९४७ ते १९९० पर्यंतचा काळ जगाच्या पाठीवर शीतयुद्धाचा काळ म्हणून ओळखला जात असे. या शीतयुद्धाच्या काळात आशिया खंडातील चीन आणि भारत यासारखे देश रशियाच्या बाजूने होते. त्यामुळे आशिया खंडात रशियाचा धबधबा होता. सन १९८७ नंतर मिखाइल गोर्बाचेव्ह यांच्या सुधारणावादी धोरणामुळे संयुक्त रशियाचे तुकडे होऊन १५ नवीन देश तयार झाले. त्यामुळे रशिया कमजोर झाला आणि अमेरिकेला आशिया खंडात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली. सन १९९१ मध्ये भारत सरकारने आपली अर्थव्यवस्था खुली केली आणि अमेरिकन कंपन्या परकीय गुंतवणूक घेऊन भारतात येऊ लागल्या भारताने जागतिकीकरण आणि उदारीकरण धोरण स्वीकारल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास साम्यवादी अर्थव्यवस्थेकडून भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेकडे सुरू झाला. त्यामुळे भारताची परराष्ट्रीय धोरण रशियाकडून अमेरिकेकडे झुकू लागले. याच कारणामुळे सन १९९१ नंतर भारत आणि अमेरिका यांच्यातील वैचारिक दरी कमी होऊन जवळ येऊ लागले. अमेरिकेतून डोनाल्ड ट्रम्प यांचे झालेले सत्तांतरण आणि रशिया आणि युक्रेन यांचे झालेले युद्ध या काळात भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधात काही प्रमाणात दुरावा आला असला तरी आज अमेरिका भारताला सर्वात जवळचा मित्र मानतो भारत अमेरिका यांच्यातील बदलत्या संबंधाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न मी या लेखांमध्ये केला आहे.

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून स्वतंत्र झाला. यावेळी भारतापुढे विकासाचे अनेक प्रश्न पडून होते. नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारताचे नेतृत्व पंडित नेहरू यांच्याकडे आले. पंडित नेहरू यांचा साम्यवादी विचाराकडे ओढा होता. त्यामुळे रशिया त्यांना जवळचा वाटत असे. याच वेळेस भारताचे पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी रशिया आणि अमेरिका या दोन देशांच्या कोणत्याही राष्ट्रांच्या गटामध्ये सामील न होता अलिप्त राहण्याचे धोरण म्हणजे तटस्थतेचे धोरण स्वीकारले होते. अलिप्तता हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम पंडित नेहरूंनी १९५४ मध्ये कोलंबोतील एका भाषणात केला होता. पंडित नेहरू यांच्या मते अलिप्ततावाद म्हणजे कोणते राष्ट्राचे अंकित म्हणून न राहता राष्ट्रीय विकासाकरता दोन्ही राष्ट्रांची मदत घेणे होय. पंडित नेहरू नंतर इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या काही काळ वगळला तर मृत्यूपर्यंत त्या भारताच्या पंतप्रधान होत्या. सन १९८४ मध्ये राजीव गांधी पंतप्रधान झाले. आतापर्यंतच्या या तिन्ही पंतप्रधानाच्या काळात रशिया हा भारताचा अत्यंत जवळचा मित्र होता. या काळात भारत अमेरिका संबंध जवळजवळ दुरावल्यासारखेच होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने राष्ट्रीय विकासाकरता पंचवार्षिक योजनेचा स्वीकार केला. शेजारच्या पाकिस्तानी मात्र अमेरिकेचा पदर पकडला १९५४ मध्ये अमेरिकेने पाकिस्तान समवेत मसंतोफ नावाची संस्था स्थापन केली, जी भारताला पसंत नव्हती. सन १९६४ आणि १९७१ च्या भारत पाकिस्तान युद्धामध्ये अमेरिकेने पाकिस्तानला थेट पाठिंबा देण्याचा प्रयत्न केला. कश्मीर प्रश्नावर सुद्धा संयुक्त राष्ट्र संघामध्ये अमेरिकेने पाकिस्तानची बाजू घेतली. या काळात रशिया मात्र भारतासोबत ठामपणे उभा राहिला. सन १९८५ मध्ये मिखाईल ग्रोबाचेव्ह अध्यक्ष झाले. त्यांनी रशियामध्ये सुधारणावादी धोरण स्वीकारले. त्यांच्या सुधारणावादी धोरणामुळे संयुक्त रशियाचे विघटन झाले आणि पंधरा राष्ट्र रशियांच्या पोलादी बेडीतून बाहेर पडले. यानंतरच्या काळात रशिया कमजोर झाला. आणि भारताने आर्थिक सुधारण्याचे धोरण स्वीकारले. या दोन्ही घटना भारत

आणि अमेरिका संबंध जवळ येण्यास कारणीभूत ठरल्या भारत आणि अमेरिका यांच्यातील बदलत्या संबंधाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न खालील प्रमाणे केला आहे.

शीत युद्धाच्या काळात भारत आणि अमेरिकेचे संबंध :

शीत युद्धामध्ये १९४६ ते १९८९ पर्यंत संपूर्ण जग दोन गटात विभागले होते शीट युद्धात एक गट अमेरिकेचा आणि दुसरा गट सोवियत युनियनचा होता. शीत युद्धाच्या परिणामी नाटो, सिटो, सॅटो, वार्सा करार यासारख्या अनेक लष्करी गटांची स्थापना झाली. या संघटनांमध्ये जगातील जास्तीत जास्त प्रदेशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करणे आणि जास्तीत जास्त देशांना आपल्या गटात समाविष्ट करण्याची स्पर्धा सुरू झाली होती. भारताने या दोन्ही गटातून अलिप्त राहण्याचे धोरण स्वीकारले असले तरी भारताच्या सर्वोच्च स्थानावर असलेले पदाधिकारी समाजवादी विचारसरणीचे समर्थक असल्यामुळे भारताचा कल अप्रत्यक्षपणे सोवियत युनियन कडे होता. अमेरिकेला हे आवडले नाहीत कारण भारत हा आशियातील एक महत्त्वाचा आणि मोठा देश होता तथापि भारत कोणत्याही गटात सामील झाला नाही आणि एक वेगळा गट स्थापन केला ज्याला नॉन अलायन्स असे म्हणतात. जगातील तिसरा गट म्हणून अलिप्ततावादी संघटना ओळखली जात असे. जगातील बरेच देश संघटनेचे सदस्य होते याच काळात भारतातील काही घटनांनी अमेरिकेच्या अहंकारी वृत्तीला शह दिल्यामुळे अमेरिका भारतापासून दूर जात होता.

१) भारत पाकिस्तान युद्ध :

१९६४ आणि १९७१ च्या भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील युद्धाच्या वेळी चैनीसह अमेरिकन पाकिस्तानला पूर्ण सहकार्य केले ही भारतासाठी अत्यंत चिंतेची बाब होती. भारताने २० वर्ष रशियाची मैत्री केली आणि सहकार्याच्या करारावर स्वाक्षरी केली जी अमेरिका आणि चीन या दोन्ही देशांनी मान्य केली. अमेरिका सतत पाकिस्तानला पाठिंबा देत होता याचा परिणामाचा झाला की भारत आणि रशिया यांच्यात मैत्रीचा करार झाला ही गोष्ट अमेरिकेला पटण्यासारखी नव्हती.

२) भारत–रशिया मैत्री करार :

सोनी १९७१ मध्ये रशियाचे विदेश मंत्री आंद्रे ग्रेमिको यांनी भारताला भेट दिली या भेटीमध्ये नाव ऑगस्ट १९७१ रोजी भारत व रशिया यांच्यात वीस वर्ष मैत्रीचा करार झाला या करारावर भारतातर्फे विदेश मंत्री स्वर्णसिंग आणि रशियातर्फे विदेश मंत्री ग्रेमीको यांनी सह्या केल्या या करारानुसार उभय देशांनी परस्पर संरक्षण करार केला. या करारानुसार उभय देशाने परस्पर संरक्षण करार केला, व रशिया आणि भारत मैत्री अतूट व सुदृढ आहे दाखवून दिले. या मंत्री करारामध्ये विज्ञान,कला, साहित्य, शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात भारताला मदत देण्याचे रशियाने आश्वासन दिले. त्याचप्रमाणे २ऑक्टोबर १९७२ रोजी दोन देशात विज्ञान व तंत्रज्ञान संबंधित करार झाला.

३) १९७४ पोखरण अनुचाचणी :

सन १९७४ मध्ये भारताने राजस्थानच्या पोखरण या भागात स्वबळावर अनुचचणी करून संपूर्ण जगाला आश्चर्याचा धक्का दिला. कारण भारताच्या आधी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कायमस्वरूपी सदस्या शिवाय इतर कोणत्याही राष्ट्राने अशी आण्विक अणुचाचणी केली नव्हती. ही घटना अमेरिकेला न आवडणारी होती अणुचाचणीनंतर अनुवस्त्री असलेल्या जगातील सर्वात शक्तिशाली देशांच्या यादीत भारत सामील झाला होता. भारताच्या अणुचाचणीनंतर अमेरिकेने भारताला आण्विक साहित्य आणि इंधन पुरवठ्यावर बंदी घातली आणि भारतावर अनेक निर्बंध लादले या घटनेमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यात बऱ्यापैकी कटूता आली होती. परंतु याही स्थितीत रशियाने भारताला पाठिंबा देऊन भारत आणि रशियाशी संबंध मजबूत केले. या अणुचाचणीनंतर भारताचे शेजारी देश चीन आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही भारतावर अनेक प्रकारची निर्बंध लादण्याचा दबाव येऊ लागला.

४) भारतीय उपग्रहाचे अवकाश मध्ये प्रक्षेपण :

अनुचाचणी सोबतच तंत्रज्ञान सुद्धा अमेरिकेच्या अहंकाराचा एक निर्देशक होता सन १९७२ मध्ये भारताने भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेची स्थापना केली आणि १९ एप्रिल १९७५ रोजी रशियाच्या मदतीने भारताचा पहिला उपग्रह आर्यभट्ट अवकाशात प्रक्षेपित केला. याआधी कोणत्या विकसनशील राष्ट्राने अशा प्रकारचे कार्य केले नव्हते, आणि ४एप्रिल १९८३ रोजी भारताचा पहिला अवकाश यात्री राकेश शर्मा यांनी अंतराळ प्रवेश केला अवकाश तंत्रज्ञानातील भारताचा हा वाढता प्रभाव अमेरिकेला चिंतित करणार होता.

५) १९९८ पुन्हा पोखरण :

१९९८ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांनी पोखरण मध्ये अणुचाचणी करून संपूर्ण जगाला हादरवून टाकले. या चाचणीमध्ये भारताने अनुचाचणी सोबत हायड्रोजन बॉम्बची सुद्धा चाचणी केली होती. या चाचणीनंतर संपूर्ण जग इजराइल वगळता भारताच्या विरोधात उभे राहिले आणि अमेरिकेस अनेक देशांनीही भारतावर आर्थिक निर्बंध लादले

अमेरिकेने भारतातील राजदूत परत बोलावले जगातील बहुतांश देशांनी भारतावर निर्बंध टाकले होते.

भारत अमेरिका संबंध सुधारणेचा काळ :

१९९८ मधील पोखरण अणुचाचणीनंतर भारत आणि अमेरिका या दोन्ही देशांमध्ये काही काळ तणाव निर्माण झाला होता २००२ मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी यांनी अमेरिकेच्या संयुक्त अधिवेशनाला संबोधित केले आणि भारत आणि अमेरिका यांच्यातील नव्या संबंधाचा पाया घातला माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या काळात भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध सुधारत गेले त्याला खालील घटना कारणीभूत ठरल्या.

भारत अमेरिका नागरी अणू करार :

भारत आणि अमेरिका यांच्या २००५ मध्ये नागरी अनुकरण झाला त्यावेळी जॉर्ज बुश अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष होते भारतामध्ये मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार होते. भारताने १९७४ मध्ये पोखरण येथे पहिले अणुपरिक्षण केले आणि त्यानंतर भारताला आण्विक क्षेत्रांमध्ये निर्बंधाचा सामना करावा लागला होता. भारताला अमेरिका आणि काही युरोपियन देशाकडून मिळणारे आण्विक तंत्रज्ञान अणु इंधन यावर निर्बंध आले १९७४ पासून हे तंत्रज्ञान मिळवण्याबाबतची मागणी भारत सातत्याने करत आहे मात्र तरीही निर्बंध उठवण्यात आले नव्हते. याच दरम्यान १९९८ मध्ये भारताने दुसरी अनुचाचणी केली आणि स्वतःला अणुअस्त्र धारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले त्यानंतर भारतावर असणारे निर्बंध अधिक कडक करण्यात आले. एनपीटी आणि सिटीबीटी करारावर स्वाक्षरी न करता भारताने विकासात्मक शांततेच्या कामासाठी अनु कार्यक्रम सुरू ठेवला होता भारत या कराराच्या कक्ष बाहेर असल्यामुळे इंटरनॅशनल ॲटोमिक एनर्जी एजन्सीला अचानक भेटी देऊन पडताळणी करण्याचा अनुभट्ट्यांची तपासणी करण्याचा अधिकार नव्हता. भारत अमेरिका यांच्यात झालेल्या या कराराद्वारे अमेरिकेतील दोन व भारताने तीन गोष्टी मान्य करण्यात आला या करारानुसार भारताला वन टाइम वेवर देण्याची अमेरिकेने मान्य केले. (वन टाइम वेबर म्हणजे ज्या देशांनी युरेनियमचा वापर लष्करी कामासाठी केलाय त्यांच्याशी कोणतेही आण्विक क्षेत्रातला सहकारी व्यापार करायचा नाही असे अमेरिकेचे धोरण आहे पण भारताबरोबर व्यापार सुरू करायचा तर कायद्यात बदल करावा लागेल म्हणून त्याला वन टाइम विवर अर्थात एक वेळ सूट असे नाव देण्यात आले). दुसरी गोष्ट म्हणजे आण्विक पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यात न्यूक्लिअर सप्लायर्स ग्रुपचे सदस्यत्व भारताला देण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील कारण त्याशिवाय भारताला युरेनियम मिळणे अवघड होते. या करारानंतर भारत अमेरिका यांच्यातील संबंध सुधारण्यास मदत झाली.

अध्यक्ष बराक ओबामा यांची भारत भेट

जानेवारी २०१५ मध्ये बराक ओबामा यांनी भारताला भेट दिली २६ जानेवारी २०१५ च्या प्रजासत्ताक दिन कार्यक्रमाचे ते प्रमुख पाहुणे होते. ओबामा यांच्या भारत दौऱ्यामध्ये भारत अमेरिका संबंधांना सुवर्णयुग आले असे म्हणता येईल. या भेटीमध्ये भारत आणि अमेरिकेमध्ये दहशतवादाची उच्चाटन करण्यासाठी आणि शांततेत सहकार्य निर्माण करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण करार करण्यात आले तसेच हवामान बदल, दहशतवाद, दारिद्र्य, कुपोषण, मानवी हक्क या आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यावर एकत्र काम करण्याची इच्छा दोन्ही राष्ट्रांनी यावेळी व्यक्त केली होती.

डोनाल्ड ट्रम्प यांची भारत भेट :

२०१७ मध्ये डोनाल्ड ट्रम्प अमेरिकेचे नवे राष्ट्राध्यक्ष झाले यादरम्यान भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध अधिकच दृढ झाले. डोनाल्ड ट्रम्पची भारत विरुद्ध वृत्ती सुरुवातीपासूनच बरीच खास राहिली आहे. ट्रम्प यांनी पदभार स्वीकारल्यानंतर पंतप्रधान मोदी व्हाईट हाऊसला भेट देणारे पहिले परराष्ट्रीय पाहुणे होते. नरेंद्र मोदी यांच्या या दौऱ्यामध्ये दोन्ही देशांमध्ये अनेक करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या. अलीकडेच मुस्लिम दहशतवाद संपवण्यासाठी डोनाल्ड ट्रम्प यांनी भारताकडून विशेष मदत मागितली होती ट्रम्प यांनी अफगाणिस्तानात भारताला सहकार्य करण्यास सांगितले होते याखेरीज पाकिस्तान वर लक्ष ठेवण्यासाठी अमेरिकेला भारताची सात हवी आहे.

भारत अमेरिका संबंध सुधारणेमागील कारणे :

सन १९९० मध्ये सोने गहाण ठेवून खर्च चालवणारी भारतीय अर्थव्यवस्था आज ब्रिटनला मागे टाकून जगातील पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनली आहे त्याचबरोबर माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासात भारतीयांचे महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.जगात सर्वाधिक माहिती तंत्रज्ञानाची उद्योग अमेरिकेत आहे आणि त्यात त्यात काम करणारे सर्वाधिक भारतीय आहेत गेल्या तीन वर्षांमध्ये अनेक भारतीय इंजिनियर्स आणि व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी अमेरिकेत स्थायिक झाले आहेत आणि त्यांना ग्रीन कार्ड मिळाल्यामुळे ते अमेरिकेच्या राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे त्यामुळे अध्यक्ष पदाची निवडणूक लढवणारे अमेरिकन व्यक्तीला भारतीयांची गरज आहे हे आपल्याला खालील माहिती वरून दिसून येईल.

पॅसिफिक क्षेत्रात चीनचा वाढता प्रभाव कमी करण्यासाठी भारताचे महत्त्व :

चीनचे सध्याचे अध्यक्ष शी जीपनिंग यांच्या काळात चीनने आक्रमक विस्ताराचे धोरण स्वीकारले आहे या काळात चिनने तायवान, जपान, आणि भारतासमोर सीमावादाच्या कुरापती सुरू केल्या आणि अमेरिकेच्या कोणत्या धमकीला न जुमानता आशिया पॅसिफिक क्षेत्रात आपली दादागिरी सुरू ठेवली. या क्षेत्रात चीनचा वाढता प्रभाव कमी करण्यासाठी अमेरिकेला भारतासारख्या खंबीर देशाची गरज आहे हे अमेरिकेला माहीत आहे. सन २०१७ मध्ये भारत आणि अमेरिका यांच्यातील आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे चार दशक उलटून गेले आहेत. अमेरिका आणि भारत यांच्यात एक वेगळी केमिस्ट्री जगाकडे पाहता येतील ज्याने एक वेळी चिनी सैन्याच्या मदतीने भारताला हरवण्याचा प्रयत्न केला होता त्याच अमेरिकेला आज चीनला मागे सोडण्यासाठी भारतीय सैन्याची मदत हवी आहे. दोन महासत्ता आशिया खंडात उभे आहेत एक चीन आणि दुसरे भारत आशियातील सत्तेचा तोल राखण्यासाठी भारत शक्तिशाली असणे खूप महत्त्वाचे आहे. आणि चीनची सत्ता विस्तार धोरणावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता अमेरिकेला भारताचे दुसरा कोणताही जवळचा मित्र दिसत नाही त्यामुळे अमेरिकेला भारतासोबत राहण्याशिवाय पर्याय नाही चीनवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अमेरिकेने भारत जपान आणि ऑस्ट्रेलियाची संरक्षण करार केला होता त्या अंतर्गत चार देशांच्या सैन्याने एकत्रितपणे सराव केला होता.

अमेरिकेच्या राजकारणात भारतीय वंशांच्या मतदात्यांचा वाढता प्रभाव :

अमेरिकेत राहणाऱ्या भारतीयांना इंडियन अमेरिकन असे म्हणतात कारण त्यांची वंशावळ मुळे भारतातच अंतर्भूत आहे १९८० साली करण्यात आलेल्या अमेरिकन जनगणना ब्युरो ने एशियन इंडियन या स्वदेशी अमेरिकेकडून वेगळ्या करण्याचा आणखी एक शब्द तयार केला. अमेरिकेची लोकसंख्या सुमारे ३२८२ दशलक्ष आहे २०१० ते २०१७ या काळात एकूण आठ लाख भारतीय स्थालांतरित अमेरिकेत स्थायिक झाले इतर देशाच्या तुलनेत हे सर्वाधिक आहे. अमेरिकेत स्थलांतरित झालेल्या भारतीयांची संख्या दुसऱ्या क्रमांकावर आहे अमेरिकेत दर ६ स्थलांतिरांमध्ये एक भारतीय आहे. अमेरिकेमध्ये वाढती भारतीय ची संख्या ही राष्ट्रपती पदाच्या निवडणुकीत निकाल बदलवू शकते इतपत ताकतवर आहे. दुसरे कारण म्हणजे अमेरिकेत उच्च पदावर असलेले भारतीय अमेरिकन शिक्षण आणि कामामुळे भारतीय तेथेच राहतात आणि त्यांना नागरिकत्व मिळण्यास सक्षम असतात हेच कारण आहे की भविष्यातील पिढ्या त्यांच्या अस्तित्वासाठी जुन्या पिढ्यांचे अनुकरण करतात आणि उच्च पद मिळवतात अमेरिकेच्या उपराष्ट्रीय पदावर असलेल्या भारतीय वंशाच्या कमलाहरीस हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

संरक्षण आणि दहशतवाद विरोधी दोन्ही देशांचे एकमत :

इंडो पॅसिफिक प्रदेशातील दीर्घकालीन सुरक्षा आणि स्थिरता वाढविण्यासाठी संरक्षण आणि दहशतवाद विरुद्ध अमेरिकेने भारताला सहकार्य करण्याचे मान्य केले आहे. काही वर्षांपूर्वी अमेरिका पाकिस्तानच्या दहशतवादी धोरणाला जाणून बुजून कानाडोळा करीत असे अमेरिकेच्या ट्विन्स टॉवर्सवर दहशतवाद्यांनी केलेले हल्ल्यामुळे अमेरिकेला सुद्धा त्याचे परिणाम भोगावे लागले या घटनेमुळे अमेरिकेला दहशतवादी हल्ल्याची आणि पाकिस्तानच्या दहशतवादी हल्ल्यापासून भारताला होणाऱ्या त्रासाची जाणीव झाली यामुळे अमेरिकेने पाकिस्तानची सोबत सोडून भारताला सहकार्य करण्याच्या धोरण अवलंबिले अध्यक्ष बराक ओबामा यांच्या काळापासून भारत आणि अमेरिका यांच्यात दहशतवाद विरोधी धोरणावर एकमत झाले. अमेरिकेकडून भारताला सैनिकी सहकार्याच्या मदतीमध्ये भारताला सैनिकी क्षेत्रात सैनिकी हार्डवेअर आणि तंत्रज्ञानाची मदत करण्याची अट समाविष्ट आहे. भारत आणि अमेरिकेच्या संरक्षण, व्यापारात गेल्या दशकाच्या कालावधीत शून्यापासून १५ अब्ज डॉलर्स पर्यंत वाढ झाली आहे त्यामध्ये अमेरिकेच्या काही प्रगत लष्करी उपकरणांच्या विक्रीचा समावेश आहे प्रगत सैन्य तंत्रज्ञान विकसित करणारा जागतिक नेता म्हणून अमेरिका भारतीय सुरक्षा वाढविण्यासाठी मदत करण्यास तयार आहे.

भारताच्या दहशतवाद विरोधी धोरणास अमेरिकेचा पाठिंबा :

भारत आणि अमेरिकेच्या संबंधातील बदलत्या धोरणाचे महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी भारतात करण्यात येणारे वाढते सहकार्य होय जगातील बहुतांशी शांतताप्रिय देश भयानक दहशतवादी हल्ल्यांचा सामना करीत आहे भारत कित्येक वर्षापासून पाकिस्तानच्या दहशतवादी कारवायांचा सामना करीत आहे आणि जागतिक व्यासपीठावर जगातील वाढत्या दहशतवादी कारवायांना पायबंद घालण्याकरिता जागतिक व्यासपीठावर जाहीर भूमिका घेत आहे. अध्यक्ष ट्रम्प आणि अमेरिकेचे अन्य नेत्यांनी हे स्पष्ट केले आहे की आम्ही सीमापार दहशतवाद किंवा दहशतवादी सुरक्षित आश्रस्थान सहन करणार नाही या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून आम्ही ट्रम्प प्रशासनाने भारत अमेरिका दहशतवाद विरोधी संवाद सुरू केला

जगातील दहशतवादी कारवायांना पायबंध घालण्याकरिता दहशतवाद्यांचा शोध घेणे आणि त्यांना होणाऱ्या आर्थिक मदतीचा शोध घेणे या आर्थिक गुन्ह्याविषयीच्या नेटवर्कवर लढा देणे सुरू केले आणि प्रादेशिक आणि जागतिक दहशतवादी शिबिरे आणि कारवाया रोखणे या सर्व प्रश्नावर भारताला सहकार्य करण्याचे धोरण स्वीकारले आहे.

भारत व अमेरिका आर्थिक आणि व्यावसायिक संबंध :

जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारत आर्थिक विकासाच्या मध्यभागी याचा परिणाम म्हणून अमेरिकेचे व्यापार आणि भारताशी गुंतवणुकीचे संबंध विकसित होत आहे द्विपक्षीय व्यापार २००१ मध्ये २० अब्ज डॉलर्स वरून २०१९ पर्यंत ११५ अब्ज डॉलर्स वर पोहोचलेला आहे. अर्थात आपल्या बाजारपेठेचा आकार पाहता वस्तु आणि सेवा दोन्ही दिशेने वाहण्यास पुरेसा वाव आहे आणि व्यापार अधिक परस्परिक बनण्याच्या प्रक्रियेत आहे ट्रम्प प्रशासनाने व्यापार आणि गुंतवणुकीचे विवाद त्वरेने सोडवण्यासाठी भारताबरोबर सहकार्य करण्याचे धोरण स्वीकारले असून ज्यामुळे एकमेकांच्या बाजारपेठेत गुंतवणूक करणे परस्परांना फायदेशीर ठरेल. दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक आदान प्रदान आणि व्यापाराचे प्रमाण वाढले. दोन्ही देशांमध्ये रोजगार निर्मिती होईल असे धोरण तयार करण्यास दोन्ही देशांनी मान्यता दिली आहे. अमेरिकन वस्तू आणि सेवा बद्दल वाढती मोकळेपण आणि अमेरिकन कंपन्यांची वाढती उपस्थित यामुळे चांगल्या पायाभूत सुविधांमध्ये आणि एकूणच कनेक्टिव्हिटी मध्ये खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळेल. उदाहरणार्थ अमेरिकन कंपन्यांकडे नवीन तंत्रज्ञान आहे जी भारताला देशभरात शंभर स्मार्ट शहरे बांधण्याचे महत्त्वकांशी लक्ष साध्य करून देण्यास मदत करू शकतात या व्यतिरिक्त अमेरिकेचा संयुक्त उद्यम जागतिक उत्सर्जन मानदंड पूर्ण करणाऱ्या भारतीय रेल्वेचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी इंजिन तयार करीत आहे नागरी विमानचलन हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र जेथे वाढलेले भागीदारी दोन्ही देशांमध्ये व्यापार वाढवण्यास मदतगार ठरत आहे.

समारोप :

अमेरिकन नॅशनल सिक्युरिटी स्ट्रॅटेजीनी हे ओळखले आहे की भारत आशिया पॅसिफिक क्षेत्रात आणि त्याही पलीकडे जागतिक स्तरावरील प्रमुख शक्ती आहे भारत आणि अमेरिका संबंध विकसित करणे इंडो पॅसिफिक क्षेत्रातील लोकांच्या तसेच इतरांच्या सुरक्षा आणि समृद्धीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे प्रादेशिक स्थिरता आणि सुरक्षा टिकवून ठेवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर विध्वंस करणारी शस्त्र वाढविण्यास रोखण्यासाठी आणि दहशतवाद्यांचा नाश करण्यासाठी प्रयत्न करण्यास दोन्ही देशांमधील संबंध विकसित करणे ही काळाची गरज आहे हे दोन्ही देशाला माहित आहे. गेल्या सतरा वर्षाच्या काळात अमेरिका आणि भारत या दोन्ही देशांमध्ये स्ट्रॅटेजीक भागीदारीला बळकटी देण्याकरिता दोन देशातील नेत्यांमध्ये बरीच चर्चा झाली आहे. या काळात या दोन देशांमध्ये संरक्षण सहकार्य, आणि संयुक्त लष्करी सराव, उच्चतंत्रज्ञान, सहकार्य गटाचे कार्य, रणनीती, भागीदाराची पुढची पायरी, ऐतिहासिक नागरिक अणूकरार,अमेरिकन भारत व्यापार, संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि व्यापार इत्यादी योजनांमध्ये जवळजवळ सहा पट वाढ झाली आहे. भारत एक प्रमुख संरक्षण भागीदार देश असल्याने अमेरिकेने मान्य केल्यामुळे भारत अमेरिका यांच्यात वाणिज्य, ऊर्जा, पर्यावरण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य आणि इतर क्षेत्राशी संबंधित अनेक योजनांवर महत्वपूर्ण करार झाले आहे हे सर्व करार भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध आणखी मजबूत होत असल्याचे संकेत आहे. एक स्वतंत्र सुरक्षित आणि मुक्त इंडो पॅसिफिक प्रदेशांमध्ये शांतता निर्माण व्हावी म्हणून दोन्ही देशांमध्ये धोरणात्मक भागीदारी करण्याकरता दोन्ही देशाचे एकमत झाले आहे. हल्लीच्या काळात जगावर आलेले संकट म्हणजे कोरोना या काळामध्ये भारत आणि अमेरिका यांच्यात औषधे आणि लस यांच्यात अनेकदा आदान प्रदान झाली. भारताने अमेरिकेला मदत म्हणून लसीचा पुष्कळसा खेप भारताकडून अमेरिकेसाठी निर्यात करण्यात आला. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील मजबूत होत असलेल्या संबंधामुळे जागतिक राजकारणामध्ये दोन्ही देश एकवीसव्या शतकासाठी आणि त्यापलीकडील महत्त्वाच्या सकारात्मक परिणाम साधू शकतील असे संकेत मिळत आहे त्याचबरोबर अमेरिकेच्या राजकारणात भारतीयांचा वाढता प्रभाव हे अमेरिका राजकारणाला भारताच्या आणखी जवळ आणण्यास मदत करीत आहे या सर्वांचा परिणाम म्हणजे जागतिक स्तरावर भारत अमेरिका संबंध अधिक मजबूत होत आहे

अध्यक्ष ट्रम्प यांनी २४ आणि २५ फरवरी २०२० मध्ये भारताला भेट दिली या भेटीमध्ये अध्यक्ष ट्रम्प यांनी अहमदाबादच्या स्टेडियम मध्ये बोलताना भारताला अमेरिकेचा खरा मित्र म्हटले आहे आणि पंतप्रधान मोदींनी माजी पंतप्रधान वाजपेयी यांच्या वक्तव्यांचा पुनरुचार केला आणि आमच्या देशांचे वर्णन नैसर्गिक मित्र केले आता या शब्दावलीला अधिक परिष्कृत करणे आपल्यावर अवलंबून आहे आपण एक लवचिक आणि मैत्रीपूर्ण भागीदारी तयार केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) देशपांडे श्रीकांत, भारताची विदेशनीती, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर १९९०

२) इंदपवार, शेख हाशम, प्रचलित विदेशनीती, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर १९८९

३) पाटील व्ही. बी, आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर १९९४

४) डॉ. तोडकर बी. डी., आंतरराष्ट्रीय राजकारण प्रशांत प्रकाशन खान्देश २०१८

५) पाटील व्ही. बी., भारताचे परराष्ट्रीय धोरण, प्रशांत प्रकाशन

६) डॉ. रानडे अंजली, जागतिक राजकारण, डायमंड पब्लिकेशन २०२२

■■■

ISSN No. 2394-5990

उदाजी चैव्हाण व्यक्ती आणि कर्तृत्व (इ.स. १६९२-१७६२)

प्रा.डॉ.प्रज्ञा भा. कामडी
नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय मोवाड
त. नरखेड, जिल्हा नागपूर, महाराष्ट्र
पिन. कोड- ४४१३०३

सारांश :

महाराष्ट्राचा इतिहास भारतीय इतिहासातील सुवर्णयुग. छ. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्याचे रूपांतर सुराज्यात केले.नंतरच्या कालावधीत पेशव्यांनी मराठयांचा झेंडा दिल्ली व अटकेपार नेला. मराठा साम्राज्य अत्युच्च शिखरावर नेण्यासाठी ज्याप्रमाणे छत्रपती व पेशव्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली तसेच या कार्यात भेसले शिदे होळकर जाधव घोरपडे निंबाळकर चव्हाण इ. चे कार्य सुध्दा अतुलनीय आहे. किंबहूना या सरदारांच्या कामगिरीशिवाय, कर्तबगारीशिवाय मराठयांचा जरीपटका अटकेपार नेणे शक्यच नव्हते असे म्हटल्यास अतियशयोक्ती ठरणार नाही. बाळाजीने मराठी राज्यातील कान्होजी आंग्रे उदाजी चव्हाण इ मातबर सरदारांना छत्रपती शाहूच्या छत्राखाली एकत्र आणून मराठी राज्याची विस्कटलेली घडी पुन्हा नीट बसविली. पहिल्या बाजीरावामध्ये धडाडी होती. त्याने आपल्या पराक्रमाने छत्रपती व मराठे सरदार यांमध्ये परस्परविश्वास निर्माण केला आणि मोगलांच्या र्‍हासाची संधी साधून मराठी राज्याचा विस्तार राजपूत बुंदेले यांच्या मदतीने उत्तर हिंदुस्थानात केला. आपल्या अलौकिक पराक्रमाने सर्व मराठामंडळाचे डोळे दिपवणारा पराक्रम करून राजाराम महाराज यांच्याकडून हिम्मतबहाद्यर किताब पटकवणारे विठोजी चौव्हाण या पराक्रमी सरदाराचा उदाजी मुलगा होय. प्रस्तुत लेखात उदाजी चौहाण यांचे कतृत्वार प्रकाश टाकलेला आहे.

बिजसंज्ञा: उदाजी चौहाण, उदाजी, विठोबाजी चौहाण, संभाजी.

प्रस्तावना:

इ.स. १६८९ मध्ये विठोजी चव्हाणने हिम्मतबहाद्यर किताब मिळविला. त्यानंतर दिडषे वर्षे मराठयांच्या इतिहासात हिम्मतबहार चव्हाण घराणे आपल्या पराक्रमाची तलवार गाजवत राहिले.उदाजी चव्हाणचे मूळ गाव सोलापूर जिल्हयातील तोंडले बोंडले गावचे होय. या घराण्याचे सर्व पुरूष पराक्रमी आणि दिर्घआयुषी निपजले. छ. शहाजीराजे ते कोल्हापूरच्या शिवाजी दुसरेपर्यंत या घराण्याची कारकिर्द जवळपास दीडषे वर्षाची होती.या घराण्यात राणेजी, विठोजी, उदाजी, आणि प्रितिराव या चार पुरूषांनी मराठयांच्या राज्यासाठी पराक्रम गाजवून अतुलनिय कामगिरी केली.यापैकी राणोजी विठोजी आणि उदाजी हे तिघे रणांगणावर धारातिर्थी पडले.शिवरायांच्या सुरत लुटीवेळी राणेजी शिवरायांसोबत असल्याची नोंद आहे.छ. शिवाजी महाराजांच्या काळात राणोजींनी सहभाग घेतला. इ.स. १६७४ मध्ये सिद्यी विरूध्द लढतांना राणेजी धारातिर्थी पडले.राणोजीची कर्तबगारी पाहून विठोजीला सेवाचाकरीची सरदारकीची वस्त्रे मिळाली.मराठा सरदारांनी संपूर्ण शक्तीनिषी रणांगणावर तलवारी चालवून दिल्लीच्या बादशहासमोर सुध्दा दहशत निर्माण केली. अवघ्या वीस बावीस वर्षाच्या वयात विठोजीने अतुलनीय पराक्रम केला.विठोजी चव्हाण यांनी सेनापती संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांच्या हाताखली काम केले.इ.स. १६९६ मध्ये कर्नाटकात युध्द सुरू असताना विठोजी मारला गेला. त्यानंतर त्यांचा मुलगा उदाजी यास हिम्मतबहाद्युर पदाची वस्त्रे मिळाली.

उदाजी चव्हाण हे कोल्हापूरच्या संभाजी चे मुख्य समर्थक आणि सेनापती होते. त्यांना ‍हिम्मत बहादूर‍ ही उपाधी होती. सुरुवातीला तो ताराबाईंचा पक्षपाती होता.नंतर ते कोल्हापूरच्या संभाजींचे समर्थक झाले.त्याने शिरोळ, रायबागचा प्रदेश आपल्या ताब्यात आणला. त्यांनी वारणा काठावरील बत्तीस शिराळा हे आपले मुख्यालय बनवले कसबे दिग्रज हे सांगली पुणे रस्त्यावरील सांगली संस्थानातील एक गाव.करवीर संस्थानाची हिम्मतबहाद्यर पदवी मिळालेल्या चव्हाण घराण्याचे जहागिरीचे गाव.

पूर्ववृत :

उदाजी चव्हाण यांचा जन्म १६८० मध्ये झाला. उदाजीराव हे दिग्रजकर चव्हाण घराण्यातील सरसेनापती संताजी घोरपडे यांना मदत करणाऱ्याहिम्मत बहाद्यर विठोजी चव्हाण यांचा मुलगा होय. या घराण्याचे मुळ पुरूष बालोजी होते. त्यांचे पुत्र राणोजी यांनी शिवाजी महाराजांना स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यात महत्तवाच्या असलेल्या लष्करातील मोठया हुद्यावर होते.राणाजीरावांनी महाराजांसोबत अनेक मोहिमांमध्ये भाग घेतल्याची नोंद तत्कालीन कागदपत्रात उपलब्ध आहे. सिद्यी

जोहरच्या जंजिरा मोहिमेत राणेजी धारातीर्थ पडले. त्यांची दोन मुले विठोजी आणि मालोजी यांनी पित्याप्रमाणेच स्वराज्याला सेवा सुरू केली.त्यापैकी विठोजीची कर्तबगारी पाहून वयाच्या केवळ १८ व्या वर्षी छ. शिवाजी महाराजांनी त्यांना सरदार बनवून एका लष्करी तुकडीत नेमून स्वराज्य सेवेत सामावून घेतले.छ संभाजीमहाराजांच्या कारकिर्दितही विठोजींनी स्वराज्यासाठी इमानइतबाने सेवा पार पाडली.

दक्षिणेतील आदिल शाही कुतुब शाही व मराठयांचे स्वराज्य संपवण्याचे ठरवून औरंगजेब १६८१-८२ मध्ये दक्षिणेत उतरला. औरंजेबाला मराठयांनी जवळपास अठरा वर्षे एकही किल्ला जिंकू दिला नाही.इ.स. १६८९ मध्ये दगाबाजी करून औरंग्रजेबाने संभाजी महाराजांना संगमेष्वर या ठिकाणी कैद केले.व त्यांची क्रूरपणे हत्या केली.तेव्हा संताजी घोरपडे बर्हिजि मोलाजी घोरपडे व विठोजीने निवडक १५० शिलेदारासह तुळापूर मुक्कामी औरंगजेबाच्या छावणीवर हल्ला केला.परंतु औरंगजेब तंबूतून पळून जाण्यात अषस्वी झाला. त्यामुळे चिडलेल्या संताजी व विठोबांनी तंबूचे तणाव घाव घालून तोडले.तंबू खाली पडला.तेव्हा त्याच्या खांबावर असलेले दोन सोन्याचे कळस काढून घेतले.परतताना त्यांनी सिंहगडाचा पायथा गाठला. तिथे किल्लेदार असलेल्या सिध्दोजी गुजर यांनी या लष्कराची सर्व सोय केली.त्याच वेळी मोगल सरदार झुल्फीखान कोकणातून लूट घेउन पुण्यास जात असताना त्यांच्यावर हल्ला करून घोरपडे बंधूनी त्याचा पराभव केला.व सर्व खजिना लुटला. आणि तीन हत्ती काबीज करून हे सर्व पन्हाळगडावर छ. राजाराम महाराजांना सादर केले.त्यामुळे प्रसन्न झालेल्या महाराजांनी घोरपडे बंधुंना मामलतदार-ए-हिंदूराव हा किताब दिला.आणि विठोजींना हिम्मतबहाद्यर असा किताब षिक्के व कटयार देवून सन्मान केला.कर्नाटकात युध्द सुरू असताना बंगलोर यंथे १६९९ मध्ये विठोजी मारला गेला.नंतर त्याचा मुलगा उदाजी याला राजाराम महाराजांनी पदाची वस्त्रे दिली.विजापूर ठाणे मनगुत्ती इत्यादि अठरा परगणे शिरोल रायबाग इ. जहागिरी त्यांच्याकडे होत्या.इ.स. १७३२ मध्ये सगुणाबाई निंबाळकर व हिंदूराव घोरपडे यांना शाहूची जी आज्ञा पत्रे पाठविण्यात आली. त्यात उदाजीरावांना हिम्मतबहाद्यर व मामलतदार असे दोन किताब लावलेले दिसतात. उदाजीही त्यांच्या पूर्वजांप्रमाणे पराक्रमी होते.उदाजी व दमाजी थोरात हे सातारा प्रांतापर्यंत स्वारी करतव चव्हाण्चौथाई वसूल करत. ष्चौथाई वसूल करण्याची मूळ संकल्पना शिवाजी महाराजांची.परंतू ही चौथाई प्रत्यक्ष स्वराज्यात उदाजीराव चव्हाण वसूल करत असल्यानेत्याला कुचेष्टेने चव्हाण चौथाई असे नाव मिळाले होते.त्या त्या प्रांतातील सरदार आपल्या प्रजेवर चव्हाणपटटी असा एक स्वतंत्र कर लादला होंता.आणि त्या पैशातून ते फौज बाळगून उदाजीरावांषी लढा देत. उदाजीरावांचे चुलते मालुजी चव्हाण यांना इ.स. १७३८ मध्ये डिग्रज हा सरंजाम म्हणून शाहूमहाराजांकडून मिळाला. तर कर्नालपैकी निम्मा गाव त्यांना पालखीच्या खर्चासाठी शाहूंनी इ.स. १७७४ साली दिला होता.

सेनापती म्हणून नियुक्ती :

संभाजी दुसरा रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या सल्ल्याने आपल्या प्रदेशावर राज्य करत होता.१७१६ मध्ये अमात्याच्या मृत्यूनंतर, उदाजीने संभाजीला त्याच्या प्रदेशात पाठिंबा दिला.म्हणून संभाजींनी उदाजी चव्हाण यांना शिरोळ येथे रु.४ लक्ष सरंजाम दिला आणि १७७६ मध्ये त्यांना आपल्या प्रदेशाचा सेनापती बनवले.सेनापती झाल्यानंतर तो शाहूंच्या प्रदेशात आक्रमक झाला.१७१८-१७१९पर्यंत सेनाखेल यशवंतराव थोरात यांच्या मदतीने त्यांनी शाहूंच्या प्रदेशावर कूच केली.

शिरोलची लढाई :

उदाजी चव्हाण यांनी संभाजींच्या सूचनेनुसार शाहूंच्या प्रदेशात संकट निर्माण करून ङ्चव्हाण चौथाईफ जमा केली.म्हणून शाहूंनी श्रीपतराव पंतप्रतिनिधींना जोरदार तोफखाना घेऊन शिरोळला पाठवले.चव्हाणांनी शाहूच्या सैन्याचा अडीच महिने सामना केला आणि नंतर संभाजी द्वितीय यांना पत्र लिहून आपल्या सैन्यासह येण्याची विनंती केली.संभाजी आपल्या सैन्यासह आला.शिरोळ येथे प्रतिनिधी आणि उदाजी चव्हाण यांच्यात लढाई झाली.शेवटी उदाजीचा पराभव झाला.त्यामुळे ते पन्हाळ्याला पळून जातात. ही लढाई ही लढाई शिरोळची लढाई म्हणून ओळखली जाते.

रहिमतपूरवर हल्ला :

राव रंभा (रंभाजी) निंबाळकर आणि त्यांचा मुलगा जानोजी निंबाळकर यांनी सातारा प्रांतावर हल्ला केला.त्यावेळी उदाजी चव्हाणने ऑगस्ट १७२६ मध्ये रहिमतपूरवर हल्ला केला.शाहूंनी आपला प्रमुख रायाजी जाधव यांना उदाजीवर पलटवार करण्याचा आदेश दिला.परंतु रंभाजी निंबाळकर आपल्या फौजेसह उदाजीच्या मदतीला आले.या लढाईत रायाजीचा पराभव झाला व तो मारला गेला.

इ.स. १७२९ मध्ये बाजीराव व चिमाजी आप्पा दोघेही बाहेर गेलेले पाहून उदाजी चौव्हाणन वारणेच्या तीरी येउन मुलूख लुटण्यास आरंभ केला.शिरवळच्या ठरण्यात राहून बाहेरच्या मुलखास तो उपदंव देउ लागला. एके दिवषी षाहू त्या बाजूस शिकारीस गेला असता चौव्हाण जवळच आसपास आहे असे कळले. त्यावरून अभय देवून षाहूने भेटीस

बोलविले.भेट होउन तो परत गेला. पुढे एके दिवशीशाहूंला मारण्यासाठी आलेले मारएयासाठी आलेले चार मारेकरी जंगलात भेटले. चौव्हाणाकडून किंवा संभाजीकडून ते आले होते असे कळले.तेव्हा संभाजीचे व चाव्हाणाचे पारिपत्य करण्याचा विचार करून शाहूंने त्यासाठी मोठी तयारी केली.सर्व लोकांस पत्रे लिहून मोहिमेस बोलविले.त्रंबकराव दाभाडे यासही शाहूंने पत्र लिहलेले आहे.ङ्घहेरले येथील वाडा घेउन कोल्हापुराभेवती राहून चव्हाणस तंबी पोचविणे लांब न जाणे...फअशी आज्ञा शाहूंची सेनापतीस आहे. .सिधोजी थोरात दावलजी सोमवंशी राणोजी घोरपडे इत्यादि अनेक लहानमोठया सरदारांस उदाजी चौव्हाणवर चालून जाण्याची षाहूने आज्ञा केली.आपण स्वतः वारणेच्या बाजूस तळ देवून पलीकडे कोल्हापूरच्या राज्यात याने मोहिम सुरू केली. निजामास सामील झाल्यावेळपासून प्रतिनिधी शाहूंच्या मनातून पुष्कळ उतरला होता.आणि काही तरी पराक्रम दाखवून पुन्हा शाहूंची मर्जी संपादावी अशी त्यास उत्कंठा झाली होती.

उदाजी चव्हाणने संभाजीस हिमंत देवून शाहूंमहाराजांशी लढण्यास प्रवृत्त केले. संभाजीने आपल्या अष्टप्रधानास व सरदारास पत्रे पाठवून आपआपल्या फौजेस हजर होण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे सर्व फौज येउन वारणातीरी जमा झाली.व्यकंटराव घोरपडे व भगवंतराव अमात्य हेही या फौजेत होते.परंतु त्यांची भक्ती अंतर्यामी संभाजीकडे नव्हती.शाहूंची तयारी होताच त्याने श्रीनिवास प्रतिनिधी यास संभाजीवर चालून जाण्याचा हुकूम केला.प्रतिनिधीने एकाएकी अकस्मात येउन घाला घालताच संभाजीच्या फौजेची दाणादाण होउन संभाजी व उदाजी चौव्हाण पळून गेले. यानंतर संभाजीचा व शाहूंचा तह झालातरी शाहूंच्या राज्यात दंगा करण्याचे काम उदाजीने चालुच ठेविले. त्याचा व संभाजीचा प्रधान केशव त्रबंक याचा पत्रव्यवहार होता.इ.स. १७३७ मध्ये शाहूंने उदाजीच्या पराभवाकरिता प्रतिनिधीस रवाना केले. डिसेंबर १७५२ व फेब्रुवारी १७५३ ला नानासाहेबांनी उदाजीवर स्वारी केल्याचे उल्लेख शाहू महाराज रोजनिशी पत्र क्रमांक २२६, २२७, २३०, आहेत.

वडगावची दुसरी लढाई :

शाहू आणि संभाजी दुसरा युद्धासाठी तयार झाला.शाहूंनी स्वतः उंब्रज येथे तळ ठोकला.त्याच्या सरदाराने संभाजीच्या प्रदेशात संकट निर्माण केले.या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी संभाजी आणि उदाजी चव्हाण यांनी आपले सैन्य संघटित केले. भगवंतराव अमात्य, कृष्णरोपंत प्रतिनिधी, व्यंकटराव घोरपडे, इचलकरंजीकर , तोरगळकर शिंदे शिदोजी घोरपडे सेनाखासखेल उदाजी थोरात आदी सुमारे २५००० सैन्य घेऊन आले. संभाजींनी सातार्याकडे कूच करण्याचे ठरवले.

वारणा नदी पार करून त्यांनी शाहूंच्या ठाण्याला वेढा घातला.संभाजी वारणा काठावरील वडगाव येथे होते.शाहूंच्या फौजेचा सेनापती प्रतिनिधी याने संभाजीवर अचानक हल्ला केला.उदाजी चव्हाण यांचा सामना केला.पण शेवटी शाहूच्या सैन्याने त्यांचा पराभव केला.त्याचे बरेचसे सैन्य मारले गेले किंवा कैदी म्हणून नेले गेले.उदाजी आणि संभाजी पन्हाळा किल्ल्यावर पळून गेले.ही लढाई १७३० मध्ये लढली गेली.ही लढाई वडगावची दुसरी लढाई म्हणून ओळखली जाते.

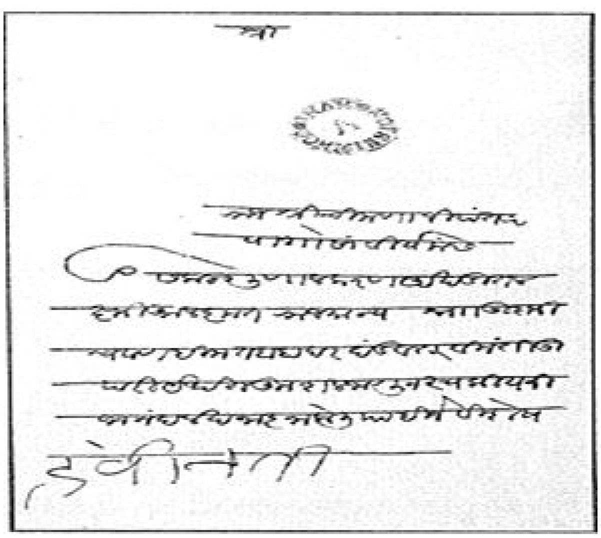

आकृती १. उदाजी चव्हाण यांनी चिमाजी अप्पांना त्यांच्या निष्ठेची खात्री देण्यासाठी लिहिलेले पत्र

(Source:1) https://en.wikipedia.org/wiki/File:FacsimilešofštheŠhandwritingšofšUdajišChavan.jpg

2) https://en.wikipedia.org/wiki/File:LetteršwrotešbyšUdajišChavanštošChimajiš-ppa.jpg)

१७३१ मध्ये शाहू पहिला आणि संभाजी दुसरा यांच्यात वारणा तह झाला.आता उदाजीचे महत्त्व कमी होत होते.१७३७ च्या शेवटी त्याने पेशव्याच्या बाजूने जाण्याचा प्रयत्न केला.१७३८ मध्ये त्यांनी चिमाजी अप्पांना पत्र लिहून त्यांच्या निष्ठेची खात्री दिली.

चैत्र यात्रेत घराण्याला मान :

या घराण्याने कुलदैवत जोतिबाची अनेक वर्षांपासून सेवा केलेली आहे.चैत्र पाडव्याला चव्हाण घराण्याची मानाची सासनकाठी उभी केली जाते.ही परंपरा आजही जोपासली आहे.घराण्यातील प्रतापसिंह उदाजीराव चव्हाण यांनी देणग्या व जमिनी देऊन शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचे काम केले. विवेकानंद शिक्षण संस्था मौनी विद्यापीठ उषाराजे गर्ल्स हायस्कूल ही त्यापैकी आहेत, घराण्याचे वारस संग्रमसिंह चौव्हाण आजही अभिमानाने पुर्वजांची महत्ती सांगतात. कोल्हापूर - वडणगे-निगवे दुमालाच्या मार्गावर हिम्मतबहाद्दर चव्हाण यांचा डौलदार वाडा आहे- हा वाडा म्हणजे हिम्मतबहाद्दरांच्या शौर्याची महती देणारा आहे. बत्तीस बाय तेराचे सहा हॉल दहा खोल्या तुळशी वृंदावन आदी चव्हाण घराण्याच्या ऐश्वर्याची साक्ष देतात. वंशज दिलीपसिंह चव्हाण-सरकार यांच्या बोलण्यातून वाड्याचे अंतरंग उलगडत जाते.

पटवर्धन पेशव्यांविरुद्ध लढाईत प्रीतिराव ऊर्फ बापूराव चव्हाण यांची तलवार तळपली-छत्रपती शिवाजी दुसरे यांनी स्वतच्या डोक्यावरील पागोटा त्यांच्या डोक्यावर ठेवला आणि पाठीवर शाबासकीची थाप दिली. त्यांचा असा इतिहास वारसदार दिलीपसिंह चव्हाण अभिमानाने सांगत काचेच्या पेटीतील सुरक्षित ठेवलेला तो पागोटा दाखवतात.

उदाजीचा मृत्यू :

उदाजींच्या मृत्यूबाबत अनेक मतमतांरे आहेत.त्यांच्या मृत्यूविषयी खत्रीलायक सांगता येत नाही.त्यांच्या मृत्यूचा पहिला उल्लेख रथाजीराव चव्हाण यांनी आपल्या कैफियतीत मजकूर लिहून ठेवला आहे. त्यानुसार इ.स. १७६२ मध्येच या वीर योध्दयाचा लढाईत मृत्यू झाला.अक्कलकोटकर व हिम्मतबहाद्दर यांच्यात एका गावासंबंधी असलेलया वादातून लढाई होउन त्यात उदाजीचा मृत्यू झाला. त्यावेळी त्यांचे पुत्र विठोजी दुसरे व प्रितीराव नळदुर्ग येथे होते. ते उदाजीचा मृतदेह नळदुर्ग येथे आणून अणदूरला येथील श्रीखंडोबा बाहेर त्याची समाधी बांधली. दुसरा उल्लेख पुढीलप्रमाणे आहे.पेशव्याने उदाजीचा उपद्रव न लागेल असा बंदोबस्त केला.उदाजीचा शेवटही लढाईतच झाला.'मिरज प्रांती एका खेडयावर रोखा केला तो गावक.यांनी मानला नाही.त्यावरून उदाजीने गांवावर स्वारी केली.त्यात घोडीस गोळी लागली.ती उधळली. रिकिबीत पाय अडकून डेके फुटून मेले.मुलगा विठोजी दुसरा दिग्रजेस व प्रितिराव कोल्हापूरास षिवाजी महाराजांशी चाकरीस ठेवले'.......(मराठी रियासत मध्य विभाग भाग २)

निष्कर्ष :

उदाजी चव्हाण किंबहूना चव्हाण घराणे मराठयांच्या इतिहासातील एक महत्वाचे पर्व.छ. शिवाजी महाराज ते सुरवातीच्या पेशव्यांच्या कारकिर्द या फार मोठया कालखंडात या घराण्यातील राणोजी विठोजी उदाजींनी इमानइतबाने सेवा देउन मराठा साम्राज्य अत्तुच्य शिखरावर पोहचविण्यास हातभार लावला. अल्पाआयुष्यात पराक्रम गाजवून मराठयांचया इतिहासात एक उत्कृष्ट सरदार म्हणून त्यांचे कर्तृत्व दैदिप्मान आहे.शाहू आणि ताराबाई वादात जरी ते कोल्हापूरच्या समर्थनार्थ असले तरी त्यांची कृती मराठा साम्रज्याच्या भरभराटीच्याच दृष्टीने विचार करणारी होती.यात शका नाही.मराठयांच्या इतिहासात चव्हाण घराण्याच्या कतृत्वाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही.असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही.

संदर्भ :

१. देशपांडे, प्र. न. मराठयांचा उदय आणि उत्कर्ष, स्नेहवर्धन पब्लिशीग हाउस पुणे, २००१

२. डॉ. आठल्ये विभा, कोल्हापूर राज्याचे सातारा व पुणे दरबारशी संबंध, मंगेशप्रकाशन नागपूर.

३. Majumdar, R. C. Ed. The History and Culture of the Indian People : Maratha Superemacy, Bombay, 1973.

४. मेहता, जसवंत लाल आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा प्रगत अभ्यास १७०७ ते १८१८.

५. मोदक बी. पी.कोल्हापूर राज्याचा इतिहास

६. पारसनीस, डी. बी.शाहू महाराज रोजनिशी, १९०७.

७. राजवाडे, व्ही. के. मराठयांच्या इतिहासाची साधने

८. सरदेसाई गो. स. मराठी रियासत मध्य भाग पुणे १९२५.

९. Udaji. https://www.hmoob.in/wiki/UdajišChavan accessed on 8/12/2022

■■■

ISSN No. 2394-5990

महान शुर सेनापती, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांचे मोगल-मराठा संघर्षातील-ऐतिहासिक विश्लेषण

प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा. खोरगडे (सातंगे)
इतिहास विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, थडीपवनी.
Email:pramodinisatange@gmail.com, मोबा. ७७९८६४३५१२

सारांश :

हिंदवी स्वराज्याच्या या महान सेनापतीचे चरित्र, भारतीय फौजेचे शुर सेनापती संताजी व धनाजी. महाराष्ट्र ही पूण्यशील आणि पराक्रमी महापुरूषांची भूमी आहे. या भूमीत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांसारखे संतपुरुष निर्माण झाले. तसेच शहाजी, शिवाजी, संताजी, धनाजी याच्या सारखे पराक्रमी वीर पुरूषही जन्मास आले. महाराष्ट्रातील मराठ्यांची संस्कृती या थोर महापुरूषांनी घडविली आहे. ईशभक्ती आणि शक्तीची उपासना हे मराठी संस्कृतीचे अंतःप्रवाह आहेत. या उपासनेतून मराठी संस्कृतीची जडण-घडण झाली आहे. आक्रमणाने म्लान झालेल्या हिंदू धर्मास संतांनी भागवत धर्माची संजीवन दिली, तर शहाजी-शिवाजी यांसारख्या वीर पुरूषांनी आक्रमाने नष्ट होवून पाहणाऱ्या अस्मितेचे रक्षण केले.

मुख्य शब्द : पुण्यशिल, महापुरूष, पराक्रमी, वीर पुरूष, अंतःप्रवाह, स्वराज्य स्थापना, स्वराज्यवृध्दी व स्वराज्य रक्षण

प्रस्तावना:

स्वधर्म व स्वराष्ट्र यांचे रक्षण व संवर्धन हे या वीर पुरूषांनी आपले कर्तव्य मानले या कर्तव्यालाच शिवकाळात महाराष्ट्र धर्म असे म्हटले गेले. या महाराष्ट्रा धर्मात जी शौर्य, पराक्रमाची परंपरा अभिप्रेत होती ती शिवकालपूर्व दोन-तिनशे वर्षे महाराष्ट्रात अनेक क्षत्रिय घराण्यांनी उदयास आणली होती. निंबाळकर (पवार), भोसले, घोरपडे, जाधव, मोरे, सावंत, शिर्के, घाटगे, माने अषी ही अनेक क्षत्रिय मराठा घराणी बहामनी सत्तेच्या अस्तानंतर त्यापैकी काही आदिलशाही दरबारात, तर निजामशाही दरबारात रूजु झाली. भोसले-घोरपडे घराण्यातील पुरूषांनी दोन्ही शाहीची लष्करी सेवा केली. एवढेच नव्हे तर दक्षिणेचा इतिहास घडविण्याच्या कार्यात मोलाची कामगिरी बजावली. भोसले घराण्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांसारखा युगपुरुष देशास दिला. तर घोरपडे घराण्याने संताजीसारखा दक्षिणेतील महान सेनापती निर्माण केला. सिंदखेडच्या जाधवराव या शौर्यशाली घराण्यात जन्मास आलेल्या धनाजी जाधवराव यांनी शिवशाहीत आपल्या पराक्रमाने आपले नाव अमर केले. जाधवराव हे घराने यादव घराने यादवकुलाशी संबंध असलेले चंद्रवंशीय क्षत्रिय घराणे लाखोजी जाधवराव (लकुजी) हे सिंदखेडचे येथील त्यांच्या वाडयाच्या उत्तर दरवाज्यावर असलेल्या शिलालेखात म्हटले आहे की, सिंदखेडचे देशमुख भानवसे विठोजी यांची अर्धांगीणी ठकराई राणी त्यांचे सुपुत्र लुकजी जाधवराव महाराज, राजमाता जिजाऊ साहेब ह्या त्यांच्या कन्या. अशा या कर्तुत्ववान घरान्यात जन्मास आलेल्या धनाजीराव यांची सैनिकी कामगिरी छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या कारकिर्दीत सुरू झाली. त्यानंतर जवालाज्वलान तेजस छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत अगदी कुमार वयात पदार्पण झाल्यानंतर त्यांना रणभूमीची ओळख याच वयात झाली आणि पुढे आयुष्यभर युध्दभूमी हेच आपले तीर्थक्षेत्र समजून त्यांनी धारातीर्थला आपले आयुष्य वाहिले. सन १६८१ साली बायशहा दक्षिणेत आला आणि पुढे सन १७०७ सालापर्यंत म्हणजे २६ वर्षे अखंडपणे मराठ्यांषी लढत राहीला. तो परत दिल्लीस गेलाच नाही. येथेच या महाराष्ट्रात त्याला त्याच्या दफनभूमीचा शोध घ्यावा लागला. या कालखंडात जो लष्करी संघर्ष घडून आला ते मराठ्यांच्या बाजूवर. स्वातंत्र्यवादी युध्द होते तर मोगलांच्या बाजूवर ते साम्राज्यवादी युध्द असते. मराठा स्वातंत्र्य युध्दामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावली त्यांच्या योगदानाचे बहुषास्त्रीय दृष्टीकोनातून ऐतिहासिक विष्लेशण छत्रपती शिवाजी महाराजांची कारकिर्द सन १६८० साली संपत असली तरी शिवकाल हा सन १७०७ सालापर्यंत (औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत) समजला जातो. त्यांचे कारण महाराजांच्या कारकिर्दीची छाप औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंतच्या मराठ्यांच्या एकंदर इतिहासावर हालचालींवर पडलेली आहे. शिवाय महाराजांचे कार्य हे काही त्यांच्या कारकिर्दीपुरतेच मर्यादीत नव्हते. त्यांचा प्रभाव नंतरच्या पाव शतकाच्या मराठ्यांच्या इतिहासावर पडलेला दिसतो. शिवछत्रपतीनी स्वराज्याबरोबरच मराठयांमध्ये स्वातंत्र्यप्रेम व स्वराज्याभिमान निर्माण केला. या स्वांतत्र्य प्रेमाची व स्वराज्यभिमानाची खरी कसोटी त्यांच्या

मृत्यूनंतरच्याच काळात लागली. एका परीने ती महाराजांच्या कार्याचीही कसोटी होती. तेव्हा शिवशाहीचे खरे मुल्यमापन शिवछत्रपतीनंतर घडलेल्या स्वातंत्र्य युध्दाचे परिक्षण केल्याशिवाय पूर्ण होवू शकत नाही. मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये शिवछत्रपतींच्या मृत्यूपासून ते औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंतचा सव्वीस वर्षाच्या कालखंडाला मराठ्याच्या स्वातंत्र्य युध्दाचा कालखंड असेही म्हटले जाते. शिवछत्रपतींच्या कारकिर्दीत स्वराज्य संस्थापना, स्वराज्यवृध्दी व स्वराज्यरक्षण ही तीन कार्ये घडली, तर नंतरच्या स्वातंत्र्य युध्दाच्या कालखंडात स्वराज्य रक्षण हे एकच परंतु बिकट कार्य त्यांच्या वारसदारांना करावे लागले. शिवछत्रपतींच्या कारकिर्दीत अनेक संकटे हिंदवी स्वराज्यावर आली. तथापि महाराजांनी आपल्या असामान्य कर्तृत्वाने त्यांच्यावर मात केली. त्यांच्यानंतर लगेच सुरू झालेल्या स्वातंत्र्य युध्दाच्या कालखंडात मात्र त्यांच्यासारख्या चतुरस्त्र नेता मराठ्यांना लाभला नाही.

मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य युध्दाची सुरूवात :

मोगल, विजापूरकर, पोर्तुगीज, इंग्रज व सिद्दी असे मराठ्यांचे अनेक शत्रु असले तरी त्यांच्यात मोगल हेच खरे सामर्थशाली होते. शिवछत्रपतींच्या निधनाच्या काळी मराठ्यांचा मोगलांशी संघर्ष चालूच होता. तथापी या संघर्षास उत्तर हिंदूस्थानातील मोगलांच्या यादवीनेच तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले. शहजादा अकबराने औरंगजेबाविरूध्द बंड पुरारून राजपुतांच्या सहाय्याने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले आणि नंतर घडून आलेल्या लष्करी संघर्षात पराभव पत्करून त्याने दक्षिणेतील मराठा राज्याच्या मार्ग धरला! (सन १९२१) मोगलांचे कट्टर शत्रू मराठे व आपला बंडखोर पुत्र एक झाले तर आपल्या साम्राज्यास मोठा धोका निर्माण होईल हे जाणून औरंगजेब स्वतः आपल्या पुत्रासह व सरदारांसह प्रचंड फौजफाटा घेवून दक्षिणेकडे धावला आणि मराठ्यांच्या प्रसिध्द स्वातंत्र्य युध्दास सुरूवात झाली. उत्तर हिंदूस्थानात घडलेल्या या यादवीने दक्षिणेतील राजकारणाचे रंग फार पालटून टाकले. शहजादा अकबराने बंड पुकारलेच नसते, तर मोगल-मराठा संघर्ष नंतर झालाच नसता असे नाही. शहजादा अकबर व संभाजी महाराज यांना शिक्षा करण्यासाठी मोगल सम्राटच दक्षिणेत उतरल्यावर संघर्शाचे स्वरूप तीव्र होणे अपरिहार्य होते.

मराठ्यांच्या तीन कारकिर्द :

सव्वीस वर्षाच्या स्वातंत्र्य युध्दाच्या या कालखंडात मराठा राज्यात अशा तीन कारकिर्दी झाल्या. संभाजी कारकिर्द, राजाराम कारकिर्द व ताराबाई कारकिर्द या प्रत्येक कारकिर्दीची बऱ्या वाईट परंपरा निर्माण झाल्या की ज्यांचे परिणाम मराठ्यांच्या पुढील इतिहासावर दिसून आले. शककर्ता शिवछत्रपतींच्या उज्वल कारकिर्दीनंतर संभाजी महाराजांची दुर्दैवी कारकिर्द झाली. या कारकिर्दीचा अंत छत्रपतीच्या हत्येने झाला, या अर्थाने तो दुर्दैवी खरीच, परंतु बखरकरांनी व इतिहासकारांनी तिला न्याय न दिल्याने ती आर्थिक दुर्दैवी बनली. संभाजी महाराजांजवळ आपल्या पित्याचे सर्वच गुण नव्हते. हे उघड आहे. परंतु ते व्यसनी, क्रूर आणि राजबुडवे होते, हा बखरकरांनी पसरविलेला समजही चुकीचा होता. खरे म्हणजे शिवछत्रपतींचा अपवाद वगळता छत्रपती घराण्यात संभाजी महाराजांसारखा शुर व तेजस्वी पुरुष झालाच नाही याची दखल फारसी घेतली गेली नाही. त्यांच्या कारकिर्दीची सुरूवातच मुळ कटकारस्थांनाच्या संकटांनी झाली. त्यांचा हक्क डावलून राजाराम महाराजांना गादीवर बसविण्याचे, विषप्रयोग करून त्यांना ठार मारण्याचे आणि अकबराच्या सहाय्याने त्यांना पदच्युत करण्याचे असे तीन कट त्यांच्याविरूध्द झाल्याने त्यांच्या राज्यातील कारकुनांवरील विष्वासच उडाला होता. जिवावर उठलेल्या कटवाल्यांना त्यांनी केलेल्या कठोर शिक्षा तत्कालीन राजनितीत बसणाऱ्याच होत्या. त्याविषयी आजच्या इतिहासकारांना विशाद वाटण्याचे कारण नाही. औरंगजेबाच्या मोहिमेच्या ऐन काळात मोगली आक्रमणाशी सतत ८-९ वर्षे संघर्ष करण्यांत संभाजी महाराजांची खरी कर्तबगारी आहे आणि शत्रुकडून पकडले जावून हालचाल होत असतांनाही तोंडातून शरणागतीचा एक शब्दही न उच्चारण्यात त्यांचा मोठेपणा आहे. राजाराम महाराज संभाजी महाराजांसारखे शुर व पराक्रमी नव्हते. आपल्या कारकिर्दीत त्यांनी एक-दोन वेळा तलवार हाती घेतली. परंतु ती गाजविली नाही तथापि, आपल्या सौजन्यशील व मृदू स्वभावाने त्यांनी हाताखालच्या माणसांत आपल्या विषयी आदरभाव निर्माण केला. सेनानीकडून शौर्याची कामे करवून घेवून छत्रपती पदाची पराक्रमाची पोकळी भरून काढली. त्यांची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांच्या कारकिर्दीत स्वराज्याचा नाश झाला असतांनाही त्यांनी शत्रुशी संघर्ष चालू ठेवला आणि स्वतंत्र मराठी राज्याची कल्पना मरू दिली नाही. राजाराम काळात कोणत्या साली किती प्रदेश मराठयांच्या ताब्यात होता याला फारसे महत्व नसून मराठी राज्याची कल्पना मराठ्यांना सोडून गेली नाही याला अधिक महत्व आहे. राजाराम महाराजांच्या मृत्यूच्या वेळी औरंगजेबाने नव्या दमाने मराठ्यांच्या किल्ल्यांवरील मोहिम हाती घेतली होती. नव्या राजधानीस साताऱ्याच्या किल्यास वेढा पडला होता. सर्वत्र धुमश्चक्री चालू होती. काबूलपासून बंगालपर्यंत आणि काष्मिरपासून कावेरीपर्यंत पसरलेल्या अफाट प्रदेशाच्या सम्राटांषी एक पंचवीस वर्षाची तरूण विधवा राणी संघर्ष करावयास उभी राहते, हेच ताराबाई कालातील सर्वात मोठे वैशिष्ट्य होय. राजाराम महाराजांच्या मृत्यूच्या वेळी मराठी राज्य संपल असे मोगलांना वाटले, परंतु ते न संपता मोगल-

ISSN No. 2394-5990

मराठी संघर्ष अधिकच प्रखर झाला. याचे श्रेय महारानी ताराबाईंनाच आहे. राज्याचा कारभार लष्कारी मोहिमांची आखणी व अंमलबजावणी, राज्यातील कारभाऱ्यांवर व सेनानीवर देखरेख व वचक या बाबतीत ताराबाईंनी आले कर्तृत्व दाखविले व राज्याची धुरा यषस्वीरित्या सांभाळली. तत्कालीन मोगल इतिहासकार खाफीखान याने ताराबाईचा उचित गौरव केला आहे. तो म्हणतो की, मराठ्यांच्या या राणीजवळ सैन्याच्या नेतृत्वाचे व मोहिमांच्या संयोजनाचे गुण असून त्यांच्या जोरावर तिने दक्षिणेत मोठी धामधूम उडवून दिली होती.

मोगल–मराठा नेतृत्व :

स्वातंत्र्य युध्दाच्या कालखंडात मोगली नेतृत्वात बदल झाला नाही. उलटपक्षी मराठ्यांच्या नेतृत्वात तीन वेळा बदल झाला. प्रथम संभाजी नंतर राजाराम महाराज आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर महाराणी ताराबाई अशा तीन नेतृत्वाखाली मराठे लढले. लष्करी संघर्षातील चिवटपणा, जिद्द, शौर्यादी, गुण उभय बाजूंच्या नेतृत्वांना दाखविले. ज्यांच्या जिद्दीने मराठ्यांचे तीन राज्यप्रमुख लढले. मोगली नेतृत्वाकडेही पराक्रम होताच. तो नसता तर मोगल सव्वीस वर्षे लढू शकले नसते. औरंगजेब वयोवृध्द कसलेला सेनानी होता तर मराठ्यांचे तीनही राज्यप्रमुख ऐन तारूण्यातील होते. तसेच मुगल सत्तेवर आले तेव्हा ते रणांगणावर काही मोठी बहादुरी गाजविलेले नव्हते. संभाजी महाराजांना सत्तेवर येण्यापूर्वी समर प्रसंगाचे काही अनुभव तरी होते. पण राजाराम महाराज व ताराबाई यांच्याजवळ तेवढाही अनुभव नव्हता. तथापि, अशा प्रकारे अनुभवांची फारशी शिदोरी जवळ नसतांनाही मराठी नेतृत्वाने रणक्षेत्रावर व मुत्सद्देगिरीत आपला प्रभाव दाखविला, हे लक्षात घेतले पाहिजे. संभाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत मोगल, पोर्तुगिज, सिद्दी व इंग्रज यांच्याषी संघर्ष केला तर आदिलशाही व कुतुबशाही यांना शक्य झाले तेवढे साहाय्य केले आणि स्वराज्याचे रक्षण करणयचे शर्थीने प्रयत्न केले. या प्रयत्नांत त्यांनी मराठ्यांची लष्करी व राजनैतिक बाजू चांगली सांभाळली. पुढे सन १६८९ साली जवळ जवळ सर्व स्वराज्यच नष्ट झाले असतांनाही मराठ्यांनी त्यांचे पुनरूज्जीवन केले. याचे श्रेय राजाराम महाराजांच्या नेतृत्वाकडे निश्चित जाते. तच वर्षी मोगलांच्या हातावर तुरी देवून राजाराम महाराज कर्नाटकात जातात व पुढे आठ वर्षे जिंजी लढवतात, यात मोगलांचा त्यांना लष्करी व राजनैतिक पराभवच केलेला आहे. एवढेच नव्हे तर खुद्द बादशहाचा पुत्र कामबक्ष व सरसेनापती जुल्फिकारखान यांच्याशी राजकारण साधून मोगली गोटात भेट करण्यात राजाराम महाराजांनी आपली मुत्सद्देगिरी दाखविली हे मान्य केले पाहिजे. राजाराम काळात मराठ्यांनी जिंजि येथे राजधानी केल्यामुळे महाराष्ट्र व कर्नाटक व तामीळनाडू से मोगल–मराठा लष्करी संघर्षाचे अफाट क्षेत्र बनले. साहाजिकच या विस्तीर्ण प्रदेशात धामधुम माजविण्यास मराठ्यांना चांगला वाव मिळाला व त्यांना आवर घालण्याचे लष्करी सामर्थ्य मोगलांजवळ राहीले नाही. अशाप्रकारे जिंजी येथे राजधानी थाटून मराठी नेतृत्वाने मोगली नेतृत्वाला शह दिला होता. पुढे महारानी ताराबाईंनी आपल्या कारकिर्दीत आक्रमक पवित्रा घेतला. स्वराज्यातील मोगली हालचालींना पायबंद घालण्यासाठी वऱ्हाड, खानदेश, गुजरात व माळवा या मोगली प्रदेशांत मराठी सेनानींना धाडसी आक्रमणे करावयास लावली. माळवा म्हणजे मोगल साम्राज्याचे हृदय, मराठ्यांनी साम्राज्याच्या हृदयासच हात घालण्याचे ताराबाई काळात औरंगजेबाला आपल्या डोळ्यादेखत पाहावे लागले. औरंगजेबाने मराठी सत्तेचा बंदोबस्त करून विजापूर–गोवळकोंडा ही राज्ये जिंकावयास हवी होती, किंवा हि राज्ये जिंकल्यावर जिंकलेल्या प्रदेशाची नीट व्यवस्था लावूनच मराठी राज्याच्या समाचारासाठी वळले पाहिजे होते. परंतु औरंगजेब धरसोड वृत्तीने वागला. तीन वर्षे मराठ्यांचे राज्य घेण्याचा प्रयत्न करून तो विजापूर गोवळकोंड्याकडे वळला. पुढे ती राज्ये घेतल्यावर तेथील राज्यकारभार– यंत्रणेची बांधणी न करताच तो मराठ्यांच्या प्रदेशात आला. त्यामुळे सर्व दक्षिण मराठ्यांना मोकळी सापडली. दक्षिणेतील दोन शाह्यांच्या अस्ताने निर्माण झालेली राजकीय व लष्करी पोकळी मोगलांना भरून काढता आली नाही, हे एक त्यांच्या अपयशाचे कारण म्हटले पाहिजे. मराठी राजांची– संभाजी महाराजांचे हालाहाल करून क्रुरपणे केलेली हत्या ही मोगली नेतृत्वाची आणखी एक मोठी राजनैतिक चुक होय. प्रतिस्पर्ध्याला अगदी क्षुद्र लेखण्याच्या औरंगजेबाच्या वृत्तीमूळेच त्याला मराठी सत्तेचे बळ कशात आहे हे समजू शकले नाही. मराठी अस्मितेला आपण नष्ट करू शकू असे त्याला वाटत होते आणि म्हणूनच त्याने मराठ्यांचे किल्ले घेण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम केले.

महाराष्ट्रातील घोरपडे घराणे :

क्षत्रीय परंपरा व क्षत्रीय तेज लाभलेल्या घोरपडे घराण्यात संताजी घोरपडे यांचा जन्म झाला होता. संताजीच्या जन्माचे वर्षे इतिहासाला ज्ञात नाही. पण ते इ.स.१९४५ च्या सुमाराचे असावे, असा तर्क बांधावयास हरकत नाही. हा काळ महाराष्ट्राच्या राजकिय व सांकृतिक जीवनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण होता. कारण याच सुमारास शिवाजी महाराजांनी मराठ्यांच्या राज्याची स्थापना केली आणि महाराष्ट्रातुनच नव्हे तर दक्षिणेत एक पर्व सुरू केले. या महान कार्यात शिवाजी महाराजांबरोबर संताजींचे पिता म्हाळोजी घोरपडे ही सहभागी

होते. स्वाभाविकच स्वराज्य निष्ठेचे व स्वातंत्र्यप्रेमाचे उदात्त संस्कार संताजीस बालपणीच मिळाले होते.

दोन घराण्यांतील भिन्न प्रवृत्ती :

या ठिकाणी आखणी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे, की याच काळात सुजनसिंहाचे वंशज वृषभकृष्ण यांची शाखा भोसले या नावाने महाराष्ट्रात वावरत होती. या भोसले घराण्यातील मालोजीने भोसले, शहाजीराजे भोसले व शिवाजीराजे भोसले या पुरूषांनी चढत्या श्रेणीत आपला अभ्युदय आणला. वास्तविक कर्नाटकातील मुधोळकर, घोरपडे घराने व महाराष्ट्र लढ्यातील भोसले घराणे या एकाच वंशवृक्षाच्या शाखा होत्या, पण त्या दोन शाखांनी दक्षिण हिंदूस्थानच्या इतिहासात भिन्न भिन्न मार्ग स्विकारल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील घोरपड्यांचे भोसल्यांशी सहकार्य :

मुधोळकर घराण्यातून फुटून महाराष्ट्रात झाललेल्या वल्लभच्या घोरपडे घराण्याचे भोसल्यांशी सहकार्य घडून येऊन त्याने आपला वेगळाच इतिहास घडविला. या घराण्यातील म्हाळोजी घोरपडे यांनी षहाजीराजे भोसले यांना आपली निष्ठा वाहून आपला अभ्युदय घडवून आणला. मुधोळकर घोरपड्यांचे जसे पिढ्यान पिढ्यांची जहागिरी व संरंजामी वैभव होते. तसेच म्हाळोजीकडे काही नव्हते आणि हे सरंजामशाही वैभव टिकविण्यासाठी मुधोळकरांनी सत्तेच्या एकनिष्ठपणाचे व्रत चालविणे आवश्यक वाटत होते.

म्हाळोजी घोरपडे :

संताजी घोरपडे यांचे पिता म्हाळोजी घोरपडे यांची कामगिरी तपासून पाहिली पाहीजे. महाराष्ट्रात भोसले व घोरपडे ही दोन घराणी शहाजीराजे भोसल्यांच्या कालखंडात सहकार्यासाठी एकत्र आल्याचे इतिहास सांगतो. जेव्हा शहाजीराजांसारखा समर्थ सेनानी लश्करी व राजकीय डावपेच खेळून मोडलेल्या निजामशाहीची पुनःस्थापना करू लागला तेव्हा महाराष्ट्रातील अनेक मराठा घरानी त्यांस येवून मिळाली, घोरपडे हे त्यांच्यापैकी प्रमुख होते. कवी परमानंदाने या घटनेचा उल्लेख आपला शिवभारत या काव्यग्रंथात केलेला आहे.

धनाजी जाधव यांचा पूर्ववृत्तांत :

स्वामी कार्यावर प्राणार्पण: शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत पन्हाळासारख्या महत्वाच्या किल्ल्याची सरनौबती म्हाळोजींना दिलेली होती आणि त्याच बरोबर वडीलकिच्या नात्याने त्यांनी संभाजी राजांवर देखरेख करावी अषीही खास कामगिरी त्यांच्यावर सोपविलेली होती. संपूर्ण संभाजी काळात म्हाळोजी घोरपडे हे पन्हाळगडावरील सरनौबत म्हणूनच काम पाहत होते असे दिसते. संगमेश्वर मुक्कामी मोगल सेनानी निजाम याने टाकलेल्या छाप्यात संभाजी महाराज पकडले गेले. याप्रसंगी संभाजी महाराजांबरोबर कवि कैलाश बल्लाळ, म्हाळोजी संताजी अशी नामांकित मंडळी व थोडेबहुत सैन्य होते.

सेनापती धनाजी जाधव: कुलवृत्तांत :

सिंदखेडच्या जाधवराव या षौर्यषाली घराण्यात जन्मास आलेल्या धनाजी जाधवराव यांनी शिवशाहीत आपल्या पराक्रमाने आपले नाव अमर केले. जाधवराव हे घराणे यादव घराणे, यादवकुलाशी संबंध असलेले चंद्रवंशीय क्षत्रिय घराणे, लाखोजी जाधवराव (लकुजी) हे सिंदखेडचे देशमुख. सिंदखेड येथील त्यांच्या वाड्याच्या उत्तर वखाण्यावर असलेल्या शिलालेखात म्हटले आहे की, सिंदखेडचे देशमुख भानवसे, विठोजी जाधवराव महाराज राजमाता जिजाऊसाहेब ह्या त्यांच्या कन्या. अशा या कर्तृत्ववान घराण्यात जन्माला आलेल्या धनाजीराव यांची सैनिकी कामगिरी छ.शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत सुरू झाली. त्यानंतर ज्वलाज्वलनतेजस छ.शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत अगदी कुमार वयात पदार्पण झाल्यावर त्यांना रणभुमीची ओळख झाली आणि पुढे आयुष्यभर युध्दभुमी हेच आपले तीर्थक्षेत्र समजून त्यांनी धारातिर्थला आपले आयुष्य वाहीले.

लाखोजी जाधवाचा पराक्रम :

इ.स.१५५० च्या सुमारास लाखोजी जाधवांचा जन्म झाला व इ.स.१६२९ साली त्यांचा मृत्यू झाला. ८० वर्शाचे प्रदीर्घ आयुष्य लाभलेल्या लाखोजीरावांनी आपले बंधू भुकजी उर्फ भुताजी यांच्यासह बादशाही मनसबदारी पत्करली, दौलताबादचा किल्ला, निजामशाही आणण्याची महत्वाची कामगीरी त्यांनी केली. निजामशाही वाचविण्याचे श्रेय लाखोजी जाधवराव व मालोजीराजे भोसले व दक्षिणेतील काही सरदार प्राप्त झाले. मोगलांच्या दक्षिण प्रवेशाला सुरूवातीला पायबंद घालणारा लाखोजी जाधव हा जणू लखलखता तारा होता.

मोडिले राज्य सावरणारा, तिघे ब्राम्हण, तिघे मराठे :

प्रल्हादपंत, निराजीपंताचे पुत्र व रामचंद्र, निळोपंताचे पुत्र हे दोघे ब्राम्हण पराक्रमी होतील, निळोपंत प्रधानाचा पुत्र हा ही नाव धरील. या वेगळे कोणी होणार होतील. संताजी घोरपडे व बहिरजी घोरपडे व धनाजी जाधव हे तिघे ब्राम्हण, तिघे मराठे सावरतील असे बोलिले. यावरून असा अनुमान काढता येते की, धनाजी जाधव आणि संताजी घोरपडे यांच्या कर्तबगारीचे कौतुक महाराजांना होते. हे निश्चितपणे म्हणता येईल. जाधव घराण्याच्या कैफियतीत पण या संबंधी उल्लेख केलेला आहे. ही

ISSN No. 2394-5990

मनुष्ये प्रतिसृष्टी निर्माण करतील. आम्हा नसता बादशहासी स्पर्धा करून मुलुख घेवून सर्व रहीत केला. पागा शिलेदारांच्या यादीत धनाजी जाधव यांचे नाव दिले.

लष्करप्रवेश :

छत्रपती शिवाजी, सेनापती प्रतापराव गुजर यांच्या दलाला धनाजी काम करू लागले. प्रतापरावांसारख्या समरधुरंधरांच्या हाताखाली वयाच्या १०-१२ वर्षीपासून धनाजी जाधवांचे लश्करी शिक्षण झाले. मुळात जिजाऊसाहेबांच्या सानिध्यात राहिल्यामुळे त्यांच्यावर अतिशय उत्तर संस्कार झाले. संताजी घोरपडे हे अत्यंत शिस्तप्रिय, न्यायी आणि कठोर असे होते. तर धनाजी जाधव हे थोडे सौम्य स्वभावाचे आणि प्रसंगी लोकांचे गुन्हे माफ करणारे होते. एकमेकांत मतभेद होते. संतांजींच्या कडकशिस्तीमुळे अनेक लोक धनाजींच्या सैन्यात दाखल होत. त्यामुळे संताजींस त्यांचा हेवा वाटे. धनाजीरावांना परत सेनापतीपद मिळावे अशी इच्छा होती. रामचंद्रपंतांच्या आग्रहामुळे छ.राजाराम महाराजांनी संताजीला सेनापतीपद दिले होते. संताजी जहागिरी देण्याच्या बाबतीत विरूध्द होता.

समारोप :

स्वातंत्र्य हा मानवी समाजाचा मुलभूत हक्क आहे म्हणूनच आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी जगाच्या इतिहासात अनेक समाजांनी साम्राज्यवादी सत्ताधिशांशी लढे दिल्याची अनेक उदाहरणे दिसून येतात. स्वातंत्र्य ही जशी मानवी समाजाची मूलभूत प्रवृत्ती आहे, तशीच दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य नष्ट करून आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची साम्राज्यवादी प्रवृत्तीही इतिहास कालापासून आजतागायत जगाच्या पाठीवर दुग्गोचर होत असते. प्राचीन व मध्ययुगीन कालात साम्राज्यवादाचे स्वरूप राजकीय व धार्मिक होते, तर अर्वाचीन युगात साम्राज्यवादाचे स्वरूप व उद्दिष्टये बदलली तरी त्यातील दुसऱ्यावर वर्चस्व स्थापण्याची व पिळवणूक करण्याची मुलभूत प्रवृत्ती कायम राहिली आहे. परंतु दुसऱ्या समाजाचे स्वातंत्र्य हिरावून घेवून आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू इच्छिणाऱ्या सत्ताधिशांना अंतिम माघारच घ्यावी लागते.

संदर्भ :

- मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास - द.वि.आपटे, पुणे-१९३४
- मोगल आणि मराठे - संपा. सेतुमाधवराव पगडी, पुणे-१९६३
- मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुध्द - डॉ.जयसिंगराव पवार
- सेनापती संताजी घोरपडे - डॉ. जयसिंगराव पवार
- सेनापती धनाजी जाधव - डॉ.सदाशिव शिवदे

■■■

ग्रामीण कथाकार -अशोक कौतिक कोळी

प्रा.डॉ. प्रवीण घारपुरे
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख
जीवन विकास महाविद्यालय, देवग्राम
ता. नरखेड, जि. नागपूर
इमेल- pgharpure76@gmail.com
चलभाष : ९७६४५७२७७१

सारांश:

मराठी साहित्याच्या दालनात ललित साहित्यातील कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णने, चरित्र, आत्मचरित्र यासारख्या अनेक वाङ्मयप्रकारात समृद्ध लेखन झालेले आहे. त्यातील फार पुरातन आणि मानवी जीवनाला सहज स्पर्श करणारा कथा हा वाड्.मयप्रकार अधिक जवळच्या वाटतो. कथा वाङ्मयप्रकारात सकस लेखन करणाऱ्या लेखक आणि लेखिकांची मांदियाळी आपणास सहज प्रत्ययास येते. मराठी कथा विश्वात बदलत्या काळानुसार बदल होत गेलेला आहे. त्या बदलत्या जीवनाचे चित्र अनेक कथा लेखकांनी कथा साहित्यात रेखाटलेले दिसून येते. विशेषतः समकालीन कथा साहित्यात बदलत्या सामाजिक प्रवाहाचे स्वरूप लक्षात घेऊन लेखन करणारे जे कथा लेखक आहेत, ते म्हणजे जयंत पवार, जी के ऐनापुरे, आसाराम लोमटे, किरण गुरव, ऋषिकेश गुप्ते, प्रणव सखदेव, गौतमीपुत्र कांबळे, अनिल सपकाळ, मेघना पेठे, प्रज्ञा दया पवार, मोनिका गजेंद्रगडकर, मनस्विनी लता रवींद्र, सदानंद देशमुख, अशोक कौतिक कोळी यासारखे अनेक लेखक कथालेखन करीत आहेत. १९९० नंतर जागतिकरणाचा मानवी जीवनावर झालेला परिणाम आणि त्यामुळे बदललेले मानवी जीवन, त्यातून होरपळून गेलेले कष्टकरी, शेतकरी, कृषीव्यवस्थेची पडझड, गाव खेड्यातील बदलते समाजकारण-राजकारण, दुष्काळ, सरकारी धोरणे, सर्वसामान्य माणसाचे विविध स्तरावर होणारे शोषण, बदलते सामाजिक आर्थिक वातावरण, अशा अनेक पातळीवर ग्रामीण जीवनावर झालेला परिणाम हे सर्व विषय समकालीन ग्रामीण कथा लेखकांनी कथेतून हाताळलेले आहे. या प्रस्तुत शोधनिबंधातून समकालीन ग्रामीण कथाकार अशोक कौतिक कोळी यांच्या 'कुड' या कथासंग्रहातील कथांच्या माध्यमातून ग्रामीण जीवनातील विविध जीवन जाणिवांचा शोध या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

बीजशब्द : कृषीकेंद्रित जीवन, शेती, शेतमजूर, दारिद्र्य, भ्रष्टाचार.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यात कथा या वाङ्मयप्रकाराला फार प्राचीन अशी परंपरा लाभलेली आहे. मानवी जीवनाचे चिंतन करणारा सहज हलकाफुलका हा साहित्यप्रकार मानवी मनाला सहज स्पर्श करणारा आहे, कारण कथेत येणारे सर्व विषय हे आपल्याच जीवन जाणिवेला स्पर्श करणारे असल्याचा प्रत्यय सतत वाचकाला आजपर्यंत आलेला आहे. ग्रामीण जीवनाशी असेच जवळचे ऋणानुबंध असलेले समकालीन ग्रामीण कथाकार अशोक कौतिक कोळी आपणास दिसून येतात. अशोक कोळी हे ग्रामीण जीवनाचे दाहक वास्तव मांडणारे अलीकडच्या काळातील नवोदित असे कथालेखक आहेत. अशोक कोळी हे जळगाव भागातील जामनेरचे असून व्यवसायाने प्राथमिक शिक्षक आहेत. त्यांचे 'कूड' 'आसूड' हे दोन कथासंग्रह, 'कुंधा', 'गावाच्या तावडीतून सुटका', 'पाडा', 'रक्ताळलेल्या तुरी' यासारख्या कादंबऱ्या. 'गावाकडल्या कविता' हा कवितासंग्रह. विशेष म्हणजे 'पाडा' या कादंबरीचे अभिवाचन जळगाव आकाशवाणी केंद्रावरून झालेले आहे. अशा बहुआयामी कथालेखकाच्या 'कूड' या कथासंग्रहातील कथांच्या माध्यमातून ग्रामीण जीवन वास्तवाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्यात येत आहे.

कथासंग्रह : 'कूड'

ग्रामीण जीवन जाणिवेवर प्रकाश टाकणारा अशोक कौतिक कोळी यांचा हा पहिलाच कथासंग्रह आहे. या कथासंग्रहात एकूण सोळा कथांचा समावेश आहे. ग्रामीण भागातील आजचे जनजीवन कसे बकाल भकास शोषणग्रस्त आणि हीनदीन झालेले आहे याचे प्रत्यंतर घडून देणाऱ्या या कथा आहेत. ग्रामीण जीवन वास्तवाशी समरस होऊन ग्रामीण जनजीवनातील सुखदुःखाचा कलात्मक आलेख रेखाटण्याचा प्रयत्न लेखक अशोक कोळी यांनी केलेला आहे. अशा या समकालीन कथा लेखकाच्या 'कूड' या कथासंग्रहातील सोळाही कथांमधून चित्रित झालेल्या भेदक ग्रामीण जीवन वास्तवाचा शोध पुढील प्रमाणे घेता येईल.

ISSN No. 2394-5990

'पाझर' ही 'कूड' या कथासंग्रहातील पहिलीच कथा आहे. या कथेतील गयमान्या रामा आणि त्याची पत्नी गुंता हे दोन मुख्य व्यक्तिचित्रणे आहेत. भोळसट स्वभावाचा रामा कसेतरी मोलमजुरी करून आपला उदरनिर्वाह करतो, परंतु मालक जेव्हा रामाला कामावरून कमी करतो, तेव्हा रामाला जीवनात निर्माण झालेल्या जीवन संघर्षाला सामोरे जावे लागते. दारिद्र्याने बरबटलेल्या जीवनात जगण्यासाठी तो बकऱ्या पाळून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु एवढ्याने आपले भागणार नाही म्हणून रामाची पत्नी त्याला बकरी विकून म्हैस विकत घ्यायला लावते. आता तरी आपल्या जीवनात काही सुखाचे क्षण येतील, अशी आशा वाटते. रामा म्हैस घेतो. तिला वगार होते. आता दूध विकून तो आपला संसार करण्याचा प्रयत्न करतो. पण म्हशीला चारा मिळत नाही. आता आपण काय करावे. या म्हशीला कसे जगवावे, हा बिकट प्रश्न त्याच्यापुढे निर्माण होतो. शेवटी नाईलाजाने त्याला म्हैस विकण्याचा निर्णय घ्यावा लागतो. सोळा हजारात विकत घेतलेली म्हैस दलालाच्या मदतीने चार हजारात विकावी लागते. आपली म्हैस आपण खाटकाला विकली आहे, हे रामाच्या लक्षात आल्यामुळे खाटकाला म्हैस न विकण्याचा निर्णय घेणारी त्याची बायको हाताबल होते. शेवटी म्हशीचे वगारू खाटकाला देऊ नये म्हणून वगारू परत घेण्याचा तो निर्णय घेतो. तेव्हा त्याला दोन हजार रुपये कमी मिळतात. परंतु त्याच्याकडे कोणताही मार्ग आता शिल्लक नसतो. शेवटी जड दुःखी अंतकरणाने तो त्या म्हशीचे वगार घेऊन घराकडे निघतो. म्हैस आणि वगारूची ताटातूट होते. मुक्या प्राण्यांमधील मातृत्वाची भावना येथे लेखक अधोरेखित करतात. दुष्काळग्रस्त परिस्थितीत सापडलेल्या पती-पत्नीचे आपल्या म्हशीवरील अकृत्रिम प्रेम व त्याची अगतिक अवस्था याचे चित्र या कथेत आलेले आहे. खानदेशी-वऱ्हाडी या मिश्र बोलीतून या प्रसंगाचे वर्णन करताना, ''टेम्पू सुरू झालं. रोडावर लागलं. तव्वा वगारू रामाकडून आवरायेना. त्ये तायफटक करत होतं. जोर लावून वढत व्हतं. हातपाय झटकत होतं. जिवाचा आकांत. त्याचा हायतोरा पाव्हावेना. किलवान वगारू मायचा धावा करीत होतं. टेम्पोतल्या गर्दीतून म्हैस तोंड काढून पाहत व्हती. रडत व्हती. बोंबलत व्हती. आडका पाट्यावर पाय आपटत व्हतीतिच्या डोळ्यातून पाणी वाहत व्हतं आणि तोंडातून फेसकूट.....मग तेनं फडक्यातली भाकर सोडली. वगारीच्या तोंडापुढे धरली; पण कशाचं काही! तेन्हे तोंड सुद्धा लावलं नाही.'' (पाझर पृष्ठ. २९-३०) या स्वरूपाचे भावस्पर्शी चित्रण या कथेत लेखक प्राणिमात्रांच्या संदर्भात करताना दिसतो.

'सूतक' ही या कथासंग्रहातील दुसरी कथा आहे. या कथेमध्ये भुकेने व्याकुळ झालेल्या माणसांची व्यथा लेखकाने चित्रित केले आहे. बारा बलुतेदारांपैकी कोळी हे एक गावगाड्यातील बलुतं. पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे नायकाच्या आईच्या कमाईवर चालणारे घर आता अडचणीत येऊ लागले. खाणे पिण्याचे हाल होऊ लागले. अशा परिस्थितीत पोळा सण आता अगदी जवळ आहे तेव्हा या सणाला मरामायची पूजा करून आपण काही गोडधोड खाऊ असा विश्वास आई आपल्या मुलांना देते. पण अगदी पोळ्याच्या पहाटेला भाऊबंदकीतील एक म्हातारी मृत्यू पावल्यामुळे सुतक पडते आणि सुतक पडल्याने मरामाईला नायकाच्या आईच्या हातचा नैवेद्य चालणार नसल्यामुळे बाकी सर्वच कुटुंबाच्या आनंदावर विरजण पडते. दारिद्र्य कुटुंबात गोडधोड खाण्यासाठी मनात होणाऱ्या उलाघालीचे चित्र येथे लेखक चित्रित करतो. दारिद्र्यामध्ये जीवन जगताना माणसाला दोन वेळेचे अन्न मिळविण्यासाठी तर जटावे लागतेच पण एखाद्या दिवसाला काही गोडधोड मिळणार असेल पण त्यामध्ये अडसर निर्माण झाला असेल तर मानवी मनाची घालमेल कशी होते याची प्रत्यंतर आणून देणारी ही कथा आहे.

'भूक' ही 'कूड' या कथासंग्रहातील तिसरी कथा आहे. या कथेत लेखकाने रामा आणि गुंता व त्यांचे आजारी कुपोषित मूल चित्रित केलेले आहे. रामाच्या कुटुंबात असलेल्या अठराविश्व दारिद्र्याच्या परिचय होतो. रामाला काम नसल्याने त्याच्या कुटुंबावर उपासमारीची पाळी येते. त्याचे एकुलते एक लेकरू भुकेने तडफताना दिसते. स्वतःच्या मुलाची भूक क्षमविण्यासाठी त्याची आई गुंतावर अन्नासाठी आपले शील देण्याची वेळ येते. जेव्हा गुंताला वामनशेठकडे स्वयंपाकाचे काम मिळते. आपल्या मुलांसाठी ती जेव्हा डबा घेऊन जायला निघते, तेव्हा हा डबा तुला घरी न्यायचा असेल तर माझ्या शरीराची भूक भागव अशी अट घालणारा वामनशेठ पुढे येतो. खूप विचार केल्यानंतर लेकरासाठी म्हणून तेही अग्निदिव्य ही ती स्वीकारते. आपल्या उपकाराची परतफेड करायला सांगताना वामनशेठ म्हणतो, ''अगं आता तू माझ्या उपकाराची परतफेड कर. तुले तर माहेती आहे आपण दोन्ही सारखेच आहोत. उपाशी. तव्हा तू मया शरीराची भूक भागव,मी तुमच्या पोटाची भूक भागवतो, समजलं.'' (पृष्ठ ४३) ती शेवटी नाईलाजाने वामनशेठची भूक भागवून घरी येते. नवरा अधाशी पणे तो डबा घेऊन अन्न खाऊ लागतो. ती आपल्या उपाशी मुलाला उठवायला जाते. पण तो कायमचा झोपलेला, आपल्याला सोडून गेलेला आहे असे तिच्या लक्षात येते. या अन्नान्नदशांमुळे ज्या आईला आपले शील आणि पोटचा गोळा असलेला मुलगा गमावा लागला, त्या भुकेचे चित्रण प्रस्तुत कथेतून लेखकाने केले आहे.

'वगारू' ही या कथासंग्रहातील चौथी कथा. दुष्काळी परिस्थितीमुळे रामा व त्याची बायको वगारू पोसू शकत नाही. शेवटी त्यांना ते वगारू देवाच्या दारात सोडण्याचा निर्णय घ्यावा लागतो. परंतु रामाच्या मुलाचे त्या वगारुवर अपार प्रेम असल्यामुळे तो वगारूचा हट्ट धरतो. पण ते परत आणता येत नाही. शेवटी रात्री वगारू दारात येऊन मरते. त्याला रामा असं वाटेत ठेवतो. भुकेजलेल्या गिधाडांना रामा उसकावून लावतो. दारिद्र्याने बरबटलेल्या या जीवनात आम्हाला शेवटी गिधाडांनी लचके तोडलेल्या वगारीचे मास शिजवून भूक शमवावी लागते. येथे लेखक अशोक कोळी यांनी भुकेपुढे प्रेम, दया, सहानुभाव कसा पांगळा ठरतो व माणसातील देवत्वावर त्याचे पशुत्व कशी मात करते याचे हुबेहूब चित्रण या कथेत केलेले दिसून येते.

'लाल जवारी' ही याच कथासंग्रहातील पाचवी कथा आहे. या कथेत काश्याचा बाप शंकर, थ्रेशर मशीनचा मालक रघुशेठ ही पात्रे दिसून येतात. खळ्यातील लिंबाच्या झाडाखाली रघुशेठ आणि काश्याचा बाप शंकर यांचा संवाद सुरू असतो. रघुशेठ म्हणतो, ''मला माणसाशी ही मशीन सांभाळणं जमत नाही. तेव्हा ते विकायचं आहे.'' ही गोष्ट काश्याने आत्याला कामाला आणल्यामुळे ती ऐकत होती. तिचे काही लक्ष कामात आणि काही लक्ष गोष्ट ऐकण्यात होते. अशातच तिचा हात एकदम थ्रेशर मशीनमध्ये अडकतो. यावेळी आत्याची करूण किंकाळी, रक्ताच्या उडालेल्या चिरकांड्या आणि खालून लाल जवारीची लागलेली धार वाचकाला अस्वस्थ करून जाते. ग्रामीण जीवनातील घडणाऱ्या यासारख्या सूक्ष्म घटना प्रसंगांचे तरलचित्रण कथेच्या माध्यमातून करणे व वाचकांपर्यंत अशा घटनेचे गांभीर्य लक्षात आणून देण्याचे काम या कथेतून लेखकांनी केलेले आहे.

'आमचं कसं व्हईन' ही या कथासंग्रहातील सहावी कथा आहे. आधुनिक पद्धतीने नवनव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेती करण्यासाठी प्रवृत्त झालेला सुभानराव मालकाचा मुलगा पिंटूदादा आपल्या शेतामध्ये ठिबक सिंचन योजना राबवतो. ठिंबक सिंचनामुळे ओलीतासाठी आपल्याला माणसाची आवश्यकता नाही असे तो सांगतो. तेव्हा सुभानरावाच्या शेतात बऱ्याच वर्षापासून राबणारा नारबा शेतातील कामापासून वंचित होतो. ज्या मातीत तो लहानाचा मोठा झाला, त्या मातीलाच तो पारखा झालेला असतो. कारण सुभानराव त्याला शेतातील कामावरून काढून टाकतो. नारबावर बेकारीची पाळी येते. याचप्रमाणे मुलगा पिंटू शहरातून घरी परत येतो. नोकरी जाते. कारण संगणक आल्यामुळे दहा जणांचे काम संगणक करू लागल्याने त्याच्याही जीवनावर त्याचा परिणाम होतो. परंतु नारबासारखा श्रमजीवी पूर्णपणे कसा खचून जातो, यावर प्रकाश टाकणारी ही एक उत्तम कथा आहे.

'पचका' ही 'कूड' या कथासंग्रहातील सातवी कथा आहे. या कथेत सुत्या आणि गोंड्या या दोन तरुण मुलांचे पात्र लेखकाने चित्रित केले आहे. पोलीस भरतीसाठी प्रयत्न करणारे हे नवतरुण आहे. एक दिवस गोंड्याला पोलीस भरतीचे पत्र येते. तो पोलीस भरतीसाठी जातो. परंतु चाचणीत त्याचे वजन कमी भरते. अशावेळी त्याचा मित्र त्याला सल्ला देतो म्हणतो, ''हे पाहाय गोंड्या रोज चार कोंबडी खाय. आठ दिवसात तुहे दोन काय चार किलो वजन वाढीन.'' (पृष्ठ ७०) त्याच्या मित्राचा सल्ला लक्षात घेऊन तो रोज चार कोंबड्या खाण्याचा प्रयत्न करतो. या सर्व कोंबड्या तो चोरून खात असल्यामुळे आठव्या दिवशी लोक त्याला चोरी करताना पकडून चांगलाच चोप देतात. यामध्ये अनेक गोंड्यासारखी मुले आपल्या आयुष्यात यशस्वी होण्यासाठी धडपड करतात पण परिस्थितीमुळे त्यांना कोणकोणत्या प्रसंगाला सामोरे जावे लागते, याचे ज्वलंत चित्रण या कथेतून रेखाटलेले आहे.

'कसाई' ही कूड या कथासंग्रहातील आठवी कथा आहे. या कथेत किसन, शेतावर निस्सीम प्रेम करणारी किसनची म्हातारी आई, बदललेल्या खेड्यात प्लॉटचा व्यवसाय करणारा सोपानभाऊ ही पात्र लेखकाने रेखाटलेली आहे. सोपानरावाच्या गोड आणि हळव्या बोलण्याने फसवून किसन शेत विकायला तयार होतो, पण आपल्या शेतावर निश्चित प्रेम करणारी किसनची आई शेत विकण्यासाठी नकार देते ती म्हणते, ''नही बेटा. मी आहे तय लोंग तुल्हे जमीन इकनीस आशिल कोन्हया शेतकऱ्याला इकझो.'' येथे म्हाताऱ्याच्या ठिकाणी असलेली कृषीनिष्ठा दिसून येते. देहू गावचा विकास करू पाहणारा सोपानराव गोड बोलण्याला भुलवतो तेव्हा आई म्हणते, ''काय चुल्हयात घालू त्या लाखाले! पैसा किती बी आसला तरी पुरतनी भाऊ. वस्तू एकदा गेल्ही की गेल्ही. जमीन आपल्या वाडवडिलान्हं कमावून ठेवले ही त्ये विकायसाठी नाही.''(पृष्ठ ८१) या कथेतील म्हातारीचे शेतावरील प्रेम आणि तिची निष्ठा याविषयीचे चित्रण केले आहे.

'फिट' ही या कथासंग्रहातील नववी कथा आहे. समाजातील अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या कुटुंबाची कशी वाताहत होते, याचे चित्रण करणारी ही कथा. या कथेतील नायक आणि त्याची आजारी बायको यांच्याकडे एक अनोखी भोंदूबाबा येत असतो. त्यावर त्यांचा विश्वास बसत जातो. शेवटी दोघेही त्या बाबाच्या भुलथापांना बळी पडून आपली घरची बकरी विकतात आणि ते पैसे सट्‌ट्यावर लावतात. पण सट्टा काही लागत नाही. भोंदूबुवाच्या नादी लागून आपल्याला सट्टाही लागला

नाही आणि आपली बकरीही विकल्या गेली. आपण उध्वस्त झालो. यामुळे नायकाला व त्याच्या पत्नीला शेवटी फिट येते. या कृत्यातून एखादे कुटुंब अशा भोंदुबुवांमुळे कसे उध्वस्त होते याचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारी ही कथा आहे.

'कूड' ही या कथासंग्रहातील दहावी कथा आहे. सुनेला बघण्यासाठी आतुर झालेली म्हातारी आई आणि तिचा पदवीधर मुलगा संजू या दोन महत्त्वपूर्ण व्यक्तिरेखा या कथेत दिसून येतात. संजू हा शेतीवाडीत लक्ष घालणारा तरुण आहे. संजूचा वंदूशी विवाह होतो, परंतु वंदू नवी नवरी घरात आलेली ही सून घरातले कोणतेच काम करीत नाही. तेव्हा संजूला या गोष्टीचे फार वाईट वाटते. संजू तिला विचारणा करतो, तेव्हा त्याला ती मजोरपणे उत्तर देते. ''मी काम केलं तरी फक्त आपल्या नवऱ्याचं करीन, इतरांचं नाही.'' शेवटी माहेरी निघून जाते. बरेच दिवस लोटल्यानंतर म्हाताऱ्या गंगुबाईला आपला मुलगा संजीव यांच्या संसाराची दया येते. आपल्या मुलाचा संसार उध्वस्त होऊ नये म्हणून ती त्याला वेगळ्या संसार थाटण्याचा सल्ला देते, आणि स्वतःच्या घरातच स्वतःच्या हाताने कुड घालायला सुरुवात करते. आई आणि मुलगा यांच्यात होणारी कुडाची भिंत आणि मानवी गोतावळात आई आणि मुलगा यांच्यातील प्रेमसंबंधात स्वतःच्याच हाताने अशी दरी निर्माण करून घ्यावी लागते, आणि अशावेळी ज्या वेदना होतात, त्या वेदनेचं चित्रण या कथेत लेखकाने अगदी सूक्ष्म निरीक्षणासह रेखाटलेले आहे.

'धंदा' ही या संग्रहातील कथासंग्रहातील अकरावी कथा. या कथेत कौटुंबिक पातळीवर उत्पन्न झालेल्या वादातून तिसराच माणूस मानवी समाज जीवनात कसा फायदा घेतो, याचे चित्रण करणारी ही सुंदर कथा आहे. या कथेतील रमेश आणि चुलता तुकाराम यांच्या सामायिक आंब्याच्या उतरवण्यावरून वाद होतो, आणि शेवटी पोलिसात तक्रार जाते. या सर्व प्रकरणाचा फायदा पंडितरावसारखा हुशार माणूस दोघांकडूनही पैसे उकळून घेतो. गावाकडच्या पातळीवर चालणाऱ्या अशा व्यवहाराला लेखक आपल्या कथेतून साक्षात करण्याचा प्रयत्न करतो. यासारखे प्रसंग समाज जीवनामध्ये अनेक ठिकाणी आपणास अनुभवास येतात. त्याचं तंतोतंत चित्रण या कथेतून आलेले आहे.

'धडा' ही या कथासंग्रहातील बारावी कथा आहे. या कथेतून मानवी जीवनात भ्रष्टाचार कसा कणाकणात भिनलेला आहे. याचे चित्रण करणारी ही कथा. या भ्रष्टाचाराचे चित्रण करताना इलेक्ट्रिसिटी बोर्डाचा भोंगळ कारभार आणि कर्मचाऱ्याकडून होणारा भ्रष्टाचार यावर प्रकाश टाकणारी ही कथा आहे. यासारख्या कथेतून समाज जीवनामध्ये भ्रष्टाचाराची कीड किती खोलवर रुजलेली आहे. याचा प्रत्यय आपणास या कथेतून येतो.

'शाळा खोली' ही या कथासंग्रहातील तेरावी कथा आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात होणारा भ्रष्टाचार, भ्रष्टाचारी ग्रामसेवक, लाचार सरपंच आणि सरपंचाकडून त्याच्या मुलीचा हुंडा उघडणारा मल्लगर याही भेटतो. यांच्यावर कारवाई करणारे बीडिओ, पोलीस अशी अन्य पात्रेही या कथेत येतात. या कथेत देखील भ्रष्टाचाराचं विक्राळ रूप चित्रित करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे.

'बेत'ही या कथासंग्रहातील चौदावी कथा आहे. या कथेत खेड्यांची झालेल्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण करणारी कथा आहे. आजच्या लोकशाही प्रधान देशात अजूनही खेडे बदलू नये, याविषयी खंत व्यक्त करत लोकशाही प्रणालीवर नाराजी व्यक्त होताना दिसते.

'चडगेल' ही या कथासंग्रहातील पंधरावी कथा आहे. या कथेत शेतकऱ्यांचे शोषण करणारा कस्तुरशेठ व ज्यांचे शोषण केल्या जाते, तो कडूवा व त्याचा मुलगा विलास ही व्यक्तिचित्रे आपणास दिसून येतात. आपले शोषण करणाऱ्या या चडगेल कस्तुरशेठला कडूवाचा मुलगा विलास चांगलाच धडा शिकवतो आणि शोषणाविरुद्ध लढण्याची इतरांना प्रेरणा देतो. शासन यंत्रणेच्या विफलतेने अनेक योजना ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचत नाही आणि त्यामध्ये ग्रामीण जनजीवन कसे भरडून जाते, तसेच या सर्व त्रासातून मुक्त होण्यासाठी आत्मभानाने पेटून उठणारा शेतकरी विद्रोहातून संघर्षाला कसा सिद्ध होतो, याची संपूर्ण चित्रण करणारी ही 'चडगेल' कथा आहे.

'मल्हे काय करतं हे?' ही या कथासंग्रहातील सोळावी कथा आहे. या कथेत 'बेत' कथेतील भ्रष्टाचाराचे चित्रण जसे आले तसेच ग्रामीण तरुणांनी जागृत होऊन या विकृत हुकूमशाही प्रवृत्तीला व नोकरशाहीला कसे नमवता येते, याचा संपूर्ण आलेखच या कथेतून चित्रित झालेला आहे.

समारोप :

अशाप्रकारे 'कूड' या कथासंग्रहातील कथांचा आशय विविध अंगी स्वरूपाचा आहे. 'कूड' या कथासंग्रहाबद्दल निरंजन माधव म्हणतात, ''या कथासंग्रहातील सर्वच कथांना ग्रामीण जनजीवनाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. लेखक जीवननिष्ठ जाणवेतून एखाद्या घटनेकडे बघतो, विचार प्रवृत्त होतो आणि त्या आशय विश्वाला आपल्या प्रतिभा वृत्तीनुसार विकसित करतो.''[२] या कथासंग्रहातील कथा अभावग्रस्त जीवनानुभव टिपणाऱ्या या कथा उल्लेखनीय आहे. यासंदर्भात किसन पाटील म्हणतात,''या कथेची बीजभूमी ही काया मातीच्या व्यथा वेदनांबरोबर ग्रामीण परंपरेने चालत आलेल्या दुःखाला मुखर करण्याची लेखकाची वृत्ती त्यांच्या अचूक प्रवृत्तीचे दर्शन घडवते. ग्रामीण जीवन अर्थशास्त्राच्या व सावकारी आणि सरंजामी

वृत्तीच्या दलालांच्या तावडीत कसे सापडले आहे, याचे बोलके व स्थितिजन्य चित्रण या कथेतून वाचकांच्या अंतरंगाला जाऊन भिडते.''[३] अशा शब्दात मकूडफ या कथासंग्रहाचा गौरव केला आहे. याचे कारणच मुळे असे की, लेखकाची प्रगल्भ अनुभवविश्व हे आहे. तसेच 'कूड' या कथासंग्रहातील कथांविषयी आपले निरीक्षण नोंदविताना डॉ. प्रभाकर चौधरी म्हणतात,''या सोळा कथा वाचून एकविसाव्या शतकातील परिवर्तनशील अशा एका खेड्याचा परिचय घडतो. खेड्यात परिवर्तन होत आहे, बदलत आहे पण तेथील अज्ञान, विश्वास, शोषण, निरीक्षरता, गरिबी, अस्वच्छता आणि प्रस्थापितांची मुजोरी कायम आहे. जीवनाच्या अस्तित्वाच्या लढाईत तेथील लोकांची असहाय्यता टिकून आणि कायम जशी आहे तसेच परस्परांना फसवून आपला स्वार्थ साधण्याची वृत्ती ही कायम आहे. याचे वास्तव चित्रण अशोक कौतिक कोळी यांनी 'कूड' या कथासंग्रहातील सोहळा कथांत केले आहे. वाचकाला आजचे खेडे कसे आहे याची एक संपूर्ण सफल चित्र हा कथासंग्रह वाचून येतो.''[४] अशाप्रकारे जामनेर परिसरातील शेतकरी मजूर, कष्टकरी, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, शोषण व्यवस्था, असहाय्यता आणि क्वचित विद्रोह, ओघवती भाषाशैली यामुळे या कथा वाचकांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या आणि वाचकाला अंतर्मुख करणाऱ्या आहे.

निष्कर्ष :

१) अशोक कोळी यांची कथा खानदेशी आणि वऱ्हाडी बोलीभाषेचा प्रभावी वापर करीत खेड्यातील जनमानसांचे प्रत्येकाची चित्रण करणारी आहे.

२) अशोक कोळी यांची कथा खेड्यातील शेतकरी परंपरा, व्यथा, वेदना, विद्रोह, आर्थिक शोषण यासारख्या घटकांची मांडणी करून कष्टकऱ्यांची होणारी ससेहोलपट प्रभावीपणे व्यक्त करणारी आहे.

३) ग्रामवास्तवाला सहज जाऊन भिडणारी आणि परिणामकारक अशी कथारचना आहे.

४) कथेतील संवाद आणि भाषाशैलीचा कलात्मक उपयोग केल्यामुळे प्रभावी प्रसंगचित्रण आणि उठादार निवेदन शैलीचा प्रत्यय येतो.

५) ग्रामीण माणसाची अगतिकता, अज्ञान, भूतदया, मानवता, भाबडी वृत्ती, शेतीनिष्ठ धडपड, भुकेची व्याकुळता या सर्व बाबी 'कूड' या कथासंग्रहातून प्रतीत होतात.

६) ग्रामीण जीवनातील सर्व घटकाला स्पर्श करणारी ही कथा आहे.

७) 'कूड' या कथासंग्रहात खानदेश परिसरातील ग्रामीण जीवन अशोक कोळी यांनी तेथील बोलींसह नेमकेपणाने टिपले आहे.

संदर्भ:

१) अशोक कौतिक कोळी,'कूड' , स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३

२) निरंजन माधव,'कूड', साक्षात, जुझाँस २००५, (पृष्ठ.३१)

३) किसन पाटील, 'कूड' संपादक, अक्षरवैदर्भी, अमरावती, जून २००४, (पृष्ठ.२५)

४) प्रभाकर चौधरी, 'आमची श्रीवाणी', का. स. वाणी संस्था, धुळे आक्टोबर- नोव्हेंबर- डिसेंबर २००३ (पृष्ठ.३१)

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारतातील अनुसूचित जाती-जमातींसाठी घटनात्मक तरतुदी

प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय एटापल्ली जि. गडचिरोली
Mob. 9403110668
Email:profvadarekar@gmail.com

सारांश :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतातील हिंदू समाज मुख्यतः ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांमध्ये विभागला गेला होता. या चार वर्णांव्यतिरिक्त अस्पृश्य किंवा अतिशूद्र नावाचा पाचवा वर्णही अस्तित्वात होता. भारतीय कायद्यानुसार या अस्पृश्य जातींची 'एक यादी' किंवा 'अनुसूची' तयार करण्यात आली होती. या अनुसूचित ज्या अस्पृश्य जातींचा समावेश करण्यात आला होता, त्यांची एक यादी भारत सरकारने तयार करून त्या जातींना भारतीय राज्यघटनेनुसार अनुसूचित जाती ही संज्ञा दिली.

कोणत्या जातींना अनुसूचित जाती संबोधावे? या संदर्भात संविधानाच्या ३६६ व्या कलमात तरतूद करण्यात आली आहे. या तरतुदीनुसार ज्या जाती, वंश किंवा जनजाती अथवा जातीचे उपभाग यांचा भारतीय शासनाने अनुसूचित जाती म्हणून उल्लेख केला असेल, त्याच सामाजिक गटांना अनुसूचित मानले जाईल. ३४१ व्या कलमाप्रमाणे, भारतातील एखाद्या जातीचा अनुसूचित जातीमध्ये समावेश करावा की नाही याबाबतचा अधिकार राष्ट्रपतींना दिला आहे.

अशाप्रकारे भारतातील ज्या जाती सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत अशा जातींचा समावेश अनुसूचित जातीमध्ये करण्यात आला आहे. अस्पृश्य जाती या इतर जाती समुहांपेक्षा सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. म्हणून अनुसूचित जातीमध्ये प्रामुख्याने अस्पृश्य जातींचा समावेश करण्यात आला.

आदिवासी शब्दाची उकल केल्यास आदिवासी म्हणजे 'आदी' पासून रहात असलेला म्हणजे (Just Before) असा होतो. जगाच्या पाचही खंडाच्या तुलनेत आफ्रिका खंडात प्राथमिक अवस्थेत राहणाऱ्या रहिवाश्यांचे प्रमाण जास्त आढळते. वास्तविकरित्या गणपद्धती असलेल्या मूळनिवासीची गणना भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमातीत बंदिस्त केली आहे. घटनेमध्ये मूळनिवासी यांना स्वतंत्र ओळख बहाल करून प्रस्थापितांना समान अधिकार देण्यासंबंधी विशेष तरतुदी करण्याऐवजी त्यांना पाचव्या व सहाव्या अनुसूचिमध्ये क्षेत्रबद्ध करण्यात आले आहे. राज्यघटनेने (Tribe) हा शब्द वापरलेला आहे. भारताचे राष्ट्रपती घटनेच्या ३८२ (१) कलमान्वये नोटिफिकेशन काढून एखाद्या आदिम जमातीला अनुसूचित जमात (Scheduled Tribe) म्हणून घटनेच्या ५ व्या अनुसूची (5th Schedule) मध्ये समाविष्ट करू शकतात. नंतर तिला अनुसूचित जमात असा दर्जा प्राप्त होतो. म्हणजेच राज्यघटनेतील तरतुदी या 'अनुसूचित जमाती' या घटनात्मक संकल्पनेशीच संलग्न आहेत. त्यांच्यासाठी घटनेने अनेक तरतुदी केल्या आहेत. भारतीय संविधानाने आदिवासींना सूचीबद्ध केलेले असून त्यांना संवैधानिक दर्जा 'अनुसूचित जमाती' अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे. अनुसूचित जमातीत केवळ आदिवासींचाच समावेश नसून संविधानकर्त्यांनी ठरविलेल्या निकषांना अनुसरून इतरही जातींचा समावेश केला असल्याने अनुसूचित जमाती म्हणजेच आदिवासी असे समीकरण तयार झालेले आहे. भारतात जवळपास सहा हजार जाती आणि जमाती आहेत.

बीज शब्द : वर्णव्यवस्था, समान अधिकार, अस्पृश्य, मूळनिवासी (आदिवासी), अनुसूची, घटनात्मक तरतूद

प्रस्तावना :

भारतातील अनुसूचित जाती-जमातीच्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने भारतीय संविधानात विशेष प्रकारच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताचे स्वतंत्र संविधान तयार करण्यात आले. भारतीय संविधानात समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, आणि न्यायाचे तत्त्व मान्य करून जातिव्यवस्थेच्या आधारावर निर्माण झालेली विषमता दूर करणे तसेच अनुसूचित जाती-जमातीचा विकास करण्याच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वपूर्ण तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या विकासाच्या दृष्टीने भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानात अतिशय महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत. त्या दृष्टीने भारतीय संविधानातील पुढील कलमे महत्त्वाची ठरतात.

अनुसूचित जाती-जमातींसाठी घटनात्मक तरतुदी :

भारतीय संविधानातील कलम १५ नुसार, १) राज्य कोणत्याही नागरिकाविरूद्ध धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान, यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणार नाही. २) केवळ धर्म, वंश, जाती, लिंग यापैकी कोणत्याही आधारावर एखाद्या नागरिकास दुकाने, सार्वजनिक भोजनालये, उपहारगृहे, सार्वजनिक मनोरंजनाची स्थाने यात प्रवेशाबाबत व कोणत्याही अंशतः व पूर्णतः राज्याच्या मदतीवर असलेल्या सर्वसाधारणपणे जनतेकरीता समर्पित केलेल्या विहिरी, घाट, सडका किंवा सार्वजनिक ठिकाणे याचा उपयोग किंवा वापराबाबत कोणताही निर्बंध किंवा अटी घालता येणार नाही.

संविधानाच्या १६ व्या कलमानुसार, राज्यातील नोकऱ्या किंवा पदावरील नियुक्तीबाबत सर्व नागरिकांना समान संधी दिली जाईल. धर्म, वंश, जन्म, जात, लिंग, जन्मस्थान व निवास अथवा यापैकी कोणत्याही एका आधारावर कोणत्याही राज्याधीन नोकरी किंवा पदाकरीता अपात्र ठरविला जाणार नाही किंवा भेदभाव केला जाणार नाही.

१७ व्या कलमानुसार, जातिव्यवस्थेतून निर्माण झालेली अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली आहे. या कलमानुसार त्या प्रकारचे कोणतेही आचरण निषिद्ध मानले जाते. अस्पृश्यतेमुळे निर्माण झालेली कोणतीही अपात्रता लागू करणे अपराध ठरेल व कायद्यानुसार दंडनीय राहील.

१९ व्या कलमानुसार, राज्य निधीवर चालणाऱ्या किंवा राज्याद्वारा मदत मिळणाऱ्या शिक्षण संस्थेत यापैकी कोणत्याही एका आधारावर प्रवेश नाकारला जाणार नाही.

३८ व्या कलमानुसार, राज्य अशा समाजव्यवस्थेची निर्मिती व संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करील की जी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाद्वारे लोककल्याण साधेल.

४६ व्या कलमानुसार, जनतेतील दुर्बल वर्ग, अनुसूचित जाती व जमातींना आर्थिक शिक्षणासंबंधी विशेष सोयी देण्याची जबाबदारी राज्य शासनाने घ्यावी. सामाजिक अन्याय व शोषणापासून अनुसूचित जाती-जमातीच्या संरक्षणाची व्यवस्था करण्यात यावी.

कलम १६४ नुसार आदिवासी कल्याणाकरीता आणि त्यांच्या हिताचे संरक्षण करण्याकरीता राज्यात सल्लागार परिषदा आणि स्वतंत्र विभागाची स्थापना करण्याची व्यवस्था केली आहे. तसेच केंद्र सरकारात एका विशेष अधिकाऱ्याची नियुक्तीची व्यवस्था करण्यात आली. त्याचप्रमाणे या कलमानुसार आसाम, मध्यप्रदेश, बिहार आणि ओरिसा यासारख्या राज्यात आदिवासींची संख्या जास्त असल्यामुळे ङआदिवासी कल्याण मंत्रालयफ निर्माण करण्याची तरतूद केली आहे.

कलम २४४ (२) प्रमाणे, आसामच्या आदिवासींकरीता जिल्हा व प्रादेशिक परिषदा स्थापन करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. या व्यतिरिक्त कलम ५ नुसार, आंध्रप्रदेश, बिहार, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा आणि राजस्थान येथील राज्यपाल दरवर्षी राष्ट्रपतीस आदिवासींच्या प्रशासनाबद्दल अहवाल सादर करतील.

कलम ३३० आणि ३३२ नुसार अनुसूचित जाती आणि जमातींना लोकसभा आणि विधानसभेमध्ये पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळावे म्हणून त्यांना आरक्षण देण्यात आले आहे. २००० मध्ये या राजकीय आरक्षणाची मुदत २०१० पर्यंत वाढविली आहे.

कलम ३३५ नुसार, प्रशासनाची कार्यक्षमता सुरक्षित राखून अनुसूचित जाती आणि जमातींना केंद्र आणि राज्य सरकारच्या नोकऱ्यांमध्ये विशेष सवलती दिल्या आहेत. या जाती-जमातींच्या उमेदवारांनी प्रशासनातील जागांसाठी लागणारी शैक्षणिक पात्रता पूर्ण केली पाहिजे. मात्र वयोमर्यादेच्या बाबतीत त्यांना सूट देण्यात आली आहे.

कलम ३८८ नुसार, अनुसूचित जाती-जमातीकरीता एका विशेष अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आला आहे. अनुसूचित जाती व जमातीच्या कल्याणासाठी संविधानाने दिलेल्या संरक्षणात्मक तरतुदीचे पालन होते की नाही हे पाहणे व त्याबाबत अहवाल राष्ट्रपतीला सादर करणे हे या अधिकाऱ्याचे विशेष कार्य असेल. राष्ट्रपती संसदेच्या दोन्ही सभागृहांपुढे हे अहवाल आणतील.

कलम ३४२ नुसार, राष्ट्रपतींना असा अधिकार देण्यात आला की, राज्यांच्या राज्यपालाच्या सल्ल्याने प्रत्येक राज्यातील अनुसूचित जमाती कोणत्या आहेत हे ठरविण्यात यावे आणि तशी यादी तयार करावी.

२६ जानेवारी १९५० ला केंद्र सरकारने असा निर्णय घेतला होता की, नोकऱ्यांकरीता राष्ट्रीय पातळीवर खुली स्पर्धा आहे व ज्या नियुक्त्या अन्यप्रकारे केल्या जातात त्यात अनुसूचित जाती-जमातीकरीता अनुक्रमे १५% आणि ७.५% जागा राखून ठेवण्यात याव्यात. सरकारी, मर्यादित कंपन्या व स्वायत्त संस्थांना देखील हा नियम लागू आहे.

संविधानातील १५ व्या कलमातील तरतुदी लागू करता याव्यात म्हणून केंद्र सरकारने 'अस्पृश्यता अपराध अधिनियम' (The Untouchability Offence -ct, 1955) मंजूर केला आणि कायद्याच्या स्वरूपात १ जून १९५५ पासून लागू करण्यात आला.

अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, १९८९ अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीवरील अत्याचार आणि द्वेषपूर्ण गुन्हे रोखण्यासाठी लागू केलेला भारतीय संसदेचा एक कायदा आहे. हा कायदा एससी/एसटी कायदा,

ISSN No. 2394-5990

पीओए, अत्याचार प्रतिबंधक किंवा फक्त ॲट्रॉसिटी कायदा म्हणून देखील ओळखला जातो

अनुसूचित जाती-जमातीचे लोक हे निरक्षर होते. त्यांच्यात शिक्षणाचा विशेष प्रसार झाला नव्हता. शिक्षणाच्या अभावामुळे हे लोक मागासलेले राहिलेत. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या दृष्टीने शासनाने विविध उपाययोजना केल्या आहेत. अनुसूचित जाती-जमातीच्या मुलांना मॅट्रिकनंतरच्या शिक्षणासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती दिली जाते. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी शासकीय वसतिगृहाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या शासकीय वसतिगृहात अनुसूचित जाती-जमाती मधील हुशार विद्यार्थ्यांना मोफत प्रवेश दिला जातो. त्यांच्या जेवणाचा, पुस्तकांचा खर्च शासनातर्फे केला जातो. काही ठिकाणी केवळ अनुसूचित जमातीच्या मुलांसाठी आदिवासी वसतिगृहे सुरू करण्यात आली आहेत. वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि इतर महाविद्यालयात अनुसूचित जाती-जमातीच्या विद्यार्थ्यांकरीता काही जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या आहेत. त्यामुळे या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेणे सुलभ झाले आहे.

लोकसभा आणि विधानसभेत अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षित जागा ठेवण्यात आल्या आहेत. या आरक्षित जागांमुळे अनुसूचित जाती-जमातीचे प्रतिनिधी लोकसभा आणि विधानसभेत निवडून जातात. जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपालिका, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायत इत्यादींमध्ये देखील आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात हे लोक सक्रिय झाले आहेत. ते आपल्या समस्या प्रभावीपणे लोकसभा, विधानसभेत आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मांडतात.

अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांना सुलभपणे कर्ज मिळावे म्हणून त्यांच्याकरीता स्वतंत्र विकास महामंडळे सुरू करण्यात आली आहेत. महाराष्ट्रात अनुसूचित जातीच्या लोकांकरीता 'फुले विकास महामंडळ' आणि 'अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ' तर अनुसूचित जमातीच्या लोकांना स्वतःचा लहान मोठा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी महाराष्ट्रात 'आदिवासी विकास महामंडळ' स्थापन करण्यात आले आहे. या महामंडळाकडून कर्ज दिले जाते. या कर्जापैकी काही रक्कम त्यांना अनुदानाच्या रूपात दिली जाते.

निष्कर्ष :

पंचवार्षिक योजनेतून अनुसूचित जाती-जमातीच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले आहेत. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत विशिष्ट निधी केवळ अनुसूचित जाती-जमातीच्या कल्याणाकरीता खर्च करण्यात आला. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांच्या विकासाच्या दृष्टीने विशेष लक्ष पुरविण्यात आले आहे. विहिरी बांधणे, बीबियाणे, खते इत्यादीसाठी त्यांना वित्त सहाय्य दिले जाते. प्रत्येक विकासाच्या योजनेत अनुसूचित जाती-जमातीच्या लोकांकडे विशेष लक्ष देण्यात आले आहे.

अनुसूचित जाती-जमातीचे लोक हे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आहेत. त्यांची स्वतःची पक्की घरे नसतात. ती तात्पुरती आणि कच्ची असतात. त्यांच्या घरात कोणत्याही सोयी नसतात. ही घरे आरोग्याच्या दृष्टीने चांगली नसतात. ही गोष्ट लक्षात घेऊन त्यांना घरे बांधण्यासाठी अनुदान दिले जाते. २० कलमी कार्यक्रमाअंतर्गत प्रत्येक गावात त्यांच्यासाठी घरे बांधून देण्यात आली होती. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या नोकऱ्यात अनुसूचित जाती-जमातींना अनुक्रमे १५% आणि ७.५% आरक्षण देण्यात आले आहे. शासकीय नोकऱ्यांप्रमाणेच शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या संस्थांच्या नोकऱ्यांत आरक्षण देण्यात आले आहे. या आरक्षणामुळे अनुसूचित जाती-जमातीचे लोक मोठ्या पदावर कार्यरत असल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीमध्ये बरेच परिवर्तन झाले आहे.

आदिवासी लोकांच्या आरोग्यविषयक अनेक समस्या आहेत. अपुरा आणि निकृष्ट आहार आणि रोगांवर उपचार करण्यासंदर्भात असलेली आदिवासींची उदासिनता या गोष्टी लक्षात घेऊन शासनातर्फे आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाअंतर्गत त्याना विविध प्रकारची आरोग्यविषयक मदत दिली जाते. आदिवासी भागातील पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. आदिवासी भागात दवाखान्यांची सोय करण्यात आली आहे. दुर्गम भागात आदिवासींकरीता फिरते दवाखाने सुरू करण्यात आले आहेत व त्यांना मोफत औषधे दिली जातात. आदिवासी भागात आरोग्य केंद्र, बालसंगोपनगृहे, प्रसुतीगृहे सुरू करण्यावर विशेष भर दिला जातो.

आदिवासी क्षेत्रात विकास कार्याला गती मिळावी या उद्देशाने आदिवासी क्षेत्रात भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदीनुसार प्रशासकीय व्यवस्था करण्यात आली आहे. संविधानाच्या पाचव्या अनुसूचित आदिवासी क्षेत्र असलेल्या राज्यात प्रादेशिक सल्लागार परिषदेची (Tribal -dvisory Council) ची स्थापना करण्याची तरतूद आहे. राष्ट्रपतीस आवश्यकता वाटल्यास त्या राज्यात अशा परिषदा स्थापन करता येऊ शकतात की, जिथे आदिवासी राहतात. आदिवासींचा विकास व्हावा म्हणून ऑक्टोबर १९९९ मध्ये केंद्र शासनाने आदिवासी मंत्रालयाची स्थापना केली. एप्रिल २००१ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्तीय विकास आयोगाची स्थापना केली आहे. २००२-०३ पासून आदिवासी महिला सक्षमीकरणाची योजना केंद्र सरकारने सूरू केली असली तरी आजही अनेक

ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील अनुसूचित जाती आणि जमातींचा पाहिजे त्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येत नाही. घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या असल्या तरी प्रत्यक्ष कायद्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे होत असल्याचे दिसून येत नसल्यामुळे अनुसूचित जाती-जमातीचा पाहिजे त्या प्रमाणात विकास झालेला दिसून येत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) डॉ. श्रीराम महादेव महाकरकार - आदिवासी स्त्री व राजकारण श्री. राजराजेश्वर शैक्षणिक, सांस्कृतिक व सामाजिक बहुउद्देशीय संस्था चामोर्शी प्रथम आवृत्ती २००६.

२) आगलावे डॉ. प्रदीप - भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या श्री. साईनाथ प्रकाशन, भगवा घर कॉम्प्लेक्स धरमपेठ, नागपूर.

३) डॉ. तुमराम विनायक - 'आदिवासी साहित्य स्वरुप व समिक्षा' व्हिजन प्रकाशन, सिताबर्डी, नागपूर.

४) mr.m.wikipedia.org.

■■■

ISSN No. 2394-5990

जागतिकीकरण व भारतीय उच्च शिक्षण

प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर
मो.नं. ९३२६०१९६५४, Email Id :-kamblerp17@gmail.com

सारांश :

जागतिकीकरण अथवा वैश्वीकरण हयाचा आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रावर असलेला प्रभाव हा सातत्याने चर्चेचा विषय ठरला आहे. वैश्वीकरणामुळे सध्या अस्तित्वात असलेल्या उच्च शिक्षणातील असमानतेमध्ये भर पडली आहे. हा पगडा अपरिहार्य असला तरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेपासून आपण लांब राहू शकत नाही. सध्याची ज्ञानाधिष्ठीत अर्थव्यवस्था लक्षात घेतल्यानंतर दर्जेदार व उपयोजित शिक्षण असणाऱ्या पदवीधराची आज गरज आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा फार मोठा परिणाम हा उच्चशिक्षणावर होत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उच्च शिक्षण हे जागतिक बाजारपेठेतील महत्वाचा घटक झालेला आहे. उच्च विद्यापीठीय शिक्षण संकल्पनेचे अवमुल्यन उच्च शिक्षणातील जागतिकीकरणाच्या प्रवेशामुळे होत आहे, त्याची गंभीर दखल घेण्याची गरज आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बाहेरील विद्यापीठांनी विद्यापीठ स्थापन करतांना भारतीय संस्कृती आणि भाषिक विविधता व सामाजिक अस्मितेबद्दलची संवेदनशीलता लक्षात घेऊनच त्यांनी भारतात उच्च शिक्षणाची आखणी करावी की, ज्या अभ्यासक्रमामुळे भारताच्या अखंडतेला आणि सार्वभौमत्व यावर विपरीत परिणाम होणार नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उच्च शिक्षण हे जागतिक बाजारपेठेतील महत्वाचा घटक झालेले आहे. त्यामुळे देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विद्यार्थी-शिक्षक यांच्यातही शैक्षणिक सहकार्य वाढलेले आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशाला या प्रक्रियेपासून संधी व आव्हानेही भरपूर आहेत. एकुणच कोणत्याही शिक्षण व्यवस्थेचे किंवा त्याचा भाग असलेल्या विद्यापीठांचे यश हे त्यांच्या गुणवत्तेत सामावलेले आहे. शिक्षण व्यवस्था ही गुणवत्तेला पोषक असणे गरजेचे आहे. जागतिक पातळीवर नाव मिळविण्यासाठी आपल्या धोरणामध्ये आणि मानसिकतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडवण्याची आवश्यकता आहे.

जागतिकीकरण ही एक आर्थिक संकल्पना आहे. या संकल्पनेची सुरुवात १९३० मध्ये झाली. जगाने पाहिलेल्या पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या परिणामाचे फलीत म्हणजेच जागतिकीकरणाचा उद्गम समजावा लागेल, पहिल्या महायुध्दानंतर जगातील अर्थव्यवस्थेचे चित्रच बदलून गेले. शत्रू आणि मित्र अशा दोन गटात मूळ जगातील राष्ट्रे विभागली गेल्या कारणाने व्यापार, भांडवलाची गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाची देवाण घेवाण यांवर अनेक प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष बंधने येऊन पडली. ही बंधने मुक्त करुन जगाचा अर्थ व्यवहार खुला करावा आणि व्यापाराच्या क्षेत्रात निरोगी स्पर्धेला उत्तेजन देवून त्यातून सर्वांचीच आर्थिक उन्नती साध्य करावी असा विचार मुक्त धरु लागला. हा विचार प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट यांनी पुढाकार घेतला. १९४५ मध्ये स्थापन झालेली जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि १९४७ मध्ये जगातील ९९ देशांनी व्यापारासाठी केलेला गॅट करारश ही त्याची फलिते होती. १९९४ मध्ये जागतिक व्यापार संघटना स्थापन झाली आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुस्थिर झाली. या संघटनेच्या धोरणानुसार आयातीवरिल बंधने सैल करण्यात आली आणि देशांतर्गत व आयात केलेल्या वस्तू सेवा यांच्यात भेदभाव न करण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यामुळे प्रगत राष्ट्रांच्या उत्पादनांना अटकाव नसलेली मुक्त, खुली बाजारपेठ उपलब्ध झाली. माणसाचे जीवन अधिकाधिक सुखकारक करणाऱ्या उत्पादनांची निर्मिती भराभर वाढू लागली आणि त्याचा प्रसार अधिकाधिक वेगाने होऊ लागला. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जगभर आपले जाळे पसरले. श्ब्रँडर उत्पादने सगळ्या जगात प्रस्तुत झाली आणि त्याच्या तुलनेत स्थानिक उत्पादने कमी प्रतीची आणि तुच्छ वाटू लागली म्हणूनच ''जागतिकीकरण म्हणजे वित्त, व्यापार, रोजगार, तंत्रज्ञान दळणवळ, विदेशी स्थानांतरण, पर्यावरण, राहणीमान, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा विविध क्षेत्रातून होत राहणारे रुपांतर होय''[१]

एकविसाव्या शतकात म्हणजेच जागतिकीकरणाच्या शतकात आज जगातली सर्व राष्ट्रे प्रगत विकसनशील आणि गरीब राष्ट्रे ही जागतिकीकरणाच्या प्रचंड झंझावातात सापडली आहेत. या सर्वांचा परिणाम प्रत्येक देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय

आणि शैक्षणिक व्यवस्थेवर होत आहे. एका बाजूनी जागतिकीकरणाने आपल्यापुढे वेगवेगळ्या परिणामांची आव्हाने उभी केली आहेत, तर दुसऱ्या बाजूला या आव्हानाची सकारात्मक उपयोग करुन घेण्यासाठी संधीची दारे उघडली गेली आहेत.

जागतिकीकरणाने आपल्या जीवनातली कोणती क्षेत्रे व्यापली नाहीत? तर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, सांस्कृतिक, धार्मिक, कृषि अशा अनेकानेकक्षेत्रांना आता जागतिकीकरणाने विळखे घातले आहे. या विळख्यांमुळे दृष्टोत्पत्तीस येणारे गंभीर दूरगामी परिणाम पाहून अनेक विचारवंतांनी जागतिकीकरणाला जाहिरपणे विरोध दर्शविला. त्याचा निषेध केला. पण असा विरोध दर्शवून किंवा निषेध करुन जागतिकीकरणाचा बिमोड करता येईल अशी सामान्य परिस्थिती आज राहिलेली नाही. ''जागतिकीकरणाचा आजचा चेहरा अमानवी आहे. यात देवाणघेवाणही नाही. ताकदवान धनदांडगे देतील ते बाकीच्यांनी घ्यायचं त्यांच्या तालावर नाचायचं. दुनियेच्या प्रगतीसाठी गरीबांनी तेवढा त्याग केला पाहिजे. खाजगीकरण व उदारीकरण या अविभिन्न गोष्टी आहेत. गरीब देशांनी आपल्या सामाजिक व्यवस्था धनदांड्यसाठी खुल्या करायच्या, त्यांनी आपल्या देशात काय व कसं जगायचं, कायदा व न्यायाची व्यवस्था कशी ठेवायची हे सुध्दा हे धनदांडगे ठरवणार.''[२]

जागतिकीकरण ही बदललेली विचारसरणी नसून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही एक प्रकारचा पायाभूत बदलच आहे. हा बदलच व्यक्तीच्या, समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या सर्व अंगाना स्पर्श तर करतो आहे पण त्याचबरोबर एक प्रकारची नवीन विचार शैली यामुळे रुजविण्याचा प्रयत्न होत आहे.

सध्याच्या शतकामध्ये शिक्षण ही एक शक्ती ठरलेली असून ती एखाद्या व्यक्तीचे सबलीकरण तर करतेच परंतु पर्यायाने ती समाज आणि राष्ट्रालाही बळकटी देते. आजच्या युगामध्ये शिक्षित मनुष्यबळ हे प्रत्येक राष्ट्राकरिता विकासाचा पाया बनले आहे. ज्ञाननिष्ठ समाज आणि ज्ञानावर आधारीत अर्थव्यवस्था ही एकविसाव्या शतकाची ओळख ठरली आहे. म्हणूनच एकविसाव्या शतकात उपयुक्त आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

भारतीय उच्च शिक्षण :

ब्रिटीशांनी भारतात उच्च शिक्षणाची खऱ्या अर्थाने मुहूर्तमेढ रोवली. भारतीय उच्च शिक्षणास दोनशे वर्षांची परंपरा आहे. १८१७ साली कलकत्त्यात स्थापन झालेले हिंदु कॉलेज आणि १८५७ ला निर्माण केलेल्या मुंबई, कलकत्ता आणि मद्रास येथील विद्यापीठाच्या काळापासून आजच्या जगभर मान्यता पावलेल्या आय. आय. एम. आय. टी आणि तत्सम शिक्षण संस्थाच्या काळापर्यंत आपली उच्च शिक्षण व्यवस्थाबऱ्याचशा चढउतारातून गेली आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर गेल्या साद वर्मा उच्च शिक्षणाचा वेगाने प्रसार झाला आहे. त्यांचा बराच विस्तारही बाटलेला आहे. भारतात १९५० साली फक्त २५ विद्यापीठे, त्यांना संलगन अशी ७०० महाविद्यालये आणि हजार शिक्षकांची संख्या व त्यावेळी एक लाख विद्यार्थी महाविद्यालयात आणि विद्यापीठान शिक्षण घेत होते. आपल्या देशामध्ये आजच्या पडीला जवळपास ८३% विद्यापीठातून सोळा लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत असून महाविद्यालये २१ हजार व शिक्षकांची संख्या ५ लाख इतकी आहे. असा कोणताही विषय नाही की कोणतीही विद्या शाखा नाही ज्याच्यात शिक्षित होण्याकरिता आपल्या विद्यार्थयाला भारताबाहेर जावे लागेल. आपल्या देशात दरवर्षी वेगवेगळया शाखांत जवळ जवळ तीन लाख विद्यार्थी पदवी घेऊन बाहेर पडतात. आणि या विद्यार्थ्यांच्या पुढे नोकरी तसेच स्व-उद्योगाचे पर्याय मात्र नेमके कमी पडत आहेत. उच्च शिक्षणाचा खरा विस्तार १९६० च्या दशकात सर्व देशभर झाला सध्या भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीयीकरणाचे वारे वेगाने वाहू लागले आहे.

जागतिकीकरण आणि भारतीय उच्च शिक्षण :

बऱ्याचशा चढउतारातून गेली आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर गेल्या साद वर्मा उच्च शिक्षणाचा वेगाने प्रसार झाला आहे. त्यांचा बराच विस्तारही बाटलेला आहे. भारतात १९५० साली फक्त २५ विद्यापीठे, त्यांना संलगन अशी ७०० महाविद्यालये आणि हजार शिक्षकांची संख्या व त्यावेळी एक लाख विद्यार्थी महाविद्यालयात आणि विद्यापीठान शिक्षण घेत होते. आपल्या देशामध्ये आजच्या पडीला जवळपास ८३% विद्यापीठातून सोळा लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत असून महाविद्यालये २१ हजार व शिक्षकांची संख्या ५ लाख इतकी आहे. असा कोणताही विषय नाही की कोणतीही विद्या शाखा नाही ज्याच्यात शिक्षित होण्याकरिता आपल्या विद्यार्थयाला भारताबाहेर जावे लागेल. आपल्या देशात दरवर्षी वेगवेगळया शाखांत जवळ जवळ तीन लाख विद्यार्थी पदवी घेऊन बाहेर पडतात. आणि या विद्यार्थ्यांच्या पुढे नोकरी तसेच स्व-उद्योगाचे पर्याय मात्र नेमके कमी पडत आहेत. उच्च शिक्षणाचा खरा विस्तार १९६० च्या दशकात सर्व देशभर झाला सध्या भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीयीकरणाचे बारे बेगाने वाहू लागले आहे.

एकविसाव्या शतकात ज्ञानाला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. म्हणूनच या शतकाला श्ज्ञानशतक असे संबोधले जाते. शिक्षणाचा आणि सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घडामोडीचा जवळचा संबंध आहे. अनेक सामाजिक, आर्थिक, राजकीय

यांच्या बदलांच्या मुळाशी शिक्षण असते. विशेषत: कालसुसंगत, दर्जेदार उच्च आणि तंत्रज्ञान विषयक शिक्षण हे सुदृढ अर्थव्यवस्थेसाठी अतिशय कळीचे ठरते. उच्च शिक्षित मनुष्यबळ हा राष्ट्राच्या विकासाचा पाया असतो. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या चार दशकात भारतामध्ये शिक्षण संस्थाची लक्षणीय वाढ झाली. त्यावेळी शिक्षणाचा परीघ विस्तारण्यासाठी व समाजाच्या सर्व स्तरातील जनतेपर्यंत शिक्षण नेण्यासाठी महाविद्यालये सुरु होत गेली. सुरुवातीला कला, वाणिज्य, विज्ञान या पारंपारिक शाखा पुरतीच मर्यादीत होती. वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी या दोन व्यावसायिक शाखा त्यावेळी होत्या. पुढे नव तंत्रज्ञान विकसित होत गेले. संगणक आणि दुरसंचार क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात क्रांती झाली आणि शिक्षण क्षेत्राचे क्षितीज विस्तारले गेले. नवीन विषय निर्माण झाले. एकविसाव्या शतकात शिक्षणाचे जागतिकीकरण तसेच वैश्वीकरण झाले आहे. त्यामागे विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या तीन दशकात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात झालेली प्रगती आहे. याचबरोबर पारंपारिक आणि व्यावसायिक शिक्षण यांच्या असमतोल विकासातून निर्माणझालेले प्रश्न, तसेच उच्च शिक्षणाची संधी मिळालीच पाहिजे. या भावनेतून निर्माण झालेली प्रवेशासाठीची चढाओढ त्याचप्रमाणे वाढत्या शुल्कातून निर्माण झालेली आर्थिक कोंडी आणि जागतिकीकरणात सामोरे जाण्यासाठी गुणवत्तेला पर्याय नाही, याची झालेली सार्वत्रिक जाणीव या व अशा प्रकारच्या परस्परांना छेद जाणाऱ्या कितीतरी गोष्टी एकाच वेळी घडून येत असताना दिसतात. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत आता भारतीय उच्च शिक्षणाला परदेशी विद्यापीठांचे पर्याय उपलब्ध होत आहेत. एक गोष्ट मात्र निर्विवाद सत्य आहे की, परदेशी विद्यापीठाचे शिक्षण फक्त श्रीमंत असणाऱ्या पालकांनाच परवडणारे आहे. या कारणाने काही टक्केच विद्यार्थी त्याचा फायदा घेऊ शकतील. आजच्या काळात भारतीय उच्च शिक्षण प्रचंड संक्रमणातून जात आहे. एक गोष्ट निश्चितपणे जाणवते ती म्हणजे एकविसाव्या शतकामध्ये शिक्षणाची व्याप्ती तिची चौकट आणि तिचे मापदंड बदलले आहे. शिक्षणाचे एकाच वेळी जागतिकीकरण आणि वैश्वीकरण होत आहे. ज्ञान आणि ज्ञानातून संपत्तीची निर्मिती व यातून निर्माण होणारे अर्थकारण, जागतिकीकरण असे एक नवीन अभिसरण होऊ लागले आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम :

जागतिकीकरणासारख्या तत्वज्ञानाचा शिक्षणावर होणारा परिणाम हा उघडचं आहे. देशातील विद्यापीठे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी लागणारी मानवी साधनसंपत्ती निर्माण करीनाशी होतात. यांऐवजी जागतिकीकरणात विद्यापीठे जागतिक बाजारपेठेच्या विकासासाठी साधनसंपत्ती जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे पुरस्कृत झालेल्या जागतिक बाजारपेठेची यामुळे शिक्षणावर बरा वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो. शिक्षणाचे जागतिकीकरणामुळे बाजारीकरण होत आहे. हा एक महत्वाचा परिणाम आहे. अर्थव्यवस्था ही विज्ञानावर आधारीत न राहता ती व्यापार व वाणिज्य, गरज व पुरवठा यावर आधारीत अशी बनत चालली आहे. जागतिकीकरणामुळे परदेशी पदव्यांना उत्तेजन मिळाले आहे. परदेशात जादून शिक्षण घेणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांचा प्रवाह गेल्या काही वर्षात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे अखंड वाहत आहे. जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाला बंदयाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. आतापर्यंत सेवा क्षेत्रात गणल्या जाणाऱ्या शिक्षणाला चंद्रयाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. विना-अनुदानित तत्वावरिल शिक्षण संस्था उदयास येऊन कॅपिटेशन फी मुळे शिक्षण हे प्रचंड महागले गेले आणि हळूहळू खाजगी विद्यापीठे निघू लागले आहेत. जागतिकीकरणामुळे सामाजिक स्तरावर शिक्षणातील विषमतेत वाढ होणारहे निश्चित आहे. दिल्ली सायन्स फोरमच्या अहवालानुसार ५३ टक्के भारतीय जनता आधीच दारिद्र्य रेषेच्या खाली राहत आहे. अशा परिस्थितीत आपल्यावरील शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने झटकल्यानंतर प्रचंड महागडे होणारे शिक्षण समाजातील गरीब जनतेला मिळणे अशक्यच होऊन जाणार आहे. एकूणच शिक्षण आणि विशेष करून उच्च शिक्षण हे भविष्यात फक्त श्रीमंतांनाच उपलब्ध होऊ शकेल. आताचे जागतिकीकरण हे पुनर्वसाहतवादाचे एक स्वरुप आहे. पाश्चिमात्य देशातील विद्यापीठे व येथील महाविद्यालये यांची सांगड घालण्याच्या प्रक्रियेने जोर धरला आहे. अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, अध्यापन पद्धती आणि एकूणच शैक्षणिक आराखडा पाश्चिमात्य विद्यापीठाच्या मार्गदर्शनाखाली तयार होऊ लागला आहे. अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यावर पाश्चिमात्य विद्यापीठाची पदवी विद्यार्थ्यांना मिळेल आणि शिक्षणाचे पुनर्वसाहतीकरणाला जोमाने सुरुवात होईल. जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणाचा दर्जा सुधारतो हे फक्त तत्व म्हणूनच शिल्लक राहते. प्रत्यक्षात जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणाचे व्यापारिकरण होत आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. शिंदेअरुणअक्षरवैदर्भी- बदलत्या आर्थिक स्थितीचे ग्रामीण कादंबरीमधील प्रतिबिंब.

२. पठारे रंगनाथ, जागतिकीकरण आणि देशीवादश, लोकवाड, मय संग्रह प्रकाशन मुंबई २००३ पृ. क्र. ३.

३. संपा. डॉ. नाईकवाडे, प्रा. देवकर, जागतिकीकरण: समकालीन बदलते संदर्भ, अलंकार प्रकाशन, उमरी पृ.क्र. ४८४.

■■■

प्राचीन मराठीतील संतकवींची साहित्यदृष्टी

प्रा. डॉ. राकेश कभे
महात्मा गांधी महा. पारशिवनी
मो. ९८२३७०७४२६
Email- rakeshkabhe@gmail.com

संतांची अभंगवाणी हे महाराष्ट्राचे मराठी भाषेचे परमभूषण आहे. या अभंगवाणीचा उगम निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, यांच्यापासून तुकाराम, निळोबा पर्यंत जाऊन पोहोचतो. निवृत्तीनाथ, ज्ञानदेव, चोखामेळा, मुक्ताबाई, जनाबाई, नामदेव, रामदासस्वामी, एकनाथ, तुकाराम, निळोबा इत्यादी अनेक संतांनी या अभंगवाणीच्या रचनेत मोलाचे कार्य केले आहे. अनेक जातींचे, अनेक व्यवसायांचे व अनेक वृत्तीचे संत यात आहेत. परंतु त्यात ठळक चौघेच आहे. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम या चौघांची मिळून एक चौकट तयार झाली आहे व त्यालाच अनेक लहाण मोठया वाटा येवून मिळाल्या आहेत. या संदर्भात बहिणाबाई म्हणते की, या भक्तीमार्गाच्या किंवा भागवत धर्माच्या इमारतीचा पाया ज्ञानदेवांनी रचून त्यावर देवालय उभारले. नामदेवांनी या देवालयाचा विस्तार केला, एकनाथांनी त्याला भागवताचा आधार दिला व तुकाराम हे त्यावर कळस झाले.

महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हणून गौरवीले जाते. मध्ययुगीन काळातमहाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या अनेक संतमहात्म्यांनी येथील सांस्कृतिक जीवन समृद्ध बनविले आणि मराठीजनांना अमूल्य असा आध्यात्मिक वारसा दिला. परंतु महाराष्ट्रातील संतांचे कार्य केवळ आध्यात्मिक क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नव्हते. त्यांची समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातील कामगिरीदेखील अतिशय महत्वपुर्ण होती. मराठी संतांनी लोकजागृतीचे केलेले कार्य महाराष्ट्राच्या सांस्कृतीक् व सामाजीक जडणघडणीस मोठया प्रमाणावर पूरक ठरले आहे.

संत ज्ञानेश्वर :

ज्ञानेश्वराचा जन्म शके ११९७ (इ.स. १२७५) मध्ये आपेगाव येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव विठ्ठलपंत व आईचे नाव रूक्मिणीबाई असे होते. विठ्ठलपंतांचे मुळ घराणे पैठणजवळील आपेगावचे, पण पुढे ते आळंदी येथे स्थाईक झाले. त्यांना निवृत्तीनाथ, सोपानदेव व मुक्ताबाई अशी आणखी तीन मुले होती. विठ्ठलपंतांनी ऐन तारूण्यात संन्यास घेतला होता. तथापी आपल्या गुरूच्या उपदेशावरून त्यांनी पुनःगृहस्थाश्रमात प्रवेश केला. त्यानंतर त्यांच्या चारही आपत्यांचा जन्म झाला. त्यामुळे तत्कालीन धर्ममार्तंडांनी या कुटुंबाला वाळीत टाकले. परिणामी ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे यांना अत्यंत कष्टप्रद व उपेक्षेचे जीवन जगावे लागले. त्यांना मोठया प्रमाणावर अवहेलना सहन करावी लागली.

ज्ञानेश्वरानी वयाच्या अवघ्या एकविसाव्या वर्षी शके १२१८ (इ.स. १२९६) मध्ये आळंदी येथे समाधी घेतली.

ज्ञानेश्वर शके १२१२ (इ.स. १२९०) मध्ये 'ज्ञानेश्वरी' ही भगवद्गीतेवरील टीका लिहिली. याखेरीज अमृतानुभव, चांगदेवपाष्टठी, अभंगाची गाथा अशी ग्रंथरचना ही त्यांनी केली आहे.

'ज्ञानेश्वरी' किंवा 'भावार्थदिपिका' हा मराठी साहित्यातील अजोड ग्रंथ होय. मराठी साहित्याचे अजरामर लेणे ठरले आहे. 'ज्ञानेश्वरी' हा भगवद्गीतेवरील टीकाग्रंथ आहे.'ज्ञानेश्वरी' भगवद्गीतेतील अठरा अध्याय व त्यातील सातशे श्लोक यावर त्यांचा क्रम कायम ठेवुन नऊ हजार ओव्यांची टीका लिहिली. रा.द.रानडे यांनी या ग्रंथांविषयी असे म्हटले आहे की, भगवद्गीतेवरील आजपर्यंत झालेल्या सर्व टीकांमध्ये 'ज्ञानेश्वरी' ही सर्वश्रेष्ठ टीका होय.

ज्ञानेश्वर हे गीतेवरील श्रेष्ठ भाष्यकार होते. त्यांच्या ठिकाणी तत्वज्ञान, काव्य व आत्मानुभूती यांचा एक अद्भूत त्रिवेणी संगम झाला होता. त्यांनी गीतेला मराठी भाषेचे सुंदर लेणे चढवून मराठी भाषिकांना तत्वज्ञानाचा एक महान ग्रंथ उपलब्ध करून दिला. आतापर्यंत संस्कृतात अवगुंठित असलेले अध्यात्म ज्ञान मराठीत आणूनज्ञानेश्वरानी मोक्षाची द्वारे सर्वसामान्य जनतेलाही खुली केली. हे त्यांचे महान कार्य होते.

ज्ञानेश्वरानी आपल्या ओवीबद्ध टीकेत गीतेतील कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे. त्यांनी 'सर्वाभूती समानता' व 'ज्ञानयुक्त भक्ती'; यांची शिकवण दिली. सगुण भक्तीला 'अद्वैत' तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठाण मिळवून देताना आणि 'अहम् ब्रह्मास्मि' किंवा 'तत् त्वम् असी' या वेदवाक्यांच्या भावार्थ सांगतांना ज्ञानेश्वर म्हणतात –

ISSN No. 2394-5990

''हे विश्वची माझे घर। ऐसी मती जयाची स्थिर।
किंबहुना चराचर। आपण जाला।''

त्यांची अंतिमनिष्ठा ज्ञानरूप भक्ती ही आहे. अद्वैतानुभूतीतही भक्ती व कर्म यांना स्थान आहे असे त्यांनी सांगितले. ग. श्री. हुपरीकर यांनी ज्ञानेश्वरीविषयी असे म्हटले आहे की, ''ज्ञानेश्वरी हे तत्त्वज्ञान व काव्य या दोन भिन्न रंगांच्या आडव्या-उभ्या धाग्यांनी विणलेले व दोन भिन्न रंगांची मधूनमधून झाक दाखविणारे वस्त्र आहे.''

ज्ञानेश्वरीच्या वाङ्मयसंपदेचे महत्व स्पष्ट करतांना शं. दा. पेंडसे म्हणतात, ''ज्ञानेश्वरांचा वाङ्मयसंपदेचे महत्व नैमित्तिक नाही. ते राजकारणनिरपेक्ष असे स्वतंत्र व सनातन महत्त्व आहे. भक्तीच्या आणि आध्यत्माच्या क्षेत्रातील धार्मिक व सामाजिक विषमता नष्ठ व्हावी, 'याचि देही याचि डोळा' नराचा नारायण होण्याचा आपणास अधिकार आहे हे सर्वांना कळावे, त्याकरिता आध्यात्माचे आणि मोक्षाचे ज्ञान सर्व मुमुक्षूंना त्यांच्या मराठी भाषेत घेता यावे, त्यांच्या चित्ताला शांती आनंद प्राप्त व्हावा आणि आपली सर्व कर्तव्यकर्मे ईश्वरार्पण बुद्धीने करणे हीच खरी भक्ती व खरा यज्ञ आहे हे त्यास सांगावे, हेच ज्ञानेश्वरांचा वाङ्मयसंपदेचे प्रधान प्रयोजन आहे.''

ज्ञानेश्वरानी सांप्रदायिकतेचा स्वीकार न करता अद्वैत आणि भक्तीवैराग्य आणि प्रांपंचिकता, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांचा संगम घडवून आणला.त्यायोगे त्यांनी महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात एक अपूर्व क्रांतीच घडवून आणली. द्वैतमूलक भक्ताला त्यांनी अद्वैताची बैठक दिली. वैदिक कर्मकांडातील विषमता आणि संन्यासवादातील समता यांचा सुवर्णमध्य साधला. भागवत धर्माच्या झेंडयाखाली सर्वांना एकत्र आणले.

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाची प्रतिष्ठापना ज्ञानेश्वरानी केली आणि त्या संप्रदायाला तत्त्वज्ञानाची एक भरभक्कम बैठक मिळवून दिली. ज्ञानयुक्त भक्तीचा महिमा वर्णन करताना भक्तिप्रेमामुळे आपली परमेश्वरविषयक आपुलकी तरवाढते शिवाय मनुष्यमात्रात परस्परप्रेमाची बांधिलकीही निर्माण होते, असे सांगून ज्ञानेश्वरानी मानवतावादाचा महान संदेश सामान्यजनांकरीता दिला आहे. आपल्या तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांनी त्यांनी आध्यात्मिक समतेचा पुरस्कार करून महत्त्वपुर्ण कार्य केले. म्हणून प्रा. गं. बा. सरदार यांनी असे म्हटले आहे की, ''ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील संत चळवळीचे, धार्मिक प्रबोधनाचे आद्य प्रणेते होत.'' त्यांनी सामान्यजनांच्या मनात भागवतधर्माविषयी आस्था व आपुलकी निर्माण केली. समाजातील दुःखी व उपेक्षीत लोकांविषयीचा कळवळा त्यांच्या लिखाणात ठिकठिकाणी पहावयास मिळतो. ज्ञानेश्वरांनी शेवटी त्यांनी सांगितलेल्या -

''दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सुर्ये पाहो।
जे जे वांछिल तो ते लाहो। प्राणिजात।।''

या पसायदानात अवघ्या मानवजातीच्या कल्याणाविषयीच्या त्यांच्या विशाल दृष्टीचे प्रत्यंतर आपणास येते.

संत नामदेव :

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेतील आणखी एक महान संत म्हणून नामदेवांचा उल्लेख केला जातो. त्याचा जन्म शके ११९२ (इ.स. १२७०) मध्ये पंढरपुर येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव दामाशेट्टी व आईचे नाव गोणाई असे होते.

नामदेवांचे वडील मराठवाडयातील नरसी-बामणी या गावचे रहिवासी. परंतु पुढे ते पंढरपुरास येऊन स्थायिक झाले, अर्थात नामदेवांचे जन्मस्थळ पंढरपूर की नरसी-बामणी, असाही एक वाद आहे. पण याबाबत त्यांच्या अनेक चरित्रकारांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, नामदेवांच्या जन्माअगोदरच काही वर्षे त्यांचे आई-वडील पंढरपुरास येऊन स्थायिक झाले होते व तेथेच नामदेवांचा जन्म झाला. नामदेवांना बालपणापासुनच पंढरीच्या विठ्ठलाच्या भक्तीची गोडी लागली आणि उत्तरोत्तर ती वाढतच गेली. शके १२१३ (इ.स. १२९१) मध्ये नामदेव व ज्ञानेश्वर यांची आळंदी येथे भेट झाली. ज्ञानेश्वरांच्या प्रभावामुळे नामदेवांच्या विशुद्ध भक्तीला अद्वैतबोधाचे अधिष्ठाण लाभले, पुढे ज्ञानेश्वरांच्या सांगण्यावरून नामदेव औंढा नागनाथास गेले आणि तेथे त्यांनी विसोबा खेचरांकडून गुरूपदेश घेतला. त्यानंतर त्यांचे मन पुर्णपणे ईश्वरभक्तीकडे वळले व आपला सारा वेळ ते भजन-कीर्तनातच व्यतीत करू लागले.

नामदेवांनी ज्ञानेश्वर, सावतामाळी, चोखामेळा इत्यादी संतांसमवेत तिर्थयात्रा केली. ज्ञानदेवांनी आळंदी येथे समाधी घेतली तेव्हा नामदेव येथे उपस्थित होते, त्यानंतर नामदेवांनी पुनः एकदा तीर्थयात्रेसाठी प्रस्थान ठेवले. या वेळी त्यांनी थेट उत्तर भारतापर्यंत मजल मारली. त्या ठिकाणी भागवतधर्माचा प्रसार करण्याचे बहुमोल कार्य त्यांनी केले. त्यांच्या या कार्यांचे कौतुक करताना बहिणाबाई म्हणतात -

''ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालया।
नामा तयाचा किंकर। तेणे केला विस्तार ।।''

त्या करीता त्यांनी अनेक भाषा आत्मसात केल्या. पंजाबात त्यांचे सुमारे वीस वर्षे वास्तव्य होते. नामदेव हे दिर्घायुषी ठरले. वयाच्या ८१ व्या वर्षी म्हणजे शके १२७२ (इ.स. १३५०) मध्ये त्यांनी पंढरपूर येथे देह ठेवला.

नामदेवांनी मराठीत विपुल अभंग रचना केली आहे. त्यांच्या अभांगांच्या पाच छापील गाथा आज उपलब्ध आहेत. त्यातील अभंगांची संख्या सुमारे अडीच हजार इतकी भरते. परंतू त्यांतील

सर्वच अभंग मूळ नामदेवांचे आहेत असे म्हणता येत नाही. त्यांच्या अभंगात आत्मचरित्रपर अभंग, ज्ञानेश्वरचरित्रपर अभंग आणि पारमार्थिक आत्मनिवेदनपर अभंग असे प्रकार पडतात.

मराठीप्रमाणेच नामदेवांनी हिंदी भाषेतदेखील अभंगरचना केली आहे. त्यांची सुमारे १२५ इतकी हिंदी पदे उपलब्ध आहेत. यापैकी ६१ पदे शिखांच्या 'गुरुग्रंथसाहिब' या पवित्र धर्मग्रंथात अंर्तभूत करण्यात आली असून ती 'नामदेवजी की मुखबानी' या नावाने ओळखली जातात. नामदेव हे भागवतधर्माचे प्रसारक होते. ज्ञानेश्वरांनी भागवत धर्माचा पाया घातला तर नामदेवांनी त्याचा विस्तार केला. केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर उत्तर भारतात अगदी पंजाबपर्यंत त्यांनी भागवत धर्माचा संदेश पोहचविला. त्यांना पंजाबात व इतरही प्रांतात अनेक शिष्य मिळाले होते. अशाप्रकारे त्यांनी उत्तर भारतात देखील आपली शिष्य परंपरा निर्माण केली होती. पंजाबात नामदेवांची अनेक मंदिरे आहेत, तसेच त्यांच्या नावाने स्थापन झालेल्या संस्थाही आहेत.

साधी पण भावोत्कट अभिव्यक्ती, हे नामदेवांच्या अभंगरचनांचे प्रमुख वैशिष्टया सांगितले जाते.

''तू माझी माऊली, मी गे तुझा तान्हा।
पाजी प्रेम पान्हा। पांडुरंगे।।''

यासारख्या ओळीमधून प्रतीत होणारी त्यांची विशुद्ध आणि उत्कट भक्तीकेवळ अपुर्व होय. उत्कट ईश्वरभक्तीचा विलोभनीय आविष्कार आपणास त्यांच्या अभंगात जागोजागी पहावयास मिळतो.

नामदेव परमार्थातील समतावादी असून त्यांचा भक्तीमार्ग जाणते व नेणते अशा सर्वांकरिता आहे. इतर सर्व साधने व्यर्थ असून उत्कट भक्ती हेच परमार्थप्राप्तीचे एकमेव साधन होय, अशीत्यांची श्रद्धा आहे. आयुष्याच्या राशीस काळाचे माप लागलेले असुन हा देह क्षणाक्षणाला काळाच्या हाती जात आहे, हे ओळखुन देह असतानाच हरिभक्ती करा आणि अंतीचा लाभ आधीच साधून घ्या, हे त्यांच्या पारमार्थिक शिकवणीचे सार आहे.

नामदेवांच्या काव्यासंबंधी शं. गो. तुळपुळे यांनी असे म्हटले आहे की, ''नामदेवांची काव्यविषयक आत्मविस्मृती काही अपूर्व आहे. काव्यदृष्टी किंवा काव्यध्येय असे त्यांना नाहीच. एकमेकास हिताच्या गोष्टी सांगून सावध करावे, विश्वाचेशोक-मोह निरसावे, हरिमानाचा महिमा गावा, भक्ती वाढवावी आणि हरिदासांना आकल्प आयुष्य व संतमंडळीस सुख चिंतावे याकरिता अन्य हेतू मनात ठेवून नामदेवांनी ग्रंथरचना केलेली नाही.''

नामदेवांच्या जिवीतकार्याविषयी हे .वि. इमानदार म्हणतात, ''नामदेव हे थोर भक्त होते. तसेच ते कुशल संघटकही होते. वारकरी संप्रदायाच्या संघटनेचे कार्य त्यांनी ज्ञानेश्वराच्या हयातीत तर केलेच, पण ज्ञानेश्वरांनी समाधी घेतल्यानंतरही पन्नास वर्षेमहाराष्ट्राच्या आणिमहाराष्ट्राबाहेर नामदेवांनी विठ्ठल भक्तीचा ध्वज फडकविला.''

नामदेवांची गाथा हे ज्ञानेश्वरांच्या चरित्राची एक गाथा असुन 'ज्ञानेश्वरांचे समकालीन चरित्रकार' म्हणुन नामदेवांचा गौरव केला जातो. नामदेवांचे स्वतःचे चरित्रही या गाथेमधून उलगडत गेले आहे. त्यामुळे आदि, समाधी आणि तीर्थावळी अशातीन प्रकरणातून त्यांनी ज्ञानेश्वरांचे चरित्र सांगितले असून त्यांतील संख्या सुमारे साडेतीनशे इतकी आहे. हे अभंग चरित्रवाङ्मयाचा उत्कृष्ठ नमुना समजले जातात.

संत एकनाथ :

महाराष्ट्रात भागवत धर्माची ध्वजा फडकवत ठेवण्याचे कार्य इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकात संत एकनाथ यांनी केले. त्यांच्या जन्मतिथीबद्दल विश्वसनीय पुरावा उपलब्ध नाही. तथापी त्यांचा जन्म शके १४२६ (इ.स. १५०४) मध्ये पैठण येथे झाला असे समजले जाते. (काही विद्वानांच्या मते एकनाथांचा जन्म १४५५ मध्ये झाला) सुप्रसिद्ध संत भानुदास यांचे एकनाथ हे पणतू होत. त्यांच्या वडीलांचे नाव सूर्यनारायण आणि आईचे नाव रूक्मिणीबाई असे होते. परंतु एकनाथांच्या बालपणीच त्यांच्यावरील आई-वडिलांचे छत्र हरपले. त्यांचे संगोपण त्यांचे आजोबा चक्रपसणी यांनी केले.

एकनाथांच्या ठायी बालपणापासूनच हरीभक्तीची ओढ होती. त्यांच्या परिणामस्वरुपत्यांनी वयाच्या बाराव्या वर्षीच आजोबांची अनुज्ञाही न घेता ते देवगडास गेले आणि त्या ठिकाणी जनार्दनस्वामी यांच्या सेवेत राहिले. याप्रमाणे सुमारे सहा वर्षाचा काळ लोटल्यावर नाथांना गुरूकृपेने 'सुलभ' पर्वतावर सगुणसाक्षात्कार झाला आणि ते अंतर्बाह्य दत्तमय होऊन गेले.

त्यानंतर जनार्दनस्वामी व एकनाथ ही गुरूशिष्याची जोडी तीर्थयात्रेसाठी देवगडहून निघाली. या वेळी पंचवटीस एकनाथांनी जनार्दन स्वामींच्या आज्ञेवरून चतुःश्लोकी भागवतावर ओवीबद्ध टीका रचली. पुढे जनार्दन स्वामी देवगडास परतले आणि एकनाथांनी एकटयानेच तीर्थयात्रा चालु ठेवली.

एकनाथांनी तीर्थयात्रा पूर्ण झाल्यावर ते वयाच्या २५ व्या वर्षी पैठणला परत आले. त्यानंतर त्यांनी गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला. काही काळ त्यांचे काशी क्षेत्रीही वास्तव्य होते. शके १५२१ (इ.स. १५९९) मध्ये त्यांनी पैठण येथे देह ठेवला.

एकनाथांनी चतुःश्लोकी भागवत, रूक्मीणी स्वयंवर, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण यांसारख्या श्रेष्ठ ग्रंथांची मराठीत रचना केली. त्यांनी रचलेला एकनाथी भागवत हा ग्रंथ म्हणजे भागवताच्या एकादश स्कंधावरील टीका असून त्याची

ISSN No. 2394-5990

ओवीसंख्या सुमारे एकोणीस हजार इतकी आहे. या ग्रंथद्वारे भागवत धर्माचे तत्वज्ञान त्यांनी मराठीत आणले. त्यांचे रूक्मिणीस्वयंवर हे श्रीकृष्ण व रूक्मिणी यांच्या विवाहावरील आख्यानकाव्य तर खूपच लोकप्रिय ठरले. याशिवाय एकनाथांनी भारूड, त्यांच्या अभंगाची एकनाथी गाथा, पदे गौळणी इ. रचनादेखील विशेष प्रसिद्ध आहेत.

संत तुकाराम :

संत ज्ञानेश्वरांनी ज्या भागवत धर्माचा पाया रचला त्याचा झगमगता कळस म्हणजे संत तुकाराम होत. तुकारामांनी आपल्या अभंगातून जागोजागी संतांच्या लक्षणांचे विवेचन केले आहे. जसे

''जे का रंजले गाजले। त्यासी म्हणे जो आपुले।।
तोचि साधु ओळखावा। देव तेथेचि जाणावा''

संतांची वरील सर्व लक्षणे स्वतः तुकारामांनाच सर्वार्थाने लागू पडतात. त्यांनीच आणखी एका ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे -

''तुका म्हणजे देही। संत जाहले विदेही।।''

देही राहुन विदेही होण्याची किमया त्यांना साधली होती. म्हणूनच अवध्या महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य जनतेच्या मनात तुकारामांना अत्यंत आदराचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

तुकारामांचा जन्म शके १५२० मध्ये (इ.स. १५९८) देहू या गावी झाला. (काही जण त्यांचा जन्म शके १५३० मध्ये झाला असे मानतात.) तुकारामांच्या वडिलांचे नाव बोल्होबा आणि आईचे नाव कनकाई असे होते. त्यांची कुळी मोऱ्यांची असून आडनाव आंबिले असे होते. तुकारामांचे घराणे हे मराठा जातीचे होते. म्हणजेच एका अर्थाने ते क्षत्रियच होते. तथापि स्वतः तुकारामांनी आपल्या जातीचा उल्लेख कुणबी असा केला आहे आणि आपण शूद्र वर्णाचे आहोत असे म्हटले आहे.

शके १५७१ (इ.स. १६४९) मध्ये त्यांचे महानिर्वाण झाले.

तुकारामांनी खूप मोठया संख्येने अभंगरचना केली असुन हे अभंग त्यांच्या गाथेमध्ये समाविष्टकरण्यात आले आहेत. त्यांच्या अभंगाची संख्या सुमारे पाच हजार इतकी आहे. तुकोबांचे अभंग म्हणजे मराठी काव्याचे शाश्वत भूषणच होय. त्यांचे अनुभवविश्व अतिशय मोठे होते आणि त्यांना असामान्य प्रतिभेची देणगी लाभली होती, त्यांचे प्रत्यंतर आपणास त्यांच्या अभंगांद्वारे येते. त्यांची अभंगवाणी आजही प्रत्येकाच्या अंतःकरणापर्यंत जाऊन भिडते.

तुकारामांनी आपल्या अभंगातुन शुद्ध-परमार्थ धर्माची शिकवण दिली. त्यांनी स्वतः भक्तीमार्गाची कास धरली आणि नामस्मरण व सत्संग या दोन साधनांवर विशेष भर दिला. सगुण-निगुर्ण हे एकाच आध्यात्मिक साक्षात्काराचे पैलू आहेत, वासना संपुर्ण विलीन होऊन पुर्ण व अविचल स्थिती अनुभवणे हे त्या साक्षात्काराचे फलित होय असे त्यांचे सांगणे होते.

तुकारामांच्या विचारांचे एक महत्वाचे वैशिष्ट म्हणजे त्यांस सामाजिक अधिष्ठान लाभले होते. धर्माचे पालन करून पाखंड-खंडन करणे हे त्यांनी आपले जीवितकार्य मानले. कोणाचीही भीडमूर्वत न ठेवता ते सामाजिक दांभिकतेवर त्वेशाने तुटून पडतात. अशावेळी त्यांच्या वाणीला एक वेगळीच धार चढल्याचे आपणास पहावयास मिळते. पढीक पंडित, ढोंगी साधू, लोभी भिक्षेकरी इत्यादी सर्वांचा त्यांनी आपल्या वाङ्मयातून कडक समाचार घेतला आहे. तथापि त्यांच्या टीकेचा मुख्य रोख दंभ व भक्तीहीन पांडित्य यावर आहे.

तुकारामांनी सर्व प्रकारच्या सामाजिक भेदभावांना विरोध केला आहे. सामाजिक विषमतेचे शल्य त्यांनी अशा रुपाने वाङ्मयात प्रगट झाल्यावाचून राहत नाही. त्यांनी जातपात व उच्चनीच भेदभाव नाकारले आणि त्यास पोटतिडिकेने विरोध केला.

'दया करणे जे पुत्रासी। तोचि दासा आणि दासी।।'

अशा व्यापक मानवतावादी भुमिकेचा पुरस्कार करणारे तुकाराम खऱ्या अर्थाने संतपदी पोहोचले होते असे म्हणावे लागते. बहुजन समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तींचे राग-द्वेश आणि आशा-आकांक्षा त्यांनी आत्मीयतेने बोलून दाखविल्या. रूढ संस्कार व स्वतंत्र प्रेरणा यांच्यामधील झगडा तुकारामांच्या मनात सतत चालू होता. त्यांनी दिलेला मानवतेचा संदेश हा या झगडयाचाच परिपाक होय.

प्रारंभी उल्लेख केल्याप्रमाणे ज्या भागवत धर्माचा ज्ञानेश्वरांनी पाया रचला, त्याचा कळस होण्याचे भाग्य तुकारामांना लाभले. म्हणूनच संत बहिणाबाई म्हणतात -

''संतकृपा झाली। इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेव रचिला पाया। उभारीले देवालया।।
नामा तयाचा किंकर। तेणे केला हा विस्तार।।
जनार्दन एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवत।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।''

प्राचीन मराठीतील संतकवीची साहित्यदृष्टीस्पष्ट करतांना त्यांची अभंगवाणी महाराष्ट्राच्या कानामनाला गेली सातशेवर्ष अखंड रिझवीत आली आहे, समाधान देत आली आहे. अभंगात लोकप्रियता लाभली ती अनेक कारणांनी सतांचे अभंग प्रासादिक व गेय असल्याने लोकप्रिय ठरले. साध्याभोळया मराठी मनाला तर संतांच्या या वाणीने वेड लावले. समाजाच्या मनात अभंग खोलवर जाऊन रूजले त्यामुळे अभंगांना लोकप्रियता लाभली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, ल. रा. नसिराबादकर

२) संतसाहित्याचे बीजप्रवाह, सतीष बडवे

३) संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रृती, गं. बा. सरदार

४) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास: खंड १ ते ७, अ. ना. देशपांडे

५) ज्ञानेश्वरांचे तत्वज्ञान, शं. दा. पेंडसे

६) महाराष्ट्र सारस्वत (खंड १ व खंड २), व. ल. भावे, शं. गो. तुळपुळे

■■■

ISSN No. 2394-5990

आधुनिक मराठी कवयित्री

डॉ. राखी जाधव
व्ही.एम.व्ही.महाविद्यालय,
नागपूर

स्त्री मुक्ती चळवळीच्या विचारमंथनातून मराठी स्त्रीजीवन ढवळून निघाले. व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी उत्सूक स्त्रियांची एक पिढी उभी राहिली अर्थाजनासाठी स्त्री घराबाहेर पडली चूल आणि मूल घरसंसार या सिमित वातावरणापेक्षा तिच्या कामाचे, जगण्याचे क्षेत्र विस्तारले आणि अनुभवक्षेत्रही. तिला विविध आव्हाने आणि घर संसार सांभाळताना जी कसरत करावी लागली त्याबरोबर होणा-या हालअपेष्टा होणारी मानसिक, शारीरिक छळवणूक स्त्री साहित्यातून मांडू लागली. या स्त्रीमुक्ती चळवळीचा कवितेवर जास्त प्रभाव पडलेला दिसतो. १९७५ स्त्रीमुक्ती चळवळीनंतर १९८० ते २००० या दोन दषकातील कवयित्रींना वैशिष्ट्यापूर्ण काव्यलेखन केले. सुहासिनी इलैकर, नीरजा, अनुराधा पाटील, मल्लिका अमरशेख, रजनी परूळेकर, प्रभा गणोरकर, अरूणा ढेरे, शैला सायनाकर, अंजली कुळकर्णी, अश्विनी धोंगडे, ज्योती लांजेवार, हिरा बनसोडे आणि प्रज्ञा लोखंडे या सर्व कवयित्रींनी आपल्या काव्यातून मराठी साहित्य संस्कृतीला जसे बहुमुखी, बहुस्पर्शी मोलाचं योगदान दिलं आहे. तसेच जिज्ञासा व चौकस बुद्धिच्या जोरावर कवितेच्या माध्यमातून समाजासमोर अनेक गहन प्रश्न वेळोवेळी उपस्थित केले आहेत. स्त्रीची आणि स्त्रीत्वाची परंपरागत संसारी भूमिका आणि वैयक्तिक जीवनमूल्यांची जूनी चैकट १९८० नंतरच्या या कवयित्रींनी मोडून टाकली. परंतू तरीही संतकवयित्री लोकगीते, परंपरागत स्त्रीगीते यांच्याषी मात्र या आधुनिक कवयित्रींनी सहसंबध जोडला आहे. स्त्रीवरील सर्वच प्रकारच्या अन्यायाला वाचा फोडताना स्त्रीचे स्वतंत्र अनुभवविश्व काव्यातून साकारले आहे. काही कवयित्रींची या पेपरमधून थोडक्यात आढावा घेत आहे.

सुहासिनी इलैकर :

सुहासिनी इलैकरांच्या आधीची कविता ही आवडत्या पुरूषप्राप्तीचा ध्यास पुरूषानं दिलेले दुःख या मर्यादीत वर्तुळात फिरत होती. सुहासिनी इलैकरांनी ही मर्यादा प्रथम ओलांडली त्यांच्या 'गाथा' या काव्यसंग्रहातून झोपडपट्टीतल्या शोषितांच्या व्यथावेदनांवर प्रकाश टाकला आहे. तसेच 'स्वातंत्र्यदिन' नावाचं श्रावणव्रतफ या कवितेतून राजकीय, सामाजिक परिस्थितीवर उपरोधात्मक भाष्य केलं आहे. स्त्रीजीवनातला अन्याय आणि शोषण कवयित्रीने प्रभावीपणे वर्णन केले आहे. सती या कवितेमध्ये विषम विवाहाचं विदारक चित्र त्यांनी रेखाटलं आहे.

'ती चालू लागली
तशा हातातील फुलांच्या बेड्यानी
पायातील साखळयांचे साखळदंड झाले
.......ही हिरवी वस्त्र .... हे फुलहार
......हा मळवट, हा हिरवा चुडा
ही तर अवघीच सतीची लेणी।
तषी सतीचीच सनातन वेदना प्रज्वलित
करीत ती त्याच्या पुढ्यात आली.

यासारख्या कविता लिहून सुहासिनी बाईंनी पारंपरिक स्त्रीजीवनातल्या शोषणाबद्दल तीव्र निषेध व्यक्त केलेला दिसून येतो.

मल्लिका अमरशेख :

१९७५ नंतरच्या कवयित्रींमध्ये मल्लिका अमरशेख या महत्वाच्या कवयित्री आहेत. त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह 'वाळूचा प्रियकर' १९७९ साली प्रकाशित झाला. स्त्रीवादी विचारसरणीचा प्रभावी अविष्कार त्यांच्या या काव्यसंग्रहातून दिसतो. यातून त्यांनी स्त्री शरीराच्या सुस्पष्ट जाणीवा व्यक्त केल्या आहेत. स्त्री स्वातंत्र्याची 'पिचकी तुतारी' करत संस्कृतीच्या 'अभेद्य गुहे' समोरून जाणा-यांचा ही कविता धिक्कार करते.

अश्विनी धोंगडे म्हणतात ''स्त्रीला युगानुयुगं राहिलेला वेदनांचा गर्भ शरीरसुक्त हा शरीरामुळे स्त्रीला आलेला भोगवटा मल्लिकानं पोटतिडिकेतून आपल्या कवितेत व्यक्त केला.'' स्त्री प्रतिमेशी परंपरागत जोडलेले आदर्श मल्लिका अमरशेख यांनी धुडकावून लावले आहेत.

आमच्या आयुष्याच्या नाळ्यानाळ्यावर
वासुगिरी करणारे तुमचे लंपट शब्द
आमच्या सगळ्या आयुष्याला फोरास रोड करणारी
तुमची चवचाल नाण्यांची रास

सिग्रेट फुंकल्यासारखे तुम्ही बोलता
मानवतेच्या मूल्यांवर......
मला हे पहायचं नाहियं
आणि हे मला संपवायचंय सगळं

अशी त्यांची कविता स्त्रीवादी भूमिकेला कृतीशीलतेकडे नेणारी आहे. परंपरागत स्त्री-प्रतिमा आणि स्त्री-पुरूष नातेसंबंधाची दुर्लक्षित बाजू प्रकाशात आणून मल्लिका अमरशेख यांनी संपूर्ण व्यवस्थाच नाकारण्याची स्पष्ट व निग्रही भूमिका आपल्या कवितेतून घेतली आहे.

रजनी परूळेकर :

रजनी परूळेकरांची कविता ही एक संवेदनशील स्त्री म्हणून समाजात वावरताना येणारे क्लेशकारी अनुभव तेवढ्याच दाहकतेनं प्रकट करताना आशय आणि प्रतिमाविश्व यातील वेगळेपणा जपतानाही दिसते. मल्लिका अमरशेख यांच्या प्रमाणेच रजनी परूळेकरांच्या कवितेतही समाजपुरूषाने केलेल्या स्त्रीच्या मानहानीचे शोषणाचे व्यथित सूर ऐकू येतात त्यांची कविता मुख्यतः विपरीत वास्तवाचे चित्रण करते.संसारात दडपल्या गेलेल्या स्त्रियांना बोलता येणार नाही अशा दुःखाची त्या कैफियत मांडतात. स्त्रियांचे सर्व पातळीवरचे शोषण, विटंबना, अन्याय, अत्याचार व्यक्त करण्यासाठी रजनी परूळेकर सर्व स्त्रियांच्या प्रतिनिधी होतात.

काही कैफीयती तर तुमच्यांपर्यंत
पोहचूच शकत नाहीत मिलार्ड
कोर्टात सिद्ध करायला अवघड
असे बुद्धिमान पुरूषांचे कौर्य
घरच्या चार भिंतीत भिनलेली
असे असंख्य मन
आणि दोन विटांच्या मधल्या जागेत
मुद्रित झालेल्या त्यांच्या लोककथा
ती गुढलिपी त्या मूक कैफियती
तुम्ही वाचायला हव्यात मिलार्ड

स्त्रीच्या वाट्याला आलेला दुःख भोगताना स्त्रियांची भाषा तीव्र निषेधाचा सूर उमटवते. रजनी परूळेकरांची कविता ठराविक साच्यात न बसणारी आहे. म्हणूनच त्यांच्या काव्यसंग्रहाची नावे ही 'दीर्घ कविता' 'स्वीकार', काही दीर्घ कविता 'पुन्हा दीर्घ कविता' अशी आहेत.

मल्लिका अमरशेख आणि रजनी पुरूळेकर या दोघींची कविता प्रामुख्याने महानगरीय संवेदना स्पष्ट करते.

नीरजा:

नीरजा यांची कविता स्त्रीवादी विद्रोहाची विलक्षण स्फोट करूणोत्कट आणि ओजस्वी स्वरूपाची आहे. त्याचे 'निरन्वय', 'वेणा' हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. आपल्या कवितेत दाहक वास्तव मांडतांना नीरजा दिसतात. महाभारत, रामायणातील स्त्रियांचे आदर्श समाजाने इतिहासाने वाखाणले आहेत. स्त्रीवादी चळवळीने त्याचा उपयोग करीत त्या आदर्श प्रतिमांचा वापर करून पुरूषकेंद्री संस्कृतीने स्त्रीला विविध पदव्यांनी दडपून टाकले आहे. त्याचा निषेध केला. नीरजा 'सावित्री'ला ठणकावून सांगतात,

निघून गेलीस स्वतः
पावित्र्याचे धडे अन प्रेमाच्या कसोट्या
आमच्यावर लादून
सत्यवानाने डागले असते तुला आणि
जाळले असते तुला
तुझ्या बापाच्या राज्यासाठी
तर किती घातल्या असत्यास
प्रदक्षिणा, वठलेल्या बुंध्याला?

समाजात अनेक पातळ्यांवरून अनेक पद्धतींनी स्त्रीचे शोषण सुस्त असते. कुणावर विश्वास ठेवावा? स्त्रीच्या जीवनातील प्रत्येक भुमिकेवर पुरूषी वर्चस्व असते. नीरजा यांनी स्त्रीपुरूष नात्याची वैफल्यग्रस्त आणि विद्रोही जाणीव आपल्या काव्यातून व्यक्त केली आहे.

ठाव हरवलेली बाई
भरत जाते प्रत्येक पावसात नव्याने
आणि भरल्या घरात
रिकाम्या होत जाणा-या कोठारासारखी
संपतही जाते हळूहळू (कविता स्त्री जाणिंवेच्या)

जशी स्त्रिच्या जीवनाच्या अवहेलनेची कर्म कहाणी बंधमुक्त होऊ पाहणाचा स्त्रीला पुन्हा अडकवून ठेवणा-या परंपरागत अवस्थाच व्यक्त करते. अशा स्त्री-पुरूष नात्याचा नीरजा यांची कविता निषेध करत धगधगत्या विद्रोही स्त्रीवादाचा पुरस्कार करते.

अनुराधा पाटील :

ग्रामीण स्त्रीचे व्यथा वेदनांचे त्यांच्या सोशीकतेचे पडसाद अनुराधा पाटील यांच्या कवितेतून उमटतात त्यांच्या ङ्गदिवंगतफ दिवसेंदिवस, ङ्गतरीहीफमधील कविता आत्ममग्नतेकडून ग्रामीण स्त्रीच्या सहसंवेदनेकडे व मानवी दुःखाच्या जाणीवेकडे विस्तारत गेली आहे.

जग तर केवढं भयाण आहे
पण आपल्यासाठी एवंढच जग
दुसरं चांगलं कुठून आणावं

यामधून परम स्वीकारांची परिपक्व भावना व्यक्त होते अशीच स्वीकाराची भावना,

 ISSN No. 2394-5990

तशी खंत काही नाही
कुठूनही मी एकटीच परतत आलेय

यामधून दिसून येते. स्त्रीयांचे सार्वत्रिक दुःख पाहतांना त्या स्त्री समुहाशी एकरूप होऊन जातात.

ग्रामीण स्त्रीच्या दुःखाची, कष्टमय जीवनाची व्यथाच अनुराधा पाटील आपल्या कवितेतून मांडतांना दिसतात त्यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारे स्त्रीमन वेगळ्या स्वरूपाचे आहे. त्याला स्वतःमधील आदिषक्तीची जाणीव आहे. अनुराधा पाटील यांची कविता व्यामिश्र अनुभूतींचा आविष्कार घडविणारी आहे.

अश्विनी धोंगडे :

आयुष्यांच्या ङ्गस्त्रीसुक्तफ १९८८ व अन्वय १९९२ या काव्यसंग्रहातून स्त्रीवादी जाणिंवाचा आविष्कार आभिव्यक्त होतो.

तो आरशात जसा असतो तसा दिसतो
ती आरशात जशी नसते तशी दिसते. (स्त्रीसुक्त)

परंपरागत चालत आलेल्या पुरूषप्रधान संस्कृतीच्या आरशामध्ये स्त्री आपले प्रतिबिंब पाहू शकत नाही. संस्कृतील अभिप्रेत असणारेच स्त्रीचे रूप फक्त दृष्टिस पडेल. तिची खरी ओळख दूरच राहिल अशी ही स्त्रीवादी कविता आहे. आपल्या स्वतःच्या कवितेविषयी अश्वीनी धोंगडे म्हणतात, आजची आधुनिक स्त्री व स्वतःचे स्वतंत्र व्यक्तित्व प्रस्थापित तिची चाललेली धडपड आणि संघर्ष याचे अनोखे काव्यरूप स्त्रीसुक्त काव्यसंग्रहात प्रभावानं व्यक्त झालं. अश्वीनी धोंगडे यांनी देशीय धारणीतून काव्यलेखन करून स्त्रीवादी भूमिका मांडलेली आहे. त्यांची स्त्रीवादी कविता महत्वपूर्ण अशी आहे.

अरूणा ढेरे :

आजकाल स्त्रीपुरूष नात्याचा विविध छंदाचा शोध घेणारी कविता लिहिली जात आहे. त्यात प्रामुख्याने लेखण करणाऱ्या अरूणा ढेरे या कवयित्री आहेत. आरंभ (१९८५), यक्षराज (१९८७), मंत्राक्षर (१९८०), निरंजन (१९९४) हे त्यांचे काव्यसंग्रह आहेत.

त्यांच्या कवितेतून येणारा पुरूष कोणत्याही सांकेतिक नात्याचे लेबल लावून येत नाही. तर सहानुभावी, सुहृदय, मित्र, स्नेही असा भाव तो व्यक्त करत राहतो.

जरी तू ओलांडत नाहीस
कोणतीही न आखलेली रेषा
तरी तुला संकोच वाटत नाही माझा
माझ्याजवळ नसते सांत्वन
मला देण्यासाठी कोणतेही हसरे आश्वासन नसते,
नुसता असतोस तू.

असे परिपक्व, समंजस, सह-अनुभवी पुरूषाचे दुर्मिळ चित्र त्यांच्या कवितेत दिसून येते.

प्रज्ञा लोखंडे :

आधुनिक मराठी कवयित्रीपैकी या एक महत्वाच्या कवयित्री आहेत. त्यांचे 'अंतस्थ' (१९९३), 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर' (२००२) आणि 'मी भिडऊ पाहतेय समग्राशी डोळा' (२००७) हे काव्यसंग्रह आहे. त्यांच्या कवितांमधून स्त्रीवादी, दलित आणि महानगरीय जाणीवा उत्कटपणे प्रकट होतात. त्यांच्या कवितेची नाळ स्त्रीशी, तिच्या अस्तित्वाशी, वेदनेशी जोडली गेली आहे. स्त्रीत्वाच्या संघर्षाची आत्मपीडा प्रखरतेनं मांडणारी त्यांची कविता आहे.

आपल्यात किती अंतःस्थ कप्पे
वावरत असतात.
एकमेकांना अनोळखी असल्यागत (अंतःस्थ)

अशा स्वतःचाच शोध घेत राहणारी ही कविता माणुसकीच्या जाणिवेचा स्पर्श करून देते. प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता स्त्री सन्मानाचा पुरस्कार करणारी आहे.

सुलभा हेलैकर :

सुलभा हेलैकर याही एक महत्वपूर्ण कवयित्री आहेत. 'आभासवेळ' १९९२ या त्यांच्या काव्यसंग्रहातून अष्वरूढ युद्धोत्सुक अशी स्त्रीची प्रतिमा दिसते. युद्ध हे स्त्रीच्या एकूण जीवनपरंपरेशी संलग्न आहे. स्त्रीवादाचे भविष्य सांगताना त्या म्हणतात,

एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर
आता शुभ अशुभाचे किनारे वल्हवित
माणुसकीचे तुकडे झेलत, उत्तरे देणारी
मी एक सधन वर्तमान आहे.
मला विटवणा-या हाताचा आणि मनाचा
देहनाश जवळ आला असतानाच
उधईचे किडलेले भविष्य मी वर्तऊच कसे? (आभासवेळ)

गेल्या काही वर्षात स्त्रियांची कविता पूर्ण बदलेली दिसून येते. स्त्रीजीवनातील अनेक प्रश्नाचेच अनेक पदरही कुशलतेने हाताळत आहे. वर्षानुवर्षे पुरूषांच्या प्रेमकवितांचा प्रमुख विषय बनलेली स्त्री आता स्वतःच इतक्या मोठ्या प्रमाणात कविता लिहून पुरूषी अधिसत्तेच फडफडणारं समाजव्यवस्थेचं ऐकेक पान फाडून टाकत आहे. तरीही स्त्रीपुरूष प्रेमाच्या सुखद अनुभूतींच्या सहसंवेदना प्रकट करणा-या कविताही काही कवयित्री लिहित आहेत. हेमा लेले यांचा 'प्रिय' हा काव्यसंग्रह सुखद सहप्रवासाची परिणती आहे. तसच मीना प्रभु यांचा

'सुखनिधी तुझा माझा' हा काव्यसंग्रह ही स्त्री-पुरूष नात्याच्या विविध छटांचा शोध घेणारी निर्मिती आहे. अंजली कुलकर्णी यांनीही स्त्रीपुरूष भेदापलीकडं जाऊन जुळलेले मित्र वर्णन केलेले आहे. या काळात दलित, ग्रामीण आदिवासी स्त्रीचे चित्रणही काव्यातून होऊ लागले. उषा किरण आत्राम यांनी ङ्गम्होरकीफ या कवितेतून आदिवासी स्त्रियांचा जीवन संघर्ष वर्णन केला आहे. समकालीन दलित कवयित्रींनीही आपल्या काव्यातून या समाजातील उपेक्षित अत्याचार पीडित स्त्रीचे जीवनदर्शन घडवले आहे.

आधुनिक स्त्रीने स्वतःची प्राकृतिक परंपरागत प्रतिमा धुडकावून लावली आहे. रूढ समजूती, पुरूष प्रधान गृहितके यांची चैकट तिने मोडून टाकली आहे. स्त्रीने कसे जगावे याचा पूर्ण अधिकार स्त्रीलाच आहे असे प्रामाणिक मत आजची स्त्री करते आहे. स्त्रीचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्व हे पुरूषांच्या सांस्कृतिक व्यक्तिमत्वाप्रमाणेच अनेकरूपी आहे व त्यांचा आविष्कार अनेक अर्थाचा असेल असा आषय सांगणारी आजच्या आधुनिक कवयित्रींची कविता आहे.

आधुनिक कवयित्रीच्या काव्यामध्ये घराचा आदिबंध, वैचारिकता, श्रद्धाभंग, यंत्रयुगाचा प्रभाव, भीषण व वास्तवाचे संवेदन, प्रतिमावाद स्त्रीपुरूष संबंधाचे धीट चित्रण यासारखे सर्वच विषय दिसून येतात. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातूनच हे काव्यलेखन झाले आहे. संपूर्णपणे आत्मभान आलेल्या आधुनिक कवयित्रींची ही अशी कविता आहे. परंपरागत रूढी संस्कृतीचे जोखड त्यांनी फेकून दिले आहे. या आधुनिक स्त्रियांच्या कवितांचा आढावा घेताना पेपरची शब्दमर्यादा लक्षात घेतल्या गेली आहे. या संषोधन पेपरमधून आधुनिक मराठी कविता आणि कवयित्री यांचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे. काही कवितांचा उल्लेख करण्यात आला आहे. आधुनिक कवितांमधून कवयित्रींनी कवितांमधून 'स्त्री'ला केंद्रस्थानी ठेवून आपल्या कविता प्रभावीपणे रेखाटल्या आहेत.

संदर्भग्रंथ :

१. डॉ.अश्विन धोंगडे: 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजना' प्रकाशन दिलीपराज प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९३.
२. डॉ.अनिल सपकाळ: 'स्त्रीवादी आणि दलित साहित्य' महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जानेवारी, फ्रेब्रुवारी, मार्च २००९.
३. गीता माने: 'भारतीय स्त्रीजीवन', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९८६.
४. प्रज्ञा लोखंडे: 'अंतःस्थ' प्रस्तावना, डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे, द्वितीय आवृत्ती, २००४
५. डॉ.रा. म. जाधव: 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९६

■■■

ISSN No. 2394-5990

ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या वजन व उंचीचे प्रमाणित मापानुसार तुलनात्मक अध्ययन

सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार
सहाय्यक प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग
उ. शि. सं.केंद्र सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर
यादवराव पोशट्टीवार कला महाविद्यालय
तळोधी (बाळापूर) जिल्हा. चंद्रपूर
ई मेल-megharatkanthiwar@gmail.com
मो. ७३८५६ ९४०१३

डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. गोविंदप्रभू कला व वाणिज्य महाविद्यालय
तळोधी (बाळापूर) जिल्हा. चंद्रपूर
ई मेल - mn.kokode@gmail.com
मो. ९४२०० १२३५४

सारांश :

ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या वजन उंचीचे अध्ययन करून त्यांचे मानववंशीय मूल्यमापन प्रमाणित मापानुसार करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील नागभीड तालुक्यातील ग्रामीण भागात करण्यात आले. यासाठी ग्रामीण भागातील पाचव्या व सहाव्या वर्गात शिकणाऱ्या १० ते १२ वयोगटातील १०० विद्यार्थी व १०० विद्यार्थिनीची संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीच्या अंतर्गत येणाऱ्या स्तरीय यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने निवड करून त्यांच्या वजन व उंचीचे मोजमाप करण्यात आले. प्राप्त माहितीचे भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसंधान परिषद (आय.सी.एम.आर.) द्वारा प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण केल्यानंतर मुलामुलींच्या वजनात प्रमाणीत मापाच्या तुलनेत भिन्नता असल्याचे दिसून आले. मुलांमध्ये वजन प्रमाणित मापाच्या तुलनेत २२ %, = ५४%, २४% तर मुलींच्या वजनात २४%, = ४८%, २८% भिन्नता असल्याचे निदर्शनात आले. त्याचप्रमाणे मुलांमध्ये उंचीच्या मापात प्रमाणित मापाच्या तुलनेत २० %, = ३७ %, ४३% तर मुलींची उंची १८%, = ३८%, ४४% भिन्न असल्याचे निदर्शनात आले. प्रस्तुत अध्ययनात सर्व विद्यार्थ्यांचे वजन व उंची प्रमाणित मापानुसार नसून त्यामध्ये भेद असल्याचे दिसून आले.

बीजशब्द : ग्रामीण भाग, शालेय बालक, वजन, उंची, प्रमाणित माप.

प्रस्तावना :

व्यक्तीच्या जीवनात गर्भावस्थेपासून वाढ आणि विकासाला सुरुवात होते. विकासाच्या अवस्थेत अनेक शारीरिक बदल होत असतात. वाढ व विकासाच्या दृष्टीने बाल्यावस्था ही जीवनातील अत्यंत महत्वपूर्ण अवस्था आहे. शारीरिक विकास बालकाचे व्यक्तिमत्व प्रभावित करते, कारण बालकाच्या शारीरिक वाढीतून शरीराला प्रमाणबद्धता प्राप्त होते. या अवस्थेत शारीरिक विकासात वजन आणि उंची मध्ये होणारे बदल दृश्य स्वरुपात असतात, बरेचदा यावरून बालकाच्या वयाच्या वाढीचा देखील अंदाज येतो. शारीरिक विकासातील वजन उंची हे महत्त्वाचे घटक आहेत. ग्रामीण भागातील शालेय भागात पोषण आहार पुरविला जातो त्याचा बालकांच्या सर्वांगीण विकासावर निश्चितच परिणाम होतो. बालकांचा आहार, वय, लिंग यानुसार वजन व उंची मध्ये भिन्नता दिसून येते. जागतिक आरोग्य संघटना, भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसंधान परिषद तसेच विविध अभ्यासकांनी मानववंशीय मूल्यमापन केले आहे. या आधारे व्यक्तीच्या शारीरिक विकासाचा अभ्यास करणे सोपे होते. तसेच शारीरिक विकासामध्ये मागे असणाऱ्या साठी योग्य आहारोपचार करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरते. ग्रामीण भागात शेती तसेच मजुरी करून उपजीविका चालावणारी कुटुंब जास्त आहेत. त्यामुळे ही जनता आर्थिकदृष्टीने मागासलेली आहेत याचा बालकांच्या शारीरिक वाढीवर व आरोग्यावर निश्चीतच परिणाम होतो. बालकांच्या वजन व उंचीची प्रमाणित मापाशी तुलना करून शालेय बालकांच्या आरोग्याचा देखील अंदाज येतो.

संकल्पना :

ग्रामीण भाग – ग्रामीण भाग म्हणजे असा भाग की जे नगर किंवा शहर नाही तर खेडे आहे आणि तेथील लोकसंख्या कमी असून शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे.

शालेय बालक – प्रस्तृत संशोधनासाठी पाचव्या व सहाव्या वर्गात शिकणाऱ्या १० ते १२ वयोगटातील शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय बालक म्हणून विचार केला आहे.

वजन – वजन काट्याचा उपयोग करून किलोग्रॅम मध्ये येणारे वजन.

उंची – टेपचा उपयोग करून सेंटीमीटर मध्ये येणारी उंची.

प्रमाणित माप – भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसंधान परिषद (आय.सी.एम.आर.) द्वारा वयानुसार सुचविलेते वजन व उंचीचे माप प्रमाणित माप म्हणून विचारात घेतले गेले.

अध्ययन उद्दीष्टे : प्रस्तुत संशोधनाची खालील उद्दीष्टे आहेत.

१) १० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांच्या शारीरिक विकासाअंतर्गत वजनाचे प्रमाणित मापानुसार तुलनात्मक अध्ययन करणे.

२) १० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांच्या शारीरिक विकासाअंतर्गत उंचीचे प्रमाणित मापानुसार तुलनात्मक अध्ययन करणे.

३) १० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांच्या शारीरिक विकासाअंतर्गत वजनाचा लिंगानुसार अभ्यास करणे.

४) १० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांच्या शारीरिक विकासाअंतर्गत उंचीचा लिंगानुसार अभ्यास करणे.

पूर्व संशोधन आढावा – बालकांच्या वजन व उंची संबंधित पूर्व संशोधन पुढीलप्रमाणे

१) 'ईंडियन जर्नल ऑफ इंडोक्रीनोलोजी अँड मेटाबॉलीसम' या जानेवारी–फेब्रुवारी २०१४ च्या व्होलूम १८ मध्ये प्रकाशित संशोधन लेखात कुमारवेल, व्ही., श्रीराम, व्ही., अनिथारानी, एम., महादेवन, एस.,बालमुरुगन, ए.एन., आणि साथियासेकरन, बी.डब्ल्यू.सी.(२०१४) यांनी सध्याचे भारतीय विकास चार्ट खरोखरच प्रातिनिधिक आहेत का? दक्षिण भारतीय जिल्ह्यातील शालेय मुलांच्या मानववंशीय मूल्यांकनाचे विश्लेषण यामध्ये तामिळनाडू मधील मधुराई शहरातील खाजगी व शासकीय शाळेतील ५–१८ वयोगटातील एकूण १८००१ बालकांचे अग्रवाल यांनी दिलेले भारतीय मानक आणि इंटरनॅशनल ओबेसिटी टास्क फोर्स द्वारे दिलेले आंतरराष्ट्रीय मानक हे दोन मानके वापरून कमी वजन, जास्त वजन आणि लठ्ठपणाचे मानववंशीय मूल्यमापन केले गेले. यामध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे बालकांमध्ये कमी पोषण आणि अति पोषण दोन्हीचे प्रमाण (१२.५%) जवळपास समान असल्याचे दिसून आले. याधारे नवीन प्रातिनिधिक चार्ट ची आवश्यकता असल्याचा निष्कर्ष मांडला गेला. (Kumaravel, 2014)

२) 'भारतीय शाळकरी मुलांची उंची, वजन आणि बॉडी मास इंडेक्ससाठी देशव्यापी संदर्भ' या नॅशनल मेडिकल जर्नल ऑफ ईंडिया (२०११) मध्ये आर.के.मारवाह, टंडन, एम.ए.ग्यानी, आर.कंवर, शिवप्रसाद, ए.सबरवाल, भद्रा, ए.नारंग यांनी प्रकाशित केलेल्या संशोधन लेखात बाल संगोपनासाठी वाढीचे मूल्यमापन महत्त्वपूर्ण आहे आणि संदर्भ डेटा वाढीच्या देखरेखीसाठी केंद्रस्थानी आहे असे मानून भारतीय शाळकरी मुलांची उंची, वजन आणि बॉडी मास इंडेक्स चे मूल्यांकन करण्यासाठी ३ ते १८ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी लिंग–योग्य वाढ चार्ट विकसित करण्यासाठी मानववंशीय मापदंडांचे (उंची, वजन आणि बि.एम.आय.) क्रॉस–विभागीय मूल्यमापन भारतीय शालेय मुलांमध्ये केले गेले. (३ ते १८ वर्षे) फी भरणारे (उच्च सामाजिक–आर्थिक स्तर) आणि फी न भरणारे (निम्न सामाजिक–आर्थिक स्तर) या दोन्हीमधून यादृच्छिकपणे निवडले गेले. भारतातील ४ प्रदेशातील (उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिम) शाळा. एकूण १०६८४३ मुलांचे मूल्यमापन केले गेले, त्यापैकी ४२२१४ मुले (१९३०३ मुले, २२९११ मुली) खालच्या सामाजिक आर्थिक स्तरातील आणि ६४६२९ मुले (३४४११ मुले, ३०२१८ मुली) उच्च सामाजिक आर्थिक स्तरातील होती. वक्र गुळगुळीत करण्यासाठी एल एम एस पद्धतीचा वापर करून सामान्य तक्ते, दोन सामाजिक–आर्थिक स्तरामधील स्थूल विसंगती लक्षात घेऊन, वरच्या सामाजिक–आर्थिक स्तरातील मुलांकडून काढले गेले. या आधारे हा मोठा देशव्यापी अभ्यास उच्च सामाजिक–आर्थिक स्तरातील भारतीय मुलांमध्ये उंची, वजन आणि बि.एम.आय. मधील धर्मनिरपेक्ष ट्रेंड दर्शवतो. या अभ्यासातून सुचवले की आमच्याद्वारे नोंदवलेले उंची आणि वजन टक्केवारी भारतासाठी संदर्भ मानक म्हणून वापरली जाऊ शकते. असा निष्कर्ष यामध्ये दिला गेला. हा अभ्यास ३ ते १८ वयोगटातील शाळकरी मुलांचा (मुले आणि मुली दोन्ही), भारतातील ४ वेगवेगळ्या भौगोलिक क्षेत्रांतील (उत्तर, दक्षिण, पूर्व आणि पश्चिम) १९ शहरांमध्ये असलेल्या सरकारी आणि खाजगी शाळांमध्ये शिकणाऱ्यांचा जानेवारी २००६ ते डिसेंबर २००९ या कालावधीत करण्यात आला. (Marwaha, 2011)

अध्ययन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनात शालेय बालकांच्या वजन व उंचीचे मापन मानववंशीय पद्धतीने करून प्राप्त माहिती संख्यात्मक व वर्णनात्मक स्वरुपात मांडणी केली आहे.

ISSN No. 2394-5990

नमुना निवड :

प्रस्तुत अध्ययनात महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील नागभीड तालुक्यातील पाचव्या व सहाव्या वर्गात शिकणाऱ्या १० ते १२ वयोगटातील ग्रामीण भागातील निवडलेल्या एकूण चार शाळेतील १०० विद्यार्थी व १०० विद्यार्थिनीची संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीच्या अंतर्गत येणाऱ्या स्तरीय यादृच्छिक निवड पध्दतीचा उपयोग करून नमुना निवड केली.

तथ्य संकलन :

प्रस्तृत संशोधनासाठी निवडलेल्या एकूण चार शाळेतील २०० शालेय बालकांच्या वजनाचे मापन वजन काटा व उंचीचे मापन टेप चा वापर करून सांख्यिकीय माहीती संकलन करण्यात आली. दुय्यम माहिती संकलन हे पुस्तक,इंटरनेट, अभिलेख, प्रकाशित माहिती इत्यादी व्दारे करण्यात आली.

सांख्यिकीय विश्लेषण :

१० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांच्या शारीरिक विकासाचा अभ्यास करण्यासाठी उंची व वजनाचे मापन करण्यात आले. वेगवेगळया वयोगटाला अनुसरून उंची आणि वजनाच्या सरासरीची तुलनावयानुसार मानववंशीय मानदंडातील (प्रमाणित) मापासोबत करण्यात आली.

सारणी क्र. १

बालकांच्या वजन व उंचीचे प्रमाणित माप

वय(वर्ष)	वजन (कि.ग्रॅ.)		उंची (से.मी.)	
	मुलगा	मुलगी	मुलगा	मुलगी
१०	२३.५	२३.६	१२८.३	१२८.४
११	२५.९	२६.४	१३३.४	१३३.६
१२	२८.५	२९.८	१३८.३	१३९.२

संदर्भ–भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसंधान परिषद (आय.सी.एम.आर.).

वरील साराणीवरून असे लक्षात येते की, बालकांच्या शारीरिक विकासांतर्गत मानववंशीय मानदंडातील मापानुसार मुलींचे वजन व उंची मुलांपेक्षा जास्त असते, कारण मुलींमध्ये परिपक्वत्तेची सुरुवात ही मुलांच्या तुलनेत लवकर होते.परिपक्वतेच्या काळात हाडांचे एकत्रीकरण होते व स्नायुपेशीमध्ये वाढ होते. मात्र लैगिक परिपक्वतेनंतर मुलांमध्ये हाडे आणि स्नायूंच्या वाढीमुळे वजन वाढलेले आढळून येते. (कांडलकर, २०१०)

सारणी क्र. २

लिंगानुसार वजनाचे प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण

लिंग	प्रमाणित पेक्षाकमी	प्रमाणित	प्रमाणित पेक्षा जास्त	एकूण
मुले	२२	५४	२४	१००
मुली	२४	४८	२८	१००

लिंगानुसार वजनाचा प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक आलेख

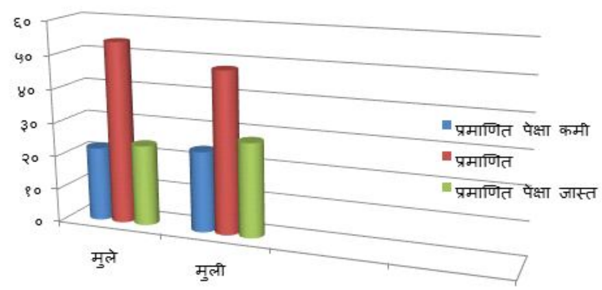

लिंगानुसार वजनाचे प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण केल्यानंतर मुला मुलींच्या वजनात प्रमाणीत मापानुसार भिन्नता असल्याचे दिसून आले २२ % मुले प्रमाणीत मापापेक्षा कमी वजनाचे, ५४ % प्रमाणित मापाचे तर २४% मुलांचे वजन प्रमाणित पेक्षा जास्त असल्याचे लक्षात आले. तर मुलींच्या वजनाचे सांख्यिकीय विश्लेषणात २४% मुली प्रमाणित मापापेक्षा कमी वजनाच्या ४८ % मुली प्रमाणित मापानुसार आणि २८ % मुली प्रमाणित पेक्षा जास्त वजनाच्या असल्याचे लक्षात आले.

सारणी क्र. ३

लिंगानुसार उंचीचे प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण

लिंग	प्रमाणित पेक्षाकमी	प्रमाणित	प्रमाणित पेक्षा जास्त	एकूण
मुले	२०	३७	४३	१००
मुली	१८	३८	४४	१००

लिंगानुसार उंचीचे प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण केल्यानंतर मुला मुलींच्या उंचीत प्रमाणीत मापानुसार भिन्नता असल्याचे दिसून आले. २० % मुले प्रमाणीत मापापेक्षा कमी उंचीचे, ३७ % प्रमाणित तर ४३ % मुलांची उंची प्रमाणित पेक्षा जास्त असल्याचे लक्षात आले. तर मुलींच्या उंचीच्या सांख्यिकीय विश्लेषणात १८ % मुली प्रमाणित मापापेक्षा कमी उंचीच्या ३८ % मुली प्रमाणित मापानुसार आणि ४४ % मुली प्रमाणित पेक्षा जास्त उंचीच्या असल्याचे लक्षात आले.

लिंगानुसार उंचीचा प्रमाणित मापाशी तुलनात्मक आलेख

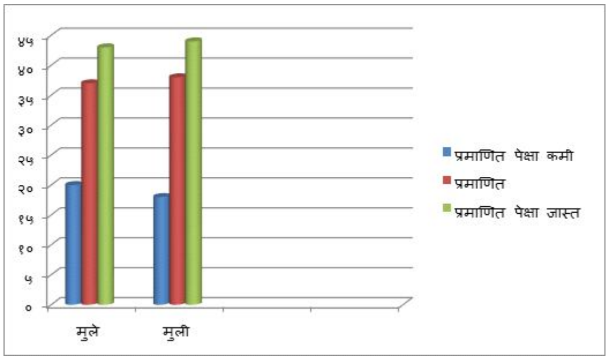

निष्कर्ष :

१) बालकांच्या शारीरिक विकासांतर्गत प्रमाणित मापानुसार मुलींचे वजन हे मुलांच्या वजनापेक्षा जास्त असते तसेच मुलींची उंची देखील मुलांपेक्षा जास्त असते कारण मुलींमध्ये परिपक्वत्तेची सुरुवात ही मुलांच्या तुलनेत लवकर होते.

२) प्रस्तुत अध्ययनात मुलामुलींच्या वजनात प्रमाणीत मापाच्या तुलनेत भिन्नता असली तरीदेखील प्रत्यक्ष निरीक्षणात प्रमाणित मापापेक्षा कमी वजनाची बालके कुपोषित असल्याचे दिसून आले नाही परंतु जास्त वजनाची बालके लठ्ठ असल्याचे निदर्शनात आले.

३) प्रस्तुत अध्ययनात मुलामुलींच्या उंचीत प्रमाणीत मापाच्या तुलनेत भिन्नता असल्याचे दिसून आले.

४) वजन आणि उंचीतील वरील सारणीच्या आधारे असे लक्षात येते की बालकांमध्ये प्रमाणित मापापेक्षा वजन वाढीचे प्रमाण हे उंची पेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच अध्ययनात निवडलेल्या शालेय बालकांमध्ये उंची वाढण्याचे प्रमाण हे जास्त आहे असा निष्कर्ष काढता येतो.

सूचना व शिफारशी :

१) आहार आणि आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबंध असल्यामुळे योग्य वयात आहारविषयक जागरूक राहून समतोल आहार घेतल्यास शारीरिक विकास चांगला होतो आणि भविष्यात आरोग्यविषयक समस्या उद्भवत नाही.

२) शालेय बालकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी पोषण सप्ताहात तसेच आरोग्य दिनाचे औचित्य साधून आरोग्य व आहार विषयक कार्यक्रमाचे आयोजन करावे. यामध्ये कुपोषण तसेच लठ्ठपणाचे दुष्परीणाम याविषयी मार्गदर्शन करावे.

मर्यादा :

प्रस्तुत अध्ययनातील निष्कर्ष चंद्रपूर जिल्ह्यातील नागभीड तालुक्यातील ग्रामीण भागातील १० ते १२ वयोगटातील शालेय बालकांपुरते मर्यादित आहे.

संदर्भ सूची :

१) (२०२०). भारतीय समाजाची ओळख, समाजशास्त्र इयत्ता बारावी. पुणे: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ.

२) कांडलकर, ल. (२०१०). मानव विकास. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

३) Marwaha, R. K., Tandon, N., Ganie, M. A., Kanwar, R., Shivaprasad, C., Sabharwal, A., Bhadra, K., Narang, A. (2011). Nationwide reference data for height, weight and body mass index of Indian schoolchildren. National Medical Journal of India, 24(5), 269-277.

४) Kumaravel, V., Shriraam, V., Anitharani, M., Mahadevan, S., Balamurugan, A. N., Sathiyasekaran, B. W. C. (2014). Are the current Indian growth charts really representative? Analysis of anthropometric assessment of school children in a South Indian district. Indian journal of endocrinology and metabolism, 18(1), 56.

■■■

ISSN No. 2394-5990

शंकरराव खरात यांचे 'तराळ-अंतराळ' या आत्मचरित्राचे प्रगल्भ स्वरूप

प्रा. डॉ. रिता द. वाळके (डंभाळे)
सहयोगी प्राध्यापिका, मराठी विभाग
अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय भारसिंगी
ता. नरखेड जि नागपूर

सारांश :

गावकीच्या कामात जगणाऱ्या दलितांपैकी एक असणारा सामान्य शोषित माणूस म्हणून वकिली, साहित्यिक, संपादक, कुलगुरू असा खडतर प्रवास करणाऱ्या शंकरराव खरात यांचे 'तराळ-अंतराळ' आत्मचरित्र आहे. उपेक्षित जीवनातून वाचन-शिक्षणाने घडलेल्या माणसाचे आत्मचरित्र आहे. दलित माणसाच्या जीवनात क्षणोक्षणी मानभंग, अपमान, अवहेलना याचेच अनुभव येतात. पारंपरिक चौकटीने तेच त्यांचे जीवन बनून प्रभुत्वसंपन्न असणारा शोषकवर्ग आणि प्रभूत्वाखाली दडपला गेलेला शोषितवर्ग यांचे अवकाश या आत्मचरित्रातून व्यापक स्वरुपात चित्रित झालेले आहे. शंकरराव खरात यांचे ङ्गतराळ अंतराळफहे आत्मचरित्र त्यांच्या जीवनाची कथा आहे, पण त्याचबरोबर ही एक 'स्टोरी ऑफ द अनटचेबल' आहे. म्हणजे एका व्यक्तीच्या, एका समाजाच्या, एका गावच्या मानसिक, वैचारिक व सामजिक जीवनात घडत चाललेल्या विकासाची ही कथा आहे.

प्रस्तावना :

शंकरराव रामा खरात हे व्यक्तित्व साहित्यिक, संपादक म्हणून प्रसिद्ध आहे. वेगळ्या पैलूंनी युक्त आहे. खरात यांचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील 'आटपाटी' या छोटयाशा खेडयात ११ जुलै १९२१ रोजी, गावकीचे काम करणाऱ्या ङ्गतराळफ रामा महाराच्या घरी झाला. म्हणजे एका दलित कुटुंबात झाला सर्व प्रकारच्या प्रतिकूल परिस्थितीतून वाट काढत १९३८-१९३९ ला बी.ए. (ऑनर्स), १९४७-१९४८ मध्ये एलएल. बी. इत्यादी शिक्षण घेतले. घरचे शेरडे राखून, गुरांची हाडे विकून, मेलेल्या मढयाच्या अंगावरच्या मिळणाऱ्या कपड्याचे सदरे शिवून व घालून, वाचनालयात काम करून, अशी अनेक प्रकारची मिळेल ते कामे करून आपले शिक्षण पूर्ण केले. वकिलीच्या क्षेत्रात कार्य केले. वकिलीसोबत सामाजिक, राजकीय, कामगारक्षेत्रात काम केले. शेडयुल्ड कास्टस व शेड्युल्ड ट्राइब्ज डिफेन्स कामगार संघटनेची स्थापना व सेक्रेटरी म्हणून काम पाहिले. १९५४ मध्ये 'दलित फेडरेशन' या राजकीय संघटनेचे महाराष्ट्रचे संघटक सेक्रेटरी म्हणून काम पहिले. तसेच १९६१-६२ च्या दरम्यान शेडयुल्ड कास्टस फेडरेशनचे मुखपत्र 'प्रबुद्ध भारत' चे कार्यकारी संपादक म्हणूनही काम पाहिले.

वकिली व्यवसायासोबतच खरातांनी साहित्य निर्मितीही केली. त्यांची वेगवेगळ्या स्वरुपाची पुस्तके प्रकाशित झाली असून ती कथा, कादंबरी, आत्मचारीत्र, संपादन, संशोधन अशा विविध साहित्य प्रकारांमधील आहेत. तपशीलच घावयाचा तर तो पुढीलप्रमाणे देता येईल-बारा बलुतेदार (१९५९), तडीपार (१९६१), सांगवा (१९६२), टिटवीचा फेरा (१९६३), दौडी (१९६५), गावशीव (१९७०), सुटका (१९६४) , आडगावचे पाणी (१९७०) इत्यादी अनेक कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या कथासंग्रहांतून विविध विषय त्यांनी मांडले. जसे मांग, बेरड, वडार, महार, पोतराज, मुरली अशा बहिष्कृत जीवन जगणाऱ्या अस्पृश्य, आदिवासी, भटक्या अशा उपेक्षित समाजाचे दर्शन घडवून दलित कथा समृद्ध केली. तसेच झोपडपटटी, गावाचा टीनोपाल गुरुजी, हातभटटी, माणूसपणाची हाक (१९५७) मी माझ्या गावाच्या शोधात (१९८३) इत्यादी कांदबऱ्या लिहिल्या. ग्रामीण जीवनातील विषय व त्यातील वातावरण त्यांच्या कांदबऱ्यामधून दिसते. त्यांचे जगणे, त्यांची भाषा, अनुभव यामधून त्यांनी निराळे जीवन रेखाटले आहे.

परिवर्तनप्रकियेच्या बांधीलकीतून लेखक आपल्या भोवतीचे वास्तव तपासतो. अशा समाज वास्तवातूनही लेखक घडत जातो. 'तराळ-अंतराळ' या दलित आत्मचरित्रातून दलित-शोषितांच्या जीवनाला वाचा फोडली आहे. पोटातील भूक शमविण्यासाठी या आत्मचरित्रात शंकररावांनी भाकरीसाठी केलेल्या दाहक अनुभवांना आविष्कृत केले आहे. भाकरीसाठी विविध कामे खरात करताना दिसतात. तसेच शिक्षणासाठी चाललेली धडपड, त्यासाठी खाव्या लागणाऱ्या खस्ता आणि तरीही शिक्षणाचा ध्यास, हे दलितांच्या जीवनातील महत्वाचे सूत्र त्यांनी मांडले आहे.

शिक्षणासाठी सर्वस्व पणाला लावणारे खरात आणि त्यांना प्रेरणा देणारे घरातील गरीबीचे वातावरण किंवा त्यांचा बाप

लाकूडफोड्या रामा महार हे आत्मचरित्रातील महत्वाचे चित्रण आहे. सुरुवातीचे प्राथमिक शिक्षण आटपाटी गावात व नंतरचे शिक्षण सांगली, कोल्हापूर येथे घेतांना होणारी परवड किंवा आलेले अनुभव सहन करीत शिक्षणाचा प्रवास खरात सांगतात. ज्ञानाशिवाय पर्याय नाही, ही खूनगाठ मनाशी बांधतात. भारतीय विषम समाजरचनेतील विषमतेचे, जातीयतेचे अनुभव या आत्मचरित्रात दिसतात.

स्वतःच्या अनुभवांचे चिंतन करीत राहणे आणि त्यातून जगण्याची वाट तयार करणे, या वाटेवर चालताना स्वत:सोबत इतरांना आनंद कसा मिळवून देता येईल, याचा प्रयत्नपूर्वक सातत्याने कृतीशील विचार करणे, हे या लेखकाचे बलस्थान आहे. दु:खातून निर्माण होणारे उमदेपण आणि अभावग्रस्तेतून जन्मलेली निरागस संवेदना, ही लेखकाच्या व्यकितमत्वाची ठळक वैशिष्टे नजरेत भरते.

शंकरराव खरात यांचे जीवन :

शंकरराव खरात यांना त्यांच्या जीवनात वेगवेगळ्या स्तरांवर वेगवेगळ्या जगात विलक्षण वेगळे अद्भूत अनुभव आले. खरात यांच्या व्यक्तिमत्वातील कमालीची सोशीकता अतिशय संयमाने या लेखनातून प्रकटली आहे. आपल्या अनुभवाकडे नितळपणाने पाहिल्यावरच असे लेखन होते. दु:ख दारिद्रय, भूक, अपमान पचवलेल्या व्यक्तीने आत्मचरित्र लिहिणे म्हणजे स्वतःला पुन्हा मानसिक पातळीवर नेणे होय. ती मानसिक पातळी शंकरराव खरात यांनी १९७५ मध्ये लिहिलेल्या 'तराळ-अंतराळ' या आत्मचरित्रातून खालीलप्रमाणे मांडली आहे.

शंकरराव खरात यांनी आपल्या ङ्गतराळ अंतराळफ्चा आत्मचरित्राचे तीन खंड पाडले आहेत. त्यांच्या ङ्गआटपाटीफ या गावात त्यांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण पूर्ण होते. इथे पाहिला खंड संपतो. दुसऱ्या खंडात मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण घेताना सोसाव्या लागलेल्या यातनांचे चित्रण येते. वकिली व्यवसायापासून मराठवाडा विघापीठच्या कुलगुरू पदापर्यंतचे आयुष्य तिसऱ्या खंडात येते. खरातांच्या आत्मचरित्राची ही त्रि-खंडात्मक विभागणी त्यांच्या शिक्षणासोबतच त्यांच्या जीवनविषयक जाणिवांच्या स्थित्यंतराशीही निगडीत आहे.

'जनता' अंकातील लेखनाने खरातांना, अस्पृश्य म्हणून पशूचे जीवन जगताना आपल्यातील माणसाची पहिली जाणीव होते व औंध संस्थानातील शिक्षणाचा कालखंड येथून सुरु होतो. पशुत्व लादणाऱ्याविरुद्ध टक्कर देण्याचे सामर्थ्य नाही, तेव्हा या पाशवी समाजव्यव्स्थेशी आहे तेवढया ताकदीने झुंज दयायची आणि त्यापायी शिक्षण सोडायचे की, आपल्यावर होत असलेला अन्याय सहन करीत संघर्षासाठी मिळले तेवढे शिक्षण घेत सामर्थ्य मिळवयाचे, यापैकी नेमके आपण काय करावे, असा प्रश्न खरातांच्या समोर उभा राहतो. ते दुसरा पर्याय स्वीकारतात. अश्पृस्य म्हणून झुंज देत खरात आपले दहावीचे शिक्षण पूर्ण करतात.

तिसऱ्या खंडात त्यांच्या मनाला नवे परिणाम लाभते. ते आता वकील झाले. त्यामुळे जन्म दलित महाराच्या दु:खात मांग, चांभार, ढोर यांसारख्या शोषितांच्या गुलामीचे दु:ख दिसते. शिकताना कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या वसतिगृहात राहिल्यामुळे त्यांचे मन व्यापक होते. ज्यांच्या पायरीवरही उभं राहण्याची मनाई होती त्याच आटपाडीतले लोक स्वत:च्या दारिद्रयाची, अन्यायाची कहाणी सांगायला वकील झालेल्या खरातांच्या पायरीशी येऊन ताटकळत उभे राहतात. बाबासाहेबांच्या विचारांच्या परीसस्पर्शामुळे अन्यायाच्या जाणीवेचा अभाव असलेला यातनामय अनुभव पहिल्या खंडात येतो.

अन्यायाची जाणीव आल्यानंतर खरातांच्या मनाची झालेली घालमेल दुसऱ्या खंडात येते. याच काळात आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान लाभल्यामुळे त्यांची दु:खाकडे पाहण्याची व्यापक मानसिकता तयार होते. खरात यांच्या आत्मचरित्राची ही त्रिखंडात्मक विभागणी त्यांच्या जीवनाच्या नाट्यमय स्थित्यंतराची अत्यंत विदारक अशी कथा आहे.

पहिल्या खंडातील शंकररावांचा अनुभव अत्यंत अस्वस्थ करणारा आहे. आत्मचरित्राच्या सुरुवातीलाच, तीन ओळींचे मुत्युच्या बातमीचे पत्र वाचून दाखविण्यासाठी गाडीभर लाकडे फोडून घेणारा मास्तर आहे. अन्नासाठी, भुकेसाठी झाडलोटीच्या हक्कावरून भांडणाऱ्या दलित स्त्रिया आहेत. पोटाची आग भागविण्यासाठी पेरू चोरणारी, आंबे चोरणारी, तर कधी जिवंत पक्षी भाजून खाणारी लहान पोरे आहेत. जनावराच्या पाटीत बिनदिक्कतपणे ताक वाढणाऱ्या आणि तेवढयाच समाधानाने ते ताक स्वीकारणाऱ्या अस्पृश्य बाया आहेत. तर माणसांना आणि शेळ्यांना एकाच वेळी आसरा देणारे गळणारे घराचे छप्पर आहे. गडद अंधारात भुताला सोडलेला कोंबडा मसणवट्यात शिजवून अर्धजळल्या प्रेताकडे पाहात-पाहात खाणारी माणसं आहेत. म्हैस भादरणाऱ्या न्हाव्याला महाराच्या केसांचा विटाळ होतो, गावातील नदीत उभ्या राहिलेल्या महाराच्या पोरामुळे सगळी गंगाच बाटून जाते. दरोडे घालणाऱ्या दुष्ट माणसालाही दरोडयात सापडलेली महाराची भाकरी चालत नाही. गावातल्या सवर्णाकडे लग्न असले की, दलित आपल्या लग्न झालेल्या लेकीबाळीना माहेरी आणून, लग्नाल्या उष्ट्या पत्रावळीतील गोड पदार्थ आणून तिला गोड पंगत घालण्याची पवर्णी मानली जाते. गावातील एखादया माणसाचे मरण व त्याच्या कफनाचे

कापड म्हणजेच महारांच्या कापडाची सोय होय. आपल्या पोरांच्या दु:खात सांत्वन करणारी आई आहे. पोरीला सासरच्या जाचापासून वाचविण्यासाठी ताठपणानं बहिष्काराला तोंड देणारे आईबाप आहेत. व दिवसभर कष्ट करणाऱ्या शरीराला थोडा आनंद देणारा तमाशा व पोवाडा आहे. असं हे थरारून सोडणांर आपलं आपल्यालाच किळस वाटणार आयुष्य आहे व ते खरातांनी सोसल हे सोसताना त्यांच्या मनात हा प्रश्नही येतो की, हे असंच का ? त्याचं उत्तर म्हणजे खरात जातीने महार आहेत. गुलामीची नुसती सवय न्हवे, तर गुलामी म्हणून जीवन जगणे असे आयुष्य पहिल्या खंडात आले आहे. दलित माणसाचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातले एवढे वास्तवरूप दलित साहित्यात अभावानेच आढळते. एक कलावंत व लेखक म्हणून शंकरराव खरातांचे मोठेपण या ठिकाणी जाणवते.

दुसऱ्या खंडात औंध येथे गेल्यानंतर तेथील आठवणी आहेत. बॅ. पंत यांच्या उदार आणि आधुनिक दृष्टीमुळे इथे गुलामीचा विळखा सैल झालेला दिसतो. 'जनता' अंकाच्या वाचनामुळे खरातांच्या मनात पडलेली ठिणगी पंतासारख्या नव्या उमेदीने फुलायला लागते. प्रौढ शिक्षणाच्या निमित्तानं खेडयात प्रौढ शिक्षण राबवताना जातीयतेमुळे होणार त्रास, होस्टेलमधील सवर्ण व दलित यांची जेवायला बसलेली वेगवेगळी पंगत यांचा मनावर होणारा परिणाम, असे अन्यायाच्या जाणिवेनं व्यथा व्याकूळ झालेले आयुष्य दुसऱ्या खंडात येते.

तिसऱ्या खंडात शंकरराव खरातांचे ३०-३५ वर्षाचे आयुष्य येते. या कालखंडात शंकरराव वकील झाले, साहित्य सभेचे सदस्य होतात, लेखक म्हणून नावारूपाला आले, ङ्गप्रबुद्ध भारताफ चे संपादक होतात, राज्य निवड समितीचे सदस्य होतात, तसेच शेडयूल्ड कास्टस फेडेरेशनचे संघटक व आर. पी. आय. चे सक्रीय कार्यकर्ते होतात. मराठवाडा विघापीठाचे कुलगुरू हा या आत्मचरित्राचा अखेरचा भाग आहे.

शंकरराव खरात आपल्या गत आयुष्याच्या चढ-उतारांकडे एका परिपक्व अवस्थेने पाहतात. खरात हे त्यांच्या काळातले वाचकमान्य कथाकार होत. प्रसंगीनिष्ठ आणि कथानकप्रधान कथेचा त्याच्या लेखणीवर विशेष प्रभाव आहे. कुठलाही प्रसंग, त्यातील सभा करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीत आहे. शंकरराव खरात यांच्या आत्मचरीत्रची त्रिखंडात्मक विभागणी त्यांच्या शिक्षणाशी निगडीत आहे, तशीच ती त्यांच्या जीवनविषयक जाणिवांच्या स्थित्यांतराशी निगडीत आहे. माणसाचा देह लाभलेल्या पशूची आणि पशुसमूह मानवाची कथा पहिल्या खंडात येते. जनता अंकातील लेखनाने या पशुला आपल्यातील माणसाची पहिली जाणीव होते. मात्र आटपाटीतले शंकररावचे आयुष्य पाहता माणुसकी आणि पशुत्व यातील सीमारेषाच पुसून गेलेल्या आहेत. औंध संस्थानातील त्यांच्या शिक्षणाचा कालखंड जेथून सुरु होतो तेथूनच माणूस असल्याची जाणीव होते. पण पशुसारखे जीवन लादणाऱ्याविरुद्ध टक्कर देण्याचे सामर्थ्य नाही; तेव्हा या पाशवी समाजव्यवस्थेशी आहे. तेवढया सामर्थ्यसह झुंज दयायची आणि त्यासाठी शिक्षणाचा नाद सोडायचा की होणारा अन्याय सहन करीत, संघर्ष करीत मिळाले तेवढे शिक्षण घेत सामर्थ्य मिळवायचे की, नेमके काय करायचे, असाही प्रश्न खारातांसमोर उभा राहतो. तरीही ते या सर्व गोष्टींवर मात करीत आपले दहावीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करतात. विद्रोहाची ठिणगी मनात असून ते स्वत:ला सावरतात. त्यात एक प्रकारची तडजोड दिसून येते. अश्याप्रकाराची दोन्ही खंडांत त्यांची काही गोष्टींची तडजोड दिसते, तर तिसऱ्या खंडात मनाला एक नवे वळण मिळताना दिसते.

तिसऱ्या खंडात शंकररावांच्या मनाला एक नवीन जाणीव झालेली दिसते. ती म्हणजे ते वकील झाले. ज्यांच्या पायरीवर उभे राहण्याची मनाई होती त्याच आटपाटी गावातील सवर्ण जातीतील लोक स्वत:च्या दारिद्र्याची जाणीव त्यांना करून देतात. आठवणीने जखमी झालेले त्यांचे मन बेभान होण्याऐवजी इतरांच्या दु:खाने अधिक भानावर येते. याचे संपूर्ण श्रेय बाबासाहेबांच्या विचारांना देता येईल, कारण वकीली शिक्षण काळात त्यांना आंबेडकरी विचारांचे बळ लाभल्यामुळे त्यांची दु:खाकडे पाहण्याची व्यापक मानसभूमी तयार होते. तसेच जन्मदलित महारांच्या दु:खात मांग, सुतार, माळी, कुंभार या जातीच्याही शोषितांच्या गुलामीचे दु:ख येऊन मिसळले आहे. तेच खरातांचे मन कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या वसतिगृहात राहून शिक्षण घेताना व्यापक झालेले आहे.

समारोप :

लहानपणापासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जनता' पत्रक आपल्या म्हारोडयात वाचून दाखवीत असल्यामुळे खरातांच्या मनाची जडणघडण होताना दिसून येते. आपल्या वस्तीत लोकांना डॉ. आंबेडकरांचे विचार 'जनता' पत्रकाव्दारे वाचून दाखविताना खरातांना डॅा. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या समाजाचे हित जोपासणारं एक महान व्यक्तिमहत्व आहे यांची जाणीव झाली. यामुळे शंकरराव खरातांचे व्यक्ति महत्व घडत गेले.

शिक्षण घेत असताना औंधमधल्या शिक्षकांच्या, पुण्याच्या महाविदयालयातील प्राध्यापक वर्ग तसेच पुण्याच्या बोर्डिंगमध्ये राहात असताना कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांची आणि डॅा. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून त्यांच्या

सहवासातून खरातांची वैचारिक जडणघडण होत गेली. कर्मवीर भाऊराव पाटलांच्या बोर्डिंगमध्ये राहण्याच्या व्यवस्थेमुळे शिक्षण घेण्यात अडचण नसायची. खरातांनी सामाजिक चळवळीत स्वत:ला झोकून देत आपल्या समाजातील अडी-अडचणींना सोडविण्यासाठी केलेले प्रयत्न अनुभवविरुद्ध करीत आपली वैचारिक जडणघडण केली.

दलित साहित्यातील एक पर्व ज्यांना म्हणतात असे शंकरराव खरात यांचे वयाच्या ८० व्या वर्षी १ एप्रिल २००१ ला निधन झाले. त्यांनी आपल्या साहित्याने आणि सामाजिक योगदानाने नवी पिढी उभारण्याचा प्रयत्न केला.

शंकरराव खरातांना दलित जीवनाचा अनुभव आल्याने, त्यांच्या जीवनातीले अनेक महत्वपूर्ण पैलू त्यांनी आपल्या स्वानुभवाने उलगडले आणि आपल्या आत्मचरित्रात मांडले. शंकरराव खरात यांनी दलित चळवळीला दिशा देण्याचे कार्य केलेले आहे.

निष्कर्ष :

१) शंकरराव खरात यांचे तराळ-अतंराळ हे आत्मचरित्र परिस्थिती व समाज यांच्याशी सातत्याने दिलेल्या संघर्षाचा इतिहास वाटतो.

२) उपेक्षित जीवनातून वाचन व शिक्षणाने घडलेल्या माणसाचे आत्मचरित्र आहे.

३) या आत्मचरित्रातून शंकररावांनी भाकरीसाठी केलेल्या दाहक अनुभवांना आविष्कृत केले आहे.

४) भारतीय विषम समाज यांचे तराळ अंतराळ हे आत्मचरित्र स्टोरी ऑफ द अनटचेबल आहे म्हणजेच खरात यांच्या समाजाची कथा आहे.

५) शंकरराव खरात यांच्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

६) शंकरराव खरात आपल्या गता आयुष्याच्या चढउतारांकडे एका परिपक्व अवस्थेने पाहतात.

७) शंकरराव खरातांनी शिक्षण घेत असतानाच सामाजिक कार्याला सुरुवात केलेली होती.

संदर्भ पुस्तके :

१) दलित साहित्य : एक आकलन, बाळकृष्ण कवठेकर, विजय प्रकाशन नागपूर

२) दलित आत्मकथने : साहित्यरूप डॉ. सौ आरती कुसरे, विजय प्रकाशन नागपूर

३) दलित वाङ्मय : प्रेरणा व प्रवृत्ती शंकरराव खरात, इमानदार बंधू प्रकाशन पुणे

४) साहित्य समीक्षा बदललेले मापदंड, प्रकाश खरात, विजय प्रकाशन नागपूर

५) शंकरराव खरात कथात्म वाङ्मय, मिलिंद बागुल, अथर्व पब्लिकेशन धुळे

६) तराळ अंतराळ, शंकरराव खरात, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे.

■■■

ISSN No. 2394-5990

वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास
(संदर्भ : जळगाव शहर)

डॉ. सचिन भास्कर कुंभार
अर्थशास्त्र विभाग
डॉ. अण्णासाहेब जी. डी.बेंडाळे महिला महाविद्यालय,जळगाव
मो. नं. ९५९५४३०७७४, sachinkmbhr59@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा एक खेड्यांचा देश असून भारतातील ६८.८% लोकसंख्या खेडे भागात राहते. यावरुन स्पष्ट होते कि, भारतात शहरांची संख्या व तिथे राहणाऱ्यारी लोकसंख्या विकसित देशाच्या तुलनेत कमी आहे. परंतु स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित अनेक उद्योगांची स्थापना झाली. ही उद्योग प्रामुख्याने शहरी भागात स्थापन झाले व त्यात मोठ्या प्रमाणावर रोजगारांच्या संधी निर्माण झाल्यात या संधीचा लाभ घेण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण लोकसंख्या शहराकडे धाव घेऊ लागली त्यामुळे नागरीकरणाचा वेग वाढून शहरांच्या आकारात वाढ होऊ लागली अशा परिस्थितीला शहरीकरण किंवा नागरीकरण असे म्हणतो. सामान्यपणे नागरीकरण म्हणजे नागरी भागातील लोकसंख्येची व त्यांच्या क्षेत्राची सतत होणारी वाढ होय. नागरीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे कि ज्यात ग्रामीण भागातील लोकसंख्या नागरी वसाहतीकडे स्थानांतरीत व केंद्रित होत असते. प्रो. थॉमसन व लेविस यांच्या मते, ज्या प्रकीय अंतर्गत देशातील लोकसंख्या वेगाने शहरात येऊन वास्तव्य करतात त्याला नागरीकरण असे म्हणतात.

भारतात नागरीकरणाचे अनेक कारणे आपल्याला सांगता येतात, त्या मध्ये औद्योगीकरणात वाढ, रोजगार संधी, वाहतुकीच्या सोयीत वाढ, दुष्काळाची स्थिती, शहर जीवनमानाचे आकर्षण, नियोजनाचा लाभ, सामाजिक वातावरण, जीवन सुरक्षा, उत्तम सोयी - सुविधा यात शिक्षण, रोजगार, निवारा, दळणवळण, पिण्याचे पाणी व मनोरंजन इ. विविध सोयी शहरी भागात सहज उपलब्ध होत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागाकडे प्रवृत होतात आणि यामुळे शहरीकरण घडून येते. या शहरीकरणामुळे शहराचा आर्थिक, सांस्कृतिक विकास होतो, व्यावसायिक रचनेत बदल होत असतो. ग्रामीण भागातून मोठया प्रमाणात श्रम पुरवठा सहज उपलब्ध होतो असे अनेक फायदे सांगता येतात. त्या सोबतच नागरीकरणाचे काही तोटे देखील आहेत. वाढते झोपडपट्टी , राहण्याची व्यवस्था, वाहतुकीची समस्या, प्रदूषणाची समस्या, गुन्हेगारी प्रवृत्तीत होणारी वाढ, वाढलेल्या शहरीकरणा मुळे प्रशासनावर पडणार अतिरिक्ततान अशा समस्या निर्माण झालेल्या दिसून परंतु देशातील सर्वच शहरांचे जे नागरीकरण मुळे नुकसांच झाले असे देखील नाही काही शहरांचा या नागरीकरणमुळे फायदा देखील झाले दिसते, जळगाव शहराच्या पश्चिमे कडे गिरणा नदी असल्याने त्या दिशेला शहर हद्द वाढ नैसिर्गिकपणे थांबते, बदलत्या काळानुसार व शहरातील विविध कारणांनी वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे शहरात राहण्यासाठी जागा अपुरी पडू लागल्यामुळे शहर हद्दीबाहेर वसाहती वाढू लागल्या, शहरीकरण आणि वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहराच्या इतर सर्व भागात लोकवस्ती झपाट्याने वाढू लागली. अशा वाढलेल्या वस्त्यांचे मुळे कोणत्या समस्या आहेत आणि जळगाव शहराच्या नागरीकरणाच्या कोण-कोणत्या समस्या निर्माण झाल्यात यांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधक विद्यार्थिनिनी 'वाढत्या नागरीकरणाचा अभ्यास' हा विषय संशोधनासाठी घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे :

१) जळगाव शहरातील वाढत्या लोकसंख्या प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.
२) जळगाव शहरातील नागरी सुविधांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१) जळगाव शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढ होत आहे.
२) जळगाव शहरातील नागरिकांना नागरी सुविधा पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. प्राथमिक माहिती ही अनुसूची, प्रश्नावली, निरीक्षण यांचा वापर केला जाणार आहे. साधा यादृच्छिक नमूना निवडण्याच्या पध्दती मधील लॉटरी नमूना पध्दतीने जळगाव शहराचे ०५ विभाग

पाडून संकलित केली आहे. प्रत्येक विभागातून १० कुटुंबांची निवड करण्यात आली आहे. दुय्यम माहिती विविध कार्यालये, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट व वर्तमान पत्रातून माहिती घेतली आहे.

भारतातील नागरीकरणाचे स्वरूप :

२०११ च्या जंगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या ही १२१ कोटी पेक्षा ही अधिक आहे. एकूण लोकसंख्ये पैकी ३१.१६ % नागरी लोकसंख्या आहे. आपल्या देशात १० लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी ५० शहरे दिसून येतात. मुंबई ही देशातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले शहरआहे. मुंबई नंतर कोलकाता, दिल्ली, चेन्नई असा क्रम लागतो तर राज्यांचा विचार करता एकूण लोकसंख्येशी नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण हे गोवा ४९.८%, मिझोराम ४९.६%, तामिळनाडू ४४ % आणि महाराष्ट्राचे ४२.४% आहे. या वरुन असे लक्षात येते की, गोवा ही देशातील सर्वात जास्त नागरीकरण झालेले राज्य आहे असून दिल्ली हे केंद्रशासित प्रदेशात जास्त नागरीकरण झालेले आहे. तर देशात सर्वात कमी नागरीकरण हे हिमाचल प्रदेश व बिहार राज्यांमध्ये झालेले दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यातील नागरीकरणाचे स्वरूपाचा अभ्यास करता राज्याची एकूण लोकसंख्या ११कोटी २३लाख ७४हजार ३३३ ही २०११ च्या जनगणने नुसार आहे, यापैकी नागरी लोकसंख्या ०५ कोटी ०८ लाख १८ हजार २५९ इतकी आहे. नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ४५.२२% इतके आहे. राज्यात १० लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी शहरे म्हणजे मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद ही चार शहरे आहेत. ज्याभागात अधिक लोकसंख्या एकवटलेली असते, म्हणजेच लोकसंख्येची घनता जास्त आहे, त्या भागात बिगरकृषी व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण ३/४ पेक्षा जास्त असते, आणि शिक्षण, व्यापार, वाहतूक दळणवळण, बँका, मनोरंजनाची साधने उपलब्ध असतात, त्या भागासाठी विविध भौतिक सुविधा, अत्याधुनिक सोयीसुविधा उपलब्ध असल्याने नागरिकांचे राहणीमान उंचवलेले असते, अशा मानवी वस्तीला आपण नगर असे म्हणतो. शहराच्या लोकसंख्येनुसार व नगराच्या विकासानुसार शहराचे होणारे संक्रमण कालीन शहर, छोटे शहर, मोठे शहर व महानगर असे वर्गीकरण केले जाते.

जळगाव शहरातील लोकसंख्येची प्रवृत्ती :

या मध्ये लोकसंख्येच्या प्रवृत्तीची महाराष्ट्राच्या नागरीकरणाच्या संदर्भात जिल्हानिहाय तुलना केली आहे. देशातील प्रमुख शहरातील लोकसंख्या स्थलांतरणामुळे वाढली आहे. शहरातील स्थलांतरणाची कारणे व त्या कारणांचे एकूण स्थलांतरणाशी असलेले प्रमाण विचारात घेतले आहे. स्थलांतरण देशांतर्गत, देशाबाहेरील आणि राज्यांतर्गत अशा तीन प्रकारचे आढळून आले आहे.स्थलांतर याचा शब्दशः अर्थ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे असा असला तरी सामाजिक भूगोलानुसार स्थलांतर या संकल्पनेत दोन ठीकाणामधील अंतर, जाण्याचा हेतू आणि कालावधी या तिन्ही गोष्टींना महत्व आहे. एक कायमचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन अथवा कायम वास्तव्यासाठी जाण्याची प्रकिया म्हणजे स्थलांतर होय.

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्याची लोकसंख्या ४२.२९ लाख एवढी आहे. सन २००१ च्या लोकसंख्येशी तुलना करता सन २०११ च्या जनगणनेत जिल्हयाच्या लोकसंख्येत १४.९% नी वाढ झालेली आहे. लोकसंख्येचा दशवार्षिक दर लक्षात घेता सन १९९१-२००१ या दहा वर्षात असणाऱ्या वाढीच्या दराच्या तुलनेत सन २००१-२०११ या दहा वर्षात घट झालेली दिसते. सन २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे लोकसंख्येच्या बाबतीत जळगाव जिल्ह्याचे स्थान राज्यात ०८ वे होते ते सन २००१-२०११ या दशकामध्ये ०८ व्या क्रमांकावर कायम आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जळगाव जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ग्रामीण भागात ६८.३ % तर ३१.०७ % लोकसंख्या नागरी भागात राहतात. जळगाव जिल्ह्यात २० शहरे आहेत. यापैकी जळगाव येथे महानगरपालिका व भुसावळ येथे 'अ' वर्ग नगरपरिषद असून चोपडा, चाळीसगाव, अमळनेर, पाचोरा व जामनेर या ङ्गबफ वर्गात आहेत. यावल, फैसपूर, रावेर, सावदा,एरंडोल, धरणगाव, पारोळा, वरणगाव या नगरपरिषदांचा 'क' वर्गात आहेत तर बोदवड, मुक्तानगर व शेंदूर्णी या तीन नगरपंचायतीनचा समावेश आहे. कांडारी, निंभोरा, टाकळी प्र. चा., व पाचोर (ग्रामीण) ही चार गणना शहरे आहेत.

स्थलांतरणामुळे मुंबई शहराची लोकसंख्या ६६% वाढली, नाशिक शहराची ६७.३%, पुणे शहराची ५९% आणि जळगाव शहराची २००१ च्या जनगणनेनुसार ०३ लाख ६८ हजार ५७९ इतकी नोंदवली गेली होती, २०११ मध्ये ०४ लाख ६० हजार ४६८ होती तर २०२१ मध्ये ०५ लाख ७७ हजार आहे. या जळगाव शहराचा लोकसंख्या वाढीचा दर अनुक्रमे १९९१-५.६३% , २००१-३.६३%, २०११ - २.४३% , २०२१ - २.१२% असा आहे म्हणजेच मागील दहा-दहा वर्षाचा अभ्यास केल्यास जळगाव शहराची लोकसंख्या घटत्या दराने वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. वाढत्या लोकसंख्ये सोबतच शहराला विविध समस्यांनी ग्रासले असून, झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येला आळा घालण्याची गरज तज्ञांकडून व्यक्त केली जात आहे. शहराचा व जिल्हयाचा वाढता भार विकासास

ISSN No. 2394-5990

मारक ठरत असून, यामुळे प्रशासनाला नियोजन करण्यातही अडचण येत आहे. नागरी सुविधांची जबाबदारी जिल्हा प्रशासनाची असते. मात्र लोकसंख्या वाढतअसतानाच दुसरीकडे मात्र कर्मचऱ्यांची संख्या जैसे थेच असल्याने अनेकांना नागरी सुविधांपासून वंचित राहावे लागत आहे. मागील चार वर्षांपासून शहर व जिल्ह्याला पाणीप्रश्न भेडसावत आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा सर्वाधिक ताण पाणीपुरवठा करण्यावर दिसून येत आहे.स्थलांतराचे वाढते प्रमाण – घरातील सदस्यांची संख्या अधिक झाल्याने त्या प्रमाणात गावात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. तसेच शिक्षणासाठीही अनेक विद्यार्थ्यांचे ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होत आहे. त्यामुळे शहराचे विकासाच्या दृष्टिकोनातून केलेले सर्वच नियोजन ढासळत आहे. पर्यटन, शिक्षण, नोकरी या सार्यांसाठी शहरात दाखल होऊन स्थायिक होणार्यांचे प्रमाणही वाढल्याने शहराच्या लोकसंख्येत वाढ होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा ताण विविध यंत्रणांवर दिसून येत आहे. वाढती गुन्हेगारी, आरोग्याचा प्रश्न, शाळा, महाविद्यालयांतील दाखले या सार्यांवर लोकसंख्यावाढीचा ताण दिसून येत आहे.

सारणी क्र. १

शहरीभागात पिण्याचे पाणी पुरवठा

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३८	७६%
२.	नाही	१२	२४%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :– जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

शहराच्या विस्तारित भागात पिण्याचे पाणी पुरवठा ७६% कुटुंबाना होतांना दिसतो तर २४% कुटुंबाना मात्र आज ही पिण्याच्या पाणीचा पुरवठा वेळेवर केला जात नाही. कारण शहराची प्रचंड वाढती लोकसंख्या, दररोज निर्माण होणारे नवनवीन कारखाने, उद्योग, शहराचे विस्तारीकरणा मुळे पाण्याची मागणी वाढते परिणामी यांना पुरेल एतके पिण्याचे पाणी पुरवणे अशक्य आहे आणि म्हणूच पाण्यासाठी इतर मार्गांचा अवलंब केला जातो. शहराच्या ज्या विस्तारित भागात पिण्याचे पाणी पुरवठा होत नाही, त्या भागातील कुटुंब पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्थाही पाण्याचे ट्रंकर मागवणारे ४१.६६% आहेत, ५०% कुटुंबांनी मात्र कुपनलिका द्वारे आपली गरज पूर्ण करीत असतात.

घराची उपलब्धता यासाठी ०४% निवेदकांना वाटते, रोजगारासाठी सगळ्यात जास्त स्थलांतर हे ६४% झालेले आढळते. तर शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर हे २८% इतके आहे. याचाच अर्थ रोजगार व शिक्षणासाठी कायमचे निवासस्थान बदलून दुसऱ्या गावी दीर्घकालीन अथवा कायम वास्तव्यासाठी होणारे हे स्थलांतर जास्त असल्याचे दिसून येते. शहरी ही अर्थव्यवस्थेची मुख्य केंद्रे असतात व औद्योगिकरणामुळे लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध होईल या अनुशंगाने ग्रामीण लोक शहराकडे स्थलांतरीत होतात लघु उद्योग, बचत गटा अंतर्गत स्वयंरोजगार, उद्योग अशा ठिकाणी रोजगार उपलब्ध आहे. बचत गटा अंतर्गत स्वयंरोजगारात आता दिवसेंन –दिवस वाढ होतांना दिसून येत आहे कारण अशा बचत गटांना शासन/बँके मार्फत कर्ज मिळून व्यवसाय सुरु करून रोजगार निर्माण होतांना दिसून येते.

आलेख क्र. ०१

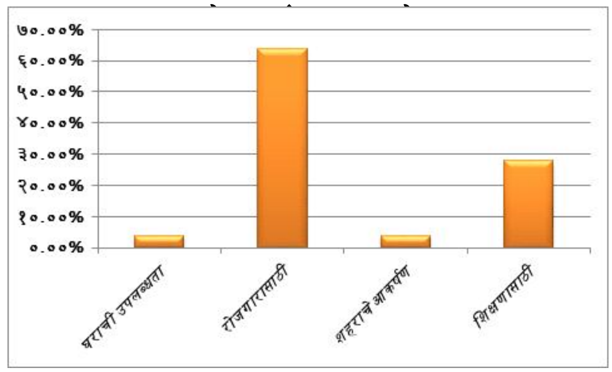

(स्त्रोत :– जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

सारणी क्र. ०२

स्थलांतरणामुळे तुमचा व कुटुंबाचा आर्थिक विकास झालेला आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४१	८२%
२.	नाही	०९	१८%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :– जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

८२% निवेदक आर्थिक विकास झाला असे होय म्हणतात तर १८% निवेद्कानाचा आर्थिक विकास पाहिजे त्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही असे वाटते. प्रत्येक व्यक्तीस आपली आर्थिक स्थिती, जीवनमान दर्जा सुधारावा समृध्द आणि संपन्नतेबरोबर स्वयंपूर्ण जीवनाची अभिलाषा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात असते,त्यासाठी व्यक्ती स्थलांतराचा स्थळ व वेळ हा विचारात घेऊन अर्थाजनाच्या हेतूनेच शहरामध्ये स्थलांतर होऊन आर्थिक विकास करतात.

सारणी क्र.०३

निवास (घर) स्वता:च्या मालकीचे आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३३	६६%
२.	नाही	१७	३४%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

३४% निवेदक अद्यापही स्वतःचे घर घेण्यास असमर्थ असून ६६% निवेदकांनी मात्र स्वतःचे घर घेतलेले दिसून येते.कारण रहिवासी जागेची समस्या आणि झोपडपट्टीची समस्या हे दोन्ही प्रश्न परस्परांना पूरक आहेत. औद्योगिकरणामुळे नागरीकरणाला चालना मिळते हे औद्योगिकरण शहराचा आसपास होतांना दिसते त्यामुळे ग्रामीण भागातून मोठ्या संख्येने आलेल्या लोकांना सामावून घेण्यास जळगाव शहर समर्थ असलाचे आढळते.

सारणी क्र.०४

शहरीभागात मुबलक प्रमाणात शिक्षणाची सुविधा आहे का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४३	८४%
२.	नाही	०७	१६%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

१६% निवेदकांना नाही वाटत कि शहरात पुरेशा प्रमाणत शिक्षण उपलब्ध आहे, मात्र ८४% निवेदकांना वाटते कि, या शहरीभागात शिक्षणाची सुविधा ची मुबलक प्रमाणत आहे. कारण शिक्षण ही आधुनिक काळातील अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांएवढीच महत्वाची गरज बनली आहे.नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक शैक्षणिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. नगराच्या लोकसंख्येत मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी संख्या असते. शहरामध्ये खाजगी आणि सरकारी शिक्षण संस्था असतात.

सारणी क्र.०५

शहरातील वस्त्यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे का?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३२	६२%
२.	नाही	१८	३६%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

३६% निवेदकांना कोणताच प्रकारचा गंभीर प्रश्न निर्माण झालेला नाही. मात्र ६२% निवेदकांच्या मते ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्थेत आणि जीवनमानात कंटाळलेले तसेच शहरी जीवनाची, अर्थाजनाची, उत्तम राहणीमान, मनोरंजन, करमणूक इ. अभिलाषेने लोक शहराकडे आकर्षित होतात आणि अमर्याद लोकसंख्या वाढीमुळे घनदाट घनतेमुळे लोक मिळतील त्या जागेवर, फुटपाथवर, नाले, गटारांवर अतिक्रमण करून ती वस्ती अतिशय गुंतागुंतीची होऊन एकीकडे गुन्हेगारी आणि लोकसंख्या झपाट्याने वाढत असतानाच दुसरीकडे मात्र पोलिस कर्मचार्यांची मोठ्या प्रमाणावर कमतरता भासत आहे. जिल्ह्यातील ४२ लाख लोकसंख्येसाठी केवळ ३५०० कर्मचारी व अधिकारी कार्यरत आहे. परंतु प्रत्यक्षात आज ४२०० पोलिसांची गरज आहेत. त्यामुळे ७०० ने पोलिसांची संख्या वाढविण्याची आवश्यकता आहे.परिणामी अशा शहराच्या वाढीव भागात शासन व प्रशासनास कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

सारणी क्र.०६

शहरीभागात आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात का?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३८	७६%
२.	नाही	१२	२४%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

२४% निवेदकांना आरोग्य विषयक कोणत्याही समस्या या नागरीकरणा मुळे निर्माण झालेल्या नाही असे वाटते, तर ७६% निवेदकांना मात्र या वाढत्या नागरीकरणामुळे निर्माण झालेली आणखी एक मुलभूत समस्या म्हणजे आरोग्याची समस्या होय, शहरीकरणामुळे अनियंत्रित, अमर्यादित, घनदाट आणि बकाल लोकवस्ती निर्माण होतात. त्यामुळे सांड पाण्याची गैरसोय, सुलभ सौचालयांची कमतरता, केरकचऱ्यांचे ढिगारे, गटर नाल्यांचा अभाव, व्यसनाधीनता,घनकचरा यासारख्या गोष्टी दिसून येतात..परिणामी हिवताप, मलेरिया, डेंगू, साथीचे रोग या सारखे रोगांनी पछाडलेल्या लोकवस्त्या दिसून

सारणी क्र.०७

शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ मिळतो का?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	३१	६२%
२.	नाही	१९	३८%
	एकुण	५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

ISSN No. 2394-5990

६२% निवेदकांच्या मते शासनाच्या विविध योजनाचा त्याना मिळणाऱ्या विविध योजनाचा लाभ मिळतो तर ३८% निवेदकांना मात्र कोणत्याही प्रकारचे शासनाच्या कोणत्याही योजनाचा लाभ होत नाहीकारण शहराची लोकसंख्या दिवसा गणित वाढत असते. त्यामुळे यासर्व प्रशासकीय सेवा कोलमडून पडतात. शहरात शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ नागरिक घेतात त्या योजनान मध्ये शिधा वाटप(रेशनींग दुकाने) ६१.२१% निवेदक घेतात, शासना मार्फत पुरवलेल्या १२.९०% निवेदक आरोग्याच्या सुविधांचा लाभ घेतात आणि घर पोहच गॅस सिलिंडर या सेवाचा लाभ २५.८०% निवेदक घेत आहे. शहराच्या विस्तारित भागाचा अक्राळ विक्राळ वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येचे पूरक अशा प्रशासकीय व नागरी सुविधांची पूर्तता करणे ची एक समस्या या नागरीकरणामुळे निर्माण झालेली आहे. परिणामी नागरी सुविधांची समस्या प्रशासना समोर निर्माण झालेली दिसून येते.

नागरीकरण ही विकास प्रकारामधील एक अपरिहार्य घटना असली तरी नागरीकरणाच्या विकासासाठी व निश्चित वास्तव उपाययोजना केल्यास नागरिकांच्या समस्या निर्माण होणार नाही शासनाने ग्रामीण औद्योगीकरण यावर भर देऊन स्थानिक गरजा पूर्ण करणारे व कृषी क्षेत्रास पोषक व पर्यायी छोटे उद्योग ग्रामीण भागात सुरू केल्यास रोजगार निर्मिती होऊन रोजगाराच्या निमित्ताने शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखता येईल त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात पायाभूत सेवा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत, त्यामुळे देखील ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर कमी करण्यास मदत होईल तसेच नागरी लोकसंख्येचे विकेंद्रीकरण झोपडपट्टी सुधारणा नवीन शहराचे नियोजन निवासी पायाभूत सुविधा गर्दीवर नियंत्रण यातून अनेक समस्येचे निर्मूलन होण्यास मदत होईल व आधी नागरीकरणाचे विघातक परिणाम कमी करता येणे शक्य होईल.

निष्कर्ष :

१. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ७६% निवेदकाना पिण्याच्या पिण्याचा पुरवठा हा केला जातो.
२. जळगाव शहरात रोजगाराच्या ७६% संधी उपलब्ध असून त्यात बचत गटावर आधारित स्वयं रोजगारावर आधारित रोजगार हा ४७.३६% आहे.
३. जळगाव शहरामध्ये ६४% निवेदकांचे रोजगारानिमित्त स्थलांतर होऊन ८२% कुटुंबाचा आर्थिक विकास झालेला आहे.
४. जळगाव शहरात ६०% आपत्ती व्यवस्थापना सबंधी उपाय योजना उपलब्ध आहे.
५. जळगाव शहरातील ७०% वाहतूक कोंडी होऊन प्रवासासाठी बराचसा वेळ खर्च होत असतो.
६. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ६२% निवेदकांना नागरीकरणामुळे कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर होत आहे.
७. जळगाव शहराच्या विस्तारित भागात ७६% निवेदकांना नागरीकरणामुळे आरोग्य संबंधी समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.
८. जळगाव शहरात ८४% निवेदकांना शिक्षणाच्या सुविधा मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहेत.
९. शासनाच्या विविध योजनाचा लाभ ६१.६२% निवेदकांना मिळतो.
१०. ६६% निवेदकांचे घर स्वतःच्या मालकीचे आहे.
११. ८२% निवेदकांना शहराच्या विस्तारित भागात घनकचऱ्याचा अधिक त्रास होतो.
१२. नागरीकरणामुळे ६८% निवेदकांना शहराच्या विस्तारीत भागात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढ होत आहे.

उपाय योजना :

जळगाव शहरातील समस्या सोडविण्यासाठी पुढील काही उपायांची अंमलबजावणी करावे.

१. शहरातील विविध ठिकाणाच्या अतिक्रमणविरोधी कारवाई करावी.
२. गटार लाईनच्या स्वच्छतेवर भर द्यावा.
३. नियमितपणे कचरा संकलित करण्यात यावा.
४. रस्ते डांबरीकरणाचे काम फारच निकृष्ट प्रतीचे आहे याकडे लक्ष द्यावे पास बाइकस्वार लुटारू वर नियंत्रण आवश्यक आहे.
५. बायो मेडिकल वेस्ट डिस्पोजल मधील अनियमितता दूर करावी.
६. जळगाव शहर पूर्वी पासून असणाऱ्या झोपड्यांना संरक्षण द्यावे.
७. हॉकर्स झोन बाबत कारवाई करावी
८. पिण्याच्या पाण्याचे बिल न भरणाऱ्या वर जनजागृती करावी.
९. शहराच्या विस्तारीत भागात सार्वजनिक उद्यान्याचा जागेवर सौंदर्यीकरण करावे
१०. पर्यावरणाला धोका निर्माण होणार नाही अशा ठिकाणी डंपिंग गार्डची निर्मिती कराव.
११. जीवितास आणि मारक इमारती पाडण्यात याव्यात मनपाची जळगावची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने मदत करावी.

१२. मलनिस्सारण केंद्रांची संख्या वाढविण्यात यावी.

१३. शासना (स्थानिक स्वराज्य संस्थान) मार्फत जळगाव शहरातील विविध समस्यांचे निराकरण करावे.

संदर्भ :

१. घारपुरे विठ्ठल- सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल, पृ. ६५, ६६, ६८, ६७.

२. खडसे भा. कि. - भारतातील सामाजिक समस्या, पृ.६६ ,६७,६९,

३. वैद्य वसंत - भारतीय सामाजिक समस्या, पृ.१५ ते २०

४. Census of India 1991 to 2011.

५. अर्थशास्त्रासाठी संशोधन पद्धती- डॉ.के.बी.गिरासे. अथर्व पब्लिकेशन.

६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१३, २०१५, २०२०, २०२१.

७. माधव बिरादार, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

८. https://www.google.com/amp/s/divyamarathi.bhaskar.com/amp/news/MAH-NMAH-JAL-world-population-day-and-jalgaon-relation-3511485.html.

■■■

तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र

डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)
सेठ केसरीमल पोरवाल कला आणि विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
कामठी, जि. नागपूर-४४१००१
भ्रमणध्वनी क्रमांक-९९७०७७९०८५
Email Id.-siddhmeshram@gmail.com

गोषवारा :

वर्तमान काळामध्ये गौतम बुद्धाच्या मानवतावादी विचारसरणीने तत्कालीन समाजात मूलभूत परिवर्तन घडण्यात मदत होत आहे. बुद्धाने सर्व प्रकारच्या निराधार, काल्पनिक व तर्कहीन गोष्टीवर वेळ घालण्याचे टाळले आहे.पारंपारिक दैवी संकल्पना कर्मकांड ईत्यांदीचा त्याग करून मानवी मन, इच्छा, चिंता, भावना, आर्थिक प्रक्रिया कशा असतात यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच वस्तूंचे उत्पादन, विनिमय आणि उपभोग घेतांना त्यांनी लाभदायक व हानिकारक या दोन्ही बाजुचा विचार केला आहे. बुद्धाचे अर्थशास्त्र हे वैज्ञानिक ज्ञानाच्या चौकटीवर आधारलेले असून वैयक्तिक, सामाजिक व पर्यावरणीय क्षमतेच्या सामान्य उद्दिष्टापर्यंत पोहोचविण्यासाठी मार्गदर्शन करते. मानवाच्या आर्थिक समस्याचे निराकरण करण्यासाठी तसेच अधिकाधिक समाधान मिळविण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न करतांना कष्टाची गरज असल्याचे सुचवते. हे मूळ तत्व लक्षात घेऊन सम्यक मार्गाने आयुष्य जगणे आवश्यक आहे. यालाच सम्यक आजीविका म्हटलेले आहे. बुद्धकाळात भारतीय समाज हा आर्थिकदृदष्ट्या शेती, पशुपालन, व्यापारधंदे आणि कला ह्या उद्योगांवर अवलंबून होता. या सर्व आर्थिक पैलूचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

बिजशब्द: विविध आर्थिक पैलू जसे-व्यापार, कृषी, श्रम, दारिद्र, संपत्ती व चलन विषयक विचार

प्रास्ताविक :

जागतिकीकरणाच्या वर्तमान युगात आर्थिक विकास हाच मनुष्य जीवनाचा अविभाज्य भाग झाल्याचे दिसते. आर्थिक विकासाच्या अनुषंगाने सामान्य जनतेच्या प्रगतीला चालना मिळाली तर वावगे वाटण्यासारखे काही नाही. राष्ट्राचा विकास हा शेवटी प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासावर अवलंबून असतो. मनुष्यामधील 'समाज' हा राष्ट्राची उभारणी करतो तथापि सध्या तसे चित्र दिसत नाही. आर्थिक विकासाची फळे काही ठराविक लोकांनाच चाखायला मिळतात. सामान्य माणूस मात्र त्याच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करू शकत नाही. प्रगतीच्या नावावर मनुष्य भौतिक साधन संपत्तीचा गुलाम बनला आहे. मनुष्याची आंतरिक प्रगती वृद्धिंगत व्हावी जेणेकरून खऱ्या अर्थाने समाजाच्या प्रगतीला चालना मिळेल या दिशेने प्रयत्न करण्याची कुणालाही गरज भासत नाही. परिणामी मानवी मूल्यांचा झपाट्याने ऱ्हास होत आहे. मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात खूप मोठी झेप घेतली. चंद्र आणि मंगळ मोहिमा त्याने यशस्वी केल्या. परंतु नैतिक मूल्यविरहित अशी प्रगती कितीही झपाट्याने पुढे गेली तरी एकवेळ अशी येईल की मनुष्य आणि प्राणी यांच्या व्यवहारात फरक करणे कठीण होईल. अशा या निराशाजनक परिस्थितीत सामाजिकदृष्ट्या स्थीर अर्थव्यवस्थेची जगाला नितांत आवश्यकता आहे. ज्या व्यवस्थेत मनुष्याच्या अत्युच्य नैतिक विकासाला व मानवी मूल्यांना प्राधान्य असेल. बुद्धाच्या विचारावर आधारीत सामाजिक व आर्थिक विकासाला चालना देणारी आधुनिक व प्रगतीशील व्यवस्था निर्माण झाल्यास या स्थितीवर मात करणे सहज शक्य आहे. कारण बुद्धाचा विचार हा भौतिक विकासाबरोबर मनुष्याच्या आंतरिक प्रगतीला व विकासाला चालना देणारा आहे.

संशोधन पेपरची उद्दिष्टे :

१. बुद्धाच्या आर्थिक विचाराचा आढावा घेणे.
२. तथागताच्या आर्थिक विचाराची वर्तमानकालीन समीक्षा करणे.
३. बुद्धाच्या आर्थिक विचाराची लोककल्याणकारी भूमिका स्पष्ट करणे.

बुद्धाचा काळ म्हणजे इ.स.पूर्व सहावे शतक होय. भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीने ते मसम्यक क्रांतीफ्चे युग होते. गौतम बुद्धाच्या मानवतावादी विचारसरणीने तत्कालीन समाजात मूलभूत परिवर्तन घडून आले. बुद्धाच्या धम्मात व्यवहारोपयोगी आणि समाजोपयोगी तत्त्वज्ञान दिसून येते. मबहुजन हिताय-बहुजन सुखायफ असा लोकल्याणकारी संदेश देणारे बुद्ध लोकशाहीचे प्रथम प्रणेते होते. सर्व दुःखाचे मूळ तृष्णा होय हे सांगताना

द्रव्य लालसेलाही गौतम बुद्धाने तृष्णेत अंतर्भूत केले आहे. बुद्धकाळात भारतीय समाज हा आर्थिकदृदष्ट्या शेती, पशुपालन, व्यापारधंदे आणि कला ह्या उद्योगांवर अवलंबून होता. या सर्व आर्थिक पैलू बाबत बुद्धाने काय सांगितले आहे या सर्व बाबींचा विस्तारपूर्वक उल्लेख प्रस्तुत पेपर मध्ये करण्यात आलेला आहे.

व्यापार विषयक विचार :

बुद्धकाळात लोक आपली जीविका अर्जित करणे आणि संपत्ती कमविण्याकरिता लहान मोठ्या प्रमाणात उद्योग, व्यवसाय करीत असत. बुद्धकाळात देशी आणि विदेशी व्यापार केला जायचा. अनेक प्रकारचे घडे आणि भांडे हे उपयोगी तर होतेच परंतु कला व कौशल्य पूर्ण होते, बुद्धकाळात ही कलाकुसरीची भांडी कुंभार बनवीत असत. धातूचे काम करणा-यांना कम्मार म्हणत. लोहकाम करणाऱ्यास लोहकार आणि सुवर्णकारास सोन्नकार म्हणत असत. गौतम बुद्धाच्या मते, व्यवसाय कसा आणि कोणता करावा हे सांगताना व्यवसायाचे दोन भागात विभाजन केले आहे .

१) अनुचित व्यवसाय : गौतम बुद्धाच्या मतानुसार, जे व्यवसाय समाजाला हानी पोहोचणारे असतात ते अनुचित व्यवसाय होत. अनुचित व्यवसाय कोणते ते सांगताना बुद्ध खालील व्यवसायांचा समावेश करतात.

अ) पशुची कत्तल करणारे व्यवसाय

ब) चैनीचे आणि गरज नसणारे व्यवसाय

क) अध्यात्म विषयाचा व्यवसाय

ड) युद्धाची शस्त्रे निर्माण करणारे व्यवसाय

इ) शकुन अपशकुन सांगणारे व्यवसाय

फ) हस्तरेखा विज्ञान सांगणारे व्यवसाय

२) उचित व्यवसाय : गौतम बुद्धाच्या मतानुसार, जे व्यवसाय समाजाला हानी पोहोचविणारे नसतात, ते समाजाला उपयोगी असतात, असे सर्व व्यवसाय उचित व्यवसाय होत. उचित व्यवसाय मानसिक तणाव निर्माण करीत नाही. रोगांची सेवा करण्यासारखे व्यवसाय उचित व्यवसाय होत.

बुद्धकाळात वेगवेगळे व्यवसाय करणारे कौशल्यपूर्ण लोक होते. त्यांना त्यांच्या व्यवसायाच्या माध्यमातून उपनाम होते. बुद्धकाळात नवनवीन व्यवसायाचा उदय झालेला होता.

बुद्धकालीन व्यवसाय :

बुद्धकाळात खालील प्रकारचे व्यवसाय चालत असत.

१) कृषी : कृषी करणा-यास कर्षक असे म्हणत. कृषक समाजाचा अभिन्न अंग होते. बहुतेक लोकांची, आजीविका कृषीवरच आधारित होती. तसेच इतर अनेक व्यवसाय ही कृषीवरच आधारित होते.

२) बागकाम : फुलांची शेती करून पाटली, कींशुक, जयसुमन, केतक, यासारखे फुलांचे उत्पादन केले जायचे. फुलांच्या माळा तयार करून त्या विकण्याचा व्यवसाय केला जायचा. माला तयार करणा-यास मालाकार आणि फुल काशीक, चंदन अगरु सारखे सुगंधित वस्तू विकणा-यास गंधिकाक म्हणत. गंधिकांचे व्यवसाय करणा-याची संख्या समाजात मोठ्या प्रमाणात होती.

३) भांडे निर्मिती व्यवसाय : कुंभकार मातीची भांडी तयार करीत असत. भांडी तयार करण्याकरता चक्क (चाक) यंत्राचा वापर व्हायचा. भांड्यावर रंगबिरंगी चित्रकारी किवां कारागिरी केली जायची.

४) शिल्पकला व्यवसाय : बुद्ध काळात शिल्पकलेचा उदय झालेला होता. लाकडापासून पादफलक भद्रपीठक भांडे निर्माण होत असे. लाकडाचे खेळणे सुद्धा बनवले जायचे.

५) वस्त्र व्यवसाय : कापसापासून वस्त्र तयार करणारे कुविंद म्हणून ओळखले जायचे. क्षोम आणि कापसापासून सूक्ष्म वस्त्र तयार होत असत. काशीचे कोमल वस्त्र विदेशात प्रसिद्ध होते. त्याचे मूल्य एकलाख कहापण पर्यंत असायचे. गंधार आणि कोटुंम्बर जनपद बहुमूल्य उनी वस्त्राकरिता प्रसिद्ध होते. बुद्ध अगुत्तरीनिकायात म्हणतात की, भिख्खूनो काशीचे नवीन वस्त्र फार सुंदर आहे, काशीचे वस्त्र रत्नजडित आहेत. बुद्ध स्वतः विषयी सांगताना म्हणतात की, भिक्खूनो जेव्हा मी कुमार होतो तेव्हा माझी पगडी, निवसन (वापरायचे वस्त्र)आणि उत्तारखंड (चादर) काशीचे असायचे, काशीचे रेशीमही प्रसिद्ध होते. स्त्रिया काशीच रेशमी वस्त्र वापरायला उत्सुक असायच्या. वस्त्र निर्मिती करिता सोन्याचा सुद्धा वापर व्हायचा. राजाची पगडी सुवर्णजडीत वस्त्रायची असायची, मोठ्या धाग्यांची आसणे चित्रित वस्त्रे ,फुलदार वस्त्रे, लंम्ब दरी रथांचे साज, मृगाच्या चामड्यांची आसणे इत्यादी पूर्ण कलात्मकतेने तयार व्हायच्या. पाचशे मूल्यापर्यंतचे क्षोम- मिश्रित चादरी तयार व्हायच्या.

कृषीविषयक विचार :

बुद्धाचा काळ हा भारतीय इतिहासातील आर्थिक दृष्ट्या संपन्नतेचा काळ होता. कृषी, शिल्प, व्यापार हे सर्व उन्नत अवस्थेत होते. बुद्धकाळात भारतीय लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच होता. जातक कथेनुसार वनभूमीला साफ करून तिचा वापर कृषी कार्याकरिता होत असे, राजाचे हे कर्तव्य असायचे की, कृषकाला वेळेवर बीज उपलब्ध करून देणे, बुद्ध काळात शेती कोण्या एका जाती-धर्माचा व्यवसाय नव्हता.

ISSN No. 2394-5990

मगधचे एकनाला गावचे काशी भारद्वाज ५०० नांगराने शेती करायचा, संपूर्ण ग्राम मिळवून शेती करायचे, त्याला ग्राम कृषी म्हणायचे. नांगर चालविणे हे राष्ट्रीय महत्त्वाचे कार्य समजले जायचे. कृषकाने शेती कशी करावी यावर उपदेश करताना गौतम बुद्ध म्हणतात की, पहिल्याने शेती नांगरावी, त्यात बियांची पेरणी करावी, पेरणी केल्यावर पाणी द्यावे, पीक आल्यावर त्याला काटावे, त्याला पिसवून त्यातील धुळ दूर करावी, त्याला फटकून बाकीचे पीक एकत्र करावे, शाक्य लोक शेतात बी पेरण्याकरीता वप्पमंगल उत्सव साजरे करीत, ज्यात १००० नांगर एकाच वेळी चालवायचे, राजा सुद्धा स्वतः नांगर चालवीत असे. यावरून असे निदर्शनास येते की, कृषी हा त्यावेळचा गौरवास्पद व्यवसाय होता. कृषी ही विधिवत केली जायची, गहू, जवस इत्यादी पिकांच्या पेरणी करिता कार्तिक, मार्गशीषच्या शुक्ल पक्षातील पंचमी, षष्ठी, सप्तमी या दिवसात पेरणी अधिक चांगली समजली जायची.

श्रमविषयक विचार :

बुद्धकालीन भारत हा समृद्धशाली होता. बुद्ध काळात लोकांनी श्रमांचे महत्त्व जाणले होते, किंबहुना बुद्धांनी ते पटवून दिले होते. देशाची आर्थिक समृद्धी केवळ उत्पादनावर नाही तर मनाच्या शुद्धतेवर व एकाग्रतेवर अवलंबून असते. मन एकाग्र नसेल तर चांगल्या दर्जाची उत्पादन निर्मिती अधिक शक्य नसते. उत्पादनासंबंधी बुद्धाचा कठोर आदेश आणि निर्देश असा आहे की कोणी व्यक्ती जर काहीच श्रम न करता राष्ट्राचे अन्न खात असेल तर तो लोहाचा तप्त गोळा खातो असे त्याने समजावे.

गौतम बुद्ध श्रमप्रतिष्ठेचे कसे पुरस्कर्ते होते हे सांगणारे एक उदाहरण म्हणजे एकनाला येथील काशी भारद्वाज आपले शेत नांगरत असताना बुद्ध चारिका करीत तेथे पोहोचले. काशी भारद्वाज तेव्हा आपल्या मजुरांना भोजन देत होता, काशी भारद्वाज बुद्धाला म्हणाला की, मी जमिनीची नांगरणी, वखरणी, पेरणी करून जेवतो, तू सुद्धा काही श्रम करून मगच जेवावे. बुद्ध काशी भारद्वाजाला म्हणाले की, मी सुद्धा शेती करतो, परंतु ती वेगळ्या प्रकारची आणि बुद्ध त्याला उपदेश करतात. बुद्धाच्या उपद्देशाने प्रभावित होऊन काशी भारद्वाज बुद्धाला एक काशाचे भांडे भरून खीर देतो, परंतु बुद्ध ते नाकारतात व म्हणतात, निव्वळ शाब्दिक उपदेशाने उपजीविका करणे योग्य नाही, प्रज्ञावंत अशा अन्नावर जगत नाही. यावरून बुद्धाला ही श्रमाचे महत्त्व कसे होते हे आपणास समजते. बुद्धाने आचरणाविषयी जे उपदेश केलेत त्यात त्यांनी मालक व नौकर यांचे संबंध कसे असावेत याबद्दल सांगितले आहे.

अ) मालकांची नोकराविषयीची आचारसंहिता :

१) नोकराच्या क्षमतेला झेपेल, त्यांना पार पाडता येईल तेवढीच कामे सोपवावी.
२) नोकरांच्या भोजनाची व योग्य मजुरीची सोय करावी.
३) नोकरांच्या आजारपणात योग्य ती काळजी घ्यावी. औषधाची सोय करावी.
४) स्वादिष्ट, विशेष प्रकारचे खाद्यपदार्थ मिळाल्यास किंवा तसे तयार केल्यास त्यातून काही हिस्सा नोकरांना द्यावा.
५) आवश्यक त्या योग्य वेळी नोकरांना रजा द्यावी.

ब) नोकरांची मालकाविषयीची आचारसंहिता :

१) नोकर हे मालकाच्या झोपून उठण्यापूर्वीच झोपून उठत असतात.
२) नोकर हे मालकाच्या झोपी गेल्यावरच झोपायला जात असतात.
३) त्यांना जे काही दिले जाईल ते घेत असतात फसवेगिरी करीत नाही.
४) त्यांना सोपवून दिलेले कामकाज प्रामाणिकपणे कर्तव्य म्हणून पार पाडतात ते आपल्या मालकाची चांगली कीर्ती पसरवितात मालकांना इमानदार असतात.

वरील आचारसंहितेतून बुद्धाला श्रमाचे किती महत्त्व होते आणि श्रमिकांचे हित याबाबत कल्पना येते.

दारिद्र्य विषयक विचार :

दारिद्र्यात धन्यता मानावी असे बुद्धाने कधीही म्हटले नाही. दारिद्र्य हे जीवनाचे सौभाग्य आहे आणि दारिद्र्यांना तुम्ही पृथ्वीचे उत्तराधिकारी व्हाल असेही म्हटले नाही. याविपरीत ऐश्वर्य संपन्न व्हा असेच म्हटले आहे. जीवनात दारिद्र्यता आणि कर्ज सर्वात मोठे दुःख होय असे बुद्ध म्हणतात. बुद्धाचा आग्रह होता की धनसंपदा प्राप्तीचे प्रयत्न हे विनयशासीत असले पाहिजे.

विषमतायुक्त समाजाचा बुद्धाने निषेध केला व प्रत्येकाने काहीना काही उद्योग करून आपले दारिद्र्य घालवावे असे सांगितले. बुद्ध म्हणतात आळस दारिद्र्याचे सर्वात मोठे कारण होय. दारिद्र्याचे आणखी एक कारण म्हणजे, धनाचा योग्य त-हेने वापर न करणे होय. आपल्या मिळकतीचा काही भाग संकट काळाकरिता संग्रहित करावा, त्यामुळे ऐनवेळी कर्ज काढावे लागणार नाही असे बुद्ध सांगतात.

अनाथपिंडक जेव्हा बुद्धाला प्रश्न विचारतात की, कृपया सांगावे की कोणती गोष्ट गृहस्थाला अनुकूल आणि ती प्राप्त करणे कठीण आहे. गौतम बुद्ध यावर उत्तर देताना सांगतात की, अशा गोष्टीत न्यायपूर्वक धन प्राप्त करणे पहिली गोष्ट होय.

दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याच्या नातेवाईकांनी सुद्धा न्यायपूर्वक धन प्राप्त करणे होय. विषम व्यवस्थेवर उपाय म्हणून बुद्धाने सार्वजनिक स्वामित्व ह्या संकल्पनेवर भर दिला. बुद्धाने सर्वसामान्य माणसाला समजेल अशी सोपी भाषा व व्यावहारिक उदाहरणे देऊन आपले तत्व मांडले आहे. बुद्धाचे समाजोपयोगी विचार निव्वळ वाचून किंवा ऐकून काहीच होणार नाही तर ते प्रत्यक्ष आचरणात आणले तर त्याची योग्यता सिद्ध होईल.

संपत्ती विषयक विचार :

गौतम बुद्धाचे संपत्ती विषयक विचार हे त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या उपदेशातून दिसून येतात. संपत्ती हे ऐहिक सुखप्राप्तीचे मुख्य साधन होय. स्वतः व स्वतःच्या कुटुंबाला सुखी बनविण्याकरिता संपत्तीची गरज असते. संपत्ती दान करणेही गरजेचे असते. तृष्णेपासून लोभ- लोभापासून -ओढ कामना -आग्रह- स्वामीत्व- अशी प्रतित्यसमुत्पादाची श्रृंखला तयार होते. जेथे तृष्णा नाही तेथे स्वामीत्वाची भावनाही नाही. भिक्खूंनी भौतिक संपदेचे नव्हे तर धम्मसंपदेचे उत्तराधिकारी व्हावे, अशी इच्छा बुद्ध व्यक्त करतात.

बुद्धकाळात जनतेचे आर्थिक जीवन सुखी व समृद्ध होते. चम्पा निवासी श्रेष्ठी पुत्र सोणकोटीविंश वीस करोडचा धनी होता, अंशी गाडी असर्फी त्याच्याकडे होती. साकेत सेठ मधनंजयफ याने आपली मुलगी मविशाखाफ करिता ९ करोड मूल्याचा महालता नावाचा आभूषण बनविला होता. त्याच्या मूल्याकरिता ५,४०० गाडी धन दिले होते. तसेच विशाखा करिता तिचा सासरा मृगार श्रेष्ठी याने एक आभूषण एका लाखात बनवले होते. पिंप्पली माणवक यांच्याकडे ८७ करोड संपत्ती होती. संघातील भिक्खूसाठी बुद्धाने नियम आखून दिले होते. त्या नियमानुसार भिक्खू केवळ आठ वस्तूंनाच व्यक्तिगत संपत्तीच्या स्वरूपात स्वतःजवळ बाळगू शकत असत. आतले वस्त्र, वरचे वस्त्र, थंडीपासून बचावाचे वस्त्र ,कमरेस बांधायचे कटिबंध, भिक्षापात्र, वाती, (वस्तरा) सुई धागा अलक्षाधक (पाणी गाळण्याचे वस्त्र). सोने चांदी यासारख्या गोष्टी भिक्खू करिता निश्चित होत्या. भिक्खू संघाची मालमत्ता ही सामूहिक स्वरूपाची असे. भिक्खू संघाला जे दान स्वरूपात मिळेल त्या सर्वावर भिक्खू संघाची सामूहिक मालकी असायची. बुद्धाने भिक्खू संघासाठी व्यक्तिगत संपत्ती संग्रहाचा विरोध केला आहे. व्यक्तिगत संपत्ती ही नेहमीच असुरक्षितता निर्माण करीत असते. अनाथपिंडकाने जेतवन तयार करून ते बुद्धाला समर्पित करण्याची इच्छा व्यक्त केली, तेव्हा बुद्ध म्हणाले श्रेष्ठी हे बुद्धासाठी नाही तर संपूर्ण संघास दान करावे.

बुद्ध संपत्तीचे चार भागात विभाजन करतात ते म्हणतात,

एकेन भोगे भुज्जेय, द्विही कम्म पयोजये!

चतुर्थच्च निधापेय्य,आपदासु भवीस्स्ती म्हणजे...

१) संपत्तीच्या एका भागाने आपले व कुटुंबाचे पालन पोषण करावे.

२) संपत्तीच्या दुस-या भागाची आपल्या व्यवसायात गुंतवणूक करावी.

३) संपत्तीच्या तिस-या भागाचे दान करावे.

४) संपत्तीचा चौथा भाग येणा-या आपत्ती करिता सुरक्षित व संरक्षित ठेवावा.

गौतम बुद्धांनी श्रमण व उपासक संघ असे दोन वर्ग आचरणाच्या आधारावर निर्धारित केलेत. ह्यापैकी श्रमण म्हणजे भिक्खू ज्यांनी संसाराचा त्याग केलेला होता. धम्माचा प्रसार हेच मुख्य कार्य त्यांना दिलेले होते. उपासक म्हणजे संसारिक मनुष्य जो संसारात राहून पंचशील आणि आर्यअष्टांगीक मार्गाचे पालन करीत होता. माता-पिता व पुत्र यांना उपदेश देताना बुद्ध म्हणतात माता-पित्याने पुत्रास शिल्प शास्त्राचे शिक्षण दिले पाहिजे. ह्याशिवाय आपल्या संपत्तीचा पौत्रिक वारसा हक्क दिला पाहिजे. पुत्राने पिताच्या संपत्तीचे रक्षण करावे व त्यांचा योग्य वारसदार व्हावे मित्रासंबंधी उपदेश करताना बुद्ध म्हणतात, सभ्य मनुष्याने आपल्या मित्रांना भेटवस्तू द्याव्यात, त्यांना लाभ होईल असाच व्यवहार करावा. मित्राच्या संपत्तीचे रक्षण करावे तसेच संकट समयी त्यांना मदत करावी.

अनाथपिंडकास एकदा प्रश्न पडला की, सुखी गृहस्थ कोणास म्हणावे? त्याचे समाधान करताना बुद्ध म्हणाले की, सुखीगृहस्थ धन -धान्य संपन्न असतो. ही संपदा त्याने बाहूबलाने निढळाच्या घामाने संपादन केलेली असते आणि जेव्हा तो असा विचार करतो की ही धनसंपदा त्याच मार्गाने अर्जित केलेली आहे. तेव्हा तो सुखी होतो ह्या धनसंपदेचा उपयोग जेव्हा तो पुण्यकर्म करण्यासाठी करतो, तेव्हा त्याला अधिक सुख प्राप्त होते. ज्या गृहस्थावर कोणाचेही ऋण देणे लागत नाही ह्याशिवाय जो मनुष्य काय वाचा आणि मनाने निष्कलंक असतो तो सुखी गृहस्थ असतो. अशा प्रकारे गृहस्थाचे सुख कशात निहित आहे हे गौतम बुद्धाने विस्तारपूर्वक सांगितले.

गौतम बुद्धाने अर्जित संपत्तीचा विनाश कोणकोणत्या कारणानी होतो याची सखोल चिकित्सा केलेली आहे.

बुद्ध संपत्तीच्या विनाशाची खालील कारणे सांगतात.

१) मादक पदार्थाचे सेवन : गौतम बुद्ध म्हणतात की मादक पदार्थाच्या सेवनाने आजार, कलह, प्रज्ञानाश याशिवाय संपत्तीचा नाश हे सर्व दुष्परिणाम संभवतात.

२) अयोग्य वेळी भटकणे : गौतम बुद्ध म्हणतात की गृहपतीने रस्त्यावर अनेक वेळी भटकत फिरणे अयोग्य आहे त्यामुळे त्याचे पत्नी व मुलं संरक्षण विरहित आणि असुरक्षित असतात. त्याची धनसंपत्ती धोक्यात असते, त्याला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते

३) जुगार : गौतम बुद्ध म्हणतात की जुगाराने संपत्तीची तत्काल हानी होते जुगार खेळणारा दुस-याचे वैरत्व ओढवत असतो, न्यायालयाचा त्याच्यावर विश्वास नसतो. पैशाच्या हानीवर व्याकुळ बनतो आणि त्याचे मित्र त्यालाही हीन समजतात त्याचा तिरस्कार करतात.

४) दुष्ट लोकांचा सहवास : गौतम बुद्ध म्हणतात की, दृष्ट व धूर्त लोकांचा सहवास संपत्तीच्या -हासाला जबाबदार असतो. दुष्ट आणि धूर्त लोकांच्या सहवासाने मनुष्य धोकेबाज व दंगलखोर बनत असतो. आणि त्याचा परिणाम त्याच्या संपत्तीच्या -हासाचे कारण बनते.

५) आळस : गौतम बुद्ध म्हणतात की आळशी मनुष्य नाना कारणे दाखवून काम करण्याकडे दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे अनुत्पन्न संपदेचे नवनिर्माण होत नाही आणि उत्पन्न संपदा नष्ट होते.

६) इतर कारणे : गौतम बुद्ध म्हणतात की, फसव्या आणि अहितकारी स्त्री सोबत संबंध ठेवणे, परस्त्रीगमन करणे, सत्पुरुषाची संगत टाळणे, आपल्या कुटुंबाची बदनामी करणे, इत्यादी कारणाने अर्जित संपत्तीचा विनाश होतो. गौतम बुद्धांनी सांगितलेली ही कारणे अडीच हजार वर्षांपूर्वीची आहेत, तरी आजही ती तितकीच शाश्वत आहेत.

चलन विषयक विचार :

बुद्ध काळात चलन प्रणाली प्रचलित होती. अठ्ठकथे नुसार राजगृहात एक कहापण २० मासका एवढा होता आणि एक पाद पाच मासका एवढा होता. म्हणजेच एक कहापनाचा चतुर्थ भाग पाद होय. पाच मासकाचा एक पाद आणि चार पाद का एक कहापण होत असे. बैलाची एक जोडी २४ कहापणाला मिळायची. एक गधा आठ कहापणाला मिळायचा, गवताचा एक गठ्ठा एक मासक आणि एका श्रमिकांची एक दिवसाची मजुरी एक मासक किंवा अर्धा मासक होती. तांबे, लोह, रजत, आणि सुवर्णाच्या मुद्रा प्रचलित होत्या. सुवर्ण मुद्रेला हिरण्य म्हणत. सर्वात मोठा सुवर्णसिक्का २५ धरण म्हणजेच १० औसाचा होता. बुद्धाच्या उपदेशातून कहापण आणि मासकांचे वारंवार उल्लेख आलेले आहेत.

समारोप :

अत्त! दिप!! भव !!! स्वंय प्रकाशित व्हा तथागताचे हा विचार आजच्या वाढत्या विषम सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीमध्ये मानव केंद्रित विकासाच्या दृष्टीने अतिशय समर्पक आहे. भारतात आणि जागतिक स्तरावर्ती सर्व-समावेशी आणि शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी आज जगाला युद्धाची नसून बुद्धाच्या विचारानुसार पुढे जाण्याची गरज आहे. रोहिणी नदीच्या पाण्यावरून शाक्य आणि कोलिय या गणराज्यामध्ये जो संघर्ष पेटला त्या संघर्षाचे रूपांतरण युद्धामध्ये होऊ नये यासाठी सिद्धार्थ गौतमाने वयाच्या २९ व्या वर्षी ग्रहत्याग करून मानवी जीवनाचे सत्य काय ? याचा शोध घेण्यसाठी भ्रमण सुरु केले. मानवाचा जन्म आहे तर मृत्यू देखील अटळ आहे. जन्म-मृत्यूच्या या चक्रामध्ये दुखः आहे. दुखां:ला कारण मानवाची तृष्णा तथा लोभ आहे. धार्मिक तत्वज्ञान म्हटलं की ते आध्यात्मिक वगैरे असतं, असं समजलं जातं. पण बुद्धाने सर्व प्रकारच्या निराधार, काल्पनिक व तर्कहिन गोष्टींवर वेळ घालवण्याचे टाळले आहे. पारंपरिक दैवी संकल्पना, कर्मकांड इत्यादीचा त्याग करून मानवी मन, इच्छा, चिंता, भावना, आर्थिक प्रक्रिया कशा असतात; यावर त्यांनी लक्ष केंद्रित केले आहे.

संदर्भ :

१. बागडे रक्षित मदन ,तथागत बुद्धाचे आर्थिक विचार, Book of Pencil Publication,Mumbai-400037, ISBN-978-93-5610-131-9
२. Brown, Clair, Buddhist Economics: An Enlightened Approach to the Dismal Science, UK, 2017.
३. Gote Prof. Dr. Bhimrao, Gautam Buddha's Theory for solution of Economic Problems in the world, International Seminar, PGTD, Pali-Prakrit, R.T.M. Nagpur University-2014.
४. Shumekar E. F., Bauddh Economics, Asia: A Handbook, 1955.

■■■

राज्यपुनर्रचना आयोग आणि विदर्भ

डॉ. शरद सांबारे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
स्नेहनगर, नागपूर

डॉ. रायन महाजन
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय,
नागपूर
rayanmahajan88@gmail.com
9326347088

सारांश :

भारतात ११ ऑगस्ट १९५६ रोजी राज्यपुनर्रचना विधेयक संसदेत मांडून पारित करण्यात आले. या मुळे भारतात १४ घटक राज्य आणि ६ केंद्रशासित प्रदेश निर्माण झाले. त्यानंतर भारतात अनेक राज्य निर्माण झाली आणि हा आकडा २९ घटकराज्यांवर येऊन थांबला. मात्र अलीकडे ३७० कलम रद्दबातल केल्याने जमू काश्मीरचे घटक राज्याचे दोन केंद्रशासित प्रदेश करण्यात आले. त्यामुळे आता भारतीय संघराज्यात २८ घटक राज्य आणि ८ केंद्रशासित प्रदेश आहे. आजही अनेक राज्यातून वेगळ्या राज्याची मागणी होत आहे. या मागणी मध्ये विदर्भ राज्याचासुद्धा समावेश आहे. विदर्भाची मागणी फार जुनी असतानाही या मागणीकडे कोणत्याही सरकारचे लक्ष नाही. आज भारतात नवीन राज्य पुनर्रचना विधेयक संसदेत मांडून काही नवीन राज्याची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. सदर शोध निबंधात या संबंधी विचार व्यक्त करण्यात आले आहे.

बीज शब्द : विदर्भ, राज्यपुनर्रचना, संघराज्य

संशोधन पद्धती :

संशोधन करतानी संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. संशोधनाचा दर्ज आणि संशोधनाला वस्तुनिष्ठ करण्यासाठी संशोधन पद्धतीचा अवलंब करावा लागतो. सदर शोध निबंधासाठी संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. या शोध निबंधात ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. राज्याची पुनर्रचना करून नवीन राज्याची निर्मितीचा आढावा घेणे

तथ्ये संकलनाची साधने :

शोध निबंधाचे लेखन करतांना विविध पुस्तकं, संदर्भ ग्रंथ, मराठी विश्वकोष, सामाजिक ज्ञानकोष, वर्तमानपत्र इत्यादी द्वितीय साधनाच तथ्य संकलन साधनं म्हणून उपयोग केला आहे. सदर शोध निबंधात द्वितीय साधनाच वापर करण्यात आला आहे.

फजलअली आयोग (State Reorganisation Commission 1955) :

भाषावार प्रांतरचनेकरिता लोकांचा रोष वाढतच होता. त्याचबरोबर काही प्रांतीय काँग्रेस नेत्यांचा सुद्धा जोर वाढत होता. पण भारत सरकार त्याबाबत उदासीन होते. ५-६ वर्षे सरकारने या प्रश्नाकडे फारसे लक्ष घातले नाही. कारण भारतात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अडचणी निर्माण झाल्या होत्या त्यामुळे या समस्यांकडे त्यांचा कटाक्ष होता. वेगळ्या आंध्राच्या मागणीने मोठ्याा प्रमाणात जोर धरला, त्यातच भाषीक आधारावर आंध्राचे वेगळे राज्य निर्माण करावे यासाठी पोट्टी श्रीरामलू या गांधीवादी नेत्याने आमरण उपोषणास सुरूवात केली. उपोषण न करण्यासाठी त्यांची इतर नेत्यांनी मनधरणा केली पण ते मानले नाही. अखेर उपोषणाच्या ५३ व्या दिवषी त्यांचे निधन झाले. आंध्र पूर्णपणे पेटून उठले आणि परिस्थिती नियंत्रणाबाहेर गेली. त्यामुळे पं. नेहरूंनी आंध्र राज्याच्या स्थापनेबाबत १९ डिसेंबर १९५२ रोजी घोषणा केली. १० ऑगस्ट १९५३ ला लोकसभेत प्रस्ताव ठेवण्यात आला आणि १ ऑक्टोबर १९५३ ला आंध्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली.[१] याच काळात पं. नेहरूंनी एक घोषणा केली, भारत सरकार अशा निर्णयावर पोहचले आहे की, भारतीय संघराज्यातील राज्यांच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात जे प्रश्न निर्माण झाले त्यांची फेरतपासणी कुठलेही पूर्वग्रह न ठेवता होईल, प्रत्येक घटकराज्याची प्रजा तसेच संपूर्ण भारत या दोघांचेही कल्याण साधले जाईल. याकरिता भारत सरकारने एका आयोगाची नेमणूक करण्याचे ठरविले. आयोग या सर्व प्रश्नांचे सर्वांगीण स्वरूप, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि तत्कालीन परिस्थिती या सर्व महत्वपूर्ण गोष्टींची चौकशी करेल. पुनर्रचनेच्या संदर्भात या आयोगाला कोणत्याही सूचना विचारात घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे.[२]

ISSN No. 2394-5990

२२ डिसेंबर १९५३ ला पंतप्रधान पं. नेहरूंनी संसदेमध्ये एक वक्तव्य केले की, भारतीय संघामधील राज्यांच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भातील प्रश्नावर शांतपणे आणि निष्पक्षतापूर्ण विचार करण्यासाठी एका आयोगाची नेमणूक करण्यात येईल, ज्याद्वारे राज्यांतील लोकांना आणि राष्ट्राला लाभ होईल. त्यानुसार गृहमंत्रालय प्रस्ताव क्र. ५३/६९/५३ पब्लिक ता. २९ डिसेंबर १९५३ याद्वारे राज्यपूनर्रचना आयोगाची नेमणूक करण्यात आली.[३] या आयोगामध्ये ओरिसाचे त्यावेळीचे वर्तमान राज्यपाल श्री. सैय्यद फजलअली, राज्यसभेचे सदस्य श्री हृदयनाथ कुंझरू आणि इजिप्तमध्ये भारताचे त्यावेळेचे राजदूत श्री. कवलम् माधव पाण्णीकर होते. या आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून श्री. सैय्यद फजलअली यांची नियुक्ती केली आणि त्यांच्या नावावरून या आयोगाला 'फजलअली आयोग' असे नाव पडले. या आयोगाला अशी स्वतंत्रता देण्यात आली की, कोणत्याही सूचनेवर विचार करण्यास स्वतंत्रता होती, त्याचप्रमाणे त्या ठिकाणावरील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, तेथील वर्तमानस्थिती आणि महत्वपूर्ण संसाधनांच्या आधारावर उत्पादनावर पडणारा प्रभाव या सर्वांची तपासणी करून मूळ सिद्धांताची निर्मिती करून या समस्यांची सोडवणूक करायची होती. सदस्यांना जर वाटले की, कोणत्या राज्याची कशाप्रकारे पुनर्रचना करायला पाहिजे? तर त्यांनी तशाप्रकारचा अंतरिम अहवाल सरकारच्या विचारार्थ पाठवावा. आयोगाने भारत सरकारला ३० जून १९५५ पर्यंत शिफारसीपूर्ण अहवाल सादर करावा, असे ठरविण्यात आले होते. नंतर त्याचा कार्यकाल वाढवून ३० सप्टेंबर १९५५ पर्यंत करण्यात आला.

या आयोगासमोर राज्य पुनर्रचनेच्या संदर्भात काही तत्वे ठेवण्यात आली होती. ती खालीलप्रमाणे आहे.[४]

1) Preservation and Strength of the Unity and Security of India.
2) Linguistic and Cultural homogeneity
3) Financial, Economic and -dministrative consideration; and
4) Successful working of the national Plan

आयोगाने निर्देशित केलेल्या राज्यांच्या आकारात व लोकसंख्या यामध्ये कमी-जास्त पणा आढळून येतो. आकार आणि लोकसंख्या हा जर मापदंड गृहीत ठेवला आणि तुलना केल्यास असे आढळून येते की, आठ राज्यांची लोकसंख्या १ ते २ कोटी मध्ये आहे. तर चार राज्यांची लोकसंख्या २ ते ४ कोटी आहे. एका राज्याची लोकसंख्या ४ कोटीच्या वर असून उत्तर प्रदेशाची लोकसंख्या ६ कोटीच्या वर आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, आयोगाला राज्याच्या आकाराचे लोकसंख्येचे फारसे महत्व दिसत नाही. हाच या आयोगाचा कमकुवतपणा दर्शविणारा आहे.[७]

फजलअली आयोगाने सुचविलेले राज्य दर्शविणारा तक्ता

राज्य	क्षेत्रफळ (चौ. मैलात)	लोकसंख्या	प्रमुख भाषा ¼ In Millions½
मद्रास	५०,१७०	३०.०	तामिळ
केरळ	१४,९८०	१३.७	मल्याळी
कर्नाटक	७२,७३०	१९.०	कन्नड
हैद्राबाद	४५,३००	११.३	तेलगू
आन्ध्र	६४,९५०	२०.९	तेलगू
मुंबई	१,५१,३६०	४०.२	बहुभाषिक
विदर्भ	३६,८८०	७.६	मराठी
मध्यप्रदेश	१,७१,२००	२६.१	हिन्दी
राजस्थान	१,३२,३००	१६.०	राजस्थानी
पंजाब	५८,१४०	१७.२	पंजाबी
उत्तरप्रदेश	१,१३,४१०	६३.२	हिन्दी
बिहार	६६,५२०	३८.५	हिन्दी
पश्चिम बंगाल	३४,५९०	२६.५	बंगाली
आसाम	८९,०४०	९.७	असामी
ओरिसा	६०,१४०	१४.६	उडीया
जम्मू व काश्मीर	९२,७८०	४.४	काश्मीर

केंद्रशासित प्रदेश			
राज्य	क्षेत्रफळ (चौ. मैलात)	लोकसंख्या	प्रमुख भाषा ¼ In Millions½
दिल्ली	५७८	१७,४४,०७२	बहुभाषिक
मणिपुर	८,६२८	५,७७,६३५	मणिपूरी
अंदमान आणि निकोबार बेट	३,२१५	३०,९७१	–

राज्यपुनर्रचना आयोगाची स्थापना होण्यापूर्वी डॉ.आंबेडकरांनी १९४८ मध्ये भाषावार प्रांतरचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते. Maharashtra is a linguistic province यात त्यांनी भाषावार प्रांतरचनेचा मुद्दा उचलला होता.[८] त्यांनी ङ्गएक भाषा एक राज्यफ या सूत्राचे समर्थन केले होते. यावरून असे प्रतिपादित होते की, एक भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे राज्य आकाराने मोठे असले तरी त्याला त्यांचा विरोध होता. आकाराने मोठे असेल आणि एक भाषा बोलणारे लोक अधिक असेल तर त्या राज्यांचे एकापेक्षा जास्त राज्याची निर्मिती करण्याचा आग्रह होता. यावरून छोट्या राज्यांच्या संदर्भात त्यांचे मत अनुकूल होते.

फजलअली आयोगाच्या मूळ शिफारशींमध्ये अनेक बदल करून ११ ऑगस्ट १९५६ रोजी राज्यपुनर्रचना विधेयक संसदेत मांडून पारित करण्यात आले. फजलअली आयोगाच्या शिरशीमध्ये १६ घटकराज्य आणि ३ केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश होता. त्याऐवजी १९५६ च्या राज्यपूनर्रचना कायद्यानुसार १४ घटकराज्य आणि ६ केंद्रशासित प्रदेशाची निर्मिती करण्यात आली. हैद्राबाद राज्य न ठेवता त्याचा समावेष आंध्र राज्यात करण्यात आला. तर विदर्भ राज्याचा समावेष द्विभाषिक- मुंबई राज्यात करण्यात आला. राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या अहवालावर लोकसभेत खूप वेळा चर्चा झाली. १४ ते २३ डिसेंबर या दिवसांत सुमारे ५४ तासांची चर्चा झाली. या चर्चेत १२५ सदस्यांनी भाग घेतला. गृहमंत्री गोविंद वल्लभ पंत यांनी दोन वेळा चर्चेत भाग घेतला. १४ डिसेंबरच्या चर्चेची सुरूवात करतांना ते म्हणतात, प्रथम मी जेव्हा आयोगाचा अहवाल वाचला तेव्हा त्या अहवालातील दोन गोष्टीने मला प्रभावीत केले. एक होती द्विभाषिक मुंबई राज्यासंबंधीची शिफारस. कोणालाही गोंधळून टाकणाऱ्या मुंबईच्या प्रश्नावरचा समाधानकारक तोडगा म्हणजे द्विभाषिक राज्य. मुंबई हे भारताचे प्रवेशद्वार आणि राजधानी सुद्धा आहे. त्यामुळे तिचे फक्त देशाच्या औद्योगिक क्षेत्रातच आणि जीवनात नव्हे तर सार्वजनिक जीवनातही लक्षणीय स्थान आहे.[९] जेव्हा चर्चेचा समारोप सुरू होता तेव्हा गृहमंत्र्यांनी व्यक्तिश: द्विभाषिक मुंबई राज्याची निर्मिती अनुकूल आहे असे उच्चारण केले. पंतप्रधान पं. नेहरूंनी सुद्धा भाषण केले ते म्हणतात, राज्य पुनर्रचनेच्या प्रश्नात आपल्याला मुळीच रस नसल्यामुळे विशिष्ट राज्याची सीमा कशी निश्चित करावी याबद्दल भावनावश किंवा उत्तेजित होऊन बोलणे मला फार कठीण वाटते. मी येथे पंतप्रधान म्हणून किंवा सरकारच्या वतीनेही बोलत नाही. एखाद्या भाषेचा विकास दुसऱ्या भारतीय भाषेच्या विकासाच्या मार्गातला अडथळा बनतो ही कल्पनाच विचित्र आहे. भाषेला मी सर्वात जास्त महत्व देत असलो तरी तिचे राज्याबरोबर सहचर्य मानण्यास तयार नाही. हैद्राबाद राज्याचे विघटन होऊ नये असे मला आजही वाटते. पण परिस्थितीचे दडपण इतके जबरदस्त आहे की, मला त्या राज्याचे विघटन स्वीकारणे भाग आहे. बरीच चर्चा केल्यानंतर काँग्रेस कार्यकारणीने तीन राज्ये निर्माण करावीत असे सुचवले; पण व्यक्तिश: मला तीन राज्ये करण्याची कल्पना बिलकुल आवडलेली नाही. प्राप्त परिस्थितीत राज्यपुनर्रचना आयोगाची शिफारस सर्वोकृष्ट होती असे वाटते.[१०]

लहान राज्यासंबंधी भूमिका :

आज लहान राज्याच्या मागणीने भारत सरकारला वेळोवेळी विचार करण्यास भाग पाडले आहे. भारत हा राज्यांचा संघ आहे. संविधानाने कलम २ नुसार नवीन राज्य दाखल करून घेणे किंवा स्थापन करणे आणि कलम ३ नुसार नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांची क्षेत्रे, सीमा, अथवा नावे यात फेरफार करता येतात हा अधिकार संसदेला देण्यात आला आहे. त्यामुळे नवीन राज्याच्या निर्मितीसोबतच लहान राज्याच्या निर्मितीने जोर धरलेला आहे. राज्याची पुनर्रचना करतांना भाशा, लोकसंख्या, क्षेत्रफळ, सुरक्षितता या वेगवेगळ्याा आधारावर राज्यांची निर्मिती केली तर कधी राजकीय किंवा लोकभावनेच्या दबावामुळे राज्यांची निर्मिती करण्यात आली.

मागील दोन दशकात देशामधील राजकीय बदल झपाट्यााने होत आहे, म्हणून राजकीय चित्रांत बदल झालेला दिसून

ISSN No. 2394-5990

येते. काँग्रेस पक्षाचे एकछत्रीराज्य संपुष्टात येत असल्यामुळे काँग्रेस पक्षाची शक्ती आणि पक्ष कमजोर होत आहे. यामध्ये भारतीय जनता पक्ष आपले अस्तित्व नवीन राज्यात निर्माण करत आहे. त्याचबरोबर इतरही राज्यात आपला प्रभाव वाढवत आहे. त्यामुळे दोन्ही राष्ट्रीय पक्ष आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी आणि राजकीय स्वार्थासाठी लहान व नवीन राज्याच्या निर्मितीला समर्थन देऊन आणि सोईचे राजकारणही करतात याची प्रचिती झारखंड, छत्तीसगड, उत्तराखंड आणि तेलंगणा या नवीन राज्याच्या निर्मितीमध्ये दिसून येते. नवीन व लहान राज्याच्या मागणीकरिता क्षेत्रीय पक्ष आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी या मागणीला पृष्ठता देऊन तीव्रपणे मागणी करतात.

लहान राज्यांच्या संबंधी पूर्व पंतप्रधान श्री. चंद्रशेखर यांनी 'क्षेत्रीय असंतुलनाच्या संदर्भात लहान राज्याची' संकल्पना मांडली होती. त्याची ही संकल्पना योग्य होती. मोठ्याा राज्यांमध्ये काही भागांचा विकास होतो तर काही भाग अविकसितच राहतात. यातूनच क्षेत्रीय असंतुलन निर्माण होऊन राज्यांची मागणी वाढते.

आचार्य विनोबा भावे यांनी लहान राज्याचे समर्थन करून विदर्भाची मागणी योग्य ठरविली ते म्हणतात, ''मराठीचे (भाषा) दोन राज्य झाली तरी चालेल परंतु विदर्भाचे राज्य नाकारणे हा लोकशाहीचा खून आहे. लोकशाही मूल्यांचा हक्क मान्य करून विदर्भाचे वेगळे राज्य निर्माण करणे यातच राज्यकर्त्यांचा शहाणपणा आहे. एका भाषेचे एकच राज्य असावे असे म्हणणे हटवादीपणाचे ठरेल.''[११]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९४८ साली भाषावार प्रांतरचना आयोगाला एक निवेदन दिले. त्यांनी भाषावर प्रांतरचनेचा मुद्दा उपस्थित करून त्याला समर्थन दर्शविले. त्यांनी ङ्गएक भाषा एक राज्यफ या सूत्राला विरोध करून 'एक राज्य एक भाषा' या सूत्राचे समर्थन केले. आंबेडकरांनी मोठ्याा आकारांच्या राज्याला विरोध दर्शविला आणि लहान राज्यांचे समर्थन केले. त्यांनी महाराष्ट्राचे चार राज्यात विभाजन करण्याचा विचार मांडला होता. लहान राज्याची भूमिका मांडत असतांना त्यांनी महाराष्ट्राचा विचार केला नव्हता. तर प्रशासनाच्या दृष्टीने लोकशाहीची जोपासना करण्यासाठी भारतातील सर्वच राज्यांचा आकार व्यवस्थित असावा असे त्यांनी स्पष्ट मत मांडले होते. महाराष्ट उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या मोठ्या राज्यांतुन लहान-लहान राज्यांची निर्मिती करावी. लहान राज्य प्रशासनाच्या दृष्टीने यशस्वी आणि रास्त ठरू शकेल अशी आंबेडकरांची भूमिका होती. लहान राज्याच्या संदर्भात २००५ ला भारताचे तत्कालीन वित्तमंत्री, पी. चिदंबरम यांनी उत्तरप्रदेश आणि महाराष्ट्र या राज्यातून लहान राज्याच्या निर्मितीच्या संदर्भात मत व्यक्त केले होते. जयराम रमेश यांनी आर्थिक, भूमी, शिक्षण आणि आरोग्यासंबंधी निर्माण होणाऱ्या प्रादेशिक विषमतेच्या समस्येवर उपाय म्हणून लहान राज्याचे समर्थन केले. ते म्हणतात की, हिमाचल प्रदेश, उत्तरांचल आणि छत्तीसगड यांच्या प्रगतीमध्ये वाढ झाली पण झारखंड विकासाच्या बेड्याात अडकला आहे तरीही बाकी राज्यांचा विकास होत आहे. उत्तरप्रदेश राज्यात राज्यकारभार करणे खूप कठीण आहे. अशा राज्याच्या पुनर्रचनेसाठी नवीन आयोगाची निर्मिती केली तर त्याला विरोध होणार नाही.[१२] भारत देशाचा विकास होण्यासाठी नवीन राज्याची निर्मिती करून राज्याची संख्या ५७ वर करण्याचा सल्ला देण्यात आला. सोबतच तज्ञांकडून दुसऱ्या राज्यपुनर्रचना आयोगाची निर्मिती करून उत्तरप्रदेश, बिहार, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, राजस्थान, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू आणि कर्नाटक इ. राज्यांतून नवीन लहान-लहान राज्याची निर्मिती करण्याच्या सूचना दिल्या गेली.[१३] लहान राज्याला अनेकांचे समर्थन आहे पण विदर्भ मात्र त्यांच्या नजरेच्या दूरच राहिला. विदर्भाची लहान राज्याची हाक सरकारच्या कानावर पोहचलीच नाही. देशाची अखंडता जर राज्यांच्या विभाजनावर आधारलेली असेल तर आज ५० राज्य असलेला अमेरिका कधीचाच विखुरला असता याचे भान ठेवायला हवे.

विकास साधण्यासाठी लहान-लहान नवीन राज्याची निर्मिती करावी लागेल याचे समर्थन करतांना डॉ. वि.म. दांडेकर म्हणतात, देशातील सर्वच राज्य मोठी आहे. उत्तरप्रदेशाचे सात राज्य करावीत महाराष्ट्रचे तीन राज्य करावे. कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश यांची प्रत्येकी दोन वेगळी राज्य करावी त्यामुळे प्रत्येक राज्याचा विकास होऊ शकेल.[१४] समोर ते म्हणतात, प्रत्येक राज्यामध्ये सर्वसाधारण ८ ते १० जिल्हे असायला हवे. सोबतच १० टक्के पेक्षा जास्त मंत्री नको. राज्याच्या विभाजनाच्या संदर्भात त्यांनी आपले समर्थन दर्शविले. ते स्पष्ट करताना म्हणतात की, कोणताही मुख्यमंत्री एवढ्याा मोठ्या राज्याचा राज्यकारभार व्यवस्थितपणे चालवू शकणार नाही. त्यात पुन्हा विविध राजकीय गट असल्याने आपोआपच खिळ बसते. मुख्यमंत्री पदासाठी चढाओढ, गटबाजी यामुळे कारभारामध्ये अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे विकासाकडे आपोआप दुर्लक्ष होते. त्यामुळे लहान-लहान राज्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे राज्यकारभार सुरळीत होऊन राज्याचा विकास होण्यास मदत होऊ शकते.[१५]

वर्तमान राज्यातून नविन राज्य निर्मिती दर्शविणारा तक्ता

राज्य	वर्तमान लोकसंख्या (कोटी)	प्रस्तावीत राज्यांची संख्या	प्रस्तावीत राज्यांचे लोकसंख्या प्रमाण (कोटी)
आंध्रप्रदेश	७.६०	३	२.६०
गुजरात	५.१०	२	२.६०
मध्यप्रदेश	५.००	२	२.५०
राजस्थान	५.७०	२	२.९०
उत्तरप्रदेश	१६.६०	५	३.३०
बिहार	८.३०	३	२.८०
कर्नाटक	५.२०	२	२.६०

प्रत्येकवेळी असे म्हटले जाते की भारतात संयुक्त राज्य अमेरिकेसारखे ५० राज्य निर्माण करावे. पण यामध्ये एक अडचण आहे, ते म्हणजे तेथील सर्व राज्यांचे क्षेत्रफळ, संसाधन, आर्थिक मापदंड हे कोणत्याही राज्याचे समान नाही तसेच भारतामध्ये सुद्धा आहे आणि संपूर्ण जगात संघराज्य व्यवस्थेत राज्य एकसारखे नाही. असे म्हणता सुद्धा येत नाही की संयुक्त राज्य अमेरिका, कॅनडा, ऑस्टेलिया आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांमध्ये राज्यपुनर्रचना करतांना कोणतीही संवैधानिक विधि नाही पण तेथील संघराज्य यशस्वी आहे.१६ भारतात ६०० च्या जवळपास संस्थाने होती. त्यांनी आपले शासन चालवीले. मग भारतात ६० मुख्यमंत्री झाले तर राज्यासोबत देशाचा विकास होईल.राज्याची पुनर्रचना करण्यासाठी काही मापदंड ठेवणे आवश्यक आहे. एक राज्यांचे क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, नैसर्गिक संसाधन, संस्कृती, जाती समूह यावर राज्याची पुनर्रचना करायला हवी. दुसरे म्हणजे भारतातील सर्व राज्यातून संसदेच्या दोन्ही सभागृहात समान प्रतिनिधित्व ठेवण्यात यावे.

संदर्भ :

१. Report of the States Reorganisation Commission, Delhi, 1955

२. राऊत गणेश, राऊत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, २००९ पृ. १०४

३. Report of the State Reorganisation Commission, Delhi, 1955.

४. Amiya K. Samanta, Gorkhaland Movement : A Study in Ethnik Separatism, A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi, 2000, P. 117-

५. देशमुख टि. जी. (लेखक), कुलकर्णी द.भी. (संपा.), चौदावे रत्न पा.ना. बनहट्टी प्रकाशन नागपूर, १९९७, पृ. १४५

६. The Report of the States Reorgination Commission, Delhi, 1955, P. 203-204.

७. सिंह शशी श्याम (संपा.), बाबासाहेब आंबेडकर संपूर्ण वाङ्मय, खंड-१, नई दिल्ली, १९९३ पृ. १७४

८. मार्शल सारिपुत्र सुनिल, मार्शल केतन (संपा.), स्वतंत्र विदर्भाचे आंदोलन: एक दृष्टीक्षेप, समता संगर पब्लिकेशन, नागपूर, २०१०, पृ. ९.

९. साने रविकिरण, लढा संयुक्त महाराष्ट्राचा, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००९, पृ. १२५.

१०. कित्ता, पृ. १२५-१२६.

११. कोंबतुनवार प्रभाकर, आरसा विदर्भाचा, विश्वस्त प्रकाशन, नागपूर, २०१५, पृ. ११.

१२. India Today, 21st May, 2003, P. 36.

१३. नावरकर जोत्सना व्ही., राज्यों का पूनर्गठन: छत्तीसगढ राज्य के विषेश संदर्भ मे एक अध्ययन, रानी दुर्गावती विश्वविद्यालय, जबलपूर (मध्यप्रदेश), अप्रकाशीत शोधप्रबंध, २००६, पृ. ८७.

१४. लडकत जगन्नाथ धोंडीबा (संपा), महाराष्ट्राचा विकास, स्वतंत्र विदर्भ आणि वैधानिक विकास मंडळ, लडकत पब्लिकेशन, पुणे, १९८७, पृ. १६-१७

१५. चौधरी बासुकी नाथ, कुमार युवराज (संपा.), भारतीय शासन और राजनीति, ओरियंट ब्लौकस्वॉन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली, २०११, पृ. १५७

■■■

 ISSN No. 2394-5990

महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायदयांची मदत

सारंगा किसन गेडाम
गोविंदराव वारजुरकर कला, वाणिज्य महाविद्यालय नागभिड,
ता. नागभिड, जि.चंद्रपूर.
मो.न. ७२४९४२६९२०
Email Id : sarangagedam358@gmail.com

सारांश :

भारतीय संस्कृती ही विविध जाती, रूढी, परंपरा यांनी नटलेली आहे आणि ह्या भारतीय संस्कृतीमध्ये समाजाचा एक घटक म्हणून स्त्रीकडे बघितल्या जातो. स्त्री वर्गाच्या अनेक समस्या असल्यामूळे त्यांचा विकास फारसा होत नाही परंतू आजच्या काळामध्ये स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रामध्ये भरारी घेऊन प्रगतीची उंच उंच शिखरे पार केलेली आहेत. स्त्रियांच्या प्रगतीमध्ये कायद्यांचाही मोठा हातभार लागलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांवरील अत्याचार, अन्याय कमी करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनात्मक तरतुदी करून स्त्री अत्याचार विरोधी कायदे केले. विविध स्त्री संघटनांच्या रेटयामुळे कायदे अस्तित्वात आले. आणि या कायदयांचा फायदा अनेक स्त्रियांच्या प्रगतीला फायदेशीर ठरत आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने ङ्गमहिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायद्यांची मदतफयाचा अभ्यास करायचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना :

एखादया विशिष्ट समाजाचा कायदा हा त्या समाजाच्या संस्कृतीचा एक भाग असतो. तो कायदा त्या समाजासाठी सर्वसंमत मानला जातो. त्या समाजाच्या मूल्यांचे प्रतिबिंब त्या कायद्यात उमटलेले दिसते. तसेच समाजाची वाटचाल करण्याची दिशा कोणती असेल यावर त्या समाजाच्या कायद्याचे स्वरूप अवलंबून असते.

समाजामध्ये बदल घडवुन आणण्यासाठी अनेक घटकांचा समावेश केला जातो. त्यापैकी कायदा, हा एक महत्वाचा घटक सुद्धा समाजामध्ये बदल घडवून आणण्याचे काम करतो. सामाजिक बदलासाठी कायदा हा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतो. त्यामुळे स्त्रियांच्या जिवनात सामाजिक बदल घडविण्याचे मोलाचे काम कायदा करतो. लिंगभेद नष्ट करण्यासाठी तसेच समान संधी व न्याय मिळविण्यासाठी कायद्याचे महत्व मोठे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांवरील अत्याचार कमी करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी घटनात्मक तरतुदी करून स्त्री अत्याचार विरोधी कायदे केले. पूर्वीच्या काळी नवरा मेल्यानंतर पत्नीला सती जावे लागे. स्त्रीची इच्छा नसतांनाही जबरदस्तीने प्राणाला मुकावे लागत असे. म्हणजेच काही अपवाद वगळता स्त्रियांना संरक्षणच नव्हते. महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच गेले. अगदी पारंपारिक अथवा पौराणिक साहित्याकडे दृष्टिक्षेप टाकला तर असे लक्षात येते की, स्त्रियांवरील अत्याचार हे प्राचीन हिंदू धर्मात धर्मसंम्मत असल्याचे दिसते. स्त्री अत्याचाराचा विषय जेवढा जूना तेवढाच सर्वव्यापी आणि दिवसेंदिवस उग्र स्वरूप धारण करित असलेला जटिल प्रश्न आहे.

पुरुषप्रधान समाजाच्या विचारसरणीला स्त्रीला वेगळे व स्वतंत्र असे व्यक्तित्व मुळीच असता कामा नये. असा आग्रह धरला जात होता. पतीचे जे सुख दुःख आहेत तेच पत्नीचे आहेत असे मानल्या जात होते. म्हणूनच सती जाणे ही अत्यंत क्रूर विचारसरणी समाजात प्रचलीत होती. यावर सर्वप्रथम राजा राममोहन रॉय यांनी आवाज उठवला. सतीबंदीचा कायदा करण्यासाठी राजा राममोहन रॉय जाणीवजागृती केली. ३० वर्षे सनातन्यांशी लढा दिल्यानंतर १९२९ साली गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बेटिंग यांनी सतीप्रथेवर बंदी घालणारा कायदा केला. आता हा कायदा सर्व जाती-धर्मांना लागू करण्याला आलेला आहे.

स्त्रियांना त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव करून देण्यात आली. स्त्रियांच्या संघटना अन्यायाविरुध्द दाद मागू लागल्या आहेत. ऑल इंडिया वूमेन्स कॉन्फरन्स या संघटनेने वेळोवेळी स्त्रियांचे प्रश्न हाती घेतलेले आहे. घटस्फोटाचा हक्क, पोटगीचा अधिकार, वारसा अधिकार, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा इ. स्त्रियांना न्याय देणारे कायदे कॉन्फरन्सच्या दबावामुळे अस्तीत्वात आले. डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेल्या हिंदू कोड बिलामुळे अनेक कायदे अस्तीत्वात आले. लेनिन यांनी १९९५ सालापासून स्त्री-मुक्तीच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले. स्त्रियांना नेहमी दुय्यम स्थान देऊन पुरुषांचाच अधिकार चालत असे. एक

माणूस म्हणूनही स्त्रियांना मानवाधिकार नव्हताः अथक प्रयत्नानंतर १९९७ च्या समाजवादी क्रांतीच्या वेळी मतदानाचा हक्क कलम २ प्रमाणे सर्वबाबतीत स्त्रियांना समान हक्क व शिक्षणाचा अधिकार हे अनुक्रमे कलम ७ व १४ अन्वये मिळाले. शिवाय कामगार स्त्रियांना संरक्षण व सुरक्षा मिळावी यासाठी कायदे करण्यात आले.

या स्वतंत्र भारतात विवाह, पोटगी, घटस्फोट, वारसाहक्क, दत्तक अधिकार इ. बाबतीतले कायदे धर्मानुसार वेगवेगळे आहेत. या धर्माधीष्टीत कालवाटप झालेल्या कायदयांमुळे स्त्रिया असहाय होतात. स्त्रियांवर होणारे सर्वच प्रकारचे अन्याय व अत्याचार दूर होण्यासाठी कायदे होण्याबरोबर सामाजिक परिस्थितीत परिवर्तन घडवून आणणे तितकेच अगत्याचे आहे. नुसता कायदा कठोर करूनच मूल्यांमध्ये परिवर्तन घडून येतो. असे नाही तर त्यासाठी समाजाची बदललेली वैचारिक बैठक व जनमानसाचा वाढता दबाव असायला पाहिजे. तरच स्त्रियांच्या जिवनातील सामाजिक प्रश्न, अन्याय, अत्याचार दूर होऊ शकेल. आणि या कामासाठी कायदयाची खूप मोठी मदत होईल. अनेक वर्षापासून दास्य, निर्धनता, दुय्यमत्व या सर्व बाबी सोसून स्त्रीने केलेला प्रवास अचंबित करणारा आहे. कुणाला हुंडा प्रथेचा फटकारा तर, कुणाला बलात्काराचा, कुणाला सासुरवास तर कुणाला नित्याची मारझोड, कुणी अंधश्रद्धेचा बळी तर कुणी संषयाची बळी, कुणाची फसवणूक झाली असेल तर कोणाला नवऱ्याची दारू, परस्त्री, जुगार इत्यादींचा त्रास असतो. यातून बाहेर पडण्यासाठी स्त्रिया धडपडत असतात त्यात यश आले तर त्यांच नशीब, अन्यथा अनेक स्त्रिया परिस्थितीशी मिळतजुळत तरी घेतात किंवा स्वकर्तृत्वावर घराबाहेर पडून नशीब तरी आजमावतात. बहुतेक जणी घरातच संघर्ष करतात. काहींना घराबाहेरही काढले जाते. शेवटी प्रश्न उपस्थित होतो की स्त्रियांच्या आजच्या परिस्थितीला जबाबदार कोण? आणि हा प्रश्न कसा सोडविला जाईल हे महत्वाचे आहे.

स्त्रियांची कोणत्याही क्षेत्रातील प्रगती ही तीच्या सामाजिक दर्जावरच अवलंबून असते. तिचे समाजातील स्थान, सामाजिक दर्जा व धार्मिक प्रभाव याचा जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे स्त्रियांना समाजामध्ये हक्क व दर्जा प्राप्त होणे फार महत्त्वाचे आहे. जेणेकरून स्त्रियांना समान दर्जा, समान हक्क व समान सहयोगाची भावना वृद्धींगत होईल व स्त्री सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक दृष्ट्या आत्मनिर्भर बनेल. आणि या सर्व कार्यासाठी कायद्याची मोठी मदत मिळेल.

स्त्रियांच्या, हितसंरक्षणाच्या हेतूने भारतात वीस कायदे करण्यात आलेले आहेत. ते असे

१) सती प्रतिबंधक कायदा, १९२६.
२) हिंदू विधवा पुनर्विवाहोत्तेजक कायदा,१८५६.
३) धर्मांतराचा पूर्वीचा कायद्या रद्द करणारा कायदा,१९६६
४) भारतीय तलाक कायदा १९७२
५) ख्रिस्ती विवाह कायदा, १९७२
६) विवाहीत नारी-संपत्ती अधिकार कायदा, १९३६
७) प्रसूती अवस्थेत मिळावयाचे हक्क-यासंबंधीचा कायदा, १९४३
८) हिंदू विजोड विवाह प्रतिबंधक कायदा,१९४६
९) हिंदू विवाह वैधता कायदा, १९५५
१०) लीगल प्रक्टिशनर (वुमन्स) ॲक्ट, १९२३
११) बालिका विवाह प्रतिबंधक (शारदा) कायदा, १९२६.
१२) हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम (संशोधित) कायदा, १९२६.
१३) पारसी विवाह आणि तलाक कायदा,१९३६.
१४) विशेष विवाह कायदा, १९५५.
१५) हिंदू विवाह कायदा, १९५५.
१६) हिंदू उत्तराधिकार कायदा, १९५६.
१७) हिंदू दत्तकग्रहण आणि निर्वाह कायदा, १९५६.
१८) हिंदू दत्तकग्रहण कायदा, १९५८.
१९) वेश्यावृत्ती उन्मूलन कायदा, १९५८.
२०) हिंदू नारी संपत्ती अधिकार कायदा, १९३६.

भक्कम व्यवस्थेवर आधारीत सुरक्षितता, जूलूम अत्याचार विरोधी लढा अथवा मूलभूत मानवी हक्क, शांतता विरुद्ध युद्ध या सर्व व्यापक स्वरूपाच्या समस्यांपेक्षा स्त्रियांच्या खास जिव्हाळ्याचे असे लैंगिक अथवा स्त्रियांच्या हक्काचे प्रश्न हे स्त्रियांच्या दृष्टीने सुद्धा खास महत्वाचे आहे.

समाजातील स्त्री हक्काने व अधिकाराने जगता यावे यासाठी अनेक कायदे करण्यात आलेले आहे व ते कायदे अमलात सुदधा आणल्या जातात.

महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये अनेक कायदयांचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे.

अ) खास विवाह विषयक कायदा, १९५४ :

विवाहाविषयी विशेष कायदा, १९५४ साली तयार करण्यात आला. भारतातील सर्व नागरिक मग ते कोणत्याही जाती-धर्माचे असोत, या कायद्याअंतर्गत विवाह करण्यास परवानगी आहे. विवाहापूर्वी ३० दिवस अगोदर ही नोटीस विवाह नोंदणी कार्यालयात देणे गरजेचे आहे. विवाहाला हरकत नसेल तर नोंदणी अधिकारी विवाहाला मान्यता देतो. विवाहाचा दाखला हाच विवाहाचा कायदेशीर पुरावा समजला जातो.

ISSN No. 2394-5990

ब) हिंदू विवाह कायदा, १९५५ :

ज्यांचा धर्म हिंदू आहे त्यांना हा कायदा लागू होतो. या कायद्यामध्ये सप्तपदी पद्धतीने विवाह केल्या जातो. पवित्र अग्नीभोवती सात फेरे घेतल्या जाते. परंतू काही समाजात सप्तपदीची चाल नाही असे सिद्ध केल्यास सप्तपदी न करताही विवाह करता येतो. विवाहाची नोंदणी कार्यालयात करून विवाहाचा दाखला हाच विवाहाचा पुरावा ठरत असतो.

क) बालविवाह :

कायदयाने ठरवून दिलेल्या वयापेक्षा कमी वयात केलेला विवाह म्हणजेच बालविवाह होय. मुला-मुलींचे वय जर अनुक्रमे २१ व १८ पूर्ण नसतील तर त्यांचा विवाह हा बालविवाह ठरत असतो. बालविवाह बेकायदेशीर आहे. आपल्या देशामध्ये बालविवाहाचे प्रमाण राजस्थानमध्ये सर्वाधिक आढळून येते.

ड) हुंडा प्रतिबंधक कायदा :

आपल्या पुरुषप्रधान समाजात ङ्गमुलीचे लग्नफ ही एक मोठी समस्या होऊन बसलेली आहे. मुलगा किंवा मुलगी दोघांनाही लग्नाची गरज असते. पण पुरुष श्रेष्ठत्वामुळे लग्नात मुलीकडून हुंडा घेतला जातो. मुलाचे शिक्षण, त्याची आर्थिक परिस्थिती, त्याची कमाई यानुसार हुंड्याची रक्कम वाढतच जात असते. मुलींकडून प्रमाणापेक्षाही जास्त हुंडा घेतला जातो. हुंडयाची मागणी पूर्ण न झाल्यास विवाहानंतर मुलीचा शारीरिक, मानसिक छळ करून अनेकदा जीवेही मारले जाते. हे लक्षात घेऊनच १९६१ साली हुंडा प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. हुंडा देणे आणि घेणे या दोन्हीही गोष्टी बेकायदेशीर मानण्यात आल्या. हुंडा घेण्याबरोबरच देणारे पालकही गुन्हेगार ठरते. १९८४ साली या कायद्यात दुरुस्ती करून २ आक्टोंबर १९८५ साली हा कायदा अमलात आला. लग्नाच्या संदर्भात दिलेले दिलेली रक्कम म्हणजेच, हुंडा असा व्यापक अर्थ ठेवण्यात आला. कमीत कमी ६ महिने ते २ वर्षे आणि १०,००० रु दंड अशी शिक्षा ठेवली गेली. १९८६ साली पुन्हा त्यात दुरुस्ती करण्यात आली. हुंडाबळीचा मृत्यू म्हणून स्वतंत्र गुन्हयाची नोंद करण्यात आली.

इ) विवाहासंदर्भातील फौजदारी कायदा ४९८ अ :

सासरच्या छळाला कंटाळून स्त्रियांच्या होणाऱ्या आत्महत्या, हुंड्यापायी बळी जाणाऱ्या स्त्रिया आणि एकूणच सासरी होणारा शारीरिक आणि मानसिक छळ थांबावा यासाठी तातडीची उपाययोजना म्हणून महिला संघटनांच्या प्रयत्नांमुळे १९८१ मध्ये भारतीय दंड विधानातील ४९८ या कलमात ४९८ अ ही सुधारणा करण्यात आली. हा फौजदारी कायदा आहे. स्त्रिला छळ असहय झाल्यास ४९८ अ या कायदयाखाली तक्रार करता येतो.

फ) गर्भजललिंग परिक्षण :

मुलगा झाल्यानंतर घरातील सर्वच मंडळी खुश होतात. पुत्राला जन्म देणे हीच जिवनाची इतिकर्तव्यता आहे अशी लोकांची धारणा झालेली आहे. आजही बहुतेक लोकांमध्ये हीच धारणा बसलेली आहे वेगवेगळे वैज्ञानिक आणि चिकित्सक शोध लागत आहेत. गर्भजल परिक्षण हा त्यातलाच एक भाग आहे. गर्भात काही दोष आहेत काय? हे कळावे यासाठी गर्भलिंग परिक्षण केल्या जाते, पण काही लोक गर्भलिंग परिक्षण करून मुलीचा गर्भ असेल तर काढून टाकले जाते. आणि ही प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळेच स्त्रियांचे प्रमाण कमी दिसून येते.

गर्भलिंग परिक्षण करून मुलीचा गर्भ काढून टाकणे हे बेकायदेशीर काम होऊ नये म्हणून अनेक स्त्री संघटनांच्या रेटयामुळे याबाबतीत कडक कायदा करण्यात आला. जन्मपूर्व लिंगनिदान प्रतिबंधक कायदा २००३ ला करण्यान आला. गर्भलिंग परिक्षण करणे हा कायद्याने गुन्हा आहे. असे परिक्षण करणारे डॉक्टर, करून घेणारी स्त्री, स्त्रीला परिक्षण करायला लावणारे सर्व व्यक्ती गुन्हेगार म्हणून त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाई होऊ शकते.

ग) बलात्कार :

स्त्रीला अत्यंत लाजिरवाणी वाटणारी, स्वतः चे शील भ्रष्ट झाले असे वाटायला लावणारी बाब म्हणजेच बलात्कार होय. बलात्कारामध्ये स्त्रीच्या इच्छेविरूद्ध, बळजबरीने तिच्या शरीराचा उपयोग घेतला जातो. पूर्वीपासून स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार होत आलेला आहे. घरातील मनोविकृत्तीचे पुरुष स्त्रियांना आपलीच मालमत्ता मानत असत. बदनामीपोटी स्त्री स्वतःची व्यथा दुसऱ्याना सांगायला घाबरत असे. अशावेळी स्त्रीची काहीही चूक नसेल तरी तिला दोषी मानल्या जात असे.

हया संदर्भात स्त्रियांना न्याय मिळावा म्हणून १९८३ मध्ये बलात्काराविरोधी कायदा करण्यात झाला. बलात्कार करणाऱ्याला कमीतकमी सात वर्षे सक्त मजुरीची व दंडाची शिक्षा ठेवण्यात आली. परंतु बलात्कार जर पोलीस, लोकप्रतिनिधी, वैदयकिय अधिकारी किंवा सामूहिक बलात्कार केल्यास जन्मठेपेची किंवा कमीत कमी १० वर्षे सक्त मजुरीची व दंडाची शिक्षा होते.

ह) घटस्फोट :

लग्नानंतर सुखाने संसार व्हावा अशी सर्वांची अपेक्षा असते. पण संसार सुरळीत चालला नाही तर अशा विवाहबंधनातून मोकळे होण्यासाठी घटस्फोट घेतला जातो. लग्नानंतर व्यक्ती व्यभिचारी असेल, शारीरिक व मानसिक छळ, क्रूर वागणूक, नपुंसकता, मानसिक आजार, कुश्ठरोग, गुप्तरोग इत्यादी असेल तर घटस्फोट घेता येतो.

१९४२ मध्ये बडोदा संस्थानाने घटस्फोटाचा कायदा केला. १९४६ मध्ये मुंबई राज्यातही घटस्फोटाचा कायदा करण्यात आला. हिंदू विवाह कायदा सन १९५५ मध्ये अस्तित्वात आला. त्यानुसार घटस्फोट घेता येतो. घटस्फोट याचिका दाखल केल्यापासून ६ महिन्यात मिळू शकतो. भारतात मात्र १९३९ साली मुस्लिम घटस्फोट अधिनियम संमत करून मुसलमान स्त्रीलाही न्यायालयाच्या मदतीने घटस्फोट घेण्याचा अधिकार देण्यात झालेला आहे. घटस्पोटाची कारणे हिंदू विवाह अधिनियमाप्रमाणे आहेत, अशा पध्दतीने स्त्रीयांना घटस्फोटाचा अधिकार प्राप्त झालेला आहे.

ई) पोटगी :

पती-पत्नी दोघांनाही एकत्र राहून संसार करण्याची इच्छा नसेल तर संमतीने घटस्फोट घेऊन मोकळे होणेच आवश्यक असते. बेजबाबदारपणे बायको-मुलांना टाकून दिले जाते. परंतू बायको-मुलांचे पालनपोषण करणे हे नवऱ्याचे आद्य कर्तव्य असते. नवरा जर बायको- मूलांचा सांभाळ योग्यरीतीने करीत नसेल तर त्याच्याकडून पोटगी मागण्याचा बायकोला हक्क आहे. नवऱ्याची स्थावर मालमत्ता, मासिक उत्पन्न याचा विचार करून पोटगी ठरविल्या जाते. घटस्फोट न होताही विभक्त राहत असलेल्या स्त्रीला नवऱ्याकडून पोटगी मागता येतो. पोटगी द्वारे प्राप्त झालेल्या रकमेतून स्त्री स्वतःच्या व मुलांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करू शकते. म्हणूनच पोटगीचा कायदा स्त्रीला फायदेशीर ठरतो.

विशेष विवाह कायदा १९५४, हिंदू विवाह कायदा १९५६, हिंदू अँडाप्शन अँड मेंटेनन्स अॅक्ट, भारतीय दंडविधानाचे कलम -१२५ आणि कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये महिलांना पोटगी मिळण्याचा अधिकार आहे. हिंदू विवाह कायदयाप्रमाणे दोघालाही पोटगी मागता येतो. पण इतर कायद्यांमध्ये मात्र तो अधिकार फक्त पत्नीलाच दिलेला आहे

ज) मुलांचा ताबा :

आईवडील अलग राहत असतील तर ५ वर्षापर्यंतच्या मुलांचा ताबा आईकडे देण्याचा निर्णय न्यायालय देते, मुले पत्नीजवळ राहत असतील तर त्यांचीही पोटगी नवऱ्याला दयावी लागते.

क) कौटुंबिक छळापासून स्त्रियांच्या संरक्षणाचा कायदा:

एखाद्या स्त्रीला घरातील मंडळीकडून मानसिक, शारीरिक त्रास होत असेल तर त्याविरूद्ध दाद मागण्यासाठी ४९८ अ हा फौजदारी स्वरूपाचा कायदा आहे. स्त्रीचे कौटुंबिक छळापासून संरक्षण व्हावे, न्यायालयाने दिलेले कडक आदेश पाळावे, स्त्रीला समानतेने, शांततेने, प्रतिष्ठने, हिंसामुक्त जीवन जगण्याचा हक्क प्राप्त व्हावा यासाठी १२ सप्टेंबर २००५ रोजी कौटुंबिक छळापासून स्त्रीच्या संरक्षणाचा कायदा करण्यात आला आणि २६ ऑक्टोबर २००६ रोजी सर्वत्र अंमलात आला.

(ल) सुरक्षा आदेश :

या कायद्याअंतर्गत अन्यायग्रस्त स्त्रीयांच्या बाबतीत न्यायालय काही आदेश जारी करते. कौटुंबिक छळ, छळ करण्यास प्रवृत्त करणे, कामाच्या व नोकरीच्या ठिकाणी अन्याय होत असेल तर सुरक्षा आदेश हा कायदा मदत करतो.

म) आर्थिक मदतीचा आदेश :

दुर्बल असलेल्या स्त्रीला आर्थिक मदत करणे,पोटगी देणे, आदेशाचे पालन केले नाही तर त्या व्यक्तीच्या पगारातून किंवा कामातून मिळालेल्या पैशातून तशी रक्कम वजा करून स्त्रीला देण्याचा अधिकार न्यायालयास आहे.

अशाप्रकारे स्त्री आपल्या दैनंदिन जिवनामध्ये कायदयांचा उपयोग करुन स्वतःचा आर्थिक, सामाजिक व कौटुंबिक विकास करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भागवत विद्युत (२००४) ङ्गस्त्री प्रश्नांची वाटचालफ्ऱ सुगावा प्रकाशन, पुणे.
२) कुलकर्णी प्रतिभा आष्टीकर (ऑगस्ट २०१०) ङ्गस्त्री वेध घेत जाताफ्ऱ प्रियांजली प्रकाशन, पुणे.
३) साने गीता- भारतीय स्त्रीजीवन - मौज प्रकाशन गृह,मुंबई १९८६.
४) खैरमोडे चांगदेव भवानराव- भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रंथ - खंड १० वा.
५) संत डॉ. दु. का.-स्त्रीजीवनः अन्वय आणि अर्थ.
६) Ashok Kumar Harish-Woman Power status of Women in India-Pub-Gian Publishing house, New Delhi, 1991
७) ललकार - स्त्री मुक्ती संघटना- साठे शारदा.
८) आपटे ज.श. आणि रोडे पुष्पा- भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, फेब्रुवारी २०१२.
९) दैनिक लोकमत, दैनिक सकाळ, दैनिक देशोन्नती, लोकसत्ता मधील लेख, इंटरनेट, मासिके इत्यादी.
१०) पाटील उषा बाहुबली (२००१) दक्षिण महाराष्ट्रातील परितक्त्या हिंदू महिलांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास पीएच. डी (समाजशास्त्र) पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध.

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा- एक आर्थिक विवेचन

प्रा.सतीश आर.जाधव
अर्थशास्त्र विभाग
न.प.शिवाजी महा., मोवाड,तह-नरखेड
ई.मेल.- satishjadhao58@gmail.com

सारांश :

गेल्या दशकात डिजिटल चलने किंवा इथरियम आणि बिटकॉइन सारख्या क्रिप्टोकरन्सीच्या वाढत्या लोकप्रियतेने जगभरातील बहुतेक केंद्रीय बँकांना त्यांच्याद्वारे नियंत्रित डिजिटल मुद्रा प्रस्थापित करण्याचा गंभीरपणे विचार करण्यास भाग पाडले आहे, ज्यामुळे कॅशलेस सोसायटीच्या उद्दिष्टाचा प्रचार केला जाईल. अर्थव्यवस्थेतील डिजीटल चलनाच्या उणिवा दूर करण्याच्या दिशेनेही ते महत्त्वाचे ठरत आहे. देशात डिजिटल अर्थव्यवस्थेअंतर्गत डिजिटल व्यवहारांच्या झपाट्याने वाढ होत असल्याने व्यवहार सुलभतेचा आणि भ्रष्टाचारमुक्त व्यवस्थेचा मार्ग पुढे सरकत आहे, उद्योग संघटना पी.डब्ल्यू.सी २०२३ च्या अभ्यास अहवालानुसार, देशात डिजिटल देयके वार्षिक २० टक्क्यांहून अधिक वाढू शकते. या कालावधीत चीनमध्ये १८.५ टक्के आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये ८.६ टक्के डिजिटल व्यवहार वाढण्याची अपेक्षा आहे. २०१९ च्या अखेरीस भारतातील डिजिटल व्यवहार सुमारे ६४.८ अब्ज होते, जे २०२३ पर्यंत दुप्पट पेक्षा जास्त १३५.२ अब्ज होण्याची अपेक्षा आहे. अशा स्थितीत डिजिटल व्यवहार वाढविण्याच्या बाबतीत भारत हा चीन आणि अमेरिकेला मागे टाकेल. प्रस्तुत शोधपत्रात या डिजिटल मुद्रा व्यवहाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत काय प्रभाव यावर चिंतन करण्यात आले आहे.

सूचक शब्द : भारतीय अर्थव्यवस्था, मुद्रा हस्तांतरण, डिजिटल चलन, आर्थिक विकास

उद्देश्य :

- ❒ डिजिटल चलन संकल्पना स्पष्ट्य करणे.
- ❒ डिजिटल चलनाची गरज अभ्यासणे.
- ❒ डिजिटल चलनामुळे होणारे फायदे अभ्यासणे.
- ❒ डिजिटल मुद्रा व्यवहाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत होणारा प्रभाव अभ्यासणे.

प्रस्तावना :

सध्याच्या युगात आर्थिक सुधारणांचा मुख्य आधार तंत्रज्ञानावर आधारित विकास आहे. हे लक्षात घेता, सरकारने अलीकडच्या काळात अंतराळ, ब्लू इकॉनॉमी, ग्रीन हायड्रोजन, स्वच्छ ऊर्जा, ड्रोन आणि भू-स्थानिक डेटा यासारख्या अनेक क्षेत्रांमध्ये नाविन्यपूर्ण धोरणे आखली आहेत. ब्रिक्स बिझनेस फोरमच्या बैठकीला संबोधित करताना पंतप्रधान मोदी म्हणाले की, जग भारतात होत असलेल्या अभूतपूर्व डिजिटल परिवर्तनाचे साक्षीदार आहे. भारताची डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रामध्ये २.५ ट्रिलियनपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता आहे. देशात ७०,००० स्टार्टअप्स आले आहेत, त्यापैकी १०० हून अधिक युनिकॉर्न बनले आहेत आणि ही संख्या सतत वाढत आहे. ही प्रगती पाहता, राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन अंतर्गत १.५ ट्रिलियन गुंतवणुकीची संधी असू शकते. अशा प्रकारे, भारतीय डिजिटल अर्थव्यवस्था २०२५ पर्यंत एक ट्रिलियनच्या आकड्याला स्पर्श करू शकते. माहिती तंत्रज्ञानाचा केवळ अर्थव्यवस्थेवरच नाही तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रियाकलापांवरही परिणाम होत आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या अंतर्गत, डिजिटल पेमेंट, मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, स्किल इंडिया यासारख्या मोहिमा लाखो भारतीयांच्या जीवनात बदल घडवून आणत आहेत. मोबाईल वापरकर्त्यांची वाढती संख्या पाहता २०२५ पर्यंत भारत जगातील सर्वात मोठी मोबाईल बाजारपेठ बनेल असा अंदाज आहे. डिजिटल संस्कृतीच्या विकासासह, ई-कॉमर्स आणि व्यवसायाच्या इतर क्षेत्रांमध्ये तेजी आली आहे. वाढती मध्यमवर्ग, तरुण, तंत्रज्ञानाची जाण असलेली लोकसंख्या आणि ऑनलाइन वैयक्तिक सेवांमध्ये वाढ यामुळे शक्यतांचा विस्तार वाढला आहे. यामुळे जागतिक कंपन्यांना गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन मिळेल, तर डिजिटल कौशल्य असलेल्या तरुण लोकसंख्येसाठी संधीही निर्माण होतील. याद्वारे ते देशासह जागतिक मागणीला त्यांच्या बाजूने उभे करू शकतील.

चलनाचे डिजिटायझेशन आणि डिजिटल चलनामधील फरक :

डिजिटल रुपयाचे महत्त्व समजून घेण्याआधी, आपण चलनाचे डिजिटायझेशन आणि डिजिटल चलनामधील फरक समजून घेतला पाहिजे. विद्यमान वास्तविक चलनाचे डिजिटायझेशन इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट्स आणि इंटरबँक पेमेंट सिस्टमच्या आगमनाने सुरू झाले. हे व्यावसायिक बँकांना अधिक कार्यक्षमतेने आणि मुक्त रीतीने कर्ज प्रवाहाला चालना देण्यास अनुमती देते, ज्यामुळे देशाच्या मूळ चलनावर परिणाम न होता अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा वाढतो.

याउलट, ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानाद्वारे समर्थित डिजिटल चलन देशाच्या मूलभूत चलनावर परिणाम करते, जेणेकरून देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला चलन निर्मिती आणि पुरवठ्यासाठी सध्याच्या बँकिंग प्रणालीवर अवलंबून राहावे लागत नाही, परंतु ती स्वतः डिजिटल चलन तयार करू शकते आणि थेट वितरित करू शकते.

डिजिटल चलन :

ही एक पेमेंट पद्धत आहे जी केवळ इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात अस्तित्वात आहे आणि ती मूर्त नाही.

संगणक, स्मार्टफोन आणि इंटरनेट यांसारख्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ते संस्था किंवा वापरकर्त्यांमध्ये हस्तांतरित केले जाऊ शकते. जरी ते भौतिक चलनांसारखे असले तरी, डिजिटल चलन मालकीचे सीमाविरहित हस्तांतरण तसेच तात्काळ व्यवहारांना अनुमती देते. डिजिटल चलनाला डिजिटल मनी आणि सायबर कॅश असेही म्हणतात. तर भौतिक चलने, जसे की बँक नोट्स आणि नाणी, मूर्त आहेत, म्हणजे त्यांची निश्चित भौतिक वैशिष्ट्ये आणि कार्ये आहेत.

सरकार-नियंत्रित डिजिटल चलनाची गरज :

- **बेकायदेशीर क्रियाकलापांना प्रतिबंध :**

  विद्यमान क्रिप्टोकरन्सी (इथेरियम आणि बिटकॉइन इ.) च्या अराजक डिझाइनमुळे सार्वभौम डिजिटल चलनाची आवश्यकता उद्भवली आहे, ज्यामध्ये डिजिटल चलनाची निर्मिती आणि देखरेख करण्याचे अधिकार वापरकर्ते किंवा ग्राहकांकडे असतात. सीमापार पेमेंट सुलभतेमुळे आणि सरकारी देखरेख नसल्यामुळे अशा प्रकारचे डिजिटल चलन चाचेगिरी, दहशतवादी निधी, मनी लाँडरिंग इत्यादींसाठी बरेचदा सहजपणे वापरले जाऊ शकते. डिजिटल चलनावर नियंत्रण ठेवून केंद्रीय बँक अशा घटनांना आळा घालू शकते.

- **अस्थिरता:**

  क्रिप्टोकरन्सी किंवा डिजिटल चलन कोणत्याही मालमत्ता किंवा चलनाद्वारे समर्थित नसल्यामुळे आणि त्याचे मूल्य केवळ मागणी आणि पुरवठ्याद्वारे निर्धारित केले जाते, बिटकॉइन सारख्या इतर क्रिप्टोकरन्सीच्या मूल्यामध्ये लक्षणीय अस्थिरता आहे. मध्यवर्ती बँकेद्वारे जारी केलेल्या डिजिटल चलनाला मालमत्ता किंवा पारंपारिक चलनाचा आधार दिला जाईल, ज्यामुळे त्याचे मूल्य इथरियम आणि बिटकॉइन सारख्या इतर डिजिटल चलनांसारखे अस्थिर होणार नाही.

- **धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचे :**

  बँक फॉर इंटरनॅशनल सेटलमेंट्स (इखड) द्वारे केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, सुमारे ८० टक्के सहभागी मध्यवर्ती बँकांनी मसेंट्रल बँक डिजिटल करन्सीफ (उइऊ) च्या काही स्वरूपाचा विचार केल्याचे मान्य केले. याशिवाय चीन आपले डिजिटल रॅन्मिन्बी (चीनचे चलन) लाँच करून चलन आणि पेमेंट प्रणालीमध्ये क्रांती घडवून आणण्याचे काम करत आहे. अशा परिस्थितीत, भारतासाठी डिजिटल चलन सुरू करणे केवळ आर्थिक व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे नाही, तर ते धोरणात्मक दृष्टिकोनातूनही खूप महत्त्वाचे आहे.

- **जागतिक स्पर्धा :**

  चीन आपल्या डिजिटल चलनाला चालना देऊन एक नवीन आणि प्रगत जागतिक वित्तीय प्रणाली स्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत आहे, तर अमेरिका देखील त्याच दिशेने प्रयत्न करीत आहे. उदाहरणार्थ, यापूर्वी, अमेरिकेतील दिग्गज सोशल मीडिया कंपनी फेसबुकने लिब्रा नावाची क्रिप्टोकरन्सी लॉन्च करण्याची घोषणा केली होती, जी चीनच्या डिजिटल चलनाशी स्पर्धा करण्यासाठी अमेरिकेची डिजिटल चलन म्हणून सादर केली गेली होती.

डिजिटलायझेशनचे नकारात्मक स्वरूप:

अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनची दुसरी बाजू तितकी सोपी नाही. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या विरोधी वर्गाचा असा विश्वास आहे की त्याने श्रीमंत-गरीब, उच्च वर्ग-निम्न वर्ग, शहरी-ग्रामीण विशेषाधिकारित आणि वंचित, शहरी-ग्रामीण यांच्यातील आधीच अस्तित्वात असलेली दरी आणखी वाढवण्याचे काम केले आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्था केवळ सक्षम वर्गाला प्रगती करण्यास मदत करेल आणि रस्त्यावर

ISSN No. 2394-5990

विक्रेते आणि लहान दुकानदारांसाठी ते एक आव्हान म्हणून स्थापित केले जाईल. बाजारपेठेतील ९० टक्के व्यापार कागदी चलनाद्वारे होत असल्याने आणि देशाचे ९० टक्के आर्थिक क्षेत्र असंघटित असल्याने अचानक अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनचा असमान परिणाम नक्कीच होईल. ज्या देशात १% लोकसंख्येकडे ५८% संपत्ती आहे, अर्थव्यवस्थेचे डिजिटायझेशन लोकांच्या जीवनावर आणि अर्थव्यवस्थेवर अधिक नकारात्मक परिणाम करेल. अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनमुळे भ्रष्टाचार आणि काळा पैसा संपवण्याचा तर्क कमकुवत होतो कारण बहुतेक काळा अर्थव्यवस्था अघोषित उत्पन्न, सोने, बेनामी मालमत्ता इत्यादींच्या रूपात परदेशात आहे, जी या नवीन आवृत्तीमध्ये आपली उपस्थिती नोंदवत राहील. अर्थव्यवस्थेचे, पुरेशा वातावरणाचा, परिस्थितीचा, मानसिकतेचा आणि संरचनेचा अभाव देखील अर्थव्यवस्थेच्या डिजिटलायझेशनच्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेत अडथळा आणतो, ज्यामुळे ही व्यवस्था शेवटी निसर्गात विषम असल्याचे सिद्ध होईल. बँकिंग व्यवस्थेची वाईट अवस्था, रोखीच्या स्वरूपात पैसा साठवून ठेवण्याची लोकांची संस्कृती, इस्लाममधील बँकिंग व्यवस्थेकडे व्याज म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन इत्यादी या मर्यादा आहेत ज्यामुळे भारतातील डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप विस्कळीत झाले आहे. फिशिंग, स्किमिंग, आयडेंटिटी थेफ्ट, कार्ड हरवणे इत्यादी डिजिटल इकॉनॉमी अंतर्गत घडणाऱ्या विविध घटनांनी त्याचे नकारात्मक स्वरूप अधिक दाखवले आहे. बिटकॉइन्सद्वारे अतिरेक्यांना अलीकडील निधी हे दर्शविते की डिजिटल अर्थव्यवस्था त्याच्या नकारात्मक स्वरूपात खूप धोकादायक असू शकते.

डिजिटल इंडियासाठी डिजिटल रुपया :

या वर्षी रिलायन्स जिओने आपल्या नेटवर्कमध्ये २०० दशलक्ष नवीन इंटरनेट ग्राहक जोडले आहेत. अशा परिस्थितीत भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा डिजिटल राष्ट्र बनण्याची खात्री आहे. परंतु, नवीन डिजिटल चलनाच्या आव्हानाला तोंड देण्यासाठी भारताकडे कोणतीही धोरणात्मक योजना नाही. एकीकडे, भीम यूपीआयच्या माध्यमातून झालेल्या व्यवहारांनी गेल्या महिन्यात एक अब्जचा टप्पा ओलांडला आणि सरकारचा हा प्रयत्न कमालीचा यशस्वी झाला आहे. परंतु, तंत्रज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून, भीम यूपीआय ही केवळ पैशांच्या व्यवहाराची एक पद्धत आहे. ज्याद्वारे खचझड च्या विद्यमान नेटवर्कचा फायदा घेऊन बँकांमध्ये पैसा फिरतो. आज भारताला बँकिंग व्यवस्थेत नवीन आयाम जोडण्याची गरज आहे. त्यामुळे बँका त्यांच्या जुन्या कार्यपद्धतीत काही नवीनता आणतात. यातून नवीन आर्थिक क्रांती सुरू होईल. याचा एक फायदा असाही होईल की, नव्या युगातील तंत्रज्ञान कंपन्या आर्थिक सेवा पुरविण्याच्या कामात भागीदार होतील आणि देशातील प्रत्येक नागरिकाला या सुविधांचा लाभ मिळेल. आज ज्याप्रमाणे चीन आपल्या डिजिटल चलनाला चालना देत आहे, त्याचप्रमाणे आज भारतालाही डिजिटल मनीची गरज आहे. रिझर्व्ह बँकेने वित्तीय सेवांमध्ये नाविन्यपूर्णतेला प्रोत्साहन दिले आहे. या कारणास्तव, नवीन पेमेंट गेटवे, डिजिटल वॉलेट, पेमेंट बँका बाजारात आल्या. आणि शेवटी सरकारने इक्खच् णझख बाजारात आणले. ज्यामुळे करोडो लोक अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकले. वित्तीय सेवा क्षेत्रात नवीन खेळाडूंच्या प्रवेशामुळे नवीन कंपन्या उदयास आल्या आणि इतर कंपन्यांनाही डिजिटल व्यवहारांसाठी प्रोत्साहन मिळाले. सरकारने डिजिटल रुपया लाँच केल्यास, वित्तीय सेवांमध्ये हळूहळू सुधारणा नवीन टप्प्यात प्रवेश करेल. यासह, एकात्मिक बँकिंग इंटरफेसच्या मदतीने देखील जन्माला येईल. डिजिटल पैशाच्या मदतीने येणारी ही नवीन आर्थिक क्रांती आयफोन लॉन्च होण्यापूर्वी मोबाइल फोनच्या आर्थिक तंत्रज्ञानाला एका नवीन उंचीवर नेण्याची अफाट क्षमता आहे.

अर्थव्यवस्थेत डिजिटल चलनाचे महत्व :

निःसंशयपणे डिजिटल अर्थव्यवस्था ही भविष्यातील अर्थव्यवस्था आहे. अशा परिस्थितीत, भविष्यातील जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या मागणी आणि गरजांशी ताळमेळ राखण्यासाठी, डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या मार्गात सध्या येणाऱ्या अडचणी दूर करणे आणि त्याचे स्वरूप समान आणि प्रगतीशील करणे आवश्यक आहे. डिजिटल पेमेंट प्रणाली तयार करण्यासाठी केंद्र सरकारने याबाबत अनेक ठोस पावले उचलली आहेत. सरकारने स्वतःच्या पेमेंट ॲप मभारत इंटरफेस फॉर मनी (इक्खच्)फद्वारे दोन बँक खात्यांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरणाची सुविधा दिली आहे आणि वापरकर्त्यांसाठी मरेफरल बोनसफ देखील जाहीर केला आहे. याशिवाय, आधार कार्ड पेमेंट सिस्टमची व्यावसायिक आवृत्ती देखील सादर करण्यात आली आहे. याशिवाय पेट्रोल पंप, रुग्णालये, विद्यापीठांमध्ये डिजिटल पेमेंट अनिवार्य करण्याचा सरकारचा विचार आहे. ३ लाखांहून अधिक रोख रकमेवर आधीच बंदी घालण्यात आली आहे. यासोबतच, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या अंतर्गत पेमेंट रेग्युलेटरी बोर्ड तयार करण्याचा प्रस्ताव देखील बजेटमध्ये आहे, जो पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टमवर देखरेख आणि नियमन करेल. २०२२-२३ च्या अखेरीस भारतनेट आणि डिजीगाव उपक्रमाद्वारे १,५०,००० ग्रामपंचायतींना ब्रॉडबँड कनेक्टिव्हिटी देण्यासाठी चालू अर्थसंकल्पात तरतूदही करण्यात आली आहे.

- ऑनलाइन पेमेंटने दिलेली सर्वात फायदेशीर गोष्ट म्हणजे वेळेची बचत. वेळेची बचत करण्यासोबतच ऑनलाइन पेमेंटमुळे आपल्या मेहनतीचीही बचत होते आणि आपण कमी वेळेत जास्त काम करू शकतो. आजच्या स्मार्टफोनमुळे हे काम आणखी सोपे झाले आहे. स्मार्टफोनमुळे, कोणतेही पेमेंट किंवा बिल कमी वेळेत जलद भरतो. स्मार्टफोनद्वारे, कोणत्याही कार्डने घरबसल्या कोणतीही खरेदी करू शकतो, मग ती क्रेडिट कार्ड असो वा डेबिट किंवा कॅश ऑन डिलिव्हरी.
- ऑनलाइन पेमेंट करून, तुम्हाला ऑनलाइन शॉपिंग किंवा मॅन्युअल शॉपिंगवर सवलत मिळते, तसेच खरेदी केल्यानंतर फायदे मिळतात. ऑनलाइन पेमेंटमध्ये कार्ड पेमेंट केल्यानंतर ग्राहकांना कॅशबॅक लाभ मिळतो. याशिवाय ऑनलाइन पेमेंटद्वारे खरेदी केलेल्या वस्तूंचे हप्ते भरण्याची सुविधाही उपलब्ध आहे.
- ऑनलाइन पेमेंट करणाऱ्या व्यापाऱ्यांसाठीही खर्चात कपात करणे आवश्यक झाले आहे. आजकाल प्रत्येक व्यावसायिक आपल्या व्यवसायाचा ऑनलाइन प्रचार करतो. ग्राहकांना ऑनलाइन खरेदी करण्यास प्रवृत्त करते. त्यासाठी तो त्यांना आकर्षक भेटवस्तू किंवा भरघोस सूट देतो. परंतु हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा त्याच्या साइटवर ऑनलाइन पेमेंट सिस्टम असेल. यामुळे त्याच्या कंपनीची किंवा दुकानाची विश्वासार्हता तर वाढतेच, पण खर्चही कमी होतो.
- ऑनलाइन पेमेंटमुळे चोरी किंवा पैसे गमावण्याचा धोका देखील कमी झाला आहे. जर तुम्हाला कोणाला पैसे द्यायचे असतील तर आता तुम्हाला तुमचे पाकीट किंवा पैसे घेऊन जाण्याची गरज नाही. इंटरनेटचा वापर करून घरी बसून ऑनलाइन पेमेंट करता येते.
- जर सर्व व्यवहारांचा हिशेब ठेवला जात असेल तर खर्चावर नियंत्रण ठेवणे आपल्यासाठी सोपे होईल. हे तुम्हाला आयकर रिटर्नमध्ये देखील मदत करेल कारण ऑनलाइन पेमेंटमुळे तुमचे सर्व खर्च तुमच्या समोर असतील आणि सर्वांचा हिशोब दिला जाईल. याचा एक फायदा असा होईल की तुम्ही बजेट करायला शिकाल आणि खर्चावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल.

समारोप :

तथापि, डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी कृती नियोजन आणि गुंतवणूक या दोन्हींवर समांतर पुढाकार आवश्यक आहे. डिजिटल स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी उच्च-तंत्रज्ञान पायाभूत सुविधांच्या विकासावर एस्टोनियाने भर दिल्याने ते युरोपचे डिजिटल लीडर बनले आहे. भारताला अशा धोरणांवर काम करण्याची गरज आहे, जी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या हिताची आहे. डिजिटायझेशनच्या मार्गात काही आव्हाने आहेत, उदाहरणार्थ, असमान इंटरनेटचा वापर, मोबाइलच्या मालकीतील लिंगभेद, नेटवर्क आणि सायबर सुरक्षेचा प्रश्न. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या शर्यतीत खूप मागे पडलेल्या समुदायांना आणि क्षेत्रांना डिजिटल क्रांतीत जोडण्याचीही गरज आहे. डिजिटल स्पर्धात्मकता, नवकल्पना आणि जास्तीत जास्त डिजिटल नफ्यासाठी उद्योजकता या तीन प्रमुख क्षेत्रांवर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे. परवडणारे, विकासात्मक आणि सर्वसमावेशक डिजिटल तंत्रज्ञान अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांसाठी फायदेशीर ठरेल. अशा बदलांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताची भूमिका आणि प्रभाव दोन्ही वाढेल. तसेच, डिजिटल इनोव्हेशनचे सर्वात मोठे पॉवरहाऊस म्हणून आपले राष्ट्र उदयास येईल.

संदर्भ-सूची :

- Shula, M., Bose, M. S (2017) Impact of Digitalization in Economy and The effects of Demonetization: An Overview, ELK - sia Pacific Journals.
- Bits, A., Nair, P., Debye, R., Hazel, T (2015) Analysis of Use of Plastic Money: A Boon or a Bane. SIMS Journal of Management Research.
- Security, H. L. (2014) Risks and Threats of Crypto currencies, Virginia: Homeland Security Studies and Analysis.
- Mergenovna, d. (2016 Jan) Investigation of money laundering methods through crypto currency. Journal of theoretical and applied information technology.
- https://hindi.news18.com/news/business

■■■

ISSN No. 2394-5990

वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ

प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले
इतिहास विभाग प्रमुख
विद्यासागर कला महाविद्यालय खैरी (बिजेवाडा),रामटेक
mahalle7a30@gmail.com
Mob. No. 9923572226

गोषवारा :

समुदाय, प्रदेश आणि राज्य यांच्यात अविभाज्य दुवा आहे. विशेषत: स्वदेशी समुदायांमध्ये जेथे जमीन आणि संस्कृती मौलिक रीतीने जोडलेली आहेत. लोक स्वतंत्र राज्याचा दर्जा शोधतात कारण त्यांना एक राजकीय ओळख आणि घटनात्मक स्थान प्रदान करते. मध्य प्रांत आणि बेरारचे विघटन आणि राज्यांच्या पुनर्रचनेनंतर, मध्य भारतातील सर्वात मोठा आदिवासी गट-गोंड आता मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, महाराष्ट्र, ओरिसा आणि तेलंगणामध्ये विखुरलेले आहेत. मगोंडवानाफ्चा ऐतिहासिक प्रदेश हा गोंडांचा पूर्वजांचा प्रदेश आहे आणि पूर्वी खेरला, गार्हा, चांदा, देवगड इत्यादी गोंड राज्यांनी राज्य केले होते. आदिवासी विचारसरणीत आत्मनिर्णय हा एक महत्त्वाचा घटक आहे, आणि त्यावर घटनात्मक नियंत्रणाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. मध्य भारतात राहणारे १३ कोटी गोंड, आणि आत्मनिर्णयासाठी एक ठोस यंत्रणा म्हणून उदयास आले. वर्षानुवर्षे मजल, जंगल, जमीनफ्चे मूलभूत हक्क सुनिश्चित करण्यात राज्याचे अपयश आणि प्रबळ हिंदू समुदायांवर धर्म, भाषा आणि संस्कृती लादण्यात आल्याने गोंड ओळखवर संकटाची परिस्थिती निर्माण झाली. १९४० पासून आत्तापर्यंतच्या चळवळीतील सांस्कृतिक, सुधारणावादी आणि फुटीरतावादी घटकांचा शोध घेण्याचा आणि समुदायाच्या सांस्कृतिक आणि सुधारणावादी पुढाकारांनी नंतर एक मजबूत राजकीय चळवळीचा मार्ग कसा मोकळा केला हे या पेपरमध्ये स्पष्ट केले आहे.

प्रस्तावना :

नवीन अभ्यासात गोंड हे सिंधू संस्कृतीचे वंशज असल्याचा दावा केला जातो. जमीन, जंगले आणि पाणी हे आदिवासी समुदायांसाठी केवळ उपजीविकेचे साधन नसून त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरणाला मूर्त स्वरूप देतात. लोक किंवा पारंपारिक समुदाय त्यांच्या भूमीशी शास्त्रीयदृष्ट्या जोडलेले आहेत. ते त्यांच्या जिवंत वास्तवाचा भाग बनते. अशा प्रकारे, जमीन क्षेत्रातील कोणताही बदल त्यांच्या संस्कृतीत स्पष्टपणे दिसून येतो. एखाद्या समुदायाचा किंवा सभ्यतेचा इतिहास जमिनीपासून वेगळा समजला जाऊ शकत नाही, कारण ते एकमेकांना अर्थ देतात. गोंड अस्मिता आणि संस्कृतीचे अशा प्रकारे होणारे विघटन हे प्रामुख्याने ब्रिटीश राजवटीत आणि नंतर मभारतफ निर्मितीच्या काळात गोंडवाना प्रदेशाचे विभाजन झाल्यामुळे होते. स्वायत्ततेची चळवळ, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक महत्त्वाची ठिकाणे, आता प्रबळ समुदाय संस्कृती आणि संस्थांद्वारे विनियुक्त केली जात आहेत आणि जमीन-संस्कृती-आदिवासी संबंधांमध्ये दुरावा निर्माण करत आहेत. शिवाय, प्रादेशिक विभाजनाने गोंडची सामाजिक व्यवस्था, विश्वास प्रणाली आणि राज्यांच्या नवीन सीमांकनांवर आधारित समुदायाच्या एकतेवर देखील परिणाम झाला आहे. त्यांच्यावर नवीन भाषिक ओळख लादली आहे. त्यांना त्यांच्या मूळ भूमीत 'अल्पसंख्याक' बनवले आहे. या संदर्भात, 'जल, जंगल, जमीन' ही घोषणा आदिवासी स्वायत्ततेचे संपूर्ण सार तीन शब्दांत मांडते.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीची मगोंडवाना चळवळफ ज्याने नंतर मध्य भारतातील वेगळ्या गोंडवाना राज्याच्या मागणीला उत्तेजन दिले. आदिवासी स्वायत्तता चळवळीवरील चर्चेत अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते. कदाचित स्वतंत्र भारतात हे राजकीय अपयश मानले जाते आहे. मझारखंड चळवळफ हे मुख्य भूभागातील भारतातील एकमेव स्वायत्ततेचे आंदोलन असल्याचे नमूद केले आहे. त्याचप्रमाणे आदिवासी स्वायत्ततेच्या चळवळीवरील इतर कामांमध्ये प्रामुख्याने झारखंडच्या फुटीरतावादी मागणीवर भर देण्यात आला आहे. चळवळीचे दोन कालखंडात वर्गीकरण केले जाऊ शकते. गोंडवाना चळवळीची पहिली लाट १९१६ च्या सुरुवातीला सुरू झाली आणि ती पूर्णपणे सामाजिक-सांस्कृतिक आणि सुधारणावादी स्वरूपाची होती, परंतु लवकरच त्याचे राजकीय चळवळीत रूपांतर झाले. दुसरी लाट १९९० च्या दशकात सुरू झाली (गोंडवाना गणतंत्र पार्टीच्या स्थापनेसह) आणि सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक उद्दिष्टांसह मराजकीय महत्त्वाकांक्षाफसमाविष्ट केली.

'गोंडवाना' हा कोणाचा प्रदेश आहे ?

आज ज्या लोकांना गोंड म्हटले जाते ते विस्तीर्ण प्रदेशात पसरलेले आहेत, अनेक भाषा आणि बोली बोलतात आणि सांस्कृतिक फरकही दाखवतात. एकीकडे बस्तरमध्ये राहणारे मारिया, तर दुसरीकडे मांडलाचे बैगा, सागर, दमोह आणि शहडोल जिल्ह्यांतील छत्तीसगढ़ी भाषिक शेतकरी आणि दक्षिणेकडील सातपुडा आणि दखखनच्या पठाराच्या पश्चिमेला राहणारे लोक. ते सर्व एकमेकांपासून भिन्न आहेत, तरीही ते स्वतःला गोंड म्हणतात.' अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती सुधारणा कायदा १९७६ नुसार, गोंडांचे महाराष्ट्रातच ५० पेक्षा जास्त गट आहेत, मध्य प्रदेशातील गोंडांमध्ये समान संख्येची नोंद आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, गोंडांची एकूण लोकसंख्या १,१३,४४,६२९ आहे. भारताच्या एकूण अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या १३.४५% हिस्सा आहे. राज्यांतील एकूण अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येमध्ये गोंडांची टक्केवारी पाहता. मध्यप्रदेश छत्तीसगडसह सर्वाधिक टक्केवारी (४३.६९%), त्यानंतर महाराष्ट्र (१९.४७%), ओडिशा (९.९७%), कर्नाटक (६.४७%), आंध्र प्रदेश (५.०४%) आणि बिहार (१.५७%) दर्शविते.

गोंड हे भारतातील मूलनिवासी असावेत असे मानले गेले आहे, ते देशातील सर्वात मोठ्या आदिवासी गटांपैकी एक आहेत. गोंडवाना म्हणून ओळखल्या जाणार्या भारताच्या मध्यवर्ती भागात राहणारा एक महत्त्वाचा वांशिक गट आहे. त्यांनी अनेक राज्यांची स्थापना केली, ज्यांचे वर्णन मध्ययुगीन इतिहासात केले गेले आहे. गोंडवानाच्या इतिहासाच्या विविध आवृत्त्या सापडतात. उदा. गोंडवाना प्रदेशातील मूळ रहिवासी कोण होते? भारतात आल्यानंतर आर्यांनी त्यांची भूमी काबीज केली, त्यांना गुलाम बनवले आणि त्यांच्या सांस्कृतिक पद्धती त्यांच्यावर लादल्या. पुरातत्वीय पुरावे तसेच लिखित इतिहासाच्या अनुपस्थितीमुळे गोंडांना या प्रदेशातील मूळ रहिवासी असल्याचा दावा करणे कठीण होते. परंतु, अलीकडील अभ्यास आणि चालू संशोधन एक नवीन सिद्धांत प्रदान करते ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की, 'गोंडांनी सिंधू खोऱ्यातून स्थलांतर केले असावे. 'गोंड राजांचा प्रारंभिक इतिहास स्पष्ट नाही, तथापि गोंड समाजाच्या मौखिक दंतकथा आणि कथा या प्रदेशातील त्यांच्या शासनाबद्दल विपुल प्रमाणात बोलतात. जरी ब्रिटीश प्रशासक-विद्वानांनी पुरातात्विक आणि पुरातत्वीय पुरावे वापरले असले तरी, गोंडांच्या मौखिक परंपरा नेहमीच होत्या. गोंड राज्यांचा पहिला दाखला इतिहास १४ व्या शतकातील मध्ययुगीन लेखनात आढळतो. उदाहरणार्थ, गोंड पौराणिक कथांनुसार, एक गोंड प्रमुख भीम बल्लाल सिंग यांनी गोंडांचे संघटन केले आणि ८७० मध्ये सिरपूर येथे आपले राज्य स्थापन केले. दंतकथेत १९ गोंड शासकांची नावेही आहेत. लिखित ऐतिहासिक तथ्ये आणि मौखिक वर्णने लक्षात घेता, असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की गोंड हे गोंडवाना प्रदेशातील पहिले रहिवासी होते.

सुरुवातीच्या गोंड हालचाली :

गोंडवानामध्ये गढच्या अधिपत्याखालील राज्ये किंवा सरदारांचा समावेश होता. गोंडवानामधील प्रमुख राज्ये म्हणजे खटोला, मगध, मंडला, सिलवानी, देवगड, खेरला आणि लांजी. ते १७३० च्या आधी मुघल साम्राज्याच्या राजकीय वर्चस्वाखाली अस्तित्वात होते.फगोंडवाना प्रदेश मुघल काळात गोंडांचा देश म्हणून चिन्हांकित होता. जरी हा प्रदेश भौगोलिकदृष्ट्या मुघल साम्राज्याच्या केंद्रस्थानी व्यापलेला असला तरी, पंधराव्या शतकाच्या मध्यापासून ते १८ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत ३०० वर्षे चार शक्तिशाली गोंड राजवंशांनी राज्य केले होती. गऱ्हा मंडला (१३०० ते १७८९), देवगड (१५९० इसवी ते १६००), चांदा (१२०० ते १७५१ इसवी) आणि खेरला (१५०० ते १६०० इसवी). परंपरेने गोंड हे अतिरेकी संघर्ष करण्यासाठी ओळखले जात नव्हते. गोंड जमीनदारांनी त्यांच्या प्रदेशात १८५७ च्या बंडाचे नेतृत्व इतरत्र जमिनदारांप्रमाणे केले, परंतु एकूणच गोंड शेतकरी कोणत्याही चळवळीत सहभागी नव्हते. तथापि, १९४० चे दशक होते जेव्हा अनेक गोंड प्रतिकार आणि बंड प्रकाशात आले. वाढत्या अतिक्रमणांच्या विरोधात आपली परंपरागत जमीन आणि वनहक्क जपण्यासाठी या हालचाली सुरू झाल्या. स्वातंत्र्यानंतर, नवीन प्रादेशिक आणि राजकीय व्यवस्था आणखी खंडित झाली आणि संसाधनांवरील त्यांचे अधिकार कमी केले. पूर्वी गोंड चळवळी जंगलाभोवती केंद्रित होत्या आणि विशेषत: जमिनीवर केंद्रित नव्हत्या. १९४० नंतर प्रतिकाराच्या स्वरूपामध्ये तसेच कारणांमध्ये बदल झाला. १९४० च्या सुरुवातीच्या काळात अल्पायुषी बंडखोरीमध्ये, कुर्मा भीमूच्या नेतृत्वाखाली, आदिलाबादमधील गोंडांनी प्रथमच स्वतंत्र 'गोंड राज'ची मागणी मांडली.

१९५१ मध्ये छत्तीसगड प्रदेशातील सुरगुजा जिल्ह्यात राजमोहिनी देवी आंदोलन सुरू झाले. आदिवासींमध्ये हिंदू धर्माचा प्रचार करणे आणि आदिवासींचे ख्रिश्चन धर्मात होणारे धर्मांतर थांबवणे या उद्देशाने गांधीवादी तत्त्वज्ञान आणि हिंदू धार्मिक विचारांनी प्रभावित झालेली ही एक सुधारणावादी चळवळ होती. अयोध्येतील हिंदू बाबा बिहारी दास यांनी

ISSN No. 2394-5990

१९७० मध्ये बस्तरच्या चपका गावात अशाच प्रकारच्या हालचाली सुरू केल्या, त्यांनी आपल्या सुधारात्मक चळवळीसाठी काही उद्दिष्टे ठेवली होती. उदा. रामभक्तीचा सांस्कृतिक नायक म्हणून प्रचार करणे, आदिवासींच्या जीवनातून मअपवित्रफ घटक काढून टाकणे, कोणत्याही प्रकारचे मांस खाणे व मद्यपान करणे सोडून देणे, कोणत्याही देवतेची पूजा सोडून देणे. परंतु १९७५ मध्ये जेव्हा बाबा बिहारी यांना मिसा अंतर्गत अटक करण्यात आली. त्यानंतर हे कार्य मागे पडले. भारताने स्वतःला सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक घोषित केल्यानंतर भारतीय लोकसंख्येच्या इतर वर्गांप्रमाणेच आदिवासींनाही नागरिकत्वाचे अधिकार देण्यात आले. आदिवासींच्या कल्याणासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रमांचे आश्वासन देणार्या नागरिकत्वाच्या अधिकारांमुळे गोंडवाना चळवळीत घट झाली.

गोंड महासभेची सामाजिक-सांस्कृतिक चळवळ :

गोंडी मूल्यांमध्ये झपाट्याने घट झाल्यामुळे, मध्य भारतातील विचारवंतांनी एकत्र येऊन १९१६ मध्ये गोंडवाना महासभा स्थापन केली.पुढे १९१९, १९२३ आणि १९३० मध्ये अनुक्रमे नैनपूर, छिंदवाडा आणि रायपूर येथे सर्वसाधारण सभा आयोजित केल्या. हाच तो काळ होता जेव्हा या प्रदेशात गोंडी साहित्याची भरभराट झाली. गोंड महासभा ही गोंडी संस्कृतीचा प्रतिपादन आणि संवर्धन करण्यात सक्रियपणे गुंतली होती. त्याच वेळी इतर धर्मांच्या प्रभावांना आव्हान देत होती. गोंडांच्या त्या काळातील सुधारणा, साहित्य आणि एकत्रीकरणाच्या दिशेने केलेल्या उपक्रमांना गोंडांच्या इतिहासातील 'पुनर्जागरणाचा काळ' मानता येईल.

गोंडवाना महासभेच्या संमेलनांनी भविष्यातील चळवळीची पायाभरणी केली. १९३१ मध्ये गोंदिया येथे पहिली सभा झाली, त्यात गोंडांसाठी सुमारे ४६ सामाजिक नियम आणि कायदे मांडले गेले. तसेच त्यांना इतर धर्मांच्या प्रभावापासून सावध राहण्याची सूचना केली. जे आदिवासींचे अज्ञान आणि भोळेपणा त्यांच्या फायद्यासाठी वापरत आहेत. १९३४ च्या दुसऱ्या संमेलनात, गोंडी धार्मिक सुधारणा आणि सामुदायिक विधी, प्रथा यांचे प्रस्ताव भारतीय सरकारच्या संसदीय परिषदेला सादर केले गेले. त्यात मसंपूर्ण प्रदेशात गोंडांची एकताफ यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. महासभेची सहावी सभा एप्रिल १९४५ मध्ये नैनपूर येथे झाली आणि गोंडवाना ही गोंडांची वडिलोपार्जित भूमी असल्याचा पुनरुच्चार करण्यात आला आणि लिखित ऐतिहासिक पुराव्यांअभावी लोकांचा हिरमोड होऊ नये, उलट गोंडांचा गौरवशाली इतिहास पुन्हा शोधून पुन्हा लिहिण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.

२० व्या शतकाच्या सुरूवातीस सुशिक्षित गोंडांनी गोंड महासभा नावाची संघटना स्थापन केली आणि आदिवासींच्या हिंदू म्हणून वर्गीकरणाला विरोध केला. लवकरच या सांस्कृतिक चळवळीचे राजकीय चळवळीत रूपांतर झाले ज्याने स्वतंत्र गोंड राज निर्माण करण्याची मागणी केली. गोंडवाना चळवळ नावाची चळवळ नागपूर आणि बिलासपूर जिल्ह्यात विकसित झाली आणि हळूहळू गोंडवाना प्रदेशात पसरली. महासभेचे काही प्रमुख उपक्रम उदा. दारू पिण्यास बंदी आणि काटकसरीच्या सवयी, प्रथा कायद्याचे पालन करणे, गोंड समाजाला एकसंध ठेवण्यासाठी सुव्यवस्था राखणे आणि गोंडवाना संस्कृतीचे रक्षण करणे इ. महासभेच्या आर्थिक संस्थेने गोंडवाना बँकेच्या माध्यमातून बचत कार्यक्रम सुरू केला आणि त्याची स्थापना सर्वप्रथम बिलासपूर जिल्ह्यातील रतनपूर येथे झाली. बँकेने लोकांना त्यांच्या बँक खात्यात पैसे साठवण्यासाठी प्रोत्साहित केले. बँकेतील बहुतांश आदिवासी सभासद गोंड समाजाचे होते.

झारखंड चळवळीला समांतर :

झारखंड चळवळ ही एक प्रमुख आदिवासी स्वायत्तता चळवळ आहे जी १९४० च्या दशकात गोंडवाना चळवळीच्या वेळीच सुरू झाली होती, परंतु शेवटी गोंडवानाच्या विपरीत आपल्या उद्दिष्टांमध्ये यशस्वी झाली. त्यांच्यातील एक समानता अशी होती की दोन्ही राजकीय स्वायत्ततेसाठी आदिवासींच्या नेतृत्वाखालील चळवळी होत्या. अशा प्रकारे, या दोघांची समांतर तुलना आपल्याला गोंडवाना चळवळीच्या यश/अपयशांची वास्तविकता उघड करण्यास मदत करेल.

१९३८ ते १९४७ मध्ये छोटानागपूर प्रदेशात आदिवासी महासभेच्या अंतर्गत लढाऊ चळवळीचा उदय झाला. आदिवासी महासभेचे अध्यक्ष जयपाल सिंग यांनी ब्रिटीश युद्ध प्रयत्नांना पाठिंबा दिला आणि अनेक आदिवासींना ब्रिटिश सैन्यात भरती करण्यात आले. आंदोलनाने केवळ उपराज्य निर्माण करण्याची मागणी केली नाही तर बिहारपासून संपूर्ण वेगळे होण्याची मागणी केली. १९४९ ते १९६३ दरम्यान आदिवासी महासभेच्या लढाऊ चळवळीच्या अपयशानंतर झारखंड पक्षाचा उदय झाला. वेगळ्या राज्याच्या मागणीने जोर धरल्याने चळवळीत जातीयतेकडून प्रादेशिकतेकडे संक्रमण झाले. प्रांताची निर्मिती जातीय नव्हे तर भाषेने करावी, असाही समज होता.

गोंडवाना राज्याची मागणी, दुसरीकडे झारखंड सारख्या अतिरेकी चळवळीच्या अनुपस्थितीमुळे सुरुवातीच्या टप्प्यात फारसे लक्ष वेधले गेले नाही. शिवाय, गोंडवाना चळवळ तत्कालीन राजकीय, सामाजिक परिस्थितीच्या चौकटीत पुनरुज्जीवनवादी, सुधारणावादी राहिली. वेगळ्या राज्याच्या

मागणीसाठी संघटित राजकीय आघाडीच्या अभावामुळे १९९१ मध्ये गोंडवाना गणतंत्र पक्षाची स्थापना होईपर्यंत नंतरच्या टप्प्यावर त्याचे अपयश आले. तसेच, झारखंड पक्ष छोटानागपूर-संताल परगाना प्रदेशात प्रमुख पक्ष म्हणून उदयास आला, गोंडवाना राज्य मागणी वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये विखुरलेली होती आणि सर्व क्षेत्रांतील सामूहिक राजकीय मागणी एकत्रित करू शकली नाही. गोंडवाना गणतंत्र पक्षाच्या स्थापनेनंतर त्याचा प्रभाव मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगड आणि काही प्रमाणात महाराष्ट्रात मर्यादित आहे.

राज्य पुनर्रचना आयोगाने झारखंड राज्याची याचिका फेटाळल्यानंतर, तरीही वेगवेगळ्या बॅनरखाली (झारखंड पार्टी, झारखंड मुक्ती मोर्चा, ऑल झारखंड स्टुडंट युनियन इ.) आंदोलन सुरूच राहिले. या राजकीय आघाड्यांच्या उपस्थितीत आणि त्यामुळे या भागातील मोठ्या आदिवासी व्होटबँकेवर त्यांचे नियंत्रण यामुळे या चळवळीला धार आली. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून. स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्राच्या कल्याणकारी योजना आणि आदिवासींच्या सुधारणेशी संबंधित मध्य भारतात आणले गेले, त्यामुळे मागणी मंदावली. छत्तीसगड राज्याची मागणी प्रथम भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने १९२४ मध्ये आणि नंतर १९५५ मध्ये केली. १९९४ मध्ये काँग्रेस सत्ताधारी मध्यप्रदेश विधानसभेने वेगळ्या छत्तीसगड राज्याच्या मागणीसाठी ठराव मांडला, १९९८ मध्ये भाजपच्या नेतृत्वाखालील केंद्र सरकारने विधेयकाचा मसुदा तयार केला आणि मध्य प्रदेश विधानसभेने दोन्ही एकमताने मंजूर केले. शेवटी २००० मध्ये एनडीए सरकारच्या काळात लोकसभेने वेगळ्या छत्तीसगडसाठी विधेयक मंजूर केले.

निष्कर्ष :

गोंडवाना चळवळीचा अर्थ असा आहे की राजकीय स्वायत्ततेची मागणी प्रामुख्याने 'वांशिकता' आणि 'सामायिक इतिहासावर' आधारित आहे. आता भारतीय राज्यांच्या हिंदू राष्ट्रवादाचा परिणाम आहे ज्यामुळे गोंड समाजाच्या अस्मिता आणि संस्कृतीला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. आणि त्याच वेळी, त्यांना सर्व सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अधिकारांपासून वंचित ठेवले जे त्यांनी एकेकाळी उपभोगले होते.

गोंडवाना चळवळीच्या विपरीत, झारखंड आणि तेलंगणा चळवळ त्यांच्या उद्दिष्टांमध्ये यशस्वी झाली. कारण ते एका प्रदेशात मर्यादित आहेत. गोंडवाना राज्याची मागणी अजूनही चार राज्यांमध्ये विखुरलेली असून, आवश्यक राजकीय एकत्रीकरण आणि एकता यांचा अभाव आहे. संवैधानिक तरतुदी, अनुच्छेद ३ आणि ४ संसदेद्वारे देशाचा राजकीय नकाशा बदलण्यासाठी सहजपणे वापरल्या जाऊ शकतात, तथापि ते सत्ताधारी पक्ष आणि सभागृहातील त्यांचे बहुमत यावर अवलंबून असते. अलीकडे अनेक गोंड राजकारणी समोर आले असले तरी, गोंडवाना राज्याची मागणी जागृत झालेली नाही. गोंड समाजाचे, परकीय राज्यांमध्ये विघटन झाल्यामुळे, कट्टरपंथी चळवळ नसल्यामुळे सर्व राज्यांमध्ये चळवळीचे आयोजन करण्यात मोठ्या अडचणी आल्या आहेत. सोबतच, ६० वर्षांहून अधिक वर्षे त्यांची वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये विभागणी झाल्यामुळे भाषिक फरक निर्माण झाला आहे. त्यामुळे हिंदी, मराठी, तेलुगू भाषिक गोंडांचे एकत्रीकरण करणे थोडे कठीण वाटते. गोंडवाना राज्याच्या दृष्टीमध्ये भिन्न भिन्न प्रदेश आहेत, तथापि भाषा हा आतापर्यंतचा मुद्दा नाही.१९५६ मध्ये राज्यांच्या पुनर्रचनेने गोंड्सचे जे नुकसान केले ते कधीही भरून न येणारे दिसते. राज्य पुनर्रचनेनंतर ९९ वर्षांनी गोंड अजूनही भाषिक राज्य पुनर्रचनेदरम्यान त्यांच्या आत्मनिर्णय आणि स्वायत्ततेच्या मागणीसाठी आवाज उठवण्यासाठी धडपडत आहेत. मलंकगिरीपासून विदर्भ आणि सुरगुजा ते आदिलाबादपर्यंत अनेक समाजातील नेते राजकीय पदांवर आहेत. तथापि, गोंडांना हिंदू धर्मात सामावून घेतल्यामुळे आणि राष्ट्र-राज्यातील नागरिकांच्या मवांशिक अस्मिताफबद्दल जागरूकता नसल्यामुळे त्यांचे स्वतंत्र राज्याचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात अडथळे येत आहे.

संदर्भ :

१. देवगवान्कार, स.ग.,द गोंडस ऑफ विदर्भ,कॉन्सेप्ट प्रकाशन,१डिसें.२००७

२. कंगाली, मोतीरावन (१९८३), गोंड वासीयों का मूल निवास स्थान, (नागपूर: तिरुमय चित्रलेखा कंगाली प्रकाशन).

३. कोरेटी, शामराव (एप्रिल २०१६), ममध्य भारतातील गोंड जमातींचा सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासफ इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ सोशल सायन्स अँड ह्युमॅनिटी.

४. कुंटे, बीजी आणि फाटक बीएन (१९८२), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अनटचेबल्सची चळवळ, खंड. १, (मुंबई: शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र सरकार).

५. पांडे, एके (ऑक्टोबर २०१४), मछत्तीसगडच्या सुरगुजा जिल्ह्यातील राजमोहिनी देवी आंदोलनफस्कॉलर्स वर्ल्ड.

६. राव, च सुशील (२०१४, मे २३), 'वेगळ्या राज्याची पुन्हा मागणी', द टाइम्स ऑफ इंडिया, http://timesofindia.indiatimes.com/city/hyderabad/Demand-for-separate-state-again/articleshow.

७. https://vixra.org.

■■■

गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात

प्रा. सतिश बं. राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान सस्था, नागपूर
फोन नं. ९६३७८६९००७

गोषवारा :

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २१व्या शतकात शहरीकरण ही त्याचे सकारात्मक-नकारात्मक परिणाम, नियोजन आदिंबाबत विशेषकरून चर्चित्या गेली आहे. भारतातही २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शहरीकरणाला खरी गती मिळाली. सर्वसाधारणतः या प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये शहरामध्ये होणारी लोकसंख्या वृद्धी, शहरांचे विस्तारलेले भौगोलिक क्षेत्र, शहरातील विभिन्न व वेगळ्या प्रकारची संस्कृती, ग्रामीण समुदायापेक्षा भिन्न स्वरूपाचे सामाजिक संबंध अशी आहे. आज शहरीकरणाने भारतातील सर्वच समुदायांना सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय दृष्ट्या प्रभावित केले आहे. भारतातील सर्वाधिक शहरीकरण झालेल्या पहिल्या तीन राज्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्य येते. महाराष्ट्रात मराठा, कुणबी या प्रस्थापित समाजाव्यतिरिक्त विविध धर्म, जाती, जमातींचे वास्तव्य आहे. या विविध समाजापैकी गोरबंजारा समाजही महाराष्ट्रात विपूल प्रमाणात विखुरलेला आहे. महाराष्ट्रात झालेल्या शहरीकरणाने गोरबंजारा समाजही प्रभावित झाला आहे.

कळीचे शब्द (Keywords) : गोरबंजारा, तांडा, गोरपंचायत, गोरसिकवाडी

गोरबंजारा समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारतीय समाजातील एक स्वतंत्र सांस्कृतिक ओळख असलेला गोरबंजारा समाज मध्ययुगीन भारतीय व्यापाराचा अभिन्न अंग राहिला आहे. युद्धकार्यात रसद पोहोचविणे व मालाची ने-आण करण्याचे कार्य हा समाज करीत होता. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर दळणवळणाची साधने बदलली, व्यापारावर ब्रिटिशांनी निमंत्रण मिळविले त्यामुळे ह्या समाजाच्या व्यावसायिक भागीदारीवर संकट कोसळल्याने हा समाज व्यावसायिक भटकंतीपेक्षा उपजिविकेसाठीच भटकू लागला. जंगलाचा आश्रय घेऊन उपजिविकेचे नवे मार्ग शोधू लागला. दूरदृष्टीच्या अभावामुळे बदललेल्या व्यावसायिक परिवेशात हा समाज आपले स्थान निर्माण करू शकला नाही. दारिद्र्य, उपासमार व बेरोजगारीच्या संकटात सापडल्याने काही प्रमाणात हा समाज गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळला तर काही प्रमाणात ब्रिटिशांविरोधात आपला असंतोषही प्रकट केला. त्याचाच परिणाम ब्रिटिशांनी १८७१ मध्ये क्रिमिनल ट्राईब ॲक्ट पास केला त्यात १९८ आदिवासी भटक्या वनवासी जमातींचा समावेश होता. त्यातच गोरबंजारा जमात वा समाजाचाही समावेश होता. पुढे विविध वनकायदे करण्यात आले व या समाजाची जंगलातील वास्तव्यही जिकिरीचे झाले. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा या समाजातील बहुसंख्य लोक प्रस्थापित जमिनदारांकडे शेतमजूरी करीत होते. आज देशातील सर्वच राज्यांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात हा समाज विखुरलेला आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच भागात हा समाज आढळून येतो. परंतु मराठवाडा (मराठवाड्यातील सर्वच जिल्हे), विदर्भ (प्रामुख्याने यवतमाळ, वाशिम, अकोला, बुलढाणा) व खानदेशात गोरबंजारा समाजातील जास्तीत जास्त लोकसंख्या वास्तव्यास आहे.

महाराष्ट्रातील तांडा स्थीर झाला :

महाराष्ट्रातील गोरबंजारा समाजाची तांडा संस्कृती वैशिष्ट्यपूर्ण राहिली आहे. मालाची ने-आण करण्यासाठी जेव्हा या समाजाचा समूह निघत असे त्याला लदेणी म्हणत व प्रवासात जिथे ही लदेणी मुक्काम करीत असे त्या स्थानाला तांडा म्हणत. या तांड्याचे कार्यच फिरत राहणे असल्यामुळे मध्ययुगात तांडा स्थीर नव्हताच. परंतु ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर व्यवसाय बुडाल्याने या समाजातील बहुसंख्य लोकांवर संकट कोसळले व उपजिविकेसाठीची भटकंती सुरू झाली. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा महाराष्ट्रात व देशात या समाजातील बहुतेक लोक शेतमजूर होते. तेव्हाही तांडा पूर्णतः स्थिरावला नव्हता. महाराष्ट्रातील तांडा स्थिरावण्याला सुरूवात झाली ती खर्या अर्थाने १९६० पासून. १९६० मध्ये महाराष्ट्र शासनाने कमाल जमीन धारणा कायदा संमत केला व कसेल त्याची जमीन हे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे या समाजातील बर्याच शेतमजूरांना हक्काची जमीन मिळाली व महाराष्ट्रातील तांडा स्थिरावण्याला गती मिळाली.

गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव :

जीवन जगण्याची स्वतंत्र व वेगळी पद्धती असलेल्या गोरबंजारा समाजावर व त्याच्या तांडा संस्कृतीवर शहरीकरणाचा प्रभाव पडला आहे. या समाजाची तांडा ही वस्ती गावापासून काही अंतरावर असते. पुढे रस्ते व दळणवळणाचा झालेला विकास यामुळे गाव व तांड्यातील संपर्क जरी वाढले तरी परंपरानिष्ट तांड्यावर गावांचा फारसा प्रभाव पडला नाही. १९६० पासून स्थिराऊ लागलेल्या या तांड्यातून २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शिक्षित पिढी बाहेर पडली. नोकरी व रोजगाराच्या निमित्ताने ही माणसे शहरात वास्तव्य करू लागली, तरीही त्यांचा तांडयासोबत संपर्क कायम राहिला. शिक्षित वर्गाचा शहरांशी वाढलेल्या संपर्काने हळूहळू तांडा संस्कृतीत बदलाचे वारे वाहू लागले. उत्तरोत्तर शहरांच्या लोकसंख्येत होणाऱ्या वृद्धीबरोबर शहरातील गोरबंजारा समाजाच्या लोकसंख्येचे प्रमाणही वाढत गेले.

शहरीकरणाचा सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव :

नौकरी, व्यवसाय व इतर रोजगारांची उपलब्धता यामुळे गोरबंजारा समाजाचे शहरातील प्रमाण वाढले. शहरी संस्कृती व शहरातील इतर समाजाशी वाढलेल्या संपर्कातून परंपरानिष्ठ गोरबंजारा समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना प्रभावीत झाली. इतर समाजासोबत संबंध वाढीला लागल्यामुळे सांस्कृतिक संक्रमण होणे अपरिहार्य होते परंतु गोरबंजारा समाजाबाबत सांस्कृतिक संक्रमण झाले म्हणणे धाडसाचे ठरेल. कारण शहरीकरणामुळे बंजारा समाजाने इतर समाजातील प्रथा परंपरेचा स्वीकार केला परंतु इतर समाजाने या समाजातील प्रथा, परंपरेचा स्वीकार केलेला दिसून येत नाही. एक प्रकारे या समाजाने सांस्कृतिक उसनेवारीच केली आहे.

शहरीकरणामुळे बंजारा समाजाचा पारंपारिक पेहराव विस्मृतीत जाण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. (पुरुश वेशभूषा धोती, बारसाकडी (बटन नसलेला बारा छिद्रांचा राजस्थानी सदरा), पगडी व स्त्री फेट्या (घागरा), काचळी (कमरेपर्यंत असलेली पारंपारिक चोळी), वळणी (ओढणी), आटी-चोटला (पारंपारिक वस्त्रांवरील केशालंकार). या समाजाचा पारंपारिक पेहरावाचा शहरातील गोरबंजारा समाजातील लोकांनी त्याग केला आहे. एवढेच नव्हे तर ग्रामीण भागातूनही काही तांड्यामध्ये फक्त काही वृद्ध लोकच हा पेहराव परिधान करताना दिसून येतात.

गोरबंजारा समाज पारंपारिक विवाह पद्धतीतही महाराष्ट्रातील प्रस्थापित व रूढ विवाह पद्धतीच्या प्रथा, परंपरेचा शिरकाव झाला असून मराठी मंगलाष्टके, मराठी व हिंदी गीतांचा वापर, आधुनिक वस्त्रालंकाराचा वापर इत्यादींचा स्वीकार या समाजाने केला आहे. यामागे शहरीकरणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे.

सण, उत्सव याबाबतही इतर समाजाचे अनुकरण या समाजाने सुरू केले आहे. उदा. दिवाळी हा सण-पूर्वी बंजारा समाजात लक्ष्मीपूजन केले जात नसे. त्या दिवशी ङकाळीआमावसफ बकऱ्याचा बळी देऊन सबळी पूजा केली जात असे. आज शहरात अन् तांड्यातही महाराष्ट्रातील इतर समाजाप्रमाणेच दिवाळी साजरी केली जाते. शहरीकरणामुळे सर्वच बाबतीत इतर समाजाचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती या समाजात बाढली. यामुळे सण, उत्सव, विवाह इत्यादी प्रसंगाची पारंपारिक लोकगीते, लोकनृत्यांचा विकास तर थांबलाच परंतू त्या लोकसंस्कृतीचा वारसा की विस्मृतीत जाण्याच्या मार्गावर आहे.

गोरबंजारा समाजाची स्वतंत्र बोली भाषा आहे. आधुनिक शिक्षण किंवा प्रशासन यामध्ये बोली भाषेचा उपयोग होत नाही त्यामुळे कोणत्याही बोलीभाषेचा विकास खूंटने स्वाभाविक होते. हा समाज या बोलीभाषेमुळे एकरूप होता. आज मराठी, हिंदी, इंग्रजी शब्दांचा वापर वाढल्यामुळे या भाषेचे मुळ स्वरूपच बदलले. आहे. शहरात वाढलेली पिढी अपवादानेच या भाषेचा वापर करते. तांडा संस्कृतीवरही शहरांचा प्रभाव पडल्याने तेथील मुळची बोली भाषाही प्रभावित झालेली आहे.

शहरीकरणाचा प्रत्यक्ष प्रभाव भारताच्या संयुक्त कुटुंब पद्धतीवर पडला आहे. गोरबंजारा समाजही त्याला अपवाद नाही. आज या समाजात विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढले आहे. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण नगण्यच होते. शहरीकरणामुळे या समाजातील शैक्षणिक विकासाला प्रेरणाच मिळाली. वाढत्या शहरीकरणामुळे या समाजातील तरुण वर्गाचे उच्चशिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्री-पुरुष शिक्षणाची तुलना केल्यास स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण बरेच कमी आहे. शहरी संपर्काने व तेथील वास्तव्याने स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहित केले. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण नगण्यच असणाऱ्या गोरबंजारा समाजात अलीकडील तीन दशकात लक्षणीय वाढ झाली आहे. शहरी समाजाच्या संपर्काने बालविवाहाची प्रथा थांबली असून अपवादात्मक उदाहरणेच दिसून येतात. आंतरजातीय विवाहाबाबत इतर समाजाच्या मानाने गती फार मंद असली तरी शहरातील शिक्षित वर्गातून काही विवाह घडून आले आहे.

शहरीकरणाचा राजकीय प्रभाव :

नवीन मूल्ये, लोकशाही व्यवस्था, कायदे, आदिबाबतचे महत्त्व या समाजात रूजण्यात शहरीकरणाचा महत्त्वपूर्ण वाटा राहिला आहे. राजकीय जागृतीच्या संदर्भात आजही हा समाज

ISSN No. 2394-5990

संभ्रमावस्थेत असला तरी या समाजाची प्रमुख राजकीय म्हणजे ङ्गगोरपंचायतफ भर घातली. न्यायाच्या दृष्टीने या पंचायतीचे निर्णय तांड्यात बंधनकारक असायचेय या पंचायतीचे महत्त्व कमी करण्यात शहरीकरणाने मोलाची निर्णय बंधनकारक मानणे नव्या पिढीने नाकारले आहे. पंचायतीच्या कार्यपालीकेचे परंतु आज या समाजातील तंटे भारतीय न्यायालयात सोडविले जातात. पंचायतीचे कार्यावरही शहरीकरणामुळे मर्यादा आल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील गोरबंजारा समाजाला मिळालेले पहिले प्रभावी नेतृत्व माजी मुख्यमंत्री स्व. वसंतरावजी नाईक यांचे पदवी पर्यंतचे शिक्षण नागपूर शहरांतूनच झाले. या समाजात आधुनिक राजकीय जाणिवा निर्माण करण्यात नाईकांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले. नाईकानंतर उत्तरोत्तर शहरामध्ये शिक्षणासाठी येणाऱ्या या समाजातील तरुण वर्गात वाढ झाली परंतु त्यांच्या तोडीचे नेतृत्व निर्माण झाले नाही हे या समाजाचे दुर्दैवच म्हणावे लागले. शहरातील या समाजाच्या शिक्षित वर्गाने राजकीय विचाराबाबत वैचारिक उसनेवारी सुरू केली आहे. राष्ट्रीय एकता, देशहीत, विश्वबंधुत्व, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आदि विषयावर उथळ चर्चा करणाऱ्या या वर्गाकडे समाजहीत समाजाच्या राजकीय अडचणी आदिबाबत कोणतेही ठोस विचार व योजना नाहीत. शहरातील राजकीय वातावरणाने या समाजातील शिक्षित वर्ग दिशाहीन व सामाजिक जाणीवांपासून दूर गेला आहे. आज महाराष्ट्रात ३३ लाखाच्या वर मतदार संख्या असलेल्या या समाजाचे विधान सभेत तीन प्रतिनिधी व लोकसभेत एकही प्रतिनिधी नाही आहे ते नेतृत्व विविध पक्षाच्या मुल्यहीन राजकारणात स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी गुरफटले आहे. समाजासाठी कोणतीही ठोस भूमिका या नेत्यांकडे नाही.

जनजागृतीचे कार्य करणाऱ्या 'गोरसिकवाडी' सारख्या दोन चार संघटना. शासनदरबारी व न्यायालयात समाज हितासाठी लढा देणारे प्रा. मोहन चव्हान सारख्या दोन चार व्यक्तीच या समाजाकडे आहे. राजकीय जागृतीच्या अभावामुळे त्यांच्या या कार्याला समाजातूनच व्यापक वैचारिक, आर्थिक समर्थन मिळू शकत नाही. राज्य स्तरीय मजबूत संघटना व कार्यशील प्रामाणिक नेतृत्वाची गरज आज या समाजाला आहे.

शहरीकरणाचा आर्थिक प्रभाव :

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर या समाजाचा परंपरागत व्यवसाय संपुष्टात आला, उपासमार, दारिद्र्य, बेरोजगारीत गुरफटल्या गेलेल्या या समाजातील बहुसंख्य लोक हळुहळू देशात शेतमजूरी करू लागले. महाराष्ट्रातही हीच स्थिती होती. १९६० नंतर महाराष्ट्रातील या समाजाच्या शेतमजूर वर्गापैकी काही लोकांना हक्काची जमीन मिळाली व हा समाज स्थीर होऊ लागला. तरीही शेती व शेतमजूरीवरच अवलंबिलेल्या या समाजाला शहरीकरणामुळे रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या. शेतमजूर व शिक्षित बेरोजगार वर्ग शहरातील छोट्यामोठ्या उद्योगात काम करू लागला. मर्यादित शेतीवर अधिकाधिक लोक उपजीविका चालवित असत. शेतीव्यवसायांवरील ताण कमी करण्याचे काम शहरीकरणामुळे झाले. लगतच्या शहरात आज या समाजातील तरूण व्यावसायिक शिक्षण घेऊ लागले आहे व बदलत्या परिवेशात आपले अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी धडपडत आहेत. त्यांच्या या कार्याला शहरातील उपलब्ध शैक्षणिक सुविधांनी सहकार्य केले आहे. दळणवळणाचा परंपरागत व्यवसाय असणाऱ्या गोरबंजारा समाजाचा आजच्या दळवणळणाच्या व्यवसायातील वाटा नाहीच्या बरोबर आहे. शहरातील उद्योग व्यापारातही या समाजाची भागीदारी नगण्यच आहे.

परंपरागत पेहराव, विवाह, सण, उत्सव आदिंसाठी लागणारी वस्त्रे या समाजातील स्त्रिया घरीच विणत असत. त्यांच्यावर सुंदर नक्षीकाम करीत असत. शहरी संस्कृतीच्या प्रभावाने या समाजाने आधुनिक वस्त्रालंकारांचा वापर सुरू केला त्यामुळे समाजातील हा लघुउद्योग व स्त्रियांचे कौशल्यही लयाला गेले आहे.

निष्कर्ष :

शहरीकरणामुळे गोरबंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक, सामजिक, आर्थिक, राजकीय संरचनेमध्ये बदल घडून आले आहेत. शेतकरी, शेतमजूर, शिक्षित बेरोजगार, नोकरी व्यवसाय सांभाळणाऱ्या स्त्री-पुरुषांत वर्गापरत्वे परिवर्तनाची गती भिन्न असली तरी सर्वच वर्गाला शहरीकरणाने प्रभावित केले आहे. या समाजात झालेला शिक्षणाचा प्रसार, शिक्षित बेरोजगार व मजूर वर्गाला रोजगार मिळण्यास, स्त्रीविषयक दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्यास शहरीकरणाची मोठी भूमिका राहिली आहे. गोरपंचायतीचे महत्त्व कमी होऊन लोकशाही मूल्य रूजण्यास शहरी संपर्काने प्रोत्साहन मिळाले. चाकोरीबद्ध जीवनातून या समाजाला मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी शहरांनी आधार दिला. एकीकडे शहरीकरणाचे असे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात तर काही बाबतीत समस्याही निर्माण झाल्या आहेत. शहरी संस्कृतीच्या अनुकरणाची प्रवृत्ती बाढल्याने बराच मोठा वर्ग सामाजिक जाणिवेपासून दूर गेला आहे. आधुनिक राहणीमान स्वीकारल्याने या समाजातील लोककला उदा. लोकनृत्य, यांचा विसर पडला आहे. स्वसंस्कृतीच्या समाजाला बांधून ठेवणाऱ्या चांगल्या प्रथा, परंपरा शहरीकरणाच्या प्रभावाने धूसर झाल्या आहेत त्यामुळे या समाजाला आपल्या समस्या सोडविण्यासाठी एकरूप होऊन संघटन तयार करण्यास मर्यादा लोकगीत आल्या आहेत.

संदर्भ सूची :

१) www.dnaindia.com/mumbai/report/maharashtra/third-most-urbanised-state-date -12 march 2014.

२) राठोड, मोतीराज, गोरमाटी, आवृत्ती प्रथम, अक्षयदीप ऑफसेट, औरंगाबाद, १९९८, पृ. २३.

३) कित्ता, पृ.२६, २७.

४) Criminal Tribes -ct, 1871 -ct XXVII, British Library, Oriental and India Office Collections, Shelfmark V/8/42-

५) राठोड, मोतीराज, पृ. २७.

६) कित्ता, पृ. ७, ८.

७) कित्ता, पृ. ३५

८) लोकराज्य मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, डिसेंबर, २०१२, पृ.३९.

९) मुलाखत, चव्हाण मोहन, विभाग प्रमुख, बामफोकल डिपार्टमेंट, बाबा नानक सिंधी हायस्कुल व ज्युनिअर कॉलेज, नागपूर, दिनांक ५.३.२०१४

१०) नाईक, मोहन, गोरमाटी संस्कृती आणि संकेत, आवृत्ती प्रथम, सोनाली प्रिंटर्स, खार (पूर्व), मुंबई - ५१, २००१, पृ.४४,४५,४६.

११) कित्ता, पृ. ९३.

१२) मुलाखत, चव्हाण टी. एन., सहाय्यक उपनिबंधक, सहकार, नागपूर, दिनांक ७.३.२०१४.

१३) मुलाखत, चव्हाण मोहन.

१४) कित्ता

१५) कित्ता

१६) मुलाखत, पवार आर. डी., माजी सहसंचालक, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, दिनांक ५.३.२०१४.

१७) मुलाखत, चव्हाण टी. एन.

१८) राठोड मोतीराज, पृ. ४८.

१९) मुलाखत, राठोड मोहन, माहिती संचालक, नागपूर विभाग, महाराष्ट्र शासन, दिनांक १२.३.२०१४.

२०) लोकराज्य मासिक,

२१) मुलाखत, चव्हाण मोहन.

२२) मुलाखत, पवार आर. डी.

२३) मुलाखत, चव्हाण मोहन.

२४) मुलाखत, राठोड मोहन.

२५) कित्ता.

२६) कित्ता.

२७) कित्ता.

■■■

ISSN No. 2394-5990

गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा

सतिश शामराव खोब्रागडे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, चंद्रपुर
मो.नं. ९४०५५३३४१७
Email Id : khobragadesatish1@gmail.com

प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, चंद्रपुर
मो.नं. ९३२६०१९६५४
Email Id : kamblerp17@gmail.com

सारांश :

गडचिरोली जिल्ह्यातील राबविण्यात येत असलेल्या रमाई आवास योजनेच्या माध्यमातून सन २०१० - ०११ ते २०१५ - ०१६पर्यंत ६४३१ घरे मंजुर झाली त्यापैकी ५०१५ घराचे काम पूर्ण झाले व २०१६- ०१७ ते २०१९ - ०२० पर्यंत ५८८० घरे मंजुर झाली. पण त्यापैकी ४४६६ घरांचे काम पूर्ण झाले. एकंदरीत ७७.०० टक्के घराचे काम पूर्ण होऊ शकले. या टक्केवारीवरून लाभार्थ्यांचा योजने विषयी उत्साह दिसून येत नाही. यात अधिकारी व कर्मचाऱ्यांच्या कार्यप्रणालीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केला जात आहे. असे असले तरी रमाई आवास योजनेतून घरकुल लाभार्थी निवाऱ्याची व्यवस्था झाल्याचे समाधान व्यक्त करतात.

शासनाच्या या योजनेमुळे शासन स्तरावरून मिळालेल्या अनुदानातून घरकुल बांधकामासाठी खुप मदत झाल्याचे लाभार्थी सांगतात. काही असे लाभार्थी आहेत की, पदरमोड व नातलगांच्या सहकार्याने घरकुलाचे काम पूर्ण करून स्वतःचा सामाजिक व आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करतांना दिसून येतात. या योजनेमुळे जिल्ह्यातील अनेक गावांमध्ये अनुसूचीत जातीच्या वस्तीत कच्च्या घरांचे प्रमाण कमी होऊन पक्के घरे दिसून येत आहेत. त्यामुळे अनुसूचित समाजातील बांधवांच्या सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली.

शासनाच्या या आवास योजनेचा बऱ्याच कुटूंबांना आधार मिळत असतो. गृहनिर्माण योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये गतिमानता व गुणवत्ता वाढ विचारात घेता राज्यात महा आवास अभियान ग्रामिण २०२१ - २०२२ या अभियानाचा राज्यस्तरीय शुभारंभ दिनांक २३ नोव्हेंबर २०२१ रोजी मा. मंत्री ग्राम विकास श्री. हसन मुश्रीफ व इतर प्रमुखांच्या उपस्थितीत संपन्न झाला. अशा योजनांमुळे समाजातील लोकांना जगण्याचा आधार मिळतो.

गडचिरोली जिल्ह्याचा भौगोलिक दृष्ट्या विचार केला असता तो अतिशय घनदाट जंगलाचा व अतिशय विरळ लोकवस्तीचा भुभाग वाटतो. गडचिरोली जिल्हा जवळपास ७६ टक्के जंगलाने व्यापलेला आहे आणि त्याच कारणाने नक्षल समर्पित मानव त्यामध्ये आपला आश्रय शोधून आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यातील काही भागात नागवंशीय गोंड मानव वंश यांच्या सोबतच राष्ट्रकूट यादव व चालूक्य राज्यांची अश्मयुगीन व प्राचीन काळात सत्ता होती. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतरही ही संपूर्ण गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये तहसील म्हणून कार्यरत होता. महाराष्ट्र शासनाने १९८२ झाली २६ ऑगस्ट रोजी चंद्रपूर जिल्ह्याचे विभाजन करून गडचिरोली जिल्ह्याची निर्मीती केली. २०११ च्या जणगननेनुसार गडचिरोली जिल्ह्याची लोकसंख्या १० लाख ७२ हजार ९४२ आहे व या लोकसंख्येच्या तुलनेत अनूसुचित जातीची लोकसंख्यया ११.०३ % ऐवढी आहे. इतिहासात बघितले असता अनुसुचित जातीवर फार पूर्वीपासुनच अन्याय अत्याचार झाल्याचे दिसते त्यातल्या त्यात गडचिरोली जिल्हा हा अतिशय दुर्गम असल्यामुळे येथील अनुसुचित जातीच्या लोकांची आर्थिक परिस्थिती अतिशय हालाखीची आहे. मानवाला आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या पूर्ण करणे येथील आर्थिक परिस्थिती हालाखीची असणाऱ्या लोकांना एक तारेवरची कसरत आहे. यावर उपाय योजना म्हणून शासन वेगवेगळ्या उपाययोजना राबवीत असतो. निवाऱ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारमार्फत राजीव गांधी घरकुल योजना, शबरी आवास योजना, इंदिरा आवास योजना यासारख्या विविध योजना राबविल्या जातात. अनुसुचित जातीतील व नवबौध्द बांधवांसाठी निवाऱ्याची योजना म्हणून रमाई आवास योजना ही महाराष्ट्र सरकारने इसवी सन १५ नोव्हेंबर २००८ रोजी सुरू केली. या योजनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ९ मार्च २०१० ला महाराष्ट्रातील संपुर्ण जिल्ह्यात कार्यान्वित करण्यात आली.

आवास योजना :

मानवाची निवाऱ्याची गरज पुर्ण करण्याकरीता शासनाचे तर्फे विविध आवास योजना राबविण्यात येतात.

१) राजीव गांधी घरकुल योजना :

दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाना पक्का निवारा मिळावा यासाठी ही योजना काम करीत आहे. ही योजना ग्रामीण भागात राजीव गांधी ग्रामिण निवारा योजना या नावाने राबविली जात होती. २०१४ मध्ये या योजनेचे नाव राजीव गांधी घरकुल योजना असे करण्यात आले या योजनेत लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांना वित्त संस्थाकडून पुरेसा पुरवठा करण्यात आला नाही या कारणाने या योजनेचे लाभार्थी कमी असल्याचे दिसुन येते.

२) शबरी आवास योजना :

शबरी आवास योजनेची सुरूवात मार्च २०१३ पासुन करण्यात आली ही योजना शहरी व ग्रामीण भागातील अनुसुचित जमातीच्या कुटुंबाला देण्यात येते या शबरी आवास योजना अथवा शबरी आदिवासी घरकुल योजना या नावाने ओळखली जाते. जिल्ह्याच्या दुर्गम भागात आदिवासी समाज बांधव मोठ्या प्रमाणावर असल्याने या योजनेचा लाभ जिल्ह्यातील लाभार्थांना मोठ्या प्रमाणावर झाला.

३) इंदिरा आवास योजना :

या योजनेची सुरूवात बऱ्याच दिवसापासुन असली तरी ही योजना प्रत्यक्षात कार्यान्वित १ जानेवारी १९९६ पासुन स्वतंत्रपणे सुरू झाली. ही अशी योजना आहे की, ज्यामध्ये समाजातील सर्वच घटकातील दारिद्र्य रेषेखालील असणाऱ्या लोकांची निवाऱ्याची गरज पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

४) रमाई आवास योजना :

अनुसुचित जाती प्रवर्गातील कुटुंबासाठी सरकारने ही योजना स्वतंत्रपणे सुरू केली आहे. या योजनेची सुरूवात १५ नोव्हेंबर २००८ पासुन झाली अनुसुचित जाती व नवबौध्द कुटुंबातील लोकांचे राहणीमान उंच व्हावे व त्यांची निवाऱ्याची समस्या सुटावी त्यांना समाजात एक चांगल स्थान मिळाव म्हणुन ग्रामीण व शहरी भागामध्ये त्यांच्या स्वतःच्या जागेवर किंवा कच्च्या घराच्या जागेवर २५९ चौरस फुटाचे पक्के घर बांधुन देण्यासाठी ही योजना राबविल्या जात आहे. सदर योजनेची अंमलबजावणी ही ग्रामिण भागाकरीता जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणा व शहरी भागाकरीता नगर परिषद, नगरपालिका, महानगरपालीका या स्थानिक यंत्रणा मार्फत करण्यात येते.

राज्याच्या भूभागा नुसार विविध नावाने विविध आवास योजना राबवल्या जातात त्याचा लाभ समाजातील विविध जातीच्या नागरिकांना होत आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात प्रस्तुत अभ्यास कर्त्यांनी निवडलेल्या अनुषंगाने विषयाच्या मर्यादीत प्रत्यक्षात घेतलेल्या घरकुलाचा तालूका निहाय आढावा खालीलप्रमाणे

अ.क्र.	तालुक्याचे नांव	एकुण लाभ धारकांची संख्या सन २०१०-११ ते २०१९-२०
१.	अहेरी	१९०४
२.	आरमोरी	९४२
३.	एटापल्ली	७३५
४.	कुरखेडा	६५०
५	कोरची	८९२
६	गडचिरोली	९४२
७	चामोर्शी	१४३३
८	देसाईगंज वडसा	१०५४
९	धानोरा	३३६
१०	भामरागड	७१
११	मुलचेरा	२०७
१२	सिरोंचा	३११५
	एकुण	१२३११

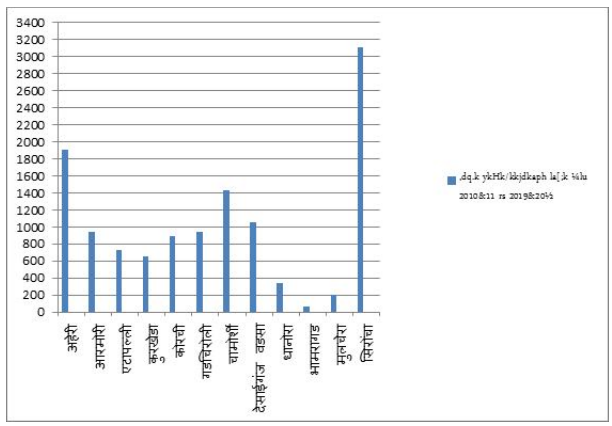

एकुण लाभधारकांची संख्या (सन २०१०-११ ते २०१९-२०)

वरील स्तंभालेखाचे निरीक्षण केले असता भामरागड, मुलचेरा, धानोरा, कुरखेडा, एटापल्ली, कोरची, गडचिरोली, आरमोरी, देसाईगंज(वडसा) चार्मोर्शी, अहेरी, सिरोंचा असा तालुक्यांचा आरोही क्रम दिसतो. वरील स्तंभलेखामध्ये तालुका निहाय लाभर्थ्यांमध्ये तफावत दिसुन येते.

वरील तक्ता क्रमांक एक नुसार जिल्ह्याच्या बाराही तालुक्यात मंजुर झालेल्या सन २०१०-११ ते २०१९-२० या वर्षातील एकुण लाभ धारकांच्या संख्येचा तालुका निहाय आढावा घेतला आहे. यामध्ये सर्वाधिक सन २०१०- ११ मध्ये लाभार्थ्यांची संख्या ही जास्त दिसते तर सर्वात कमी सन २०१४-१५ मध्ये लाभार्थ्यां आहेतं सिरोंचा तालुक्यात एकुण लाभार्थांच्या

टक्केवारींचा विचार करता २५.३० % म्हणजेच सर्वाधिक लाभार्थी या तालुक्यात दिसून येतात तर सर्वाधिक कमी ०.५७% लाभार्थी हे भामरागड तालुक्यातील आहेत.

पध्दती :

शोध निबंध लिहण्यसाठी प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांची मुलाखत व यंत्रणेतील अधिकारी कर्मचारी यांची मुलाखत घेण्यात आली. महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेले विविध अहवाल जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा गडचिरोली यांचा अहवाल पुस्तके शोध साहित्य तसेच इतर संदर्भ या दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला.

शासनाच्या या योजनेचा फायदा अनुसुचित जातीच्या लोकांच्या विकासात कितपत योगदान देत आहे. खरंच विकास होण्यास मदत होत आहे का? हा संशोधनाचा विषय ठरला व यातून विविध सत्य बाहेर पडले.

लाभार्थ्यांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेतल्यानंतर असे निदर्शनास आले की, काही ठिकाणी लाभार्थी अनभिज्ञ असतात त्यांना योजनां विषयी पुरेषी माहिती नसते लाभार्थ्यांचे असे मत होते की, बरेच वेळा लाभार्थी पात्र असुन देखील त्यांना अपात्र ठरवून त्यांच्याकडुन आर्थिक व्यवहाराची अपेक्षा अधिकारी कर्मचारी ठेवतात तर काही ठिकाणी योजनांचे देयक देण्यासाठी थेट आर्थिक व्यवहार करावे लागत असल्याचे मत अनेक लाभार्थ्यांनी खाजगीत बोलून दाखविले. हे कितपत सत्य आहे याच्यावर शंका-कुशंका निर्माण होतात.

घरकुलाचा लाभ मिळवून देण्यासाठी क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांच्या माध्यमातून गावात जनजागृती केली जाते. गावातील लाभार्थ्यांची स्थिती लक्षात घेऊन प्राधान्यक्रम देऊन घरकुल देण्याचा प्रयत्न यंत्रणे कडून केला जातो. बरेच लाभार्थी अनुदान मिळून देखील घरकुलाचे बांधकाम पूर्ण करीत नाही. अनेकदा या संदर्भात मार्गदर्शन व सुचना करून देखील याकडे लाभार्थी दुर्लक्ष करीत असतात. काही ठिकाणी लाभार्थी घरकुलाच्या पैशातून बांधकाम साहित्य खरेदी न करता परस्पर खर्च करून टाकतात असे अधिकारी कर्मचारी सांगतात. परिणामी घरकुलाचे बांधकाम पूर्ण होत नाही. सन २०१०-११ते २०१९-२० मध्ये १२३११मंजरु होऊन देखील फक्त ७७ टक्के घरांचेच काम पूर्ण होऊ शकले व बऱ्याचस्या तालुक्यात काही आर्थिक वर्षामध्ये घरकुलाचे एकही काम झालेले दिसत नाही.

संदर्भ ग्रंथ यादी :

१) इंदिरा आवास योजना (आईवाय) दिषा निर्देष, भारत सरकार ग्रामिण विकास मंत्रालय, ग्रामीण विकास विभाग कृषी भवन नई दिल्ली११०११४ जुन २०१३.
२) डॉ. किरण जी देसले - दिपस्तंभ, स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र -२ आर्थिक व सामाजिक विकास, दिपस्तंभ प्रकाषन हाऊसिंग सहयोग क्रिटीकल केअर हॉस्पीटल जवळ जळगांव.
३) जिल्हा ग्रामिण यंत्रणा, गडचिरोली रमाई आवास योजना मासिक प्रगती अहवाल २०२०.
४) महा आवास त्रैमासिक - ग्राम विकास विभाग राज्य व्यवस्थापन कक्ष - ग्रामिण गृहनिर्माण एप्रिल ते जून २०२२.

■■■

राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास

डॉ. शंकर मारोती सावंत
सहयोगी प्राध्यापक
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
9764056331, smssawant@gmail.com

सारांश :

राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकिंग प्रणालीने कात टाकल्याचे आपणास दिसून येते. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी बँक शाखा स्थापन केल्या, प्राधान्य क्षेत्रांना बँकांनी अधिक कर्ज पुरवठा केला, कृषी कर्जात वाढ करण्यात आली, गृहनिर्माण क्षेत्र, व्यावसायिक उपक्रमांना आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्यात आल्या ह्या सर्व सुधारणा मुळे भारतीय बँकिंगकडे पाहण्याचा लोकांचा दुष्टीकोन बदलला. विकासभिमुख कामामध्ये बँकांचा सहभाग वाढला. एकंदरीत, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर भारतातील बँकिंग क्षेत्राने समाजातील प्रत्येक घटकासाठी भांडवल पुरवठा करण्यावर भर दिला आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात सातत्याने वाढ होत आहे.

प्रस्तावना :

बँका अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक असून हा आधुनिक अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. बँकिंग व्यवसायजगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये अस्तित्वात आहे आणि विकासात या व्यवसायाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. समाजवादी, भांडवलशाही आणि मिश्र अशा तिन्ही अर्थव्यवस्थांमध्ये बँकिंग व्यवसाय महत्त्वाचा आहे. लोकशाही असलेल्या आणि विकासाच्या वाटेवर असलेल्या भारतासारख्या देशाने विकासाच्या नियोजनाचा मार्ग स्वीकारला आहे. देशाच्या नियोजनबद्ध विकासाचे विविध पैलू आहेत ज्यामध्ये कृषी विकास, औद्योगिक विकास, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार, शैक्षणिक विकास, ग्रामीण आणि अविकसित भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावणे इत्यादी विकासाची विविध उद्दिष्टे आहेत. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असलेल्या भांडवलाची गरज भागवण्यासाठी विविध स्रोतांचा वापर केला जातो. रोखे तयार करून, कर्ज उपलब्ध करून देऊन विविध प्रकारचे भांडवल पुरवून बँका या देशाच्या विकासात हातभार लावतात. त्यामुळे आर्थिक विकासात बँकांची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे दिसून येते. एकूण बँकिंग व्यवसायाचा विचार करता राष्ट्रीयीकृत बँकांची कामगिरी अतिशय उल्लेखनीय आहे. प्रस्तुत शोधनिबधात राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यासली आहे यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँकांचा अर्थ अभ्यासून त्यांचे फायदे याबाबत अध्ययन केले आहे.

किवर्ड – राष्ट्रीयकृत बँक, राष्ट्रीयकरण आणि भांडवल

शोध निबंधाची उद्दीष्टये :

- ❒ राष्ट्रीयकृत बँकांचा अर्थ अभ्यासणे.
- ❒ राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
- ❒ राष्ट्रीयकृत बँकांचे फायदे अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी विश्लेषनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, हे संशोधन दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे.

राष्ट्रीयकृत बँकांचा अर्थ :

आजचे युग हे स्पर्धेचे नाव आहे. बॅकिंग क्षेत्रातही खूप स्पर्धा अनुभवायला मिळते. पूर्वी बाकावर बसून केले जाणारे व्यवसाय आता प्रत्येकाच्या हातात आहेत. म्हणजेच डिजिटायझेशनचा वापर बँकिंग क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. २१ व्या शतकात आणि आधुनिक युगात सर्वसामान्यांना बँक ही संकल्पना माहीत आहे. आजच्या युगात प्रत्येक व्यक्ती, संस्था, व्यापारी संस्था, सामाजिक कार्य संस्था इत्यादी आपले आर्थिक व्यवहार बँकांच्या माध्यमातून करताना दिसतात. म्हणून आपण आत्मविश्वासाने म्हणू शकतो की बँक ही संकल्पना सर्वत्र परिचित झाली आहे. विकासासाठी अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्राला त्याच्या जलद विकासासाठी त्याची गरज आहे कारण देशात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा योग्य वापर करणे शक्य नाही त्यामुळे वित्त पुरवठ्याची गरज भागवण्याच्या उद्देशाने बँकेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ज्या प्रमाणे रक्त वाहिन्या मानवी शरीराला रक्त पुरवतात त्याचप्रमाणे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी बँका कर्ज पुरवठा करतात. आज बँका ग्रामीण भागात पोहोचल्या आहेत आणि अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत.

 ISSN No. 2394-5990

आधुनिक युगात बँक महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी बँकेचे मूळ फार पूर्वीपासून सापडते. बँका अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रांना कर्ज देतात. बँका संघटित आणि असंघटित क्षेत्रांना पतपुरवठा करतात. असंघटित क्षेत्रामध्ये सावकार, खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि नातेवाईकांकडून कर्जाचा समावेश होतो तर संघटित क्षेत्रात व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँकांचा समावेश होतो.

राष्ट्रीयीकरणाची व्याख्या उत्पादन, वितरण आणि देवाणघेवाणीची साधने खाजगी मालकी आणि नियंत्रणाखाली आहेत, त्यांना काढून टाकणे आणि सार्वजनिक मालकी आणि नियंत्रण स्थापित करणे आणि सार्वजनिक हितासाठी त्याचे फायदे खुले करणे म्हणजे राष्ट्रीयीकरण.

राष्ट्रीयीकरण : उद्योगाची मालकी गृहीत धरून सरकारची कृती, सामान्यत: खाजगी क्षेत्रामध्ये औपचारिकपणे खाजगीरित्या आयोजित किंवा ऑपरेट केलेल्या उद्योगाच्या संदर्भात वापरली जाते.

राष्ट्रीयकृतबँक : राष्ट्रीयीकृत बँक म्हणजे कायद्याच्या कलम ३ च्या कलम (ळ) अंतर्गत स्थापन केलेली संबंधित नवीन बँक.

राष्ट्रीयीकृत बँकांची रचना :

अर्थमंत्री श्री. सी. डी. देशमुख यांनी १ जुलै १९५५ रोजी इम्पीरियल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण जाहीर केले आणि तिचे स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये रूपांतर केले. तसेच १९५९ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडिया दुय्यम बँक कायदा संमत करण्यात आला. त्यानुसार स्टेट बँकेने संस्थेच्या बँका ताब्यात घेतल्या

बँक कोणतीही असो, तिची दोन कार्ये असतात, ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे. आधुनिक काळात अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रातून कर्जाला मोठी मागणी आहे. ग्राहक, शेतकरी, उद्योजक इत्यादी विविध घटकांकडून कर्जाची मागणी केली जाते.

१९५१ मध्ये ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी रिझर्व्ह बँकेने डॉ. ए. गोरेवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. या समितीने १९५४ मध्ये आपला अहवाल प्रकाशित केला आणि शिफारस केली की ग्रामीण भागातील वाढीव पत पुरवठ्याची मागणी पूर्ण करण्यासाठी सरकारचा सहभाग आवश्यक आहे. शेवटी, सामाजिक शोषणाची संकल्पना प्रत्यक्षात आणून सरकारला प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करावे लागले. त्यामुळे १४ प्रमुख बँकांचे १९ जुलै १९६९ रोजी आणि १५ एप्रिल १९८० रोजी सहा व्यावसायिक बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. यावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेतही बँकांचे महत्त्व असल्याचे लक्षात येते.

भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँकेचा खर्च आणि उत्पन्न

सद्यस्थितीत भारतातील एकूण १२ राष्ट्रीयीकृत बँकांचे उत्पन्न आणि खर्च यांचा आढावा घेणारा तक्ता खालील प्रमाणे आहे.

Table No.1

भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँकेचा खर्च आणि उत्पन्न (In Rs. Cr.)

Sr. No.	Name of Banks	Total Income	Total Expenditure	Profit/Loss
1	Punjab National Bank	93,561.62	91,540.00	2,021.62
2	Bank of Baroda	82859.50	82,030.54	828.96
3	Bank of India	34567.86	32505.71	2,062.15
4	Central Bank of India	25,897.45	18,397.19	7,500.26
5	Canara Bank	84,525.08	81,967.50	2,557.58
6	Union Bank of India	80,104.19	77,198.22	2,905.97
7	Indian Overseas Bank	22,524.55	15,415.91	7,108.64
8	Punjab and Sind Bank	53,002.52	51,940.35	1,062.17
9	Indian Bank	45,185.00	43,789.00	1,396.00
10	UCO Bank	18,166.41	14,637.13	3,529.28
11	Bank of Maharashtra	14,493.81	8,830.09	5,663.72
12	State Bank Of India	307,107.27	288,236.54	18,870.73

source-https://economictimes.indiatimes.com/march 2021

Graph No.1

भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँकेचा खर्च आणि उत्पन्न (In Rs. Cr.)

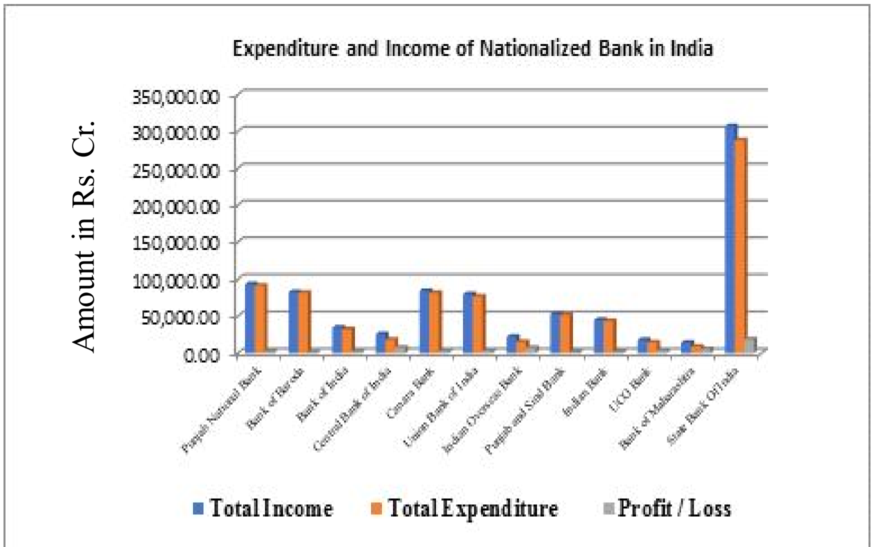

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील १२ राष्ट्रीयकृत बँकांचे २०२१ या आर्थिक वर्षातील उत्पन्न आणि खर्चाचा अभ्यास केला आहे. वरील तक्त्यावरून लक्षात येते की देशातील राष्ट्रीयीकृत बँकांची आर्थिक स्थिती व कामगिरी चांगली आहे आणि सर्व राष्ट्रीयीकृत बँका मागील वर्षात भारताला फायदा होताना दिसत आहे. स्टेट बँक ऑफ इंडिया ही सर्वात नफा कमावणारी बँक आहे आणि या बँकेने आर्थिक वर्ष २०२१ मध्ये १८८७० कोटी रुपयांचा नफा कमावल्याचे दिसून येते.

राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांची प्रगती :

१९ जुलै १९६९ रोजी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आला. या काळात बँकिंग क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला. नवीन पत धोरणामुळे परदेशी बँकां मधील स्पर्धा वाढली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीयीकृत बँकांना नव्या युगात नव्या आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे. १९ जुलै १९६९ हा दिवस भारताच्या बँकिंग व्यवसायातील टर्निंग पॉइंट म्हणून ओळखला जातो. या दिवशी ५० कोटींहून अधिक ठेवी असलेल्या १४ व्यावसायिक बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

१५ एप्रिल १९८० रोजी व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा दुसरा टप्पा पूर्ण झाला. या दिवशी २०० कोटींहून अधिक ठेवी असलेल्या आणखी सहा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. यापूर्वी १९४८ मध्ये, भारत सरकारने रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या इम्पीरियल बँक आणि त्याच्या संलग्न बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. या सर्व बँका ही सरकारच्या, समाजाच्या मालकीच्या आहेत. अशाप्रकारे समाजाच्या आणि अर्थव्यवस्थेच्या गरजेतून बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन आणि जलद विकासासाठी व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

बँकिंग व्यवसायातील भांडवलदारांची मक्तेदारी संपवणे, बँकांचे व्यवस्थापन सुधारणे, आर्थिक वाढीसाठी पतपुरवठा करणे, बँकांच्या प्रगतीतील प्रादेशिक असमतोल कमी करणे, कृषी-लघु उद्योगांना कर्ज देणे, बँकांच्या नफ्याचा आर्थिक विकासासाठी उपयोग करणे, यशस्वी आर्थिक नियोजन यासाठी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

राष्ट्रीयीकरणानंतर भारतातील बँकिंग व्यवसाय सर्वच अंगांनी भरभराटीला आला. भारतातील व्यापारी बँकांच्या ठेवी आणि कर्जे वाढतच गेली. बँकांचा नफा राष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी वापरला जात असे. बँका आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून काम करू लागल्या. राष्ट्रीयीकरणानंतर बँकांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली. यामध्ये स्टेट बँक ग्रुप, राष्ट्रीयीकृत बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, परदेशी बँका, प्रादेशिक बँका यांचा समावेश होता.

१९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाच्या अनुषंगाने मुक्त आर्थिक धोरणाचा अवलंब केल्यामुळे, देशात खाजगी बँकांच्या उदयानंतर परदेशी बँकांनी भारतात बँकिंग व्यवसायाचा विस्तार करण्यास सुरुवात केली. परिणामी, २००१ च्या अखेरीस खाजगी आणि परदेशी बँकांची संख्या २९ वरून ४२ पर्यंत वाढली आहे आणि त्यांच्या शाखांची संख्या १९० पर्यंत वाढली आहे.

ISSN No. 2394-5990

१९६९ नंतर राष्ट्रीयीकृत बँका तसेच इतर बँकांनी शाखा विस्ताराचे काम हाती घेतले. स्टेट बँक ग्रुप आणि राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या १९९८ मध्ये देशभरात ४५२९२ शाखा होत्या. २००१ च्या अखेरीस त्यांची संख्या ४६,३१८ होती. बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचा मुख्य उद्देश जलद आणि मोठ्या ठेवी गोळा करणे हा होता. राष्ट्रीयीकरणानंतर १९६९ ते १९९६ या २५ वर्षांत भारतातील व्यापारी बँकांची संख्या ३० ते ३५ पट वाढली. १९६९ मध्ये, व्यावसायिक बँक ठेवींमधून राष्ट्रीय उत्पन्न १५.७ टक्के होते. १९९६ मध्येते ५२ टक्क्यांवर पोहोचले. १९९६ पासून व्यावसायिक बँकांच्या ठेवींमध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे चित्र आहे. १९९७ मध्ये राष्ट्रीयीकृत नागरी बँकांच्या ठेवीरु. ५३१७२३ कोटी. २००१ मध्ये ती वाढून रु. ८५९,३७० कोटी. ४०७६९ कोटी ते रु. ४९९०५ कोटी. राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांची गुंतवणूक १९९७ मध्ये २२७०९३ कोटी रुपयांवरून २००१ मध्ये ३९४१०७ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. याच काळात विदेशी बँकांची गुंतवणूक १७,८१९ कोटी रुपयांवरून ३५,७६३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. याचा अर्थ राष्ट्रीयीकृत बँका आणि परदेशी बँकांची गुंतवणूक सातत्याने वाढत आहे. तथापि, निव्वळ नफ्याचा विचार करता, राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांचा नफा १९९७-९८ मधील ४९८९ कोटी रुपयांवरून २००१ मध्ये ४३१७ कोटी रुपयांवर आला आहे. तथापि, विदेशी बँकांचा नफा ६२५ कोटी रुपयांवरून ९४५ कोटी रुपयांपर्यंत वाढला आहे.

१९९६ च्या तुलनेत गेल्या ४ ते ५ वर्षात राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका आणि परदेशी बँकांच्या कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी झाली आहे. २००१ मध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या ७९७८११ होती आणि परदेशी बँकांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची संख्या १४२०५ होती. हा निवृत्ती योजनेचा परिणाम असावा.

राष्ट्रीयीकृत बँकांचे भांडवलीकरण कमी होऊन रु. बाजार भांडवल २००१ मधील १६०५७१ कोटी रुपयांवरून १४५४७ कोटी रुपयांवर खाली आले आहे. मात्र, याच कालावधीत विदेशी बँकांच्या भांडवलात रु. २५,००० कोटींची वाढ झाली आहे. १७०७ कोटी ते रु. २६७० कोटी. याचा अर्थ बँकिंग व्यवसायातील सरकारचा सहभाग कमी होत असून विदेशी बँकांचा सहभाग वाढत आहे. परिणामी, बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या निर्णयाच्या वेळी देशातील ८८% बँकिंग व्यवसाय सरकारच्या हातात होता, जो २००२ मध्ये ७८% वर आला आहे.

उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण या नव्या आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात बँकिंग क्षेत्रात नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. व्याजदरांच्या देवाणघेवाणीमुळे बँकांमधील स्पर्धा तीव्र झाली आहे. संगणक, माहिती तंत्रज्ञानामुळे बँकिंग क्षेत्रात मोठा बदल होत आहे आणि होत आहे.

राष्ट्रीयकृत बँकांचे फायदे :

बँकेच्या राष्ट्रीयीकरणाचे खालील फायदे आहेत

बँकांच्या शाखा विस्तार :

ज्याकाळात बँकांना शाखाविस्ताराचे स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी देशातील बँकिंग सेवा फारच अपुऱ्या होत्या. बँकिंग व्यवसायाचा विस्तारनीरस होता. शहरी भागात आवश्यकतेपेक्षा बँकांच्या शाखा अधिक असल्याने त्यांच्या तगळ्यातगळे घालण्याची स्पर्धा होती. याउलट जिल्ह्यातील तालुकाकेंद्रे वगळता उर्वरित लहान शहरे किंवा गावांमध्ये बँकेच्या शाखाच नव्हत्या. १९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकरणापूर्वी या सर्व बँकांच्या एकूण ८,२६० शाखा होत्या. त्यापैकी १८६० शाखा ग्रामीण भागात होत्या. प्रत्येक ६३,८०० लोकसंख्येमागे सरासरी एक बँक शाखा होती. मात्र राष्ट्रीयीकरणानंतर या शाखांची संख्या आठपटीने वाढली. निम्म्याहून अधिक शाखा ग्रामीण भागात सुरू झाल्या. १९९९ च्या अखेरीस देशात व्यापारी बँकांच्या ६४,२४० शाखा होत्या आणि ग्रामीण भागात ३२,८८० शाखा उघडण्यात आल्या होत्या. सरासरी, प्रत्येक १५,००० लोकसंख्येमागे एक शाखा स्थापन करण्यात आली. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी प्रादेशिक ग्रामीण बँकाही स्थापन केल्या.

ठेवी व पत वाढले :

शाखा विस्ताराबरोबरच बँकांनी दिलेल्या ठेवी आणि कर्जातही मोठी वाढ झाली. १९७० मध्ये बँकांमधील एकूण ठेवी ५९१० कोटी रुपये होत्या. त्यामुळे त्यांनी ४६९० कोटी रुपयांचे कर्ज दिले होते. १९९८-९९ मध्ये एकूण ठेवी ७,७४,६८० कोटी रुपये आणि एकूण कर्जे ३,६६,००० कोटी रुपये होती. त्यांची एकूण उलाढाल ३० पटीने वाढली.

प्राधान्य क्षेत्रांना अधिक कर्ज :

राष्ट्रीयीकरणानंतर कृषी, लघु उद्योग, निर्यात उद्योग यासारख्या प्राधान्य क्षेत्रांना बँकांनी अधिक कर्ज पुरवठा केला. जून १९६९ मध्ये, प्राधान्य क्षेत्रासाठी बँक कर्ज सुमारे ४४० कोटी रुपये होते. हा आकडा एकूण पतपुरवठ्याच्या १५ टक्के होता. मार्च १९९३ पर्यंत हा आकडा वाढून ४९,७५८ कोटी रुपये झाला होता. एकूण कर्जापैकी ३५ टक्के कर्ज प्राधान्य क्षेत्रांना देण्यात आले. १९९८ मध्ये ९१,३०० कोटी रुपये होते. आणि ते एकूण कर्जाच्या ४२ टक्के होते.

कृषी कर्जात वाढ :

सुरुवातीला, मार्च १९८५ पर्यंत एकूण कर्जाच्या १५ टक्के थेट कर्जाच्या स्वरूपात कृषीक्षेत्राला देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नंतर हे उद्दिष्ट १८ टक्के करण्यात आले आणि ते मार्च १९९० पर्यंत साध्य करण्यास सांगण्यात आले. मार्च २००६ पर्यंत, कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांना एकूण बँकांचे कर्ज १,५४,९०० कोटी रुपये होते. जे या क्षेत्रासाठी बँक कर्जाच्या १५.२२ टक्के होते. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी मार्च २००६ पर्यंत कृषीक्षेत्राला ३६,१८५ कोटी रुपये वितरित केले होते. ते बँकेच्या एकूण कर्जाच्या १३.५ टक्के होते.

विविध नवीन उपक्रमांची सुरुवात :

१९८४ पासून बँकांना विविध नवीन कार्ये करण्यास परवानगी देण्यासाठी १९४९ च्या बँकिंग कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. गृहनिर्माण क्षेत्र, व्यावसायिक उपक्रमांना आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्यात आल्या. डिपॉझिटस्लिप्स, कमर्शियल फॉर्म यांसारखी स्वतःची वाटाघाटी योग्य कागदपत्रे तयार करून त्यांचा वापर सुरू केला. विकसित आंतर बँक कर्ज बाजार. लघु आणि मध्यम उद्योगांना कर्ज वसुलीची समस्या भेडसावत होती. बँकांनी कर्ज वसुली एजन्सीही स्थापन केल्या आहेत.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकिंग प्रणालीने कात टाकल्याचे आपणास दिसून येते. राष्ट्रीयीकृत बँकांनी बँक शाखा स्थापन केल्या, प्राधान्य क्षेत्रांना बँकांनी अधिक कर्ज पुरवठा केला, कृषी कर्जात वाढ करण्यात आली, गृहनिर्माणक्षेत्र, व्यावसायिक उपक्रमांना आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्यात आल्या ह्या सर्व सुधारणा मुळे भारतीय बँकिंगकडे पाहण्याचा लोकांचा दुष्टीकोन बदलला. विकासभिमुख कामामध्ये बँकांचा सहभाग वाढला.

एकंदरीत, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर भारतातील बँकिंग क्षेत्राने समाजातील प्रत्येक घटकासाठी भांडवल पुरवठा करण्यावर भर दिला आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात सातत्याने वाढ होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Panandikar, S. G. (1963) : Banking in India, Orient Longman’s limited, Bombay, P. 9.
2. Lokrajya -Maharashtra Government, Directorate General of Information and Public Relations, Government of Maharashtra, Mumbai, P.No.-01
3. Uppal, R.K. : Indian Banking, A New Vision, Ramesh Kapoor for Mahamaya Publishing House, 12-H, Shantivan Marg, Opp. Traffic Kotwali, Daryaganj, New Delhi, P. 24-25

■■■

महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन

डॉ.सुभाष एस. दाढे
असोसिएट प्रोफेसर
शारीरिक शिक्षण आणि क्रीडा विभाग,
धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर (M.S.)

सारांशः

अनेक योगाभ्यासाचा शरीरावर तसेच मनावर परिणाम होतात. तसेच अनेक संशोधनाद्वारे हे पण सिध्द झाले आहे की, निवडक योगिक पद्धतीचा शारीरिक परिवर्तनशीलतेवर सकारात्मक परिणाम होतात. त्यामुळे नागपूर शहरातील महाविद्यालयीन मुलांचे शारिरीक बलतांवर कपालभातीच्या परिणामाचे विश्लेषण करण्यासाठी संशोधकाने हा अभ्यास हाती घेण्यात आला होता.

उपरोक्त तपासनी करीता ६० कॉलेजच्या मुलांची निवड करण्यात आली आणि त्यामधुन वैद्यकीय दृष्टया सदृढ ५० मुलांची निवड अभ्यासासाठी केली आणि त्यांना यादृच्छिकपणे एका गटात पंचवीस असे प्रत्येकी दोन गट विभागले गेले. यामधील एका गटाला (एन-२५)कपालभाती करणारा गट आणि दुसरा गटाला (एन-२५)नियंत्रण गट संबोधण्यात आले.दोन्ही गटांसाठी प्रारंभीक टेस्ट घेण्यात आली. यामध्ये पल्स रेट,श्वास रोखण्याची क्षमता, कंबर हिप रेशो, बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिन या सर्व घटकांची मोजणी करण्यात आली.

नागपूर शहरातील कॉलेजच्या मुलाच्या फिजिओलॉजिकल व्हेरिएबलवर कपालभातीचा काय परिणाम होतो,हे जाणून घेण्यासाठी प्रायोगिक गटाकडून सहा आठवडे कपालभातीचे प्रशिक्षण देण्यात आले. प्रशिक्षण कालावधीनंतर म्हणजेच सहा आठवड्यांनंतर वरील नमूद चला (व्हेरिएबल) वर अंतीम चाचणी घेण्यात आली दोन्ही टेस्ट मधिल अतंर जानूण घेण्याकरीता टी टेस्टचा वापर करण्यात आला होताव शेवटी अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आला की,ज्या मुलांनी दैनिक कपालभाती केली त्यांचा नियंत्रितगटातील मुलांपेक्षा बीएमआय कमी होता. व वजन वाढण्याची समस्या नियमीत कपालभाती क्रिया करणार्यांपेक्षा बसून राहणा-या मुलांमध्ये जास्त दिसुन आला.

कारणे खाली सूचीबद्ध केली आहेत. थोडक्यात पोस्ट चाचणी अभ्यासाव्दारे स्पष्टपणे नाडी दर,श्वास धारण क्षमता, कंबर हिप प्रमाण, शरीर वस्तुमान निर्देशांक (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबीन, पूर्व चाचणी पेक्षा लक्षणीय फरक आढळून आला.अपुरी व्यायाम,सूर्यनमस्कार आणि इतर शारीरिक क्रियांमुळे बसलेल्या मुलांना वजन आणि ह्रदयाशी संबंधित समस्या येऊ शकतात,असा निष्कर्ष शेवटी काढला गेला.

कीवर्ड : कपालभाती, पल्स रेट,श्वास होल्डिंग क्षमता,कमर हिप प्रमाण,बाडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिन

परिचय :

सध्याच्या आधुनिक हायटेक कृत्रिम जगात, आजच्या परिस्थितीत असे दिसून येते की दैनदिन कपालभातीची सार्वत्रिक गरज आणि महत्त्व आहे कारण पद्धतशीरपणे नियोजित योगासनामध्ये कपालभाती अनैन्य असे महत्व आहे म्हणून कपालभातीच्या क्रियेला किमान दुर्लक्षीत करता येणार नाही. मानवनिर्मित यंत्रांच्या शोधांमुळे माणसाने स्वतःच अवयव इतके कमकुवत केले आहेत की त्याचे अस्तित्व धोक्याच्या परिस्थितीत गेले आहे परिणामी आयुष्यमान कमी झाले आहे आणि लठ्ठपणा, रक्तशर्करा, ह्दयविकार यासारखे अनेक गंभीर जीवघेणे आजार निर्माण झाले आहेत.

वरील समस्या दूर करण्यासाठी व अनावश्यक चरबी कमी करण्यासाठी आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी आज विविध औषधे किंवा क्रॅश आहार घेऊन वजन कमी करण्यासाठी शॉर्ट कट आणि सुलभ पद्धतींचा अवलंब करतात. त्याऐवजी सर्वात लोकप्रिय कपालभाती केल्यामुळे ह्दय व रक्तवाहिन्यासंबंधी प्रणालीमध्ये सुधारण्यासाठी आणि चरबी आणि वजन कमी करण्यासाठी मदत करते. कारण कपालभाती माणसाच्या शारीरिक तसेच मानसिक आजारांसाठी खात्रीशीर उपाय आहेत. कपालभाती या थेरपी पासून शरीर,मन आणि आत्मा सुसंगत होउन एक आनंददायी अनुभव येते या उपक्रमांचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे आपल्या शरीरातील फुफ्फुसे,ग्रंथी

प्रणाली,यकृत, आणि स्वादुपिंड,थायरॉईड,जननेंद्रिये आणि मूत्र प्रणाली यांसारखे अवयव कपालभाती मुळे सदृढ बनते. या कारणामुळे मी खर्चाशिवाय शारीरिक तंदुरुस्ती सुधारण्याचा सकारात्मक मार्ग शोधला आणि शारीरिक समस्या असलेल्या व्यक्तीवर कपालभातीच्या फायद्याचे मूल्यांकन केले.

फिजिओलॉजिकल व्हेरिएबल ?

फिजिओलॉजिकल व्हेरिएबल्स मध्ये पल्स रेट,श्वास रोखण्याची क्षमता,कंबर हिप रेशो,बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिन या घटकांचा समावेश केला आहे.

कपालभाती करण्याची पध्दत?

१. पाठीचा कणा सरळ ठेवून ताठ बसा.

२. लांब दीर्घ श्वास घ्या.

३. श्वास सोडताना पोट आतून खेचून घ्या.

४. पोटाच्या स्नायूंना सोडताच श्वास आपोआप तुमच्या फुफ्फुसात पोहोचतो.

५. कपालभाती प्राणायामाचा एक क्रम पूर्ण करण्यासाठी २०श्वास सोडावेत.

कपालभातीतील पायऱ्या :

सहभागी मुलांना हळू हळू कपालभाती करण्याचे प्रशिक्षण देण्यात आले. अनेक लोक कपालभाती प्राणायाम कसा करायचा हे पूर्णपणे न कळता नियमित श्वासोच्छ्वासाचे व्यायाम करतात. त्यामुळे कपालभातीचे फायदे पुर्णपणे मिळत नाही, म्हणून कपालभाती सुरूवातीला हळू हळ करून नतंर सरावाने स्पिड वाढवावा.

परीकल्पना : महाविद्यालयीन मुलांचे शारिरीक घटकावर कपालभातीचा काहीसा सकारात्मक परिणाम होतो असे गृहीत धरले आहे..

अभ्यासाचे महत्त्व : हे संषोधन राष्ट्रीय आरोग्यासाठी महत्त्वाचे आहे कारण या अभ्यासाचे परिणाम गुंतागुंतीच्या आजारा सोबत लढतांना योग आणि कपालभाती मुळे विनाखर्च आपले आरोग्य सुस्थितीत राखण्यासाठी फायदेशीर ठरतील आणि समाजासाठी सकारात्मक परिणाम कारक ठरतील.

माहितीचे स्त्रोत : या तपासाची अंमलबजावणी करण्यासाठी संषोधन कर्त्याने नागपूर शहरातील पन्नास विद्यार्थीची निवड केली.हे सर्व विद्यार्थी२०-२५ वयोगटातील होते त्यांना प्रायोगिक गट आणि नियंत्रण गटांमध्ये विभागले गेले.

व्हेरिएबलची निवड : या अभ्यासासाठी खालील व्हेरिएबलची निवड करण्यात आली -

१) बी.एम.आय., २) कंबर आणि हिप प्रमाण, ३) नाडी दर

२) श्वास धारण क्षमता (एक व्यक्ती त्याच्या श्वास धारण करू शकतो त्याची वेळ लांबी मोजली.)

३) कंबर आणि हिप गुणोत्तर -टेस्ट

४) बीएमआय - वजन (किलो)

५) हिमोग्लोबिन -टेस्ट

स्वतंत्र चल १) प्रायोगिक गट- कपालभाती

पध्दत : उपरोक्त संषोधनाकरीता नागपूर शहरातील ६०विद्याविद्याची निवड केली आणि त्यापैकी ५० विद्यार्थी या अभ्यासासाठी वैद्यकीयदृष्ट्या योग्य असल्याचे घोषित केले. या निवडलेल्या पन्नास विद्याथ्र्यांना प्रत्येकी पंचवीसच्या दोन गटांमध्ये यादृच्छिकपध्दतीने विभागण्यात आले होते, त्यापैकी गट (एन-२५).प्रायोगीक गट ज्याच्याकडून कपालभाती करूण घेण्यात आली आणि दुसरा गट (एन-२५)नियंत्रण म्हणून राहिला.

कपालभातीचे प्रशिक्षण धनवटे नॅशनल कॉलेजमध्ये देण्यात आले. दोन्ही गटाची प्रशिक्षण पुर्वी व नंतर प्री टेस्ट आणि पोस्ट टेस्ट घेण्यात आली. टेस्ट मध्ये पल्स रेट,श्वास रोखण्याची क्षमता, कंबर हिप रेशो, बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिन चा समावेष करण्यात आला. प्रशिक्षण कार्यक्रम सकाळी ६.०० ते ७.०० वाजता निश्चित करण्यात आला होता. डेटा संकलनासाठी नाडी दर,श्वास धारण क्षमता,कंबर हिप गुणोत्तर,बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिन मोजण्यात आले

सांख्यिकी तंत्र : मध्यमान मूल्ये आणि मानक विचलन व टी अनुपात चाचणीचा वापर केला.

पी व्हल्यू पी < ०.०५एक निष्चित करण्यात आली एस.पी.एस.एस.स्वाफटवेअरचा वापर करून डेटाचे विश्लेषण करण्यात आले.

तक्ता–१: प्रायोगिक आणि नियंत्रित गटाची नाडीच्या दराचा प्रारंभीक व अंतिमचाचणीच्या मध्यमानातील फरक

गट	चाचणी	मध्यमान	मानक विचलन	मानक त्रुटी	वास्तविक टी अनुपात	अपेक्षित टी अनुपात
प्रायोगिक	प्रारंभीक चाचणी	७१–३४	०–९६	०–१८	१२–९८*	२–९६
	अंतिम चाचणी	६१–५८	१–१८			
नियंत्रित	प्रारंभीक चाचणी	७१–२४	०–९६	०–१४	१–९५	२–९६
	अंतिम चाचणी	७०–९६	०–९७			

टेबल १ मध्ये,सांख्यिकीय विष्लेषणानंतर असे आढळून येते की, वास्तवीक टि हा अपेक्षित टि पेक्षा जास्त आहे, त्यामुळे प्रायोगिक गटातील मुलांच्या नाडीच्या दरात कपालभातीमुळे होणारा परीणाम हा सार्थक आहे तर नियंत्रित गटातील मुलांच्या नाडीच्या दरात होणारा परीणाम हा सार्थक आढळून आला नाही.

तक्ता–२: प्रायोगिक आणि नियंत्रित गटाची श्वास धारण क्षमतेचे प्रारंभीक व अंतिम चाचणीच्या मध्यमानातील फरक

गट	चाचणी	मध्यमान	मानक विचलन	मानक त्रुटी	वास्तविक टी अनुपात	अपेक्षित टी अनुपात
प्रायोगिक	प्रारंभीक चाचणी	२३–९४	०–७९	०–२५	१७–४३*	२–९६
	अंतिम चाचणी	३३–४	१–७			
नियंत्रित	प्रारंभीक चाचणी	२३–९०	०–७९	०–१६	२०४	२–९६
	अंतिम चाचणी	२४–५६	१–०९			

टेबल २ मध्ये,सांख्यिकीय विष्लेषणानंतर असे आढळून येते की,वास्तवीक टि हा अपेक्षित टि पेक्षा जास्त आहे, त्यामुळे प्रायोगिक गटातील मुलांच्या श्वास धारण क्षमतेचे कपालभातीमुळे होणारा परीणाम हा सार्थक आहे तर नियंत्रित गटातील मुलांच्या श्वास धारण क्षमतेवर होणारा परीणाम हा सार्थक आढळून आला नाही.

तक्ता–३: प्रायोगिक आणि नियंत्रित गटाची कंबर आणि हिप गुणोत्तराचे प्रारंभीक व अंतिम चाचणीच्या मध्यमानातील फरक

गट	चाचणी	मध्यमान	मानक विचलन	मानक त्रुटी	वास्तविक टी अनुपात	अपेक्षित टी अनुपात
प्रायोगिक	प्रारंभीक चाचणी	०–९७	०–०१४	०–०३	७–५२*	२–९६
	अंतिम चाचणी	०–९४	०–०१७			
नियंत्रित	प्रारंभीक चाचणी	०–९७	०–०१	०–०१	२–७९*	२–९६
	अंतिम चाचणी	१–००	०–०८			

टेबल ३ मध्ये, सांख्यिकीय विश्लेषणानंतर असे आढळून येते की,वास्तवीक टि हा अपेक्षित टि पेक्षा जास्त आहे,त्यामुळे प्रायोगिक गटातील मुलांच्या कंबर आणि हिप गुणोत्तराचे कपालभातीमुळे होणारा परीणाम हा सार्थक आहे तर नियंत्रित गटातील मुलांच्या कंबर आणि हिप गुणोत्तरावर होणारा परीणाम हा सार्थक आढळून आला नाही.

तक्ता–४ प्रायोगिक आणि नियंत्रित गटाची बी.एम.आय. प्रारंभीक व अंतिम चाचणीच्या मध्यमानातील फरक

गट	चाचणी	मध्यमान	मानक विचलन	मानक त्रुटी	वास्तविक टी अनुपात	अपेक्षित टी अनुपात
प्रायोगिक	प्रारंभीक चाचणी	२–५०	१–६४	०–३१	८–२४*	२–९६
	अंतिम चाचणी	२४–९४	१–२७			
नियंत्रित	प्रारंभीक चाचणी	२७–५४	१–६३	०–३२	७–३३*	२–९६
	अंतिम चाचणी	२९–९२	१–४१			

टेबल ४मध्ये,सांख्यिकीय विश्लेषणानंतर असे आढळून येते की, वास्तवीक टि हा अपेक्षित टि पेक्षा जास्त आहे,त्यामुळे प्रायोगिक गटातील मुलांच्या बी.एम.आय.कपालभातीमुळे होणारा परीणाम हा सार्थक आहे तर नियंत्रित गटातील मुलांच्या बी.एम.आय. वर होणारा परीणाम हा सार्थक आढळून आला नाही.

तक्ता–५ प्रायोगिक आणि नियंत्रित गटाची हिमोग्लोबिन प्रारंभीक व अंतिमचाचणीच्या मध्यमानातील फरक

गट	चाचणी	मध्यमान	मानक विचलन	मानक त्रुटी	वास्तविक टी अनुपात	अपेक्षित टी अनुपात
प्रायोगिक	प्रारंभीक चाचणी	१२–९६	०–९३	०–१५	१७–८६*	२–९६
	अंतिम चाचणी	१५–६०	०–५७			
नियंत्रित	प्रारंभीक चाचणी	१२–८२	०–९२	०–११	१–९६*	२–९६
	अंतिम चाचणी	१३–०४	०–७०			

टेबल ५ मध्ये,सांख्यिकीय विश्लेषणानंतर असे आढळून येते की,वास्तवीक टि हा अपेक्षित टि पेक्षा जास्त आहे,त्यामुळे प्रायोगिक गटातील मुलांच्या हिमोग्लोबिन कपालभातीमुळे होणारा परीणाम हा सार्थक आहे तर नियंत्रित गटातील मुलांच्या हिमोग्लोबिन वर होणारा परीणाम हा सार्थक आढळून आला नाही.

उपरोक्त सांख्यिकीय विश्लेषणावरून संषोधकाच्या परीकल्पनेनुसार कॉलेजच्या मुलांच्या फिजिओलॉजिकल व्हेरिएबल्स.वर म्हणजेच नाडीच्या दरात,श्वास धारण क्षमता,कमर हिप प्रमाण,बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिनमध्ये कॉलेज बॉईजमध्ये लक्षणीय बदल होतील आणि अभ्यासाच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून आले की कॉलेज बॉईजमध्ये शारीरिक चलांमध्ये कपालभातीमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली. त्यामुळे, गृहीतके खरे ठारले.

संशोधनाचे निष्कर्षः कपालभाती प्रशिक्षणामुळे नाडीच्या दरात, श्वास धारण क्षमता,कमर हिप प्रमाण,बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय) आणि हिमोग्लोबिनमध्यमध्ये लक्षणीय सकारात्मर फरक दिसुन आला

संदर्भ :

१. ब्रॅटन,आर व इतर १९९२,''अप्रशिक्षित पुरुषांमध्ये सीरम एन्झाइम पातळीवर व्यायामाचा प्रभाव'',द रिसर्च क्वार्टरली,वॉल्यूम ३३ नंबर २.

२. ब्राऊन एसपी,क्लेमन्स जेएम,हे क्यू,लियू एस. ''पुनर्प्राप्ती रक्तदाबावर प्रतिकार व्यायाम आणि सायकलिंगचे परिणाम'',जर्नल ऑफ स्पोर्ट्स सायन्स .१९९४.१२ ४६३–८.

ISSN No. 2394-5990

३. जयराम श्रीकांत व डॉ. मदनमोहन ''योगाचा लठ्ठपणावर परिणाम'', हायपरटेन्शन आणि लिपिड प्रोफाइल. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन मेडिकल सायन्स, मे २०१५, खंड ३, अंक ५, पृष्ठ १०६१-१०६५
४. शंकर जे आर,भरशंकर आरएन,देशपांडे व्हीएन, काओरे एसबी, गोसावी जीबी.''४० वर्षांवरील विषयांमध्ये हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी प्रणालीवर योगाचा प्रभाव'', इंडियन जे फिजिओल फार्माकोल.२००३,४७: २०२-२०६.
५. भावनानी एबी, मदनमोहन,उडुप के. ''प्रतिक्रिया वेळेवर मुखभास्त्रिका (एक योगिक बेलोज टाइप श्वासोच्छ्वास) चा तीव्र प्रभाव'' इंडियन जे फिजियोलफार्माकॉल. २००३, ४७, २९७-३००.
६. चया एमएस,कुरपॅड एव्ही,नागेंद्र एचआर,नागराथना आर. ''निरोगी प्रौढांच्या बेसालमेटाबोलिक रेटवर दीर्घकालीन एकत्रित योग सरावाचा प्रभाव.बीएमसी पूरक वैकल्पिक मध्य. २००६,६:२८
७. देवसेना व नरहरे.''हृदय दर आणि रक्तदाब आणि त्याच्या क्लिनिकल महत्त्व वर योगाचा प्रभाव'',इंट जे बायोल मेड रेझ.२०११,२ (३) ७५०-३.

■■■

आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती

डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
के.जे सोमैया,कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कोपरगाव.
मोबाईल नंबर : ९४२१६०१३९६
Email ID : bhingardive.surekha@gmail.com

गोषवारा :

आर्थिक व्यवहार सुलभतेने व्हावा म्हणून पैसा धातू व कागदी पैसा मध्यवर्ती बँक व सरकारमार्फत निर्गमित केल्या जातो. आजच्या माहिती तंत्रज्ञान युगातील बिटकॉइन हे डिजिटल चलन सर्वप्रथम १९९६ मध्ये (E-Gold) इ गोल्ड व (Libarty Reserve) लिबर्टी रिझर्व ही दोन्ही केंद्रीय चलने होती. परंतु कालांतराने ही चलने बंद पडली. बिटकॉइन हे पहिले आभासी चलन होय. १९९८ मध्ये संशोधकांनी सर्वप्रथम उ़ीूाँ र्लीीशपलू हा शब्द शोधून काढला. सतोशी नाकामोय या संशोधकाने २००५ मध्ये बिटकॉइन या पहिल्या Crypto currency चे स्वरूप प्रकाशित केले. बिटकॉइन हे डिजिटल कॉइन म्हणजेच संगणक निर्मित अभासी चलन होय. ते वास्तव स्वरूपात अस्तित्वात नाही. या चलनाचा वापर सट्टेबाजीच्या व्यवहारासाठी केला जातो. बिटकॉइन हे संगणकाच्या अत्यंत किचकट प्रक्रियेमुळे तयार करण्यात आलेले डिजिटल किंवा व्हर्च्युअल चलन आहे. आभासी चलनाद्वारे होणाऱ्या नोंदी ठेवण्यासाठी ब्लॉगचा (Block) वापर केला जातो. या ब्लॉगची संगणकीय जाळ्यात एक साखळी निर्माण होत असते या साखळीला ब्लॅक चैन (Block chain) असे म्हणतात.

आभासी चलनाद्वारे व्यवहार करताना व्यवहारात देणे किंवा हस्तांतर करण्याची फी नसते या व्यवहारात गोपनीयता राहते. तसेच सरकार व मध्यवर्ती बँकेला या व्यवहाराची माहिती मिळत नाही हे फायदे होत असतात. तसेच बिटकॉइनची निर्मिती ही मर्यादित असल्यामुळे सर्वच व्यवहार शक्य नाही. यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान विकसित करावे लागते. तसेच हे चलन Decentralize असल्यामुळे कोणताही देश किंवा सरकार हे चलन नियंत्रित करू शकत नाहीत हे दोष दिसून येतात.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने बिटकॉइन सारख्या चलनाला चलन म्हणून मान्यता दिलेली नाही किंवा त्यांना पूर्ण अवैदही ठरवलेले नाही. तसेच ६ डिसेंबर २०१८ ला एका परिपत्रकाद्वारे भारतातील बँकांना क्रिप्टो करन्सी एक्सचेंजेस Crypto currency Exchanges बरोबर कुठलेही आर्थिक व्यवहार न करण्याची तंबी दिलेली आहे. २ नोव्हेंबर २०१७ ला सुभाष गर्ग समितीने इश्रेलज्ञ लहरळप ढशलहपेश्रेसू आणि डिजिटल क्रांतीचा वापर करून रिझर्व्ह बँकेने स्वतःचे डिजिटल चलन निर्माण करण्याची शिफारस केली. त्यानुसार १ डिसेंबर २०२२ ला डिजिटल रुपया चाचणी प्रवास सुरू झाला आहे. सध्या रिझर्व्ह बँकेने स्टेट बँक ऑफ इंडिया, युनियन बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, एचडीएफसी बँक, आय.सी.आय.बँक, एस बँक या अशा व्यवहारांसाठी निश्चित केले आहेत. नोव्हेंबरमध्ये मोठ्या व्यवहारांसाठी आभासी चलन प्रस्तुत केल्यानंतर एक डिसेंबर पासून किरकोळ व्यवहारांसाठी आभासी चलनाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

प्रस्तावना :

अर्थव्यवस्थेतील व्यवहार सुलभतेने व्हावा म्हणून चलन अस्तित्वात आले. देशाची मध्यवर्ती बँक व सरकारमार्फत हे चलन निर्गमित केले जाते. पैशामुळे व्यवहार करणे सोपे झाले आहे. मात्र आजच्या माहिती तंत्रज्ञानातील युगातील चलन म्हणजेच डिजिटल चलन होय. आभासी चलन म्हणजे विनियमित संगणकीय पैसा होय.ज्याची स्वीकृती विशिष्ट सभासदांपर्यंतच असते. आभासी चलनाचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे बिटकॉइन होय. या बिटकॉइन आभासी चलनाची निर्मिती कशी झाली. आभासी चलनामार्फत व्यवहार कसे केले जातात. तसेच या बिटकॉइनचे फायदे काय आहेत.यामुळे कोणकोणते तोटे होतात.तसेच चलनाची भारतातील सद्यस्थिती काय आहे यासंबंधीची माहिती प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सुचक शब्द : आभासी चलन, बिटकॉइन ,भारतातील आभासी चालन

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. आभासी चलन म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे.
२. बिटकॉइन म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे.
३. भारतातील आभासी चलनाबाबतची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

ISSN No. 2394-5990

आभासी चलन :

अर्थव्यवस्थेत व्यवहार सुलभतेने व्हावा म्हणून धातू व कागदापासून चलन तयार केले जाते. चलन निर्मिती मध्यवर्ती बँक व सरकारमार्फत निर्गमित केली जाते. पैसा ही एक मूलभूत आणि महत्त्वाची संकल्पना असून त्यामुळे मानवी समाजाच्या आर्थिक जीवनात क्रांतिकारक बदल घडून आला आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञान युगातील माहितीच्या स्वरूपातील चलन म्हणजे डिजिटल चलन किंवा Crypto currency होय. बिटकॉइन हे अशाच प्रकारचे डिजिटल चलन होय .चलन म्हणजे मध्यवर्ती बँकेने निर्गमित व नियंत्रित केलेला सामान्य स्वीकृती असलेला पैसा होय. तर युरोपियन मध्यवर्ती बँकेने म्हटल्यानुसार आभासी चलन म्हणजे विनियमित संगणकीय पैसा जो विशिष्ट विकासक नियंत्रित करतात व ज्याची स्वीकृती विशिष्ट सदस्यांपर्यंतच मर्यादित असते. आभासी चलनाचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे बिटकॉइन होय.

सन १९९६ मध्ये पहिले चलन आले ते म्हणजे इ-गोल्ड (E-Glod) नंतर २००६ मध्ये लिबर्टी रिझर्व्ह (Liberty Reserve) ही दोन्ही चलने केंद्रीकृत चलने Centralized चलने होती व हवाला कारभारासाठी वापरली जात होती. परंतु ती लवकरच बंद पडली. सन १९९८ मध्ये वै दाई (Wei Dai) या संशोधकाने सर्वप्रथम (Crypto currency) क्रिप्टो करन्सी हा शब्द शोधून काढला. सातोशी नाकामोय या संशोधकाने २००९ मध्ये बिटकॉइन (Bitcoin) या पहिल्या क्रिप्टो करन्सी (Cryptocurency) चे स्वरूप प्रकाशित केले. बिटकॉइन हे पहिले डिजिटल चलन आहे जे आभासी (Virtual) विकेंद्रित (Decentralize) आहे.बिटकॉइन किंवा डिजिटल कॉइन म्हणजे संगणक निर्मित अभासी चलन होय. जे वास्तव स्वरूपात अस्तित्वात नसते. बिटकॉइन ही संगणकाच्या अत्यंत किचकट प्रक्रियेमुळे तयार करण्यात आलेले डिजिटल किंवा व्हर्च्युअल चलन आहे. त्यावर कोणाचेही नियंत्रण नसते. या चलनाचा वापर मोठ्या प्रमाणात जगात वाढला आहे. बिटकॉइनचे वेगवेगळ्या चलनात रूपांतर केले जाते व त्याचा वापर मुख्यतः सट्टेबाजारात केला जातो.

बिटकॉइनला कोणत्याही देशाच्या बँकेची मान्यता नसल्याने त्याच्या अनेक बाबी अनेकांच्या पसंतीला उतरलेले आहेत. डॉलर या पारंपरिक चलनाच्या बदल्यात बिटकॉइन सारखी व्हर्जुल करन्सी मिळू शकते. परंतु त्यासाठी Exchange Platform ची गरज असते. परंपरागत चलन घेऊन ई करन्सी वैयक्तिक खात्यात जमा केली जाते त्याला डिजिटल वॉलेट असे म्हंटले जाते. त्या वॉलेटचा वापर करूनही आभासी चलन स्वीकारणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला ते ऑनलाईन पाठवता येते. बिटकॉइन शोधणाऱ्यांना मायनर्स म्हणतात. आणि ते मिळवण्यासाठी त्यांना अनेक टप्पे पार करावे लागतात. जेव्हा संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण होते तेव्हाच नवीन बिटकॉइन या मायनरच्या खात्यात जमा होते. त्या चलनाची देवाण-घेवाण करण्यासाठी एक खाते असावे लागते. त्यासाठी ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर व ब्लॉग चेन डाउनलोड करावे लागते. या ब्लॉग चेनचे वर्णन पासबुक असे देखील करता येऊ शकते. याचा आकार ६.७ G B इतका प्रचंड असतो. त्यानंतर खात्याचा क्रमांक मिळतो व नवीन मिळालेल्या बिटकॉइन त्या ठिकाणी जमा केल्या जातात.आभासी चलनाद्वारे होणाऱ्या मोठ्या व्यवहारांच्या नोंदी ठेवायच्या असतील तर मोठ्या संगणकीय सॉफ्टवेअरची गरज लागते. प्रत्येक नोंदीसाठी संगणकीय जाळ्यात जो शब्द वापरला जातो त्याला Block असे म्हणतात. ब्लॉक मध्ये तीन घटक असतात. एका घटकात व्यवहाराची नोंद (Data) ठेवलेला असतो. दुसऱ्या घटकाला हॅश (hash) असे म्हणतात. हा हॅश पुढच्या ब्लॉकच्या तिसऱ्या घटकाशी जुळलेला असतो. ब्लॉक (Block) हे (hash) च्या साह्याने एकमेकांशी जोडलेले असतात. त्यामुळे या ब्लॉकची संगणकीय जाळ्यात एक साखळी निर्माण होत असते. या साखळीला Blockchain म्हणतात.जगातील आणखी आर्थिक व्यवहारात मोठे बदल करण्याची क्षमता ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानात आहे. या तंत्रज्ञानाचा वापर उद्योगांमध्ये, बाजारांमध्ये आणि सट्टेबाजीमध्ये ही होऊ लागला आहे. बिटकॉइन सारख्या क्रिप्टो करन्सी या वरील ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानावर आधारलेल्या असून गेल्या काही वर्षात जागतिक अर्थव्यवस्था मध्ये याचा वापर वाढू लागला आहे. बिटकॉइनच्या व्यवहारात देणे किंवा हस्तांतरण फी नसते. तसेच व्यवहारात केवायसी सारख्या अटींची पूर्तता करावी लागत नसल्याने गोपनीयता राहते. बिटकॉइन व्यवहारांमध्ये मध्यस्थ नसतो. त्यामुळे कुठलेही सरकार किंवा मध्यवर्ती बँकेला या व्यवहारांचा थांगपत्ताही लागत नाही. हे या बिटकॉइन चे फायदे आहेत. तसेच बिटकॉइन ची निर्मिती मर्यादित आहे. त्यामुळे सर्वच व्यवहार या द्वारे होणे शक्य नाही. व्यवहारांची संख्या मर्यादित असल्यामुळे बिटकॉइनच्या किमतीत जास्त चढ-उतार संभवता. बिटकॉइनसाठी वापरलेले तंत्रज्ञान अपुरे आहे. कारण बिटकॉइन साठी लागणारे तंत्रज्ञान दिवसेंदिवस प्रगत करावे लागते. बिटकॉइन हे चलन मुळातच डीसेंट्रलाइज असल्यामुळे कोणताही देश किंवा सरकार हे चलन नियंत्रित करू शकत नाही. त्यामुळे गुन्हेगारी, मादक द्रव्यांचे खरेदी विक्री, गैरकृत्यांकरता त्याचा वापर होऊ शकतो. बिटकॉइनचे पुढे काय होईल याचा अंदाज बांधणे कठीण आहे हे बिटकॉइनचे दोष दिसून येतात.

आभासी चलनाची भारतातील सद्यस्थिती :

भारतात आभासी चलन व्यवहार करणाऱ्या एुलहरपसशी ची निर्मिती चालू दशकात झाली. Zebpay, Bitcoin India, Coinsecure, Bitxoxo, Unocoin इत्यादी रिझर्व बँकेने बिटकॉइन सारख्या चलनांना चलन म्हणून मान्यताही दिलेले नाही किंवा त्यांना पूर्ण अवैदही ठरवलेले नाही. २४ डिसेंबर २०१३ ला रिझर्व बँकेने अशा चलनाच्या जोखमीची जाणीव करून देणारे पत्रक प्रकाशित केले. तसेच वित्त मंत्रालयाने २९ डिसेंबर २०१७ ला एका पत्रकाद्वारे Bitcoin सारख्या चलनामधील गुंतवणूक या फसवणूक करणाऱ्या योजनांप्रमाणे (Ponzischemes) आहेत असे म्हटले आहे. ६ डिसेंबर २०१८ ला आरबीआय ने एका पत्रकाद्वारे रिझर्व्ह बँकेनियमित होणाऱ्या भारतातील बँकांना Crypto Currency Exchange बरोबर कुठलेही आर्थिक व्यवहार न करण्याची तंबी दिली. त्यामुळे बिटकॉइन सारख्या आभासी चलनाला अवैध घोषित करण्याऐवजी रिझर्व बँकेने त्यावर अप्रत्यक्ष लगाम लावला. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्थैर्य हे महत्त्वाचे असून इतर बाबी गौण आहेत. हे कारण पुढे करून भारत सरकारने आभासी चलनाच्या व्यवहारावर तुर्त तरी लगाम लावलेला आहे.

मात्र आभासी चलनावरील निर्णय घेण्यासाठी २ नोव्हेंबर २०१७ ला सुभाष गर्ग (आर्थिक व्यवहार सचिव वित्त मंत्रालय) यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली होती. या समितीने ब्लॉकचैन टेक्नॉलॉजी आणि डिजिटल क्रांतीचा वापर करून रिझर्व बँकेने स्वतःच डिजिटल वैध चलन निर्माण करण्याची शिफारस केली. समितीच्या अहवालात या संभाव्य चलनाला Dfficial Digital Currency किंवा Central bank Digital Currency असे म्हटले आहे. भारततील प्रस्थापित केलेल्या या चलनाला डिजिटल रुपया असे म्हणूया.

रिझर्व्ह बँकेने स्वतःच डिजिटल रुपया बाजारात आणेल असे सांगितले.१ डिसेंबर २०२२ ला या डिजिटल रुपयाची चाचणी प्रवास सुरू होईल.हा सरकारी डिजिटल रुपया आभासी चलनास दूर करणार नाही. या दिवसपासून पासून अस्तित्वात येणारा हा डिजिटल रुपया व्यक्ती आणि अस्थापने यातील किरकोळ व्यवहारांसाठी वापरता येईल. डिजिटल रुपया प्रत्यक्षात दिसणार नाही म्हणजे तो फक्त असेल आपल्या मोबाईल मध्ये व अन्यत्र कागदी रुपयांप्रमाणे तो आपल्याला बँक खात्यात असेल. ही सुविधा सध्या काही मोजक्याच बँकांमध्ये असली तरी संकल्पना या अर्थाने हा डिजिटल रुपया थेट रिझर्व बँकेतच ठेवता येणार किंवा नाही याबाबत संभ्रम आहे. कोणत्याही देशातील मध्यवर्ती बँकेने असा थेट किरकोळ ग्राहक व्यवहार केलेला नाही. कोणत्या देशातील मध्यवर्ती बँकेने आपापल्या देशात अशी डिजिटल चलनी व्यवस्था निर्माण केलेली नाही. भारत हा असा करणारा पहिला देश आहे. जगभरात आभासी चलनाला प्रचंड गती येत असताना या आभासी चलनावर नियंत्रणाची गरज निर्माण झाली.सध्या रिझर्व्ह बँकेने स्टेट बँक ऑफ इंडिया, युनियन बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, एचडीएफसी बँक, आय. सी .आय. सी बँक, येस बँक या बँक अशा व्यवहारांसाठी निश्चित केले आहेत. नोव्हेंबरमध्ये मोठ्या प्रमाणात व्यवहारांसाठी आभासी चलन प्रस्तुत केल्यानंतर १ डिसेंबर पासून किरकोळ व्यवहारांसाठी आभासी चलनाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

संदर्भग्रंथ :

- भूषण देशमुख , भारतीय अर्थव्यवस्था सकाळ प्रकाशन.
- डॉ.किरण जी.देसले ,स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र ,दीपस्तंभ प्रकाशन जानेवारी २०२०.
- लोकसत्ता गुरुवार १ डिसेंबर २०२२.
- Indian Economy ,Datta Sundaram, Chand Publication.
- लोकसत्ता गुरुवार ८ डिसेंबर २०२२.

■■■

ISSN No. 2394-5990

कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

प्रा. डॉ. टी. एम. गुरनुले
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री रेणुकादेवी महाविद्यालय, माहूर जि. नांदेड.
Mob. 9421839808
Mail ID: tulshidasgurnulegmail.com

गोषवारा:

कोविड-१९ च्या दरम्यान एकूण दोन महिने लॉकडाउन होते, आणि त्याचा विविध क्षेत्रावर तीव्र प्रभाव पडला, त्यामुळे मानवी जीवन जगणे कठीण झाले होते. कोविड-१९च्या काळात रोजंदरीवर काम करणाऱ्यावर किंवा कायमस्वरूपी नौकरी नसलेल्या व्यक्तींना उदरनिर्वाहाच्या अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागले. जे खाजगी क्षेत्रात काम करत होते, त्यांच्या वेतन पॅकजमध्ये कपात करण्यात आली होती आणि त्यांच्यापैकी अनेकांना कंपनीने नौकरीतून काढून टाकण्यात आले. याचा कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रांना मोठा फटका बसला आहे. औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान कमी कमी होत गेले आणि कृषी क्षेत्राचे जीडीपी मध्ये योगदान कमी होत गेल्याचे दिसून येते. उत्पादन, सेवा आणि कृषी या सारख्या क्षेत्रांवर आणि विषेशतः शैक्षणिक संस्था, बॅंकिंग क्षेत्र, विमा, कच्चा माल, आयात निर्यात, पर्यटन, औशध निर्माण, विमान वाहतूक, वस्त्र उद्योग, रिअल इस्टेट आणि ॲटोमोबाईल इत्यादी क्षेत्रांवर कोविड-१९ चा मोठा प्रतिकुल परिणाम झाला. लॉकडाउनच्या काळात रब्बी आणि खरीप पेरणीसाठी कृषी व्यवहारावर चांगलाच परिणाम झाला. लॉकडाउनमुळे सर्व उत्पादन प्रक्रिया आणि मानवाचे व्यवहार ठप्प झाले होते. त्यामुळे सर्व क्षेत्रांमध्ये मोठया प्रमाणावर बेरोजगारी आणि भांडवल निर्मिती, उत्पन्न आणि महसुलात आमूलाग्र बदल झाला. कोविड-१९ सारख्या अपत्तीमधून बाहेर पडण्यासाठी स्थानिकीकरणाकडे वळणे, साठवणुकीतील लवचिकता, उद्योग व्यवसायातील नाविन्य अशा नवीन तत्वांचा अवलंब केल्याने अनिश्चिततेच्या काळात व्यवसायाना नवीन मार्गावर जाण्यास मदत होईल.

मुख्य शब्द : कोविड-१९, लॉकडाउन, अर्थव्यवस्था, भारत, जीडीपी, रोजगार.

प्रस्तावना :

भारताची अर्थव्यवस्था विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारताचा जीडीपी कमी असला तरी जगातील पाचवी सर्वात मोठी जीडीपी असलेली आणि क्रयशक्ती असलेली तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. भारत हा जगातील सहाव्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उत्पादक देश आहे, जो जागतिक उत्पादनाच्या ३ टक्के आहे. युएसए, चीन, युएई, सौदी अरेबिया, हाँगकाँग, इराक, सिंगापूर, जर्मनी, स्वित्झर्लंड आणि दक्षिण कोरिया हे भारताचे दहा सर्वात मोठे व्यापारी भागीदार देश आहेत.

२०२० मध्ये आलेली महामारी कोविड-१९ चा परिणाम अतिशय भयानक आणि त्रासदायक होता. या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसला आहे. संपुर्ण भारतीय अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली होती. एका विशाणूमुळे मानवी जीवनाला असा त्रास होतो आणि त्याचा परिणाम भारतासह इतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाची कल्पना करणे सुध्दा त्रासदायक आहे. भारतामध्ये कोविड-१९ मुळे चार टप्यापमध्ये ६८ दिवसांचा संपर्ण लॉकडाउन होता, त्यावेळी भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा सामना करावा लागला होता. भारताच्या जीडीपीमध्ये घट झाली त्याचा परिणाम उत्पादन, उपभोग, रोजगारावर दिसून आला. गुंतवणूक, बचत, सेवा आणि किंमत पातळीवर बदल झाल्यामुळे जीडीपी मध्ये घट झाली. लॉकडाउन मुळे जीडीपी २३.९ टक्के घसरली होती. २०२०-२१ मध्ये भरताचा जीडीपी ७.३ टक्के कमी झाला. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील ही सर्वात मोठी घसरण ठरली. भारतात लॉकडाउन चार टप्यामंध्ये लागू करण्यात आला

- पहिल्या टप्प्यात २५ मार्च २०२० ते १४ एप्रिल २०२० एकूण २१ दिवस.
- दुस ऱ्या टप्प्यात १५ एप्रिल २०२० ते ३ मे २०२० एकूण १९ दिवस.
- तिसऱ्या टप्प्यात ४ मे २०२० ते १७ मे २०२० एकूण १४ दिवस.
- चौथ्या टप्प्यात १८ मे २०२० ते ३१ मे २०२० एकूण १४ दिवस.

लॉकडाउन मध्ये, फार्मसी, हॉस्पिटल, बॅंका, किराणा, दुकाने आणि इतर अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्व सेवा आणि दुकाणे बंद करण्यात आली होती.

व्यावसायिक आणि खाजगी आस्थापना बंद असल्यामुळे फक्त घरूनच काम करण्याची परवानगी होती.

सर्व शैक्षणिक, प्रशिक्षण, संशोधन संस्था लॉकडाउनमध्ये बंद करण्यात आल्या होत्या.

सर्व प्रार्थनास्थळे बंद करण्यात आली होती.

सर्व अत्यावश्यक सार्वजनिक आणि खाजगी वाहतूक बंद करण्यात आली होती.

सर्व सामाजिक, राजकीय, क्रिडा, मनोरंजन, शैक्शणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक कार्यक्रमावर बंधन टाकण्यात आली होती.

अशा परिस्थितीमध्ये कोविड-१९ मुळे भारताची अर्थव्यवस्था अत्यंत गंभीर पातळीवर विस्कळीत झाली होती. मृतांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती. कोविड-१९ च्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर नेमका काय परिणाम झाला याचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तूत विशयाची निवड करण्यात आली.

अभ्यासाचे उद्दीष्टे :

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास मोजण्यासाठी अर्थव्यवस्था महत्वाची भूमिका बजावत असते. यामध्ये, कृषी औद्योगिक आणि सेवा यासारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश होता. ही क्षेत्रे आपल्या जीडीपी आणि विकासामध्ये सातत्याने योगदान देत असतात. कोविड-१९ आणि लॉकडाउनचा जीडीपीच्या योगदान क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या सर्व व्यवहारावर मोठा परिणाम झाला. देशाच्या आर्थिक विकास आणि विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी जीडीपी हे महत्वाचे मापदंड आहे, मार्च-जून २०२० या कालावधीत कोविड १९ आजारामुळे ६८ दिवसांचा संपुर्ण लॉकडाउन होता, परिणामी संबंधित सर्व व्यवहार बंद झाले. त्यामुळे जीडीपी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांवर कोविड-१९ च्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे.
२. भारताच्या जीडीपी वर कोविड-१९ च्या प्रभावाचे परीक्षण करणे.
३. अभ्यासाच्या निकालाच्या आधारे निष्कर्ष आणि सूचना देणे.

माहितीचे स्त्रोत :

या अभ्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. दुय्यम सामग्रीमध्ये वार्षिक अहवाल, आर्थिक पुनरावलोकन अहवाल, सांख्यिकीय अहवाल, सरकारी अहवाल, इंटरनेट वरील प्रकाशित साहित्य इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम :

१. कृषीक्षेत्र :

कृषी हा देशाचा कणा असल्याने आणि सरकारने घोषित केलेल्या अत्यावश्यक श्रेणीचा एक भाग असल्याने, प्राथमिक कृषी उत्पादन आणि कृषी-निविष्ठांचा वापर या दोन्हीवर परिणाम कमी झाला. अनेक राज्य सरकारांनी फळे, भाजीपाला, दूध इत्यादी मोफत वाहतुकीस परवानगी दिली होती. कोविड-१९ चा फैलाव टाळण्यासाठी वाहतूकीवर आणि लोकांच्या हालचालीवर लक्ष ठेवण्यासाठी निर्बंध लादण्यात आले होते. त्याचा परिणाम ऑनलाईन अन्नधान्याच्या मागणीवर झाला.

कृषी उत्पादनात चांगले पीक बियाणांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते, जे खाजगी क्षेत्र आणि सार्वजनिक क्षेत्राव्दारे शेतकऱ्याना वितरित केले जाते. या बियांची तयारी मार्च ते मे दरम्यान होते, परंतु कोरोना विषाणूमुळे त्याच्या तयारीवर परिणाम झाला. भारताला खरीप हंगामासाठी सुमारे २५० लाख क्विंटल बियाणांची गरज होती. चांगले बियाणे उपलब्ध नसल्यामुळे खरीप पिकांच्या उत्पादनात घट झाली आणि त्याचा परिणाम कृषी क्षेत्रावर दिसून आला.

२. पर्यटन उद्योग :

पर्यटन उद्योगाचा भारताच्या जीडीपी मध्ये सुमारे ९.२ टक्के योगदान आहे. वाहतूक क्षेत्रानंतर पर्यटन क्षेत्रावर सर्वात आधी कोविड-१९ चा फटका बसला होता. भारतात कोविड-१९ च्या प्रसारामुळे पर्यटन उद्योग मोठया प्रमाणावर प्रभावित झाला आहे, कारण त्याचा प्रसार रोखण्यासाठी अनेक देशानी प्रवासी निर्बंध लागू केले होते. त्यावेळी ३८ लाख लोकांना नौकऱ्या गमवाव्या लागल्या आणि सरकारचे मोठया प्रमाणात उत्पन्न आणि महसुल बुडाला.

३. फार्मास्युटिकल क्षेत्र :

कोविड-१९ च्या काळात फार्मास्युटिकल उद्योग क्षेत्र जोरात होता. जागतिक स्तरावर जेनेरिक औशधांचा मोठा उत्पादक देश देश म्हणून भारत पुढे आला आहे. भारत हायडाक्सी क्लोरोक्वीनची निर्यात करत आहे, विषेशतः युएसए, युके, कॅनडा आणि मध्ये पुर्वेकडील देशामध्ये निर्यात करत आहे असे असले तरी जवळपास ७० टक्के सक्रिय औशधी घटक चीनमधून आयात केले जातात. चीनमधून भारताच्या सर्व आयातीवर कोविडचा परिणाम झाला आहे, परिणामी औषधांच्या किमती सुमारे १० टक्के वाढल्या आहे.

४. वस्त्रोद्योग :

भारत हा विकसनषील देश असूनभारतात मोठया प्रमाणात वस्त्रोद्योग आहेत. या क्षेत्रामध्ये कृषी क्षेत्रानंतर दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वाधिक रोजगार निर्मिती आहे आणि हे क्षेत्र देखील कोविड-१९ मुळे प्रभावित झाले आहे. या क्षेत्रात ४५ लाख कर्मचारी प्रत्यक्श काम करतात, तर ६० लाख कर्मचारी अप्रत्यक्शरीत्या काम करतात. ४.५ लाख लोकांनी या क्षेत्रातील नौकरी गमावल्या होत्या आणि सरकारचे मोठया प्रमाणात उत्पन्न आणि महसूल बुडाला होता. चीनमधील कापड कारखान्यांचे कामकाज ठप्प झाल्यामुळे, भारतातून कापूस, इतर कापड, धागा यासारख्या कच्च्या मालाच्या निर्यातीवर मोठा परिणाम झाला आहे. कच्च्या मालाची अनुपलब्धता, कामगारांची संख्या कमी होणे आणि कार्यरत भांडवलाची मर्यादा यामुळे मागणी आणि पुरवठयाची क्शमता कमी झाली आहे.

५. रिअल इस्टेट/इमारत आणि बांधकाम :

रिअल इस्टेट क्षेत्र हे देशातील सर्वात मोठया रोजगार निर्मिती करणाऱ्या पैकी एक आहे आणि जवळपास २५० संलग्न उद्योगांवर त्याचा बहुविध प्रभाव झाला. २०२५ पर्यंत या क्षेत्राचे देशाच्या जीडीपी मध्ये सुमारे १३ टक्के योगदान अपेक्षित आहे. दुसरीकडे, निवासी रिअल इस्टेट क्षेत्राने आर्थिक मंदीच्या कारणास्तव गेल्या चार वर्षात खराब मागणी आणि कमी शोशण पाहिले आहे. १४ लाख लोकांच्या नौकरी गेल्या त्याचा परिणाम खरेदीदाराच्या भावना बदलल्या आणि गुतंवणुकीवरही परिणाम झाला.

६. दुरसंचार :

दुरसंचार क्षेत्राचा जीडीपी मध्ये सुमारे ६.५ टक्के वाटा आहे आणि जवळपास ४ दशलक्ष लोकांना रोजगार देतो. कोविड-१९ च्या कालावधीमध्ये घरातून काम करावे लागल्यामुळे इंटरनेटचा वापर जास्त होऊ लागला. वाढलेल्या ब्रॉडबँडच्या वापराचा थेट परिणाम नेटवर्कवर झाला. इंटरनेटची मागणी सुमारे १० टक्के वाढली.

७. विमान वाहतूक :

भारताच्या जीडीपी मध्ये विमान वाहतूक क्षेत्राचे योगदान जवळपास २.४ टक्के आहे. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात विमान वाहतूक क्षेत्राने अंदाजे ४३ दसलक्श लोकांना सेवा दिली. कोविड- १९ चा सर्व प्रथम विमान वाहतूक क्षेत्राला फटका बसला होता. कोविड-१९ चा विमान उद्योगावर मोठा परिणाम झाला आहे आणि भारत सरकारने पर्यटक व्हिसा निलंबित करण्याचा निर्णय घेतला आहे आणि उड्डाणे दबावाखाली काम करत होते. असे म्हटले जात होते की कोविड कालावधीमध्ये भारतातून जवळपास ६०० आंतरराष्टीय उड्डाणे रद्द करण्यात आली आणि सुमारे ९० देशातर्गत उड्डाणे रद्द करण्यात आली. त्या काळात ६० हजार लोकांना नौकरी गमवाव्या लागल्या आणि सरकारचे मोठया प्रमाणात उत्पन्न आणि महसूल बुडाला. आयएटीओ च्या अहवालानुसार प्रवासी निर्बंधामुळे वाहतुक क्षेत्राला सुमारे ८५ अब्ज रूपयांचे नुकसान झाले.

८. कच्चा माल आणि सुटे भाग :

सेंद्रिय रसायन, खनिजे, इंधन, कापूस आणि मत्स्य उत्पादने यासारख्या कच्च्या मालाच्या निर्यातीसाठी भारत आणि चीन हे तिसरे सर्वात मोठे निर्यात भागीदार आहेत. परंतु कोविड-१९ मुळे या सर्व निर्यातीवर परिणाम झाला आहे, यामुळे भारताचा जीडीपी आणि अर्थव्यवस्था घसरली आहे.

९. अॅटोमोबाईल :

कोविड-१९ मुळे लॉकडाउनचा अॅटोमोबाईल क्षेत्रावर मोठा परिणाम झाला आहे. २४ मार्च पासून उद्योग जवळजवळ पूर्णपणे ठप्प झाले होते. लॉकडाउनमुळे ग्राहकांच्या मागणीत घट झाल्याने वाहन उत्पादकांचा महसूल आणि रोख प्रवाहावर लक्शणिय परिणाम झाला. या क्षेत्रात २.३० लाख अॅटोमोबाईल उत्पादक/कर्मचारी आणि २ लाख अॅटो डीलर्सनी त्यांच्या नौकरी गमावल्या आणि सरकारचे मोठया प्रमाणात उत्पन्न आणि महसूल बुडाला.

१०. शिक्षण आणि ई-लर्निंग :

शिक्षणवर्गात शिकण्याच्या आणि शिकवण्याच्या पारंपारिक पध्दतींवर अवलंबून असते, साथीच्या रोगाच्या विनाशकारी परिणामांमुळे शैक्षणिक संस्था आणि शिक्षकांनी त्वरित पाउल उचलण्याचा आणि विद्यार्थाना शिक्षण देण्याचा मार्ग बदलला. शिक्षणामध्ये सातत्य ठेवण्यासाठी आणि गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी कोणीही तडजोड करू शकत नाही आणि आपल्या देशातील शैक्षणिक संस्था विद्यार्थाच्या प्रगती आणि अखंड शिक्षणासाठी एकमताने इ-लर्निंग आणि ऑनलाईन अध्यापन अखंडपणे चालु ठेवले आहेत. अगदी कमी कालावधीत,मर्यादित संसाधनामध्ये ई लर्निंगला सुरूवात झाली. तंत्रज्ञान, व्हिडिओ धडे आणि ऑनलाईन लाईव्ह क्लासेसशी जुळवून घेतले आहे. असे असले तरी ग्रामीण भागात पुरेशा तंत्रज्ञान, इंटरनेट, मोबाईल, इत्यादीच्या अभावी कोविड-१९ चा शैक्षणिक गुणवत्तेवर प्रतिकुल परिणाम झाला.

११. स्थलांतरण :

२०२० मध्ये लॉकडाउन लागू झाल्यानंतर अंदाजे १० दशलक्ष स्थलांतरित कामगार त्यांच्या मूळ ठिकाणी परतले. मजुरांनी आपली नौकरी गमावली आणि काहीना आपला जीव गमवावा

लागला. कोविड-१९ ची परिस्थिती हळुहळू पुर्वपदावर आल्यावर परत कामगारांना शहराकडे यावे लागले. त्यामुळे कामगाराचे शहराकडून ग्रामीण भागात आणि ग्रामीण भागातून शहरी भागात असे स्थंलातरण होत राहीले.

१२. जीडीपी मध्ये घट :

आर्थिक वर्ष २०१९-२० च्या तिसऱ्या तिमाहीसाठी आक्टो-डिसेंबर भारताचा जीडीपी जो कोविडपूर्व कालावधी मध्ये ४.७ टक्के होता तो चौथ्या तिमाहीसाठी जानेवारी-मार्च जीडीपी वाढ ३.१ टक्के झाला जी तिसरी आक्टो-डिसें मधील ४.७ टक्के होती. आर्थिक वर्ष २०२०-२१ च्या पहिल्या तिमाहीत एप्रिल-जून जीडीपीमध्ये २३.९ टक्के ची घट आहे जी कोविडच्या नंतरचा कालावधी आहे. जुलै-सप्टेंबर मध्ये भारताचा जीडीपी ७.५ टक्के वर आला आहे. आर्थिक वर्ष २०२०-२१ च्या तिसऱ्या तिमाहीत जीडीपी ची वाढ सकारात्मक ०.४ टक्के आहे.

कोविड पूर्व आर्थिक वर्ष २०१९-२० च्या तिसऱ्या तिमाहीसाठी आक्टोंबर-डिसेंबर कृषी, संलग्न उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांचा मुल्यवर्धित वाढीचा दर अनुक्रमे ३.५ टक्के, ०.१ टक्के आणि ७.४ टक्के होता. चैथ्या तिमाहीसाठी सकल मुल्यवर्धित वाढीचा दर जानेवारी-मार्च कृषी ३.७ टक्के, उद्योग १.८ टक्के, आणि सेवा क्षेत्र ७.० टक्के होता. यामध्ये कृषी क्षेत्र ३.४ टक्के वगळता सर्व क्षेत्र नकारात्मक वाढ दर्शवितात. दुसऱ्या तिमाहीत जुलै-सप्टेंबर उद्योग आणि सेवा क्षेत्राकडून थोडीशी वसुली झाली आहे, परंतु वाढ नकारात्मक आहे, जी उद्योगासाठी वजा २.१ टक्के आणि सेवा क्षेत्रासाठी वजा ११.४ टक्के आहे.

निष्कर्ष :

अभ्यासाच्या विश्लेषणानंतर असे आढळून आले की, कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर तीव्र प्रभाव पडला अणि त्यामुळे मानवी जीवन जगणे कठीण झाले होते. कोविड-१९च्या काळात रोजंदरीवर काम करणाऱ्या किंवा कायमस्वरूपी नौकरी नसलेल्या व्यक्तींना उदरनिर्वाहाच्या अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागले. जे खाजगी क्षेत्रात काम करत होते, त्यांच्या वेतन पॅकजमध्ये कपात करण्यात आली होती आणि त्यांच्यापैकी अनेकांना कंपनीने नौकरीतून काढून टाकण्यात आले. उत्पादन, सेवा आणि कृषी यासारख्या क्षेत्रांवर आणि विषेशतः शैक्षणिक संस्था, बॅकिंग क्षेत्र, विमा, कच्चा माल, आयात निर्यात, पर्यटन, औशध निर्माण, विमान वाहतूक, वस्त्र उद्योग, रिअल इस्टेट आणि ॲटोमोबाईल इत्यादी क्षेत्रांवर कोविड-१९ चा मोठा प्रतिकुल परिणाम झाला.

कोविड-१९ च्या दरम्यान एकूण दोन महिने लॉकडाउन होते, याचा कृषी, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रांना मोठा फटका बसला आहे. औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान कमी कमी होत गेला आणि कृषी क्षेत्राचे जीडीपी मध्ये योगदान कमी होत गेल्याचे दिसून येते. २०२०-२१ च्या दोन्ही तिमाहीत एकूण सकल मुल्यवर्धित मध्ये सकारात्मक आणि कमी योगदान देणारे एकमेव क्षेत्र कृषी क्षेत्र होते. यावरून लक्षात येते की, लॉकडाउनच्या काळात रब्बी आणि खरीप पेरणीसाठी कृषी व्यवहारावर थोडासा परिणाम झाला.

लॉकडाउनमुळे सर्व उत्पादन प्रक्रिया आणि मानवाचेव्यवहार ठप्प झाले होते. याचा परिणाम सर्व क्षेत्रांमध्ये मोठया प्रमाणावर बेरोजगारी आणि भांडवल निर्मिती, उत्पन्न आणि महसुलात आमूलाग्र बदल झाला. त्याचा परिणाम समाजातील दुर्बल घटक, रोजंदारीवर काम करणारे, सामाजिक कार्यकर्ते, विक्रेते आणि फेरीवाले यांच्यावर झाला. कोविड-१९ चा परिणाम केवळ आर्थिकच नाही तर त्याचा मानवी जीवनावरही तीव्र परिणाम झाला आहे, लाखो लोक मृत्यू पावले आणि म्यृत्यूचे प्रमाण भारतात सतत वाढत होते. भारतात एकूण कोविड-१९ मुळे म्यृत्यू पावणाऱ्याची संख्या ५,३०५४६ झाली. लॉकडाउन हटविल्यानंतर सर्व क्षेत्रे हळूहळू पूर्वपदावर आली आहेत आणि भारताचा जीडीपीही सुधारत आहे. भारतीय रिझर्व बँकेचा अंदाज आहे की, आर्थिक वर्ष २०२०-२१ च्या तिसऱ्या तिमाहीसाठी ऑक्टोबर-डिसेंबर मध्ये भारताचा जीडीपी ०.१ टक्के होता परंतु वास्तविक वाढ ०.४ टक्के होती आणि २०२२-२३ च्या पहिल्या तिमाहीत १३.५ टक्के आहे हे भारतासाठी चांगले लक्षण आहे आणि यामुळे देशाच्या आर्थिक वृध्दी आणि विकासात मदत होत असल्याचे दिसून येते.

सारांश :

कोविड-१९ च्या आजारामुळे झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करता आणि सध्याची मंदी ही सामान्य मंदीपेक्षा मुलभुतपणे वेगळी असल्याचे स्पष्ट होते. मागणीत अचानक झालेली घट आणि वाढलेली बेरोजगारी यामुळे व्यवसायाची परिस्थिती बदलत आहे. स्थानिकीकरणाकडे वळणे, साठवणुकीतील लवचिकता, उद्योग व्यवसायातील नाविन्य अशा नवीन तत्वांचा अवलंब केल्याने अनिश्चिततेच्या काळात व्यवसायाना नवीन मार्गावर जाण्यास मदत होईल.

सरकार रोजंदारी मजुर, फेरीवाले, सामाजिक कार्यकर्ते आणि समाजातील दुर्बल घटकांना आर्थिक मदत देत आहे. सरकारला शाश्वत पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करावी

लागेल, कारण पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक हा आर्थिक व्यवहारांना चालना देण्यासाठी आणि नौकरी निर्माण करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे.

संदर्भ :

१. अग्रवाल ए. एन. २०१९, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन्स, नागपूर.
२. मिश्र आणि पुरी २०१८, भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिकेशन्स, नागपूर.
३. आर्थिक व्यवहार विभाग, नवीन दिल्ली व्दारे प्रकाशित मासिक आर्थिक अहवाल.
४. सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजाणी मंत्रालय, नवी दिल्ली.
५. भारतीय रिझव्र्ह बॅंक.
६. जागतिक बॅंक, वाशिंग्टन डी.सी., युनायटेड स्टेटस.
७. जागतिक आरोग्य संघटना, जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड.
८. विकिपिडीया.

■■■

माडिया आदिवासीचे उद्धारक - डॉ.प्रकाश बाबा आमटे

प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे
चिंतामणी महाविद्यालय पोंभूर्णा,
पोष्ट,ता,पोभूर्णा जिल्हा चंद्रपूर, पिनः-४४२९१८
मो. नं ९६२३५५५६१२
Sanjayugemuge80@gmail.com

डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे
सरदार पटेल कॉलेज, चंद्रपूर

सारांश :

माडिया आदिवासींच्या अंधकारमय जीवनात प्रकाशाची ज्योत पेटवून त्यांचे जीवन उजाळून व बदल घडून आणणारे महाराष्ट्रातील एक अशाप्रकारचे बिलदर व्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. प्रकाश बाबा आमटे होय, की माडिया आदिवासीच्या संपूर्ण अंधारकारमय जीवनात प्रकाशाची ज्योत पेटविण्याचे महत्वपूर्ण काम डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी केले. एवढेच कार्य त्याचे नाही. त्यांनी आदिवासीच्या संपूर्ण जीवनात शैक्षणिक, सामाजिक, कृषी, सांस्कृतीक धार्मीक, आर्थिक क्षेत्रात त्यांच्या सर्वागिन विकास होण्यासाठी सुंद्धा प्रयत्न केले. डॉ. प्रकाश बाबा आमटे हे १९७० च्या दशकात भामरागड परीसरात सहलीसाठी आले होते. येथे बाबा आमटेंनी आपल्या मुलांना आजुबाजुच्या परीसर दाखवायला सुरवात केली तेथिल आदिवासी पुर्ण कपडे घातलेल्या लोकांना भित असे व जंगलात पळून जात असे.तेथिल परीस्थिती भयानक होती. कमालीचे कुपोषण, दारीद्र, अंधश्रद्धा, अशा अनेक समस्या माडिया आदिवासीच्या जीवनात होत्या. या माडियाच्या अंधकारमय जीवनात प्रकाश आणण्याची ईच्छा बाबा आमटे यांनी व्यक्त केली, त्यांनी त्या ठिकांणी तसे उद्गार काढले. तेव्हा डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी आपल्या वडिलांचे वय बघता या ठिकांणी मी स्वतः काम करील अशाप्रकारची ईच्छा व्यक्त केली तेथिल आदिवासीची परीस्थीती पाहुन त्यांनी आपले डॉक्टरकीचे शिक्षण घेतल्यानंतर आपले संपूर्ण आयुष्य आदिवासीसाठी खर्च करण्याचे ठरविले. व त्यांच्या जीवनात अद्भुत असा क्रांतिकारक बदल घडवून आणला की, आज आधुनिक जगाच्या बरोबरीने त्यांना आणण्याचे काम डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी केलेले आहे. त्यांचा सर्वागिन विकास घडवून आणण्याचे महत्व पूर्ण काम डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी केले त्यात ते यशस्वी सुद्धा झाले.

बिज संज्ञा : डॉ. प्रकाश बाबा आमटे यांनी माडिया आदिवासीच्या जिवनात कशाप्रकारे परीवर्तन घवून आणले ते स्पष्ट करणे.

उद्देश :

१) बाबा आमटे यांचा लोकबिरादरी प्रकल्पाची स्थापना करण्यामागील उद्देश स्पष्ट करणे.
२) डॉ. प्रकाश आमटे यांनी आदिवासींच्या जीवनात कोणते परीवर्तन घडवून आणले याचे विश्लेषण करणे.
३) डॉ.प्रकाश आमटे आणि डॉ.मंदा आमटे यांच्या त्यागाबद्दल ऊहापोह करणे.
४) डॉ. प्रकाश आमटे यांनी आदिवासींसाठी उभ्या केलेल्या शैक्षणिक सुविधांची चर्चा करणे.
५) लोकबिरादरी प्रकल्पाने केलेली सामाजिक जागृती स्पष्ट करणे.
६) लोकबिरादरी प्रकल्पातर्फे आदिवासींना दिलेल्या शेतीच्या तंत्रज्ञानाविषयी चर्चा करणे.
७) लोकबिरादरी प्रकल्पाने उभारलेल्या प्राण्यांच्या अनाथालया मागील हेतू स्पष्ट करणे .
८) लोकबिरादरी प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या जीवन पद्धतीत कोणता अमुलाग्र बदल घडून आणला ते स्पष्ट करणे.
९) लोकबिरादरी प्रकल्पाने आदीवासींच्या शोषण मुक्तीसाठी केलेल्या प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.
१०) लोकबिरादरी प्रकल्पातर्फे आदिवासींचे आयुष्यमान वाढविण्यासाठी राबविण्यात आलेल्या विविध उपक्रमांचे अध्ययन करणे.
११) परिक्षेत्रातील आदिवासींची रानटी अवस्थेतून सुटका करून त्यांना मुख्य प्रवाहात आनण्यासाठी लोकबिरादरी प्रकल्पाने केलेल्या विविध प्रयत्नांचे अध्ययन करणे.

प्रस्तावना :

बाबा आमटे श्रीमंत जमीनदार व मालगुजार घराण्यात जन्माला आलेले होते. एकदा वयाच्या १४ व्या वर्षी कॉलेज जीवनामध्ये शिकारीच्या निमित्ताने भामरागड क्षेत्रात गेले होते. तेव्हा तेथील आदिवासींची बिकट अवस्था बघून वाईट वाटले. या आदिवासींसाठी काम करण्याच्या प्रेरणेने ते परत आले. आता

ISSN No. 2394-5990

आनंदवन, सोमनाथ, अशोकवन यांचे काम चांगले मार्गी लागले होते. बरेच दिवसापासून बाबांना हेमलकसा आदिवासी कामाचे डोहाळे लागले होते. त्यानंतर आदिवासी माडीया गोंड, भामरागड हया विचारांमुळे पुन्हा अस्वस्थ झालेत. येथील लोकांना माणसात आणल्याशिवाय मी स्वस्थ बसणार नाही. ही मनोमन प्रतिज्ञा केली. त्यासाठी त्यांनी डिसेंबर १९७० साली बाबांनी प्रकाश, विकास, साधनाताई व इतर कार्यकर्ते घेऊन हेमलकसाच्या सहलीला आले. त्यांनी येथील गांवामध्ये त्यांना फिरविले. येथील परीस्थितीचे दर्शन घडविले आणि मी यानंतर पुढील आयुष्य माडिया गोंड समाजाच्या उद्धारासाठी खर्च करण्याचा निर्णय घेतला वडिलाचे वय बघून तेव्हा प्रकाशने आदिवासींच्या उद्धाराचा विडा उचलण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे बाबांना फार आनंद झाला. कारण या आदिवासींना मृत्युच्या दारातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांना एका चागल्या डॉक्टरची आवश्यकता होती. ती डॉ. प्रकाश आमटेंच्या रूपाने पूर्ण होणार होते. या उद्देशातून बाबा आमटेंनी ५० एकर जागेचा प्रस्ताव महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांचेकडे पाठविला. वसंतराव नाईकांनी हा प्रस्ताव मान्य करून ५० एकर जागा महाराष्ट्र शासनाने मान्य केली.

जागा मंजूर झाल्याचे पत्र सरकारकडून मिळताच बाबा आमटे व काही कार्यकर्त्यांसोबत थेट हेमलकसा गाठले. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने हेमलकसाच्या कामाला सुरुवात झाली. २३ डिसेंबर १९७३ साली हेमलकसाची स्थापना झाली.

लोकबिरादरी प्रकल्पाची वैद्यकिय सेवा :

२३ डिसेंबर १९७३ साली हेमलकसाची स्थापना झाली. काही कार्येकर्त्यासह बाबा आमटे येथे पोहचल्या नंतर त्यांनी पॅरामेडीकल सेवा द्यायला सुरवात केली होती. त्यावेळी डॉ. प्रकाशभाऊ इंटरशिप करीत होते. परंतु हेमलकसा सतत ध्यासामुळे त्याचीही झोप उडाली होती. प्रकाशभाऊ मार्च १९७४ मध्ये हेमलकसात दाखल झाले. त्यानंतर डॉ. मंदा आमटे डिसेंबर १९७४ मध्ये नागपूरची नोकरी सोडून हेमलकसाला आल्या त्यापुर्वी प्रकाशभाऊ आदिवासींना मेडिकल सेवा द्यायला सुरवात केली होती.

आदिवासींना अनेक रोग जडलेले होते.त्यामुळे त्याचे आयुष्यमान कमी झालेले होते २० ते २५ वर्षाचे तरूण म्हातारे झाल्यासारखे वाटत होते. कुपोषण, मलेरिया, काविळ शिकलसेल, हे रोग तर पाचविलाच पुजलेले होते. त्याचबरोबर अनेक आदिवासी पोटाला काहीतरी मिळावे यासाठी जंगलात शिकारीसाठी जात होते.त्यात जंगली प्राण्याचे जीवघेणे हल्यामुळे जखमी झालेले पेंशट येत होते. तसेच अनेक विषारी साप चावलेले पेशंट येत होते. तर काही झाडावरची फळे तोडायला गेलेली अनेक माणसे,पोरे झाडावरून खाली पडून त्याची हाडे मोडलेल्या घटना या ठिकांणी सतत घडत होत्या.या अपघातात अनेक पेंशटला जिवघेण्या प्रसंगाला सामोरे जावे लागत होते.या ठिकांणी थंडी खुप पडत होती. त्यामुळे आदिवासींना पुरेसे कपडे नसल्यामुळे तसेच पांघरून नसल्यामुळे ते लोक सतत शेकोटी जवळ झोपत असत.त्यामुळे अनेक भाजलेल्या लहान मुल्यांच्या केसेस येत होत्या हया अनेक रूग्णांना प्रकाशभाऊनी सेवा देऊन त्यांचे प्राण वाचविण्याचे अनमोल कार्य केले.त्यामुळे प्रकाशभाऊंना आदिवासी देव मानत होते.आदिवासींना निशुल्क सेवा द्यायला सुरवात झाली. आदिवासींच्या विश्वास प्रकाशभाऊंनी सपांदन केला. अशाप्रकारे वैद्यकिय सेवेला हेमलकसात सुरवात झाली.

लोकबिरादरी प्रकल्पाचे सामाजीक कार्य :

लोकबिरादरी प्रकल्पाची स्थापना ही आदिवासीच्या सेवेसाठी झालेली आहे.त्यांचा सर्वांगीन विकास करणे हाच मुळ उद्देश ठेवूनच स्थापना झालेली होती.आदिवासीमधला असंस्कृतपणा, अति मागासलेपणा, रानटी अवस्थेत असलेले होते. त्यांना खायच काय आणि घालायचे काय याबाबत काहीच माहीत नव्हते .याबाबत जागृत करणे आवश्यक होते. कपडेसुद्धा घालायला त्यांच्याजवळ पैसे नव्हते.कपडे कसे स्वच्छ करायचे आणि स्वतःसुद्धा कसे स्वच्छ राहता येईल याची त्यांना शिकवण देणे अतिशय आवश्यक होती त्यांना अस्वच्छतेमुळे अनेक स्किनचे रोग होत होते त्यांना याविषयी जागृत करणे अतिआवश्यक होते.

त्यांच्यात अनेक अंधश्रद्धा होत्या.उदा, एखादी व्यक्ती आजारी पडला तर त्याला पुजाऱ्याजवळ नेणे ,त्याच्याकडून फुकफाक करणे, त्यांच्याकडून औषोधपचार करून घेणे, हा असला प्रकार सर्रास चालू होता त्यामुळे रूग्ण दगावत असत तसेच ते कर्मकांडात अडकलेले होते. इत्यादी सर्व गोष्टीतून त्यांना बाहेर काढणे अतिआवश्यक होते. त्यांना आधुनिक प्रवाहात आणणे अतिआवश्यक होते. ह्याच हेतुने लोकबिरादरी प्रकल्पातील सर्व कार्यकर्ते कार्ये करीत होते. त्यांनी आपआपल्यापरीने त्यांना सुधरविण्याचा प्रयत्न केले. त्यासाठी प्रत्येक कार्येकर्ते गावोगावी जावून त्यांच्यामधील अंधश्रद्धा नष्ट करण्याचा प्रत्येक व्यक्तिने कठोर प्रयत्न केले. त्यात त्यांना काही प्रमाणात यशस्वीसुद्धा झाले लोकबिरादरी प्रकल्पातील टाकाऊ कपडयांपासून ते स्वच्छ करून मासीक पाळीच्या वेळी कसे वापरायचे याचे ज्ञान सुद्धा त्यांना द्यावे लागले तसेच त्याची प्रक्रिया आदिवासींना समजावून सागितली.

तसेच त्यांचा मधिल वाद विवाद सोडविण्याचे काम प्रकाश भाऊंनी केले.त्यासाठी हेमलकसा येथे लोकअदालत चालविली जात हया लोकअदाली मार्फत आदिवासी लोकांची तंटे सोडविण्याचे काम केले जात होते.प्रकाशभाऊंचा न्याय एकून सर्व आदिवासी समाधानी होऊन घरी परतत होते.अशा अनेक प्रकारचे सामाजिक कार्य लोकबिरादरी प्रकल्पामार्फत केल्या जात होते.

लोकबिरादरी प्रकल्पातील प्राण्याचे अनाथालय :

लोकबिरादरी प्रकल्पाचे प्रमुख वैशिष्टे म्हणजे या ठिकांणी प्राण्यांचे गोकुळ आहे.या गोकुळमध्ये वाघ, सिंह, बिबट, तरस, कोल्हा, नाग, फुरसे, आग्यामण्यार, शेकरू, गरूड, भालू, माकडे, ससाणा, घुबड, कावळा, रानमांजर, मगर, कुत्रे, मोर, हरीण, काळविट, निलगायी, रानहल्या, सारस, कासव, खवल्या मांजर, ईत्यादी प्राणी हेमलकसाला आश्रयाला आहे. हया प्राण्याचे प्राण वाचविण्यात प्रकाशभाऊंना यश आले,

कारण आदिवासी जे काही जंगलात हलतात ते शिकार करून खातात. एकदा ५० माणसांचा गट दोन माकडांची शिकार करून लगबगिने चालले होते,त्यात एक माकडीण होती.तिच्या पोटाला एक छोटेसे पिल्लू चिकटून होते, हे जेव्हा प्रकाशभाऊ व मंदाताईने बघितले तेव्हा ते लहान पिलू देण्याची मागणी करू लागले.तेव्हा हे पिल्लू न देण्याचा निर्णय त्यांनी सांगितला तेव्हा त्यांना त्याबदल्यात धान्य देण्याचे कबूल करून त्या लहान पिल्लाची सुटका करून घेतली. हा सर्वात पहिला प्राणी होय. त्याचे नाव बबली ठेवले होते. अशाप्रकारे हेमलकशात एकएक प्राणी दाखल होत होते. आदिवासी लोक दवाखान्यात आल्यानंतर त्यांना प्राण्याचे लहान पिल्लू सापडले तर हेमलकसातील लोकबिरादरी प्रकल्पात आणून देत होते.त्यात अस्वलाचे पिल्लू, बिबटाचे बछडे,तरसाचे पिल्लू रानगवाचे बछडा असे अनेक छोटया मोठया प्राण्याचे पिलं लोकबिरादरी प्रकल्पात दाखल होऊ लागले.

त्यांचे पालन पोषण अगदी मुलांप्रमाणे प्रकाशभाऊंनी केले प्रेमही तेवढेच केले प्रेमाने क्रूर प्राण्यावर प्रकाशभाऊंनी अकुंश मिळविला सर्व प्राणी प्रकाशभाऊंसोबत खेळत असत सगळे प्राणी लहान असतांना घरामध्येच राहत असत बिबट हा प्राणी घरामध्येच लहानाचा मोठा झाला होता. यात सागायचे झाले म्हणजे प्रत्येक प्राणी हे जीवन मरणाच्या तावडीतून सुटले होते. हे सोडवण्याचे कार्य प्रकाशभाऊंनी केलेले होते. त्यांच्या अनाथालयात प्राणि अगदी आनंदाने राहतात. त्यांना मोकळे सोडले तरी ते जंगलात पळून जात नाही. ऐवढे प्राण्याचे सुद्धा प्रकाशभाऊंवर प्रेम होते.

लोकबिरादरी प्रकल्पाचे शैक्षणिक कार्य :

आदिवासींना प्रथम मुख्य प्रवाहात आणण्याकरीता लोकबिरादरी प्रकल्पाने शैक्षणिक संस्था उघण्याचा निर्णय घेतला. त्यांना आपल्यावरील अन्यायाची,शोषणाची,अंधश्रद्धेची जाणीव व्हावी यासाठी त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार होणे फार महत्वाचे होते.त्याशिवाय आदिवासी सुधारणार नव्हते. त्यासाठी शिक्षण देणे फार महत्वाचे होते.तसेच आदिवासींचे अज्ञान नष्ट करण्यासाठी शिक्षण संस्था उभी करणे ही काळाची गरज होती, त्यादृष्टीने १९७६ मध्ये आदीवासी आश्रम शाळा सुरू केली. सुरवातीला शाळा झाडाखाली भरत असत.

गोपाळ फडणविस, कुलकर्णी, रेणुका,यांनी नेतुत्व स्विकारून आदिवासींना सज्ञान करून सोडण्याचा विडा उचलला, त्यासाठी आदिवासींच्या गावात जावून त्यांना शिक्षणाचे महत्व सांगणे,व त्यांच्या मुलांना घेऊन येणे त्यांच्या निवासाची सोय करणे, खान्यापिण्याची व्यवस्था बघने एवढे करूनही आदिवासी मुले रानात जंगलात वाढलेले असल्याने त्यांना मोकळया वातावरणात राहायला आवडत असल्यामुळे त्याचे शाळेत मन रमत नव्हते. म्हणून ते शाळेतून पळून जात होते. त्यांना पुन्हा शाळेत आणण्याचे कार्य लोकबिरादरी प्रकल्पाच्या कार्येकर्त्यानी केलेले होते.

आदिवासींचे राहणीमान सुधारावे ,त्याचे आधुनिक माणसाप्रमाणे जीवन असावे ,यासाठी लोकबिरादरी प्रकल्पाच्या कार्येकत्याचा जीव तळमळमत होता.प्रत्येक कार्येकर्ता आपल्या जीवाच्या आकांताने आदिवासीची सेंवा करायला सदासर्वदा तत्पर असत. आता सुशिक्षीत झालेले तरून जेव्हा एसटीवाला टिकीट न देता पैसे घेतो, तेव्हा असा कंडक्टरला आदिवासी मुले जेव्हा पकडून आणतात तेव्हा आदिवासींच्या शिक्षणाचे फलित झाल्याचे समाधान प्रकाशभाऊ व लोकबिरादरी प्रकल्प व्यक्त करीत असतात. आज आदिवासींना शिक्षण दिल्यामुळे आज अनेक मुले डॉक्टर, इंजिनिअर शिक्षक, कारकून, वकील झालेले आहे हे आदिवासींना शिक्षण दिल्याचे फलितच आहे.

लोकबिरादरी प्रकल्पाने मिळविलेले यश :

बाबा आमटे यांनी प्रसिद्धी च्या माध्यमातुन लोकबिरादरी प्रकल्पाची स्थापना केलेली नसून आपल्या आदीवासींची सेवा करण्यांच्या उद्देशातुन लोकबिरादरी प्रकल्प हेमलकसा अस्तित्वात आला होता. प्रकाशभाऊ १९७४ पासून आदिवासींची अविरत सेवा केली .त्यासाठी संपूर्ण जगाला पाठमोरा झाले होते. आपल्या सर्वस्व सुखाचा त्याग केला. आणि जगापासून दुर अंतरावर असलेल्या हेमलकशाला स्थायीक झाले. या हेमलकसाच्या सहा महीने जगापासून संपर्क नसायचा अशा कठिण ठिकांणी प्रकाशभाऊंनी चिकाटीने आदिवासींची सेवा केली.

ISSN No. 2394-5990

प्रथम पुरस्कार इ.स. १९८४ आदिवासी सेवक पुरस्कार दिला. येथुनच पुरस्काराची सुरवात झाली.या त्याच्या अविरत सेवेची दखल इं स.१९९५ मोनॅको नावाच्या देशाने घेतली व डॉ प्रकाशभाऊ व डॉ. मंदाकिनी आमटे यांच्या नावे मोनॅको या देशाने टपाल टिकीट काढलेले बघून संपूर्ण जगात त्यांची प्रसिद्धी झाली.

हळूहळू अनेक देशांनी प्रत्येक संस्थेने या आमटे दाम्पत्यांना पुरस्कार देऊन सन्मानित करू लागले. त्यांची निस्थार्थी सेवा बघून भारत सरकारने त्यांना २००२ मध्ये पदमश्री पुरस्कार दिला. .सन. २००८ मध्ये रॅमन मॅगसेस पुरस्काराने गौवरविण्यात आले. असेच अनेक पुरस्कार आतापर्यत त्यांना जवळपास ४५ पुरस्कार प्राप्त झालेले आहे.हे लोकबिरादरी प्रकल्पाचे यशच म्हणावे लागेल.तसेच त्याचे कार्य तळागाळापर्यत पोहचविण्यासाठी त्याच्या जीवनावर आधारीत एक चित्रपटही काढण्यात आला.हेच त्यांच्या यशाचे गमक म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१) प्रकाशवाटा – डॉ.आमटे प्रकाश – समकालीन प्रकाशन, पुणे, ७ एप्रिल २००९
२) रानमित्र–डॉ.आमटे प्रकाश – समकालीन प्रकाशन, पुणे, २ आक्टोबर २००९
३) नेगलभाग १–मनोहर विलास–प्रकाशक ग्रंथावली,मुबई, १जानेवारी १९९१.
४) नेगल हेमलकसाचे सांगाती भाग २ – मनोहर विलास–प्रकाश क ग्रंथावली,मुबई, ४जुलै २००३
५) समिधा–साधना आमटे– पॉप्युलर प्रकाशन,मुबई २००१.
६) द रिअल हिरो डॉ प्रकाश बाबा आमटे – सोनार किरण आनंदी सहवास प्रकशन,नाशिक ४ एप्रिल २०१७.
७) एका नक्षलवादाचा जन्म – मनोहर विलास – श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे, १५ ऑक्टोबर १९९२.
८) तुमचे आमचे सुपरहिरो डॉ प्रकाश आमटे– देशमुख दिपा– मनोविकास प्रकाशन,पुणे २६ जानेवारी २०१५
९) एका अवलियाचा प्रपंच – ठाकूर अंजली – आनंदी सहवास प्रकाशन,नाशिक ४ एप्रिल २०१७
१०) प्रकाशमार्ग – डॉ. प्रकाश आमटे – मेनका प्रकाशन, पुणे ७ ऑगस्ट २०१७

■■■

मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण

प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय,
नरखेड जि.नागपूर पिन- ४४१३०४
मो. ९८५०२३६८७९, ई-मेल-parambiraut@gmail.com

सारांश (abstract) :

मराठी साहित्यातील परंपरागत विचारसरणी दूर सारून अखिल मानवासाठी कल्याणकारी, उन्नयनात्मक वैचारिक मूल्यांची पेरणी होणे हे मराठी साहित्याचे निरोगी लक्षण ठरते. दिवसेंदिवस मानवता नष्ट होत चाललेल्या समाजात इष्ट, नैतिक बीजांची रुजवण होणे अत्यावशक होते; ती काळाची गरज मराठी साहित्याने सामाजिक, कालिक भान ठेऊन पूर्ण केली ही कृती साहित्याची सार्थकता व समर्थकता दर्शवणारी ठरते. मराठी साहित्यिकांना मानवतावादाची उपयोगिता लक्षात येऊन त्यासाठी त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती खरोखरच मानवी अभ्युदय साधण्यासाठी महत्त्वाची आहे.कथा, कविता, कादंबरी, नाटक इत्यादी साहित्यप्रकारांतून झालेले मानवी सर्जन उल्लेखनीय आहे.

बीजशब्द : मानवतावाद, मानवी मूल्य

प्रस्तावना :

मराठी साहित्य सर्वसमावेशक आहे.त्यात भारतीय तत्त्वज्ञानाबरोबरच परकीय तत्त्वज्ञानाचाही समावेश झालेला आहे. जे-जे चांगले, समाजहितकारक, मानवी कल्याणाला उपयोगी त्या-त्या सर्व तत्त्वज्ञानाचा समावेश मराठी साहित्यात अंतर्भूत झालेला दिसतो.त्यात विविध वाद, मूल्ये, विचारसरणीचा समावेश होतो. या सर्वसमावेशक वृत्तीमुळेच मराठी साहित्याचा उत्तोरोत्तर विकास होताना दिसतो.

मानवतावाद हा मराठी साहित्याचा स्थायीभाव आहे,असे म्हटले तरी ते अतिशयोक्ती होणार नाही. संत ज्ञानेश्वरांपासून आजच्या युगापर्यंत हा मानवतावाद अधिकाधिक विस्तारात गेलेला दिसतो. संत ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीतील पसायदान म्हणजे संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी केलीली प्रार्थना ठरते.

''जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी राती वाढो
भूतां परस्परे जडो ।मैत्र जीवांचे ।।
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मे सूर्ये पाहो
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ।।''

(पसायदान,संत ज्ञानेश्वर)

ही संत ज्ञानेश्वरांची प्रार्थना अखिल मानवजातीच्या कल्याणाचा जाहीरनामा ठरतो. मानवाच्या सुखासाठी, आनंदासाठी, कल्याण-साहचर्याकरिता मागितलेले हे पसायदान म्हणजे मराठी साहित्यात मानवतावाद दृढ करणारी महत्त्वाचे घटीत आहे.

मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित झालेले मानवतावादाचे स्वरूप :

मानवतावादाची कास धरणारे महत्वाचे कवी म्हणजे आधुनिक मराठी काव्याचे जनक केशवसुत हे होत. केशवसुतांनी परंपरागत काव्याला आधुनिकतेकडे नेले. आपली कविता निव्वळ सौंदर्याची कविता न ठेवता तिला सामाजिक आशयाची जोड दिली, त्यांची कविता दलित, गरीब, शोषितांच्या जीवनाचा वेध घेणारी ठरली. 'स्फूर्ती', 'तुतारी', 'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न'इ. कविता मानवतावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या कविता आहेत.

''क्लृप्तीची मग नौका करुनि व्योमसागरावरी जाऊ
उडुरत्ने या गरीब धरेला तेथुनि फेकुनि देऊ''

('स्फूर्ति' केशवसुत)

'स्फूर्ती' या कवितेतील केशवसुतांच्या या ओळी 'गरीब' धरेची चिंता करताना दिसतात. गरिबांच्या कल्याणाकरिता ते देवांशी सुद्धा झगडण्याची भाषा करताना दिसतात. ''नव्या युगाचा शिल्पकार अखेरीस मानवच आहे याची त्यांना प्रखर जाणीव होती. त्याकरिता आवश्यक असणारी संस्कारित उच्च दर्जाची विचारशीलाता केशवसुतांजवळ होती.''[१] केशवसुतांना मानवतावादी मूल्यांची जोपासना देवापेक्षाही महत्वाची वाटते.यावरून केशवसुतांच्या मानवतावादी विचाराची व्यापकता सिद्ध होते.

कुसुमाग्रजाची कविता माणसाच्या अवतीभवतीचे, त्यांच्या गंभीर प्रश्नांचे रेखाटताना दिसतात.धगधगीत वास्तव रेखाटन करणारी कविता असे कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे वर्णन करता येईल. भांडवलशाहीत मजुरांचे होत असलेले शोषण त्यांना अमान्य आहे. म्हणूनच त्या शोषणाविरुद्ध लढण्याची भाषा त्यांची कविता करते. मानवी मूल्यांची होत असलेली होळी

त्यांना उद्विग्न करते. कुसुमाग्रजांची कविता काळाचे भान ठेऊन तसेच ''स्वतःच्या राष्ट्राच्या सीमा ओलांडून तिने सगळ्या मानवजातीच्या सुख:दुःखाशी आपले नाते जोडले.''[२] भांडवलशाही संकटात सापडलेला माणूस 'हिमलाट', 'आगगाडी आणि जमीन', 'आहि-नकुल', 'जा जरा पूर्वेकडे', इ. कवितांमधून चितारलेला आहे. माणसाला आपल्या स्वार्थासाठी गुलाम बनविणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तीवर कुसुमाग्रजांची कविता तुटून पडते. त्याचप्रमाणे अनिलांची 'मानवता' ही कविता प्रखर मानवतावादी दृष्टीकोनाचा पुरस्कार करताना दिसते.

विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत मराठी साहित्यातील मानवतावादी दृष्टी विकसित झालेली दिसते. साहित्यात या काळापर्यंत विशिष्ट समाजातील सुख-आनंद, चैन, त्यांचे दुःख, भोग इत्यादी गोष्टींचे उल्लेखच मोठ्या अलंकारिक भाषेत होत होते. माणूसपण हरवल्याची चिंता हे साहित्य करीत नव्हते पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या अतिविध्वंसानंतर झालेली मानवी मूल्यांची होळी, नैतिक पतन, हाल-अपेष्टा, हरवलेली स्वप्ने या सर्वांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न १९४५ नंतरच्या साहित्यात झाला असे दिसून येते. दुसऱ्या महायुद्धात झालेल्या प्रचंड मानवहानीनंतर मानवी अस्तित्वाची दखल अखिल जगाबरोबरच मराठी साहित्याने सुद्धा घेतली .मानवाचे या पृथ्वीवरील अस्तित्त्व काय?हा प्रश्न जगातील इतर साहित्याबरोबर मराठी साहित्यातही चर्चिला जाऊ लागला.

बा. सी. मर्ढेकरांची कविता ही नवकविता म्हणून ओळखली जाते. मर्ढेकरांनी आपली कविता समकालीन वास्तवाच्या आधारे लिहिली. यंत्रयुगात मानवाचे होत असलेले खच्चीकरण, गरिबी, लाचारी, शोषण तसेच हरवत चाललेली मानवी मूल्ये याचे प्रभावी पण विडंबनपूर्ण वर्णन मर्ढेकरांनी 'काही कविता', 'आणखी काही कविता' या कवितासंग्रहातून केलेले दिसते. यंत्रयुग, भांडवलशाहीमुळे मानवी जीवनव्यवस्थेची होणारी फरफट याचे चित्रण अत्यंत उपहासपूर्ण रीतीने करताना दिसतात. ''मानवाच्या मूलभूत प्रश्नापासून ते दूर नाहीत कारण विश्वव्यवस्थेशी असणाऱ्या आपल्या भावना, नात्यांचा, सेंद्रिय ऐक्याचा त्यांना विसर पडत नाही. समाजवादाच्या किंवा विज्ञानवादाच्या पराभवाच्या प्रत्ययानंतर मानवी कल्याणासाठी असणाऱ्या इतर मार्गाचा शोध त्यांची प्रज्ञा घेऊ बघते.''[३] व याच समाजजाणिवेतून मर्ढेकरांची कविता समोर येताना दिसते. मर्ढेकरांनी मुंबईतील माणसांचे जीवन आपल्या कवितेतून साकारले; मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात पोटाची खळगी भरण्यासाठी, जीवाची ओढाताण करून जीवन जगणारा माणूस हा अस्तित्वहीन झालेला आहे, किड्यामुंग्यांप्रमाणे त्याचे जीवन शुल्लक आणि अर्थहीन झालेले आहे, असे मर्ढेकरांना वाटते. मर्ढेकरांची कविता माणूस हाच विषय केंद्रस्थानी ठेऊन लिहिलेली कविता आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अतिशय प्रभावी वास्तव रेखाटणारे कवी शरच्चन्द्र वेगळ्या आशयाची कविता मांडतांना दिसतात. मुक्तिबोधांनी नवी सामाजिक मानवतावादी दृष्टी मराठी साहित्याला दिली. 'नवी मळवाट' , 'यात्रिक', या कवितासंग्रहातून त्यांनी वास्तवदर्शी कविता लिहिली. मार्क्सवादाबरोबर मानवतावादाचाही भक्कम पुरस्कार त्यांची कविता करताना दिसते. त्यांची मानवतावादी भूमिका 'सृष्टी ,सौन्दर्य आणि साहित्यमूल्य' या ग्रंथात स्पष्ट झालेली आहे. या ग्रंथात त्यांनी 'मानुषता' नावाचा सिद्धांत मांडला . माणसाचा माणूस म्हणून स्वीकार करणारा हा सिद्धांत आहे . मुक्तिबोधांच्या मते, ललित वाङ्मयाचे प्राणभूत तत्त्व रस नव्हे , लय नव्हे तर 'मानुषता' हे होय. 'मानुषता'हे बदलत्या सामाजिक मूल्यांचे अधिष्ठान आहे . सामाजिक मूल्यात जीवन हा मानवी अस्तित्वाचा एक पैलू आहे, तर मानुषता हा त्याच मानवी अस्तित्वाचा दुसरा पैलू आहे. एक परिवर्तनशील तर दुसरा शाश्वत आहे. मानुषता हे मानवाचे मुळातले 'असणे' आहे. मानुषता व प्रत्यक्ष सामाजिकता यातले द्वैत नष्ट करणे हे या प्रक्रियेचे उद्दिष्ट आहे. मानुषता, सकालात्म मानुषता हेच ललितकृतीचे संघटक तत्त्व होय.''[४] असे मत प्रतिपादन करून मुक्तिबोधांनी मानवतावादी मूल्यांवर भर दिला.

स्वातंत्र्यानंतर साहित्यात नवनव्या मानवी मूल्यांची पेरणी होऊ लागली. नवकथा म्हणून समोर आलेल्या साहित्यप्रकारात गंगाधर गाडगीळांनी मानवतावादाची कास धरलेली दिसते. खरे तर त्या काळी कथा हा साहित्यप्रकार जनसामान्यांपर्यंत पोहचणारे प्रभावी माध्यम होते. त्या माध्यमातून गाडगीळांनी आपली मानवतावादी भूमिका अचूक मांडली, 'किडलेली माणसे' या कथासंग्रहातील कथा याचे उत्तम उदाहरण आहे. 'खडक आणि पाणी' या समीक्षा ग्रंथात त्यांची मानवतावादी भूमिका स्पष्ट होते. ते म्हणतात, ''साहित्याचा हेतू माणसांचे अनुभवाचे विश्व संपन्न करणे हा असतो. हे करण्याकरिता अनुभव घेण्याच्या नव्या आणि भिन्न पद्धती साहित्यातून व्यक्त झाल्या पाहिजेत. अनुभवांचे सूक्ष्मतर स्वरूप वाचकांच्या प्रत्ययास आले पाहिजे. अनुभवांच्या अनेक पातळ्यांवर वाचकांचे मन गेले पाहिजे. हे सगळे करायचे म्हणजे सर्वसामान्य अनुभवाचे चित्रण करून भागणार नाही. त्याकरिता असामान्य अनुभवांचे चित्रण केले गेले पाहिजे. आपण सगळे समाजाचे घटक आहोत हे जितके खरे आहे तितकेच आपण व्यक्ती आहोत हे देखील खरे आहे.''[५] मानव प्राणी म्हणून केवळ जगणे, मैथुन करणे, जमात वाढवणे हा हेतू मानवाचा जगन्याचा मुख्य हेतू नसावाच. माणूस म्हणून आपल्या मानवी अस्तित्वाशी प्रामाणिक राहणे, सर्व मानवाचे

उन्नयन साधणे हाच असावा असे गाडगीळांना वाटते. भालचंद्र फडके 'सहा कथाकार' पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, ''जीवन आणि मानवी अस्तित्व जाणण्याच्या ओढीतून कथालेखकाला जाणवलेले अनुभवविश्व कथारूप धारण करते.''[६] म्हणूनच आपण 'सगळे समजाचे घटक'आहोत असे ते आवर्जून सांगतात.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता' मानवी मूल्यांची आराधना करणारी आदर्श ग्रंथरचना ठरते. आपल्या साध्या लोकभाषेत रचलेल्या भजनांतून जी लोकजागृती झाली ती कदाचितच भाजनासंदर्भात अन्य कवीला साधता आली असेल. खेड्यापाड्यात जाऊन महाराजांनी समाजाला विश्वबंधुत्वाची शिकवण दिली. सर्वधर्मसमभावाचे दर्शन त्यांच्या ङ्गग्रामगीताफ या ग्रंथात प्रत्येक ओळीतून प्रतीत होते. 'या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे ,दे वरची असा दे' या ओळी म्हणजे अखिल बंधुत्वासाठी प्रयत्नरत असलेल्या मानवाचा हुंकारच होय.

१९६० च्या नव्या पिढीतील मार्क्सवादी कवी नारायण सुर्वेची कविता प्रत्यक्ष अनुभवातून प्रसवलेली दिसते. प्रत्यक्ष जगण्यातून उमगलेल्या मानवी उन्नयनाच्या नव्या मार्गाचा ध्यास सुर्वेची कविता घेताना दिसते. म्हणूनच त्यांना 'बकरा महाग आणि माणूस स्वस्त' झालेला दिसतो; खरे तर जागतिकीकरणात होत असलेला मानवी ऱ्हासाची दखल सुर्वेंची कविता घेताना दिसते. त्यांच्या 'सनद', 'जाहीरनामा', 'माझे विद्यापीठ' ह्यासारख्या कवितासंग्रहातून सुर्व्यांनी गिरणीतील कामगारांची होणारी पिळवणूक, भांडवलदारांचे कामगारांवर होत असलेले अमानुष अत्याचार, कामगारांच्या वाट्याला आलेले दरिद्री जीवन या सर्वांचे दर्शन सुर्व्यांनी मोठ्या आस्थेने आपल्या कवितांमधून घडविले आहे. समकालीन समाज वास्तवातून सुर्वे माणसांवर लक्ष केंद्रित करतात. गरीब, कामगार माणूस त्यांच्या कवितेचा विषय होताना दिसतो. याला मानवतावादाशिवाय दुसरे नाव देता येण्यासारखे नाही. म्हणूनच 'माझे विद्यापीठ' या कवितेत 'माणसासारखा सृजनत्मा मला भेटलाच नाही' असे सुर्वे म्हणतात.

१९६० नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह मराठी साहित्यात येऊन मिळाला. भारतीय समाजाने 'शूद्र' म्हणून वर्षानुवर्षे तुडवलेल्या माणसांचे हे साहित्य आंतरिक जाणिवेतून निर्माण झाले आहे. एका मानवाचा दबलेला आवाज, इच्छा या साहित्याने समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचविल्या. माणसाच्या माणूस असण्याची जाणीव त्यांना आपल्या साहित्यातून करून दिली. दया पवार, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, डॉ. यशवंत मनोहर इत्यादी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून दलित जाणिवांचे रेखाटन करताना वेळोवेळी 'आम्हीही तुमच्यासारखेच माणूस आहोत' अशी आरोळी ठोकली. आपले माणूसपण सिद्ध करण्यासाठी झटत असलेले दलित साहित्य मानवतावादाच्या जवळ जाणारे ठरते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील कादंबरी क्षेत्रात शरचंद्र मुक्तिबोध, पु. शि. रेगे, चिं. त्र्य. खानोलकर, भालचंद्र नेमाडे इ. कादंबरीकारांचे लेखन अनन्यसाधारण आहे. केवळ साहित्याची कलात्मक बांधणी या साहित्यिकांनी केली नाही तर सर्वसाधारण माणसांच्या मनाला जाऊन भिडणारा आशय त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये आढळतो. सामाजिक बांधिलकीच्या पलीकडे जाऊन अपरिचित वास्तव त्यांनी आपल्या साहित्यातून रेखाटले आहे. सामाजिक आणि मानवी मूल्यांपासून हे साहित्य कधी दूर गेले नाही. या काळात निर्माण झालेली कादंबरीही वेगळा आशय पेलताना दिसते. जीवनाबद्दलचे वाढते कुतूहल तिच्यात निर्माण झाले. एखाद्या विषयावर कादंबरी लिहिण्यापेक्षा प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचाच कलात्मक अविष्कार करण्याकडेच तिचा कल आहे. माणसांचे स्वतः शी, इतरांशी आणि निसर्गाशी असलेले संबंध अधिक नेटकेपणाने या कादंबरीतून अवतरतात. जीवनातील गुंतागुंतीची व्यामिश्रतेची जाणीव अधिक तीव्र असल्याचे लक्षात येते...... साक्षात जीवनावर होणाऱ्या बऱ्यावाईट परिणामांची दाखल ते तितक्याच तीव्रतेने कादंबऱ्यांतून आविष्कृत करतात.फ़फ़७ अश्या विविध आशयविषय असलेल्या कादंबऱ्यांतून मानवी मूल्यांची जोपासना होऊ लागली.

नेमाड्यांच्या 'कोसला' , 'बिढार' यासारख्या कादंबऱ्यांत माणसांच्या आंतरिक अवस्थेवर जीवनावरप्रकाश टाकण्यात आला आहे. ''माणसांची स्खलनशीलता लेखनातून पुनः पुन्हा जाणवून दिली जाते.अर्थशून्यता, भ्रमनिरास आणि एकाकीपणा यांचा सूर त्यांना आकर्षित करतो, कारण भोवतालचे वास्तवाचं असे झाल्याचे पुनः पुन्हा प्रत्ययाला येत असते. आजचा माणूस समूहामध्ये, गर्दीमध्ये आपला चेहराच हरवून बसला आहे. त्याचा निश्चित केंद्रबिंदू (fixed point) नाहीसा झाला आहे. त्याचे सत्त्व आणि माणूसपण या विश्वव्यापारात हरवू लागले आहे. असे त्यांना वाटते.''[८] या हरवलेल्या माणसांचा शोध नेमाडे आपल्या कादंबऱ्यांत घेतात. भाऊ पाध्ये यांच्या 'वैतागवाडी', 'होमसिक ब्रिगेड', 'वासूनाका' इत्यादी कादंबऱ्यांतून मानवी विश्व समोर येताना दिसते.

जयवंत दळवी, चंद्रकांत खोत, किरण नगरकर हा.मो. मराठे, स्त्री लेखिकांमध्ये सानिया, आशा बगे, प्रभा गणोरकर, विजया राजाध्यक्ष, डॉ.आशा सावदेकर इ. साहित्यिकांचे लेखन मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करणारे आहे.

मराठी कथेतील मानवतावादी दृष्टिकोन अगदी उघड आहे. नवकथाकारांच्या पिढीतील महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे वामनराव

चोरघडे, अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथांमधून मानवी विश्व समोर येते.

त्यानंतर जी. ए. कुलकर्णी, दिलीप चित्रे यासारख्या अस्तित्ववादी अंगाने लेखन करणाऱ्या कथाकारांच्या कथांमधून मानवतावादी मूल्ये ठळकपणे जाणवते. ''मराठी कथा वाचताना निश्चितपणे असे वाटते की, मराठी कथा दर्जेदार व समृद्ध आहे. इतर वाङ्मयप्रकारांच्या तुलनेत मराठी कथेचा प्रवाह व भावनांचे गहिरेपण,स्वभावाची व्यामिश्रता दाखवून माणसांच्या जीवनाबद्दलच्या जाणिवा समृद्ध केल्या आहेत. काही कथाकारांनी एकूण जीवनाबद्दल मूलभूत प्रश्न उभे करून कथेला उंची दिली आहे .''[९] म्हणूनच मराठी कथा अधिक प्रभावीपणे मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करणारी ठरते.

अलीकडच्या साहित्यिकांमध्ये सदानंद देशमुख, आसाराम लोमटे, मेघना पेठे, कविता महाजन, इत्यादींची मानवतावादी साहित्याचा पुरस्कार साहित्यिक म्हणून नोंद घेता येते.

समारोप/निष्कर्ष :

१. संपूर्ण मराठी साहित्याचे खऱ्या अर्थाने रूप पालटले ते दुसऱ्या महायुद्धानंतर आणि आधुनिक युगात मानवाला महत्त्व देणारे साहित्य निर्माण लागले. जागतिकीकरणाच्या भ्रमिष्ट अवस्थेत मानवाच्या अस्तित्वाच्या मुळाशी रुंजी घालणारे साहित्य प्रभावदर्शी ठरले.

२. मानवी मूल्यांची पूजा करणाऱ्या साहित्याने जागतिक साहित्यात मराठी साहित्याची प्रतिमा उंचावली खरी पण मराठी भाषेच्या प्रांतीय बंधनामुळे मराठी भाषा जागतिक पातळीवर ठसा उमटवू शकली नाही. पण यापेक्षा मराठी भाषेच्या वाचकांची अभिरुची आणि आवड तसेच साहित्याकडे परंपरागत दृष्टिकोनातून बघण्याची तऱ्हा बदलविण्यात तिला निश्चितच यश आले हे नाकारता येत नाही.

३. मराठी साहित्याचे स्वरूप काही वेळा रंजनवादी, कलावादी, उपाहासपर, काल्पनिक असेलही, पण मानवतावादाचे अनुयायित्व त्याने कधी सोडले नाही. धावपळीच्या, गुंतागुंतीच्या, विज्ञानाच्या आणि परात्मतेच्या वातावरणात फक्त 'माणूस' हाच लेखनाचा,विचाराचा, मंथनाचा विषय असला पाहिजे अशा वैचारिकतेची सुरुवात दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी साहित्यात झालेली दिसते.

मराठी साहित्यात मानवतावादी दृष्टिकोनाचा परीघ हा उत्तोरोत्तर वाढतच गेला व आजही याच मानवतावादाला केंद्र मानून मराठी साहित्याची अखंडित वाटचाल सुरु आहे.अलीकडील प्रवीण बांदेकर, नामदेव कोळी, कविता मुरूमकर, पी. विठ्ठल इ. कवींच्या कविता काळाने प्रभावित झालेल्या आहेत. जगण्यासंदर्भातील मूलभूत प्रश्नांची उकल या कविता करताना दिसतात. नंदा खरे यांची 'उद्या' ही कादंबरी मानवी अस्तित्त्वाचा अपहरण होण्याच्या प्रक्रियेचा सूतोवाच करणारी आहे.एकूणच मराठी साहित्य परंपरागततेतून मूक्त होऊन वैश्विक होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डॉ. अक्षयकुमार काळे : अर्वाचीन मराठी काव्यग्रंथ, बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९९,पृ.क्र. २४

२. बा.भ. बोरकर, शंकर वैद्य (संपा) : रसयात्रा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. पुनर्मुद्रण २०१३ पृ.क्र. १०

३. डॉ. अक्षयकुमार काळे : मर्ढेकरांची कविता: आकलन, आस्वाद आणि चिकित्सा, विजय प्रकाशन, नागपूर पृ. क्र. १००-१०१

४. शरच्चन्द्र मुक्तिबोध : श्रुष्टि, साहित्य आणि सौन्दर्यमूल्ये पृ. क्र. १४८.

५. गंगाधर गाडगीळ : 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दु. आ. १९६६,पृ.क्र. ९९.

६. भालचंद्र फडके (संपा.): 'सहा कथाकार', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, चवथी आ. २००२ पृ . क्र. ४७.

७. अ.आ . कुलकर्णी (संपा) : 'प्रदक्षिणा' खंड -२, 'स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी : प्रवृत्ती आणि प्रवाह', अविनाश सप्रे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९९१, पृ. क्र . १६५.

८. तत्रेव : २२३.

९. गो.मा. पवार, म. द . हातकणंगलेकर. (संपा.): 'मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप', कथा म चंद्रकांत बांदिवडेकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई प्र. आ. १९८६ पृ. क्र. १८२-१८३.

■■■

खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी

डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव
मो.-९०४९८२३२८८
Mail id- vinodnannavare88@gmail.com

प्रस्तावना :

जगातील अनेक व्यवसायांपैकी कृषी व्यवसाय सर्वांत जुना आहे. कारण अन्न व वस्त्र या प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा असल्यामुळे मनुष्य वसाहती करून राहू लागल्या पासून त्याला शेतीकडे विशेष लक्ष द्यावे लागले. आधुनिक युगात औद्योगिकीकरणाचा विस्तार व विकास जगभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर झाला असला, तरी आजही कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्वांत मोठा व्यवसाय समजला जातो.

जगाच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी जवळजवळ दोन-तृतीयांश लोकांचे जीवन कृषीवर अवलंबून आहे. शिवाय जगातील सर्वच लोकांना अन्नाचा पुरवठा मुख्यत्वे कृषीमुळेच उपलब्ध होतो. जगातील एकूण उत्पादन होणाऱ्या अन्नात जवळ-जवळ २३ टक्के वाटा मासे व मांस यांचा आहे. जगाची लोकसंख्या प्रतिवर्षी वाढत असल्यामुळे शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या घटकांचा योग्य उपयोग करून पुरेसा कृषिविकास घडवून आणण्याला सर्वच राष्ट्रांमध्ये फार महत्त्व आहे. जगाच्या आहाराच्या, कुपोषण व दारिद्र्य यांसारख्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने कृषी विकास ही अत्यंत निकडीची गरज आहे. काही राष्ट्रांमधील लोकांच्या बाबतीत तर कृषी म्हणजेच जीवन अशी परिस्थिती असते. तेथील लोकांच्या भावनात्मक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनाशी अत्यंत निकटच्या संबंध येतो. या निकटच्या संबंधामुळेच मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये कृषीला महत्त्वाचा वाटा उचलावा लागला.[१]

शेतीचा व्यवसायजरी फार पुरातनकाळापासून चालत आला असला. त्यासाठी लागणारे ज्ञान जरी अनुभवाने व परंपरेने मिळत असले, तरी विकसित राष्ट्रांनी शेतीविषयक प्रश्न शास्त्रीय पद्धतीने हाताळून खुद्द शेतीलाच एका प्रगत शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे.आणि अशा हि काळात मात्र भारतात शेती हा प्राचीन काळापासून चालत आलेला व्यवसाय असल्याकारणाने या शेती व्यवसाय पूर्ण भारत भर केला जात होता. त्यातून अनेक विविध पिके घेतली जात आणि त्याचाच व्यापार केला जात असे कृषी मालाची निर्यात देखील केली जात होती. प्राचीन काळात भारतीय शेती अत्यंत सदन आणि विकसित स्वरूपाची होती आणि त्यामुळेच शेतीतून आलेला शेतमाल हा कच्चा माल म्हणून त्या काळात देखील उद्योग धंद्यांमध्ये वापरला जात असे. आणि निर्यात देखील केली जात असे.

जेव्हा जगभरात माणसे अन्नासाठी दाही दिशा फिरत होते. त्या काळात देखील खान्देशात शेती पीक घेतली जात होती. याचे प्रमाण बहाळ, पाटण या परिसरात झालेल्या उत्खनणात आढळून आले आहे.येथील पिके त्याचे प्रमाण दाखवितात. जगात कोठेही आढळणार नाही असे केळीचे वाण, ज्वारीची अतिशय रुचकर आणि उन्नत वाण म्हणजे दादर, नंदुरबार, धडगाव, पिंपळनेर या आदिवासी भागात पिकणारा तांदूळ हा सुगंधी चिनोर, आणि बासमती पेक्षा हि उच्च दर्जाचा आढळतो. चाळीसगावची बाजरी, बामणोदची भरताची वांगी,असे कितीतरी पिकांच्या बाबतीत खान्देशातील माहिती आपल्याला मिळू शकते.आणि हे सर्व कामे खान्देशातील शेतकरी अत्यंत चिकाटीने आणि मेहनतीने सुरुवातीपासूनच करतांना आढळतो.[२]

उद्दिष्टे :

१. खान्देशातील शेती विकसात शेतकऱ्यांचे योगदान अभ्यासणे.
२. खान्देशातील कृषी उत्पादनाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१. खान्देशातील शेतकऱ्यांमुळे कृषी क्षेत्राचा विकास झालेला दिसून येतो.
२. खान्देशा विविध प्रकारचे कृषीतून उत्पादन घेतले जाते.

संशोधन पद्धती :

सदर शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेऊन माहिती प्राप्त केलेली आहे. संशोधनात प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पेपर, विविध मासिके, त्रैमासिक, साप्ताहिके, संशोधन पेपर, इन्टरनेट यांच्या सहाय्याने अध्ययन केले आहे.

ISSN No. 2394-5990

खानदेशातील बहुतांश शेतीप्रधान समाज असल्याने सत्यशोधक समाजाच्या विशेष आस्था शेतकऱ्यांविषयी असणे साहजिक आहे. जे उद्योगधंदे आहे ते सुद्धा शेतीवरच अवलंबून आहेत.खानदेशात बिगर कॉंग्रेस चळवळी झाल्या आणि राजकीय तसेच सामाजिक घडामोडी घडल्या त्यात इ.स.१९२० ते १९४७ दरम्यान सत्यशोधक चळवळ तसेच शेतकरी चळवळ, १९३७ मध्ये पश्र्चिम खानदेश जिल्हा शेतकरी परिषद, अमळनेर येथील टोलटॅक्स प्रकरण हे १९३८ मध्ये तर याच वर्षी जळगावात शेतकरी मोर्चा, खानदेशातील कामगार चळवळ, गिरणी कामगारांचा संप, धुळे गिरणी कामगारांचे प्रकरण, अमळनेर येथील गिरणी कामगार परिषद, संप, या व्यतिरिक्त विविध परिषदा झाल्या त्याविषयी थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे.[३]

खान्देशातील शेतकरी चळवळ :

सावदा येथील जमीन मोजणीसाठी त्यावेळी केलेला उठाव मागच्या लेखात बघितला. त्यावेळी अपूर्ण राहिलेले जमिन मोजणी १८७६ मध्ये सुरू झालेली १९०४ मध्ये संपली. या नंतरच्या काळात इंग्रजानी कापूस उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले आणि १९०४ मध्ये धुळे येथे कापूस संशोधन केंद्र सुरू केले. सरकार तर्फे कर्ज आणि मदतीचे वाटप करण्यात आले.

१९०६ मध्ये बोदवड तालुका भुसावळ येथे तर पश्चिम खानदेशात होळनाथे, तालुका शिरपूर येथे सहकारी सोसायट्या स्थापन झाल्या, अशी नोंद खानदेश गॅझेटियर मध्ये आहे. या सोसायट्या स्थापन करण्यामागे शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणे हाच एक उद्देश होता. अल्प आणि दिर्घ मुदतीचा पुरवठा केला जात असे. यांची वाढ मात्र ग्रामीण भागातच झाली हे साहजिकच आहे. १९०९-१९३५ पर्यत शेतकरी चळवळ झाली नाही. या काळात शेतमाल बाजार समितीच्या स्थापना झाली.

अमळनेर येथील टोल टॅक्स प्रकरण :

अमळनेर येथे गिरणी कामगारांचा संप चालू असतांना म्युनसिपल हद्दीत येणाऱ्या बैलगाड्यांवर टोल टॅक्स लागू केले. शेतसारा आधीच कमी होत नव्हता अजून सावकारांचे देणे आणि शेतीमालाला भाव नव्हता यामुळे हा टॅक्स झेपणारा नव्हता. एप्रिल१९३८ च्या कॉंग्रेस नामक वृत्तपत्रात साने गुरुजी यांनी लिहीले की, अमळनेर येथे येणारी सगळी संपत्ती खेड्यातील आहे. व्यापारी, वकिल, डॉक्टर, सावकार, कारखानदार सगळ्यांची संपत्ती ही खेड्यातूनेच येते. त्यांच्या पैदासीवर तुम्ही श्रीमंत झालात आणि शेतकरी मात्र भिकारी झाला. तुमचे रस्ते झिजतात म्हणून खेड्यातील गाड्यावर कर. टोल टॅक्स निवारण समितीस्थापन करण्यात आली आणि साने गुरुजी आणि उत्तमराव पाटील कार्यकर्ते झाले. अमळनेर येथील शेतकऱ्यांनी मे१९३८ ला मोठ्या प्रमाणात मिरवणूक काढली आणि सभेत रूपांतर झाले. ३० जूनला निषेध दिन पाळण्यात आला. अमळनेर कॉंग्रेस कमिटीच्या मदतीने तोडगा काढला गेला पण रिकाम्या आणि ओझे असलेल्या गाडीवर अर्धा आणा आणि भरलेल्या गाडीवर दीड आणा कर असे म्युनसिपाल्टीच्या सभेत ठराव करण्यात आला पण शेतकरी असंतोष कायम धुमसत राहिला. हा शेतकऱ्यांवर बसवलेल्या टॅक्स अन्याय आहे आणि कोणत्याही प्रकारे समर्थन करता येणार नाही असा विचार करून साने गुरुजी अस्वस्थ झाले.आणि उपोषणाला बसण्याचा निर्णय घेतला. मार्च १९३९ मध्ये हा टैक्स रद्द करण्यात येईलअसे आश्वासन दिले.

जळगाव कलेक्टर कचेरीवर १९३८ मध्ये शेतकऱ्यांचा मोर्चा :

या वर्षी खानदेशात अतिवृष्टीमुळे पिके बुडाली आणि ओल्या दुष्काळामुळे हलाखीची परिस्थिती निर्माण झाली. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना शेतसारा माफ करावा म्हणून विनंती केली तर प्रत्येकाने वैयक्तिक अर्ज करावे असे फर्मान काढण्यात आले. आणेवारी ही सहा आणे लागली गरीब व अडाणी शेतकऱ्यांना हे अडचणीचे होते. म्हणून या गाऱ्हाण्यांना वाचा फोडण्यासाठी जागोजागी परिषदा झाल्या आणि २६ डिसेंबर रोजी पारोळा तालुक्यातील देवगाव येथे मोठी सभा घेण्यात आली. अध्यक्षस्थानी का. डांगे होते . सरदेसाई , साने गुरुजी आणि लालजी पेंडसे यांनी भाषणे केली. २६ जानेवारी १९३९ रोजी कलेक्टर कचेरीवर मोर्चा न्यायचे ठरले. येथून तेथून सारा पेटू दे देश, पेटू दे देश हे किसान गीत साने गुरूजींनी लिहिल आणि सर्वत्र गाऊ लागले.

आता उडवू सारे रान
आता पेटवू सारे रान
शेतकऱ्यांच्या राज्यासाठी लावू पणाला प्राण

ही गाणी खेडोपाडी गुणगुणली जाऊ लागली. या मोर्चात गावोगावचे शेतकरी यायला सुरुवात झाली पण कॉंग्रेसचे नेते मंडळी नाराज झाले त्यांच्या मते सरकार आपलेच आहे आणि साने गुरुजी आपल्या लोकांना विरोध करत आहेत. कॉंग्रेसच्या वृत्तपत्रात साने गुरुजींच्या या वागण्याचा नाराजी व्यक्त करण्यात आली आणि कलेक्टर निवेदन घेण्यासाठी उपलब्ध नाहीत ते चाळीसगाव येथे गेले आहेत अशी सारवासारव करण्यात आली आणि मोर्चा रद्द करावा अशी मागणी केली पण तोपर्यंत लोक जमत होते. खेड्यातील लोक दुरुनदुरुन भाकरी बांधून आले होते. शेवटी मोर्चा रद्द झाला तर लोक निराश होतील आणि त्यांचा संघटनेवरील विश्वासच उडेल असा विचार करून मोर्चाच्या जागी शेतकरी परिषद झाली.

शेवटी सहा फेब्रुवारी रोजी कलेक्टर यांनी दोन आणे पिकावरी कमी केल्याचे घोषित केले. पण यावर शेतकरी समाधानी झाले नाही तर मंत्री मंडळाने दखल घेतली नाही. महसूल मंत्री मोरारजी देसाई यांनी पण खानदेश शिष्टमंडळास नकारात्मक उत्तर दिले. १९३७ मध्ये धुळे येथे पश्चिम खानदेश जिल्हा शेतकरी परिषद झाली. यात प्रामुख्याने शेतकऱ्याच्याप्रश्नावर चर्चा व्हायला सुरुवात झाली ही जमेची बाजू होती. पुर्व खानदेशात अशा परिषदा झाल्या. पारोळा तालुका शेतकरी परिषद येथे १९३७ मध्ये आमदार गंभीरराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली तर एरंडोल तालुका शेतकरी परिषद आडगाव येथे धनाजी नाना चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. जळगाव तालुका शेतकरी परिषद असोदा येथे जमालऊद्दीन हसन बुखारी, जी. डी. साने, एस. जी. सरदेसाई, बी. टी. रणदिवे हे उपस्थित होते.[४]

शेतकरी हितासाठी अण्णासाहेब टोणगांवकरांनी केलेले कार्य :

अण्णासाहेब टोणगांवकर यांना शेतकरी भूमीहिनांच्या समस्यांची जाणिव होती. भूमीहिनांसाठी जमिनीची मागणी करून शेतकरी यांच्यातील वादात शेतकरी वर्गाची बाजू घेऊन स्वार्थी व्यापाऱ्यांना शेतकरी हिताची भूमिका पटवून दिली. अण्णासाहेब रंगनाथ टोणगांवकर यांना सत्तेच्या राजकारणात स्वारस्य नसल्याने त्यात ते कधीही गुंतले नाहीत. सत्तेकरीता सर्वांची स्पर्धा चालेल. कारण त्यात अधिकार व मान आहे. समाजसेवेत त्याग व सेवा आहे. मनःशांती आहे. मला तेच करू द्या असे स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले. स्वातंत्र्यासाठी असलेली लढाई संपली असली तरी या स्वराज्याचे सामाजिक सेवेतून सुराज्य बनविणे हेच अण्णांनी आपले ध्येय मानले. कारण त्यांचा पिंड खऱ्या समाजसेवकाचा होता. अशा या स्वातंत्र्य सेनानीचा मृत्यु १९६८ या वर्षी झाला.[५]

काँग्रेस खेड्यातून भरली पाहिजे असा गांधीजींचा आग्रह होता, तेव्हा खेड्यातील पहिली काँग्रेस भरविण्याचा मान फैजपूर सारख्या गावाला मिळाला, तो धनाजीनाना चौधरी यांनी केलेल्या त्या परिसरात राजकीय जागृती आणि ग्रामीण कार्यकर्त्यांच्या निवडक सेनानी मुळे होय. एरवी शेतकरी समाज कामात गुंतलेला असतो, एक संपले की दुसरे अशा रहाट गाडगे चालू असते. या परिसरातील काही काही शेतकऱ्यांनी आयुष्यात पंचक्रोशी सोडून आयुष्यात कधीही कुठे ही गेलेले नव्हते. कधी तरी पंढरपूरची वारी नाही तर फार साहसी लोक चार धामयात्रेसाठी जात असत. पण त्यातही, गया बदरी, रहा उधर ही अशीच परिस्थिती होती. लग्न ही दोन-चार गावांच्या पलिकडे होत नसत. भालचंद्र नेमाडे यांच्या, हिंदू तसेच दिवाकर चौधरी यांच्या झपुर्झा मध्ये इथली वास्तविक परिस्थिती समोर येते.[६]

शिवाय अहमदनगर मधील किसान कार्यकर्त्यांनी देवळाली पासून फैजपुर पर्यंत पदयात्रा काढली. ग्रामीण भागातील काँग्रेसने प्रभावित होऊन अखिल किसान परिषदेचे सचिव स्वामी सहजानंद यांनी तर बिहार प्रांतातून किसान यांचा पदयात्रा मोर्चा फैजपूरला आणला. गरीबपिडीत शेतकरी जागृत व्हावा व आपल्या हक्कासाठी त्याने सरकारला आपली संघशक्ती दाखवावी, यासाठी वाटेत ठिकाणी सभा घेतल्या. किसान परिषदेची बैठक प्रा.एन.जी.रंगा यांच्या नेतृत्वा खाली झाली.

कृषी विकासाचा कार्यक्रम :

हा खूप महत्त्वाचा होता, खंड व जमीन महसुलात परिस्थितीनुसार कपात, अल्पभूधारकांना सूट, शेतीवरील आयकर, पाटबंधाऱ्यावरील शुल्कात कपात, वेठबिगारीस आळा, प्रत्यक्ष कसणार्यांना जमिनीची मालकी, सहकारी शेती, ग्रामीण कर्जबाजारीतून शेतकऱ्यांना सुटका, शेतकऱ्यांना संरक्षण, शेतमजुरांना मजुरीबाबत कायदेशीर संरक्षण, किसानांच्या संघटना या मधील बऱ्याच बाबी १९३७ च्या काँग्रेस जाहीरनाम्यातच अंतर्भूत करून टाकल्या. फैजपूर काँग्रेसच्या २१ ठरावा पैकी ऐतिहासिक महत्त्वाच्या निर्णयांचा संमत झालेला मसुदा तयार करण्यात आला.७ या आणि अनेक स्वातंत्र्याच्या मुक्ती संग्रामात भारतातील तसेच शेतकऱ्यांनी सहभाग नोदविल्याचे आपल्याला दिसून येते. त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी या स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त अनेक महत्व पूर्ण संकल्प करावे लागतील.

निष्कर्ष :

१. ब्रिटिश राजवटीमध्ये शेतकऱ्यांना आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी अनेक चळवळी मोर्चा यांचे आयोजन केलेले दिसते.

२. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच खानदेशात विविध प्रकारचे शेती पिके घेतली जात.

३. स्वतंत्र्यपूर्व काळापासूनच अनेक प्रकारचे कर हे शेतकऱ्यांवर आणि शेतमालावर लागलेली दिसतात.

४. पूर्वीच्या काळात शासनाकडून जसे कर आकारले जात असत तसेच कर आजही शेतकऱ्यांकडून शासन वसूल करताना दिसून येते.

५. खानदेशात शेतकऱ्यांच्या आणि भूमिहीनांच्या प्रश्नांना वाचला फोडण्याचे काम अनेक समाज सुधारकांनी केलेले दिसते.

६. शेतकरी स्वातंत्र्यपूर्व काळी ज्यापद्धतीने शेतीतून पिक घेत असे तीच पद्धत आजही स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतर

 ISSN No. 2394-5990

दिसून येते आणि आपल्या हक्कांसाठी आजही त्याला मोर्चे, पदयात्रा, उपोषण या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो.

७. स्वातंत्र्य पुर्व काळात देखील हमी भावासाठी शेतकऱ्यांना मोर्चे आंदोलन यासारख्या मार्गाचा अवलंब करावा लागला आहे. तीच परिस्थिती आजही दिसून येते.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ.

२. Maharashtra TimesUpdated 5 Mar 2014, 11:08 pm.

३. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग ७ – खानदेशातील इतर चळवळी.

४. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग ९ – खानदेशातील इतर चळवळी.

५. पश्चिम खान्देशातील खान्देशातील स्वतंत्र सेनानींचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य (ई. स. १९२० ते ई. स. २०००) लेखक – प्रा. डॉ .गोकुळ निंबा पाटील लुलू पब्लिकेशन २०२१.

६. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग१३ – सविनय कायदेभंगाचे दुसरे पर्व.

७. फैजपूर कॉंग्रेस अधिवेशन, खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग १७.

■■■

भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा

डॉ. विठ्ठल घिनमिने
सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र
श्री. साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेर
ता. हिंगणघाट जि. वर्धा
मो. नं. ९६८९६४२४४९
Email - vghinmine1980@gmail.com

गोषवारा (Abstract) :

नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणा-या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वांत आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे. भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा शिक्षण क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजुन लांबचा पल्ला गाठावयाचा बाकी आहे.

राज्य, जिल्हा, तालुका पातळीवरील विविध भागधारकांना तसेच खाजगी क्षेत्राला या धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये सहभागी करून घेणे हे एक अवघड काम आहे. सोबतच क्षमता, आर्थिक संसाधने तसेच नवीन कल्पना निर्मितीसाठीच्या अनुकूल वातावरणाची कमतरता ही आव्हाने ही समोर आहेत. परंतू या सर्वांमध्ये विविध राज्यांमध्ये जनमत तयार करणे हे सर्वांत कठीण काम आहे. थोडक्यात सांगायचे तर नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीचे यश सहकारी संघराज्य प्रणाली व सुधारणांमध्ये योगदान देण्याची राज्यांची क्षमता यांवर अवलंबून आहे. देशातील सुमारे २ कोटी शाळाबाहय मुलांना मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात आणणे, शिक्षणातील ४.४३ टक्के वरून ६ टक्के वाढ करणे. मुलाच्या जन्माच्या वेळची परिस्थिती किंवा इतर पार्श्वभूमीमुळे कोणतीही मुलगा, मुलगी शिक्षणाची व आपल्यातील उत्कृष्टतेची संधी गमावणार नाही. देशातील सर्व अशिक्षित तरूण व प्रौढयांना १०० टक्के साक्षर करणे त्याच बरोबर २१ व्या शतकातील प्रमुख कौशल्य, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्याकरिता व सर्वांगीण विकासाकरिता अभ्यासक्रम कमी करून अनुभवातुन शिक्षण देणे हा शिकविण्याच्या पध्दतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा उद्देश आहे.

शालेय व उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला असून २१ व्या शतकातील हे पहिले शिक्षण धोरण ३४ वर्ष जुन्या १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाची जागा घेणार आहे. सर्वांना संधी, निःपक्षपाती, दर्जेदार, परवडणारे आणि उत्तरदायित्व अशा स्तंभावर या शैक्षणिक धोरणाची उभारणी करण्यात आली आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मुलांना आणि तरूणांना खूप फायदा होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण आणण्याचा, येणा-या पिढीचे भविष्य उज्वल करण्याचा हाच उद्देश आहे. येत्या काळात बेराजगारी हटवण्यात नवीन शिक्षण पध्दती निश्चितच यशस्वी होईल. नवीन शैक्षणिक धोरण तरूणांना नवीन मार्ग आणि प्रकाशाकडे घेऊन जाईल तसेच रोजगाराभिमुख शिक्षण देण्यात येईल यात तिळमात्र शंका नाही.

बिज शब्द : प्रारूप, प्रवाह, प्राधिकरण, बहुअनुशासनात्मक, स्वायत्तता, प्रयोगात्मक शिक्षण

प्रस्तावनाः

अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा असल्यातरी वर्तमानकाळ शिक्षण आणि आरोग्य महत्वाच्या गरजा म्हणून निर्माण झालेल्या आहेत. कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील शिक्षण व्यवस्थेतवर अंवलबून असतो. मानव विकास निर्देशाकामध्ये सूध्दा शिक्षण या घटकाला महत्वपूर्णं स्थान दिलेले आहे. समाजाच्या सर्वांगिण विकासासाठी शिक्षण हे दर्जदार असणे आवश्यक आहे. शिक्षण जर दर्जदार असेल तर देशाच्या विकासाची दिशा ठरवत असते. भारतात स्वांतत्र्यापूर्व आणि स्वांतत्र्यानंतरच्या काळातही अनेक समित्या आणि विविध आयोग नेमण्यात आले होते यामध्ये भारतीय शिक्षण आयोग १८८२, भारतीय विद्यापिठ आयोग १९०२, कलकत्ता विद्यापिठ आयोग १९१७, विद्यापिठ शिक्षण आयोग १९४८, मूदलीयार आयोग १९५२, भारतीय शिक्षण आयोग १९६४, राष्ट्रीय शिक्षण

ISSN No. 2394-5990

आयोग १९८५, आणि त्यानंतर तब्बल ३५ वर्षानी नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अशा प्रकारे शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करून देशाच्या सर्वांगिन विकासाकरीता विविध आयोगाच्या माध्यमातून प्रयत्न करण्यात आले.

भारतात सध्या जवळपास ८४५ विद्यापिठे आणि ४०,००० उच्च शिक्षण संस्था आहेत. या संस्था याविद्यापिठाषी संलग्न आहेत. पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण भारत सरकारने १९६८ मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी तर दूसरे शिक्षण धोरण पंतप्रधान मा. राजीव गांधी यांनी १९८६ आणि तिसरे शिक्षण धोरण पंतप्रधान मा. श्री. नरेद्र मोदी यांनी जुलै २०२० मध्ये जाहीर केले.

प्रस्तुत वरील शोध निबंधामध्ये भारताच्या नविन शैक्षणिक धोरण २०२० चे वैशिष्टये,गुण व दोष तसेच या धोरणा समोरील आव्हाने यांचे विश्लेषन करण्यात आले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे वैशिष्टये :

सुमारे ३५ वर्षानंतर शैक्षणिक धोरणामध्ये बदल करण्यात आले असून भाषा शिक्षण, कौशल्य व व्यवसाय शिक्षण इत्यादी विषयामध्ये वैशिष्टये पूर्ण बदल करण्यात आले.

१) कोणत्याही विद्यार्थ्यावर कोणतीही भाषा लादली जाणार नाही. भाषा निवडण्याचे स्वातंत्र पूर्णपणे विद्यार्थ्यांना असेल.

२) 'एक भारत श्रेष्ठ भारत'या उपक्रमांतर्गत इयत्ता सहावी ते आठवी पर्यतच्या विद्यार्थ्यांना 'भारतातील भाषा' या प्रकल्पामध्ये सहभाग घेता येणार आहे.

३) विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शिक्षण स्तरावर विविध विदेशी भाषाचा पर्यायदिला जाणार आहे.

४) सूमारे ८ भारतीय भाषामध्ये इ-कोर्सेस उपलब्ध होणार आहे.

५) शिक्षण विभागाव्दारे पाली, पर्षियन आणि प्राकृत भाषासाठी एक राष्ट्रीय संस्था उभारली जाणार आहे.

६) पूर्वप्राथमिक शाळांकरिता NCERT कडून अभ्यासक्रम सूरू केला जाणार असून हा पूर्वप्राथमिक शिक्षण आंतराष्ट्रीय दर्जा करण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

७) ज्या ठिकाणी अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबविण्यात अपयशी ठरेल त्या ठिकाणी नवीन सर्व सोयी-सुविधा युक्त पूर्वप्राथमिक शाळा उभारली जाणार आहे.

८) दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी भारतीय सांकेतीक भाषा संपूर्ण देशात प्रमाणीत करण्यात येणार आहे.

९) ३ ते १४ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांना कायद्याने शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला. या आधी तो ६ ते १४ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांना प्राप्त होता.

१०) ५ वर्षे मुलभुत शिक्षण-यात नर्सरी ४ थ्या वर्षी, ज्युनिअर केजी ५ व्या वर्षी, सिनिअर केजी ६व्या वर्षी, इयत्ता पहिली ७ व्या वर्षी, इयत्ता दुसरी ८ व्या वर्षी, यात संख्या व अक्षरांची ओळख करून देण्यात येईल व त्यांना ते वाचता यावे यावर भर दिला जाईल.

११) ३ वर्ष प्राथमिक शिक्षण-इयत्ता तिसरी ९ व्या वर्षी, इयत्ता चैथी १० व्या वर्षी, इयत्ता पाचवी ११ व्या वर्षी पुर्ण होईल.

१२) ३ वर्ष माध्यमिक शिक्षण-इयत्ता सहावी १२ व्या वर्षी,इयत्ता सातवी १३ व्या वर्षी, इयत्ता आठवी १४ व्या वर्षी. यामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश असून इंटर्नशिपची सुध्दा सुविधा दिली जाणार नाही.

१३) ४ वर्ष उच्च माध्यमिक शिक्षण - इयत्ता नववी १५व्या वर्षी, इयत्ता दहावी १६व्या वर्षी, इयत्ता अकरावी १७ व्या वर्षी, इयत्ता बारावी १८ व्या वर्षी अशा प्रकारे वयाच्या आधारे वर्गाची क्रमवारी ठरतील.

१४) दहावी बोर्ड परीक्षा रदद् करण्यात आले असून एम.फील अभ्यासक्रम पूर्ण पणे बंद करण्यात येणार आहे.

१५) पाचवी पर्यतच्या विद्यार्थ्यांना केवळ मातृभाषा, स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रीय भाषा शिकणे अनिवार्य राहील. इतर विशय इंग्रजीमध्ये असले तरी एक विषय म्हणून शिकावे लागेल.

१६) नववी ते बारावीच्या सत्र परीक्षा असतील. त्या एकूण ८ शालेय अर्धवर्षामध्ये घेतल्या जाणार आहे.

१७) या धोरणात शालेय शिक्षण, उच्च शिक्षण याबरोबरच कृषी शिक्षण, कायदा शिक्षण, वैद्यकिय शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण इत्यादी व्यावसायिक शिक्षणाला कार्यक्षेत्रात आणले जाणार आहे.

१८) या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विदेशी विद्यापीठांना भारतामध्ये आपल्या शाखा उघडता येणार आहे.

१९) शालेय शुल्क आकाराणी रक्कम निश्चित केली जाणार आहे.

२०) सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलीक, लिंग, अपंगत्व इत्यादी घटकामध्ये भेदभाव न करता.

२१) शिक्षणाकरिता आर्थिक दृष्टया वंचित घटकावर विशेष भर दिला जाईल.

२२) शिक्षणांची भरती सक्षम पारदर्षक प्रक्रियेद्वारे केली जावूण बहुस्त्रोत नियमित कामगिरी मूल्यांकन, उपलब्ध प्रगतीचे मार्ग इत्यादी गुणवत्तेवर आधारित शिक्षकाची शैक्षणिक प्रशासक म्हणून बढती दिली जाईल.

२३) एस.सी.,एस.टी.आणि ओबीसी या प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांतील गुणवत्तेस प्रोत्साहन दिले जाईल, त्याच बरोबर राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टरचा विस्तार करून शिष्यवृत्ती प्राप्त विद्यार्थ्यांना मागोवा घेतला जाईल. या धोरणात कोविड-१९ चा प्रसार लक्षात घेवून पर्यायी शिक्षण पध्दतीचा व्यापक विचार करण्यात आला. त्यानुसार सर्व कषपर्यायी शिक्षण आणि डिजीटल शिक्षण यावर भर देण्यात आला.

२४) महाविद्यालयीन पदवी ३ व ४ वर्षाची असेन यामध्ये पदवीच्या पहिल्या वर्षात प्रमाण पत्र मिळेल, दुस-या वर्षात पदविका मिळेल, तिस-या वर्षात डिग्री मिळेल, संशोधन करणा-याकरिता उच्च शिक्षण घेणा-याकरिता चार वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम असेल, इतरांकतिरा तीन वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम असेल.

२५) उच्च शिक्षणामध्ये २०३५ पर्यंत एकूण पट नोंदणी ५० टक्के करण्याचे उद्दिट आहे.

२६) या शैक्षणिक धोरणा अंतर्गत एखाद्या विद्यार्थ्याला जर कोर्सच्या मध्यभागी दुसरा कोर्स करण्याची इच्छा झाली तर तो पहिल्या कोर्स मधून मर्यादीत काळाकरिता ब्रेक घेवून दुसरा कोर्स करू शकतो.

२७) उच्च शिक्षणात सुधारणामध्ये श्रेणीबध्द शैक्षणिक (Graded -cademic) प्रशासकीय (Administrative) आणि स्वायत्तता (Finanacial Autonomy) चा समावेश आहे.

२८) सरकारी, खासगी आणि मान्यताप्राप्त संस्था या सर्वाकरिता समान नियम असतील तसेच शिक्षणात समानता असणार आहे.

२९) बहुपर्यायी अभ्यासक्रम असणार असून यामध्ये एकाच वेळी वेगवेगळे विषय एकत्रपणे शिकता येईल.

३०) बहुभाषीक शिक्षण शिकवितांना विविध प्रादेशिक भाषांचा वापर करता येणार आहे.

३१) कायदेविषयक व वैद्यकिय शिक्षण वगळता उच्च शिक्षण एका छताखाली आणण्याचा प्रयत्न या धोरणात करण्यात आला आहे.

३२) शिक्षण क्षेत्रातील गुंतवणूक एकूण घरेलू उत्पादनाच्या (GDP) च्या ६ टक्के करणार असून ती सध्या ४.४३ टक्के आहे.

३३) विद्यार्थ्यांचे प्रगतीपुस्तक बदलणार, शिक्षकांसोबतच विद्यार्थी देखील स्वतःचे मूल्यांकन करणार यामध्ये शिक्षकाव्यतिरिक्त विद्यार्थी व वर्गमित्र यांचेही शेरा असणार तसेच शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांचे जीवन कौशल्य सुध्दा नमुद करावे लागणार आहे.

३४) या धोरणात केंद्रिय मनुष्यबळ विकास मंत्रालय हे नाव बदलवून शिक्षण मंत्रालय असे नामकरण करण्यात आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे फायदे :

१) विद्यार्थ्यांच्या आवडीला महत्व: आपली शिक्षण प्रणाली दहावीनंतर विज्ञान, वाणिज्य आणि मानव्यता या तीन श्रेणीमध्ये विद्यार्थ्यांना उपलब्ध आहे. परंतु विद्यार्थ्यांना फक्त एकच प्रवाह निवडण्याची परवानगी आहे जर विद्यार्थ्यांनी कोणताही एकच प्रवाह निवडला तर ते दुस-या प्रवाहाच्या विषयाचा अभ्यास करू शकत नाही. त्यामुळे वर्तमान शिक्षण प्रणाली समस्याप्रधान असलेली दिसून येते. कारण ब-याच विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा जास्त विषयामध्ये आवड असू शकते.

२) कक्षा आधारित रचना:नविन शैक्षणिक धोरणामध्ये प्रस्तावित केलेला दुसरा मोठा बदल म्हणजे १०+२ शैक्षणिक रचना ५+३+३+४ रचनासह बदलणे. आता हे जवळजवळ पाश्चिमात्य विकसित देशाचे शैक्षणिक प्रणालीसारखेच बनले आहे. १०+२ मध्ये ६ वर्ष वयाच्या पासून शिक्षण प्रणाली शिक्षण सुरू झाले परंतु या नवीन शिक्षण पध्दतीमध्ये तीन वर्षाचे शिक्षण सुरू होईल. प्रीस्कूल तीन ते सहा वयोगटातील नंतर १ व त्यानंतरच्या २ वर्षाचे असेल. त्यांनतरच्या दोन वर्षच्या तयारीचा टप्पा असेल ज्या दरम्यान कक्षा आधारित रचना खेळण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

३) बहु-अनुशासनात्मक अभ्यासांवर लक्ष: ६ ते ८ वर्ग हा एक केंद्र टप्पा असेल ज्या दरम्यान प्रायोगिक शिक्षण हे मुख्य लक्ष्य विज्ञान, गणित, कला मानव्यता असेल. पुढील ९ ते १२ या काळातील अत्याधुनिकतेचा दुसरा टप्पा असेल ज्या दरम्यान बहु-अनुशासनात्मक अभ्यासांवर लक्ष केंद्रित केले जाईल.

४) मुल्यांकन करणे सोयीचे नविन शैक्षणिक धोरणाचे आणखी एक मनोरंजक आणि सकारात्मक वैशिष्ट प्रगती अहवाल कार्डशी संबंधित आहे जे आतापर्यंत वर्षाच्या अखेरीस विद्यार्थ्यांना देण्यात आले होते. शिक्षक त्यांच्या वर्षानुसार विद्यार्थ्यांने संपुर्ण वर्षात कसे प्रदर्शन केले याचे मूल्यांकन करते. समितीने शैक्षणिकधोरणाच्या सध्याच्या मसुद्यात प्रस्तावित केलेली आणखी एक महत्वाची दुरूस्ती म्हणजे शेवटी असे ठरवले आहे की

ISSN No. 2394-5990

भारताच्या घरगुती उत्पादनाच्या (GDP) च्या किमान १० टक्के गुंतवणूक शिक्षणावर खर्च होईल. सध्या हे सुमारे ४.३ टक्के आहे जे अपुरे आहे.

नवीन शिक्षण धोरण २०२० चे तोटे :

१) भाषेचा प्रश्न निर्माण होईल :

भाषेच्या उद्देशाने या नवीन शिक्षण धोरणावर बरीच टीका झाली आहे. पाचवीपर्यंत मुलांचे शिक्षण मुख्य भाषा, मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत असले पाहिजे. असे करणे अनिवार्य आहे. असे कुठेही लिहिलेले नाही. परंतु ज्यांनी या सुधारणेवर टीका केली आहे त्यांचे म्हणणे आहे की यामुळे प्राध्यापकांना इंग्रजीमध्ये शिक्षण न देणे आणि त्याऐवजी प्रादेशिक भाषामध्ये शिक्षण देणे भाग पडेल जे बहुतेक लोकांसाठी फायद्याचे ठरू शकत नाही. समजा, तुम्ही केरळमध्ये राहात आहात आणि तुमच्या मुलाने केरळमध्ये इयत्ता दुसरी पर्यंत शिक्षण घेतले आहे, त्यांनतर तुम्ही महाराष्ट्रात स्थलांतर केले तर शिकण्याच्या, वातावरणाच्या बदलांचा सामना मुले कशा प्रकारे करेल, कारण बहुतेक विद्याशाखा महाराष्ट्र मराठीत शिकवल्या जातील आणि म्हणूनच मुलाला त्यात बदल करता येणार नाही?

२) लोकशाही विरोधी धोरण:

या धोरणावर लोकशाहीविरोधी असल्याची टीका अनेक विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांच्या संघटनांनी केली. काही राजकीय पक्षांनीही यावर टीका केली आहे. उदारणार्थ काही राजकीय पक्षांनी अग्रणी टीका व्यक्त केली. ते असे घोषित करतात की हे धोरण बनविण्यापुर्वी राज्यांचा सल्ला घेण्यात आला नाही. शिक्षण हा एक समान विषय असून तो केंद्र आणि राज्य प्राधिकरणांतर्गत येत आहे. हे धोरण आणण्यापुर्वी राज्यांचा अधिक सल्ला घ्यावा. या धोरणामुळे केंद्रीकरणाला प्रोत्साहन मिळते, अषीटीका सुध्दा करण्यात येते.

३) अंमलबजावणी करणे कठीण :

व्यावहारीक अंमलबजावणी करणे ही एक वेळ लागणारी अतिशय कठीण प्रक्रिया असेल कारण असे असंख्य सरकारी शाळा आहेत जिथे मुलांमध्ये पुरेसे शिक्षक नाही.

नवीन शैक्षणिक धोरणापुढील महत्वाची आव्हाने :

सध्या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीने जरी जोर धरलेला असला तरीही ते पूर्णत्वाला जाण्याच्या मार्गावर अनेक आव्हाने आहेत. भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार लक्षात घेता या धोरणाची अंमलबजावणी हे एक अवघड काम असणार आहे. उदाहरणासाठी आपण शालेय शिक्षण व्यवस्थेचा विचार करू, १५ लाखाहून अधिक शाळा, २५ करोड विद्यार्थी आणि ८९ लाख शिक्षकांसह भारतातील शिक्षण व्यवस्था ही जगातील दुस-या क्रमांकावरील शिक्षण व्यवस्था आहे. या शिक्षण व्यवस्थेत पुर्णपणे बदल करणे हे सरकार पुढील खरे आव्हान असणार आहे.

१) समन्वय आणि सामाजिक जबाबदारी :

उच्च शिक्षण व्यवस्थेचा आकारही फार मोठा आहे. एआयएसएचई २०१९ च्या अहवालानुसार, भारताच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रात जवळपास १००० विद्यापीठे, ३९९३१ महाविद्यालये आणि १०,७२५ स्वायत्त संस्थांमध्ये मिळून ३.७४ करोड विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. राज्य, जिल्हा तसेच तालुका स्तरावरील सर्व भागधारकांना एकत्र आणून या नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे ही एक अत्यंत कठीण बाब ठरणार आहे. विलक्षण विविधता असलेल्या राज्यांमधील तसेच जिल्हास्तरावरील विविध भागधारकांमध्ये समन्वय आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करणे हे शिक्षण मंत्रालयासाठी मोठे आव्हान असणार आहे.

२) सरकारच्या क्षमतेवर आधारित :

नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी देशाच्या, राज्यांच्या आणि सरकारांच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीचा कमतरता आहे, संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली आहे व नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे.

३) दृष्टीकोनात बदल होणे गरजेचे :

नव्या शैक्षणिक धोरणामध्ये कल्पना केलेल्या परिवर्तनांच्या विशालतेला चालना देण्यासाठी शिक्षण मंत्रालये (केंद्र आणि राज्ये) आणि इतर नियामक संस्थामधील अंतर्गत क्षमता अत्यंत अपुरी आहेत. उदाहरणार्थ, पांपारिक शिक्षणाकडून प्रयोगात्मक शिक्षण व टिकात्मक विचारापर्यंत जाण्यासाठी ही शिक्षण व्यवस्था चालवणा-या लोकांच्या व सोबतच शिक्षक, विद्यार्थी व पालकांच्या दृष्टीकोनात बदल होणे गरजेचे आहे.

४) राज्य सरकारवर अवलंबून :

हे धोरण मुख्यत्वे केंद्र आणि राज्यामधील सहकार्यावर अवलंबून असणार आहे. या धोरणाचा मसुदा केंद्र सरकारने राज्य सरकारांसह विविध भागधारकांच्या योगदानातून तयार

केला असला तरी त्याची अंमलबजावणी मुख्यत्वे राज्यांच्या सक्रिय सहकार्यावर अवलंबून आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे बहुतांश सेवांवर आधारित शैक्षणिक उपक्रम राज्य सरकारकडून चालवणे जात आहे.

उदा. तामिळनाडू राज्याने नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी न करण्याची भूमिका अनुसरली आहे. अशीच भूमिका जर इतर राज्यांनीही घेतली तर केंद्राच्या चिंतेत वाढ होऊ शकते. त्यामुळे केंद्राकडून संघराज्याची समीकरणे कशाप्रकारे हाताळण्यात येत आहेत यावर नव्या शैक्षणिक धोरणाचे भवितव्य ठरणार आहे.

५) खाजगी क्षेत्राची भुमिका महत्वपूर्ण :

या धोरणाच्या दृष्टीने खाजगी क्षेत्राची भूमिका महत्वाची ठरणार आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के उच्च शिक्षण देणा-या संस्था या खाजगी आहेत. तसेच एकूण संख्येच्या जवळपास ६० ते ७०टक्के विद्यार्थी खाजगी संस्थामध्ये उच्च शिक्षण घेत आहेत. खाजगी क्षेत्र आर्थिक संसाधने व नावीन्यपूर्ण कल्पना प्रदान करतात का? याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. या धोरणाच्या प्रक्रियेसाठी खाजगी क्षेत्राचे योगदान मिळविणे व यातील एक महत्वाचा भागीदार म्हणून खाजगी क्षेत्राच्या योगदानाला मान्यता देणे ही एक महत्वाची बाब आहे.

६) संसाधनाची आवश्यकता :

सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे विविध उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी येत्या दशकात पुरेल अशा संसाधनांची गरज लागणार आहे. या संदर्भात, या धोरणात म्हटल्याप्रमाणे नव्या धोरणाची उदिष्टे साध्य करण्यासाठी देशाला शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देषांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्यापर्यंत वाढवावा लागेल. भूतकाळात देण्यात आलेली आश्वासने आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्तता यांचा विचार केल्यास हे नक्कीच कठीण काम असणार आहे. उदाहरणार्थ, १९६८ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देषांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यापर्यंत नेण्याची शिफासर करण्यात आली होती. मात्र, गेल्या चार दशकांमध्ये शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च ३ टक्क्यांच्या पुढे गेलेली नाही. आश्चर्यकारक बाब म्हणजे ज्या वर्षी हे नवे शैक्षणिक धोरण आले त्यावर्षी शिक्षणावरील खर्च हा सर्वांत कमी होता. २०२०-२१ मध्ये शिक्षणावरील खर्च ९९,३११ कोटींवरून २०२१-२२ मध्ये ९३,२२४ कोटी इतका कमी झाला. कोरोना आणि आर्थिक संकटामुळे सरकारने आरोग्य क्षेत्रात अधिक खर्च करणे पसंत केले, त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रावरील खर्चात कपात झाली याबाबत कोणतेही दुमत नाही. पण येत्या काळात शिक्षणावरील खर्च कसा वाढवता येईल यासाठी कोणतीही योजना सरकारकडे नाही आहेत.

संदर्भ सुची :

१) घोडके अमोल लक्ष्मन भारतातील मानव संसाधन विकास प्रकाशन द. युनिक ॲकडमी पुणे

२) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० शिक्षण मंत्रालय भारत

३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासंबधी इंटरनेटवरील उपलब्ध माहीती

४) National Education Police 2020 https://w.w.w.mhrd.gov.in

■■■

बुध्द तत्वज्ञान जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याचा मार्ग

प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे
संत गाडगे महाराज महाविद्यालय हिंगणा, जि. नागपूर
मो.नं. ९४२३४०६५०८
ईमेलः wkhobragade@gmail.com

सारांश :

भारताच्या इतिहासामध्ये इ.स.पु. सहावे शतक धार्मिक क्रांतीचे म्हणुन मानले जाते. या शतकात सिध्दार्थ गौतम बुध्दाने बुध्द धम्माची स्थापना केली. तथागत बुध्दाने धम्मक्रांती करून भारतीय संस्कृतीचा परिचय केवळ आशिया खंडालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला करून दिला. स्वातंत्र्य समता, व बंधुता या तत्वाचा उदय बुध्दधम्म क्रांतीतूनच झालेला होता. बुध्दाचा धम्म समतेवर आधारित होता. शिवाय अहिंसा व शांतीचा संदेश देखील बुध्द धम्मानेच दिलेला होता. बुध्दधम्म मानवतावादी होता. बुध्दधम्मापेक्षा कोणताही मार्ग अखिल मानवाच्या जीवन जगण्याचा आदर्श मानवातावादी ठरू शकत नाही. आज संपूर्ण जगाला आतंकवाद, नक्षलवाद, जातीवाद, धर्मवाद, परस्परातील स्वार्थी भावना, चोरीलबाजी, शारीरीक दुष्कर्म इत्यादी अनेक समस्या भेडसावीत आहेत. एका बाजुला विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रे आपली भांडवलवादी धोरणे संपूर्ण जगावर लादत आहेत. तर दुस–या बाजुला लहान–लहान अविकसीत राष्ट्रे असुरक्षिततेच्या भावनेतुन अणुबॉम्ब बनविण्याच्या स्पर्धेत दिवस–रात्र गुंतल्याचे दिसून येते. आज जगातील कोणतेही राष्ट्र स्वतःला सुरक्षित असल्याचे समजत नाही. आज संपूर्ण जगच रक्ताची होळी खेळण्यासाठी आतूर असल्याचे चित्र दिसुन येते. अर्थात संपूर्ण जग युध्दाच्या, विनाशाच्या खाईत ओढल्या जात आहे. संपूर्ण विश्व स्फोटक अशा अणुबॉम्बच्या ढिगा–यावर उभे आहे. जर जगाला विनाशकारी समस्यातुन वाचवायचे असेल तर ते सामर्थ केवळ बुध्दधम्माच्या तत्वज्ञानामध्येच आहे. आज संपूर्ण जगाला हे पटू लागले आहे की, बुध्दाचे तत्वज्ञान सुख–शांतीसाठी आवश्यक आहे. विनाशकारी अण्वन्वस्त्राच्या ढिगा–यावर उभ्या असलेल्या जगाला आज खरोखरीच युध्दाची नव्हे तर बुध्दाची आवष्यकता आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, बुध्द धम्म ङ्गबहुजन हिताय, बहुजन सुखाय आहे. यात मानवासाठी करूणा भरलेली आहे. सुख, शांती व प्रेम यात भरलेले आहे. बुध्द धम्म हा उत्थानकारी आहे. बुध्द धम्म हाच खरा मानवतावादी जीवनमार्ग आहे. कारण बुध्द धम्मात मानवी दुःखाचा विचार केला. दुःख नैसर्गिक कारणाने किंवा मानवनिर्मित कारणाने उत्पन्न होते. मानवनिर्मित दुःख नैसर्गिक कारणाने किंवा मानवनिर्मित कारणाने उत्पन्न होते. मानवनिर्मित दुःख लादलेली असतात. या दुःखाचे मुळ तृष्नेत, लोभात असते. या तृष्नेच्या व लोभाच्या आहारी जाऊ नका. याचे नियमन करा. त्याच्या आहारी न जाणे हा बुध्दधम्माचा मानवातावादी जीवनमार्ग आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात बुध्द तत्वज्ञानातुन जागतिक शांतता प्रस्थापित होऊ शकते, याचे विवेचन केले आहे.

प्रस्तावना :

जगातील मानवप्राण्यांमधील अतिरेकी आशाआकांक्षा, महत्वाकांक्षा, तृश्नेमुळेच (असार्वत) अनेक विनाशकारी युध्दे लढल्या गेली. ज्यामुळे अशांती, अव्यवस्था निर्माण झाली. ती आजतागायत अस्तित्वात आहे. सम्राज्यवादी स्पर्धेतुन देखील मोठया राष्ट्रांनी लहान राष्ट्रावर आक्रमणे केली. मोठया राजांनी लहान राजांवर आक्रमणे करून, त्यांच्याशी युध्दे केल्याचे दिसुन येते. मध्यकालीन औद्योगिकीकरणामुळे उत्पादनाच्या क्षेत्रात वाढ झाली. परिणामी जगाला प्रचंड नरसंहार व वितहानी करणा–या दोन जागतिक महायुध्दांना तोंड दयावे लागले. या महायुध्दानंतर जगात शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याच्या हेतुने राष्ट्रसंघ व यु.एन.ओ. संघटना स्थापन झाल्या. तरी देखील दोन भिन्न वैचारीक व सैध्दांतिक विचार प्रणालीतुन उदभव झालेल्या शित युध्दाचा संपूर्ण विश्व सामना करीत असल्याचे चित्र आजही दिसुन येते. युध्दाचा संपुर्ण युध्दाचा निषेध करतांना बुध्द म्हणतात की विजयातुन वैर उत्पन्न होते. विजित दुःखात काळ कंठितो परंतु जो शांत आहे, क्रोध विरत आहे. तो सुखात नांदतो. कारण अशा माणसाला जय पराजयाची चिंताच नसते.[१]

पहिल्या जागतिक महायुध्दास जर्मनीस जबाबदार धरून विजयी राष्ट्रांनी अपमानकारक व्हर्सायचा तह जर्मनीवर लादला. या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी जर्मनीचा हुकुमशाहा हिटलरने दुसाऱ्या जागतिक महायुध्दासाठी इतर राष्ट्रांना विवश केले.

एकंदरीत असे म्हणता येईल की, अधिकाअधिक भूमी संपादन करण्यासाठी तर कधी अधिकाअधिक वसाहती स्थापन करण्यासाठी तर कधी जागतिक महासत्ता बनण्याच्या हेतुने लहान लहान राष्ट्रांवर प्रभाव निर्माण करण्याच्या महत्वाकांक्षेतुन युध्दे लढल्या गेली. अशा अनेक हिंसक घटनांचा जगाचा इतिहास साक्षीदार आहे. अशी सर्व युध्दे, हिंसक घटनांचीच कारणमिमांस बघीतली तर बुध्दाच्या धम्म तत्वाज्ञानाच्या दृष्टीकोणातून अतेरेकी महत्वाकांक्षा, तृष्णा (आसक्ति) कारणीभूत होती असे दिसुन येते. तथागत भगवान बुध्द म्हणतात की, ''तृष्णा किंवा लोभाचा धिक्कार करावा. कारण यातून अनेक वाईट आणि दुष्ट गोष्टींचा उदभव होतो. यातुन हाणामारी, जखमी करणे, भांडणे, तंटा, घातप्रतिघात, विरोध आणि संघर्श उद्भवतात यातुन कलह, निंदा आणि मिथ्थ्या कथन अशी प्रवृत्ती प्रसवतात.''[२] कार्लमाक्र्सने देखील कामगार वर्गाची हुकुमशाही स्थापन करण्याचे स्वप्न बघून वर्गविहीन आणि शोषणमुक्त आदर्श समाजाची निर्मिती करण्याचेच स्वप्न आपल्या समाजवादातून बघितले होते. परंतू ते यशस्वी होऊ शकले नाही. कारण कामगार वर्गामध्ये जी तृष्णा होती ती दूर करण्याची उपाययोजना कार्लमाक्र्सने सांगितलेली नाही. मानवीप्राण्यातील तृष्णा दूर करण्याची उपाययोजना कार्लमाक्र्सने सांगितलेली नाही. मानवीप्राण्यातील तृष्णा दूर केल्याशिवाय आदर्श समाज व्यवस्था स्थापन होणे शक्य नाही. त्यामूळेच माक्र्सवाद मागे पडला. परंतू दोन हजार पाचशे वर्षानंतर देखील बुध्दाचे तत्वज्ञान जागतीक शांतता स्थापन करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे हे सिध्द होते. बुध्दाचे तत्वज्ञान शांततापूर्ण सुखी जीवन जगण्याचा मार्ग दाखवितो. देवनामप्रिय प्रियदर्शी सम्राट अशोकाने कलिंग घटनेनंतर धम्म विजयाची घोषणा करून दया, क्षमा, शांती, अहिंसा, प्रेम, स्नेह, सर्वधर्म समभाव इत्यादी तत्वांनी जगाला जिंकण्याचा निश्चय केला त्याने शस्त्रास्त्रांचा त्याग करून धम्म विजयाच्या मार्गाने तो जगजेता बनला. त्याने असा संदेश दिला की, मौर्य साम्राज्याच्या सिमेपलीकडील राज्यांनी कोणतीही भिती बाळगू नये. सगळेच आपले जीवन सुखी समाधानाने जगु शकतात. अशाप्रकारे बुध्द धम्म तत्वज्ञानाने 'स्वतःही जगा आणि दुसाऱ्यांनाही जगु द्या' बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, लोकोनुकंम्पाय, अत्याय हिताय सुखाय... असा बुध्दाच्या धम्माचा मुळ, तत्व असलेला संदेश संपूर्ण जगाला दिला.

जागतिक शांतता आणि बुध्दतत्वज्ञान :

मनुष्य प्राण्याला हिंसक प्रवृत्तीपासून मुक्त करून एक सदाचारी, अहिंसक मनुष्य निर्मितीचा विडा तथागत बुध्दाने उचलून मनुष्य जीवन दुःखमय आहे. असे तथ्य बुध्दाने जगासमोर ठेवले. परंतू शाश्वत सत्य नाही कारण लोभ, व्देष, मोह, ईर्ष्या, माया आसक्ती ही दुःखाकाची कारणे आहेत. त्यामुळेच माणूस विकृत व दुःखी बनतात. अशा विकारातून मुक्ती म्हणजेच दुःखातून मुक्ती होय. जीवनातील नैराश्य, वैफल्य व दुःख हे शाश्वत सत्य नव्हे. ही अवस्था जीवनाचा अविभाज्य अंग नाही. सत्यज्ञानाची प्रचिती न झाल्यामुळे आपल्याला सहजपणे जे अनुभवास येते तेच आपण सत्य म्हणून स्विकारतो. चिंतन, मनन, ध्यान न करता आपण मनुष्य निर्मित दुःखाच्या सागरात, जीवन कलहात अनाहूतपणे उडी घेतो. त्यामुळेच तथागत बुध्दाने मनुश्याला अशा कलहातुन मुक्त होता यावे म्हणुन अष्टांग मार्ग व पंचशिलाचे आचरण सांगितले. बुध्दाच्या धम्माचे मुळ सुत्र म्हणजे अष्टांग मार्ग व पंचशील होत. धम्म म्हणजे सुखी, आनंदी, निरामय जीवन जगण्याचा मार्ग होय. असा मार्ग कोणत्याही जात, धर्म, वंश, पंथ, देश असा कृत्रीम चौकटीत जखडुन राहु शकत नाही. उत्तम व आदर्श जीवन जगण्याचा मार्ग म्हणजेच धम्म होय. असा धम्म, तत्वज्ञान केवळ तथागत बुध्दानेच सांगितले आहे.

पुढील जन्मात चांगले जीवन जगता यावे, प्राप्त व्हावे या महत्वाकांक्षेने वर्तमान जीवन देवाच्या स्वाधीन करून त्याला पुजाविधी, कर्मकांडाच्या माध्यमातून खुष करण्याच्या मार्गावर धर्माचा जास्त भर असतो. अज्ञान भितीतुन धर्माची निर्मीती झाली असल्यामुळे पुनर्जन्माच्या मोहात पडलेले ईश्वरास समर्पित होतात. धर्माने ठरवून दिलेल्या विधीचे पालन करून नंतरच्या जन्मात चांगले जीवन मिळण्याचे भ्रामक स्वप्न पाहने असे मनुश्याचे जीवनचक्र सुरू होते. देवाण-घेवाणीतून देव निर्माण होतो. देवाला तृप्त करणे धर्म कार्य समजल्या जाते. म्हणुनच जीवंत माणसाचा आणि प्राण्यांचा बळी चढविला जातो. तरी देखील मन किंचाळत नाही, कारण मनाचा मुर्दा झालेला असतो. मन मेलेले असते. धर्म जर मानसाकरीता असेल तर मानुस धर्मासाठी युध्दे का करतो? धर्मासाठी लढलेल्या युध्दरात मानुस मरायला का भीत नाहीत? कारण धर्माच्या चैकटीत ईश्वर साध्य तर माणूस साधन समजल्या जातो.

तथागत भगवान बुध्द म्हणतात की, ''न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीश्च कुदाच नं अवरेन च सम्मान्तिएस धम्मो सनन्तनो''[३] अर्थात या जगात व्देषाने व्देषाचे कधीच निराकरण होत नाही. मैत्री भावनेनेच द्वेष दुर होवु शकतो. हिंसा आणि वैराचा निषेध करून बुध्द उपदेश करतात की, हिंसेला हिंसेने उत्तर दिल्यास ती अधिक भडकत जाते, वैराने वैर वाढत जाते. युध्दाने युध्द वाढत जाते. थोडक्यात या मार्गाने गेल्यास हिंसा, वैर, अत्याचार वाढत जातात. या सर्वांचा परिणाम समाजात दुरिता वाढुन अशांतता वाढतच राहील. हे एक महान मानसशास्त्रीय सत्य बुध्दाने प्रतिपादन केले. जगात या ना त्या कारणाने चाललेली

ISSN No. 2394-5990

युध्द, राष्ट्राष्ट्रातील वैर, हिंसक कारवाया, अतिरेकी कारस्थाने चालुच असुन ते थांबवायचे असेल तर बुध्द तत्वाज्ञान निश्तिच मार्गदर्शक ठरेल. वैराचा उपशम मैत्रीच्या भावनेने करून जागतिक सहकार्य व शांती वाढविणाश बुध्दधम्म हा विश्वधर्म आहे. कितीही मोठे प्रश्न अहिंसेच्या मार्गाने सुटु शकतात हे भारतीयांनी जगाला दाखवुन दिलेले आहे. बुध्द तत्वज्ञानाची या देशाला, जगाला मिळालेली ती एक मोलाची देणगी आहे. तथागत बुध्द मैत्री भावनेविषयी म्हणतात की, ''फक्त प्रेमभावना पर्याय नाही. त्याही पलीकडे जाऊन मैत्रीची आवश्यकता आहे. मैत्री प्रेमापेक्षा व्यापक आहे. मैत्री म्हणजे मनुष्यमात्राप्रतीच मातृभाव नव्हे तर समस्त प्राणिमात्राविषयी मातृभाव होय. मैत्री फक्त मनुष्यमात्रापुरतीच सिमीत नाही. मनुष्य स्वतःकरीता ज्या सुखाची कल्पना करतो ते सर्व सुख सर्व प्राणीमात्रांना लाभावे. यासाठी मैत्रीशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही. पक्षपातरहित सर्वाप्रती समचित असण्यासाठी सर्वांप्रती प्रेम आणि कोणाही प्रती घृणा नसावी. यासाठी मैत्रीशिवाय दुसरा अन्य कोणताही मार्ग नाही.''[४]

तथागत गौतम बुध्दाच्या या शिकवणुकीमुळे आजपर्यंत जगात जी अनेक युध्द लढल्या गेली ती निरर्थक वाटतात. बुध्दाच्या तत्वज्ञानातुन आपल्याला "The Main theme of his teachings is how to overcome amicably and peaceful the problem of Sorrow and Suffering" अशी शिकवण मिळते.[५] या शिवाय बुध्द तत्वज्ञान आपल्याला "Dhamma is for the peaceful existence of men"[६] अशा प्रकारची शिकवण देतो. "It is through the understanding of nature and causes of Human Sorrow as an Internal part of life but his Sorrow during the life-span can be removed without resorting to violence thefts. Sexual misconduct, harass and false speech and alcoholism and abuse of narcotics. It is for the peaceful co-existence of human beings, the buddha has advised for as the Nobel-Eightfold path knows as middle path."[७] अशी शिकवण आपल्याला बुध्द तत्वज्ञानातुन मिळते. तथागत भगवान बुध्दाने एकाने दुस-याशी मैत्रीपुर्ण, स्नेहपुर्ण आचरण करण्यावर भर दिलेला आहे. तथागत बुध्द म्हणतात की, ''उध्द अधे च तिरियंच, असम्बाधं अवेर असपन्तं ।।८।। लिठ्टचरं निसिन्नोवा, सचानो वा यवतरस विगत मिव्दो''[८] अर्थात बिना बाधा, वैर और शत्रुता के ऊपर, नीचे और तिरछे सारे संसार के प्रति असित प्रेम बढावे ।।८।। या विश्वातील अनेक तत्वज्ञांनी राजवैभव प्राप्तीसाठी प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. परंतु तथागत बुध्द हे या विश्वातील पहिले तत्वाज्ञानी होते की त्यांनी शक्य आणि कोलीय वंशातील रोहिणी नदीच्या पाणी वाटपाचा प्रश्न संघर्ष अथवा युध्दाने नाही तर परस्पर समझोत्याने सुटावा यासाठी गृहत्याग केलेला होता. कारण ''युध्दाने कोणतीही समस्या सुटत नाही. युध्दाने आपल्या उद्देशाची पुर्ती होत नाही. एका युध्दातुन दुस-या युध्दाची निर्मिती होते. जो व्यक्ती दुस-या व्यक्तीची हत्या करतो. त्याचीही हत्या करणारा दुसरा व्यक्ती तयार होतो.'' एक माणूस आपल्या स्वार्थासाठी दुस-यांची हानी करू शकतो. दुसरे जेव्हा त्याची हानी करतात तो पुन्हा दुस-यांची हानी करण्याचाच विचार करतो. तो दुस-यांचे नुकसान करतो. जो दुसऱ्यांना लुबाडतो तोही वेळ आली की दुसऱ्यांकडुन लुबाडला जातोच.

शाक्य व कोलीय वंशातील स्वार्थ संघर्शात मानवता सुळावर चढण्याची वेळ आली तेव्हा अमानुषतेच्या विरूध्द मानवतेच्या बाजुने सिध्दार्थ गौतम बुध्दाने बंड थोपटले. स्वतःच्या राजवैभवाचा, वैभवशाली संसाराचा व भौतिक सुख - संपन्नतेचा हसत - हसत बुध्दाने त्याग करून एकाग्र चिंतनाचे माध्यमातुन माणसाच्या जडणघडणीचा शोध घेण्यास बुध्द कटिबध्द झाले. प्राणी म्हणुन मनुष्य जन्माला येतो. पण मनुष्य जसजसा मोठा होतो तसतसा मनुष्यातील प्राणी प्रबळ होतो. त्याच्यातील हिंसकता बळावत जाते. केवळ शरीराच्या आकाराने मनुष्य शिल्लक राहतो. त्याच्यातील मनुष्य केव्हाच नष्ट होतो. जंगलातील हिंस्रपशुंची जेवढी भिती वाटणार नाही त्यापेक्षा अधिक भिती मनुष्याची वाटायला लागते. विश्वातील मानवप्राण्यांच्या सुख शांतीकरीता तथागत भगवान बुध्दाने राजवैभवाचा त्याग केला. तथागत बुध्द म्हणतात की, ''अथेत्थ सल्लमयक्खि, दुद्यसं हृदयनिसितं ।।४।। मेन सल्लेन ओतिण्णो, दिसा सब्बा विद्यावति''[१०] अर्थात अन्त मे सर्वत्र विरोधाभाव को देख मुझे वैराग्य हुआ। तब मैने यहां देखने मे दृर्धष्य हृदय मे चुभे कांटे को देखा ।।४।। तथागत बुध्द म्हणतात की, या संसारातील लोकांना आपआपसात संघर्ष करतांना, लढतांना बघितले, असे संघर्ष लोक कशासाठी करताता. हयाचा शोध घेण्यासाठी, त्यावर उत्तर शोधण्यासाठी मी गृहत्याग केलेला आहे.

तथागत बुध्दाने अहिंसेचे तत्व सांगीतले. प्राणिमात्राची हिंसा करू नये अशी शिकवण देऊन युध्दापासून दूर राहण्याचा संदेश बुध्दांनी दिला. बुध्द म्हणतात की, ''सर्वांशी मैत्री करावी की ज्यामुळे तुम्हाला कोणत्याही प्राणिमात्राची हिंसा करण्याची गरज भासणार नाही.''[११] प्रत्येक मनुष्याने दुसाया मनुष्यांशी मैत्रीपुर्वक, स्नेहपुर्वक संबंध निर्माण केले पाहिजे. तथागत बुध्द म्हणतात की, ''मैत्री ही विश्वासारखी व्यापक असली पाहिजे. ती मैत्रीभावना असीम असावी की, ज्या मैत्रीभावनेमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या व्देषाभावनेचा लवलेशही राहणार नाही.''[१२] कारण पराभुत झालेल्या राजांवर राष्ट्रांवर विजयी झालेल्या राजांनी

राष्ट्रांनी द्वेष भावनेतुनच पराभुत राष्ट्रांवर अपमानकारक असे करार (तह) लादले. कालांतराने त्याच सुडाच्या, द्वेशाच्या भावनेतुन पराभुत राजांनी, राष्ट्रांनी विजयी झालेल्या राजांवर, राष्ट्रांवर आक्रमणे करून युध्दांना चालना दिली. जर विजेत्या राष्ट्रांनी पराभुत झालेल्या राष्ट्रांषी न्यायपुर्ण करार, तह केले असते तर जगाला अशा विनाशकारी युध्दांचा सामना करावा लागला नसता. तथागत गौतम बुध्द म्हणतात की, ''प्रत्येक मनुष्य प्राणिमात्रांनी एक-दुस-यांशी न्यायसंमत, धम्मसंमत आचरण, व्यवहार केल्यास ही पृथ्वी धम्माचे राज्य बनेल.''[१३] तथागत बुध्दाने या विश्वातील समाजव्यवस्थेत चिरकाल शांती टिकुन राहावी यावर भर दिला आहे. पृथ्वीवर जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक मानवप्राण्यास सुख आणि शांती मिळाली पाहिजे. सर्वांनी सुख आणि शांतीपुर्ण जीवन जगले पाहिजे. बुध्दाच्या तत्वज्ञानानुसार आदर्श समाजव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी नैतीकतेची आवश्यकता आहे. बुध्दधम्म हा विज्ञानवादी आहे. बुध्दाच्या धम्मामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय इत्यादी मानवी मुल्यांचा समावेश आहे. तथागत बुध्दाने केवळ व्यक्ती स्वातंत्र्याचेच समर्थन केले नाही तर स्त्री-पुरूष समानता देखील प्रस्थापित केली. म्हणुनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ''बुध्दाशी तुलना करण्यायोग्य या विश्वात दुसरा कोणताही धर्म संस्थापक जन्मास आलेला नाही.''[१४]

तथागत गौतम बुध्दांनी समता स्थापन करून स्त्री आणि शुद्रांना शिक्षण आणि धम्मासनावर बसण्याचा अधिकार मिळवुन दिला. या विश्वातील प्रत्येक मनुष्याला सुख शांती आणि समाधानाने जीवन जगता यावे यावर तथागत बुध्दाने विशेष भर दिलेला आहे. बुध्दाने जगातील समाजव्यवस्थेत शांती व सुव्यवस्था चिरकाल टिकुन राहावी. यासाठी आर्य अष्टांगीक मार्गाचा उपदेश दिला. तृश्णेचा त्याग करणे म्हणजेच सम्यक दृष्टी होय. तथागत बुध्द म्हणतात की, ''दुस-याचे नुकसान करून आपली संपत्ती व धन वाढविणे, चैन, विलास आणि इंद्रिय सुख वाढविणे हाच खरा जीवनाचा उद्देश आहे.''[१५] समाजामध्ये आचरण करीत असतांना अपशब्दांचा प्रयोग न करणे म्हणजेच सम्यक वाणी होय. तथागत बुध्द म्हणतात की, ''मनुष्याने कार्य करीत असतांना दुस-यांच्या भावना आणि अधिकारांची जाणीव ठेवली पाहिजे.''[१६] बुध्दाने सांगितलेला हाच सम्यक कर्मात मार्ग होय. समाजात सुख, शांती राहावी त्यासाठी मनुष्याने कोणता व्यवसाय करावा अथवा करू नये हयाचा उपदेश बुध्दाने दिला आहे. मनुष्याने आपल्या मनात वाईट विचार येऊ देऊ नये, आपल्या मनातील वाईट विचार दुर करणे हाच बुध्दांनी सांगितलेला सम्यक व्यवसायाचा मार्ग होय. मानवी जीवनामध्ये उत्पन्न होणा-या सुख आणी दुःखावर नियंत्रण ठेवणे, आपल्या मनात कोणतीही अशक्ती, तृष्णा निर्माण होणार नाही यांचे स्मरण ठेवणे म्हणजे सम्यक स्मृती होय. सम्यक समाधी हे चित्ताला एकाग्र ठेवण्यासाठी ही एक ध्यानाची अवस्था आहे. सम्यक दृश्टी, संम्यक संकल्प, संम्यक वाचा, संम्यक कर्म, संम्यक व्यवसाय (आजीविका), सम्यक व्यायाम, संम्यक स्मृती असे सात मार्ग मनुष्याला अयोग्य चित्तवृतीचा विरोध करण्यात प्रेरित करतात. अर्थात या सर्व अवस्था सम्यक समाधी अवस्थेपर्यंत मनुष्याला पोहचवितात. याशिवाय तथागत बुध्दांनी प्रत्येक व्यक्तीला शीलवान बनण्यासाठी, व्यक्तीचे जीवन मंगलमय करण्यासाठी, समाजात नैतीक मूल्यांची वाढ करण्यासाठी आणि आदर्श समाजव्यवस्था स्थापन करण्यासाठी पंचशिल तत्वाचा मार्गाचा उपदेश दिला आहे.

या विश्वामध्ये, समाजव्यवस्थेत बंधुभाव, परस्परांमध्ये सौहार्दाची भावना निर्माण व्हावी यासाठी प्रज्ञाशील, नेखम्म, दानवीर्य, खन्सी, सच्च, अधिष्ठान, मैत्री आणि उपेख्ख अशा दहा शीलांचा (पारमिता) उपदेश तथागत बुध्दाने दिला आहे. बुध्दांनी सांगीतलेल्या तत्वाज्ञानानुसार मनुष्याने आचरण केल्यास स्वतःबरोबरच तो जगाचा उध्दार करेल कारण बुध्दधम्मानेच जागाचा उध्दार होणार आहे. असे प्रतिपादन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. जगाला युध्दाची नाही तर बुध्दाची गरज आहे. या संदर्भात डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर म्हणतात की, ''स्वयं को बचाने के लिये आधुनिक विश्व को स्वीकार किए जाने योग्य यदि कोई धर्म है तो वह बुध्द का ही धम्म है।।''[१७] धर्माने घालुन दिलेल्या मुलतत्वांच्या बाहेर समाजाने जाऊ नये. यासाठी आपलास धर्म श्रेष्ठ व पवित्र असे सांगुन समाजावर तो धर्म लादल्या जातो. धर्माच्या रक्षणासाठी बनलेली आत्मघातकी तत्वप्रणाली म्हणजेच धार्मिक मुलतत्ववाद होय. धर्माला श्रेष्ठ समजून मानसामानसांत कटुता व वैरूत्व निर्माण करणा-या दहशतवादाचा जन्म हयाच धार्मिक मुलतत्व वादातुन झाला. अशाच धार्मिक मुलतत्वादातून कोणी लादेन बनतो. लादेन हा एक विशिष्ट धर्मातच दिसतो असे नाही तर तो प्रत्येक धर्मात दिसतो. कारण लादेन ही व्यक्ती नाही तर ती एक प्रवृत्ती आहे. तालबानमधील प्रचंड मोठमोठया बुध्दांच्या मृत्यांना सुरूंग लावण्याचे धर्मकार्य केल्या गेले. मूर्ती उध्वस्त करून बुध्दाचा मानव कल्याणाचा विचार नष्ट होऊ शकला नाही. हया धर्मार्थ घटनेचा केवळ विकृती म्हणुन निषेध केल्या गेला. पण कोणत्याही राष्ट्रातील बौध्द बांधवांनी युध्दाचा हट्ट धरला नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आदर्ष मानणारा समाज प्रतिशोधाच्या विषाने अविचारी बनत नाही. परंतु अमरिकेतील पेटागोन व वर्ल्डट्रेड सेंटर उध्वस्त होताच संपुर्ण मानवता बळी चढेल अशी दहशत निढेल अशी दहषत निर्माण केल्या जाते. धर्म मानसाचा

खतमा करायला मिळाला की काय असे वाटायला लागते. जागृत मनाला बेचैन करणारा हा रंगुध्दाचा खेड थांबला पाहिजे. त्यासाठी मानवाला प्रबुध्द बनविण्याच्या बुध्दाच्या धम्माची पेरणी होणे काळाची गरज आहे. धम्म जीवन जगण्याची अशा व दिषा आहे. हजारो वर्षापासून गुलामगिरीत जगणारा समाज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या बुध्दाच्या धम्मामुळे पल्लवित झाला. शोषणमुक्त, समाजधिष्ठित समाज व राष्ट्रनिर्माण करण्यासाठी मैत्री, बंधुभाव व मानवतावादाचा प्रसार-प्रचार करणे या विश्वसील प्रत्येक मानवजातीचे कर्तव्य आहे. त्याशिवाय या पृथ्वीवर शांती प्रस्थापीत होणे शक्य नाही.

तथागत बुध्दाच्या तत्वज्ञानाच्या मार्गानेच जगात शांतता प्रस्थापीत करणे शक्य आहे. कारण बुध्द धम्मच तृष्नेच्या त्यागावर भर देणारा आहे, आपआपसातील वैर भावने ऐवजी बंधुभावाचा संदेश देतो, शांती स्थापीत करण्यास प्राधान्य देतो, एवढेच नाही तर मैत्री, करूणा, नैतिकता, मानवतावादाला चालणा देतो. म्हणून जागतिक शांतता स्थापन करण्यासाठी बुध्दधम्माचीच जगाला विश्वाला गरज आहे.

निष्कर्ष :

आज संपूर्ण जग ज्या समस्यांना तोंड देत आहे त्यांच्या निराकरणासाठी बौध्दतत्वज्ञानच औषधी आहे. भुतकाळामध्ये तृष्नेतून महत्वाकांक्षेतून अनेक युध्द लढल्या गेली. बुध्द तत्वज्ञानच तृष्नेच्या त्यागाची शिकवण देतो. बुध्दाचे तत्वज्ञान ङबहुजन हिताय, बहुजन सुखायफस्वतःही जगा व दुस-यांनाही जगु दयाफ अशा मानवाच्या कल्याणकारी सिध्दांतावर विश्वास ठेवतो. समाजव्यवस्थेत शांती राहावी यासाठी स्वतः बुध्दाने राजवैभवाचा त्याग केला. युध्दाने कोणत्याच समस्या तुटत नाही. यावर बुध्द तत्वज्ञानाने भर दिला आहे. मैत्री, करूणा आणि सदाचरणा बरोबरच मनुष्याने एकमेकांशी न्यायसंमत, स्नेहपूर्ण व्यवहार करण्याच्या बुध्द तत्वज्ञानात उपदेश देतो. बुध्दांच्या तत्वज्ञानामुळेच जागाचा उध्दार होईल. बुध्दाच्या तत्वज्ञानानेच संपूर्ण विश्वाची विनाशापासून सुटका, मुक्तता करून घेता येईल. 'जगाला युध्दाची नाही तर बुध्दाची गरज आहे.'

संदर्भ सुची :

१. आंबेडकर डॉ. बी.आर. बुध्द आणि त्यांचा धम्म, बानाई नागपूर -२०१० पृ. ३८१.

२. कित्ता पृ. २३३.

३. ताराराम, धम्मपद एक परिचय, सम्यक प्रकाशन, दिल्ली, २०१८ पृ. ७८.

४. आंबेडकर डॉ.बी.आर. बुध्द आणि त्यांचा धम्म बानाई नागपूर २०१० पृ. १४४.

५. गायकवाड डॉ. अशोक (संपा) अनुत्तर जनाविधान, त्रैमामिक, २०१० पु. २.

६. कित्ता पृ. २.

७. कित्ता पृ. २.

८. भिक्षु धम्मरक्षित (सं.पा.), सुत्तनिपात, १९८३ पृ. ३६-३७.

९. आंबेडकर डॉ. भि.रा. बुध्द आणि त्यांचा धम्म, बानाई नागपूर २०१० पृ. ३८१-३८२.

१०. भिक्षु धम्मरक्षित (सं.पा.), सुत्तनिपात, १९८३ पृ. २४४ -२४५.

११. आंबेडकर डॉ. भि.रा.बुध्द और उनका धम्म, बानाई नागपूर २०१० पृ. ३०१.

१२. कित्ता पृ. २६१.

१३. कित्ता पृ. २४९.

१४. Dr. Ambedkar, Dr. -mbedkar loriting and speeches मुंबई, टवस. २०,२००५ पृ. ३८३.

१५. कोसम्बी डी.डी. प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता, पुणे २००६, पृ. १३६.

१६. आंबेडकर डॉ.भि.रा. बुध्द और उनका धम्म, नागपूर, १९७७, पृ. १९.

१७. आंबेडकर डॉ. भि.रा. बुध्द और उनका धम्म, बानाई नागपूर २०१०, पृ. २४.

■■■

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्यातील समन्वय

प्रा.डॉ.वासूदेव वा. भगत
भाऊसाहेब लहाने महाविद्यालय पिंजर, जि.अकोला
मोबाईल नं :- ९४०३४७४३२४
Email:-wasudeo.bhagat70@gmail.com

गोषवारा :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तत्कालीन प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करून अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय कार्य केलेले आहे. त्या कार्याचा किंवा त्या चळवळीचा संबंध जनमानसाच्या कल्याणाशी संबंधित होता. त्यांनी आपल्या विचारांना प्रत्यक्ष कृतीची जोड देऊन स्वत: आणि सहकाऱ्यांच्या माध्यमातून अमलात आणले आहेत. त्यांच्याशी विभिन्न आंदोलने तथा चळवळी परत्वे असंख्य जीवाभावाचे विश्वासपात्र लोक जोडले गेले होते. त्यांमध्ये सामान्य जनांची संख्या अगणित होती. त्याचप्रमाणे प्रमुख जाणकार विद्वान आणि तत्कालीन मागास मानलेल्या जाती शिवाय वरिष्ठ जातीतील अनेक प्रमुख नेत्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसोबत कार्य केलेले आहे. त्या अनेक प्रमुख व्यक्ती आणि नेत्यांमध्ये डॉ.भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या योगादानाशी संबंधित प्रस्तुत लेखाचा विषय आहे. त्यामध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्यातील समन्वयाची मांडणी आणि विश्लेषण समाविष्ट करण्यात आलेले आहे. त्यामूळेच एका बाजूला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीच्या घटना तथा प्रसंग तर दुसऱ्या बाजूला डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी त्या चळवळीला दिलेला पाठींबा, प्रत्यक्ष सहभाग आणि चिकित्सा याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यांमध्ये अमरावतीच्या अंबादेवी मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळवून देण्याबाबत करण्यात आलेल्या सत्याग्रहातील डॉ.आंबेडकर आणि पंजाबराव देशमुख यांच्यातील समन्वय. १९३७ च्या प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकीत सुद्धा त्यांनी समन्वय साधला होता. तसेच भारतीय संविधान निर्मितीच्या कार्यात डॉ.पंजाबराव देशमुखांनी डॉ.आंबेडकरांशी चिकित्सक पद्धतीने साधलेल्या समन्वयाचे विश्लेषण समाविष्ट आहे.

सूचक शब्द – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ पंजाबराव देशमुख, अस्पृश्यता निवारण

''डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० मार्च १९२७ ला महाडच्या चवदार तळ्यावर आपल्या हजारो सहकाऱ्यांसह अस्पृश्यांना पाणी भरण्याच्या मानवी हक्कासाठी सत्याग्रह केला.''[१] त्यापूर्वी डॉ.आंबेडकरांच्या नेतृत्वात अस्पृश्यता निर्मूलनाबरोबरच मुंबईतील कामगारांच्या न्याय्य मागणीसाठी १९२३पासून अतिशय व्यापक स्वरुपाचे आंदोलन राबविले होते. तसेच कोकणातील शेतमजूर आणि शेतकऱ्यांमध्ये जाचक 'खोती' पद्धत्ती आणि अन्य समस्याबाबत जागृती घडवून आणली होती. त्यामुळे डॉ.आंबेडकरांचे कार्य विशिष्ट जातीपुरते किंवा मुंबई शहरापूरते मर्यादित नसल्याचे त्यांच्या एकूण कार्यपद्धतीवरून तत्कालीन जागृत जनतेच्या निदर्शनास आले होते. त्यामुळेच डॉ.आंबेडकरांची लोकप्रियता प्रचंड गतीने सर्वत्र वाढीस लागली होती.त्याच दरम्यान १९२६ ला डॉ.पंजाबराव देशमुख हे सहा वर्षे विदेशात शिक्षण घेऊन अमरावतीत दाखल झाले होते. आपल्या शिक्षणाचा उपयोग समाजसुधारणेसाठी करण्याचा संकल्प त्यांनी केला. इंग्लंडच्या शिक्षणाने त्यांचे शोषीत पीडितांच्या उद्धाराचे विचार अधिक प्रगल्भ झाल्याचे जाणवले. त्यामुळेच अमरावतीच्या काशीराम बापू देशमुख यांनी केलेल्या सत्कार प्रसंगी भाऊसाहेब म्हणाले होते, ''मी जरी बॅरिस्टर झालो तरी पण अनेक बॅरिस्टर झाले नाहीत तर माझ्या एकट्याचा काहीच उपयोग होणार नाही.माझ्या विलायतेचा अनुभव हेच सांगतो की आपल्या रक्ताचा एक एक थेंब,एक एक कण सर्वांच्या अभ्युदयाकरीता खर्च करीत रहा. ज्ञानयज्ञ अखंड चालू दे!''[२] या अभिप्राय म्हणून केलेल्या विधानातून त्यांच्या मनातील शिक्षण प्रसाराची व्यापक भावना स्पष्ट होते.त्यासाठीच त्यांनी विदेशात असतानाच १९२५च्या जुलै मध्ये श्री शिवाजी मराठी हायस्कूलची स्थापना अमरावतीत करून घेतली होती. ह्या शिक्षण प्रसाराच्या पार्श्वभूमी आणि विचारातून त्यांनी शिक्षण प्रसाराला प्राधान्य दिले. तेव्हाच ऑगस्टला १९२७ मध्ये अमरावतीच्या अंबादेवी मंदिरात अस्पृश्य हिंदूंना प्रवेश मिळवण्यासाठी सत्याग्रह करण्याचा निर्णय अमरावतीच्या सुधारणावादी स्पृश्य व अस्पृश्य समाजसेवकांनी घेतला होता.

ISSN No. 2394-5990

अंबादेवी मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रहात तरुण तडकदार, उच्चविद्या विभूषित डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी सहर्ष सहभाग घेतला. मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रहासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या सत्याग्रह समितीचे अध्यक्ष पद डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनाच देण्यात आले होते.

अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह समितीच्या अध्यक्षासह श्री.संपतराव नाईक, व्ही. बी. चौबाळ,नानासाहेब अमृतकर, रा. सा.रणदिवे, दलपतसिंह चौव्हान यांनी अमरावती जिल्हयातील गावोगावी जाऊन सत्याग्रह चळवळीचा प्रचार केला. या संबंधीचा वृत्तांत पंजाबराव देशमुख यांनी स्वत: डॉ.आंबेडकरांना कळविला. त्यांच्या मार्गदर्शनात अस्पृश्यांना अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाच्या पुढील कार्यक्रमाची आखणी सुरु झाली. या संबंधीचा वृत्तांत 'बहिष्कृत भारत'मध्ये छापण्यात आला होता. यामधून अमरावतीच्या अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहातील डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि डॉ.आंबेडकर यांच्यातील नियोजन, प्रचार व समन्वय निदर्शनास येतो. तसे या चळवळीस १९२५ पासून श्री.माधोराव गोविंदराव मेश्राम यांच्या नेतृत्वात सुरुवात करण्यात आली होती. तथापि डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या सहभागापासून विशेष महत्व प्राप्त झाले होते. १९२७ मध्ये अमरावतीच्या बडनेरा येथे, 'अमरावती जिल्हा सत्याग्रह परिषद' डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित करण्यात आली. या परिषदेत हजारो लोकांची उपस्थिती लाभून त्यांनी सत्याग्रहात सहभागी होण्यासाठी नाव नोंदणी केली होती. तर दुसऱ्या बाजूला सनातनी लोकांनी अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाला विरोध करण्यासाठी बैठकी आणि सभा आयोजनाचे सत्र सुरु केले. या बैठका आणि सभा मधून सत्याग्रहाच्या विरोधाबरोबरच सत्याग्रहाचे प्रमुख सूत्रधार डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्यावर अनेक आरोप करण्यात आले. मराठा हायस्कूल व मराठा बोर्डिंगच्या विद्यार्थ्यांना अस्पृश्यांच्या मिरवणुकीत बळजबरीने नेतात अशा आशयाची तक्रार पंजाबराव यांच्या विरुद्ध जिल्हाधिकाऱ्याकडे सुद्धा करण्यात आली. मराठा हायस्कूलचे अध्यक्ष डॉ.पंजाबराव देशमुख जाहीर भाषणात म्हणतात, ''अस्पृश्यांच्या चळवळीत भाग घेतल्यामुळे जर मराठा हायस्कूल बंद पडणार असेल तर त्याची आम्हा तत्वनिष्ठ लोकसेवकांना परवा नाही.''[३] या विधानावरून त्यांची अंबादेवी मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळालाच पाहिजे यासंबंधीची तीव्र भावना लक्षात येते. तव्दतच डॉ.आंबेडकरांच्या चळवळीबाबतची प्रामाणिक श्रद्धा आणि विश्वास सुद्धा निदर्शनास येतो. बडनेरा सभेतील ठरावाप्रमाणे अंबादेवी मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करण्यासंबंधी अर्ज करण्यात आला होता. त्यावर मंदिर कमिटीने असमाधानकारक उत्तर दिले होते. तरीही शांततामय आणि तडजोडीच्या माध्यमातून अंबेच्या मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळालाच पाहिजे म्हणून काही प्रमुख स्पृश्य पुढाऱ्याच्या माध्यमातून प्रयत्न सुरूच होते. त्याचाच एक भाग म्हणून २६ जुलै १९२७ ला दादासाहेब बागवे यांच्या निवासस्थानी त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली सभा भरविण्यात आली होती. सभेला डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि रा. गवई यांच्यासह मोठ्या संख्येने अस्पृश्य हजर होते. सभेतील मुख्य चर्चा आणि ठरावाचा सारांश म्हणजे महात्मा गांधी आणि अन्य राष्ट्रीय नेत्यामध्ये अस्पृश्यता नष्ट करण्याबाबत एक वाक्यता आहे. तसेच नुकत्याच मोर्शी येथील हिंदुमहासभेच्या परिषदेत सार्वजनिक देवळे व मंदिरे खुली करावी असा ठराव पास केलेला आहे. यासर्व संदर्भाला अनुसुरून मंदिर कमिटीस पुन्हा अर्ज करून श्री.अंबादेवीचे मंदिर अस्पृश्यांना पंधरा दिवसाच्या आत खुले करण्याबाबत अवगत करावे. कमिटीचे उत्तर असमाधानकारक आल्यास अस्पृश्यांनी सत्याग्रह करण्यास तयार असावे. हा वृत्तांत बहिष्कृत भारताच्या १२ ऑगस्ट १९२७ च्या अंकात देण्यात आला होता.

वरील ठरवाला अनुसुरून पाठविलेल्या अर्जाला मंदिर कमिटीने ''२१ ऑगस्ट १९२७ ला उत्तर दिले. मंदिर कमिटीला रूढी मोडण्याचा अधिकार नाही. मंदिर कमिटीने अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश दिल्यास संघर्ष उदभवण्याची दाट शक्यता आहे. सनातन धर्मियांना अस्पृश्यांचा मंदिर प्रवेश मान्य नाही. त्याकरिता अस्पृश्यांनी प्रथम सनातन धर्मियांची मानसिकता बदलावी. त्यापूर्वी सत्याग्रह करण्यात आल्यास परिणामास अस्पृश्य आणि अर्जदार जबाबदार राहतील.''[४] अशा आशयाच्या उत्तरा नंतरही अस्पृश्यांबरोबरच डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि त्यांचे सहकारी अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश मिळवण्याच्या मागणीवर ठाम होते. सदरहू घटनांचा अहवाल भाऊसाहेबानी डॉ.आंबेडकरांना कळविला होता. ह्या सत्याग्रहाला अमरावतीच्या मातंग समाजाचा सनातन्यांच्या दबावामुळे विरोध होता. अशा स्तिथीत दोन्ही बाजूंनी निर्माण झालेल्या तणावामुळे अमरावती जिल्ह्यातील सामाजिक वातावरण ढवळून निघाले होते.

अंबादेवीच्या मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळालाच पाहिजे, ही न्याय्य मागणी १९२५ पासून चर्चेत येऊन त्याचे चळवळीत रुपांतर झले होते. १९२७ च्या जुलै पासून डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी सत्याग्रह कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून नेतृत्व स्वीकारले. त्यांच्या नेतृत्वात आणि त्यापूर्वी मंदिर कमिटीला अस्पृश्यांना मंदिर खुले करण्याबाबत अनेक अर्ज करण्यात आले. तडजोडकमिटीने सुद्धा प्रयत्न केले होते. परंतु रूढीवादी सनातन्यांनी मंदिर प्रवेशाबाबत सकारात्मक प्रतिसाद दिला नव्हता. म्हणून शेवटी सत्याग्रह कमिटीला मंदिर प्रवेशाच्या

मानवी अधिकारासाठी सत्याग्रह करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत'मध्ये अंबादेवी मंदिर प्रवेशाच्या घडामोडीस प्रसिद्धी देऊन स्वत: या मानवी अधिकाराबाबत प्रभावी लिखाण केले होते. ह्या सर्व घडामोडी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्याच माध्यमातून झाल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना अंबादेवी मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रहातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि अमरावतीतील सत्याग्रही यांच्यातील दुवा म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. या घडामोडीनंतर डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी प्रत्यक्ष सत्याग्रह करण्यापूर्वी डॉ.आंबेडकरांना अमरावतीस येण्याचा आग्रह धरला.कोणताही विलंब न करता डॉ.आंबेडकरांनी अमरावतीस येण्याची तारीख दिली.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना डॉ.आंबेडकरांचे कार्यकर्तृत्व आणि महाराष्ट्र तथा देशातील जनतेवरील प्रभाव माहित होता. म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेत ङवऱ्हाड प्रांतिक दुसरी अस्पृश्य परिषदफ आयोजित करण्याचे भाऊसाहेब आणि त्यांच्या सहकाऱ्यानी निश्चित केले होते. डॉ.आंबेडकर अमरावतीला येणार असल्याची बातमी अमरावती परिसरात पसरली.अंबादेवी मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रहात नाव नोंदविलेल्या जनतेमध्ये अतिशय उत्साहाचे वातावरण बनत गेले. तर दुसऱ्या बाजूला मंदिर कमिटीमध्ये संभ्रमाची स्थिती उदभवली होती. अशाप्रकारे डॉ.आंबेडकरांच्या आगमनाची चर्चा अमरावती परिसरातील गावागावापर्यंत पोहचली.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी जातीने लक्ष घालून 'वऱ्हाड प्रांतिक दुसरी अस्पृश्य परिषदेच्या' आयोजनाची तयारी केली. अमरावती येथील 'इंद्रभूवन थिएटर' परिषदेसाठी निश्चित करण्यात आले. पूर्व नियोजनाप्रमाणे ''डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे सहकारी देवराव नाईक, सी .ना.शिवतरकर, रा.दा.कांबळी, दा.वि.प्रधान यांच्यासह १३ नोव्हेंबर १९२७ ला अमरावतीत परिषदेसाठी दाखल झाले. डॉ.आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली परिषद सुरु झाली. परिषदेस सत्याग्रह समितीचे अध्यक्ष डॉ.पंजाबराव देशमुख, सचिव संपतराव नाईक तसेच बॅरिस्टर तिडके, ग.अ.गवई, चौबळ वकील, एम.एल.सी केशवराव देशमुख, डॉ.पटवर्धन आदी प्रमुख पुढारी उपस्थित होते. परिषदेच्या सुरुवातीस डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी डॉ.आंबेडकरांचा परिचय देऊन अतिशय प्रभावी भाषण केले. अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाच्या निमित्ताने होत असलेल्या परिषदेचे महत्व प्रतिनिधींना समजावून सांगितले.''[५] बहुसंखेने अस्पृश्य सत्याग्रही परिषदेत सहभागी झाले होते.

परिषदेत उपस्थित अन्य मान्यवरांची सुद्धा भाषणे झाली. त्यानंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी परिषदेला संबोधित केले.अंबादेवी मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश हा मानवी अधिकार आहे. त्यामुळे मानवतेची खरी जाण असलेले उच्चवर्णीय या सत्याग्रहाच्या चळवळीत सहभागी झाले आहेत. त्यांचे हे कार्य जसे मानवीय आहे. तसेच ते नि:स्वार्थी आणि जबाबदारीचे आहे.म्हणून विशेषता डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि त्यांचे उच्चवर्णीय सहकारी धन्यवादास पात्र आहेत. कारण या सत्याग्रहात सहभागी होणाऱ्या उच्चावर्णीयावर अनेक खोटे आरोप करण्यात आले आहेत. तरीही ते अस्पृश्यासोबत खंबीरपणे उभे आहेत. इतकेच नव्हे तर डॉ.पंजाबराव देशमुख हे सत्याग्रहाचे नेतृत्व करीत आहेत. त्यांच्या खंबीर नेतृत्वामुळेच सत्याग्रहाची पुढील दिशा ठरविण्यासाठी आणि अधिकाधिक जनतेचा पाठींबा मिळविण्यासाठी आज ही परिषद होत आहे, असे वक्तव्य डॉ.आंबेडकरांनी सर्वप्रथम केले. शिवाय सत्याग्रहाचे महत्व आणि सत्याग्रह कोणी करावा हे सुद्धा अनेक उदाहरणातून त्यांनी पटवून दिले. याच आशयावर आधारित अतिशय सखोल मार्गदर्शन डॉ.आंबेडकरांनी केले. त्यांच्या प्रभावी आणि कळकळीच्या भाषणामुळे उपस्थित जनसमुदायात सत्याग्रहाप्रती नवचैतन्य निर्माण झाले. पूर्वनियोजना प्रमाणे १५ नोव्हेंबर १९२७ पासून अंबादेवी मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात येणार होता. ''इतक्यात दादासाहेब खापर्डे अध्यक्ष श्री.अंबादेवी देवस्थान अमरावती यांच्याकडून डॉ.आंबेडकरांना पत्र आले येत्या तीन महिन्यात पुराणमतवादी लोकांचे मन वळवून मी हे मंदिर सर्वांसाठी खुले करून देतो, हे पत्र सभेत वाचून दाखविण्यात आले. त्यावर ठराव करण्यात आला. १५ नोव्हेंबर १९२७ पासून तीन महिन्याच्या आत जर देवस्थान कमिटीची तडजोडीची योजना ग्राह्य ठरली नाही, तर सत्याग्रह १५ फेब्रूवारी १९२८ ला सुरु करावा व तो ही सामुदायिक पद्धतीने. दादासाहेबांनी पुराणमतवादी विश्वस्तांचे मन वळवून तीन महिन्याच्या आत श्री.अंबादेवी देवस्थान सर्वासाठी खुले करावे. पुढे खापर्डे यांनी दिलेला शब्द पाळल्याने सत्याग्रहाचा प्रसंग टळला.''[६] स्वजातीचा विरोध पत्करून डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी डॉ.आंबेडकरांच्या चळवळीतील अंबादेवी मंदिर प्रवेशाचे नेतृत्व केले होते. त्यांचे हे १९२६ ते १९२८ दरम्यानचे योगदान अतिशय पुरोगामी आणि दूरदृष्टीचे होते. त्यामुळेच डॉ.पंजाबराव देशमुख हे डॉ.आंबेडकरांना साथ देणाऱ्या उच्चवर्णीयातील प्रमुखा मधून एक मानले जातात. मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीमुळे डॉ.आंबेडकर आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्यातील मैत्रीपूर्ण वैचारिक समन्वय अधिक वृद्धिंगत झाला.

डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि डॉ.आंबेडकर भिन्न जाती समुदायाचे होते.परंतु दोघेही निर्भीड,कृतीशील,पुरोगामी विचाराचे असल्याचा प्रत्यय एकमेकास अंबादेवी मंदिर प्रवेशाच्या

ISSN No. 2394-5990

चळवळीतून आला होता.त्यामुळेच त्यांच्यात कायम मित्रत्वाचे नाम स्वाभाविकपणे निर्माण झाले.त्यानंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीची व्याप्ती वाढत गेली.अनेक महत्वपूर्ण विषय त्यांनी हाताळले होते.त्यामध्ये महाड सत्याग्रह, मनुस्मुती दहन,अस्पृश्यांना काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळविण्यासाठी केलेला सत्याग्रह ह्या घटना विशेष आहेत. शिवाय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीची व्याप्ती वाढत गेली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लंडन येथील तीन गोलमेज परिषदेतील कामगिरी आणि महात्मा गांधीच्या उपोषणानंतर झालेल्या पुणे करारामुळे त्यांच्या चळवळीस अंतराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले होते.या प्रमुख घडामोडी सोबतच शेतकरी, शेतमजूर आणि कामगारांच्या समस्या सोडविण्याला त्यांनी प्राधान्य दिले होते.त्यासाठीच त्यांनी ङ्गस्वतंत्र मजूरफ पक्षाची स्थापना १९३६ ला केली.तत्कालीन मुंबई प्रांतातील अठरा पगड जातीतील नेत्यांनी डॉ.आंबेडकरांना स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या स्थापनेपासून निवडणुकीत सुद्धा एक दिलाने सहकार्य केले होते.अन्य नेत्याबरोबरच डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाच्यावतीने वऱ्हाड प्रांताची निवडणूक लढविली.सदरच्या निवडणुकीत डॉ.पंजाबराव देशमुख पराभूत झाले.मुंबई प्रांताच्या अन्य मतदार संघातून एकूण १७ उमेदवार स्वतंत्र मजूर पक्षाचे विजयी झाले होते.प्रत्यक्ष विधिमंडळात आणि जनतेच्या माध्यमातून स्वतंत्र मजूर पक्षाचा बहुजनांच्या हिताचा लढा अनेक माध्यमातून राबविण्यात आला. त्यांमध्ये डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचा सहभाग तेवढाच सक्रीय होता.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी तत्कालीन कालावधीत राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षात सक्रीय सहभाग घेतला. तर दुसऱ्या बाजूला डॉ.बाबासाहेब शेडयुल कास्ट फेडेरेशनची स्थापना केली.जुलै १९४२ ते १९४६ पर्यंत डॉ.आंबेडकर यांना भारत सरकारमध्ये मजूरमंत्री म्हणून कार्य करण्याची संधी मिळाली. या दरम्यानच्या कालावधीत डॉ.पंजाबराव देशमुख आणि डॉ.आंबेडकरांनी शोषित पिडीत बहुजन समाजाच्या उद्धारकार्यात स्वतंत्रपणे दोघेही व्यस्त होते,त्यानंतर ९ डिसेंबर १९४६ पासून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख भारताच्या संविधान निर्मितीच्या महत्वपूर्ण कार्यासाठी एकत्र आले.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांची संविधान सभेवर काँग्रेस पक्ष्याच्याद्वारे वऱ्हाड प्रांतातून निवड झाली.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनद्वारे पश्चिम बंगाल मधुन घटना समितीवर निवड करण्यात आली. तथापि भारताच्या फाळणीमुळे तो प्रदेश पाकिस्तानमध्ये गेल्यामुळे डॉ.आंबेडकरांचे संविधान सभेचे सदस्यत्व रद्द झाले होते. तरीही त्यांचे कार्यकर्तृत्व आणि कायदेविषयक क्षेत्रातील विद्वता लक्षात घेऊन काँग्रेसच्या वतीने मुंबई प्रांतामधून त्यांना बॅरीस्टर जयकर यांचा जागेवर पुन्हा निवडून पाठविण्यात आले. २९ ऑगस्ट १९४७ ला डॉ.आंबेडकरांची संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली. मसुदा समितीत एकूण सात सदस्य असूनही त्यांच्या गैरहजेरीमुळे डॉ.आंबेडकरांनी एकट्यानेच भारतीय संविधानाच्या मसुद्याला कठोर परिश्रमाने आकार दिला. डॉ.पंजाबराव देशमुख संविधान सभेच्या चर्चेत सहभागी झाले. त्यांनी काँग्रेस पक्षाच्या दबावाला न जुमानता त्यांनी आपले मत स्पष्टपणे मांडले होते. त्यांनी संविधान सभेतील ठराविक प्रस्तावाला स्वमतानुसार विरोध दर्शविला होता.त्यांच्यामते राष्ट्रध्वजावर चरख्याचे चित्र अभिप्रेत होते.संविधानातील ५व्या आणि ६व्या कलमास विरोध करून नवीन नागरिकत्व पाच वर्षांऐवजी बारा वर्षे वास्तव्य असणाऱ्या व्यक्तीलाच नागरिकत्व देण्याची शिफारस केली होती. भारताच्या शासन व्यवस्थेची रचना एकात्मिक स्वरुपाची असावी असे त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले होते. तसेच भांडवलदार व्यापारी यांना देण्यात येणाऱ्या सवलतीच्या तरतुदीस त्यांनी कडाडून विरोध केला होता. तर दुसऱ्या बाजूस शेतकरी, शेतमजूर यांच्या हिताचे रक्षण करणाऱ्या प्रस्तावाचे समर्थन केले होते.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी सर्वच तरतुदीबाबत केवळ टीकात्मक परीक्षण केले नव्हते. डॉ.आंबेडकरांच्या मसुदा समितीद्वारे प्रस्तुत अनेक तरतुदीचे समर्थन सुद्धा केले होते. भारताच्या राष्ट्रपतीला अध्यादेश काढण्याचा अधिकार असावा तसेच राज्यपातळीवर राज्यपालास अध्यादेश काढण्याचा अधिकार असलाच पाहिजे याचे त्यांनी समर्थन केले होते. महालेखापरीक्षकाचे अधिकार, राज्यपालाची राष्ट्रपतीद्वारे नियुक्ती अल्पसंख्यकासाठी स्वतंत्र मंत्रालय असावे. तसेच भारतीय संविधानात नमूद असलेल्या मुख्यमंत्र्याच्या अधिकाराचे त्यांनी प्रभावी समर्थन केले होते. संविधान सभेतील भाषणामधून डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी मसुद्यावर केवळ टीकाच केल्या नसून पाठींबा सुद्धा दर्शविलेला आहे.तसेच त्यांनी केलेले परीक्षण हे अभ्यासपूर्ण अशा स्वरूपाचे होते. त्यांच्या परीक्षणामुळे अनेक महत्वाच्या मसुद्यावर सखोल चर्चा घडून आली. याबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर घटना समितीतील त्यांच्या शेवटच्या २५ नोव्हेंबर १९४९ च्या भाषणात त्या संबंधीचा उल्लेख करताना म्हणतात, ''राजकीय पक्षाच्या अनुशासनाचे कठोरतेने पालन करण्यात आले असते तर ही सभा जी हुजुरजी सभा झाली असती. सौभाग्यवश पक्षात काही विद्रोही पण होते. श्री कामत, डॉ.पी.एस.देशमुख, श्री सिधवा, प्रो.सक्सेना आणि पं.ठाकुरदास भार्गव होते. यांच्या सोबतच प्रो.के.शाह आणि पं.हृदयनाथ कुंझरू यांचाही उल्लेख करावा लागेल जे प्रश्न त्यांनी उपस्थीत

केले होते, ते मोठे सैद्धांतिक होते. आणि मी त्यांच्या प्रस्तावांचा स्वीकार करण्यास तैयार नव्हतो, म्हणून त्यांच्या प्रस्तावाचे मूल्य कमी होत नाही. आणि त्यांच्या सेवांचेही मूल्य कमी होत नाही.ज्या सेवा त्यांनी या सभेच्या कार्यवाहीत जिवंतपणा यावा यासाठी प्रदान केल्या.मी त्यांचा कृतज्ञ आहे. जर ते नसते तर मला या संविधानात निहित सिद्धांताची व्यवस्था करण्याची संधीच मिळाली नसती. जी या संविधानाला यंत्रवत पारित करण्याच्या कार्यपेक्षा निश्चितच अधिक महत्वपूर्ण होती.''[७] डॉ.आंबेडकरांनी उल्लेख केलेल्या अन्य मान्यवर कायदे पंडितामध्ये डॉ.पंजाबराव देशमुख सहभागी होते. संविधान निर्मितीच्या कार्यातील डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचे महत्व विशद केले आहे.संविधान निर्मितीच्या कार्यात दोघांनीही समन्वय साधल्याचे संविधानाच्या डिबेट वरून अधिक स्पष्ट होते. त्यासंबंधीचे ठराविक निवेदनात नमूद करण्यात आले आहे.

अप्रत्यक्ष समन्वयातील कार्य :

वरील कार्याशिवाय दोघांनीही भारताच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी भरीव योगदान दिल्याचे सर्वश्रूत आहे. डॉ.आंबेडकर आणि डॉ.देशमुख यांनी गरीब जनतेस शिक्षण मिळवून देण्यासाठी विचारांबरोबरच शिक्षण संस्था स्थापन करून शिक्षणाचा प्रचार केला. दोघांनीही आपल्या संस्था समाजाला समर्पित केल्या.सर्व जातीतील शेतमजूर, शेतकरी यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी सार्वजनिक जीवनाच्या अगदी प्रारंभापासून तर अगदी शेवटपर्यंत दोघांनीही निरंतर प्रयास केल्याचे स्पष्टहोते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या जीवनाचा विशेष पैलू म्हणजे समाज तथा देशाच्या उन्नितीसाठी स्वत:चे सर्वस्व समर्पित केले आहे.दोघांनीही आंतरजातीय विवाह करून जातीभेद निर्मूलनाचे कार्य स्वत:च्या जीवनात अनुसरले. दोघांच्याही राजकारणाचा प्रसंगी राजकीय समन्वयाचा उद्देश शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे हाच असल्याचे त्यांच्या कार्यपद्धतीवरून निदर्शनास येते. प्रामाणिकता, नैतिकता, जातीभेद निर्मुलनासाठी प्रसंगी दोघांनीही परिवार, स्वजात आणि स्वजनांचाही विरोध पत्करला होता. उपरोक्त कार्याशी संबंधित चळवळ दोघांनीही स्वतंत्रपणे राबविली आहे.प्रसंगी दोघांचेही राजकीय पक्ष भिन्न होते.परंतु त्यांच्या कार्यातील अंतिम उद्देशामध्ये शोषित पिडीतांचे कल्याण हा समन्वय निदर्शनात येतो.

संदर्भसूची :

१. खैरमोडे चांगदेव भवानराव, डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड ३ सुगावा प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती ऑगस्ट २००३, पृ.२७
२. नरके.हरी संपादक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक, डॉ.आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन, समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई २००८ पृ.१०२.
३. उपरोक्त पृ.८७.
४. उपरोक्त पृ.१३८.
५. प्रा.सौ.देशमुख कल्पना. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे सामाजिक योगदान,रुचा प्रकाशन, नागपूर, २७ डिसेंबर १९९७ पृ.५.
६. अनुवादक प्रा.घोडेस्वार देविदास,संविधान सभा डिबेट्स खंड १० नागपूर, राईट थिंकर प्रकाशन नागपूर पृ.७७७.

■■■

ISSN No. 2394-5990

मोघल कालीन स्त्रियों की सामाजिक, राजकीय स्थीती

डॉ. देवीदास गाडेकर
सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपुर

प्रस्तावना :

उपरोक्त सामाजिक स्थिति के मध्य अलग-अलग कालखंड के स्त्रीयों के बदलते स्थिति पर दृष्टि डालने पर ऐसा दिखता है की, हर कालखंड में स्त्रियों की भूमिका अस्थिर दिखाई देती है। एक एक कालखंड देखने के बाद मोघल काल के स्त्रियों का अध्ययन करना जरूरी है। मोघल को मध्यकालीन युग भी कहा जाता है। 11 वीं शताब्दी से भारतीय समाज पर विशेषत: मुसलमानों का असर दिखाई देता है। हिंदू धर्म और संस्कृति का पालन करते-करते स्त्रियों पर अनेक प्रकार के बंधनों में जकड़ डाला. मोघलकाल के सूत्रों का अध्ययन करते समय उनके सर्वांगीण सभी पहलु ओं पर प्रकाश डालना आवश्यक है।[1]

सामाजिक स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों की सामाजिक स्थिती वैदिक काल की स्त्रियों से काफी अच्छी दिखाई नहीं देती कुटुंब में उसका स्थान, शाही पद्धती, उसका व्यवसाय में दर्जा हिन था.

कुटुंब में स्त्री का स्थान :

कुटुंब संस्था भारतीय समाज व्यवस्था का एक मूलभूत भाग रहा है। प्राचीन युग में स्त्री की स्थिति अच्छी थी और उसका सम्मान किया जाता था। परंतु बाद में दिन-प्रतिदिन में उसका स्थान निम्न होते गया। भारत में मुसलमानों के आगमन से ही भारतीय स्त्रियों पर अनेक बंधने आते गये। मुस्लिमों के मुख्य प्रदेश में स्त्रियों के चेहरों पर पर्दा ढकना अनिवार्य था। उन्होंने भारत में यह प्रथा का प्रचलन किया। स्त्री मेहंदी, काजल, नाखूनों का रंगना होंटो को रंगाकर अपना श्रृंगार करती थी। संगीत, गायन, नृत्य इसमे भाग लेना ऐसे कार्यक्रमों पर उस पर किसी भी प्रकार के बंधन नही थे। कुटुंब प्रमुख स्त्रियों का सम्मान देता था। उसकी भावनाओं को समज लेते थे। नशीले पदार्थ से स्त्रियों को दूर रखा जाता था।[2]

विवाह प्रथा और शिक्षा :

सामाजिक क्षेत्रों में स्त्रियों की किसी भी अधिकार से वंचित नहीं रखा जाता था। लेकिन शिक्षा के क्षेत्र में उन्हे अधिकार प्राप्त नहीं थे। तत्कालीन समाज में 5 से 6 वर्ष की बालिका का बाल विवाह प्रचलित था। पर्दाप्रथा अस्तित्व में थी स्त्रियों का संपूर्ण जीवन चारों दीवारों के अंदर व्यतीत हो जाता था। मोघल काल में स्त्रियों को पुनर्विवाह का अधिकार नहीं था। तथा सती प्रथा प्रचलित थी। मृतक पति की चिता में पत्नी को उसकी इच्छा के विरुद्ध भी जला दिया जाता था।[3]

मोघल काल में कुछ जातियों में स्वयंवर किया जाते थे। साधारणत: माता-पिता अपनी पुत्री के लिए अच्छा वर ही ढूंढते थे। राजघरानों की स्त्रियां अपना वर चुनने की इच्छा प्रकट कर सकती थी। यदि स्त्री अपने पति या ससुरालवालों की इच्छा के विरुद्ध कार्य करती थी, तो उसे तलाक दे दिया जाता था। लेकिन यदि वह स्वयं कुटुंब प्रमुख रहती थी तो उसकी स्थिति अच्छी होती थी। जहांगीर ने अपनी पुस्तक तुजुकू-जहांगीर में लिखा है की, कोई भी धार्मिक कार्य स्त्री के उपस्थिति के बिना संभव नहीं है और वह पुरुष के अर्धांगिनी है।[4] डॉ. पांडे के मतानुसार कुलीन घराने में अनेक स्त्रियों को अपमान दमन की जीवन व्यतीत करना पड़ता था।

मोघलकालीन स्त्रियों को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार प्राप्त था परंतु उच्च वर्गीय स्त्रियों को ही ज्ञान अर्जित करने का अधिकार प्राप्त था। स्त्रियों की शिक्षा का प्रबंध गुरु प्रधान घर में ही होता था। उच्च घरांनो की स्त्रिया नाट्य तथा कला क्षेत्र में भी निपुण थी, कुछ कवयित्री, तो कुछ लेखिका ये थी। जैसे हुमायूं की बहन गुलबदन बेगम ने हुमायूंनामा लिखा था। इसी प्रकार सलीमा सुल्तान, नूरजहां, जब्बुनीसा उस समय की उच्च कवयत्री थी। निम्न वर्गीय की स्त्रिया शिक्षा से वंचित थी। मोघलकालीन समाज में उच्च तथा निम्न वर्गीय स्त्रियों में काफी भेदभाव होता था।

समाज में स्त्रियों का स्थान :

मोघलकालीन स्त्रियां सामाजिक दृष्टि से तो सक्षम थी परंतु उनका कुटुंब में स्थान निम्न था। उच्च घरानों की स्त्रियों से विपरीत निम्न घराने की स्त्रियों की स्थिति प्रत्येक क्षेत्र में निम्न थी। मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियां उच्च घराने की स्त्रियों को

अपनी सेवा प्रदान करती थी। मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियों को भी श्रृंगार या शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार नहीं था। इस प्रकार उनकी भी सामाजिक स्थिति निम्न थी।[5] निम्न घराने की स्त्रिया दासी बन गई थी। यह स्त्रिया मध्यमवर्ग तथा उच्च वर्ग में अपना रोजगार ढूंढती थी। उच्चवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय घरानों की स्त्रियां की अपेक्षा निम्नवर्गीय स्त्रियों की स्थिति निम्न थी। कुटुंब पृष्ट्भूमि के आधार पर ही समाज में उनकी स्थिति निश्चित थी।[6]

राजनैतिक स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों ने शासन तथा राजनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। राजनैतिक क्षेत्र में हुमायू की माता का उल्लेख किया गया है। उसी प्रकार बंगाल के अलिवर्दी खाँ की पत्नी एक प्रभावशाली नेतृत्व का परिचय दिया। उसका उदाहरण हमे रघुजी भोसले द्वारा बंगाल के आक्रमण के समय अलिवर्दी खाँ की पत्नी ने स्वय आपणे पराक्रम तथा बहादुरी के साथ आपणी सेना का नेतृत्व करके सेना को रणक्षेत्र से भगाया इसका वर्णन मिलता है। इसी युग में चित्तौड़ की रानी कर्णावती भी शूरवीर स्त्री थी। इसी प्रकार जहांगीर की पत्नी नूरजहां भी अपने कार्य के लिए प्रसिद्ध थी। इतिहास में अहमदनगर की चांदबीबी ने अपने कार्य के लिए प्रसिद्ध थी। उसी प्रकार अलिवर्दी खाँ की पुत्री ने काबुल का गवर्नर का पद ग्रहण किया था। मोघलकालीन युग में स्त्रियों की दृष्टि से यह गौरव की बात थी। संक्षेप में मोघल कालीन स्त्रीयों की स्थिति बादशाहो की पुत्रीयों तथा स्त्रीयों के लिए उत्तम प्रदर्शित हो रही थी।[7]

राज दरबार में स्त्रियों की स्थिति :

मोघलकालीन स्त्रियों की स्थिति क्या है एक वंचित विरोधाभास में दिखाई देती है। कुछ स्त्रिया जहां शाही जीवन का आनंद उठा रही थी। उसकी सेवा के लिए असंख्य दास-दासिया सेवा में उपस्थित थे। वहीं दूसरी तरफ उनके निर्धन स्त्री जिनको जीवनयापन की आवश्यक वस्तुएं भी प्राप्त नहीं होती थी। शासक वर्ग के कारण उनके स्त्रियों का संपूर्ण जीवन शाही दरबार में ही समाप्त हो जाता था। बादशाहों की बेगमों को भी किसी प्रकार के बहानो में अपना जीवनयापन करना पड़ता था। बादशाह के मृत्यु के बाद उनकी बेगम को भी सती होना पड़ता था। इसके विपरीत बादशाह कभी भी किसी भी बेगम की मृत्यु के बाद सती होणे का कोई उदाहरण इतिहास में नहीं मिलता है। जो स्त्री सती नहीं जाती थी उसे आजीवन नरकीय जीवनयापन करना पड़ता था।[8]

यहा एक बात ध्यान से देने योग्य है कि तत्कालीन समाज में बादशाह राज दरबार में सबके साथ आसन या तख़्त में नहीं बैठते थे। बल्कि उनका आसन दरबार में काफी ऊपर लगाया जाता था। राज दरबार में किसी भी अधिकारी को सिर उठाकर बादशहा को देखने का अधिकार नहीं दिया गया था। बादशहा किसी भी प्रकार का निर्णय लेते समय बेगम का कोई परामर्श नहीं लेते थे। इससे यह पता चलता है कि, राज-दरबार में शाही स्त्रीयों का स्थान नाम मात्र था।[9] बेगमो की सेवा में रखी गई दासिया कब बादशाह की हो जाती थी यह बेगमो को पता ही नहीं चलता था। इस सबके बावजूद भी रीति-रिवाजों के अनुसार सभी कार्यक्रम तथा उत्सव में स्त्री की उपस्थिति बादशाह के दरबार में प्रार्थनीय रहती थी। पुत्र प्राप्ति के बाद बेगमों का गौरव बढ़ जाता था। इससे यह पता चलता है कि पुत्र और पुत्री का भेद राजदरबार में संतान प्राप्ति के बाद ही आरंभ हो जाता था। राज दरबार की अनेक प्रकार के अपने कर्तव्य निभाते हुए अनेक पुरुषो के संपर्क मे आणे के कारण राजदरबार में उनकी प्रतिष्ठा मलिन हो जाती थी।[10] मोघल काल मेंबहू-पत्नी विवाह प्रचलित था। जिस कारण एक पुरुष अनेक स्त्रीयों से विवाह करते थे। बादशहा भी अनके विवाह करते थे। अगर राज दरबार में बादशहा को कोई स्त्री पसंद आ जाती तो वह अपने किसी भी बेगम से विचार-विमर्श या सलाह लिए बिना विवाह कर लेता था। यह उसका अपना निजी अधिकार था। इससे राजदरबार की स्त्रियों की स्थिति दिखाई देती है। परंतु शिक्षा, धर्म, साहित्य, कला आदि क्षेत्र में स्त्रियों का स्थान निसंदेह उल्लेखनीय था। यह प्रमाण सिर्फ उच्च वर्गीय स्त्रियों पर ही सीमित था। श्री लुनियो के कथननुसार भोगविलास से परिपूर्ण जीवन मोघल राज-दरबार ओर मोघल युग के समाज के लिए आवश्यक वस्तु बन गई थी।[11]

राजदरबार में भोजन के उपरान्त नर्तकी द्वारा नृत्य का कार्यक्रम रखा जाता था। उस कार्यक्रम में विशेषता नृत्य-गान करने वाली स्त्रीयों के अतिरिक्त अन्य कोई भी स्त्री उपस्थित नही रहती थी। बेगमो को राजदरबार में मुजरा देखने का अधिकार प्राप्त नहीं था। यदी कोई नृतकी राजा को पसंद आ जाती थी तो उसे बादशहा स्थाई स्वरूप से उसे अपने पास रख लेता था। इससे यह पता चलता था कि मोघल दरबार में नृतकियो का भी महत्वपूर्ण स्थान था। इसके विपरीत निम्नस्तरीय स्त्री आपना आजीवन राणी के इच्छासे ही जीवन व्यतीत करती थी।

डॉ. ईश्वरी प्रसाद के अनुसार, अमीरों के नौकर बहुत होते थे। फीलखाने, अस्तबल एव रसोई घर में सैकड़ों नौकर काम करते थे सवारिया बहुत सी रही थी।[12]

ISSN No. 2394-5990

संदर्भ ग्रंथ :

1) ओझा 'मध्यकालीन भारतीय संस्कृति' पृ. 53.
2) बशम 'द वंडरडेट वॉच इंडिया', पृ. 119.
3) मोतीचंद्र 'भारतीय वेशभूषा',पृ. 69,81.
4) डॉ. आर. सी. त्रिपाठी, 'राईस एंडफॉल ऑफ द मुघल अंपायर',पृ. 27.
5) जी याझ दानी 'जहाझर', पृ. 153.
6) डॉ. बी. पी. सक्सेना 'हिस्ट्री ऑफ शाहजहां ऑफ दिल्ली', पृ. 106-07.
7) सरकार 'फॉल ऑफ मुग़ल एंपायर', तजङ आयआयपृ. 66-82
8) हरफूल सिंह 'मध्यकालीन समाजधर्म कला एवं वास्तुकला', पृ. 54
9) एजिज खान राजी 'वजियत आलमगीर' पृ. 289
10) सरकार 'फॉल ऑफ मुग़ल एंपायर', तजङ आयआय पृ. 66-82
11) दिनेश चंद्र भारद्वाज ममध्यकालीन भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिफ
12) कित्ता

■■■

प्रादेशिक इतिहास: इतिहास लेखन का नया प्रवाह

प्रा. (डॉ.) शामराव कोरेटी
स्नातकोत्तर इतिहास विभाग
रा तू.म. नागपुर विश्वविद्यालय
Phone No. 09527733001
shyamkoreti@gmail.com

सारांश:

इतिहास लेखन की वैसे तो कई प्रकार प्रचलित है। समय समय पर उनका प्रवाह बदलता रहता है। मानव विज्ञान शाखा मे प्रादेशिक इतिहास का महत्व बहोत ज्यादा है। आज काल सभी शाखायो को एकत्रित रूप से पढे जाने से भी बड़ी अहम जानकारी सामने आ रही है। नए प्रकार के इतिहास लेखन के नए तरीको के कारण भूतकाल को उसके असली रूप मे रेखांकन करने के तरीकों के का पता चल गया है। तथाकथित मुख्य धारा के राष्ट्रिय इतिहासकरों कों हसिए पर लिया गया है। उनपर आरोप है की उन्होने प्रादेशिक इतिहास को दरकिनार कर दिया। प्रादेशिक इतिहास के माध्यम से दलित, आदिवासी, किसान और महिलाओ के सहभाग को स्थान दिया गया है जो पहले उनको नकार दिया गया था। इस प्रकार से प्रादेशिक इतिहास एक लोकतान्त्रिक माध्यम है जो समाज के हरेक घटक को स्थान प्रधान करता है। प्रादेशिक इतिहास ने तीन प्रकार के लोगो का ध्यान खींचा है, जिनमे विद्यार्थी, शिक्षक एवं सामान्य लोग है। प्रादेशिक इतिहास को पड़ने के लिए निम्नलिखित नए प्रवाह आज प्रचलित है: स्थानिक इतिहास, मौखिक इतिहास, लिंगभाव इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास, सुबाल्टूर्ण इतिहास, सामान्य जनों का इतिहास, सामूहिक स्मृति, जनजाति इतिहास, दलित इतिहास, श्रमिक इतिहास, सैन्य इतिहास, इत्यादि। निरंतर लेखन के द्वारा अपने-अपने क्षेत्रों का इतिहास नवोदित लेखक, अनुसंधान कर्ताओ ने अपने करना चाहिए, जिससे उनके क्षेत्र का गौरव बढ़ता रहे।

संकेतशब्द : मानव विज्ञान; मौखिक इतिहास; सामूहिक स्मृति; दलित इतिहास; सुबाल्टूर्ण इतिहास

इतिहास लेखन की वैसे तो कई प्रकार प्रचलित है। समय समय पर उनका प्रवाह बदलता रहता है। आज देश आज़ादी का अमृत महोत्सव माना रहा है, ऐसे मे हल ही मे राष्ट्रीय अनुसूचित जनजाति आयोग नई दिल्ली द्वारा भारत के 104 विश्वविद्यालयो मे 'स्वतन्त्रता आंदोलन मे जनजाति नायकों का योगदान' एक अनूठा प्रयोग था। इसके द्वारा सम्पूर्ण देश मे वर्ष 2022 मे प्रादेशिक इतिहास के विविध आयामो को प्रकाश मे लाया गया। इस तरह स्थानिक और प्रादेशिक क्षेत्र मे जाने जाने वाले पर देश स्तर अनजान नायकों की गाथाए पटल पर आई। यह किस प्रकार संभव हो पाया इसी पर निम्नलिखित लेख मे दर्शाया गया है। इतना ही नहीं तो किसी भी प्रादेशिक इतिहास को किस प्रकार से पढ्ना चाहिए, यह विधि निम्नलिखित जानकारी मे दी गयी है।[1]

मानव विज्ञान शाखा मे प्रादेशिक इतिहास का महत्व बहोत ज्यादा है। आज काल सभी शंखायो को एकत्रित रूप से पढे जाने से भी बड़ी अहम जानकारी सामने आ रही है। इसके बगैर प्राथमिक स्त्रोत का मूल्यांकन करना लगबग असंभव है। आज़ादी के पहले इस प्रकार का लेखन पद्धति प्रचलित नहीं थी पर उत्तर आधुनिक काल मे प्रादेशिक इतिहास मुख्य प्रवाह के समानन्तर चल रहा है। काफी सारा प्रादेशिक इतिहास पढ़ा और लिखा गया भी है पर अभी यात्रा समाप्त नहीं हुआ है। जैसे की आज़ादी के बाद भारत देश मे अहिंसावादी इतिहास को अधिक महत्व देने से ब्रिटिश विरोधी हिंसात्मक जनजातीय इतिहास सामने नहीं आ पाया।

सामान्यतः भूतकाल के कथन को इतिहास कहा जाता है।[2] केवल भूतकाल को इतिहास नहीं कह सकते। वास्तव मे गठित घटनाओ का इतिहासकार के द्वारा चित्रण ही इतिहास कहलाता है। अपने अपने दृष्टिकोण से इतिहासकर भूतकाल का अन्वयार्थ निकलता है और वास्तव के ऊपर भी चित्रण करता है। साथ ही भूतकाल के घटनाओ पर लेखक के व्यक्तिगत चरित्र या संस्कार का भी प्रभाव पड़ता है। इसीलिए भूतकाल के अनेक अंग होते है। उत्तर आधुनिक काल के इतिहासकार मानते है की इतिहासकार शब्दो का चोगा घटनाओ को पहनता है, इसीसे इतिहास अलग अलग नजर आता है। मात्र इस प्रकार का शाब्दिक अन्वयार्थ वास्तव से हट के होता है और घटना के अलग अलग अर्थ निकालने के लिए जिम्मेदार होता है। कुछ लोग जरूरत के हिसाब से भी इतिहास का अर्थ निकलते है, जिसको इतिहास को तोड़ मरोड़कर प्रस्तुत करना भी कहा जाता है।[3]

ISSN No. 2394-5990

पर आजकल नए प्रकार के इतिहास लेखन के नए तरीको के कारण भूतकाल को उसके असली रूप मे रेखांकन करने के तरीकों के का पता चल गया है। इतिहासकारों को ये पता चला है की बृहत कथनो ने केवल ऊपरी सर्वेक्षण किया है, जिसके कारण शुक्ष्म जानकारी प्रदर्शित नहीं हो पाती। इसीलिए नए प्रवाह मे बृहत अध्ययन से शुक्ष्म अध्ययन पर बल दिया गया है। प्रादेशिक इतिहास लेखन मे गाँव के बूढ़े-जानकारों की मदत ली जा सकती है पर कुछ सावधानिया भी बरतना जरूरी है, जैसे की स्थानिक व्यक्ति एकांगी विचार का हो, ऐसे मे इतिहासकार को अपने विवेक का इस्तेमाल करना आना जरुरी है। क्योकि इतिहास लेखन वस्तुनिष्ठ होना चाहिए। इसी के साथ कभी-कभी प्रांतीय इतिहासकार प्रांतीय भावना से भी प्रेरित हो सकता है। ऐसे मे आलोचनात्मक विश्लेषण करना मुश्किल हो सकता है। शिवाय सांप्रदायिक भावनाए, जातिगत सजगता, एवं राजनैतिक परिवेश से भी प्रादेशिक इतिहास प्रभावित हो सकता है। इतिहासकर का काम, क्या हुआ है? क्या नहीं हुआ था, यह खोजना है। भविष्यवाणी करना इतिहासकारों का काम नही है।[4]

तथाकथित मुख्य धारा के राष्ट्रिय इतिहासकरों कों हसिए पर लिया गया है। उनपर आरोप है की उन्होने प्रादेशिक इतिहास को दरकिनार कर दिया। कई बार ऐसा राजनीति से प्रभावित होने से भी होता है। इसीलिए आज प्रादेशिक इतिहास को न्याय देना बेहद जरूरी हो गया है। पहले जिनहे वंचित कहा जाता रहा है उनको भी अभी इतिहास मे स्थान प्राप्त हो रहा है। इस प्रकार प्रादेशिक इतिहास के माध्यम से दलित, आदिवासी, किसान और महिलाओ के सहभाग को स्थान दिया गया है जो पहले उनको नकार दिया गया था। इस प्रकार से प्रादेशिक इतिहास एक लोकतान्त्रिक माध्यम है जो समाज के हरेक घटक को स्थान प्रधान करता है।

तथाकथित मुख्य धारा के इतिहासकारों के असमर्थता के कारण या सहेतु लेखन के कारण ही प्रादेशिक इतिहास का उदय हुआ है। मुख्य धारा के इतिहासकारों ने राष्ट्र राज्य के इतिहास को अधिक महत्व दिया। जैसे की, विस्तृत साम्राज्य, बढ़े-बढ़े युद्धो, विहंगम साहित्य, अप्रतिम स्थापत्य, नेतृत्व सम्राट के बारे मे लिखा, जो की उनके लिखाण का केंद्र बिन्दु था। इस प्रकार के लिखानों मे सामान्य लोगो के दुख दर्द, वेदनाओ का काही कोई जिक्र नहीं, उनको कोई भी स्थान नहीं दिया गया। इस प्रकार के लिखानों मे या तो प्रादेशिक इतिहास को या तो कोई स्थान नहीं दिया गया या उन्हे उपेक्षित कर दिया। इसप्रकार से वंचित, पीड़ितो को अमान्य कर भेद किया गया।[5]

प्रादेशिक इतिहास को पारंपरिक प्रचलित पदि्ध्त से नहीं पढ़ा जा सकता। क्योकि पारंपरिक तरीको मे जैसे की पुरातत्व, एपिग्राफी, सिक्कों, अभिलेखागारीय जैसे संशोधन पद्धति मे पारंपरिक तरीको को नकारा गया है। ऐसे बहुत सारे क्षेत्र है जहा प्राथमिक स्त्रोत ना के बराबर होते है। क्या इसका मतलब यह होता है की प्राथमिक स्त्रोत नहीं तो उस क्षेत्र का इतिहास ही नहीं होता? क्या यह प्राथमिक साधनो की त्रुटि को दर्शाता है? बिलकुल, प्राथमिक साधनो की मर्यादा उनके एक तर्फी दृष्टिकोण को दर्शाता है। इसलिए इतिहासकारों को मौखिक पद्धति का इस्तेमाल करना आना चाहिए। हा यह किया जा सकता है की मौखिक अध्ययन को मुख्य धारा के ज्ञात जानकारी के साथ जाँचना जरूरी है।

प्रादेशिक इतिहास ने तीन प्रकार के लोगो का ध्यान खींचा है, जिनमे विद्यार्थी, शिक्षक एवं सामान्य लोग है। इन मे से हरेख का दृष्टिकोण अलग-अलग है। विद्यार्थियो के लिए यह सर्वोत्तम इतिहास का प्रवाह है पर इस पद्धति का जिक्र इतिहास मे बहुत कम है। इसका विधि का संबंध प्राथमिक साधनो से है पर मर्यादित स्वरूप है। यह यह नहीं दर्शाता है की जो कुछ मुख्य धारा मे कहा गया है उससे अलग नहीं है। शिक्षको के लिए यह एक मौका है की एक प्रकार का प्रशिक्षण लेकर् शास्त्रीय पद्धति से किसी व्यक्ति, समाज या घटना की जानकारी एकत्री की जा सकती है। सामान्य लोगो के लिए यह जिज्ञासा उत्पन्न करता है और अनेक प्रकार के वाद-विवाद को जन्म देता है। इसीसे अध्ययन और विवेक का विकास होता है। इसप्रकार ज्ञान निर्माण मे यह सार्थक होता है।[6] क्या इतिहास लिखने के लिए बढ़े-बढ़े ग्रंथालयों मे जाना जरूरी है? क्या इसके लिए विदेशो मे जाना जरूरी है? क्या इसके लिए किसी विश्व प्रसिद्ध विश्वविद्यालय का अंग होना जरूरी है? क्या इसके लिया यह जरूरी है की किसी महान दार्शनिक के कदमो के पास बैठना जरूरी है? नहीं यह सब सहायक हो सकते है पर पूर्ण नहीं। प्रादेशिक इतिहास लिखाण के लिए अपने आजूबाजू के परिवेश को ठीक से निहारना जरूरी है।

अक्सर यह बोला जाता है की बहुत महान लोगों का बाखान ही इतिहास होता है। पर यह तब तक सच नहीं हो सकता जब तक उसमे सामान्य लोगों का समावेश न हो। सर्वसमावेशक इतिहास पढ़ने और पढ़ाने के समय इस प्रकार का इतिहास बहुत ही प्रभावशाली होता है। इसलिए किसी प्रादेशिक इतिहासकार के लिए यह सुवर्ण अवसर होता है जब वह किसी क्षेत्र का प्रादेशिक इतिहास लिखता है। प्रादेशिक इतिहास इस प्रकार से किसी राज्य, राष्ट्र और दुनिया का इतिहास होता है। अच्छा राष्ट्रिय इतिहास अच्छे प्रादेशिक इतिहास के बगैर नहीं लिखा जा सकता। प्रादेशिक इतिहास को पड़ने के लिए निम्नलिखित नए प्रवाह आज प्रचलित है: स्थानिक

इतिहास, मौखिक इतिहास, लिंगभाव इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास, सुबाल्टूर्ण इतिहास, सामान्य जनों का इतिहास, सामूहिक स्मृति, जनजाति इतिहास, दलित इतिहास, श्रमिक इतिहास, सैन्य इतिहास, इत्यादि।

उदाहरण के तौर पर मध्य भारत के महाराष्ट्र के जनजातीय इतिहास को देखा जा सकता है। महाराष्ट्र के पूर्व-शिवाजी काल का इतिहास रहस्य में डूबा हुआ है क्योंकि यह मुख्यधारा का हिस्सा नहीं बन पाया है। पाठकों को गोंडवाना के चार प्रमुख गोंड साम्राज्यों और चौदह छोटे सामंती राज्यों का इतिहास नहीं मिलेगा। गोंडवाना क्षेत्र वर्तमान मध्य भारत के लगभग सात से आठ राज्यों से मिलकर बना था। ऊपरी नर्मदा घाटी के सबसे अच्छे हिस्से और आस-पास के वन क्षेत्रों पर गढ़-मंडला का प्रभुत्व था। देवगढ़-नागपुर साम्राज्य ने ऊपरी वैनगंगा घाटी और सतपुड़ा रेंज के मध्य और दक्षिणी ढलानों और मैदानों को नागपुर तक नियंत्रित किया। जबकि सिरपुर-चादा में गोदावरी के तट तक दक्षिण में विशाल जंगली क्षेत्र शामिल था। चौथा राज्य खेरला नर्मदा घाटी के मध्य में बनाया गया था। खेरला में शासन करने वाले एक राजा का पहला उल्लेख मविवेक सिंधुफनामक एक धार्मिक ग्रंथ में निहित था, जिसे मराठी भाषा का सबसे पुराना दस्तावेज कहा जाता था। यह दस्तावेज़ संत और तपस्वी मुकुंद राज स्वामी द्वारा लिखा गया था, जो शायद 13वीं शताब्दी ईस्वी के अंत में रहते थे। अठारहवीं शताब्दी के मध्य तक इन साम्राज्यों ने अपेक्षाकृत स्वतंत्र अस्तित्व बनाए रखा। गोंड प्रमुख जनजातियाँ थीं। महाराष्ट्र में वे आगे सैंतालीस जनजातियों में विभाजित हुये। वे गोंडी बोलते हैं और गोंडी, कोया या कोइतुर संस्कृति का पालन करते हैं। इन उप-विभाजित समूहों में से अधिकांश ने समान जातीय मूल साझा किया। इनके साथ अन्य आदिवासी समुदाय भी निवास करते हैं।

कोई व्यक्ति ऐसा सोच सकता है की उसके गाँव, शहर, या प्रांत का कोई इतिहास नहीं है। पर यह सच नहीं है, दुनिया मे ऐसा कोई गाँव या शहर नहीं है जिसका कोई इतिहास नहीं है। हर बढ़े व्यक्ति, स्थान या घटना के पीछे छोटा सा ही सही पर इतिहास होता है। हर गाँव के दस्तावेज़ किसी अच्छे इतिहासकार के आगमन का इंतजार करते रहते है। पर इतिहासकारो ने केवल किसी पुस्तक प्रकाशन या उससे पैसा पाने के लिए ही लिखाण नहीं करना चाहिए। वरन समाज और प्रांत के हित मे लिखना चाहिए। समज उपयोगी इतिहास लेखन अनेवाले पीढ़ियो के लिए भी प्रेरणादायी होता है। इतना ही नहीं तो समाज भी आपके काम के लिए आपको याद करता है। इसलिए निरंतर लेखन के द्वारा अपने-अपने क्षेत्रों का इतिहास नवोदित लेखक, अनुसंधान कर्ताओ ने अपने करना चाहिए, जिससे उनके क्षेत्र का गौरव बढ़ता रहे।

Reference :

- Alan Munslow, Deconstructing History, (Routledge, 1997)
- Joyce Apple by et.al, Telling the Truth about History (W.W. Norton Co., 1994)
- Keith Jenkins, Rethinking History, (Routledge, 1991)
- Keith Jenkins, Refiguring History, (Routledge, 2003)
- C. Behan McCullough, The Logic of History (Routledge, 2004)
- Stephen Caunce, Oral History, (Longman 1994)
- Ted L Underwood, Undergraduates as historians: Writing local history in a seminar on Historical Research, The History Teacher, Vol.7, No. 1, (Nov., 1973) 18-23
- Panchayatvijnaniyam (mal.) (K.C.H.R., 2001)
- T.R.Venugopalan, Desacarithram (mal.) (Thrissur, 2000)

1) 21 सितम्बर 2022 को रा.तू.ना.वि. नागपुर द्वारा उपरोक्त कार्यक्रम का आयोजन भी सामील है।
2) ई. ईच. कार, इतिहास क्या है, 1961.
3) बी. के. श्रीवास्तव, इतिहास लेखन: अवधारणा, विधाए एवं साधन, साहित्य भवन , 2006 पुष्ट ii.
4) डॉ मजूमदार के भाषण के कुछ अंश दिनांक 1111.2006 (लेखक के पास संरक्षित).
5) बी. के. श्रीवास्तव, इतिहास लेखन: अवधारणा, विधाए एवं साधन, साहित्य भवन , 2006 पुष्ट iii.
6) डॉ.प्रभाकर देव, इतिहास संशोधन, कल्पना प्रकाशन, 2010 पुष्ट 7.
7) डॉ.के.एल. खुराना, Concepts and methods of History, आगरा -2007 पुष्ट 66-71.
8) डॉ.शामराव कोरेटी, socio-cultural history of the Gonds, Cyber Tech Pub. न्यू दिल्ली 2013.

■■■

ISSN No. 2394-5990

खेल के क्षेत्र में सूचना प्रौद्योगिकी और अनुसंधान की आवश्यकता

Dr.Manojkumar Varma
Director.of phy.edu.
Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya
Bharsingi , Dist-Nagpur
Mob.No-9422824499
Email Id - varmamanojkumar15@gmail.com

सारांश :

खेलों की उत्पत्ति उतनी ही पुरानी है जितनी मानव जाति का इतिहास. शुरुआत में यह केवल मनोरंजन के लिए किया जाता था, लेकिन अब खेल नाम, प्रसिद्धि और वित्तीय लाभ और लाभदायक व्यवसाय बन गए हैं. आधुनिक खेल प्रतिस्पर्धा की भावना से भरे हुए हैं और जीतने के लिए खेले जाते हैं. खेल दुनिया भर में दिन का क्रम बन गया है. खेलों में उत्कृष्टता वाले देशों को साथी देशों से विशेष ध्यान मिलता है. नतीजतन, सभी देश खेल के क्षेत्र में उत्कृष्टता प्राप्त करने में गंभीरता से शामिल हैं, आजकल खेल केवल मांसपेशियों की शक्ति का प्रदर्शन नहीं है, बल्कि दिमागी खेल है . स्वस्थ शरीर के साथ स्वस्थ मन भी जरूरी है. भारत दुनिया का दूसरा सबसे अधिक आबादी वाला देश है. लेकिन खेल के क्षेत्र में वे पिछड़ रहे हैं और ओलंपिक में स्वर्ण पदक जीतना अभी भी मभारतीय एथलीटों के लिए मुश्किलफहै. स्वतंत्रता के बाद, देश में बड़ी संख्या में शारीरिक शिक्षा और खेल संस्थान स्थापित किए गए हैं, जिनमें से कुछ संबंधित क्षेत्रों में अनुसंधान कार्यक्रम प्रदान करते हैं. इसलिए, एथलीटों और खेल वैज्ञानिकों को खेल प्रदर्शन को बढ़ाने के लिए नई विधियों और तकनीकों की पहचान करनी चाहिए. उपरोक्त सभी को ध्यान में रखते हुए, खिलाड़ियों और खेल वैज्ञानिकों को समयबद्ध, प्रभावी और कुशल तरीके से अद्यतन जानकारी प्रदान की जानी चाहिए. पुस्तकालय और सूचना केंद्र इस संबंध में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं, उन्हें खिलाड़ियों और खेल वैज्ञानिकों को उनकी जरूरतों के आधार पर संग्रह विकसित करते हुए सूचना प्रौद्योगिकी आधारित सूचना सेवाएं भी प्रदान करनी चाहिए. इस संबंध में प्रस्तुत शोध पत्र में खेल के क्षेत्र में अनुसंधान एवं प्रौद्योगिकी तथा उसके महत्व को परिलक्षित किया गया है.

सूचकशब्द : खेल, अनुसंधान, प्रौद्योगिकी, शारीरिक शिक्षा

उद्देश्य :

- खेलों के इतिहास का अध्ययन करना
- खेल के क्षेत्र में अनुसंधान की आवश्यकता का अध्ययन करना
- खेल के क्षेत्र में सूचना प्रौद्योगिकी की आवश्यकता का अध्ययन करना
- खेल विज्ञान की आवश्यकता का अध्ययन करना

परिचय :

खेल की उत्पत्ति का पता किसी भी सभ्यता की शुरुआत से लगाया जा सकता है. विश्व इतिहास विभिन्न संदर्भों में खेलों का उल्लेख करने वाले उदाहरणों और उपाख्यानों से भरा पड़ा है. हर सभ्यता, ग्रीक, रोमन, भारतीय और चीनी, ने अपने स्वदेशी खेलों का विकास किया और उन्हें संस्कृति का एक अभिन्न अंग बनाया. प्राचीन काल में सांस्कृतिक नैतिकता और नैतिकता के प्रसार के लिए खेलों को एक माध्यम के रूप में उपयोग किया जाता था. खेल मानव जाति के इतिहास जितना पुराना है क्योंकि शारीरिक गतिविधि मानव अस्तित्व का आधार है और मनोरंजन मानव जाति की मूलभूत आवश्यकता है. चाहे औपचारिक रूप से संगठित हों या न हों, प्रागैतिहासिक काल से मानव इतिहास में खेलों और खेलों ने एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है क्योंकि जीवित रहने के लिए शारीरिक रूप से फिट होना आवश्यक था. इसलिए, शारीरिक गतिविधि का उपयोग सभी समाजों द्वारा आत्म-संरक्षण, स्वास्थ्य और भलाई और मनोरंजन के लिए किया जाता है. शारीरिक शिक्षा के रूप में संगठित शारीरिक गतिविधि की अवधारणा शिक्षा की आधुनिक अवधारणा के साथ उत्पन्न हुई. आजकल यह एक ऐसी वस्तु बन गई है जिसका उपयोग नाटक और प्रदर्शनी के लिए किया जाता है. यह भी माना जा सकता है कि खेल आध्यात्मिकता, लक्ष्यों की प्राप्ति, टीम वर्क, व्यक्तित्व विकास, पहचान की भावना और संतुष्टि के अवसर प्रदान करते हैं, जो आमतौर पर रोजमर्रा की जिंदगी में उपलब्ध नहीं होते हैं. हालांकि खेल

शारीरिक शिक्षा का एक हिस्सा है, लेकिन इसमें अंतर है. दोनों के दृष्टिकोण में. शारीरिक शिक्षा जनता के बारे में है, लेकिन खेल अधिकतम प्रदर्शन, रिकॉर्ड तोड़ना और जीतना है. वर्तमान में, खेल दिन का क्रम बन गया है. इलेक्ट्रॉनिक और प्रिंट मीडिया खेलों को बढ़ावा दे रहे हैं और इस उद्देश्य के लिए बड़ी संख्या में टीवी चैनल उपलब्ध हैं, और खेल सामग्री बड़ी संख्या में समर्पित खेल पत्रिकाओं, वेब संसाधनों, विद्वानों की पत्रिकाओं और समाचार पत्रों में प्रकाशित होती है. राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर. अब, खेल पुरस्कार, प्रचार और वित्तीय लाभ के साथ-साथ मनोरंजन के लिए भी खेले जाते हैं. अब यह एक उद्योग है. खेल विज्ञान के क्षेत्र में शारीरिक शिक्षा का नया उभरता हुआ उप-विषय संबंधित क्षेत्रों में अनुसंधान पहलों का समर्थन करने में बहुत योगदान दे रहा है. सूचना प्रौद्योगिकी हर कोने में विशेष रूप से खेलों से संबंधित अनुसंधान गतिविधियों में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है. देश में कई शारीरिक शिक्षा और खेल संस्थान और खेल क्लब स्थापित किए गए हैं और उनकी संख्या दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है. जब हम शारीरिक शिक्षा और खेल के क्षेत्र में शिक्षा और अनुसंधान की बात करते हैं, तो हमें इसके क्षेत्र के कुछ अन्य परस्पर संबंधित पहलुओं पर ध्यान देने की आवश्यकता होती है, क्योंकि शारीरिक शिक्षा समग्र शिक्षा के ढांचे के भीतर एक मशिक्षा के माध्यम से आंदोलनफ है. अब यह शिक्षा का एक अभिन्न अंग बन गया है और केवल मांसपेशियों के निर्माण के बजाय शैक्षिक अनुभव पर जोर दिया जाता है. शारीरिक शिक्षा में शैक्षिक विकास भी एक बहुत ही महत्वपूर्ण क्षेत्र है जिस पर चर्चा करने की आवश्यकता है क्योंकि शिक्षक प्रशिक्षण संस्थान बढ़ते हैं, शारीरिक शिक्षा विभाग स्थापित होने लगते हैं. इसकी औपचारिक शुरुआत सौ साल पहले पश्चिम में हुई थी और यह अवधारणा ब्रिटेन के माध्यम से भारत पहुंची. वास्तव में शिक्षा के महाद्वीपीय प्रभाव से शारीरिक शिक्षा की पूरी व्यवस्था ही बदल गई. इंग्लैंड में, जब संभावित शिक्षकों को विभिन्न स्तरों पर शिक्षण कार्य करने की आवश्यकता होती है, बुनियादी प्रवेश योग्यता, प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों की अवधि, सैद्धांतिक पाठ्यक्रम सामग्री, शिक्षण अभ्यास पाठ आदि. भारत में शिक्षा के क्षेत्र में इंग्लैण्ड के विकास का प्रभाव भी पड़ा और इसी कारण भारत में खेल अनुसंधान कार्य में भी तेजी आई.

सूचना प्रौद्योगिकी और खेल विज्ञान में अनुप्रयोग :

कंप्यूटर में कई अनुप्रयोग हैं और सूचना प्रौद्योगिकी में तेजी से बदलाव के कारण हर दिन नई प्रौद्योगिकी तकनीकों का विकास हो रहा है. शारीरिक शिक्षा और खेल में, कंप्यूटर का उपयोग हर पहलू में किया जाता है, चाहे वह व्यक्तिगत हो, कर्मचारियों का काम हो, वर्ग संगठन और आचरण हो, स्वास्थ्य देखभाल, असाइनमेंट, बजट, वित्तीय सहायता, लेखा, प्रकाशन, ज्ञान की उन्नति, अनुदान प्रबंधन. हर जगह, सम्मेलन, पुस्तकालय या जिम. शर्मा (2005) ने संकेत दिया कि अनुसंधान के लिए शारीरिक शिक्षा हमेशा एक उपेक्षित क्षेत्र रहा है. लेकिन स्पोर्ट्स मेडिसिन, स्पोर्ट्स साइकोलॉजी, स्पोर्ट्स सोशियोलॉजी, एक्सरसाइज फिजियोलॉजी, किनेसियोलॉजी और बायोमैकेनिक्स जैसे खेल विज्ञान के उद्भव के साथ, विषय का चेहरा धीरे-धीरे बदल रहा है और यह एक नए युग में प्रवेश कर रहा है, जहां खेलों में प्रतिस्पर्धा की भावना है. दुनिया भर में खेल के प्रदर्शन को बेहतर बनाने के लिए नई तकनीकों और तरीकों का आविष्कार करना आवश्यक है. भागीरथी (2005) ने बताया कि शारीरिक शिक्षा और खेलों के लिए व्यायाम में सूचना संचार प्रौद्योगिकी भी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है. आईसीटी पेशेवर विकास, अनुसंधान, प्रबंधन और शारीरिक शिक्षा और खेल शिक्षकों के संसाधनों को साझा करने के लिए उपयोगी है.

खेल अनुसंधान और अध्ययन :

लंबे समय से यह महसूस किया जाता रहा है कि भारत में शारीरिक शिक्षा और खेल के क्षेत्र में शोध पर अधिक ध्यान नहीं दिया गया है. इस क्षेत्र में अनुसंधान का मूल उद्देश्य हमेशा खेल में बेहतर प्रदर्शन के लिए एथलीटों की शारीरिक और मानसिक शक्ति को बढ़ाने के लिए नई तकनीकों और तरीकों की पहचान करना होता है. भारतीय एथलीटों ने अब तक ओलंपिक खेलों में व्यक्तिगत खेलों में केवल एक स्वर्ण पदक जीता है. इसलिए देश के खिलाड़ियों और खेल वैज्ञानिकों के कंधों पर राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर खेलों में संतोषजनक परिणाम देने की बहुत बड़ी जिम्मेदारी है. इसलिए, एथलीटों और खेल वैज्ञानिकों को प्रदर्शन में सुधार के नए तरीके खोजने के लिए समय पर, प्रासंगिक और वर्तमान जानकारी की आवश्यकता होती है. वर्तमान कार्य एथलीटों और खेल वैज्ञानिकों के सूचना चाहने वाले व्यवहार, उनकी सूचना चाहने की रणनीतियों, सूचना चैनलों और वित्त पोषण आदि का अध्ययन करने का प्रयास करता है. सूचना प्रौद्योगिकी आदि का अभाव. उपयोगकर्ताओं को आवश्यकता-आधारित तरीके से प्रेरित करने के लिए अनुसंधान की आवश्यकता है. यह किया जा सकता है यदि संग्रह उपयोगकर्ताओं को पुस्तकालय उपयोगकर्ताओं के व्यवहार के बारे में ठीक से सूचित किया जाता है और उन्हें पुस्तकालय विकसित करने के लिए आवश्यक पुस्तकालय संसाधन और सेवाएं प्रदान की जाती हैं. बुचर

 ISSN No. 2394-5990

(1979) ने अपने बहुत ही जानकारीपूर्ण कार्य में शारीरिक शिक्षा के सबसे बुनियादी और महत्वपूर्ण पहलुओं को शामिल किया. उन्होंने विषय की प्रकृति, इसके अर्थ और दर्शन और इसके भविष्य के बारे में बात की. उन्होंने इस विषय के ऐतिहासिक आधार पर भी छुआ. विकलांग और असाधारण व्यक्तियों के लिए लैंगिक भेदभाव और शारीरिक शिक्षा की समाप्ति भी उनके काम के महत्वपूर्ण मुद्दे हैं. शारीरिक शिक्षा स्वास्थ्य शिक्षा, मनोरंजन, अवकाश सेवाओं, शिविर और बाहरी शिक्षा से संबंधित है. शारीरिक शिक्षकों द्वारा किए जाने वाले कर्तव्यों और सेवाओं का भी उल्लेख किया गया है. अंत में, चिकित्सकों के सामने आने वाली चुनौतियों पर चर्चा की जाती है. दास (1982) ने अपनी पुस्तक में मध्यकाल से लेकर आज तक भारत में खेल और शारीरिक गतिविधियों की एक तस्वीर चित्रित करने का प्रयास किया है. वह भारत में शारीरिक शिक्षा, खेल और मनोरंजन के विकास में हिंदू, मुगल और मुसलमान, राजपूत और मराठा और पेशवा शासकों की भूमिका का वर्णन करता है. वह बाद के ब्रिटिश काल (1900-1946) पर चर्चा करता है, जिसके दौरान ब्रिटिश और अमेरिकियों ने शारीरिक शिक्षा को अनिवार्य कर दिया था. अंत में, शारीरिक शिक्षा के अंतर्राष्ट्रीय चार्टर और भारत की राष्ट्रीय खेल नीति का विवरण दिया गया है. सिंह और गंगोपाध्याय (1991) ने अपने काम में शारीरिक शिक्षा और खेल के विभिन्न पहलुओं का अध्ययन किया. इस पुस्तक में प्रसिद्ध विद्वानों के दस लेख उपलब्ध हैं. ये लेख मुख्य रूप से भारतीय शारीरिक शिक्षा में हाल के रुझानों और प्रथाओं से संबंधित हैं. कुछ लेखक इस विषय में शोध प्रवृत्तियों पर चर्चा करते हैं. अधिकांश विद्वानों ने शारीरिक शिक्षा और खेलों की उन्नति के लिए अपनी अंतर्दृष्टि का योगदान दिया. यह कार्य शारीरिक शिक्षा शिक्षकों की भूमिका और शिक्षण संस्थानों में विषय की स्थिति पर निर्भर करता है. आधुनिक प्रवृत्तियों की बात करें तो यह सुव्यवस्थित कार्य भारत में शारीरिक शिक्षा और खेलों की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि और विकास को भी समेटे हुए है.

खेल विज्ञान और प्रौद्योगिकी :

खेल विज्ञान एक अनुशासन है जो अध्ययन करता है कि व्यायाम के दौरान स्वस्थ मानव शरीर कैसे कार्य करता है और कैसे खेल और शारीरिक गतिविधियां पूरे शरीर के दृष्टिकोण से स्वास्थ्य और प्रदर्शन को बढ़ावा देती हैं. खेल विज्ञान के अध्ययन में पारंपरिक रूप से फिजियोलॉजी (व्यायाम फिजियोलॉजी), मनोविज्ञान (खेल मनोविज्ञान), शरीर रचना विज्ञान, बायोमेकॅनिक्स, बायोकैमिस्ट्री और बायोकैनेटिक्स के क्षेत्र शामिल हैं. खेल जगत में श्रेष्ठ परिणाम प्राप्त करने में निरन्तर वृद्धि हो रही है. खेलों के वैज्ञानिक अध्ययन के माध्यम से, शोधकर्ताओं ने इस बात की अधिक समझ विकसित की है कि मानव शरीर व्यायाम, प्रशिक्षण, विभिन्न वातावरणों और कई अन्य उत्तेजनाओं पर कैसे प्रतिक्रिया करता है. प्रौद्योगिकी खेल में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है, चाहे वह एथलीट के स्वास्थ्य के लिए उपयोग की जाती हो या एथलीट की तकनीक या उपकरण की एक विशेषता के रूप में. शैक्षिक प्रौद्योगिकी के विकास ने खेल के क्षेत्र में अनुसंधान के नए अवसर पैदा किए हैं. पहले दुर्गम माने जाने वाले खेल के पहलुओं का विश्लेषण करना अब संभव है. खेल विज्ञान एक व्यापक शैक्षणिक अनुशासन है और इसे एथलीटों के प्रदर्शन के साथ लागू किया जा सकता है, जैसे कि प्रौद्योगिकी, या उपकरण के लिए वीडियो विश्लेषण का उपयोग, स्पोर्ट्स इंजीनियरिंग 1998 में एक अनुशासन के रूप में उभरा, न केवल सामग्री डिजाइन पर, बल्कि खेलों में प्रौद्योगिकी का उपयोग, विश्लेषण पर केंद्रित. खेलों पर प्रौद्योगिकी के प्रभाव को नियंत्रित करने के लिए, शासी निकायों के पास आमतौर पर प्रतिभागियों के बीच तकनीकी लाभ के प्रभाव को नियंत्रित करने के लिए विशिष्ट नियम होते हैं. प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में प्रगति ने खेल मैचों में कई निर्णय लेने या मैदान से बाहर समीक्षा करने की अनुमति दी है, खिलाड़ी अब कुछ खेलों में अधिकारियों द्वारा किए गए निर्णयों को चुनौती देने में सक्षम हैं, निर्णय लेने के लिए तत्काल रीप्ले का उपयोग कर रहे हैं. एसोसिएशन फुटबॉल में, गोल-लाइन तकनीक तय करती है कि गेंद ने गोल रेखा को पार किया है या नहीं. अंपायरों के फैसलों को चुनौती देने के लिए हॉक-आई का उपयोग टेनिस में भी किया जाता है.

निष्कर्ष :

भारत में शारीरिक शिक्षा और खेल के क्षेत्र में शिक्षा और अनुसंधान तेजी से बढ़ रहा है. इस क्षेत्र में अपार संभावनाओं वाले खेल संस्थान शिक्षा प्रदान कर रहे हैं और ऐसे केंद्रों में शोध भी हो रहे हैं. लेकिन जब हम अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अपनी शिक्षा और शोध की गुणवत्ता पर विचार करते हैं तो परिणाम संतोषजनक नहीं होते हैं. हमें अपने पाठ्यक्रम का पुनर्गठन करना होगा, खेल वैज्ञानिकों को उत्कृष्ट शोध सुविधाएं प्रदान करनी होंगी, नीतियों का निर्माण और उचित कार्यान्वयन प्रतिबिंब के महत्वपूर्ण मुद्दे हैं. सभी कमियों को हर स्तर पर दूर किया जाना चाहिए. संक्षेप में हम यह निष्कर्ष निकाल सकते हैं कि भारत में शारीरिक शिक्षा और खेल के क्षेत्र में शिक्षा और अनुसंधान के क्षेत्र में बहुत कुछ किया जाना बाकी है.

सन्दर्भ सूचि :

- मैकआर्डल, विलियम; – व्यायाम शरीर क्रिया विज्ञान की अनिवार्यता (3 संस्करण), आईएसबीएन 0-7817-4991-3.
- Mellington B, Mellington R. “The data fiction of everything’: Toward sociology of sport and big data, Sociology of Sport Journal.
- Rein R, Mummer D. - Big data and tactical analysis in elite soccer: Future challenges and Opportunities for sports science.
- Placket T, Russell N-Co-branding the science of alliance, Journal of Brand Management. 2000
- Dobson S, Goddard JA - The Economics of Football. Cambridge: Cambridge University Press

■■■

ISSN No. 2394-5990

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन के आयाम

डॉ. जितेंद्र सावजी तागडे
सहायक प्राध्यापक एवं इतिहासविभाग प्रमुख
सेठ केसरीमल पोरवालमहाविद्यालय, कामठी, जि. नागपूर
मो. क्र. 9860855365
Email. jitendrastagade@gmail.com

सारांश :

भारत में आधुनिक इतिहास लेखन की शुरुआत ब्रिटिश शासन की स्थापना के साथ हुईं। ब्रिटिश लेखकों के ग्रंथों में भारतीय धर्म की अवहेलना, देवी-देवताओं की निन्दा भारतीयों को आहत करने लगी व ब्रिटिशों के लेखन की विस्तृत त्रुटियों से राष्ट्रीय चेतना के बीज बोए गए। इससे भारतीयों को इतिहास के गौरवशाली हिस्सों की खोज करने की आवश्यकता महसूस हुई तथा भारतीय राष्ट्रवादी इतिहास लेखकों की एक महान परंपरा का उदय हुआ जिन्होंने साम्राज्यवादी, उपनिवेशवादी विचारधारा का विरोध कर दावा किया कि इतिहास राष्ट्र निर्माण का एक महान साधन है। उनका उद्देश्य भारतीय इतिहास और संस्कृति पर विदेशियों द्वारा लगाए गए आरोपों का खंडन करके भारत में निर्मित हीन भावना को दूर करने के लिए साधनों का पुनर्परीक्षण और पुनर्मूल्यांकन करना था। राष्ट्रवादी इतिहासकारों ने साम्राज्यवादी इतिहास को आव्हान देते हुए, भारतीय इतिहास के गौरवान्वित प्रमाण देना आरम्भ किया । इसी विचारधारा से देश में नयी चेतना व जागृति निर्माण हुई जिससे भारतीय स्वतंत्रता संग्राम की ज्वाला जगाई और देश स्वतंत्र होकर आज हम स्वतंत्रता का अमृत महोत्सव मना रहे हैं ।

बिजशब्द : राष्ट्रवादी, इतिहास लेखन, साम्राज्यवादी, आयाम

प्रस्तावना :

भारतीय इतिहास-लेखन के बारे में कहा जाता है कि आधुनिक युग की शुरुआत से पहले भारतीय इतिहास-लेखन के महत्व या भारत में इतिहास-लेखन के महत्व को नहीं समझते थे। लेकिन यह सोच एकतरफा या निराधार लगती है। प्राचीन काल की घटनाओं का इतिहास भारतीयों द्वारा नहीं लिखा गया था, या उस समय ऐसे इतिहास लिखनेवाले कोई इतिहासकार नहीं थे, लेकिन इस बात से कोई इंकार नहीं है, कि इतिहास के लिए उपयोगी साहित्य उस समय बनाया गया था।

भारत में आधुनिक इतिहास लेखन की शुरआत ब्रिटिश शासन की स्थापना के साथ हुई। यूरोपियों की दृष्टि से तर्कवाद का उदय हर क्षेत्र में हुआ। उन्नीसवीं शताब्दी में अनेक विचारकों के ढाँचे से इतिहास-लेखन में अनेक प्रवृत्तियों का निर्माण हुआ। भारत में ब्रिटिश शासन की स्थापना के बाद, उन्होंने भारत के इतिहास को एक आधिपत्य की दृष्टि से लिखना शुरू किया। ब्रिटिश शिक्षा के प्रभाव से शिक्षित भारतीय पूँजीवाद के प्रति जागरूक हुए और ब्रिटिश इतिहास के लेखन का विरोध किया। इस प्रकार राष्ट्रवादी लेखकों ने यह दिखाने की प्रयत्न किया की पश्चिमी लोगोंद्वारा लिखा गया इतिहास कितना पक्षपाती और पूर्वाग्रही था।

राष्ट्रवाद उदय के कारण :

19 वि सदी के उतरार्द्ध के दौरान भारत में आधुनिक राष्ट्रवाद के उदय के निम्नलिखित कारण थे -

1. **विदेशी अधिपत्य का परिणाम :** ब्रिटिश शासन तथा उसके प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष परिणामों ने भारत में राष्ट्रिय आन्दोलन की भौतिक, नैतिक और बौद्धिक स्थितियाँ उत्पन्न की ।

2. **प्रशासनिक और आर्थिक एकिकरण :** अंग्रेजों ने भारत में शासन की एक समरूप और आधुनिक प्रणाली लागु की थी. स्थानिक स्वावलंबी अर्थव्यवस्था के विनाश तथा अखिल भारतीय पैमाने पर आधुनिक व्यापार और उद्योगों की स्थापना ने भारत के आर्थिक जीवन को सूत्रबद्ध किया ।

3. **पाश्चात्य चिंतन और शिक्षा :** पाश्चात्य शिक्षा तथा चिंतन के प्रसार से शिक्षित भारतीयों ने ने पहली बार विदेशी अधीनता को महसूस किया ।

4. **भारतीय प्रेस और साहित्य :** प्रेस ही मुख्य साधन था जिसके ज़रिये राष्ट्रवादी विचारधारा वाले भारतीयों ने देशभक्ति के सन्देश को आधुनिक, आर्थीक, सामजिक, तथा राजनीतिक विचारों को प्रचारित-प्रसारित किया ।

5. **भारतीय अतीत का पुनर्वेशण :** अंग्रजों से परेशान हतोत्साहित भारतीयों ने अपनी सांस्कृतिक विरासत की ओर देखा और स्वशासन की भावना को जागृत किया ।

6. जातीय अहंकार : भारतीयों को यूरोपवासियों के लिए स्थापित क्लबों और रेल डिब्बो में जाने की अनुमति नहीं थी, इससे भारतीय राष्ट्रिय अपमान के प्रति सजग हो गयें ।

आवश्यकताएँ :

भारतीय राष्ट्रवादी इतिहास लेखकों की एक महान परंपरा का उदय हुआ जिन्होंने साम्राज्यवादी, उपनिवेशवादी विचारधारा का विरोध किया। उन्होंने दावा किया कि इतिहास राष्ट्र निर्माण का एक महान साधन है। अंग्रेजी शिक्षा के प्रचार-प्रसार के साथ, भारतीयों ने अंग्रेजी में इतिहास लिखना शुरू कर दिया। उनकी साम्राज्यवादी बैठकें भारतीयों को ब्रिटिश लेखकों की किताबों में विस्तृत त्रुटियों से भी ज्यादा परेशान करने लगीं, जिन्हें भारतीयों को पढ़ना पड़ता था। इस कारण से भारतीयों को इतिहास के गौरवशाली हिस्सों की खोज करने की आवश्यकता महसूस हुई। स्वतंत्रता आंदोलन की शुरुआत में बड़ी संख्या में इतिहासकार, शोधकर्ता, लेखक और राजनीतिक नेता राष्ट्रवादी इतिहास लिखने के लिए आगे आए।

राष्ट्रवादी लेखन के उद्देश्य :

(1) उन्नीसवीं शताब्दी के मध्य के पश्चात राष्ट्रवादी इतिहास लेखन शुरू हुआ। यह मुख्य रूप से साम्राज्यवादी इतिहास-लेखन के विरुद्ध प्रतिक्रिया थी। उनका उद्देश्य भारतीय इतिहास और संस्कृति पर विदेशियों द्वारा लगाए गए आरोपों का खंडन करके भारत में निर्मित हीन भावना को दूर करने के लिए प्राचीन साधनों का पुनर्परीक्षण और पुनर्मूल्यांकन करना था।

(2) किसी भी राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया में राष्ट्रवाद का योगदान बहुत महत्वपूर्ण होता है। राष्ट्रीय जीवन में राष्ट्रवाद के महत्व को देखते हुए नागरिकों के मन में प्रबल राष्ट्रवादी भावना का निर्माण व राष्ट्रवाद का प्रचार-प्रसार कर समाज में राष्ट्रवाद की भावना को बढ़ाना चाहिए। जैसे ही राष्ट्रवादी विचारधारा के बुद्धिजीवियों को ऐसा लगने लगा, उन्होंने राष्ट्र की महानता का इतिहास लिखना शुरू कर दिया।

(3) राष्ट्र की अवधारणा को आधारभूत मानकर नागरिकों के मन में स्वराष्ट्र के प्रति राष्ट्रीय निष्ठा एवं देशभक्ति का भाव निर्माण करके उसे बढ़ाया जाना चाहिए। नागरिकों के मन में अपने देश के लिए त्याग की भावना पैदा करने के उद्देश्य से हि राष्ट्रवादी इतिहास लेखन की शुरुआत हुईं, जो राष्ट्र की महानता के बारे में बताता है।

राष्ट्रवादी लेखन की दो धाराएँ हैं :

(1) **चरमपंथी राष्ट्रवादी इतिहासलेखन :** रामनारायण ब्रेस, चंद्रनाथ बसु, बकिमचंद्र चटर्जी, ए. सी दास, के.पी. जगसहात, बाल गंगाधर तिलक, वि. दा. सावरकर आदि ।

(2) **सामान्य राष्ट्रवादी इतिहासलेखन :** डॉ. आर.सी. मजूमदार, स्वामी दयानंद सरस्वती, वी. का राजवाड़े, वासुदेव शास्त्री खरे, आर. सी. दत्त, रजनी पंडित दत्त, के.पी. जायसवाल, डी. डी. कौशांबी, सर जदुनाथ सरकार, एस. सरदेसाई, सरकार, पी. देशपांडे, दादाभाई नौरोजी, मेजर वामनदास बसु, बी.आर. नंदा, पं. सुंदरलाल, काशीप्रसाद जायसवाल, राधाकुमुद मुखर्जी, जयचंद्र विद्यालंकार, डॉ. रामकृष्ण गोपाल भंडारकर, अनंत सदाशिव अल्तेकर, सर जदुनाथ सरकार, वि. का. राजवाड़े, फणींद्रनाथ बसु, आचार्य जावड़ेकर, विपिनचंद्र, के.एम. पण्णीकर, रामशरण शर्मा, ताराचंद, गौरीशंकर ओझा, पी.वी.काणे, एनी बेजेंट, सी. एच. खरे, महादेव गोविंद रानाडे, त्रि. श्री. शेजवलकर, एन. एन. सेन, पट्टाभिसीतारमैया, बृजतराज चटर्जी, कन्हैयालाल मुंशी, के.ए. नीलकंठ शास्त्री, विष्णुशास्त्री चिपलूनकर, सी.वाई. चिंतामणि, ए.सी. दास आदि राष्ट्रवादी लेखक थे ।

वैचारिक क्रांति से राष्ट्रीय चेतना की दहाड़ :

वैचारिक प्रबोधन ने अंग्रेजी पढ़े-लिखे भारतीयों को आत्म-खोज की आवश्यकता का एहसास कराया। भारतीय अंग्रेजी पढ़े-लिखे युवाओं ने पश्चिमी शिक्षा से बुद्धिमत्ता और वैज्ञानिक वस्तुनिष्ठता का पाठ सीखा और इंग्लैंड, फ्रांस, इटली, अमेरिका के इतिहास से राष्ट्रवाद, लोकतंत्र, संवैधानिक शासन और राजनीतिक क्रांतियों के बारे में भी सीखा। इसी से राष्ट्रीय चेतना के बीज बोए गए। भारतीय धर्म की बदनामी, देवी-देवताओं की निन्दा उन्हें परेशान करने लगी। अंग्रेजोंद्वारा लिखी गई इतिहास की किताबों में प्राचीन भारतीय संस्कृति और जीवन का जो चित्र अंकित हो रहा था, वह उनके स्वाभिमान और पहचान को झकझोरने लगा। उन्होंने हीन भावना की विषमता को महसूस किया जो भारतीय समाज में फैलने लगी थी।

राष्ट्रवादी इतिहासलेखन के लिए प्रेरणा: विजेताओं के साम्राज्यवादी रुख और साम्राज्यवादी ब्रिटिश लेखकों द्वारा भारतीयों के साथ दुर्व्यवहार राष्ट्रवादी इतिहासलेखन के पीछे प्रेरणा बन गया। यह प्रेरणा कुछ नकारात्मक होने के बावजूद साम्राज्यवाद द्वारा लगाए गए आरोपों का खंडन करने की

ISSN No. 2394-5990

राष्ट्रवादी इतिहास लेखकों की भूमिका थी । इन राष्ट्रवादी इतिहासकारों के अनुसार भारत का औद्योगिक विकास अंग्रेजों के कारण नहीं हुआ, बल्कि यहां के उद्योग बंद हो गए। अंग्रेजोंने देश में कई आर्थिक परिवर्तन किए किंतु सरकार ने धन उत्पन्न करने का कोई रास्ता निर्माण नहीं किया, इसके विपरीत, ब्रिटिश प्रशासन ने देश की आर्थिक प्रगति में बाधाएँ उत्पन्न कीं जो राष्ट्रवादी हितो के खिलाफ थी । काशीप्रसाद जायसवाल, राधाकुमूद मुखर्जी, जयचंद्र विद्यालंकार, के.एम. पणिकर, रामशरण शर्मा आदि लेखक इस विचारधारा के समर्थक थे।

राष्ट्रीय इतिहास :

मातृभूमि का इतिहास जिसमें हम रहते हैं, देश के इतिहास का अध्ययन देशभक्ति की भावना निर्माण करने के लिए अनुकूल है। ज्ञानोदय के बाद यूरोप में राष्ट्र की अवधारणा का उदय हुआ। हालांकि इससे पहले राष्ट्र शब्द प्रचलित था, लेकिन इसका प्रयोग राज्य के अर्थ में किया जाता था। इटली और जर्मनी के एकीकरण के बाद यह अहसास हुआ कि हम सभी एक ही देश के नागरिक हैं। 19 वीं शताब्दी और 20 वीं शताब्दी में राष्ट्रवादी आंदोलन का गठन हुआ और कुछ स्वतंत्र राष्ट्रों का उदय हुआ। आधुनिक समय में राष्ट्र को ध्यान में रखते हुए राष्ट्र के स्वतंत्र इतिहास को लिखने पर विशेष बल दिया गया । उपर्युक्त उल्लिखित विभिन्न उप-धाराओं ने राष्ट्रवादी इतिहास-लेखन की धारा को व्यापक और विस्तृत किया।

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन में रुझान :

राष्ट्रवादी दृष्टिकोण ने इतिहास अध्ययन की एक अन्य धारा को जन्म दिया। यह प्रवृत्ति क्षेत्रीय इतिहासलेखन की थी। अंग्रेजोंद्वारा लिखे गए भारत के विभिन्न क्षेत्रों के लेखन अपर्याप्त और त्रुटिपूर्ण थे। भाषा की बाधा के कारण उनका लेखन त्रुटिपूर्ण था जिसने एक चिकित्सक के रूप में मूल ऐतिहासिक सामग्रियों का अध्ययन करना उनके लिए कठिन बना दिया था। इसके अलावा, लेखन के पीछे रवैया एक विजेता का था। इसलिए विभिन्न क्षेत्रों के विद्वानों ने अपने क्षेत्र के इतिहास को भारतीय परिप्रेक्ष्य में लिखने का बीड़ा उठाया। इस प्रयास का प्रत्यक्ष फल महाराष्ट्र, राजस्थान, दक्षिण भारत, बंगाल आदि का लिखित इतिहास है। यदि क्षेत्रीय इतिहास की ज्यादा अभिवृद्धि होगी तो धीरे धीरे संकीर्णता व क्षेत्रवाद का विकास होगा ख

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन का महत्व :

राष्ट्रिय समाचारपत्रों और साहित्य ने सरकार की प्रतिक्रियावादी शासन तथा दोषपूर्ण नितियों लगातार आलोचना की साहित्यकारों, लेखकों, व कवियों ने देश-प्रेम से ओत-प्रोत साहित्य को जन्म देकर भारतियों की राष्ट्रिय भावना जागृत करने में सहयोग देकर भारतीय दृष्टिकोण को सामने रखा ख जैसे जैसे इतिहास लेखन को भी अवधान दिया गया तो निम्न से उच्च स्तर की ओर लिखे जाने की शुरुआत की गईं. जैसे स्थानीय इतिहास, प्रांतीय इतिहास, राष्ट्रिय इतिहास और विश्व इतिहास. इस प्रकार के क्रमिक इतिहासों के लेखन से उस राष्ट्रिय इतिहास का आधार मजबूत एंव सुदृढ़ होता हैं. लेकिन प्रत्येक इतिहासकार अपने क्षेत्र के इतिहास को अन्य की अपेक्षा महत्ता देते हुए उसे अन्य क्षेत्रों के अपेक्षाकृत विशिष्ट मानते हैं, जिससे संकीर्णता के भावों का उदय होगा जो राष्ट्रवादी इतिहास लेखन के लिए उचित नहीं है. परंतु अब इतिहास की आधुनिक धाराओं में क्षेत्रीय इतिहास को प्रमुखता दिए जाने पर ऐसे ऐतिहासिक लेखन में धीरे-धीरे अभिवृद्धि हो रही हैं. जो इतिहास को समझने में निश्चित ही लाभप्रद हैं ख इसके आलावा परम्परावादियों के राष्ट्रिय इतिहास में क्षेत्रीय इतिहासों की अवहेलना कर देने से उनका महत्त्व गौण रूप से रह गया है. और इनसे सम्बंधित हमारा ज्ञान काफी सिमित रह गया हैं ।

राष्ट्रवादी लेखन की प्रमुख प्रवृत्तियाँ :

साम्राज्यवादी लेखकों ने यह प्रमाणित करने का प्रयत्न किया कि भारतीय अतीत ज्यादातर राजनीतिक और प्रशासनिक अराजकता या प्राच्य निरंकुशतावाद था। तमाम साम्राज्यवादी इतिहासकारों ने इसे दिखाने की कोशिश की, भारतीय स्वशासन के अनुकूल नहीं। ब्रिटिश साम्राज्यवादी स्थिति के पहले प्रभावी प्रवक्ता और इतिहासकार जेम्स मिल थे, इसलिए उन्हें साम्राज्यवादी इतिहास लेखन का जनक कहा जाता है। जेम्स मिल (ब्रिटिश भारत का इतिहास) ने अपने लेखन में हिंदू धर्म की प्राचीन भारतीय संस्कृति की आलोचना की। साम्राज्यवादी इतिहास लेखन के लिए जेम्स मिल का परिचय व समर्थन देनेवाले ब्रिटिश इतिहासकारों में विलियम हंटर, हेनरी मेन, जेम्स स्टीफंस, जॉन स्ट्रैची, जी.बी. मैलेसन, अल्फ्रेड थे। लायल, जेटी, व्हीलर, जेरेमी बेंथम जैसे कई लेखकों ने भारतीयों को नैतिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक, धार्मिक और राजनीतिक सभी क्षेत्रों में हीन दिखाने का काम किया।

साम्राज्यवादी इतिहासलेखन के तीन मुख्य उद्देश्य थे –

(1) भारतीयों को ब्रिटिश शासन के महत्व के बारे में समझाकर और उन्हें अपने अधीन करके उनमें मोहभंग पैदा करना।

(2) भारतीयों के बीच फूट पैदा करना और उन्हें प्रभावित करना कि वे स्वशासन के लिए अयोग्य हैं और ब्रिटिश शासन के लिए उनका समर्थन हासिल करना।

(3) इंग्लैंड के लोगों को यह समझाने के लिए कि भारतीय अविकसित और हीन संस्कृति के हैं, इसलिए भारत पर ब्रिटिश शासन बनाए रखने की अत्यावश्यकता को ब्रिटिशों को समझाने के लिए।

राष्ट्रवादी इतिहासकारों ने साम्राज्यवादी इतिहास को आव्हान देते हुए, भारतीय इतिहास के गौरवान्वित प्रमाण देना आरम्भ किया. के.पि. जयस्वाल प्राच्यविद्या पंडित तथा राष्ट्रवादी इतिहासकार थे. उन्होंने हिन्दू पॉलिटी (1915) ग्रंथ में ऋग्वेद काल में भी सभा और समिति सामान राजनैतिक संस्थाएं विद्यमान थी यह प्रमाणित किया. कौटिल्यव्दारा रचित अर्थशास्त्र की खोज महत्वपूर्ण रही. 1904 में आर. श्याम शास्त्री ने इसकी पांडुलिपि की खोज की. राष्ट्रवादी इतिहास लेखकों ने यूरोप से तुलना करते हुए भारत से समृद्ध दिखाने की चेष्टा करते हुए कौटिल्य की तुलना मैकवयाली और बिस्मार्क से की तथा मौर्यकालीन मंत्री परिषद् को ब्रिटन की प्रिवी-कॉउन्सिल के समतुल्य बताया. भारत को एक राष्ट्र दिखाने के प्रयास में शक, कुषाण व हुन्नों के आक्रमणों को विदेशी आक्रमणों की भांति पेश किया जाने लगा. के.पी. जयस्वाल ने अपने ग्रन्थ हिस्ट्री आफ इंडिया में नागों को शक, कुषाण शासकों के मुक्ति दाता के रूप में प्रस्तुत किया ख राष्ट्रवादी इतिहासकारों ने अपने सभ्यता व संस्कृति के पक्ष में इतिहास के संसाधनों का अनुशीलन कर साहित्यिक स्त्रोतों की पुनरवलोकन कर भारतीय सभ्यता एंव संस्कृति की महानता को विषद किया. इसप्रकार सांस्कृतिक राष्ट्रवादी इतिहास लेखन की परंपरा आरम्भ हुई ।

अनेक राष्ट्रवादी इतिहास लेखकों के लेखनों में कुछ मध्यकालीन लेखकों के प्रति प्रतिकूल भावना दिखलाई पड़ती हैं. जो कही से भी ऐतिहासिक नहीं थी । साम्राज्यवादी होते हुए भी ये इतिहासकार वस्तुतः साम्राज्यवादी इतिहास लेखन की विभाजनकारी विचारधारा से प्रभावित हो गए थे, उन्होंनें साम्राज्यवादी इतिहास लेखन के तर्कों को तो कांटा परन्तु इससे छिपी वर्चस्ववादी ऐतिहासिक दृष्टी को पहचान नहीं सके ख राष्ट्रवाद का गांधीवादी युग आते-आते इस प्रवृत्ति के इतिहास लेखन की आलोचना होने लगी ।

महात्मा गाँधी ने स्वंय भी विभाजनकारी इतिहास लेखन को एक खतरे के भांति देखा और भारत के सही इतिहास लिखने को प्रेरणा दी. गाँधीवादी राष्ट्रवाद से प्रभावित भारतीय इतिहासकारों धर्मनिरपेक्ष, राष्ट्रवादी इतिहास लेखन की नीव डाली. गैर-सांप्रदायिक और धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादी इतिहास लिखने की दिशा में एक सफल प्रयोग पंडित जवाहरलाल नेहरू ने किया. उनकी विश्व प्रसिद्ध रचना डिस्कवरी ऑफ़ इंडिया (1946) में प्रकाशित हुईं. इस ग्रन्थ में दुसरे राष्ट्रवादियों की तरह ही प्राचीन भारत की तमाम उपलब्धियों की चर्चा थी. फिर भी अतिवादी दृष्टिकोण का आभाव था ख

निष्कर्ष - साम्राज्यवादी, औपनिवेशिक विचार प्रवाह का विरोध करनेवाली इतिहासकारों की एक बड़ी परम्परा निर्माण हुईं. इतिहास राष्ट्र निर्माण करने का एक बहुमूल्य साधन हैं ऐसा दावा उन्होंने किया. इस प्रकार का लेखन करनेवाले लेखकों को राष्ट्रवादी इतिहास लेखक के रूप में पहचान मिली. इन लेखकों के मत में ब्रिटिशों आर्थिक शोषणपूर्ण नीतियों के कारण भारत का औद्योगिक विकास नहीं हुआ उलटा उद्योग-धंदे नष्ट हो गये, लोगों में बेरोजगारी बढ़ी तथा भारत से धन निष्कासित हुआ. ब्रिटिशों ने भारत में अनेक बदलाव किये किन्तु अर्थ उत्पादन के मार्ग बंद किये. इसी विचारधारा से देश में नयी चेतना व जाग्रति निर्माण हुई जिससे भारतीय स्वतंत्रता संग्राम की ज्वाला जगाई और देश स्वतंत्र होकर आज हम स्वतंत्रता का अमृत महोत्सव मना रहे हैं ख

मैं प्रथम तथा अंततः भारतीय हूं

संविधान निर्माता - भारतरत्न डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. गाठाळ एस.एस., इतिहासाचे तत्वज्ञान, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, 2005
2. कोठेकर शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री. साईनाथ प्रकाशन , नागपूर 2007.
3. कोसंबी डी, डी,भारतीय इतिहासाचा अभ्यास, डायमंड प्रकाशन, पुणे, 2006
4. गद्रे प्रभाकर, इतिहास लेखनशास्त्र सर साहित्य केंद्र, नागपूर,2010.
5. गोखले शोभना, पुराभिलेख विद्या कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, विजय नगर, पुणे,2007.
6. धारणकर सरल, इतिहासाचा अभ्यास आणि तत्त्वज्ञान बिना, प्रकाशन, नाशिक, 2011.
7. मजुमदार आर. के.; श्रीवास्तव ए. एन. इतिहास लेखन (इतिहास का इतिहास) बी.डी. पब्लिकेशन, नई दिल्ली 2003.
8. राय एस. एन., भारतीय पुरालीपी एवं अभिलेख शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, 1996.
9. कार ई. एच (अनुवादक - लेले. वी. गो) इतिहास म्हणजे काय? कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे,1996.
10. गार्डन चाइल्ड (अनुवादक - शर्मा बलराज), इतिहास का इतिहास हरियाना साहित्य अकादमी, चंदीगढ 1988।

■■■

ISSN No. 2394-5990

रघुवीर सहाय - कोठरी की कैद: उपन्यास में जीवनमूल्य

डॉ. मीनाक्षी सोनवणे
सहायक प्राध्यापिका, हिंदी विभागाध्यक्षा
एल. ए. डी अन्डॅ श्रीमती आर. पी. महिला महाविद्यालय शंकर नगर नागपुर
Mail ID - minakshiwani2020@gmail.com
Mob. No -7709091335

मानव जीवन में मूल्य का अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान रहा है। मूल्य प्रारंभ से आज तक एक ही धारा में बहते नहीं आए हैं उन्होंने समय के साथ अपने आप को परिवर्तित किया है। क्योंकि मूल्य मनुष्य निर्मित है और मनुष्य के विकास में सहायता करें वही मूल्य सही है और जीवित है। मूल्य को सिखाया नहीं जा सकता, बल्कि उन्हें आत्मसात किया जाता है। मूल्य वास्तव में आचरण होते हैं। मूल्यों का आचार विचार में डालने की प्रक्रिया परिवार तथा माता-पिता से प्रारंभ होते हैं और बालक के सामाजिकरण परिवार के सांस्कृतिक मूल्य आदि द्वारा एक बालक संस्कारवान या संस्कार विहीन बनता है। समाज मनुष्य को बनाता है उसका विकास करता है। इसलिए मनुष्य जीवन में मूल्यों का स्थान सर्वश्रेष्ठ है । मनुष्य के मनुष्यत्व की पहचान ही मूल्य है।

संस्कृत में मूल्य शब्द का अर्थ है- जो मूल में विद्यमान है वह 'वह' का अर्थ जो सृष्टि में पूर्ववत से विद्यमान हैं वही मूल्यवान है।

मनुस्मृति में मूल्य के बारे में लिखा है ।

धृति:क्षमा दमोस्तेयं शौचमिन्दियनिग्रह:। धृर्विद्या सत्यमक्रेधों, दशंक धर्मलक्षणम्। अर्थात धृति, क्षमा, दम (मन को वश में करना), अस्तेय (चोरी न करना), शौच (पवित्रता), इन्द्रिय (इन्द्रियों को वश में करना, दी (बुध्दिमान होना), विद्या सत्य एवं आक्रोश में सभी धर्म के दस लक्षण हैं। योग जीवन मूल्यों का संवर्धन करने वाला रहा है।[1]

अर्बन जी के अनुसार 'ऐसी कोई भी वस्तु मूल्य हो सकती है जो जीवन को आगे बढ़ाती है और सुरक्षित करती है।'[2]

वुडन- 'मूल्य दैनिक जीवन में व्यवहार को नियंत्रित करने के सामान्य सिद्धांत है।'[3]

मनुष्य के भीतर जो सद्भावना है, विवेक है, जो प्राकृतिक है। वही बोलने हैं। मनुष्य के साथ ही मूल्य का जन्म हुआ है। जो मानवीय इच्छा के पुष्टि करता है वही मूल्य है। मूलतः मूल्य वह वस्तु है जो जीवन को सदैव विकास की ओर ले जाती है मूल्य का वर्गीकरण है व्यक्तिगत मूल्य, पारंपरिक मूल्य, पारिवारिक मूल्य, सामाजिक मूल्य, राष्ट्रीय मूल्य, आर्थिक व राजनीतिक मूल्य, नैतिक मूल्य, धार्मिक मूल्य, साहित्यिक मूल्य आदि। मूल्य के विस्तार के अनुरूप दो भेद है -

1. स्थिर मूल्य
2. गतिशील मूल्य

जो मूल्य सभी परिस्थितियों में एक से रहते हैं । वे अपना अस्थित्व और अर्थ बदलते नहीं स्थिर रहते हैं। उदा. सत्यम शिवम्, सुंदरम्, सत्, अहिंसा। कुछ अंशों में नैतिक धार्मिक और सांस्कृतिक मूल्य स्थिर के अंतर्गत आते हैं जिन मूल्यों में परिवर्तन होता रहता है वह गतिशील मूल्य हैं राजनीतिक मूल्य, आर्थिक मूल्य खान-पान एवं रहने सहन आदि।

साहित्य समाज का दर्पण होता है । समाज में जो भी उत्तर पुत्र हो जाती है रचनाकार उसे शब्दों में पिरो कर प्रस्तुत करता है। जीवन में तमाम मूल्य है, जो परंपरागत चले आ रहे हैं। आज के मूल्यों को जब हम पुराने मूल्यों के साथ रखते हैं तब आज के भूले हमें नए लगते हैं और हम दोनों के अंतर को सुक्ष्मता से जानने की कोशिश करते रहते हैं। इन नए मूल्यों का हम उपन्यास में देखते हैं।

रघुवीर सहाय द्वारा लिखित लघु उपन्यास :

'कोठरी की कैद' में जीवन मूल्यों को दर्शाया गया है इस उपन्यास को नौ खंडों में विभाजित किया गया है पूरा उपन्यास चार पात्र के ईर्दगिर्द घुमता है । इसमें स्वयं लेखक शिवनाथ, जमुना और उनकी बच्ची की किशोरी चित्रित है। इस उपन्यास में शिवनाथ ग्रामीण इलाके से नौकरी की तलाश में शहर में दस साल पहले आया है। इसमें ग्रामीण जीवन मूल्य रहन - सहन, खान-पान आते हैं। तो साथ ही शहर के आधुनिक परिवर्तित मूल्यों को भी देखा जा सकता।

सहाय जी ने इस साहिब जी ने इस उपन्यास में अपने व्यक्तिगत मूल्यों को भी चित्रित किया है जैसे रेडियो पर बच्चे का हुलिया बताने पर भी विचार मग्न हो जाते हैं। अजनबी परिवार में जाकर मिलते हैं और बच्ची को खोज निकालते हैं । परंपरागत चलते आ रहे मूल्यों को सहाय जी ने प्रस्तुत किया

है, जो मना गांव से आते समय टीम का एक संदूक लाई है। उसमें एक आईना भी है जिसे संदूक पर आईना रखकर माथे पर सिंदूर लगाती है। शहर में अपने रहन-सहन के मूल्यों को संजोना चाहती है। घर में अलगनी बनना चाहती है पर बना नहीं पाती पर हां घर में फर्श होने पर भी जमुना ने उसे ग्रामीण घर का रूप दे दिया है । उसको गोबर मिट्टी से लिपकर गांव के घर का रूप दिया है। जमुना ने नये मूल्यों को भी अपना आती है। कोयले की अंगीठी जलाना फिर क्वार्टर के भीतर सावधानी से ले जाना। शिवनाथ भी परंपरागत मूल्यों को संजोता है, साथ नये मूल्यों को भी सिखाता है जैसे शिवनाथ किशोरी के अलावा अन्य संतान की आशा नहीं रखता वह सीमित परिवार शहरी मूल्यों को अपनाता है। जमुना व्यक्तिगत मूल्यों के साथ ही श्रम में विश्वास रखती हैं खाना बनाते समय भी जान लगाकर स्वादिष्ट भोजन बनाती है, तो दूसरी तरफ श्रम की बचत की कीजिए, डब्बा बंद चीजें अपना पर विश्वास करती हैं।

आर्थिक मूल्य को भी नजदीक से देख सकते हैं महंगाई का जमाना कम आमदनी पर भी उसी में गुजार करता है परिवार उसी में खुश रहने वाला वह परिवार इतने पर भी अपने लड़के किशोरी के ब्याह के लिए पैसे जमा करते हैं, और दूरदृष्टि में दिखाई देती है शिवनाथ बीमार पड़ने पर भी डॉक्टर के पास नहीं जाता बल्कि घरेलू इलाज को अपनाता है। लेखक के व्यक्तिगत मूल्यों को उभरा गया है। जो कर्फ्यू लगने पर भी उस परिवार में रह जाता है और उसे महसूस होता है कि मैंने यहां रुककर इन दोनों व्यक्तियों के बीच आ गया हूं। अपने नैतिक मूल्य के कारणों दोनों के बीच चल रहे विवादों में नहीं पड़ता जमुना को कोठरी में रोते देखकर भी नैतिक मूल्य के कारण बिना सवाल जवाब किए वहां से बाहर आ जाता है क्योंकि पति पत्नी के घरेलू विवादों में आना नहीं चाहता। किसी भी व्यक्ति को उनके घरेलू विवादों में नहीं पड़ना चाहिए को इंगित करता है।

सहाय जी ने उन तीनों के व्यक्तिगत मूल्यों को चित्रित किया है। जिसमें उस छोटी-सी कोठरी में उनके अपने स्थान निश्चित हो चुके हैं। जिसमें कमी होते हुए भी वे अपनी दुनिया में खुश है को स्थापित करते हैं। जहां विद्रोही नहीं हैं वहां है, तो बस समझौता, सामंजस्य। कोठरी की कैद अपने जीवन मूल्य ठुसठुस कर भरे हैं, तथा उपन्यास को दिया गया शीर्षक सफल होता हुआ दिखाई देता है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. भारतीय जीवन मूल्य - जीवन मूल्यों की स्थापना- https://wwwmpgkdf.com
2. उषा के प्रियवंदा के कहानियों में टूटते जीवन मूल्यों का यथार्थ चित्रण- अविनाश महाजन, शैलजा प्रकाशन- पृ.क्र.34
3. उषा प्रियंवदा की कहानी में टूटे जीवन मूल्यों का यथार्थ चित्रण- अविनाश महाजन, शैलजा प्रकाशन-पृ.क्र.34

■■■

ISSN No. 2394-5990

तलाक के संबंध में इस्लाम का दृष्टिकोण

नफीसा अब्दुल सादिक
शोध छात्रा, समाजशास्त्र विषय
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर
8482940936, naffisamdasrar@gmail.com

प्रस्तावना :

आज समाज में सभी वर्गों में तलाक या संबंध विच्छेद का प्रमाण बढ़ता जा रहा है। सभी धर्मों में तलाक के संबंध में एक प्रक्रिया का पालन करने का प्रावधान है। लेकिन अगर आज हम समाज पर नजर डाले तो हम देखते हैं कि ज्यादा तलाक जो हो रहे हैं उनमें किसी भी प्रक्रिया का उचित पालन नहीं किया जा रहा है। इस समस्या को आपस का मामला समझकर किसी कागजी कार्रवाई के बिना ही निपटारे का प्रयास किया जा रहा है। यह बात भविष्य में और बड़ी समस्या उत्पन्न कर सकती है। अगर न्यायिक प्रक्रिया से तलाक ना करते हुए धार्मिक प्रक्रिया का पालन उचित ढंग से कागजी कार्रवाई की जाए तो भी कुछ समाधान निकल सकता है।

मुस्लिम समाज में भी तलाक का प्रमाण बढ़ रहा है, इसके साथ ही इस संबंध में समस्याएं भी और अधिक हो रही हैं। कभी तीन तलाक का मामला होता है तो कभी तलाक पश्चात भरण पोषण का, या कहीं कुछ और। इस शोध पत्र में इस्लामिक दृष्टिकोण से तलाक प्रथा को समझने का प्रयास किया जाएगा।

मुख्य शब्द : तलाक, खुला, हसना, रजई, तीन तलाक, रुजु, इद्दत, इत्यादि

तलाक क्या संबंध विच्छेद :

इस्लाम में पुरुष और महिला दोनों को तलाक देने का अधिकार प्राप्त है। फर्क केवल इतना है कि यदि पुरुष तलाक दे तो उसे तलाक कहते हैं और यदि महिला अपनी मर्जी से अलग होना चाहे और तलाक लेना चाहती है, वह खुद तलाक लेती है तो उसे खुला कहते हैं।

विश्व में जितने धर्म है उन सब में पति-पत्नी के बीच अगर जीवन ठीक से ना हो रहा हो तो वह आपस में तलाक (Divorce) की प्रक्रिया को पूरा करते हुए तलाक लेते हैं और अलग हो जाते हैं। इस्लाम धर्म में इसके लिए अलग से पूरी प्रक्रिया को बताया गया है। तलाक को अल्लाह के नजदीक सबसे ना पसंदीदा अमल बताया गया है। जहां तक हो सके दांपत्य जीवन को निभाने तथा दायित्व को पूरा करते रहने का हुकुम है। तलाक सबसे अंतिम समाधान बताया गया है।

तलाक के प्रकार :

तलाक के विभिन्न प्रकार है। यदि वैवाहिक संबंध किसी भी अवस्था में जारी रखना नामुमकिन हो रहा हो तो फिर किसी एक प्रकार से तलाक लिया या दिया जा सकता है। एडवोकेट सैयद सादिक अली ने अपनी पुस्तक ङ्गइस्लामिक कायदाफ में तलाक समझाने के लिए एक ढीशश ऊळरसीरा से बताया है। यह इस तरह है।

इस्लामी कानून के अनुसार किसी महिला को दो बार तलाक दे कर उसके साथ एक तय समय सीमा में फिर से संबंध बनाए जा सकते हैं। लेकिन अगर 3 बार तलाक दे दी तो फिर यह नहीं हो सकता, इस संदर्भ में कुछ विस्तार से आगे आएगा। इस्लामी विद्वान डॉक्टर मोहम्मद रजि उल इस्लाम नदवी लिखते हैं 'तलाक (रजअई) है दो बार तक, इसके बाद रख लेना मुवाफिक दस्तूर के, या छोड़ देना भली तरह सेफ अल्लाह ताआला ने तलाक की तादाद तय कर दी है और रिजअत की हद भी बता दी है यानि यह के तलाकों की तादाद सिर्फ तीन है और रिजअत का हक दो तलाकों तक है। तीसरी के बाद रिजअत का हक बाकी नहीं रहता। ङ्गफिर उस औरत को तलाक दी (यानी तीसरी बार) तो अब हलाल नहीं उस को वह औरत इसके बाद जब तक निकाह ना करें किसी खाविंद से इसके सिवाफ (2) सूरह अल बकरा, आयत नंबर 230.

एक महत्वपूर्ण बात :

इस्लामी कानून में तलाक के विषय में एक बात महत्वपूर्ण है वह यह कि अगर पत्नी महावारी की अवस्था में हैं तो ऐसे समय तलाक देने के लिए मना किया गया है। यह कहा गया के पहले महिला को पाक (पीरियड खत्म) होने दो, नापाकी की हालत में तलाक नहीं होगा। अगर गलती से नापाकी हालत में तलाक दी गई है तो फौरन रुजु कर ले। रुजु का अर्थ होता है फिर से संबंध स्थापित कर लेना। लेकिन अगर महावारी में तीन

तलाक दे दी तो फिर यहां से पत्नी उस पर हराम हो जाएगी, यहां हराम का अर्थ है कि अब वह उसे नहीं छू सकता, अब पति अपनी पत्नी से कोई संबंध नहीं रखेगा। इसी तीन तलाक के कारण कई समस्या हो रही है। ज्यादा लोग ऐसे हैं जो ठीक से नहीं जानते के किस प्रक्रिया का पालन करते हुए तलाक देना चाहिए। सच तो जा है कि एक समय में तीन तलाक देना मना है, लेकिन अगर कोई ऐसा करता है तो फिर वह तलाक बायनाह हो जाएगी, अर्थात तब वह महिला उसके लिए हराम हो गई। यही कारण है कि पहले दो तलाक में विचार का अवसर दिया गया है। यहां यह बात भी समझना जरुरी है की किन हालातों में तलाक नहीं होगी।

1) अगर पति ने नशे की हालत में कहा हो
2) अगर पति पागल हो गया हो
3) नींद में जब के वह बेखबर सो रहा हो
4) किसी के दबाव में, या जबरदस्ती करने पर
5) बहोत ज्यादा क्रोध की अवस्था में

1) तलाकए अहसन :

आर. के. रस्तोगी के अनुसार –

तलाक ए अहसन ''इसमें पत्नी के तुहर (मासिकधर्म) के समय एक बार तलाक की घोषणा की जाती है और इद्दत के समय स्त्री पुरुष का सहवास नहीं होता।''(3)

एडवोकेट सय्यद सादिक अली के अनुसार –

''पति को स्पष्ट रुप से तलाक का इजहार करना चाहिएफ्फ़

''पत्नी को तलाक महावारी के समय नहीं देना चाहिए।''

''इस रुप में दिया गया तलाक इद्दत पूरी होने से पहले तलाक के प्रावधान को स्पष्ट करता है। इद्दत की अवधि के दौरान पति स्पष्ट रूप से बोल कर या पत्नी के साथ वैवाहिक संबंध समाप्त करके वैवाहिक संबंध को फिर से स्थापित कर सकता है इस तलाक की खास बात यह है कि इद्दत की अवधी में इस तलाक को वापस लिया जा सकता है इसमें पति को पश्चाताप करने गलती सुधारने का मौका मिलता है यदि इस अवधि के भीतर वापस नहीं लिया जाता है तो इस वापस नहीं लिया जा सकता और यह पत्नी के साथ साथ पति के लिए भी बंधन कारक होता है।'' (4)

2) तलाके हसन :

इस संबंध में आर के रस्तोगी और एडवोकेट सय्यद सादिक अली के विचारों में थोड़ा सा अंतर है इसी प्रकार का अंतर ऊपर के विचारों में भी दिख रहा है इसका अर्थ यह कि दो विद्वानों के विचारों में अंतर हो सकता है और यह बात स्पष्ट रुप से ऊपर के संदर्भ में हम देख रहे हैं। अब हम तलाके हसन के विषय में भी दोनों विद्वानों के विचारों को देखते हैं।

आर. के. रस्तोगी के अनुसार –

''इसमें तीन तुहरो के समय तलाक की घोषणा की जाती है और इन तुहरो में सहवास नहीं होता।''

इसी तलाक ए हसन के बारे में एडवोकेट सय्यद सादिक अली के विचार इस प्रकार है –

इसमें तीन तलाक का उपयोग करना आवश्यक है।

यह तलाक पत्नी के मासिक धर्म के बाद देना चाहिए इसके बाद दूसरा तलाक दूसरे मासिक धर्म के बाद और तीसरा तलाक तीसरे मासिक धर्म के बाद देना चाहिए। यदि पत्नी का मासिक धर्म आना बंद हो गया हो तो यह तलाक 30 दिन के अंतराल पर दिया जाएगा।

यह सभी तलाक देने की अवधि में वैवाहिक संबंध नहीं रखा जा सकता। इस प्रकार हमने इस शोध पत्र में तलाक के केवल एक प्रकार पर प्रकाश डाला है। इस विषय पर और विस्तार से किसी दूसरे शोध पत्र में चर्चा की जाएगी।

संदर्भ :

1) पृष्ठ संख्या 40, इस्लामिक कायदा ॲड.सैय्यद सादिक अली सी.टी.जे. पब्लिकेषन, पुणे 2005.

2) पृष्ठ संख्या 153, इस्लाम के आयली कवानीन डा. मोहम्मद रजिउल इस्लाम नदवी एम.एम.आई. पब्लिकेषन, दिल्ली 2015

3) पृष्ठ संख्या 57, अपराध शास्त्र आर.के. रस्तोगी संजीव प्रकाषन, मेरठ

4) पृष्ठ संख्या 141, इस्लामिक कायदा ॲड. सैय्यद सादिक अली सी.टी.जे. पब्लिकेषन, पुणे 2005

■■■

ISSN No. 2394-5990

मानसिक स्थिती एवं व्यक्तित्व का खेल पर प्रभाव- एक अवलोकन

डॉ. प्रा. वसंत निनावे
सहयोगी प्राध्यापक, शारीरिक शिक्षण
न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, जि नागपूर
Mob.No-9420138837
Mail Id-vtninave@gmail.com

सारांश :

मनोवैज्ञानिक तनाव आमतौर पर स्वास्थ्य को प्रभावित करता है, क्योंकि यह मस्तिष्क पर नकारात्मक प्रभाव डालता है. लगातार मानसिक तनाव का सामना करने से केवल शारीरिक नही तो मानसिक स्वास्थ्य भी प्रभावित होता है. खेल जगत मे तो खिलाडीयो कि शारीरिक और मानसिक अवस्था बेहतरीन रखना बेहद जरुरी होता है.क्यो कि उनके शारीरिक और मानसिक अवस्था का सिधा प्रभाव उनके खेल प्रदर्शन पर दिखता है. मनोचिकित्सकों का कहना है कि अगर मन में निराशा है, तो नए खिलाड़ियों के सामने अच्छे अनुभवी खिलाड़ियों को भी पराजित होना पडता है. लगभग हर खिलाड़ी इस स्थिति से गुजरता है. हम सभी के जीवन में कुछ हद तक तनाव और प्रश्न हैं, लेकिन अगर वे एक निश्चित सीमा से आगे जा रहे हैं और यदि यह हमारे जीवन को प्रभावित कर रहा है तो इसे संबोधित करने की आवश्यकता है. प्रस्तुत शोधपत्रिका मे खिलाड़ियों के मानसिक स्थिती एवं व्यक्तित्व का खेल प्रदर्शन पर क्या प्रभाव होता है इसपर चर्चा कि गई है.

सूचक शब्द: मानसशास्त्रीय, खिलाड़ी, स्वास्थ, व्यक्तित्व, तनाव

प्रस्तावना:

आज का जीवन चिंताओं और तनाव से भरा है, इसलिए बहुत से लोग सोचते हैं कि तनाव जीवन का एक हिस्सा है. जीवन को निरंतर तनाव, प्रतिस्पर्धा, तुलना, असंतोष, चिंता, मानसिक अशांति के रूप में समझा जाता है. इसलिए सवाल छोड़ने के बजाय, वे और अधिक जटिल हो जाते हैं. प्राचीन भारत में चिकित्सकों को मानसिक विकारों के बारे में कोई जानकारी नहीं थी. उस समय, यह सोचा गया था कि यदि कोई व्यक्ति अप्रासंगिक रूप से बोलना या व्यवहार करना शुरू कर देता है, तो उसके पास एक राक्षस या कुछ बुरी आत्मा होगी. ऐसी व्याधियों पर अंगारे, भस्म आदि. लोकगीतों के आधार पर गुप्त उपाय किए गए. भगवान के नाम पर, लोकप्रिय धार्मिक संकेतों या भविष्यवाणियों को श्रद्धेय और पूजा जाता था. ग्रामीण समाज में इस तरह के विचार अभी भी प्रचलित हैं. आयुर्वेद के बारे में वैज्ञानिक अवधारणा 2,500 साल पहले पेश की गई थी. मन एक अलग परमाणु पदार्थ है और उसका स्थान (चेतना) हृदय में है. इसलिए वह अंतर्ज्ञान. मन को वायु या प्राण द्वारा नियंत्रित किया जाता है और मन स्वयं और इंद्रियों को नियंत्रित करता है. यह इंद्रियों और इंद्रियों दोनों के रूप में भी है. मन के कारण बाहरी विषयों का ज्ञान एक समय में एक अर्थ से होता है. मन का कार्य अवधारणा के रूप में है. इंद्रियों द्वारा बाहरी विषय का ज्ञान मूल रूप से महत्वपूर्ण और अपरिवर्तनीय है. फिर क्रियाएं हृदय में होती हैं जो मन, अहंकार और बुद्धि से बनी होती हैं.

मानसिक स्वास्थ अवधारणा :

हम मानसिक स्वास्थ्य के लिए प्रयास करते हैं. मानसिक स्वास्थ्य का भावनात्मक पक्ष अधिक विचारशील पाया जाता है. जब कोई क्रिया, घटना या संबंध आपको बेहतर महसूस कराता है, तो आप बेहतर महसूस करते हैं – आपका मानसिक स्वास्थ्य बेहतर होता है. जबकि यह सच है, मानसिक स्वास्थ्य एक स्थिर मुद्दा नहीं है. यह विभिन्न कारणों (व्यक्तिगत और स्थितिजन्य) के कारण नियमित रूप से बदलता है. इसकी उपस्थिति और गुणवत्ता बदलती रहती है. मानसिक स्वास्थ्य वास्तव में क्या है? क्या मुद्दे और प्रक्रियाएं शामिल हैं? मानसिक स्वास्थ्य क्यों महत्वपूर्ण है? इन सवालों के जवाब आपको जीवन के बारे में सही चुनाव करने के लिए प्रेरित करेंगे. विश्व स्वास्थ्य संगठन (डब्ल्यूएचओ) की परिभाषा के अनुसार, ''स्वास्थ्य केवल बीमारी या दुर्बलता का अभाव नहीं है, बल्कि शारीरिक, मानसिक और सामाजिक स्वास्थ्य की पूर्ण स्थिति भी है.'' डब्ल्यूएचओ की मानसिक स्वास्थ्य की परिभाषा भी इस पर प्रकाश डालती है. इस परिभाषा के अनुसार, 'मानसिक स्वास्थ्य, स्वास्थ्य की एक ऐसी स्थिति है जिसमें प्रत्येक व्यक्ति अपनी क्षमता को पहचानता है और इसके साथ

सामना करने में सक्षम होता है, दैनिक जीवन के तनावों का सामना करता है, सफल और उत्पादक होता है और समाज में योगदान देता है.' गहरी और दूर- पहुंच प्रभाव देखा जाता है.खुशी और मानसिक स्वास्थ्य अलग-अलग अवधारणाएं हैं.अधिकांश समय, यह सोचा जाता है कि खुश रहना अच्छे मानसिक स्वास्थ्य की कुंजी है. बस खुश रहने या खुश महसूस करने का मतलब अच्छे मानसिक स्वास्थ्य से है. लेकिन अकेले खुश रहने का मतलब अच्छा मानसिक स्वास्थ्य नहीं है. क्योंकि अगर एक व्यक्ति को दूसरे को चोट पहुँचाने में मज़ा आता है, तो यह अच्छी मानसिक स्थिति नहीं है. यह एक नकारात्मक भावना है. खुशी मानसिक स्वास्थ्य का एकमात्र लक्ष्य नहीं है. इसलिए मानसिक स्वास्थ्य एक संतुलित यात्रा है, जो मेरे द्वारा निर्धारित लक्ष्य तक पहुंचने के लिए सकारात्मक और नकारात्मक गुणों को जोड़ती है. ''मानसिक स्वास्थ्य मन का स्वास्थ्य है इस शब्द में दो अवधारणाएँ प्रचलित हैं: पहली अवधारणा है 'मानसिक विकारों की कमी' और यह अभाव और अपूर्ण है. भाईचारे की आधुनिक अवधारणा इस प्रकार है: 'एक दीर्घकालिक मानसिक स्थिति जिसमें एक व्यक्ति आम तौर पर अच्छी तरह से महसूस करता है (भावनाएं आम तौर पर सुखद होती हैं और नकारात्मक भावनाओं की अधिकता नहीं होती है), उसकी सोच बुद्धिमान है और उसका व्यवहार मिलनसार है और वह जीवन में कुछ लक्ष्यों को प्राप्त करने का प्रयास करता है. इसे मानसिक स्वास्थ्य कहा जाता है. इस अवधारणा के एकमात्र महत्वपूर्ण कारक ऊपर दिए गए हैं. इसके अलावा, अन्य गुणक हैं, जो हैं:

- ❐ दूसरों के साथ एक सहायक और स्थिर संबंध बनाने की क्षमता, विशेष रूप से करीबी लोग.
- ❐ यदि स्व-छवि ऊँची न हो, तो भी उसे कलंकित नहीं किया जाना चाहिए. किसी की अपनी कमियों को स्वीकार करने के लिए पहले उन्हें सुधारना और फिर अपनी क्षमताओं को बढ़ाकर किसी की पूर्णता को आंकना तत्परता.
- ❐ पीड़ितों और समाज के कल्याण के लिए प्रतिबद्धता.
- ❐ समस्याओं, उत्पीड़न और प्रतिकूलताओं का सामना करने के लिए तैयार करना.
- ❐ दूसरों के व्यक्तित्व के साथ-साथ स्वयं के व्यक्तित्व के प्रति उचित सम्मान और महत्व दिखाने की तत्परता.
- ❐ जीवन और संस्कारित जीवन मूल्यों पर आगे बढ़ने के लिए उपयुक्त दृष्टिकोण.

मानसिक स्वास्थ्य की स्थिति निर्धारित करने वाले कारक हैं:

• आनुवांशिक कारक :

चूंकि कुछ मानसिक विकार (जैसे, उत्तेजना-अवसाद-मनोभ्रंश और मनोभ्रंश) आनुवंशिक हैं, इसलिए मानसिक स्वास्थ्य बनाए रखने के लिए इस तरह के आनुवंशिक रोगों के लिए आनुवंशिक कारकों का पूर्ण अभाव होना महत्वपूर्ण है.

• व्यक्तित्व विकास कारक :

बच्चों का स्वस्थ व्यक्तित्व विकास उनके माता-पिता के साथ-साथ घर में सहायक वातावरण के साथ घनिष्ठ संबंध पर निर्भर करता है.

• सामाजिक कारक :

एक व्यक्ति का जीवन उसकी सामाजिक और आर्थिक स्थिति के साथ-साथ सामाजिक घटनाओं और प्रचलित संस्कृति पर निर्भर करता है. सामाजिक संघर्षों, समस्याओं और तनाव के परिणामस्वरूप मानसिक बीमारी होती है. दूसरी ओर, मानसिक स्वास्थ्य सामाजिक उत्थान के साथ-साथ परिस्थितियों और रिश्तों, विशेषकर वैवाहिक और पारिवारिक जीवन से अप्रभावित रहता है जो सुख और समृद्धि प्रदान करता है.

• शारीरिक कारक :

स्वस्थ शरीर के कारण व्यक्ति का आत्मविश्वास मानसिक स्वास्थ्य के लिए अनुकूल होता है. औसत व्यक्ति के मानसिक स्वास्थ्य में कुछ कमियां हैं; लेकिन वे सीमित हैं. हालांकि, कुछ प्रकार की कमियां आगे चलकर मानसिक विकार पैदा कर सकती हैं.

• मानसिक करक कारक :

मानसिक स्वास्थ्य की कमी का मतलब है मानसिक बीमारी. मानसिक विकारों के अलावा, इसमें गंभीर और लंबे समय तक असंतोष, सामाजिक रूप से विकृत व्यवहार, बाध्यकारी बुरी आदतें - जैसे, नाखून काटना और अत्यधिक व्यसन शामिल हैं.

खिलाडीयो के मस्तिष्क पर मानसिक तनाव का प्रभाव:

- स्मृति पर प्रभाव
- खेल मे पूर्णतः मानसिकतौर पर सम्मिलित न होना.
- ध्यान केंद्रित करने में कठिनाई
- नींद में गड़बड़ी
- तीव्र चिंता

ISSN No. 2394-5990

खिलाडीयो कि मनोवैद्यानिक अवधारणा :

खिलाडी जो खुद को सफल होने की कल्पना कर सकते हैं वे सफल होंगे. व्यक्तियों को आंतरिक आवाज से लड़ना चाहिए जो उन्हें बता रही है कि वे अपने लक्ष्यों को पूरा नहीं कर सकते हैं. इस नकारात्मक आवाज को शांत करने के लिए, खिलाडी सफलता की कल्पना कर सकते हैं और आत्म-चर्चा का अभ्यास कर सकते हैं. सकारात्मक आत्म-बात खिलाडी को सुनने और देखने दोनों की सफलता के साथ दृश्य के साथ हाथ से जाता है. जितने अधिक खिलाडी किसी कार्य का अभ्यास करने की कल्पना करते हैं, उनके लिए शारीरिक वातावरण में कार्य को पूरा करना उतना ही आसान होता है. वे अधिनियम के माध्यम से उनका मार्गदर्शन करने में मदद करने के लिए उनके दृश्य संकेतों पर भरोसा कर सकते हैं. उदाहरण के लिए, आइस स्केटर उनके प्रदर्शन के विभिन्न तत्वों की कल्पना करते हैं. मानसिक रूप से, बर्फ से दूर, वे हवा को महसूस करते हैं, वे संगीत सुनते हैं और वे अपनी छलांग पूरी करते हैं. टीम स्पोर्ट्स की तुलना में आइस स्केटिंग और जिम्नास्टिक जैसे व्यक्तिगत खेलों के लिए विज़ुअलाइज़ेशन अधिक महत्वपूर्ण है. दृश्य का अभ्यास करना ध्यान का एक रूप है. खिलाडी के लिए विश्राम की स्थिति में होना महत्वपूर्ण है. यह कुछ खिलाडी के लिए कठिन है, जिनके दिमाग लगातार चल रहे हैं. यह व्यक्ति को सुखदायक संगीत सुनने और उसकी आँखों को ढंकने में मदद कर सकता है. सबसे पहले, खिलाडी को निर्देशित ध्यान के एक रूप की आवश्यकता हो सकती है.

समारोप :

कुछ हद तक, हम सभी हर दिन तनावपूर्ण मानसिक स्थिति से गुजरते हैं. लेकिन अगर इससे अधिक गंभीर समस्या है, तो हम लंबे समय तक उस बिगड़ती मानसिक स्थिति में रहते हैं. लेकिन अगर आपको मानसिक समस्या है, तो यह आपकी उत्पादकता, एकाग्रता को प्रभावित करता है और खेल पर इसका बहोत बुरा असर पडता है. बहुत से लोग अपनी समस्याओं का निदान करते हैं. जिसके बोलने से मुझे राहत मिली कि मैं उदास हूं. आपका तनाव, आपकी मानसिक बीमारी की समस्याएं कई स्तरों पर होती हैं. आदमी बार-बार खुद से बात करता है. नकारात्मक विचारों का नकारात्मक प्रभाव पड़ता है. इसलिए हमेशा सकारात्मक बोलें. जब खिलाड़ियों को आकार देने की बात आती है तो स्पोर्ट्स मेंटर्स को सकारात्मक होना चाहिए. खिलाड़ियों को हमेशा सकारात्मक सोचना चाहिए, कि मैं जीत सकता हूं, केवल यह विचार उच्चतम खेल प्रदर्शन हेतू प्रभावी हो सकता है.

संदर्भ सूची:

- Udupa, K. N. (2000). Stress and its Management by Yoga. Bangalore: Motilal Banarsidas Publishers Private Ltd.
- Atkinson, J.W. (1964). An Introduction to Motivation. Van Nortrand
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavior change. Psychological Review,
- Lazarus, R. S. (1975). The self-regulation of emotion. In L. Levi (Ed). Emotions-Their Parameters and Measurement, (p.p. 47-67). New York:
- Weiner, B. (1985). -n -ttritional Theory of Achievement Motivation and Emotion. Psychological Review,

■■■

जलकुंभी : ग्रामीण अर्थव्यवस्था परपारिस्थितिक प्रभाव तथा संभावनाए

प्रो.डॉ.राधारु.सवजियाणी
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.
9422164166, sawjiyanišradhaErdgakola.ac.in

सारांश :

जलकुंभी को वैज्ञानिक तौर पर आइकोर्निया क्रैसिप्स के नाम से जाना जाता है । यह रुके हुए जल मे सार्वाधिक वृध्दि करती है, तथा 9 से 10 महीनों में एक एकड़ पानी के क्षेत्र में फैल जाती है।यह पानी के बहाव को 20 से 40प्रतिशत तक कम कर देती है।जलकुंभी की उपस्थिति के कारण पानी के वाष्पोत्सर्जन की गति 3 से 8 प्रतिशत तक अधिक बढ़ जाती है, जिससे पानी का जल स्तर तेजी से कम होने लगता है।इस शोधपत्र का उद्देश्य ग्रामीण अर्थव्यवस्था पर पारिस्थितिक प्रभाव का अध्यन तथा जलकुम्भी द्वारा उत्पादन संभावना का अध्यन करना है, इस की तीव्र वृधि के चलते ग्रामीण जनताको पर्यावरणीय चुनौति, आर्थिक चुनौति तथा सामाजिक चुनोतीयो का समना कारना पड़ रहा है, इस पर नियंत्रण हेतु जैविक, रासायनिक तथा शारीरिक पद्धति उपयोगी है।प्रस्तुत शोध पत्र में इसके उपाय पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है।

संकेत शब्द : आइकोर्निया क्रैसिप्स, जलकुंभी, पारिस्थितिक, समाजार्थिक,

जलकुंभी को वैज्ञानिक तौर प आइकोर्निया क्रैसिप्स के नाम से जाना जाता है। भारत में यह पौधा उन्नीसवीं शताब्दी के अंत में सर्वप्रथम कोलकत्ता में लाया गया था,यहा की नम एवं गरम् हवा इस पौधे को बेहद रास आई। यह पौधा भारत में लगभग 4 लाख हेक्टेयर पानी के स्त्रोतों में फैला हुआ है और जलीय खरपतवारों की सूची में इसका स्थान सबसे ऊपर है। जलकुंभी मुख्यत: बाढ़ के पानी एवंनदियों और नहरों द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान पर फैलती है,इसमें प्रजनन की इतनी क्षमता होती है की यह पौधा 9 से10 महीनों में एक एकड़ पानी के क्षेत्र में फैल जाता है। एक पौधे में 5000 तक बीज होते हैं और इसके बीजों में अंकुरण की क्षमता 30 वर्षो तक बनी रहती है।

यह जल से ऑक्सीजन खीच लेता है परिणाम स्वरूप जलीय वनस्पतियों और जीवों का दम घुटने लगता है। यह जैव विविधता ह्रास का भी एक कारण हैं, जो अनेक जलीय प्रजातियो को अपनी उपस्थिति के कारण नष्ट कर देता हैं। इस के अलावा यह पानी के बहाव को 20 से 40 प्रतिशत तक कम कर देताहै। बड़े बांधों में जलकुंभी बिजली उत्पादन को भी बड़ी मात्र में प्रभावित करती है। जलकुंभी की उपस्थिति के कारण पानी के बाष्पोत्सर्जन की गति 3 से 8 प्रतिशत तक बढ़ जाती है,जिससे पानी का जल स्तर तेजी से कम होने लगता है। इस पौधे को पूरी तरह से नष्ट करने के लिए अनेक प्रयास किये जा रहे है, साथ ही इसके उपयोग के सन्दर्भ मे भी कुछ कदम उठाये जा रहे है, किन्तु इस की उपज की तुलना में इसके व्यवस्थापन की गति यदि संथ रही तो यह अवश्य ही गंभीर समस्या का रूप धारण कर सकती है इसमें कोई शंका नही है। प्रस्तुत संशोधन पत्र में जलकुम्भी की इस समस्या का संधि के रूप में उपयोग के सन्दर्भ में प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है।

उद्देश्य :

- ❒ ग्रामीण अर्थव्यवस्था पर पारिस्थितिकप्रभाव का अध्यन
- ❒ जलकुम्भी द्वारा उत्पादन संभावना का अध्यन

साहित्य समीक्षा :

- ❒ **वी.मुरुगेश तथाडॉ. एन. बलासुन्दरम (2019) :**

प्रस्तुत अध्यन में जलकुंभी के संभावित रोजगार की व्यवस्था पर चर्चा की गयी है। इस शोधपत्र में 21 वीं सदी में जलकुम्भी की चुनौतियो को एक अवसर के तौर पर देखा जा रहा है,विशेषज्ञों ने इसे उपयोगी पदार्थ के रूप में बदलने के लिए सुसज्जित पाया, जिसके अंतर्गत कम खर्च में उपलब्ध ईंधन, कोयला नियंत्रण संयंत्र में को-टर्मिनेटिंग ऑपरेटर के रूप में उपयुक्त तथा जलकुंभी का सह-खाद सामग्री में अन्य उपयोग,उदाहरण के लिएमिट्टी, रेतीली मिट्टी में सुधार,मिट्टी के जल-भौतिक,निर्माण मापदंडों में सुधार कर सकती है, तथा विकासशील पैदावार की आपूर्ति भी इस के माध्यम से हो पायेगी इस परप्रकाश डाला गया है। प्रस्तुत अध्यन में यह संभावना दर्शायी जा रही है की अगले दशक में यह ऊर्जा स्रोतों की कमी को दूर करने के लिए एक बुनियादी मिशन हो सकता है।

ISSN No. 2394-5990

❒ **येलेबेस तथा गेसेस** (2022)

प्रस्तुत अध्ययन का सामान्य उद्देश्य ताना झील के आसपास रहने वाले ग्रामीण परिवारों की आजीविका पर जलकुंभी के प्रभाव का आकलन करना था। अध्ययन के परिणामों से पता चला कि फसल,पशुधन और मत्स्य उत्पादन यहा की आजीविका के मुख्य स्तोत्र है।अध्यन के दौरान वहा के क्रमशः 99.3 प्रतिशत परिवारों को अध्यन के लिए चुना गया। वहा के घरों का औसत वार्षिक फसल उत्पादन 2629.1 किलोग्राम चावल के बराबर था।खरपतवार की वृधि के परिणाम स्वरूप 34.1% घरों कीफसल उत्पादन को प्रभावित हवी। इसके अलावाखरपतवार ने 36.6% परिवारों के पशुधन उत्पादन को प्रभावित किया। मछली उत्पादन में सांख्यिकीय रूप से महत्वपूर्ण कमीपाई गयी। शोधपत्र में ग्रामीण आजीविका पर प्रभाव को नियंत्रित करने के लिए जलकुंभी के प्रबंधन की सिफारिश की गई है।

देरसे टी.नागे तथा व्यंकटेश ए.रमय्या (2022) :

इस अध्यन का उद्देश्य जलकुम्भी द्वारा निर्माण चुनौतियों, उसकेप्रबंधन तथा विकल्पों और इसके नीतिगत प्रभावों पर तथा संभावितसंभावनाओं पर शोध करना है।जलकुम्भी के माध्यम से बायोमास, बायोएनेर्जी और बायोफर्टिलाइजर आदि के उत्पादन द्वारा नये रोजगार के अवसरों पर प्रकाश डाला गया है, तथा जलकुम्भी उत्पादन द्वाराहस्तकला और फर्नीचर बनाने, पशु चारा और अन्य अनुप्रयोगों के लिए अनुसन्धान पर बलदिया गया है,साथही इसके द्वारा ऊर्जानिर्माण में वृद्धि, उर्वरक निर्माण में वृद्धि, खाद्य सुरक्षा में वृद्धि, सामाजिक-आर्थिक को बढ़ावा देने के साथ साथ स्थानीय और तटीय समुदायों के लिए नए हरित रोजगार सृजित करने के नये मार्ग पर अध्यन किया गया है।

जलकुम्भी की खरपतवार नदी के किनारे के समुदायों के लाखों लोगों के लिए प्रमुख सामाजिक-आर्थिक और पर्यावरणीय चुनोतियो का कारण बनती जा रही है, जो विकास की दिशा में प्रमुख बाधा के रूप में सामने आ रही है।

पर्यावरणीय चुनोती :

जलकुम्भी खरपतवार पारिस्थितिक संतुलन को गंभीर रूप से प्रभावित कर रहीहै, और प्राकृतिक विविधता में बदलाव का एक महत्वपूर्ण कारण बनती जा रही है। यह परिवर्तन कई पौधों और समुद्री जीवों के अस्तित्व को खतरे में डाल रहा हैं क्योंकि खरपतवार के तीव्र गति से बढ़ने के परिणामस्वरूप पानी के भीतर के जीवो को भोजन, धूप और ओक्सीजन प्राप्ति हेतु समस्यों का सामना करना पड़ रहा है। जलकुम्भी कालीन की तरह पुरे जल की सतह को ढक देती है, जिसके परिणाम स्वरूप ऑक्सीजन के स्तर में कमी के कारण अन्य पौधों और शैवाल द्वारा प्रकाश संश्लेषण में बाधा उत्पन्न होती है, जोमछलि तथा अन्य जीवो के लिए हानिकारक साबित होरही है।बड़ी मात्रा में वनस्पति की क्षय के परिणाम स्वरूप पानी की गुणवत्ता स्तर निम्न हो आ रहा है, जो पीने योग्य पानी में पोषक घटकों के असंतुलन का कारण बनता जा रहा है।जलकुम्भी नहरोंजलमार्गों और नदियों को भी अवरुद्ध कर देती हैं, जिसस बाढ़ का खतरा बढ़ता जा रहाहै, तथा यहजल स्तोत्रो को भी बड़ी तीव्र गति से समाप्त करती जा रही है।

आर्थिक चुनोती :

इस पौधे को दुनिया के सबसे खराब जल खरपतवारों के रूप में पहचाना जाता है, इसकी आक्रामक प्रकृति के कारण इसे बंगाल का आतंकनाम से भी जनाजता है। इसकाविशिष्ट तीव्र विकास दर जल पारिस्थितिक तंत्र को काफी नुकसान पहुंचाता है, यह फसल,पशुधन और मत्स्य उत्पादन के लिए गंभीर समस्या बन गयी है।इसकी वृद्धिका सीधा प्रभाव मत्स्य व्यवसाय पर हो रहा है, एक और जलकुम्भी कीअधिक वृद्धि के कारण पानी में ऑक्सीजन काप्रमाण कम होने से मछलियों की बड़े प्रमाण में मृत्यु होरही है, वही इसकी अतिरिक्तता के परिणाम स्वरूप मछली पकड़ने की क्षमता भी बुरीतरह से प्रभावित हो रही है। नौका द्वारा आवागमन के मार्ग में भी कुम्भी अवरोध निर्माण कररही है, परिणाम स्वरूप जलमार्ग पर निर्भर व्यवसाय भी प्रभावित हो रहे है। कृषिउद्योग और नगरपालिका जल आपूर्ति व्यवस्था भी इस समस्या से अछुती नही है। जलविद्युत योजना को खरपतवार के प्रभाव का सामना करना पड़ रहा है, टर्बाइनों में खरपतवार को साफ करने और रोकने के लिए बहुत समय और धन निवेश की आवश्कता पड़ रहीहै।जलकुंभी को जलस्तोत्र से हटाना अत्यधिक खर्चीला है, जिससे सम्बंधित क्षेत्र के लोगो को आर्थिक चुनोतियो का सामना करना पड़ रहा है।

सामाजिक चुनोती :

सामाजिक स्थिरता को निर्धारित करने में पानी यह महत्वपूर्ण भूमिका निभाता हैं।जलकुम्भी की बढती उपजनदियों और झीलों के मनोरंजक उपयोग को बाधित कर रही है, उसीके साथ ग्रामीण समुदायों के लिए उपलब्ध सीमित स्वास्थ्य सेवाओं और सुविधाओं पर अतिरिक्त बोझ डाल रही हैं। जल्कुम्भी की जड़ें, पत्तियां और तने पानी की धाराओं को कम करती हैं और मलेरिया पैदा करने वाले मच्छर लिए अधिक प्रजनन की स्थिति प्रदान करती हैं, तथा मानव स्वास्थ्य के लिए हानिकारक जीवित प्राणियों का समर्थन करके मानव जीवन पर नकारात्मक

प्रभाव डाल रही हैं। इसके अलावाजब जल स्तर कम हो जाता हैतो विघटित जलकुम्भी अवशेषों से अप्रिय गंध ग्रामीणों को परेशान करती है, तथा अतिरिक्त स्वच्छ जल की कमी, पर्यटन पर इसका कुप्रभाव, जल निकासी और शुद्धिकरण में कठिनाइयाँ, बिजली उत्पादन में कठिनाइयाँ, जल परिवहन में कठिनाइयाँ, जैव विविधता में गिरावट आदि समस्यों का सामना स्थानीय लोगो को करना पड़ रहा है।

नियंत्रण प्रणाली :

जैविक नियंत्रण :

इस विधि में फफूंद, कीट,मछली, सूतकृमि, घोंघे, मकड़ी आदि का उपयोग किया जाता है, यह बहुत सस्ती और उपयोगी विधि है। इस विधि के उपयोग से पर्यावरण, अन्य जीवों एवं वनस्पतियों पर कोई विपरीत प्रभाव भी नहीं पड़ता, किन्तु खरपतवार को नष्ट करने की यह अत्यधिक धीमी विधि है।

रासायनिक नियंत्रण :

रसायनो के द्वारा जलकुंभी का नियंत्रण किया जा सकता है,किन्तु यह महंगी होने के कारण भारत में रासायनिक विधियां कारगर नहीं हो पा रही है, तथा रसायनों के अधिक उपयोग से पर्यावरण, अन्य जीवों एवं वनस्पतियों पर भी विपरीत प्रभाव की संभावना बढ़जाती है।

शारीरिक नियंत्रण :

तालाबों और नहरों की जलकुंभी को श्रमिकों द्वारा निकलवाया जा सकता है, तथा झीलों और बड़ी नदियों की जलकुंभी को मशीनों द्वारा निकाला जा सकता है, किन्तुइस विधि के उपयोग में उर्जा तथा लागत अत्यधिक खर्च होती है, तथा उपयोग के पश्चात थोड़े समय बाद यह फिर से उतनीही तीव्रता से उगने लगती है।

संभावनाए :

पशु खाद्य :

जलकुंभी द्वारापशुधन तथा कृषि पर निर्भर ग्रामीण आजीविका में सुधार का मार्ग प्रशस्त किया जा सकता हैं।पशुओं के पालन–पोषण के लिए खाद्य के रूप में इसका उपयोग करके लाभ उठाया जा सकता हैं। धूप में सुखाने के अलावा बिना किसी संशोधन के जलकुंभी का अनुप्रयोगछोटे पैमाने पर उपयुक्त है, और पशु खाद्य के लिए अपेक्षाकृत कुछ पोषक तत्वों की कमी इस में पाई जाती है,जिन्हें प्रक्रिया के माध्यम से दूर किया जा सकता है,बेहतर परिणामों के लिएकिण्वित प्रक्रिया के माध्यमसे उच्च पशु खाद्य प्राप्त किया जा सकता है। किन्तु इस हेतु ग्रामीण समुदायों को सही तरीके से प्रशिक्षण दिया जाना आवश्यक है, जिसके परिणाम स्वरूप यकीनन चारे के रूप में जलकुंभी का प्रबंधन स्थायी रूप से किया जा सकता है।

जैव उर्वरक :

जमीन पर सूखने के लिए छोडी गई कटी हुए जलकुंभी जल्दी ही मुरझा जाती है, और समय के साथ स्वाभाविक रूप से खाद बन जाती है। जलकुंभी में शुष्क आधार पर 70% से अधिक कार्बनिक पदार्थ, उच्च स्तर के नाइट्रोजन,फास्फोरस और पोटेशियम पाया जाता है, कंपोस्टिंग की दृष्टी से यदि इस में गाय का गोबर, ठोस अपशिष्ट, खाद्य अपशिष्ट तथाकृमियोंको मिलाया जाए तो वर्मीकम्पोस्ट तयार हो सकता है, जो मिट्टी की गुणवत्ता में अपेक्षाकृत सुधारला सकता है, तथा फसल की वृद्धि में सहायकसाबित हो सकता हैं,कुछ अंश में खरपतवार और कीट के संक्रमण को भी रोक सकता हैं। इस प्रकार जलकुम्भी द्वारापौधे और फसल के वृद्धि के लिए जैव उर्वरक द्वारा विभिन्न लाभप्राप्त हो सकते है, किन्तु इस के लिए समुदायों के बीच अधिक जागरूकता की, प्रशिक्षण और ज्ञान हस्तांतरण की आवश्यकता है,जिससे जलकुंभी के कचरे का उचित प्रबंधन किया जा सकेऔर फसल उत्पादन में वृद्धि से सामुदायिक आजीविका में सुधार करने में मदद प्राप्त हो सके।

शिल्प उत्पाद :

शिल्प उत्पादन में जलकुंभी के उपयोग की काफी संभावनाएं हैं। सूखे पौधे और उसके फाइबर से प्राप्त कच्चे माल का उपयोग बेग,बर्तन,फैशन के सामान,मैट, कुर्सी और मेज जैसे फर्नीचर बनाने के लिए किया जा सकता है। जलकुंभी के तने अपने आकार और लचीलेपन के कारण काटने और बुनने में आसान होते हैं, तने के अलावा जलकुंभी के सूखे डंडों का उपयोग हस्तकला के अन्य वस्तुओं को बनाने के लिए भी किया जा सकता है।जलकुंभी के प्रसंस्करण में लोगों को विशेष कर गृहिणियो तथा छात्रों को प्रशिक्षित करके सशक्तिकरण पर बल दिया जायतो जलकुंभी के खरपतवारों को विभिन्न प्रकार की शिल्प वस्तुओं में बदला जा सकता है,तथा सामुदायिक सशक्तिकरण के माध्यम से एक और जलकुम्भी के आतंक से निजात प्राप्त होगी तथा दूसरी और बेरोजगारी की समस्या से निपटने में भी सहायता मिल पायेगी तथा गरीबी के स्तर को भी कम किया जा सकेगा।

जैव–गैस निर्मिती :

ग्रामीण क्षेत्रों में पौधे का उपयोग जैव–गैस संयत्रों में कच्चे पदार्थ के रूप में किया जा सकता है। जलकुम्भी मुलायम होने

के कारण आसानी से विघटित होने वाली वनस्पति है। इसी गुण के कारण जलकुम्भी जैव-गैस उत्पादन के लिए वरदान साबित हो सकती है।

औषधीय उपयोग :

औषधीय गुणों से भरपूर होने और रोग प्रतिरोधी क्षमता पर प्रभाव के चलते कई देशों में जलकुंभी का उपयोग औषधियो में किया जाता है। असाध्य रोगों से बचने के लिए लोग इसका सूप बनाकर सेवन करते हैं। दवाइयों में अपने देश में इसका उपयोग बहुत कम हो रहा है,क्योंकि इस पौधे की विशेषता से अधिकतर लोग अनभिज्ञ हैं। कहा जाता है कि श्वांस,ज्वर,रक्त विकार,मूत्र तथा उदर रोगों में यह बेहद लाभकारी है। किन्तु इसके प्रत्यक्ष उपयोग से पूर्व इस पर अनुसन्धान की आवश्कता है, तथा विशेषज्ञो की सलाह बिना इसका उपयोग उचित नही है।

जलकुम्भी के सही व्यवस्थापन द्वारा आय सृजन,रोजगार सृजन,सामाजिक सशक्तिकरण और पर्यावरण संरक्षण के नये दालन खोले जा सकते है।एक बार मनुष्यजलकुंभी और जलीय पारिस्थितिकी तंत्र के बीच एक संतुलन प्राप्त हो जाने के बादपारिस्थितिक तंत्र स्थिरता में एक नये आयामों को व्यवहारिक भूमि पर लाना संभव हो पायेगा, इसके लिएजलकुंभी के आक्रमण को एक सुवर्ण संधि के रूप में देखा जाना नितांत आवश्यक है, क्योकि उसको पूरी तरह नष्ट करना संभव नही है,ऐसी स्थिति में उसके माध्यम से आय के नए मार्गो को तीव्रता से अपनाना नितांत जरुरी हैम, जिससे समुदाय और पर्यावरण दोनों के लिए अनुकूलन वातावरण की निर्मिती की जा सके।

जलकुम्भी नामक अभिशाप को आशीर्वाद में बदलने के लिए स्थानीय समुदायों को प्रत्यक्ष समर्थन देकर,विभिन्न क्षेत्र में आजीविका के स्रोत उत्पन्न किए जाने नितांत आवश्क है, जिससे इस खरपतवार के उपयोग द्वारा इस पर नियंत्रण पाया जा सके तथा रोजगार के नये मार्गो को प्रशस्त किये जा सके।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

1. Murugesh, Dr. N. Balasundaram, (2019) International Journal of Scientific Engineering Research Volume 10, Issue 3, March-2019 ISSN 2229-5518
2. Yilebes - Damtie 1 2, Gashaw M² Gessese 2022 Mar 17;8(3):e09132. doi: 10.1016/j.heliyon.2022.e09132. eCollection 2022 Mar.
3. Derese T. Nega, Venkata -. Ramayya 2022- https://www.intechopen.com/online-first/84138
4. Dr.-bdelfatah-bomohra, Dr. Mei Li 2022 https://www.intechopen.com/online-first/84138
5. Irina Haun 2021 rhttps://www.mdpi.com/2223-7747/10/8/1613

■■■

भारत-चीन संबंधों की समकालीन प्रकृति - एक राजनीतिक समीक्षा

प्रा.राजेंद्र घोरपडे
राजनीती विज्ञान विभाग प्रमुख
अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय,
भारसिंगी,तह-नरखेड, जि-नागपूर
ई मेल- ghorpade.raj6@gmail.com

सारांश:

भारत की तरह चीन की गिनती दुनिया की सबसे प्राचीन सभ्यताओं के घरों में होती है। भारतीय और चीनी समाजों की संस्कृतियों के संबंध में ऐसी कोई रेखा खींचना संभव नहीं है। इन दोनों सभ्यताओं के बीच प्राचीन काल से या तो घनिष्ठ रूप से जुड़े होने चाहिए थे, जब बड़ी दुश्मनी पैदा होनी चाहिए थी और भयंकर युद्ध होने चाहिए थे। हालाँकि, १९६२ में एक महीने के एकतरफा आक्रमण के अपवाद के साथ, दोनों देशों ने एक दूसरे के खिलाफ हथियार नहीं उठाए हैं। दूसरी ओर, चीन और जापान सदियों से पड़ोसी देशों के बीच दुश्मनी रखते हैं और इसका परिणाम सबसे भयानक युद्धों में हुआ है। इसी तरह, द्वितीय विश्व युद्ध के अंत तक यूरोप के राष्ट्रों के बीच अत्यधिक शत्रुता के कारण यूरोप को सदियों तक युद्धों का सामना करना पड़ा। प्राचीन काल से लेकर आज तक भारत और चीन के बीच मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापित होने की संभावना बार-बार सामने आई है। कई बार, दोनों देशों के बीच सहयोग चरम पर आ गया और फिर अचानक समाप्त हो गया। प्रस्तुत शोधपत्र में भारत-चीन संबंधों की ऐतिहासिक स्थिती और समकालीन प्रकृतिपर विचार व्यक्त किये गये है.

सूचक-शब्द: भारत-चीन, राजनीतिक, ऐतिहासिक स्थिती, समकालीन प्रकृति,बदलते आयाम

उद्देश्य :

- ❒ भारत-चीन संबंधों का इतिहास जाणना
- ❒ भारत-चीन युद्ध के कारण जाणना
- ❒ भारत-चीन संबंधों कि समकालीन प्रकृती जाणना
- ❒ भारत-चीन संबंधों के बदलते आयाम जाणना

प्रस्तावना:

यह सर्वविदित है कि प्राचीन काल में दोनों देशों के बीच घनिष्ठ संबंध थे। लेकिन वे अचानक टूट गए और कई शताब्दियों तक दोनों क्षेत्रों ने एक दूसरे से स्वतंत्र रूप से अपने वैश्विक महत्व को बनाए रखा। हम केवल अनुमान लगा सकते हैं कि प्राचीन काल में स्थापित शैक्षिक, वाणिज्यिक और आध्यात्मिक संबंध क्यों जीवित नहीं रह सके। एक तो मौर्य साम्राज्य ने प्राचीन काल में भारत में एक ऐसी व्यवस्था का निर्माण किया जब दोनों देश बहुत मित्रवत थे और चीनी साम्राज्य आज जितना बड़ा नहीं था। यह आज के चीन के आकार का आधा भी नहीं होना चाहिए। समय के साथ-साथ दोनों देशों के संबंध तब टूट गए जब ठीक इसके विपरीत स्थिति पैदा हो गई। अर्थात मौर्य साम्राज्य के बाद भारत में सरकार की व्यवस्था विभाजित हो गई थी और यह आंशिक रूप से अराजक थी और छोटे-छोटे राज्यों की स्थापना हुई थी। इसके विपरीत, चीनी साम्राज्य ने विस्तार किया और पूरे चीन में एक प्रणाली स्थापित की। हालांकि इस स्थिति और दोनों देशों के बीच संबंधों के टूटने को सीधे तौर पर जोड़ना संभव नहीं है, लेकिन दो चीजों का असर जरूर पड़ा होगा। एक तो सम्राट अशोक के बाद भारत में बौद्ध धर्म का पतन होने लगा और बौद्ध भिक्षुओं और विद्वानों का राजश्रय से चीन सहित पूर्वी एशिया में आना-जाना बंद हो गया। दूसरी ओर, चीनी साम्राज्य के विस्तार और व्यवस्था की स्थापना के साथ, चीनी समाज तेजी से आत्मकेंद्रित हो गया।

इस काल में चीन में ममध्य साम्राज्यफ की अवधारणा का विकास हुआ। इसके अनुसार विश्व की सबसे उन्नत, गम्भीर और समृद्ध सभ्यता चीन में विद्यमान है और इस सभ्यता से बाहर की दुनिया जंगली या हीन है यह भावना चीन में फैली हुई है। यह माना जाता था कि ऐसे असभ्य लोगों के संपर्क में रहने की कोई आवश्यकता नहीं है। इसी मानसिकता के कारण शक्तिशाली हिमालय को पार कर भारत आने का चीनी विद्वानों का निश्चय शिथिल हो गया। इसका मतलब यह नहीं है कि चीनी कहीं और नहीं जा रहे थे। विशेष रूप से, चीनी व्यापारी समुद्र के रास्ते दक्षिण पूर्व एशिया, हिंद महासागर से दक्षिण भारत (केरल) और पूर्वी अफ्रीका तट के कुछ स्थानों की यात्रा कर रहे थे। दूसरी ओर, चीनी व्यापारियों ने मध्य एशिया और पश्चिम एशिया के महत्वपूर्ण व्यापारिक शहरों के साथ नियमित

ISSN No. 2394-5990

व्यापार शुरू कर दिया था। इन क्षेत्रों में भारतीय व्यापारी भी प्रचलन में थे और दोनों देशों के व्यापारियों के बीच बड़ी मात्रा में विनिमय होता था। आगे चलकर न केवल इस व्यापार पर चीनी और भारतीय व्यापारियों के प्रतिबंध समाप्त हुए, बल्कि व्यापार के तौर-तरीके और नियम भी बदल गए। यह यूरोपीय व्यापारियों के कारण था, जिन्होंने समुद्री मार्गों पर अपना प्रभुत्व स्थापित किया और भारत और चीन के साथ अपनी शर्तों पर व्यापार करना शुरू कर दिया। यूरोपीय व्यापारियों ने व्यापार के लिए हथियार दिखाने की प्रथा को भी लागू किया। इसके बाद दोनों देशों के बीच व्यापार मुख्य रूप से ब्रिटिश शासन के उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए होता था!

आधुनिक संबंधों की शुरुआत :

अंग्रेजों के माध्यम से व्यापार द्वारा भारत और चीन दोनों का अधिक शोषण किया गया और इस व्यापार ने दोनों देशों के बीच संबंधों को फिर से स्थापित करने में मदद नहीं की। थोड़ा-थोड़ा करके, यूरोपीय शक्तियों द्वारा शोषण के प्रति असंतोष दोनों देशों में जागृत होने लगा और प्रथम विश्व युद्ध की समाप्ति के बाद चरम पर पहुंच गया। प्रथम विश्व युद्ध के बाद, भारत में अंग्रेजों के खिलाफ गहरा आक्रोश था, क्योंकि अंग्रेजों ने युद्ध के दौरान भारतीयों से राजनीतिक सुधारों के अपने वादे को पूरा नहीं किया। इसी तरह, चीनी युवा बड़ी संख्या में सड़कों पर उतरे, यह महसूस करते हुए कि प्रथम विश्व युद्ध के बाद की संधि में चीन के साथ अपमानजनक व्यवहार किया गया था। यूरोपीय औपनिवेशिक शक्तियों के खिलाफ इस साझा सूत्र ने दोनों देशों के राष्ट्रीय नेतृत्व को एक दूसरे के संपर्क में ला दिया। १९११ में चीन में गणतंत्र की स्थापना हुई और स्वयं जवाहरलाल नेहरू ने भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का समर्थन करने के लिए वहां की लोकतांत्रिक पार्टी के नेतृत्व के साथ व्यक्तिगत संबंध स्थापित किए। चीन की तत्कालीन सत्तारूढ़ कुओमिन्तांग पार्टी ने भी भारत की स्वतंत्रता का समर्थन किया था। इस दौरान रवींद्रनाथ टैगोर दो बार चीन में रहने गए। टैगोर की कविता, उनका साहित्य, उनकी कला की कृतियों ने चीन के संभ्रांत वर्ग को प्रभावित किया। टैगोर ने अपने शांति निकेतन में मचीन भवनफ की स्थापना कर भारत में चीनी भाषा और चीनी साहित्य और संस्कृति के अध्ययन की नींव रखी। २०वीं सदी के पूर्वार्द्ध में दोनों देशों के बीच बढ़ते राजनीतिक और सांस्कृतिक संबंध एक वैचारिक डोर से जुड़े थे। हालांकि अगली सदी में द्विपक्षीय संबंधों में उथल-पुथल मची है, ये विचार स्वतंत्र रूप से दोनों देशों में गहराई से निहित हैं। हाल तक दोनों देशों की विदेश नीति इन विचारों से प्रभावित रही है। यह वैचारिक ढांचा इस प्रकार है। यूरोप में औद्योगिक क्रांति से पहले, दोनों देश समृद्ध, आत्मनिर्भर और विश्व व्यापार में अग्रणी थे। यूरोपीय देशों ने औद्योगिक क्रांति की जरूरतों को पूरा करने के लिए औपनिवेशिक नीतियों को लागू किया और दोनों देश कंगाल हो गए। अब दोनों देशों के नेताओं ने यूरोपीय देशों की औपनिवेशिक लूटपाट नीतियों को रोकने और एशियाई देशों भारत और चीन को एक बार फिर समृद्धि के रास्ते पर लाने का एक सामान्य लक्ष्य पाया। यह विचार दोनों देशों के राष्ट्रीय हितों को प्राप्त करने के लिए द्विपक्षीय संबंधों की आवश्यकता को रेखांकित करता है। भारत-चीन संबंधों में इस नए स्थापित ढांचे की तात्कालिकता अभी भी बनी हुई है। वास्तव में, हाल के दिनों में अमेरिका सहित पश्चिमी दुनिया में उभरती वैश्वीकरण विरोधी भावनाओं के सामने यह राजनीतिक भूमिका और भी महत्वपूर्ण हो जाती है। पश्चिम की प्रवृत्ति वैश्वीकरण या राष्ट्रवाद का उपयोग करने की है जब भी यह उनके लाभ के लिए होता है। वैश्वीकरण, राष्ट्रवाद, लोकतंत्र आदि अवधारणाओं का प्रयोग पश्चिमी देशों ने केवल और केवल अपने आधिपत्य को अक्षुण्ण बनाए रखने के लिए किया है। भारत और चीन के राजनीतिक नेतृत्व पर यह मामला सौ साल पहले ही हावी हो गया था और दोनों देशों के बीच राजनीतिक सहयोग की कलियां खिलने लगी थीं। ऐसे माहौल में जब १९३१ में जापान ने चीन पर भीषण हमला किया तो भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन ने चीन को पूर्ण राजनीतिक समर्थन और संभावित सहायता की पेशकश की। इस प्रक्रिया में डॉ. द्वारकानाथ कोटनिस के नेतृत्व में एक मेडिकल टीम चीन भेजी गई। डॉ. कोटनिस और उनकी टीम द्वारा चौबीसों घंटे किए गए काम से पूरा चीनी समुदाय अभिभूत था। आज भी चीन के आम लोग डॉ. कोटनिस के प्रति बहुत सम्मान और स्नेह महसूस करते हैं। चीनी जनता की सेवा करते हुए डॉ. कोटनिस का निधन हो गया। १९३० के दशक में, दोनों देशों के बीच सहयोग इतने उच्च स्तर पर पहुंच गया कि द्वितीय विश्व युद्ध ने इसे एक बार फिर बाधित कर दिया।

मोदी युग में भारत-चीन संबंध :

पिछले छः वर्षों में यह तस्वीर सामने आई है कि दोनों देशों के नेतृत्व ने डॉ. मनमोहन सिंह द्वारा तैयार की गई बहुआयामी सात सूत्री योजना का तहे दिल से पालन करने का निर्णय लिया है। इसके पीछे गहरे कारण हैं। स्वाभाविक था कि २०१४ में भारत में सत्ता परिवर्तन का प्रभाव विदेश नीति पर पड़ा। २०१४ के चुनावों में, १९८५ के बाद पहली बार किसी एक पार्टी ने लोकसभा में पूर्ण बहुमत हासिल किया। इससे भी महत्वपूर्ण

बात यह है कि भारतीय राजनीति में दक्षिणपंथी मानी जाने वाली भारतीय जनता पार्टी (बीजेपी) ने ७० साल के लोकतंत्र में पहली बार बहुमत हासिल किया। भाजपा की विदेश नीति में प्रारंभ से ही विरोधाभास रहा है। भाजपा की विदेश नीति का उद्देश्य भारत को उसके अतीत के गौरव को बहाल करना और उसे विश्व महाशक्ति बनाना है। लेकिन बीजेपी को इस बात की जानकारी नहीं है कि जब तक पश्चिमी देशों का प्रभाव कम नहीं होगा तब तक भारत का वैश्विक महत्व नहीं बढ़ेगा। यह नेहरू के सांप्रदायिक आंदोलन का मुख्य सिद्धांत था, जिसका भाजपा के पूर्व अवतार जनसंघ ने हमेशा विरोध किया था। शुरू से ही दक्षिणपंथी की स्थिति यह थी कि अमेरिका और पश्चिमी यूरोप भारत के स्वाभाविक मित्र हैं। प्रधान मंत्री नरेंद्र मोदी ने इस रुख का एक ऐसी नीति में अनुवाद किया जो इस विश्वास पर केंद्रित थी कि भारत के हित अमेरिका के हितों के केंद्र में थे। यह एक ऐसी भूमिका है जो पारस्परिक लाभ पर आधारित द्विपक्षीय मित्रता के ढांचे से आगे जाती है। २०१४ तक, भारत-अमेरिका मित्रता, जिसमें दोनों देशों के बीच असैन्य परमाणु-सहयोग समझौता, मालाबार अभ्यास और हथियारों का व्यापार शामिल था, द्विपक्षीय लाभों पर आधारित थी। भारत ने चीन को नियंत्रित करने की बराक ओबामा की महत्त्वाकांक्षी योजनाओं, जैसे मएशिया की धुरीफ में खुले तौर पर भाग लेने से सावधानीपूर्वक परहेज किया था। इससे भारत को भी काफी हद तक फायदा हुआ। एक तरफ अमेरिका से दोस्ती मजबूत हुई है तो दूसरी तरफ चीन से रिश्ते सुधरे हैं।

समारोप :

कुल मिलाकर, चीन ने पिछले कुछ वर्षों में भारत और चीन के बीच वैश्विक तुलना को बदलते हुए, भारत को पाकिस्तान की लाइन में लाने और खुद को एशिया की सबसे बड़ी शक्ति के रूप में स्थापित करने की रणनीति पर अमल करना शुरू कर दिया है। यह भारत और चीन के बीच जारी तनाव की छाया है। एक ओर चीन के आर्थिक विकास से उसके शासकों में जगा विश्वास और आर्थिक विकास से उपजे अंतर्विरोध भारत-चीन संबंधों में तनाव का दूसरा पहलू हैं। २१ वीं सदी में भारत और चीन के बीच जटिल संबंधों में दो पहलू सामने आते हैं। एक, दोनों देशों के बीच सीमा/प्रत्यक्ष नियंत्रण रेखा सामयिक तनाव के बावजूद शांतिपूर्ण बनी हुई है। यह ध्यान रखना होगा कि १९८६-८७ के बाद एक भी गोली एलओसी पर नहीं चली। दो, १९८८ के बाद से दोनों देशों के बीच बातचीत में कभी रुकावट नहीं आई। यह दोनों देशों में राजनीतिक परिपक्वता का संकेत है। इस पृष्ठभूमि में भारत को बहुआयामी नीति लागू करनी होगी ताकि अपने हितों की रक्षा करते हुए चीन के साथ उसके संबंध खराब न हों।

संदर्भ :

- बी.पी.गौतम - भारत की विदेश नीती , मयुर पेपर बॉक्स, नोएडा, २००२.
- जे.एन.दिक्षित , भारतीय विदेश नीती,प्रभात प्रकाशन दिल्ली.
- Bandyopadhyay,J: India - China relation :outlook for the 1980amp;39;s foreign affairs reports (New Delhi).
- Government of India: Concluding chapters of the Report of the Indian Officials on the.
- Boundary Question, Ministry of External Affairs, New Delhi, Feb. 1961.
- Adel, Daljit Sen; China And Her Neighbours : A Review of Chinese Foreign Policy, Deep amp; Deep Publication, New Delhi, 1984.
- Appadori, A. and Rajan, M.S.; India39;s Foreign Policy and Relations, South Asian, Publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 1985.

■■■

ISSN No. 2394-5990

भारत में झुग्गी-झोपड़ी के निवासी: दैनिक आवश्यकता को पूरा करना एक चुनौती।

डॉ. राजेश्वर दिनकर रहांगडाले
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय,
चिमूर, जिल्हा चंद्रपूर
इ-मेल: rajeshwar.rahangdale@gmail.com

शोध सार :

भारत एक विकासशील देश है, जिसके कई महानगर अपनी जनसंख्या के मामले में उच्च गति से बढ़ रहे हैं। पिछले दो दशकों के दौरान; भारत में गांवों और छोटे शहरों से शहरी क्षेत्रों में प्रवास में जबरदस्त वृद्धि हुई है। इससे विशेष रूप से महानगरीय शहरों में मलिन बस्तियों के विकास से शहरी पर्यावरण का ह्रास हुआ है। आवास की बढ़ती मांग और अपेक्षाकृत उच्च संपत्ति दर के कारण गरीब लोगों के लिए उचित आश्रय की स्थिति खराब हो गई है। 'अफोर्डेबिलिटी' ने उन्हें स्लम नाम दिया है, भीड़भाड़ वाली और अस्वच्छ स्थितियों में रहने के लिए मजबूर कर दिया है। वर्तमान में भारत में अधिकांश बड़े शहर मलिन बस्तियों की समस्या का सामना कर रहे हैं जो सरकार के लिए एक प्रमुख चिंता का विषय बन गया है। आज शहरी क्षेत्रों को मलिन बस्तियों में रहने वाले लोगों के लिए बुनियादी ढांचा, स्वास्थ्य और सुरक्षा प्रदान करने के मामले में बड़ी चुनौती का सामना करना पड़ रहा है। कम लागत वाले आवासों की मांग और आपूर्ति में अंतर दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है, जो भारत के अधिकांश शहरों के लिए एक प्रमुख संकट है। इस शोध पत्र का उद्देश्य मलिन बस्तियों की विभिन्न परिभाषाओं और भारत में मलिन बस्तियों से संबंधित नीतियों का अध्ययन और परीक्षण करना और मलिन बस्तियों से जुड़ी समस्याओं का पता लगाना है। भारत में मलिन बस्तियों के पुनर्विकास की विभिन्न विधियों का भी परीक्षण किया है।

बीज शब्द: झुग्गी-झोपड़ी, मलिन बस्ति, भीड़भाड़, पुनर्विकास, शहरीकरण, रोजगार।

परिचय:

आवास मनुष्य की मूलभूत आवश्यकताओं में से एक है। यदि नियोजित आवास की कमी है, तो लोग अस्वच्छ परिस्थितियों और जीर्ण-शीर्ण घरों में रहने को मजबूर होते हैं, जिनमें बुनियादी सुविधाओं का भी अभाव होता है। इस प्रकार के स्थिति से भारी आबादी वाली शहरी अनौपचारिक बस्ती का निर्माण होता है, जिसमें अस्वच्छता और गंदगी के साथ घटिया आवास होते है, जिसे मलिन बस्ती कहा जाता है। भारत में तेजी से बढ़ता शहरीकरण भारी आबादी को बढ़ा रहा है क्योंकि विविध रोजगार के अवसर और आजीविका के साधन प्रदान आदि क्षेत्रों में प्रवास का मुख्य कारण है। समवर्ती प्रवासन के परिणामस्वरूप ग्रामीण गरीबी का शहरी क्षेत्रों में स्थानांतरण हुआ है। ग्रामीण प्रवासी आर्थिक कारणों से शहरी क्षेत्रों की ओर आकर्षित होते हैं, इस तथ्य की परवाह किए बिना कि आवास, पेयजल आपूर्ति के मामले में भौतिक बुनियादी ढाँचा; जल निकासी आदि शहरों में उनकी सामर्थ्य के अनुरूप नहीं है। बुनियादी सुविधाओं की अत्यधिक मांग के कारण नियोजित शहरीकरण काफी हद तक प्रभावित हुआ है जिसके परिणामस्वरूप शहरों के भौतिक वातावरण में गिरावट आई है। इस प्रकार जीवन की गुणवत्ता को प्रवासियों की निरंतर आमद और इसके परिणामस्वरूप, इन क्षेत्रों में आवश्यक सेवाओं और अन्य बुनियादी ढांचे की मांग और आपूर्ति के बीच की खाई को चौड़ा करने के कारण नुकसान हुआ है। अनियंत्रित प्रवास, विशेष रूप से, आवास की समस्या को बढ़ाता है जिसके परिणामस्वरूप किफायती आवास की भारी कमी और भूमि की कीमतों में तेजी से वृद्धि होती है। यह गरीबों को औपचारिक समाधान निपटाने के लिए मजबूर करता है जिसके परिणामस्वरूप पूरे शहर में झुग्गी-झोपड़ियों और झुग्गी-बस्तियों का प्रसार होता है।

भारत में स्लमवासी नियमित रूप से स्वच्छ पानी की कमी, मलिन बस्तियों में लगातार प्रवास, प्रदूषण और अस्वच्छ रहने की स्थिति जैसी समस्याओं से निपटते हैं। प्रदूषण का उच्च स्तर, बुनियादी जरूरतों की कमी और कमरे में भीड़-भाड़ स्लम आवास की कुछ बुनियादी विशेषताएं हैं।

भारत तीसरा सबसे बड़ा देश है जो गरीबी, कुपोषण, बीमारियों, अस्वस्थ परिस्थितियों और भारतीय मलिन बस्तियों में अधिक पीड़ित है, जो दुनिया के किसी भी देश की तुलना में बच्चों की अधिक मौतों के लिए अकेला जिम्मेदार है।

आजादी के बाद मलिन बस्तियों के बढ़ने के कारण, भारत की जनसंख्या तीन गुना हो गई है। वर्तमान में अधिकांश आबादी भारत में झुग्गी-झोपड़ियों में है।

पिछले दो दशकों के दौरान; भारत में गांवों और छोटे शहरों से महानगरीय क्षेत्रों की ओर पलायन में जबरदस्त वृद्धि हुई है। यह शहरी पर्यावरणीय गुणवत्ता और सतत विकास में गिरावट की ओर जाता है, खासकर महानगरीय शहरों में। हर साल, दुनिया भर में सैकड़ों हजारों पुरुष, महिलाएं और बच्चे मर जाते हैं, और अकेले भारत २५% मौतों के लिए जिम्मेदार है।

स्लम परिभाषा :

एनसाइक्लोपीडिया ब्रिटानिका ने मलिन बस्तियों को उन आवासीय क्षेत्रों के रूप में परिभाषित किया है जहां भौतिक के साथ-साथ सामाजिक भी हैं विघटन और स्वीकार्य पारिवारिक जीवन जीना असंभव हो जाता है। इसमें आवास की खराब स्थिति शामिल है जो स्लम पर्यावरण के प्रमुख संकेतकों में से एक है, जिसका अर्थ है ऐसे आवास जहां हवा, प्रकाश, स्नान और शौचालय की अपर्याप्त सुविधा होती है।

मलिन बस्तियों में सुधार और इसकी निकासी अधिनियम, भारत सरकार, १९५६, झुग्गी बस्तियों पर अधिनियम की धारा -३ को मुख्य रूप से उन बसे हुए स्थानों या क्षेत्रों के रूप में परिभाषित किया गया था जहाँ मानव निवास जीर्ण-शीर्ण होने के कारण अनुपयुक्त है, भीड़भाड़, गलत डिजाइन और इन भवनों की व्यवस्था, साफ-सफाई की सीमित व्यवस्था, वेंटिलेशन सुविधाएं, सड़कें, प्रकाश का प्रवेश न करना, या इनमें से किसी भी कारक का संयोजन जो स्वास्थ्य, सुरक्षा के लिए हानिकारक हैं।

स्लम क्षेत्रों में रहने वाले कौन होते हैं?

प्रकट अभाव जो आय गरीबी से परे है। भारत में झुग्गी-झोपड़ी में रहने वालों की विशेषता अत्यधिक भीड़भाड़, अस्वच्छ, अस्वस्थ और अमानवीय जीवन स्थितियों की है। वे असुरक्षित भूमि कार्यकाल, सुरक्षित पेयजल, स्वच्छता, तूफान जल निकासी, ठोस अपशिष्ट प्रबंधन, आंतरिक और पहुंच सड़कों, स्ट्रीट लाइटिंग, शिक्षा और स्वास्थ्य देखभाल, और आश्रय की खराब गुणवत्ता जैसी बुनियादी न्यूनतम नागरिक सेवाओं तक पहुंच की कमी के अधीन हैं।

अपर्याप्त आवास और दयनीय जीवन स्थितियों वाले शहरों के भीतर अनौपचारिक बस्तियों का वर्णन करने के लिए झुग्गी शब्द का उपयोग किया जाता है। वे अक्सर भीड़भाड़ वाले होते हैं, बहुत से लोग बहुत छोटे रहने वाले स्थानों में फंस जाते हैं। मलिन बस्तियां कोई नई घटना नहीं हैं क्योंकि वे लगभग सभी शहरों का हिस्सा रही हैं, खासकर शहरीकरण और औद्योगीकरण के समय में। झुग्गी बस्तियाँ आम तौर पर शहरों में गरीबों के लिए सस्ती और सुलभ बस्ती का एकमात्र प्रकार है, जहाँ भूमि और मुनाफे के लिए प्रतिस्पर्धा तीव्र है। झुग्गी-झोपड़ियों के प्रसार का मुख्य कारण शहरीकरण का तीव्र और गैर-समावेशी पैटर्न है जो शहरी क्षेत्रों में ग्रामीण प्रवास को बढ़ाकर उत्प्रेरित किया गया है।

इनमें से कई बस्तियां पर्यावरण की दृष्टि से नाजुक और खतरनाक क्षेत्रों में स्थित हैं, जहां भूस्खलन, बाढ़ और अन्य आपदाएं होती हैं, जो गरीब निवासियों को अत्यधिक असुरक्षित बनाती हैं। झुग्गी-झोपड़ी में रहने वालों का एक बड़ा हिस्सा अपने गैर-झुग्गी-झोपड़ी और ग्रामीण समकक्षों से भी बदतर सामाजिक बोझ और स्वास्थ्य समस्याओं का सामना करता है। मलिन बस्तियां मअवैधफस्थान पर स्थित होने के कारण महानगर पालिका आवश्यक सेवाएं प्रदान नहीं कर पाती। इसके अलावा, समस्या का पैमाना इतना विशाल होता है कि यह उन महानगर पालिकाओं के साधनों से परे होते है जिनके पास एक आवश्यक वित्तीय आधार का अभाव होता है।

भारत में स्लमवासियों की समस्याएँ :

भारत में झुग्गी-झोपड़ी में रहने वाले लोगों के सामने आने वाली समस्याएं सरकार के लिए महत्वपूर्ण चिंता का विषय बन गई हैं। कई शहरी क्षेत्रों में मलिन बस्तियों को प्रमुख मुद्दा माना जाता है; विशेष रूप से परिवहन, जनसंख्या, स्वास्थ्य और सुरक्षा। भारत में आज की खराब शहरी पर्यावरणीय गुणवत्ता को ध्यान में रखते हुए, शहरी विकास परियोजनाओं से प्रभावित अधिकांश परिवार स्लम क्षेत्रों में स्थित हैं। स्लम क्षेत्रों और उनके रहने की स्थिति की जांच करने और मलिन बस्तियों के सबसे महत्वपूर्ण और समस्याग्रस्त क्षेत्र का निर्धारण करने की आवश्यकता है। भारत सरकार उन समस्याओं का समाधान नहीं कर पाई है जो भारतीय मलिन बस्तियों की पूरी आबादी का गला घोंट रही हैं।

मलिन बस्तियों में रहने वालों की कुछ समस्याओं पर नीचे चर्चा की गई है :

मूलभूत आवश्यकताओं का अभाव :

बुनियादी आवश्यकताओं की कमी दुनिया भर में स्लम परिभाषाओं की सबसे अधिक बार बताई गई विशेषताओं में से एक है। बेहतर स्वच्छता सुविधाओं और बेहतर जल स्रोतों तक पहुंच का अभाव सबसे महत्वपूर्ण विशेषता है, जो कभी-कभी अपशिष्ट संग्रह प्रणालियों, बिजली आपूर्ति, सामने की सड़कों

और फुटपाथों, स्ट्रीट लाइटिंग और वर्षा जल निकासी की अनुपस्थिति के पूरक होते हैं।

भीड़भाड़ और उच्च घनत्व :

भीड़भाड़ एक क्षेत्र में रहने वाले प्रति व्यक्ति कम स्थान, उच्च अधिभोग दर, विभिन्न परिवारों द्वारा सहवास और एकल-कक्ष इकाइयों की एक उच्च संख्या के साथ जुड़ी हुई है। ज्यादातर झुग्गी-झोपड़ी में रहने वाली इकाइयाँ भीड़भाड़ वाली होती हैं, जिसमें पाँच से छह या अधिक व्यक्ति खाना पकाने, सोने और रहने के लिए इस्तेमाल की जाने वाली एक कमरे की इकाई को साझा करते हैं।

घटिया आवास या अवैध और अपर्याप्त आवास संरचनाएं :

कई शहरों में भवन मानक हैं जो आवासीय भवनों के लिए न्यूनतम आवश्यकताएं निर्धारित करते हैं। स्लम क्षेत्रों को उच्च संख्या में घटिया आवास संरचनाओं से जोड़ा गया है, जो अक्सर जलवायु और स्थानीय परिस्थितियों को देखते हुए आवास के लिए अनुपयुक्त गैर-स्थायी सामग्रियों से निर्मित होते हैं। उदाहरण के लिए, मिट्टी के फर्श, मिट्टी और मवेशी की दीवारें या पुआल की छतें। विभिन्न स्थानों में नियमों का उल्लंघन किया जाता है।

अस्वास्थ्यकर रहने की स्थिति और खतरनाक स्थान :

अस्वच्छ रहने की स्थिति बुनियादी सेवाओं की कमी के कारण होती है, जिसमें दृश्य, खुले सीवर, रास्तों की कमी, कचरे का अनियंत्रित डंपिंग, प्रदूषित वातावरण आदि होता है। उनके घर खतरनाक स्थानों या निपटान के लिए अनुपयुक्त भूमि, जैसे कि बाढ़ के मैदानों में बनाए जाते हैं। जहरीले उत्सर्जन या अपशिष्ट निपटान स्थलों वाले औद्योगिक संयंत्रों और भूस्खलन के अधीन क्षेत्रों की निकटता, जीर्ण-शीर्ण संरचनाओं के उच्च घनत्व के कारण स्थिति खतरनाक हो जाती है।

असुरक्षित कार्यकाल, अनियमित या अनौपचारिक बस्तियां:

कई मलिन बस्तियों ने झुग्गी-झोपड़ियों की केंद्रीय विशेषता के रूप में कार्यकाल की सुरक्षा की कमी को माना है और औपचारिक दस्तावेज की कमी को भूमि या संरचना पर कब्जा करने का अधिकार देने वाले को अवैधता और झुग्गी कब्जे के प्रथम दृष्टया सबूत के रूप में माना है। अनौपचारिक या अनियोजित बस्तियों को अक्सर मलिन बस्तियों का पर्याय माना जाता है। ज्यादातर कब्जे की अनौपचारिकता और भूमि उपयोग योजनाओं के साथ बस्तियों के गैर-अनुपालन दोनों पर जोर देते हैं। गैर-अनुपालन में योगदान देने वाले कारक गैर-आवासीय उद्देश्यों या गैर-शहरी भूमि पर आक्रमण के लिए आरक्षित भूमि पर निर्मित बस्तियां हैं।

गरीबी और सामाजिक बहिष्कार :

आय या क्षमता गरीबी को कुछ अपवादों के साथ, स्लम क्षेत्रों की केंद्रीय विशेषता के रूप में माना जाता है। इसे मलिन बस्तियों की एक अंतर्निहित विशेषता के रूप में नहीं देखा जाता है, बल्कि झुग्गी-झोपड़ियों की स्थिति के कारण (और, काफी हद तक, परिणाम) के रूप में देखा जाता है। झुग्गी-झोपड़ी की स्थितियाँ भौतिक और वैधानिक अभिव्यक्तियाँ हैं जो मानव और सामाजिक विकास में बाधाएँ पैदा करती हैं। इसके अलावा, मलिन बस्तियां सामाजिक बहिष्कार क्षेत्र हैं जिन्हें अक्सर उच्च स्तर के अपराध और अन्य सामाजिक विस्थापन उपायों के रूप में माना जाता है। कुछ परिभाषाओं में, ऐसे क्षेत्र आबादी के कुछ कमजोर समूहों से जुड़े होते हैं, जैसे हाल के अप्रवासी, आंतरिक रूप से विस्थापित व्यक्ति या जातीय अल्पसंख्यक।

न्यूनतम निपटान आकार :

कई मलिन बस्तियों को एक क्षेत्र को स्लम माने जाने के लिए कुछ न्यूनतम कारकों की आवश्यकता होती है। भारतीय जनगणना परिभाषा, के अनुसार जिसके लिए कम से कम ३०० आबादी या एक बस्ती समूह में रहने वाले ६० घरों की आवश्यकता होती है।

भारत में झुग्गी-झोपड़ियों में रहने वालों की स्थिति में सुधार के लिए सिफारिशें :

भारत जैसे विकासशील देशों को यह पहचानने की जरूरत है कि झुग्गी-झोपड़ी में रहने वाले न सिर्फ विकास के लाभार्थी हैं। विकासशील शहरों को स्थानीय समाधान की आवश्यकता है। भारत में झुग्गी-झोपड़ियों में रहने वालों को सेवाएं और बुनियादी ढांचा प्रदान करने के लिए स्थानीय अधिकारियों को वित्तीय और मानव संसाधनों के साथ सशक्त बनाने की आवश्यकता है। भारत में झुग्गी-झोपड़ियों में रहने वालों के जीवन में सुधार के लिए शहरों को स्थानीय दीर्घकालिक रणनीतियाँ बनानी चाहिए।

राज्य सरकारों को नई मलिन बस्तियों के गठन को रोकने के लिए रणनीति विकसित करनी होगी। इनमें सस्ती भूमि तक पहुंच, उचित मूल्य की सामग्री, रोजगार के अवसर और बुनियादी ढांचा और सामाजिक सेवाएं शामिल होनी चाहिए।

सार्वजनिक निवेश को बुनियादी सेवाओं और बुनियादी ढांचे तक पहुंच प्रदान करने पर ध्यान केंद्रित करना चाहिए।

शहरों को आवास, पानी, स्वच्छता, ऊर्जा और शहरी सेवाओं जैसे कचरा निपटान में निवेश करने की आवश्यकता है। इन सेवाओं और बुनियादी ढांचे को अनौपचारिक बस्तियों में रहने वाले गरीबों तक पहुंचना चाहिए।

शहर के सबसे गरीब निवासियों की परिवहन जरूरतों और सुरक्षा चिंताओं को शहरी परिवहन प्रणालियों की योजना बनाने में एक उच्च प्राथमिकता होनी चाहिए, जो लोगों के पास रहने और काम करने के विकल्पों का विस्तार कर सकती है।

बिल्डिंग कोड और विनियम यथार्थवादी और लागू करने योग्य होने चाहिए और स्थानीय समुदाय की जीवन शैली और जरूरतों को दर्शाते हैं। उदाहरण के लिए, इसका मतलब है कि उन्हें आवास की अनुमति देने के लिए पर्याप्त लचीला होना पड़ सकता है जो कि कम लागत वाली सामग्री से और भूमि के छोटे भूखंडों पर वृद्धिशील रूप से बनाया जा सके।

संदर्भ :

- Bolay, J.C. 2006. "Slums and Urban Development: Questions on Society and Globalisation', The European Journal of Development Research, Vol.18, No.2, pp.284-298.
- Costello, M.A. 1987. "Slums and Squatter Areas as Entrepots for Rural-Urban Migrants in a Less Developed Society', Social Forces, Vol. 66, No. 2, pp. 427-445.
- Government of India, Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation. Report of the Committee on Slum Statistics/Census, 23 Aug. 2010, http://nbo.nic.in/images/pdf/reportšofšslumšcommittee.
- Government of India, Ministry of Home Affairs, Office of the Registrar General Census Commissioner, India. Primary Census Abstract for Slum (2011), 30 Sep. 2013, http://www.censusindia.gov.in/2011-Documents/ Slum-26-09-13.
- Eswaramma, P et. al. 2006. Socio-Economic Characteristics of the Slum Households in Tirupati Town, Indian Journal of Regional Science, Vol. XXXVIII, No.1, pp. 65-72.
- Harvey, D. 2008. The Right to the City, New Left Review, pp. 23-40, URL: http://newleftreview.org/II/53/david-harvey-the-right-to-the-city. Harvey, D. 1973. Social Justice and the City, University Press Baltimore.
- Goswami, S 2012: Health and Child Development Paradox: Findings from Raipur Slums, Global Journal of Human Social Science Sociology, Economics Political Science, Volume 12 Issue 14 Version 1.0 Year 2012, USA.
- Goswami, S and Manna, S 2010: Social aspects of environment: A study of slums of Raipur city, Man and Life, January-June Vol-36 12, Bidisha, India.
- Gupta, I Mitra. 2002. "Basic amenities and health in urban India'. The National Medical Journal of India, All India Institute of Medical Sciences, New Delhi. Vol. 15, 1.

■■■

ISSN No. 2394-5990

आधुनिक हिन्दी उपन्यासों में धार्मिक सांप्रदायिकता का चित्रण

डॉ. विकास विठ्ठलराव कामड़ी
हिन्दी विभाग प्रमुख, सेठ केसरीमल पोरवाल कला व विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय, कामठी, नागपुर (महाराष्ट्र)
ईमेल: vikaskamdi7@gmail.com, मो. 9096172293

सारांश

भारतीय संस्कृति दुनिया में अनोखी है। यहाँ हर धर्म, जाति और क्षेत्र के लोगों की अपनी एक विशेष पहचान है। भारत में मुख्यतः हिंदू, मुस्लिम, सिख, ईसाई, बौद्ध, जैन धर्म पाए जाते हैं। भारतीय संस्कृति आम जीवन में बसी है। जो लोक के दुख और हर्षोल्लास को वाणी देती हैं, कभी क्लासिकल संस्कृति से टकराती तो कभी अंतर्मिश्रण करती एक जीवंत संस्कृति है। हर संस्कृति में बुरे और अच्छे तत्व, मृत और जीवंत तत्व होते हैं। भारत की कोई जाति नहीं कह सकती कि वह संस्कृति की मुख्य धारा में है और बाकी सभी उप-संस्कृतियाँ हैं। हमारे देश की सभी जातियाँ यहाँ की संस्कृति की समान विडंबनाओं और उपलब्धियों की भोक्ता है। साहित्य मनुष्य को देखनेका पक्षपाती है जिसमें समाज का हर वर्ग समाहित होता है । मानव को यदि किसी धर्म, जाति या समुदाय के आधार पर विभाजित किया जाता है तब स्वाभाविक है कि मानव जाति कि विशिष्टता, जीवन पहलू, आशा, आकांशा का प्रभाव हिन्दी उपन्यासों को भी प्रभावित करेगा श्र हिन्दू वर्ग के समान मुस्लिम वर्ग भी भारतीय संस्कृति का अभिन्न अंग है यह सभी भारतीयों को समझना होगा श्र राष्ट्रीयता एक सामूहिक भावना है। जब इसी सामूहिकता को धक्का लगता है तो हम मानते हैं कि राष्ट्रीय एकता बाधित हो रही है। जाति, धर्म, संप्रदाय, भाषा, खानपान, रहन-सहन, रूप-वर्ण, पूरब, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण आदि के विवाद के बावजूद राष्ट्रीयता ही वह भावना है, जो देश के नागरिकों को एकता के सूत्र में बाँधे रहती है।

सांप्रदायिकता से तात्पर्य उस संकीर्ण मनोवृत्ति से है, जो धर्म और संप्रदाय के नाम पर पूरे समाज तथा राष्ट्र के व्यापक हितों के विरुद्ध व्यक्ति को केवल अपने व्यक्तिगत धर्म के हितों को प्रोत्साहित करने तथा उन्हें संरक्षण देने की भावना को महत्व देती है । यह भावना अपने धर्म के प्रति अंध भक्ति तथा परधर्म तथा उसके अनुयायियों के प्रति विद्वेष की भावना उत्पन्न करती है ।

संकेत शब्द : संस्कृति, धर्म, विभाजित, राष्ट्रीयता, संकीर्ण, मनोवृत्ति, समाज, भावना, संप्रदाय, भक्ति ।

भारतीय संस्कृति हर धर्म, जाति, क्षेत्र के लोगों की एक विशेष पहचान बनाती है। भारत में मुख्यतः हिंदू, मुस्लिम, सिख, ईसाई, बौद्ध, जैन धर्म हैं। सभी धर्मों की एक अस्मिता है। इनकी रक्षा करना ही लोक अस्मिता कहा जा सकता है। आधुनिक हिन्दी उपन्यासों द्वारा धार्मिक सांप्रदायिकता का चित्रण लेखक-लेखिकाओने हिन्दी उपन्यासों मे किया है । 'कलिकथा: वाया बाइपास' (1998) अलका सरावगी का उपन्यास है। अलका सरावगी ने इस उपन्यास के द्वारा हिंदू-मुस्लिम एकता को भी उजागर किया है तथा बताया है कि दोनों धर्मों के लोग समान ही है। किशोर की माँ कहती है, ''जैसे हिंदू हैं, वैसे ही मुसलमान। हिंदू अपने धर्म का पाबंद है, मुसलमान अपने धर्म का। बचपन में एक बार किशोर बहुत बीमार पड़ गया था, तब नाखुदा मस्जिद के बाहर बैठे रहनेवाले एक फ़कीर की दुआ और फूँक से ही ठीक हुआ था।''[1] आगे भी माँ किशोर से कहती हैं, ''तेरा जीवन उस फ़कीर की अमानत है। मुसलमान अपने धर्म के जितने पक्के हैं, उतने तो हिंदू है ही नहीं। महीने भर रोजा रखते हैं। उनसे हमारी लड़ाई कैसी ?''[2] (पृ. 94) हिंदू-मुस्लिम एकता को अलका सरावगी ने यहाँ उजागर किया हैं। यही भारतीय संस्कृति है जो अन्य धर्मों को समान नज़र से देखती है।

काशीनाथ सिंह का 'काशी का अस्सी' सन 2002 में प्रकाशित हुआ हैं। यह उपन्यास काशी की उस देशज और लोकपरंपरा की याद दिलाता है। बनारस शहर के दक्खिनी छोर पर गंगा किनारे बसा ऐतिहासिक मुहल्ला है अस्सी। काशी की एक संस्कृति है, लोक अस्मिता है, जो यहाँ के लोगों में बसती है। देश में जातिवाद, सांप्रदायिकता, आतंकवाद पर उपन्यास का पात्र रामवचन पांडे कहता है, ''पूरा देश एक भयानक हादसे से गुज़र रहा है! आप यहाँ खड़े हैं और कौन जाने, कोई आतंकवादी आपकी ताक में कहीं छिपा हो? आप यहाँ बैठे हुए हैं, कौन जाने आपकी सीट के नीचे बम रखा हो, आप

यादव के समर्थन में बोलिए, बाभन मार देगा, बाभन के समर्थन में बोलिए यादव मार सकता है, आप दाढ़ी रखे हुए हैं, हो सकता है मदनपुरा या नई सड़क से गुज़रते हुए बच जाएँ, मगर हिंदू मुहल्ले से भी बच निकलेंगे - इसकी कोई गारंटी नहीं है...। देखिए, उस पटरी पर केसरिया पट्टा बाँधे चीखते-चिल्लाते लोगों का जुनून।''[3] (पृ. 27)

भारतीय राजनीति में हिंदू-मुस्लिम वोट किस प्रकार से महत्वपूर्ण है और उनके अस्मिता का प्रश्न होता है वोट। इस विषय पर ही उपन्यास का पात्र दादा कहता है, ''देखिए, यह तो आप भी जानते हैं और हम भी कि बनारस के चुनाव का निर्णय हिंदू नहीं, मुसलमान करते हैं, और आज से नहीं शुरू से। चाहे संपूर्णानंद रहे हों, चाहे रूस्तम सैटिन, चाहे सत्यनारायण सिंह, चाहे राजकिशोर। उनकी संख्या दो लाख पन्द्रह हज़ार है और वे सारे वोट एक ही बक्से में जाते हैं। जिधर गए, उधर जीत पक्की।''[4] (पृ. 57) बनारस के चुनाव में मुस्लिमों का वोट क्या कर सकता है तथा राजनेता किस प्रकार से उनको रिझाने का काम करती है। इससे हमें पता चलता है। सांप्रदायिकता भड़काने का कार्य भी यह राजनीति ही करती है।

काशीनाथ सिंह ने रुढ़ीवादी जाति व्यवस्था, वर्ण व्यवस्था को नकार दिया है, यह उपन्यास में आए वर्णनों से पता चलता है, ''और घने जंगल और बियाबान में अकेले तपस्या कर रहे थे ऋषि-मुनि खुद क्या थे? आदिवासी, टोना-टोटकावाले खुद क्या थे ? नारद को देखो तो दासीपुत्र, वसिष्ठ को देखो तो वेष्यापुत्र। कोई घड़े में पाया गया, तो कोई खेत में। जाने कितने तो किसी-न-किसी अप्सरा के, जो जिसे मिला, वह उसी का बेटा। टोना-टोटका, पूजा-पाठ, कर्मकांड, यही उनकी आजीविका थी। ज्ञानकांड इन सबों के बस के बाहर का था। याज्ञवल्क्य तक को उसके लिए दौड़ना पड़ता था जनक के पास। सबके सब जारज और यही भोंसड़ी के वर्ण व्यवस्था देते हैं। देखो तो जातियों के गोत्र ब्राह्मण ऋषियों के नाम पर। जब सभी के पुरखे तुम्हीं हो तो उन्हें जातियों में क्यों बाँटता है बे?''[5] (पृ. 64,65)

काशीनाथ सिंह ने उपन्यास के द्वारा हिंदू-मुस्लिम एकता, जाति पर करारा व्यंग्य, राजनीति में भ्रष्टाचार, भारतीय संस्कृति पर आघात, नशे में डूबे नवजवान जैसी बेढ़ब लोगों की अस्मिता को उजागर किया है। 'अपवित्र आख्यान' अब्दुल बिस्मिल्लाह का उपन्यास सन 2008 में प्रकाशित हुआ। हिंदु मुस्लिमों की अस्मिता से जुड़ा यह उपन्यास है। इसमें हिंदू-मुस्लिम रिश्ते की मिठास और खटास को दर्शाया है। उपन्यास का नायक ऐसी संस्कृति से है, जहाँ संस्कार और भाषा के बीच धर्म कोई दीवार खड़ी नहीं करता। परंतु समाज उसे मुसलमान होने का अहसास दिलाता रहता है। उपन्यास का नायक ज़मील जब डॉ.सादिक से मिलने जाता है तब डॉ. सादिक जमील से कहते हैं, ''यूँ कि हिंदी पढ़े-लिखे मुसलमानों का होना अब बहुत जरूरी हो गया है इस मुल्क में। अब देखिए न, इसी अपने शहर में ले-देकर मुसलमानों का एक तो स्कूल है- शमशाद हायर सेकेंडरी स्कूल और उसमें भी हिंदी के उस्ताद हैं कोई मिश्रा जी।''[6] (पृ. 16,17) हिंदी भाषा सिर्फ हिंदूओं की नहीं है, वह सारे भारतीयों की है तथा मुसलमानों ने भी इस भाषा का ज्ञान लेना चाहिए, ऐसा डॉ. सादिक के वक्तव्य से जाहीर होता है।

हिंदू-मुस्लिम सांप्रदायिकता को भी लेखक ने यहाँ उजागर किया है। जब जमील रामचरित मानस का पाठ करता है तथा पंड़ित को पता चलता है कि वह जमील मुसलमान है, तो वह जमील को जोरदार झापड़ रसीद करते हैं। तब जमील विचार करता है - ''जमील ने बहुत सोच, बहुत सोचा, मगर उसकी समझ में यह नहीं आया कि वह संस्कृत क्यों न पढ़े ? वह रामचरित मानस को छू क्यों नहीं सकता ? गाँव में छूत-छात के व्यवहार उसने बहुत देखे थे। ऊँची जात के लोग छोटी जातियों का छुआ नहीं खाते थे। पानी भी नहीं पीते थे। वे लोग मुसलमानों का छुआ भी नहीं खाते-पीते थे। अछूत और मुसलमान उनकी दृष्टि में एक जैसे थे। मगर भाषा ? पुस्तक ? इन सबका छुआछुत से क्या रिश्ता है ?''[7] (पृ. 21) जाति, छुआछुत, हिंदू-मुस्लिम, हिंदी, संस्कृत, उर्दू इन लोक अस्मिता, सांप्रदायिकता के विषय में लेखक ने उपन्यास में लिखा है। प्रो.चतुर्वेदी, डॉ. शुक्ला से कहते हैं, ''बच्चा है...'' प्रो.चतुर्वेदी ने पलभर बाद कहा, ''फिर उसे यह भी पता है कि मैं पूरे विश्वविद्यालय क्या, पूरे नगर में सांप्रदायिक सद्भाव का एक उदाहरण हूँ। मेरी दृष्टि में हिंदू-मुसलमान, ब्राह्मण, शूद्र में कोई भेद नहीं - बशर्ते वह हिंदी का सेवक हो। कदाचित यही समझकर उसने यह प्रस्ताव रखा हो।''[8] (पृ. 31) लेखक ने हिंदी भाषा पर सिर्फ हिंदूओं का साम्राज्य हो इस पर तीव्र विरोध जताया है और सांप्रदायिकता, हिंदू-मुसलमानों की एकता का बखान किया है। जो सभी धर्मों, भाषा में भेद नहीं करता है। यहा लेखक ने सांप्रदायिक एकता, राष्ट्रीय भाषा हिन्दी द्वारा राष्ट्रीय भावना को दर्शाया है, तथा हिन्दी भाषा भारतीय एकता के सूत्र के रूप में काम करती है तथा हिन्दी भाषा पर सभी भारतीयो का समान अधिकार है यह लेखक यहाँ कहना चाहते है ।

निष्कर्ष

भारत ऐसा देश है जहाँ अनेक संस्कृतियाँ तथा धर्म पनपे है। मुस्लिम भी भारत कि इस पली-बढ़ी संस्कृति का अभिन्न अंग है, परंतु उनको दोयम दर्जा दिया जाता है श्र केवल हिन्दू-मुस्लिम एकता कि बात कि जाति है श्र वास्तव में मुसलमानों पर आरोप-प्रत्यारोप कर प्रश्न चिन्ह लगाया जाता है । इन्ही बातों से हिंदी उपन्यसों द्वारा लेखक हमे रूबरू कराते हैं। देश को राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक धरातल पर जोड़ने वाली स्वाभाविक एकता के सूत्र कमज़ोर पड़ते जा रहे हैं। एक धर्मनिरपेक्ष देश होने के कारण सांप्रदायिकता, जातीयता की समस्या देश की एकता और अखंडता के लिए गंभीर चुनौती पेश कर रही है। यह हिंदी उपन्यासों द्वारा स्पष्ट हो रहा है। सांप्रदायिक भावना भी सांप्रदायिक उपद्रवों को जन्म देती है। सांप्रदायिकता के कारण एक मनुष्य, दूसरे मनुष्य के खून का प्यासा बन जाता है। हिन्दू-मुस्लिम समानता की बातों को लेखक उपन्यासों द्वारा रखने की कोशिश करते हुये यहा दिखाई देते है ।

संदर्भ :

1. अलका सरावगी - कलिकथा: वाया बायपास, पृ. 94, आधार प्रकाशन, पंचकुला, 1998.
2. अलका सरावगी - कलिकथा: वाया बायपास, पृ. 94, आधार प्रकाशन, पंचकुला, 1998.
3. काशीनाथ सिंह-काशी का अस्सी, पृ. 27, राजकमल पेपर बैक्स, 2002.
4. काशीनाथ सिंह-काशी का अस्सी, पृ. 57, राजकमल पेपर बैक्स, 2002.
5. काशीनाथ सिंह-काशी का अस्सी, पृ. 64-65, राजकमल पेपर बैक्स, 2002.
6. अब्दुल बिस्मिल्लाह-अपवित्र आख्यान, पृ. 16-17, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2008.
7. अब्दुल बिस्मिल्लाह-अपवित्र आख्यान, पृ. 21, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2008
8. अब्दुल बिस्मिल्लाह-अपवित्र आख्यान, पृ. 31, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2008.

■■■